કરણઘેલો

નંદશંકર તુળજાશંકર

KARAṆ GHELO

THE LAST OF THE RAJPUT KINGS OF GUJARÁT.

A NOVEL.

BY

NANDSHANKAR TULJÁSHANKAR.

THIRD EDITION.

Bombay:

A. D. 1893. SAMVAT. 1949.

BOMBAY:
'GUJARATI' PRINTING PRESS.

કરણ ઘેલો

ગૂજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા.

એક વાર્તા.

કર્ત્તા

નંદશંકર તુળજાશંકર.

આવૃત્તિ ત્રીજી.

મુંબઈ:

ઈ૦ સ૦ ૧૮૯૩. વિક્રમાર્ક ૧૯૪૯.

મૂલ્ય દોઢ રૂપીઓ.

મુંબઈ:
'ગૂજરાતી' મુદ્રાલયમાં અંકિત થયું.

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તક પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયાને આજે પચીશ વર્ષ થઈ ગયાં છે તેટલા કાળમાં આપણા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કેવો અને કેટલો ફેરફાર આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે? એ 'પચ્ચીશી'માં ગૂજરાતી પુસ્તકનો કેટલો વધારો થયો છે? વાચક વર્ગના વિચાર તથા વૃત્તિમાં પણ કેવો મોટો ફેરફાર થયો છે? આજકાલ ગૂજરાતી ભાષામાં નવલકથા, નાટક, તથા વાર્તાના ઢગલે ઢગલા પ્રસિધ્ધ થાય છે. હજારો જુવાન ઉગતા ગ્રંથકારોએ પોતપોતાનાં ભાગ્ય પ્રમાણે વધારે અથવા ઓછો યશ મેળવ્યો છે. કેટલાક વિદ્વાન ગ્રંથકારોએ તો રસિક બોધદાયક પુસ્તકો લખી પોતાનાં યશસ્વી નામ અમર કર્યાં છે, ત્યારે કેટલાક બિચારા તો ઉગતાજ આથમ્યા છે. તેઓનાં નામ કાળની રેલમાં કયારનાં ઘસડાઈ પણ ગયાં છે અને તેમની નામ નિશાની કાંઈજ રહી નથી. કેવળ અસંભવિત, કપોળકલ્પિત, અતિશયોક્તિ તથા મલિન વિકારોથી ભરપૂર વાતો લખવામાં 'નવલકથા' નું ખરૂં સ્વરૂપ લેશ માત્ર પરિપૂર્ણ થતું નથી; તેનું હાર્દ સામાન્ય પુરૂષથી સમજાય તેવું નથી. 'નવલકથા'નો મૂળ અર્થ તો માત્ર નવિનવાર્તા અથવા નવિન ચર્ચાતા વિષય ઉપર વાર્તારૂપે વિવેચન એટલોજ થાય છે. કાળક્રમે આ વ્યાખ્યા વિસ્તાર પામતી ગઈ, અને ઇંગ્રેજી ભાષામાં 'રોમાન્સ' (Romance) તથા 'નૉવેલ' (Novel) વચ્ચે જે ભેદ છે તે આપણી ભાષામાં રહ્યો નહિ. કોઇ ઐતિહાસિક અથવા સાંસારિક વિષય લઈ તે ઉપર વાર્તારૂપે વ્યાખ્યાન કરવાથી તેવી વાર્તા ઐતિહાસિક અથવા સાંસારિક નવલકથાના વર્ગમાં મૂકી સકાય ખરી, પણ હાલ આપણી ભાષામાં પ્રસિધ્ધ થતાં કેટલાંક વાર્તાનાં પુસ્તકોને 'નવલકથા'ની સંજ્ઞા આપવી તે કેવળ ક્ષુદ્ર પુસ્તકોને મહાનપદ આપ્યું ગણાય.

'નવલકથા' લખતી વખતે ગ્રંથકારે ત્રણ વિષય ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ-ભાવ (Idea), આશય (Aim), અને વિષય (Subject). એ ત્રણમાંથી પ્રથમ, ભાવ ઘણો મહાન તથા ગંભીર; આશય ઉચ્ચ તથા શ્રેષ્ઠ; અને વિષય વિસ્તીર્ણ તથા ચિરસ્થાયી હોવો જોઇએ. તે પછી 'વસ્તુસંકલના' રચનામાં ગ્રંથકારની બુદ્ધિની પરીક્ષા થાય છે. પુસ્તકનો બધો આધાર તેના ઉપર જ રહેલો હોય છે. તે જેમ ઉત્તમ મધ્યમ અથવા કનિષ્ઠ તેજ પ્રમાણમાં આખો ગ્રંથ પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અથવા કનિષ્ઠ પંક્તિનો ગણાય છે. વસ્તુરચના પછી સાહિત્યકારોએ પ્રાધાન્યપદ વર્ણનશક્તિને આપ્યું છે. વાર્તાના પ્રસંગમાં આવતા ભિન્ન ભિન્ન સ્થળ, કાળ, વિષય વગેરેનું સરળ ભાષામાં વર્ણન કરવું એ ગ્રંથકારનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાય છે. વળી વિવિધ પાત્રજનોના સ્વભાવનું પ્રથક્કરણ કરવામાં પણ ઘણે અંશે તેનું ચાતુર્ય જણાઈ આવે છે. આ સિવાય બીજી ઘણી બાબતો ઉપર વિદ્વાન નવલકથાકારે જોવાનુંછે તે નહિ ગણત

પ્રસ્તાવના.

'ચાહોમ' કરીને ઘણા જણો તે ગહન વિષયમાં ઝંપલાવે છે, વાર્તાનાં નકામાં ચિહ્નો પ્રકટ કરે છે અને ગ્રંથકારના પવિત્ર નામને લાંછન લગાડે છે. નવલકથાનો ઉદ્દેશ કાંઈ કાલ્પનિક વાર્તા લખી વાચકવર્ગને આનંદ માત્ર આપવાથી સંપૂર્ણ થતો નથી. આનંદની સાથે જ્ઞાન આપવું એ પણ સારી નવલકથાનો મુખ્ય હેતુ છે. ઈતિહાસ, તત્વજ્ઞાન, જનસ્વભાવ, શરીરશાસ્ત્ર વગેરે બીજા ગહન વિષયો ઉપર પણ પ્રસંગોપાત વ્યાખ્યાન કરવાં જરૂરનાં છે. શાસ્ત્રીય પુસ્તકોમાં તે વિષયો ઉપર જે વિવેચન હોય છે તે ઘણું કરી કઠિન ભાષામાં લખાયલાં હોય છે. સાધારણ સ્ત્રી પુરૂષો તે સમજી શકતાં નથી. પણ વાર્તાનાં પુસ્તકોમાં તેવી કઠિન ભાષાનું પ્રયોજન નહિ હોવાથી સરળ તથા રસિક ભાષામાં તે સંબંધી જ્ઞાન વાચકવર્ગને આપી સકાય છે. ઇગ્લાંડના એક નામાંકિત પુરૂષને માટે એમ કહેવાય છે કે તે ઇંગ્રેજી ઈતિહાસ કોઈ ઈતિહાસનાં પુસ્તકમાંથી નહિ, પણ નામાંકિત નાટકકાર શેક્સપિયરનાં નાટકોમાંથી જ શીખ્યો. સર વૉલ્ટર સ્કૉટનાં 'નૉવેલો' પણ એજ પદ્ધતિનાં છે. ઈતિહાસ સિવાય બીજા વિષયોપર પણ સરળ ભાષામાં વિવેચન કરવાથી તેનું વ્યવહારિક જ્ઞાન લોકોને મળે ખરૂં; માટે માત્ર આનંદ આપવાના હેતુથી અસંભવિત તથા મલિનકથાઓ લખ્યાં કરતાં આ ઉચ્ચ આશય ધ્યાનમાં રાખી ઐતિહાસિક અથવા બીજી નવલકથા લખવાથી જનસેવા વધારે થાય છે.

આ પુસ્તકની બે આવૃત્તિ સરકાર તરફથી પ્રકટ થઈ ચુકી છે. છેલ્લી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં છપાઈ હતી. ત્યાર પછી આજ ૨૧ વર્ષ થયાં આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ નથી. કેળવણી ખાતાના ઈન્સ્પેકટર મે. જાઈલ્સ સાહેબની ભલામણથી ડાયરેકટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન મે. ચૅટફિલ્ડ સાહેબે આ ગ્રંથના સ્વામિત્વના અધિકાર અમારે સ્વાધીન કર્યા છે, તેથી તે બન્ને સાહેબનો હું અત્યંત આભારી થયો છું. અસલ પુસ્તકમાં કાંઈ સ્હેજ ફેર કરી આ નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેમાં પણ ભૂલચૂક રહી ગઈ હશે જ તે સુજ્ઞ વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશે.

આ પુસ્તકમાં અંબાજી જવાના માર્ગનું તથા આબુનું વર્ણન આપ્યું છે તે સુપ્રસિદ્ધ ફૉર્બ્સ સાહેબકૃત રાસમાળામાંથી લીધેલું છે.

છેલ્લે ગુજરાતનાં રાજ્યસ્થાન તરફથી તથા બીજા વિદ્યાવિલાસી ગૃહસ્થો તરફથી મને જે ઉદાર આશ્રય મળ્યો છે તે માટે તેમનો અત્યંત ઉપકાર માનું છું.

મુંબાઈ નગરી.
વિક્રમાર્ક ૧૯૪૯, પોષ માસ.
તા૦ ૧ જાન્યુઆરી ૧૮૯૩.

મા૦ નં૦

પ્રસ્તાવના.

આ પ્રાંતના ઘણા ખરા લોકોને ગૂજરાતી કવિતામાં લખેલી વાર્તાઓ વાંચવાનો ઘણો શોખ છે: પણ હજી સુધી એવી વાર્તાઓ ગદ્યમાં લખાયલી ગૂજરાતી ભાષામાં ઘણી જ થોડી છે, અને જે છે તેઓ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ નથી. આ ખોટ પૂરી પાડવાને તથા અંગ્રેજી ગાથા તથા વાર્તાના જેવાં ગૂજરાતીમાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાને આ પ્રાંતના માજી એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મેહેરબાન રસલ સાહેબે મારી આગળ પોતાની મરજી જણાવી તથા એવી એક વાર્તા બનાવવાને તે સાહેબે મને કહ્યું. તે ઉપરથી આ પુસ્તક મેં આસરે ત્રણ વર્ષ ઉપર રચ્યું: પણ કેટલાંએક કારણોને લીધે તેને જલદીથી છપાવવાનું બન્યું નહિ.

જેઓએ અણહિલપુર પાટણનો ઇતિહાસ વાંચ્યો હશે તેઓ આ પુસ્તકમાં લખેલી કેટલીએક બીનાથી જાણીતા હશે. કરણ ઘેલા વિષે જેટલી હકીકત ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે તેમાં બીજી નવી કલ્પિત વાતો ઉમેરીને આ વાર્તાનો વિસ્તાર કીધો છે. જે વખતે આ સઘળી બીનાઓ બની તે વખતે લોકોની રીતભાત કેવી હતી, તેઓના વિચાર કયા પ્રકારના હતા, ગૂજરાતના રજપૂત રાજા તથા દિલ્હીના મુસલમાન પાદશાહની રાજ્યનીતિ વગેરે કેવી હતી, રજપૂતોના પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓનું શૂરાતન તથા જાત અને કુલ અભિમાન કેટલું હતું, મુસલમાનોમાં કેટલો જુસ્સો, ધર્માંધપણું, તથા હિંદુઓ ઉપર અને તેઓના ધર્મ ઉપર કેટલો દ્વેશ હતો, એ વગેરે બીજી કેટલીએક હકીકતોનું જેમ બને તેમ ખરે ખરૂં ચિત્ર બતાવી આપવું એજ આ પુસ્તકનો હેતુ છે. એ હેતુ કેટલે દરજ્જે પાર પડયો છે તેનો નિર્ણય કરવાનું વાંચનારાઓને સોંપીએ છીએ. આ પુસ્તકમાં ભૂત, પ્રેત, વગેરે વેહેમોની વાત આવે છે, તથા કેટલાએક વિષયો ઉપર જુદા જુદા માણસોએ પોતાના અભિપ્રાય જણાવ્યા છે—તેઓ સઘળા માનવા લાયક તથા તે વાતો સાચી છે એવો મારો વિચાર નથી. વખતે એવી વાતો બની એમ લખ્યું છે તે વખતે તેઓ ઉપર લો ઘણો ભરોસો હતો, અને એવી મતલબની દંતકથાઓ હજી આ

ચાલે છે, તે માત્ર જણાવવાં એજ હેતુથી તેઓને આ પુસ્તકમાં દાખલ કીધી છે, અને જે માણસોએ એ અભિપ્રાય આપ્યા છે તેવા જ તેઓના ખરેખરા હતા તે બતાવી આપવાને તેઓને આ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ કીધા છે.

આવી જાતનું પુસ્તક ગૂજરાતીમાં પેહેલુંજ છે માટે તેમાં ખામીઓ તો હશેજ, **તેને** માટે સુજ્ઞ વાંચનારાઓ તરફથી માફી મળવાની આશા રાખું છું. જો આ પુસ્તકથી વાંચનારાઓને આનંદ **માત્ર** થશે તો એ લખવાની મતલબ ઘણે દરજ્જે પાર પડી એમ હું સમજીશ.

નં. વુ.

૫૧૪૭

કરણ ઘેલો.

ગૂજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા.

પ્રકરણ ૧ લું.

એક ભાટના કવીત ઉપરથી જણાયછે કે ગૂજરાત એટલે ગુર્જર દેશમાં સંવત ૮૦૨ એટલે ઇસિવી સન ૭૪૬ના વર્ષમાં એક શેહેર સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. મહા વદ સાતેમ ને શનીવારે પાછલા પહોરના ત્રણ વાગતે વનરાજનો હુકમ જાહેર થયો. જ્યોતિષ વિદ્યામાં ઘણા પ્રવીણ એવા જૈન માર્ગના જોશીઓને બોલાવી પ્રશ્ન કીધો, તે વખતે તેઓએ એ શેહેરના જન્માક્ષર તપાસીને પ્રગટ કીધું કે ઇસિવી સન ૧૨૯૭ માં તે નગરનો નાશ થશે. આ નવા શેહેરનું નામ અણહિલપૂર પાટણ હતું. હમણા તે પાટણ અથવા કડીપાટણ એ નામથી ઓળખાય છે. પાટણ શેહેરને હમણા જ્યારે જોઇએ છીએ ત્યારે ત્યાં આગળ એક મોટું તથા આબાદ શેહેર હતું, એવી ઘણીજ થોડી નિશાની માલમ પડે છે. શેહેરના કોટની આસપાસ ઊંડું ખોદતાં કોતરેલા આરસના પથ્થર નિકળે છે. વળી ત્યાંના રજપૂત રાજાઓએ વાવ, કુવા, તળાવ, દેહેરાં વગેરે બાંધેલાં તેઓ ઉપર કાળચક્ર ફરવાથી તથા મુસલમાન લોકોના ધર્માંધપણાથી તથા ઘણીએક લડાઇઓ તે સ્થળે થવાથી, અને મરાઠાઓના અજ્ઞાનપણા તથા પૈસાના લોભથી જે તેઓમાંનાં થોડાંએક બચેલાં છે તેઓ ભાંગીતુટી અવસ્થામાં હમણા નજરે પડે છે. તો પણ એ તો નિશ્ચય કે એ શેહેર આજથી ૭૦૦ વર્ષ ઉપર એક મોટા રાજાની રાજધાની હતું. તેના મહત્વ તથા શોભાવિશે ઘણાએક કવિઓ તથા ઇતિહાસ કર્ત્તા લખી ગયા છે. કુમારપાળ ચરિત્રના લખનારે એ શેહેરનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કીધું છે:-

"અણહિલપૂરનો ફરતો ઘેરાવ ૧૨ કોસનો હતો; અને તેમાં ઘણાંએક દેવાલય તથા વિદ્યાશાળા હતી. ચોરાસી ચકલા, ચોરાસી ચૌટાં, અને તેમાં સોનાના તથા રૂપાના સિક્કા પાડવાની ટંકશાળ હતી. પ્રત્યેક વર્ણના લોકોને

વાસ્તે જુદાં જુદાં ઠેકાણાં હતાં; તેમજ હાથીદાંત, રેશમનાં કાપડ, હીરા, મોતી, માણેક વગેરે વ્યાપારની વસ્તુઓ વેચવાની જુદી જુદી જગા હતી. નાણાવટીઓનું એક જુદું ચૌટું હતું. નહાતી વખતે ચોળવાની તથા સુગંધીદાર વસ્તુઓનું એક ચૌટું, વૈદોનું એક, કારીગરોનું એક, સોનીઓનું એક, રૂપાના ઘાટ ઘડનારાઓનું એક, ખલાસીઓ, ભાટ તથા વહીવંચાઓનું એક, એ પ્રમાણે જુદાં જુદાં ઠેકાણાં હતાં. નગરમાં અઢારે વરણનો વાસો હતો, અને સઘળા લોકો ઘણા સુખી હતા. રાજાના મેહેલને લગતાં જુદાં જુદાં ઘણાંએક ઘરો હતાં. લડાઇનાં હથિયારોને વાસ્તે, હાથી, ઘોડા, રથને વાસ્તે તથા હિસાબી મેહેતાઓ અને દરબારી અમલદારોને વાસ્તે જુદાં જુદાં ઘર હતાં. પ્રત્યેક જાતની વ્યાપારની જણસને માટે જુદા જુદા ફુરજા હતા. ત્યાં માલની આવક જાવક તથા વેચાણનું મેહેસુલ વસુલ કરવામાં આવતું હતું. માલમાં તેજાના, ફળ, કરિયાણાં, કપૂર, ધાતુઓ તથા તે શેહેરની અને બીજાં શેહેરોની પેદાશની હરેક કિમતી વસ્તુઓ હતી. આખા જગતનો વ્યાપાર આ શેહેરમાં ચાલતો હતો. દરરોજ એક લાખ તનખા મેહેસુલ ઉપજતી હતી. જો કોઈ પાણી માગે તો તેને દુધ આણી આપે. ત્યાં ઘણાંએક જૈન ધર્મનાં દેહેરાં હતાં; અને એક તળાવને કાંઠે સહસ્રલિંગ મહાદેવનું દેવાલય હતું. ચંપા, નાળીએરી, જાંબુડા, ચંદનવૃક્ષ, આંબા વગેરે ઝાડોની ઘટા નીચે લોકો આનંદથી ફરતા. એ ઝાડોને વિંટલાયલા જાતજાતના વેલાઓ હતા; અને તેઓની પાસે અમૃત જેવાં મીઠાં પાણીના કુંડ હતા. ઇહાં વેદ ઉપર વાદ થતો હતો, અને તેથી શ્રોતાજનોને ઉપદેશ થતો હતો. ત્યાં જૈન માર્ગના ધર્મોપદેશકોની તથા વચન પાળનારા અને વ્યાપારનાં કામમાં પ્રવીણ એવા વ્યાપારીઓની ખોટ નહતી. વ્યાકરણશાળા પણ ઘણી હતી. અણહિલપૂર માણસનો સાગર હતું. જો એક મહાસાગરનું પાણી માપી શકાય તોજ ત્યાં રહેનારા માણસોની સંખ્યા ગણી શકાય. લશ્કર પણ ઘણું હતું, અને ઘંટવાળા હાથીઓની પણ કાંઇ કસર નહતી."

ઉપલા વર્ણનમાં ઘણીએક અતિશયોક્તિ છે. તે છતાં પણ એટલું તો ખરૂં કે અણહિલપૂર પાટણ એકવાર ઘણું દ્રવ્યવાન, મોટું તથા શોભાયમાન શેહેર હતું. ઇસવી સન ૧૨૯૬ અથવા સંવત ૧૩૫૨ના આશ્વિન સુદ ૯ એટલે જે દિવસે આપણી વાતનો આરંભ થાય છે, તે દિવસે તે શેહેરમાં બ્રાહ્મણવાડો ઘણો રળિયામણો દેખાતો હતો. ઘેરેઘેર બારણે તોરણ બાંધેલાં હતાં. આંગણાંઆગળ

સુંદર રંગના સાથિયા પુરેલા હતા; રસ્તામાં લોકો ઘણા આનંદથી હરફર કરતા હતા. બ્રાહ્મણો ધોતિયું, અંગવસ્ત્ર તથા પાઘડી અને કેટલાએક તો ટોપી પણ પેહેરીને ઘણી ઝડપથી કાંઈ અગત્યના કામને અર્થે જતા હોય તેમ ચાલ્યા જતા હતા. તેઓએ કેટલીએક મુદ્દત થયાં હજામની સાથે ભારે દુશ્મની કીધી હોય એવું તેઓનાં મ્હોં ઉપરથી જણાતું હતું. ચોમાસું બેસવાની થોડી વખત પેહેલાં જ્યારે ખેતરોમાં ધરડા ખૂંપરા કાઢ્યા હોતા નથી તે વખતે તે ખેતર જેવાં જણાય છે તેવાં તેઓનાં માથાં, દાહાડી તથા ગાલ હતા. એવા એવા કેટલાએક બ્રહ્મદેવો તે બ્રાહ્મણવાડામાં એક મોટી હવેલીમાં જતા હતા. તે હવેલી ઘણી મોટી તથા શોભીતી હતી. તેને ચાર માળ હતા; અને તેનો બહારનો દેખાવ ઘણો ભભકાદાર હતો. તેને ફરતો મોટો કોટ હતો; તેની એક બાજુએ એક મોટો દરવાજો હતો; અને તે ઉપર એક મેડી હતી. તેમાં તે દહાડે નોબત તથા શરણાઇ વાગી રહી હતી. દરવાજામાં પેસતાંજ એક ખુલ્લું મેદાન હતું, તેમાં ઘણાજ ખુબસુરત સાથિયા પુરેલા હતા. તે ચોગાનની ચારે બાજુએ ઉપર ફરતી અડાળી હતી, તેમાં એક તરફનીમાં હાથી, ઘોડા, રથ વગેરે વાહનો રાખવામાં આવતાં હતાં, એક તરફ ગામના પટેલ, વાણિયા વગેરે બીજા લોકો જેઓ રાજા પાસે ઇનસાફ માગવા આવતા હતા તેઓ પડી રેહેતા હતા, એક તરફ કારકુન, દફતર, ઇત્યાદિ હતાં, અને ચોથી તરફની અડાળીમાં દેવડી એટલે સિપાઈ, ચોકીદાર વગેરેને બેસવાની જગા હતી. એ દેવડીમાં ૭ ફીટથી ઊંચા, શરીરે મજબૂત, વિકાળ મ્હોંના, માજરી આંખના, અને ભુરા નીમાળાવાળા, કરણના વંશના કહેવાડનારા કાઠી લોકો હતા. શરીરે ઠીંગણા પણ બાંધાદાર, અને કેમરે તીરકામઠાં બાંધેલા કોળી, કાળા, જુસ્સાવાળા, લુંટનો ધંધો કરનારા અને લડાઇમાં બાહાદુર એવા ભીલ લોકો, અને ઉપલા લોકો કરતાં નરમાશવાળા ચેહેરાના, સુધરેલી સ્થિતિના, તોપણ શૂરા રજપૂત સિપાઇઓ બેઠા હતા. ચોગાનની વચ્ચોવચ હવેલી તમામ પથ્થરની હતી, અને તેની ભીંત ઉપર ઝાડ, ફુલ, જાનવરો, માણસો વગેરે કોતરેલાં હતાં. બારીઓ અગરજો નીચી હતી તોપણ તેઓ આગળ પડતી હતી, અને તેથી જે રવેશ થતા હતા તેની નીચે ટેકા ઘણાજ નકશીદાર હતા. પેહેલા ઓરડામાં—એટલે પરસાળ—માળ ઉપર જવાની પથ્થરની સીંઢી હતી, અને તેમાં ઘણાએક ઘરના ચાકરો બેસી ગપાટા સપાટા મારતા હતા.

એ પરસાળ મુક્યા પછી જે ઓરડો હતો તેની વચમાં એક મોટો ખુલ્લો ચોક હતો, અને તેની ચારે બાજુએ બેઠક હતી. વચલા ચોકમાં કેળના સ્તંભ દાટેલા હતા, તથા વચમાં વચમાં હજારી રાતા તથા પીળા ગલગોટાના રોપા ખોસેલા હતા. બેઠકના થાંભલાની વચ્ચે આંબાનાં પાતરાંનાં તોરણ બાંધેલાં હતાં, અને બીજા કેટલાએક ઠાઠમાઠથી તે જગા એક વૈકુંઠના ધામ જેવી લાગતી હતી. ચોકની મધ્યે એક મોટો કુંડ કરેલો હતો, અને તેની આસપાસ બ્રાહ્મણો ઉઘાડે માથે બેઠેલા હતા. બેઠકમાં એક તરફ તમામ બાયડીઓ અને બીજી તરફ ભાયડાઓ બેઠેલા હતા. ત્રીજી તરફ રાજાના અંગના માણસો, અને ચોથી તરફ આડોસી પાડોસીઓ જુદાજુદા વિષયો ઉપર વાત કરી તથા ઘણીએક વખત નીચે જે કામ ચાલતું હતું તે ઉપર ધ્યાન આપી કાળ ગમન કરતા હતા. તે દહાડે નવરાત્રીનો છેલ્લો દીવસ તેથી માતાનો હવન તે વખતે થતો હતો; બ્રાહ્મણો ઘણા જોશથી ચંડીપાઠના મંત્ર ભણતા હતા તેથી આખા દીવાનખાનામાં જે શોર થઈ રહ્યો હતો, તલની આહુતી આપવામાં આવતી હતી તે અગ્નિમાં પડતાંજ તડાતડ અવાજ થઈ જે બાહાર પડતા હતા, લીલોતરી તથા સહેલથી બળે નહીં એવી વસ્તુઓ અગ્નિને અર્પણ કરતાંજ તેમાંથી જે ધુમાડાના ગોટેગોટા નિકળી સર્પાકારે ઊંચે ચઢી સ્વચ્છ આસમાની રંગના આકાશ જોડે મળી જતા હતા, વખતે વખતે મોટા મોટા સર્વા ઘીએ ભરીને કુંડમાં રેડતા ત્યારે જે મોટા તાપના ભડકા થતા હતા, તેમજ એક તરફ નાગરની નાજુક તથા રૂપાળી સ્ત્રીઓ સુંદર વસ્ત્ર તથા આભૂષણ સહિત બિરાજેલી હતી, અને તેમની સામે મોટાં પાઘડાંવાળા પણ ગૌર વર્ણના અને ખુબસુરત નાગર ગૃહસ્થો તથા બીજા પુરૂષો બેઠા બેઠા પાનસોપારી ખાતા હતા, એ સઘળાઓની વાતચિતથી જે ગણગણાટ થઈ રહ્યો હતો, એ સર્વની તો કલ્પના માત્રજ થઈ શકે, પણ યથાસ્થિત બ્યાન કરવાને તો કોઈ કવિરાજ અથવા ચિત્રવિદ્યામાં કોઈ કુશળ પુરૂષ જરૂર જોઇએ.

જે ઠેકાણે ગામોના પટેલ બેઠા હતા ત્યાં સૌથી કદ્દાવર તથા દેખીતો હોશિયાર **ભાણો** પટેલ હતો. તે જાતનો કણબી હતો, અને તેને પટેલાઈમાં રાજાની તરફથી ઘણાં એક વીઘાં જમીન મળેલી હતી; તે સિવાય તે ઘણાંએક પરગણાંઓ ઈજારે રાખી તેઓની આમદાની વસુલ કરી રાજાને ત્યાં ભરતો. તેની ઉમર આસરે ત્રણ કુંડી વર્ષની હતી, પણ

"આડી બુધ્ધિ નાઠી" એ કેહેવત તેણે જુઠી પાડી હતી. તેનું શરીર ખાધેલ પીધેલ હતું; અને તેનું મન તેની જુવાનીના વખત જેવું તિવ્ર હતું, એટલુંજ નહીં પણ પ્રત્યેક વર્ષના અનુભવથી તેની અક્કલમાં વધારો થયાં કરતો હતો. તે સિવાય પાછલા વખતના રાજાઓ ખેડુતની સાથે કેવી રીતે ચાલતા હતા, તેઓના વખતમાં જમીનનો દર કેટલો હતો. તથા તે કેવી રીતે વસુલ કરવામાં આવતો હતો, એ વગેરે જમીન સંબંધી તમામ હકીકત તેની યાદદાસ્તના ખજાનામાં ભરેલી હતી. તેની સામેની બેઠકમાં જેઠાશા નામે શ્રાવક વ્યાપારી ઊંચી તથા માનવાળી જગાએ બેઠો હતો. એ શખ્સ લાખો રૂપિયાનો વ્યાપાર જમીન ઉપર તથા દરિયા ઉપર ચલાવતો. તેની પેહેડીઓ ગામેગામ હતી. તેની સાખ એટલી તો હતી કે તેને નામે જંગલમાં પણ રૂપિયા મળી શકે. તેનાં વહાણો દેશાવર ખાતે ઘણાંએક ફરતાં અને તેની દોલત લાખો તથા કરોડોથી ગણાતી. મુખમુદ્રા જોવાથી જેઓ માણસના ગુણ, બુધ્ધિ તથા સ્વભાવની પરીક્ષા કરેછે તેઓ જેઠાશાનું મ્હોં જોઇને ઘણું ગુચવાયા વિના રહે નહીં. પૈસા મેળવવાને તથા તેને સાચવી રાખવાને અને વ્યાપાર બરોબર ચલાવવાને જે અક્કલ જોઇએ છે તે તેની શિકલ જોતાં તેનામાં છે એમ શોધી કાઢવું મુસ્કેલ હતું. તેનું શરીર એટલું તો જાડું હતું કે જો તે એકાએક મરી જશે તો તેને ઊંચકી શી રીતે લઇ જવાશે એ વિશે તેની ન્યાતના લોકોને ભારે ફિકર હતી. તેમાં ચરબી એટલી તો હતી કે તેનું પેટ ઝુલી ગયું હતું, અને તેના વાટા એવા મોટા અને જાડા હતા કે જો કોઈ નાની વસ્તુ તેમાં ભરાઈ જાય તો વર્ષોના વર્ષો સુધી તેમાં રહે, અને તે તેના જાણ્યામાં પણ ન આવે. તેની બોચી આગળ એક એવો જાડો વાટો વળ્યો હતો કે હજામત કરાવતી વખતે હજામને તેને ઊંચકી બોડતાં ઘણી મુસ્કેલી પડતી હશે. તેનું મ્હોં પણ તેવુંજ મોટું હતું. તેની આંખ ખાડામાં પેસી ગયલી તથા ઝીણી હતી, અને વારેવારે પલકારા માર્યાં કરતી તે ઉપરથી જણાતું કે તેને સોનું રૂપું જોવા ઉપર ઘણી પ્રીતિ હતી. એવો જેઠાશા તે વખતે હીરા મોતીનાં ઘરેણાં પેહેરીને બેઠો હતો. તે આદિનાથનો ભક્ત હતો, તેથી માતાના હવન ઉપર તેને કાંઇ આસ્થા ન હતી, તથા તે જોવાથી અને બ્રહ્મ વચન સાંભળવાથી પરલોકમાં સુખની પ્રાપ્તિ થશે એમ તે માનતો પણ નહોતો, તોપણ ઘરધણીને માત્ર ખુશ કરવાની મતલબથી તે ત્યાં આવી બેઠો હતો.

નાગર ગૃહસ્થોની ટોળીમાં એક પુરૂષ વિશેષે કરીને તેજસ્વી તથા જોવા લાયક હતો. તે એક મોટા રૂપાની ભમરીવાળા પાટલા ઉપર બેઠેલો હતો. તેના શરીર ઉપર ફક્ત ધોતિયું તથા ઘણી ઉમદા કાશ્મિરી શાલ હતી. હાથે હીરાની પોહોંચી તથા બાજુબંધ હતા, અને આંગળીએ હીરા, માણેક વગેરેની ચળકતી વીંટીઓ હતી. કોટે કેટલીએક વટાણા જેવડાં મોતીઓની માળા તથા હીરાનો કંઠો હતો, અને કાન પણ તેથી વધારે મોટાં તથા પાણીદાર મોતીથી શણગારેલા હતા. તેના દેખાવ ઉપરથી માલમ પડતું હતું કે તે કોઇ મોટો માણસ છે, અને તેને જોઇને કોઇથી તેને માન આપ્યાવિના ચાલેજ નહિ એવો તેનો દમામ હતો. તેનું કદ મધ્યમ હતું: તેના શરીરનો બાંધો છેક જાડો તો ન કહેવાય, તોપણ તેનું વલણ કાંઇએક જાડાશ ઉપર હતું. તેની ચામડીનો રંગ ઘણો સફેદ હતો; તેનું મ્હોં જરા લંબગોળ હતું; અને નાક, કાન પણ ઘણાં ઘાટદાર હતાં. તેની આંખ ચપળ તથા બુધ્ધિના તેજવાળી હતી. આ ગૃહસ્થ જાતે નાગર બ્રાહ્મણ હતો, અને તેનું નામ માધવ હતું. તે કરણરાજાનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. તેણે પોતાના બુધ્ધિબળે તે રાજા ઉપર એટલી તો સત્તા મેળવી હતી કે તેને પુછ્યા સિવાય રાજા કાંઈ કામ કરતો ન હતો. સઘળું કામકાજ તેજ કરતો. રાજા તો પુતળાં જેવો હતો, અને ખરેખરો રાજા પોતેજ હતો. એ કારણથી સઘળા લોકો તેનાથી દબીને ચાલતા, તેને માન આપતા, અને તેને ખુશ કરવાને વાસ્તેજ ઘણાએક આ પ્રસંગે તેના ઘરમાં એકઠા થયા હતા.

હવનનું કામ હવે પૂરૂં થવા આવ્યું. છેલ્લાં નાળિયેરની આહુતી આપવાને અગ્નિને વધારે જાગૃત કીધો. બ્રાહ્મણો વધારે જોરથી ભણવા લાગ્યા. સઘળા લોકો સમાપ્તિની ઘણી આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યા. સઘળે ગડબડાટ થઇ રહી, કુંડમાંથી અગ્નિનો ભભુકો ઉઠયો, અને માતાનું છેલ્લું બળિદાન આપવામાં આવ્યું. તે ક્ષણે "જે અંબે," "અંબેમાતકી જે" એવો મોટો પોકાર પડયો. નાનાં નાનાં છોકરાંઓ પોતાની જગો ઉપરથી ઉઠીને કુદવા લાગ્યાં. થોડીવાર પછી સઘળું શાંત થયું એટલે વિજીયાદત પંડ્યા જે માધવનો કુળગોર હતો તે ચાંલ્લાની કુંકાવટી, હવનની આસકા તથા પ્રસાદ લઇને ઉઠયો. ગોર મહારાજને આવા શ્રીમંત યજમાન મળેલા તેથી તેને પૈસાની કંઈ ખોટ ન હતી. તે શરીરે ઘણો સ્થૂળ હતો, અને તેનું પેટ એટલું તો મોટું હતું કે તેમાં સાત લાડુ ગોઠવાય તોપણ થોડી ખાલી જગા રહે. તેણે બાયડીઓ તથા ભાયડાઓને ચાંલ્લા કીધાં.

તે ઉપર ચોખા ચોઢયા, હવનની આસકા આપી, આશીર્વાદનો મંત્ર ભણી, થોડો થોડો પ્રસાદ સઘળા મોટી ઉમરવાળાને વેહેંચ્યો. પછી નાનાં નાનાં છોકરાંને પોતાની પાસે બોલાવી તેઓને કુદાવ્યાં, નચાવ્યાં તથા ખાવાની લાલચને વાસ્તે કુતરાની પેઠે ગેલ કરાવી પ્રસાદ એકદમ ઉછાળ્યો, એટલે તેઓ ભોંય ઉપર પડી સાંભરવા મંડયાં. તે વખતે તેઓ બુમાબુમ પાડતાં, પ્રસાદ લેવાને મારામાર અને હડસેલા હડસેલી કરતાં, અને માતાનું નૈવેદ પગતળે છુંદાય નહિ તેની ફિકર રાખતાં તે, તથા જેઓએ વધારે જબરાં હોવાને લીધે વધારે પ્રસાદ લીધો તેઓનો હરખ, અને જે બીચારાંની પાસે થોડો આવ્યો તેઓની દિલગીરી એ સઘળું જોઇને બીજાં બધાંને ઘણીજ ગમત થઈ. પ્રસાદ વેહેંચાઈ રહ્યો એટલે તમામ છોકરાં વેરાઈ ગયાં હવન પૂરો થયો એટલે ઘણા ખરા જોવા આવેલા લોકો પોતપોતાને ઘેર ગયા. બાઈરાં પોતાને ધંધે વળગ્યાં. બ્રાહ્મણો દક્ષણા લઈ અનાજ વગેરે જે કાંઈ મળ્યું તે ધોતિયાને છેડે બાંધી લઈ બીજે ઠેકાણે હવન કરાવવા ગયા. માત્ર તે ઠેકાણે માધવ પ્રધાનજી, જેઠાશા શાહુકાર, ભાણોપટેલ, તથા વિદ્યાદત્ત પંડયા બેશી રહ્યા. તેઓને માધવની સાથે મિત્રાચારીનો દાવો તથા તેઓ શેહેરના મુખ્ય માણસ તેથી બીજા પારકા લોકોની પેઠે તુરત ઉઠી જવું તેઓને યોગ્ય લાગ્યું નહિ તેથી તેઓ પ્રધાનજીના પાટલાપાસે ગાદી માંડી હતી ત્યાં તકીએ અઢેલીને બેઠા. થોડી વાર ચુપ બેઠા પછી માધવ બોલ્યો; "ગોરમહારાજ, હવન સારી પેઠે તો કીધો છે ? કાંઈ ગડબડ ગોટા તો વાળ્યા નથી ? કેમકે આજે ઘણે ઠેકાણે હવન થવાના, અને બ્રાહ્મણોને કમાઈનો દાહાડો એટલે તેઓને ઉતાવળ તો ખરીજ, અને તમારી નજર તમારા બ્રાહ્મણોને જેમ બને તેમ રળાવવાની એટલે કદાચ ગડબડ થઈ હોય. તમે કરો એવા તો નથી, તોપણ અમથુ પુછું છું. ક્રોધ લાગે તો ક્ષમા કરજો."

આવા બોલ સાંભળીને ગોરમહારાજને ક્રોધ તો ચઢયો. પોતે માતા ઉપર અનાસ્થા રાખી પોતાના જાતભાઇઓને ફાયદો કરવા ઉતાવળ કરી કર્મ બરોબર કરાવ્યું નહિ એવી યજમાનને શંકા ઉત્પન્ન થઈ તેથી જીવને જરા દિલગીરી પણ થઈ. પણ પ્રધાનજીના ગોર રાજદરબારમાં જનારા, તથા મોટાની ચાકરીમાં નીચાએ કેવી રીતે વર્તવું એ વિશે તેણે ઘણીએક વાર સાંભળેલું તેથી તેને પોતાની મનોવૃત્તિઓ ઉપર અખતિયાર રાખવાની ટેવ પડી હતી; તેથી ગુસ્સો દબાવી દઇને તથા મ્હોં જેવું શાંત હતું તેવું રાખી-

ને જવાબ દીધો "યજમાનરાજ ! આવી વાત તમે કોઈ દાહાડો મારી આ-ગળ કીધી નથી, અને આજે આવાં વચન તમારા મ્હોમાંથી નીકળેલાં સાં-ભળીને મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગેછે, અને તમારી મતિ કાંઈ બદલાઈ હોય એ-મ મને લાગેછે; અને જ્યારે આપ જેવા પુરૂષની મતિ બદલાઈ ત્યારે આ-ગળ કાળ કેવો આવશે તેનો મોટો ભય રેહેછે. જે મોટી આદ્યશક્તિ, જેથી આખા વિશ્વની ઉત્પત્તિ, એવી અંબાભવાની તથા સઘળા જગતની માતા તેના હવનમાં મેં જાણી જોઈને ગફલત કીધી એવી શંકા પણ મારી આખી જીંદગીમાં આજેજ મારે માટે આવીછે. તમે જાણોછો કે જગતમાં જે સઘ-ળા દેવો છે તેઓ કળિયુગમાં ઊંઘી ગયલા છે. જાગતીજોત અંબામાતા છે; તેનો પરતો કેટલો છે તે સઘળાને માલમ છે. માતાનાં રૂપ જુદેજુદે વખ-તે જુદાં જુદાં દેખાય છે. એ સિવાય બીજા ઘણા ચમત્કાર ત્યાં જોવામાં આવેછે. અમથા અપશબ્દ બોલવામાં પાપ છે ખરૂં પણ માતાની આગળ ભવાઈ ક-રતી વેળા નિર્લજ શબ્દો બોલવામાં જાત્રાળુઓ પાપ ગણતા નથી. આપણા લોકોના ધર્મમાં મદ્યપાન કરવાનો પ્રતિબંધ કીધેલો છે, તે છતાં પણ દેવીભક્તો તેનું પાન કરેછે. વળી કોઈપણ પ્રકારની હિંસામાં મોટામાં મોટું પાતક આ-પણા ધર્મશાસ્ત્રમાં ગણેલું છે, તોપણ માતાના ધામમાં બકરાં, મુરઘાં, પાડા વગેરેનું બળિદાન કરવામાં આવેછે; અને એથી પણ વધારે આશ્ચર્યકારક વાત એ છે કે એ પ્રમાણે વધ કીધેલાં પ્રાણી પ્રસાદની માફક વેહેંચી લે-વામાં આવેછે; અને ઘણાએક શખ્સો જેઓ બીજી કોઈ પણ વખતે માંસ ભક્ષ કરતા નથી તેઓ આવે પ્રસંગે દેવીને પ્રસન્ન કરવાને માટે પોતાના બાપદાદાનો સંપ્રદાય તોડેછે, અને ધર્મશાસ્ત્રને પણ એક બાજુએ મુકેછે. અંબાભવાનીની યાત્રા કરવા લોક જાય છે ત્યારે તેઓને કેટલી હોશિયારી રાખવી પડેછે ? તેલ તો ત્યાં મુદ્દલ વપરાયજ નહિ. માતાના ધામ આગળ કોઈ દુરાચરણે વર્તે તો તેનાં માઠાં ફળ તેને તત્કાળ મળ્યા વિના રેહેજ ન-હિ. માતાના કામમાં વર્ષોવર્ષ જે પ્રમાણે કરવામાં આવતું હોય તેમાં જો જ-રા પણ ફેરફાર કીધો તો માતાજી કોપાયમાન થાયછે, અને એ પ્રમાણે ક-રેલું બદલનારને કોઈ પણ પ્રકારે શિક્ષા થયા વિના રેહેતી નથી. નવરાત્ર-ના નવ દાહાડા સમીસંધ્યાએ માતાજી પોતાની સહિયરોને સાથે લ-ઈ રથમાં બેસી આકાશમાર્ગે જાયછે, તે વખતે ઉઘાડે માથે જો કોઈ અગાસી, ચોક અથવા બીજી ખુલ્લી જગામાં બેસે તો તેના માથા

ઉપરથી તે રથ ફરીજાય, અને તેને તે વર્ષમાં કાંઈ રોગ થયાવીના રેહે નહિ. એ સિવાય માતા આગળનો દીવો તથા તેને લગતી ઘણી એક વસ્તુઓમાં હોશિયારી રાખવાની છે. આ પ્રમાણે હું દેવીનું મહાત્મ તથા પરતો જાણું છું તે છતાં હવન કરવામાં ગડબડ કરૂં એ વાત કાંઈ સંભવિત છે? બાપજી! તમે બ્રાહ્મણના રળતરની વાત કહી તે સાંભ- ળીને મારૂં હઇયું ઊભરાઈ આવે છે. બ્રાહ્મણોના તો દાહાડા ગયા, અને તેઓની કમાઈ સુકાઈ ગઈ. શી વાત કેહેવડાવો છો? બાપજી, બ્રાહ્મણો બિચારાનું હમણા કાંઈ વળતું નથી. યુગ બદલાઈ ગયો. રાજા અને પ્રજા એ બંનેમાંથી ભક્તિ ઉઠી ગઈ. પરમેશ્વર ન કરે પણ રાજની ખરાબી એ પાપને લીધે થશે. લાહોર, દિલ્હી તરફ મ્લેચ્છ લોકો હિંદુ રાજાને ધુળધાણી કરતા જાય છે. એજ પાપે સોમનાથ મહાદેવનું ખંડન થયું; અને આ દેશના રાજાની પણ ઘણી દુર્દશા થઈ. પણ હજી આગલા રાજાનાં સુકૃત આડાં આવે છે, અને તેથી દેશનું રક્ષણ થાય છે. તમારા સરખા ગૌ બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ પ્રધાનજી છો એટલે આ રાજ્યમાંના બ્રાહ્મણોને બેશક લાભ છેજ. આગલા રાજાની તો શી વાત થાય? સાંભળો મહારાજ! હું એક દૃષ્ટાંત આપું.

જ્યારે મૂળરાજ વૃદ્ધ થયો ત્યારે તેનાં પાપથી મુક્ત થવાને તથા શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને તે શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપૂર) ગયો. બધાં તીર્થમાં શ્રીસ્થળ વધારે પવિત્ર ગણાય છે. તે લક્ષ્મી આપનાર છે, અને જે તેને જોય છે તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. ગયાજીથી સ્વર્ગ ત્રણ યોજન આઘું છે, પ્રયાગથી દોઢ યોજન છે, પણ શ્રીસ્થળ જ્યાં સરસ્વતી નદી પૂર્વ તરફ વહે છે ત્યાંથી તો તે એકજ હાથ આઘું છે એમ લોકો માને છે. એ તીર્થે તેણે સઘળાં પવિત્ર સ્થળોથી બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. જ્યાં ગંગા અને યમુનાનો સંગમ થાય છે ત્યાંથી એકસો ને પાંચ બ્રાહ્મણ આવ્યા; સો સામવેદી ચ્યવનાશ્રમમાંથી આવ્યા; બસેં કન્યાકુબ્જમાંથી; સૂર્યસરખા તેજસ્વી સો કાશીથી; બસેં ને બોતેર કુરૂક્ષેત્રથી; ગંગાદ્વારથી સો; નૈમીષારણ્યથી સો; અને કુરૂક્ષેત્રથી વળી વધારે એકસો બત્રીશ આવ્યા. રાજાએ બ્રાહ્મણોની આગળ સાષ્ટાંગ દંડવત્ કીધા, અને તેઓએ તેને આશીર્વાદ દીધો. પછી હાથ જોડીને રાજા બોલ્યો: “તમારી કૃપાથી જન્મ લીધાનો લાભ મને મળ્યો. મારી આશા હવે પૂર્ણ થશે, માટે અરે બ્રાહ્મણો, કૃપા કરીને મારૂં રાજ, ધન,

હાથી, ઘોડા, ઇત્યાદિ જે ઇચ્છામાં આવે તે લો. હું તમારે શરણે છું, અને તમારો દાસ છું." બ્રાહ્મણો બોલ્યા; "રાજાધિરાજ, અમારાથી રાજ ચલાવી શકાય નહિ, ત્યારે તેનો નાશ કરાવવા શાસારૂ અમે તે લઇએ. **જમદગ્નિના** પુત્ર **પરશુરામે** ક્ષત્રીઓ પાસેથી બળાત્કારે પૃથ્વી લઈ બ્રાહ્મણોને એકવીશવાર આપવા માંડી, પણ બ્રાહ્મણોએ તે લીધી નહિ." રાજા બોલ્યો: "હું તમારૂં રક્ષણ કરીશ. તમે તમારૂં ખટકર્મ કરો, અને કાંઈ ચિંતા ન કરો." બ્રાહ્મણો બોલ્યા: "પંડિતો કહી ગયા છે કે જેઓ રાજા પાસે રેહે છે તેઓના ઉપર વિપત્તિ આવી પડે છે. રાજાઓ અહંકારી, કપટી, તથા સ્વાર્થી હોય છે. માટે રાજાધિરાજ, જો તમારી દાન કરવાની ઇચ્છા હોય તો આ મોટું તથા રમણિય **શ્રીસ્થળ** અમને આપો એટલે અમે ઇહાં સુખેથી રહીશું. જે સોનું, રૂપું, હીરા વગેરે બ્રાહ્મણોને આપવાં હોય તે સઘળું એ શેહેરને શોભાયમાન કરવાને ખરચો." રાજા આ વાત સાંભળી ઘણો ખુશ થયો, અને તેઓને પગે પડીને ગાય, સોના, હીરા વગેરેના હાર ટાંગેલા રથ, તથા બીજી દક્ષણાની સાથે **શ્રીસ્થળ** આપ્યું. વળી **મૂળરાજે** દશ બ્રાહ્મણને દક્ષણા સહિત સુંદર તથા દ્રવ્યવાન **સિંહપૂર** (સિહોર) ગામ આપ્યું. **સિદ્ધપૂર** અને **સિહોરની** પડોસમાંનાં બીજાં કેટલાંએક ગામો તેણે બીજા બ્રાહ્મણોને આપ્યાં. વળી તેણે સોમવલ્લીમાં મગ્ન રેહેનારા છ બ્રાહ્મણોને સાઠ ઘોડા સહિત **સ્તંભતીર્થ** (ખંભાત) આપ્યું. **સિદ્ધરાજે** આ બક્ષિસ મંજુર કીધી; અને **બાલાક** (ભાલ) દેશમાં સો ગામ બ્રાહ્મણોને આપ્યાં. તે વખતે **સિહોરની** આસપાસ વાઘ અને બીજાં પ્રાણઘાતક પશુઓનો ભય હતો તેથી બ્રાહ્મણોએ તેને બદલે ગુજરાતમાં રેહેવાની રજા માંગી, ત્યારે રાજાએ તેઓને **સાબરમતી** નદી ઉપરનું **આશાંબીલી** ગામ આપ્યું, અને **સિહોરમાંથી** જેટલું અનાજ લઈ ગયા તેટલા ઉપરથી દાણ માફ કીધું. ધન્ય છે એ રાજાઓને તથા તેઓનાં માતાપિતાને. તેઓએ તો પોતાના દેહનું સાર્થક કીધું. તેઓ તો ચોરાસી લાખના ફેરામાંથી ટળ્યા. હમણા તેઓ આકાશમાં તારા થઈ પ્રકાશતા હશે." એટલી વાત્ત કહી **વિજીયાદત્ત** મહારાજ મોટો નિશાસો મુકી ચુપ રહ્યા.

બ્રાહ્મણનું એટલું દુ:ખ સાંભળીને **ભાણા** પટેલથી પોતાનું તથા બીજા ખેડુત લોકોનું દુ:ખ કહ્યાવિના રેહેવાયું નહિ. તે બોલ્યો, "ભાઈ, એકલા બ્રાહ્મણનીજ અવસ્થા આવી થઈ એમ નથી. ખેડુત લોકોની દશા પણ

હાથને સમે સારી નથી. હોણ વરસાદ જોઇએ તેટલો આવ્યો નથી, તેથી પાક પણ વર્ષોવર્ષ જેવો થયો નથી, તે છતાં પણ ઊઘરાતદાર મેહેતો કેહે છે કે દરબારી ભાગ મારી ઠોકીને લીધામાં આવશે. અમારા ઉપર કાંઈ થોડો જુલમ છે? ગામની ખળીમાં અમારૂં અનાજ ભરવાની શરતે અમને કાપણી કરવા દે છે. જુદાજુદા માલીક તેઓના અનાજના જુદાજુદા ઢગલા કરે છે. બળદવડે અનાજ જુદું પાડે છે. પછી જમીનદાર, પટેલ, કારભારી, અનાજ માપનારા વાણિયા, ખેડુત અને ચોકીદાર એ સઘળા ખળીમાં એકઠા થાય છે. પેહેલાં તો અનાજનો ચાળીશમો ભાગ રાજાનો જુદો કાઢે છે. પછી તેથી કાંઇ થોડું કારભારીને માટે, રાજાના પાટવી કુંવરના ખાનગી ખરચને વાસ્તે, ગામના ચોકીદારને, અનાજ માપનાર વાણિયાને, ગામના પટેલને, દેવી અથવા વિષ્ણુના દેવસ્થળને વાસ્તે, તળાવને સારૂ, કુતરાને માટે, અને એમ બીજા ઘણાએકને આપવામાં આવે છે. જ્યારે માપવાનું કામ પૂરૂં થાય છે ત્યારે ખેડુત જોરથી ટોપલા ઉપર હાથ નાંખે છે, અને કેહે છે કે હવે બસ થયું. બાકી જેટલું અનાજ રહ્યું તે ખેડુત તથા જમીનદાર બરાબર હિસ્સે વેંહેંચી લેછે. એટલું થોડું ખેડુતને મળે છે, તે છતાં પણ જ્યારે રાજાને કુંવરી પરણાવવી હોય, અથવા એવો બીજો અગત્યનો ખરચ કરવો હોય, ત્યારે ખેડુત ઉપર ફાળો નાખે છે. વળી રાજકુટુંબના વહીવંચા ભાટને અથવા કોઇ ભિક્ષુકને હરેક હોળ ઉપર જુજવી કર કરી આપે છે, અથવા ખળીમાંના અનાજના ઢગલામાંથી કેટલાંએક માપાં અનાજ લેવાનો હક કરી આપે છે. એ પ્રમાણેનો કર એક વરસ લેવામાં આવે છે, અથવા વર્ષોવર્ષ ચાલુ રાખે છે. કોઇએક ગામની આમદનીમાંથી કેટલાએક રૂપિયા વસુલ કરી લેછે. ખેડુત લોકોની સારા વર્ષમાં પણ જ્યારે આવી અવસ્થા છે, ત્યારે વરસાદની અછતને લીધે જ્યારે પાક ન થાય ત્યારે તો તેઓનું પુછવુંજ શું? મંત્રી કેહે છે કે કાંઇ પણ છુટ મુકવામાં આવશે નહિ. તમે રાજા આગળ જઇને નાનાં છોકરાંની પેઠે રડશો તથા કાલાવાલા કરશો અને પંચ માગશો તોપણ તમારી વાત ઉપર કોઇ ધ્યાન આપવાનું નથી. તેનો વિચાર એવો છે કે રૈયતના ઉપર જરા પણ દયા કરવી નહિ; અને એ વિચારને તે મજબૂતી આપવાને વારેવાર આ કેહેવત કહ્યાં કરે છે કે ‘રૈયત રાજા રામચંદ્રની પણ થઇ નથી.’ પણ બાપજી, એ પ્રમાણે નથી. રૈયત તો રાજના સ્તંભ છે રૈયતવડે જગત જીવે છે; અને રૈયત સારાં કામની કદર જાણનાર છે.

બાપજી, તમે તો જાણતા હશો કે **ભીમ**દેવના રાજમાં એક વરસ વરસાદ ન થયો તેથી ડંડાહી તથા **વિશો**પક ગામના કુટુંબિક (કણબી) રાજાને તેનો અનાજનો ભાગ આપી શક્યા નહિ. તે વખતે રાજાએ તપાસ કરવાને તે ગામો ઉપર એક મંત્રી અથવા મેહેતાને મોકલ્યો. તેણે તમામ મિલકતવાળા ખેડુતને પકડીને રાજધાનીમાં લાવી રાજા આગળ રજુ કીધા. રાજાનો પાટવી કુંવર **મૂળરાજ** સત્યવાદી તથા એક વચની હતો. એક દિવસે સવારે રાજાના એક ચાકરને સાથે લઇને તે ફરતો હતો તે વખતે તેણે આ સઘળા લોકોને બીધેલા તથા માંહોમાંહે બબડતા સાંભળ્યા; તરત તેણે ચાકરની મારફતે ખબર કઢાવી, અને તેઓની હકીકત સાંભળીને તેને એટલી તો દયા આવી કે તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. એકવાર **મૂળરાજે** અશ્વવિદ્યામાં એટલી તો કુશળતા દેખાડી કે રાજાએ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઇ તે જે માગે તે આપવાનું વચન આપ્યું. **મૂળરાજે** માગી લીધું કે કણબીઓનું ગણોત માફ કરવું. રાજાએ ઘણી ખુશીથી તેની વાત કબુલ કરી તેઓને બંધીખાનામાંથી છોડી મુકયા. તેઓ **મૂળરાજ**ને પગે પડયા. તેઓમાંના કેટલાએક જાશુ તેની સાથે રહ્યા, અને બીજાઓ જે પોતાને ગામ ગયા તેઓએ તેની કીર્તિ ઘણી વધારી. પણ તે બિચારો **મૂળરાજ** મરી ગયો. પછી બીજે વર્ષે જ્યારે પાક સારો થયો ત્યારે તે તથા પાછલા વર્ષનો રાજાનો ભાગ લઇને તે ખેડુતો આવ્યા. **ભીમ**દેવે પાછલા વર્ષનો ભાગ લેવાની ના કહી; પણ ખેડુતોએ કાલાવાલા કરી માગી લીધું કે એ બાબતનો ફેસલો કરવાને પંચ નિમવા જોઇએ. પંચે ઠરાવ કીધો કે બંને વર્ષના રાજાના ભાગ લેવા, અને તેની આમદનીમાંથી **મૂળરાજ**ના કલ્યાણને અર્થે **ત્રિ**પુરૂષ પ્રસાદનું દેહેરૂં બાંધવું. ખેડુત લોકો તો એવા હોય છે, માટે બાપજી, મંત્રીના કહેવાથી કામ નાં કરતાં ઉપલા દૃષ્ટાંત ઉપર પણ વિચાર રાખજો." એ પ્રમાણે વાતની વાતમાં પોતાનું કામ કાઢી લઇ મનમાં ઘણો સંતોષ પામીને **ભાણો** પટેલ મુગો રહ્યો.

માધવે વિજીયાદત્ત ગોરની તથા **ભાણા** પટેલની વાત લક્ષ દઇ સાંભળ્યા પછી **જેહા**શા તરફ ફરી તેને પુછ્યું, 'કેમ શાહ! તમારે કાંઇ દુઃખ રડવું છે?" તે વર્ષે તેને વ્યાપારમાં નફો સારો મળ્યો હતો તેથી તેના મનમ એવું હતું કે આખા જગતમાં વ્યાપારીઓ સુખીજ હોવા જોઇએ. તોપણ કાંઇ બોલવું તો જોઇએ માટે તે પોતાની બડાઇ કરવા લાગ્યો. "મેં હોણુ **સ્તંભ**તીર્થ તથા **ભૃગુ**પૂર (ભરૂચ) બંદરે ઘણુંએક મંજીષ્ટ (મજીઠ) મોકલ્યું

છે. વળી બેટ દ્વારિકા, દેવપટ્ટણ, મહુવા, ગોપનાથ અને બીજાં બંદરોના મારા આડતિયા લખેછે કે અમે ઘણોએક માલ તમારી તરફથી લીધો છે. તે બધામાંથી રોટલા ખાવા જેટલું કુટી કાઢીશું. હોણ મળત તો વધારે, પણ સૂર્યપૂર (સુરત) તથા ગણદેબા (ગણદેવી) બંદર આગળ મારાં વાહાણ આવતાં હતાં તેમાંનો માલ ચાંચિયા લોકો લુંટી ગયા. તોપણ એટલું ભાગ્ય કે સોનાની મોહોર સંતાડી રાખી હતી તે બચી ગઇ. નહિ તો હોણ દેવાળૂં કાઢવાનો વખત આવત. બાપજી, કાંઇ વધારે તમને કેહેવાનું તો નથી, પણ એ ચાંચિયા લોકોનો કાંઈ બંદોબસ્ત થાયતો સારૂં, નહિ તો અમારા જેવા વેપારી લોકનું સત્યાનાશ વળી જશે. વળી રાજ્યમાં જે માલ આવે છે તથા જાય છે તે ઉપર દાણ જરા વધારે છે તેમાંથી કાંઇ ઘટાડો થાયતો સારૂં. તમે શાણા છો એટલે વધારે બોલવાની જરૂર નથી. તોપણ જેમાં આપણો સ્વાર્થ રહેલો તેમાં બોલ્યા વગર પણ કેમ ચાલે? કહેવત છે કે "માગ્યા વિના તો મા પણ ન પિરસે."

માધવે આ સઘળી વાત ઘણું મન દઇને સાંભળી. જો બને તો તે પ્રમાણે કરી લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવી એ તેની મુખ્ય મતલબ હતી. માધવનું પ્રધાનપણું કાંઇ તેના બાપદાદાથી ઉતરેલું નહતું. તે કોઇ ગરીબ માણસનો છોકરો વડનગર શેહેરમાં જનમ્યો હતો, અને તેની ઉમર સોળ વરસની થઇ ત્યારે તે ધંધો શોધવાને પાટણમાં આવ્યો હતો. પેહેલાં તો લશ્કરના સિપાઇઓના પગાર વેંહેંચવા ઉપર કારકુન રહ્યો. ત્યાં ચાલાકી, હોશિયારી તથા ઇમાનદારી બતાવી તે ઉપરથી તેને કોઠારીની જગા મળી. ધીમે ધીમે તે સારંગદેવ રાજાનો માનીતો થઇ પડયો. સારંગદેવ મરી ગયો ત્યારે તેના છોકરાઓ વચ્ચે ગાદીને માટે તકરાર પડી તેમાં માધવની હોંશિયારી તથા કાવત્રાંથી કરણનો રાજ્યાભિષેક થયો. તે દિવસથી માધવના ભાગ્યનો ઉદય થયો, અને કરણ રાજાએ ગાદી ઉપર નિર્ભય થતાંજ માધવને મુખ્ય પ્રધાન પદ આપ્યું. દરેક રાજ્યમાં મુખ્ય પ્રધાનની પદવી, ઘણી ભારે તથા જોખમ ભરેલી હોય છે. રાજા તથા રૈયત બંનેને એકી વખતે ખુશ કરવાનું કામ હંમેશાં મુશ્કેલ થઇ પડે છે; માધવ તે સઘળું સમજતો હતો. તેને લોકોમાં વહાલા થવાની તથા પોતાનું નામ, લોકોને વાસ્તે સારાં તથા ઉપયોગી કામો કરી, અમર કરી લેવાની ઘણી હોંસ હતી, તોપણ રાજાની મેહેરબાની તેજ તેના અધિકારનો પાયો છે એમ તે સારી પેઠે જાણતો હતો તેથી ગમે તે પ્રકારે રાજાને રાજી રાખવાનો તેણે દૃઢ

નિશ્ચય કીધો હતો. આગલા રાજાઓમાંના કેટલાએકના પ્રધાન વાણિયા હતા તેથી તે લોકો માનતા હતા કે માધવને પ્રધાનપદ મળ્યાથી તેમનો હક ખોટો થયો, માટે હરેક પ્રસંગે રાજાની આગળ માધવની તેઓ ચાડી કરતા હતા. તેની સામે માધવને ઘણી યુક્તિઓ કરવી પડતી હતી. એ બધું કરવાની સાથે પોતાને વાસ્તે દ્રવ્ય એકઠું કરવા તરફ પણ તેની ઘણી નજર હતી; કેમકે તેનું પ્રધાનપણું કાયમ રેહેશે એવો એક ક્ષણવાર પણ તેને પક્કો ભરોસો નહતો. હવે પૈસા તો મેળવવા અને સાધન તો થોડાં તેથી તે ઘણીવાર મોટા વિચારમાં પડતો હતો. રાજ્યની મર્યાદા ઉત્તર તરફ અચળગઢ તથા ચંદ્રાવતી, પશ્ચિમ તરફ મોઢેરા તથા ઝીંઝુવાડા, પૂર્વ તરફ ચાંપાનેર તથા ડભોઇ, અને દક્ષિણ તરફ છેક કોંકણ સુધી હતી. પણ ભોળા ભીમદેવના મરણ પછી રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઇ ગઇ હતી. અચળગઢના પરમાર રાજાઓ ખંડણી બરાબર આપતા નહતા. બીજા ખંડિયા રાજાઓ પણ નામની તાબેદારીમાં હતા. તેથી જો કરણ રાજા શૂરો નિકળે, અને અને રાજધાનીનું સુખ મુકી તલવાર બાંધી આગળ પડે, તોજ રાજ્યની આગલી કીર્તિ પાછી આવે. પણ તેમ થવાને ઘણો સંભવ નહતો. જો કરણ રાજા જય કરી આવે, જો કેટલાએક નાના રાજાઓ પોતાની ખંડણી આપવી જારી કરે, અને તેથી રાજ્યની આમદનીમાં વધારો થાય, તોજ બ્રાહ્મણોને રાજી કરાય, તોજ ભાણા પટેલના કેહેવા પ્રમાણે ખેડુતોને છુટ આપવામાં આવે, તથા જેહાશાનો માગેલો દાણનો ઘટારો થઇ શકે. જો એ પ્રમાણે ન થાય, અને નહિ થશે એવી તેની ખાતરી હતી, તો રૈયતને ખુશ કરવી એ અશક્ય; માટે રાજાને રીઝવી જેમ બને તેમ પૈસા પોતાના ખજાનામાં ભરવા એજ રસ્તો ખુલ્લો રહ્યો. પણ તેમ કરવામાં જોખમ ઘણું હતું. પ્રધાનપણું કરવું અને ગોખરૂની શય્યા ઉપર સુવું એ બે બરોબર હતું. જ્યારે સઘળા નાખુશ રહે, અને રાજા કાનનો કાચો, ત્યારે ગમે તેટલી ઊંચી પદવીનો શો ભરોસો? વળી એવી રીતે વર્તી પોતે એકલાનું પેટ ભરી મોતે કે કમોતે મરવું એ વાત તેને જરા પણ ગમતી ન હતી. તેને કાંઇ છોકરાં નહતાં, અને હવે પછી કદાપિ થાય પણ નહિ એવી બીક હતી. એ વાતથી તેના મનમાં નિરંતર શોક ઉત્પન્ન થતો હતો. કાળું ધોળું કરી પૈસા મેળવવા તે કોને વાસ્તે? પાછળ કોઇ ભોગવનાર ન મળે. પિત્રાઇઓ તેની દોલતને માટે લડી મરે, અને તેનો જરા પણ ઉપકાર માને

નહી, એટલુંજ નહિ પણ ઉલટા તેની નિંદા કરવામાં સામેલ થાય. એવા વિચારથી તેના હઇયામાં જાણે જખમ વાગતા હોય તેવું દુઃખ થતું. વળી હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે જેને પુત્ર પરિવાર નહિ તેના જીવતરને ધિક્કાર. તેની પાછળ પોક મુકનાર, આગ મુકનાર તથા મૃત્યુસંસ્કાર કરનાર કોઇ નહિ તેથી તેની મુઆ પછી શી ગતિ થશે એ વિશે પણ તેને ઘણો ભય રેહેતો હતો. પોતાનું નામ અમર રાખવાને માણસોને સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય છે, અને એ નામ પોતાના વંશથી અથવા લોકોપયોગી કામથી કાયમ રેહે છે. માધવને પોતાના વંશ તરફથી કાંઈ આશા ન હતી, તેમ લોકોપયોગી કામો કરવાનો હજુ સુધી પ્રસંગ પણ મળયો ન હતો, તેથી અગર જો તે રાજ્યમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હતો, અગર જો રાજા તેને પુછ્યા સિવાય પાણીપણ પીતો નહતો, અગરજો તેની ડોકી ધુણવાથી હજારોનાં નસીબ ખુલતાં, અને હજારો પાયમાલ થઈ જતા, અને અગરજો તેના ઉપર લક્ષ્મીની પણ કૃપા હતી તોપણ તે જ્યારે ભવિષ્ય ઉપર વિચાર કરતો ત્યારે તેની અવસ્થા એવી થતી કે કોઈ ગામડિયો પણ તેની અદેખાઈ ન કરે.

પ્રકરણ ૨ જું.

આશ્વિન સુદ ૧૦ એટલે દશેરાની સવારે રાજાના દરબાર આગળ ભારે ગડબડ થઈ રહી હતી. ઘોડાવાળાઓ (રાવતો) દશેરાની સ્વારીને માટે ઘોડાને સાફ કરવામાં તથા તેને શણગારવામાં, મ્હાવતો હાથીને તે પ્રમાણે કરવામાં, તેમજ રાજાના બીજા નોકરો રથ તૈયાર કરવામાં કામે વળગી ગયા હતા. ખવાસ, ગોલા, રાજાના ભાંડ, મલ વગેરે લોકો પોતાનાં વાહનને માટે મોટી ફિકરમાં દેખાતા હતા. તે દહાડાને વાસ્તે સારાં લુગડાં તૈયાર કરાવવાને દરજીને ત્યાં દોડાદોડ થઈ રહી હતી. શેહેરના સઘળા દરજી, ધોબી તથા મોચી તે દાહાડાની આગલી રાત્રે જરાપણ સુતા નહતા; તેઓની સાથે તેમના કેટલાએક અધીરા ઘરાકો પણ જાગરણ કરવા લાગ્યા હતા; તેટલું છતાં પણ સવારે તેઓની દુકાને એટલી તો ભીડ થઇ રહી હતી કે કોઈ છુંદાઇ ન ગયું એ આશ્ચર્યકારક હતું. શેહેરમાં ચોમાસાના વરસાદનું પાણી બહાર જવાને મોરીઓ છુટી મુકી હતી તે સઘળી લોકોએ તે સવારે બંધ કરી દીધી હતી, તેથી તે રસ્તો આરસી જેવો સાફ થઈ ગયો હતો. તે ઉપર

પાટણની સુંદરીઓ નાના પ્રકારના રંગ લઈને હાથવડે તથા લાકડાંના બીબાંવડે રમણિક સાથિયા પૂરતી હતી, અને કોનો સાથિયો સારો પૂરાયછે તે બાબે માંહોમાંહે સ્પર્ધા કરતી હતી. શેહેરમાં સઘળે ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો, અને પૂર આનંદમાં સ્ત્રીઓ સારાં લુગડાં ઘરેણાં પેહેરીને મ્હાલતી હતી, અને વખતે વખતે તેઓનાં હઈયાંમાંથી હર્ષ ઉભરાઇ જતો હોય એમ તેઓના ગીત ગાવાથી જણાઈ આવતું હતું. સઘળી નિશાળોમાં છુટ્ટી હતી તેથી છોકરાઓનાં મ્હોં આનંદથી ભરપૂર હતાં; અને આણીગમ તેણીગમ દોડીને, કુદીને અને એવું બીજું નાના પ્રકારનું તોફાન કરીને તેઓ હરખને બહાર જવાનો રસ્તો આપતા હતા. જે ચૌટાંમાંથી સ્વારી જવાની હતી તે ચૌટાંમાંના દુકાનદારો સ્વારી જોવા આવનાર લોકો તેઓની દુકાનના ઓટલા ઉપર બેસવાનું ભાડું આપશે એ ઉમેદથી ઘણા ખુશમાં હતા. મીઠાઇવાળા, માળી, રમકડાંવાળા, ખાવાનાંવાળા અને બીજા કેટલાકોને તે દહાડે સારો વકરો થવાનો તેથી તેઓ પણ ઘણા જોશભેર ચાલતા હતા. છેલ્લે જેઓ નવ દહાડા ફળાહાર અને અપવાસ કરીને રહેલા હતા, અને જેઓ તે સવારે ચીમળાયલા તથા ભુખ્યા વરૂના જેવા બેઠા હતા તેઓ પણ આજે પારણાનું મિષ્ટાન્ન મળશે એજ વિચારથી ઘણા આનંદભેર દેખાતા હતા.

રાજમેહેલ અથવા રાજપાહિકા કિલ્લામાં હતો; અને તેને લગતા બીજા ઘણાએક મેહેલો હતા. મુખ્ય મેહેલ જમીનથી ૫૦ ગજ ઊંચો હતો. તે કાળા પથ્થરનો બનાવેલો હતો; અને તેમાં ઘણેક ઠેકાણે સ્ફાટિકના પથ્થર વાપરેલા હતા. તે ચોખુણાકાર હતો. ફરતા કોટમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અષ્ટખુણ બુરજો હતા, અને તેઓના ઉપર ઘુમટ કીધેલા હતા. આગલા દરવાજાનું નામ ઘટિકા હતું. અને તે દરવાજાની સામા ધોરી રસ્તા ઉપર ત્રિપોલ્ય એટલે ત્રણ દરવાજા હતા. મેહેલની ઉપર જમીનથી આસરે ૨૫ ગજને અંતરે મેહેલની તમામ લંબાઇ જેટલી એક અગાસી હતી. તે ઉપરથી આખું શેહેર નજરે પડતું હતું. એ અગાસીની નીચે ઘણાં સુન્દર કમાન હતાં, અને તેઓની બે બાજુઓએ કીર્તિસ્તંભ હતા. દીવાલો ઉપર ઘણીજ સુન્દર નકશી કોતરેલી હતી, અને રામ તથા રાવણની લડાઈ, મહાભારતની લડાઈ, કૃષ્ણનો રાસ, વગેરે ઘણાંએક ચિત્રો કોરી કાઢેલાં હતા. મેહેલની માંહેની ભીંતો ભભકાદાર જુદા જુદા રંગોથી રંગેલી હતી, અને તેઓ ઉપર કેટલાએક તખ્તા તથા મોટમોટા આરસા જડેલા હતા. તે દિવસે સૂર્યોદયની તૈયારી થતાંજ

રાજ્ય મેહેલમાં ચોઘડિયાં વાગ્યાં, નોબત ગડગડવા લાગી, તથા શંખનાદ થયો એટલે રાજાએ શૈયાથી ઉઠી પોતાના વાહાલા ઘોડાને બહાર કઢાવી થોડો એક ફેરવ્યો. પછી દાતણ કરી સ્નાન કીધું અને પોતાના ઇષ્ટદેવ શિવની પૂજા ઘણાએક બ્રાહ્મણોની સમક્ષ કીધી. પછી બ્રાહ્મણો વેદના મંત્રો ભણ્યા તેમને રાજાએ ધારા પ્રમાણે દક્ષણા આપી. બહાર જે હજારો ગરીબ ભુખે મરતા ભિખારીઓ એકઠા થયા હતા તેઓને અનાજ આપવાનો હુકમ કીધો. એ કામ થઇ રહ્યા પછી લુગડાં, ઘરેણાં પેહેરીને પોતે દરબારમાં જવા નિકળ્યા.

જે વિશાળ ઓરડામાં દરબાર ભરાયું હતું તે ઘણોજ લાંબો, પોહોળો તથા શોભાયમાન હતો. તેમાં સ્ફાટિકના કીર્તિસ્તંભો હતા. ભોંય ઉપર મોટીગાદી પાથરેલી હતી, અને તેના ઉપર સફેદ ચાદર બીછાવેલી હતી. બાજુઓ ઉપર તકિયા મુકેલા હતા, અને જે બાજુ તરફ રાજગાદી હતી તે તરફ રાજાના કામદારોને માટે તેઓના જુદા જુદા હોદ્દા પ્રમાણે વધારે અથવા ઓછી ઊંચાઈની બેઠકો બનાવેલી હતી. રાજાની ગાદી સઘળાથી ઊંચી હતી; તે કિનખાબની બનાવેલી હતી; તથા તે ઉપરની ચાદર બંગાળાની ઊંચામાં ઊંચી તથા મોંઘામાં મોંઘી મલમલની હતી. તકિયો પણ તેવોજ બનાવેલો હતો. પાસેની ગાદી યુવરાજ અથવા પાટવી કુંવરની હતી; પણ કરણ રાજાને કુંવર નહતો તેથી તે ગાદી ખાલી પડેલી હતી. તેની પાસેની ગાદી ઉપર માધવ પ્રધાન બિરાજેલો હતો. તેણે આ વખતે મંદીલની પાઘડી તથા કિનખાબનો ડગલો પેહેરેલો હતો, અને સોનું, મોતી, હીરા તથા બીજાં જવાહિરનાં ઘરેણાંની તેના શરીર ઉપર કાંઇ ખોટ નહતી. તેની પાસે મુગટધારી ઠાકોરો તથા મંડળેશ્વરો એટલે પરગણાના માલીકો બેઠેલા હતા. એક બે મંડળિક રાજા પણ હતા. બીજી તરફ ઉદેપૂર, જોધપૂર વગેરે બીજાં રાજ્ય સંસ્થાનોમાંથી આવેલા સંધિવિગ્રહિકો જેઓનું કામ લડાઈ તથા સલાહ કરવાનું હતું, અને જે દરબારમાં તેઓ રેહેતા હોય તેનાં કામકાજની ખબર પોતાના રાજાને કરવાનું હતું તેઓ, તથા સ્થાનપુરૂષો જેઓ પારકા રાજ્યમાં જઇ ત્યાંના રાજાની નોકરીમાં રહેતા અને ત્યાંની ખબરઅંતર પોતાના રાજાને કરતા તેઓ, પણ હતા. વળી ત્યાં સામંત એટલે લસ્કરી અમલદારો પણ બેઠેલા હતા; તેઓનો દરજ્જો તેઓના હાથનીચે જેટલાં માણસ હોય તે પ્રમાણે ગણાતો હતો. તેઓમાં મુખ્ય છત્રપતિ તથા નોબતવાળા

એટલે જેઓના ઉપર છત્ર ધરી શકાય તથા જેઓની આગળ નોબત વાગી શકે તેઓ હતા. એકતરફ તલવાર, કટાર, બરછી, ઢાલ વગેરે શસ્ત્રવાળા સિપાઇઓ હતા. એ સિવાય વેદિયા, પંડિત, જોશી વગેરે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો જુદા બેઠેલા હતા; અને એ સઘળાઓની સામેની બાજુએ ભાટ, ચારણો, ચિતારા, ઘોડા ઉપર બેસતાં શિખવનારા, નાચતાં શિખવનારા, ભાંડ, જાદુગરો, ઇત્યાદિ બેઠેલા હતા. વળી એક ઠેકાણે ગુણિકા અથવા વારાંગના પણ કિમતી વસ્ત્ર તથા આભૂષણ પેહેરીને બેઠેલી હતી; અને તેની બેસવાની રીત, તેની આંખની ચપળતા, તથા તેના આવભાવથી સઘળા મોહિત થતા હતા. એ પ્રમાણે તે દિવસે દરબાર ભરાયું હતું. એટલામાં સોનાની લાકડીવાળા ચોબદારો આગળ ચાલી "રાજાધિરાજ, ખમાખમાજી, અન્નદાતા," એવી નેકી પોકારતા સંભળાવવા લાગ્યા. તે શબ્દ સાંભળી દરબારમાંના લોકોને માલમ પડ્યું કે રાજા પધારેછે. રાજા દરબારમાં આવતાંજ તમામ દરબારી લોકોએ ઉભા થઇ જુદીજુદી રીતે તેને માન આપ્યું. ચોબદારો વધારે બુમ પાડવા લાગ્યા, અને આખા દરબારમાં ગણગણાટ શબ્દ થઇ રહ્યો. રાજાજી ગાદીએ બેઠા. ચોબદાર બીજા લોકોને અંદર આવવા ન દેવાને દરવાજા આગળ ઉભા રહ્યા, અને દરબારી લોકો પોત પોતાને ઠેકાણે બેઠા.

કરણ રાજાની ભરજુવાની હતી. તેની ઉમર ત્રીશ વર્ષની હતી; તેનું શરીર પરમેશ્વરની કૃપાથી તથા નાનપણથી અંગકસરત કીધાથી પાતળું તથા જોરાવર હતું. તેની ચામડીનો રંગ ઘઊંવર્ણો હતો તે શરીરે લાંબો હતો. તેનું મ્હોં લંબગોળ હતું. તેનું નાક સીધું તથા લાંબું હતું. તેના ઓઠ નાના તથા બિડાયલા હતા, જેથી જણાતું કે તે ઘણો આગ્રહી, એટલે જે કામ મનમાં ધારે તે કર્યાવિના રેહે નહિ, એવા સ્વભાવનો હતો. એ સ્વભાવને લીધે તે ઘણી વખતે ઉતાવળથી તથા વગર વિચારે કામ કરતો તેથીજ તેનું ઉપનામ ઘેલો પડ્યું હતું. તેની આંખ જરા લાંબી હતી, અને હમેશાં રતાશ પડતી રેહેતી તેથી તેનું રૂપ કાંઇક વિક્રાળ દેખાતું, અને તે જોઇને દુષ્ટ લોકો થથરી જતા. તેનામાં ક્ષત્રીનું ખરેખરૂં લોહી હતું, અને તેની હિંમતનાં સઘળે ઠેકાણે વખાણ થતાં હતાં. તેમાં મુખ્ય ખોડ બે હતી. એક તેનો ઉતાવળો તથા ઉન્મત્ત સ્વભાવ, અને બીજી વિષયવાસના. એ છેલ્લી ખોડ તેની આંખ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવતી હતી, તેમ તેની ખાનગી ચાલચલણથી એ વાત સઘળાને જાણીતી હતી. તેનું કપાળ વિશાળ

હતું, અને તેની ભમર જાડી તથા એકબીજાની પાસપાસે આવી ગયલી હતી તેથી તેનામાં દ્રઢતાનો ગુણ કોઇપણ જોનારને લાગતો. આ વખતે તેણે પોશાક ઘણો કિંમતી પેહેર્યો હતો. માથાપર મંદીલની પાઘડી પેહેરી હતી, તે ઉપર હીરા તથા મોતીનો શિરપેચ ખોસેલો હતો. અંગરખું જરીનું હતું, અને એક કાશીની બનાવટનું શેલું કમરે વિંટાળેલું હતું, જેમાં સોનાના મિયાનની તથા હીરે જડેલી મૂઠવાળી તલવાર તથા હીરા મોતીએ જડેલું ખંજર ખોસેલું હતું. તેની ડોકમાં મોતીની માળાઓ તથા હીરાના કંઠા હતા. તેણે કિનખાબની સુરવાલ પેહેરેલી હતી, અને એક પગે સોનાનો તોડો હતો. જોડા મખમલના હતા તથા તે ઉપર સોનેરી ટીકડી ચોઢેલી હતી. તેને માથે મોરપીંછ હતાં, તથા આસપાસ બે ખીદમતગારો ચંમર કરતા હતા. એવી શોભાથી કરણ રાજા ગાદીએ બિરાજેલો હતો.

દરબાર ભરાતાંજ ત્યાં બેઠેલા બ્રાહ્મણો આશીર્વાદના મંત્રો ભણવા લાગ્યા. તે પૂરા થયા પછી ગુણિકાએ થોડીવાર ગાયન ગાઈ, કટાક્ષ કરી, તથા બીજા આવભાવ દેખાડી રાજાનું મન રંજન કીધું. તે દહાડો દશેરાનો હતો માટે એક ભાટે ઊઠીને રામની લંકા ઉપર ચઢાઈ થઈ તેનું એક કવીત કહી સંભળાવ્યું. પછી બીજે ભાટ એક બીજું કવીત બોલ્યો, તેમાં પાંડવો વૈરાટ નગરમાં ગયા તેનું વર્ણન કીધેલું હતું. તે બેઠા પછી પંડિતોએ વ્યાકરણનો થોડો વિવાદ ચલાવ્યો. પછી ચિતારાએ એક ઘણી રૂપાળી સ્ત્રીનું ચિત્ર રાજાને નજર કરી તેનું રૂપ વર્ણવ્યું. એ થઈ રહ્યા પછી બીજું કાંઈ કામ તે દહાડે નહતું તેથી જુદાજુદા વિષય ઉપર સઘળા વાતો કરવા લાગ્યા.

આ સઘળું કામ થઈ રહ્યું ત્યારે સવારના દસ વાગવાનો વખત થયો હતો. રાજાનો જઠરાગ્નિ કાંઈ મંદ નહતો તેથી દરબારમાંથી તે ઊઠયો. ચોબદારોએ ધારા પ્રમાણે નેકી પોકારી. કામદાર લોકો પોતપોતાને ઘેર ગયા. રાજાએ ભોજનશાળામાં જઈ રૂપાના પાટલા ઉપર બેસીને સોનાની થાળીમાં યથાસ્થિત ભોજન કીધું. ત્યાર પછી પાનસોપારી તજાના વગેરે ખાધાં, અને સુવાના ઓરડામાં જઈ પલંગ ઉપર બેઠો. તે વખતે ત્યાં એક ભાટ તથા એક બ્રાહ્મણ જે રાજ્યગુરૂ હતો, તે હાજર હતા, તેઓને રાજાએ પોતાના પલંગ પાસે બોલાવ્યા. દરરોજ જમ્યા પછી ધર્મ, નીતિ તથા રાજ્ય સંબંધી જે વાતો શાસ્ત્રમાં લખેલી હોય તે બ્રાહ્મણોને મ્હોડે સાંભળવાની રાજાને ટેવ હતી, તેથી તે દિવસે રાજા બોલ્યો: "ગુરૂજી, આજે શા વિષય ઉપર વાત

ચલાવીશું." ગુરૂજીએ થોડો એક વિચાર કરી જવાબ દીધો, "રાજાધિરાજ, ઘણા દહાડા થયાં રાજાનો ધર્મ શો છે, અને રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું જોઇએ, એ વિષે આપ સાથે વાત કરવાનો વિચાર હતો, પણ આજસુધી તેમ કરવાની જોગવાઈ આવી નહિ તેથી આજે તે વિષય આપણે ચલાવીશું, અને આશા રાખું છું કે આપ મારી વાત શ્રવણ કરી તે પ્રમાણે ચાલવાને પ્રયત્ન કરશો." ભાટે પણ શાસ્ત્રમાંથી તો નહિ પણ લોકવ્યવહારથી એ વિષય ઊપર થોડું ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તેથી તે પણ ગોર મહારાજ સાથે શામેલ થવાને જાગૃત થયો. ગોર મહારાજે પેહેલાં મહાભારતમાંથી નિચે પ્રમાણે એક વાત કહી.

"રાજાવિના કોઈ દેશ સુખી થઈ સકતો નથી. શરીરની સુખાકારી, સદ્ગુણ, ઈત્યાદિ કાંઈ કામ લાગતાં નથી. બે માણસ મળીને એકની મિલકત દબાવી પડે, અને માણસો એક બીજાને ઊપદ્રવ કરે. એ પ્રમાણે જેમ જુદા જુદા પ્રકારનાં માછલાં એક બીજાનો નાશ કરે છે તેમ માણસો પણ એક એકનો નાશ કરે. એ પ્રકારે માણસો એક બીજા ઊપર જુલમ નિરંતર કર્યા કરતાં હતાં. તે વખતે તેઓ રાજા માગવાને બ્રહ્મા પાસે ગયાં. બ્રહ્માએ મનુને રાજા થવાને કહ્યું. મનુએ જવાબ દીધો, 'મહારાજ, હું પાપનાં કામથી બીહુંછું. રાજ્યકારભારમાં જોખમ ઘણું, તેમાં વિશેષે કરીને હમેશાં જુઠું બોલનાર માણસોને જવાબદારી વધારે છે.' લોકોએ તેને કહ્યું, 'બીહીશોમાં, તમને સારો બદલો આપીશું. પશુઓનો પચાશમો ભાગ, તેમજ સોનાનો તેટલામો ભાગ તમને મળશે. અનાજનો દશમો ભાગ તમને આપીશું; અને તમારા ભંડારમાં વૃદ્ધિ કર્યા કરીશું. કન્યા ઊપર ઘટતું દાણ તથા મુકદ્દમા અને જુગાર રમવા ઊપર કર આપીશું. વળી જેમ દેવતાઓ ઈન્દ્રરાજાને તાબે છે તેમજ દ્રવ્યવાળા તથા વિદ્વાન પુરૂષો તમારા તાબામાં રેહેશે તમે અમારા રાજા થાઓ, તમે શક્તિવાન થશો. તમને કોઈ ભય પમાડી સકશે નહીં, અને જેમ કુબેર યક્ષલોકો ઊપર સલાહસંપથી રાજ્ય ચલાવે છે તેમ તમે ચલાવશો. રાજાના આશ્રય નિચે રહીને રૈયત જે જે પુણ્યનાં કામો કરશે તે પુણ્યનો ચોથો ભાગ તમને મળશે. એ પ્રમાણે જેમ શિષ્ય ગુરૂને શ્રેષ્ઠ ગણેછે, જેમ દેવતાઓ ઈન્દ્રને ઊપરી માનેછે, તેમ જેઓને ઊંચી પદવી મેળવવાની ઈચ્છા હોય તેઓએ રાજાને શ્રેષ્ઠ માનવો, કેમકે તે લોકોનું રક્ષણ કરનાર છે. જ્યારે તેઓ રાજાની સમક્ષ ઊભા રેહે ત્યારે

તેઓએ રાજાનું પૂજન કરવું.' એટલી વાત સાંભળીને યુધિષ્ટ બોલી ઉઠયો. 'જન્મ મરણ, આવદાં તથા શરીરનાં અવયવો રાજાનાં અને બીજા લોકોનાં સરખાંજ છે ત્યારે બળવાન શૂરા પુરૂષોએ રાજાને શા માટે માન આપવું જોઇએ ? તથા તેનું પૂજન શામાટે કરવું જોઇએ ? અને રાજા સુખી અથવા દુઃખી હોય તે પ્રમાણે તેઓને સુખ દુઃખ શા માટે થવું જોઇએ ? એ પ્રશ્ન સાંભળીને ભીષ્મપિતામહે રાજાની ઉત્પત્તિ રાંભળાવી, અને તે ઉપરથી સિદ્ધ કિધું કે જગતનું કલ્યાણ રાજાના ઉપર આધાર રાખે છે."

રાજાનાં આટલાં વખાણુ તથા રાજ્યપદનું આટલું મહાત્મ સાંભળીને ભાટ ઘણોજ ખુશ થયો અને બોલ્યો: "સત્ય છે મહારાજ, રાજા તે બીજો પરમેશ્વર; પૃથ્વી ઉપર પરમેશ્વરનો મુનિમ. જેમ પરમેશ્વર ચાહે તે કરી સકે તેમ તે કરી સકે." બ્રાહ્મણ બોલ્યો: "રાખ, એટલી ઉતાવળથી અનુમાન માં કર. સઘળા કરતાં અને રાજા કરતાં પણ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. મનુસ્મૃતિમાં કહેલું છે કે રાજાએ વેહેલા ઉઠીને ત્રિવેદી બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી, અને તેઓના કહેવા પ્રમાણે કરવું." ભાટ બોલ્યો: "પણ મહારાજ, મનુસ્મૃતિમાં આમ પણ કહેલું છે કે સૂર્યની પેઠે રાજા આંખ તથા અંતઃકરણને બાળી નાખે છે, અને પૃથ્વી ઉપર કોઈ પણ માણસ તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરી સકતું નથી. તે અગ્નિ તથા જળ છે; તે અપરાધી લોકોના ન્યાયનો દેવ છે; તે દ્રવ્યનો દેવ છે; તે જળનો ઉપરી છે; તે આકાશનો ધણી છે; તે માણસના રૂપમાં શક્તિવાન દેવ છે; તેનો ક્રોધ થાય તો મૃત્યુ જાણવું. જે ઘેલાઇમાં પણ રાજા ઉપર દ્વેષભાવ દેખાડે તેનો નિઃસંશય નાશ થશે કેમકે રાજા તેનો નાશ કરવા તરફ જલદીથી પોતાનું મન લગાડશે."

બ્રાહ્મણ બોલ્યો:"એ ગમે તેમ હોય તોપણ બ્રાહ્મણોને રાજાએ માન આપવું, અને તેઓના કહ્યા વિના કાંઇ કામ કરવું નહિ. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે રાજા ગમે તેવા દુઃખમાં હોય તોપણ બ્રાહ્મણોને ક્રોધાયમાન કરવા નહિ, કેમકે એકવાર તેઓ કોપ્યા એટલે તેનો તથા તેના હાથી, ઘોડા, રથ, લશ્કર એ સઘળાનો તે તુરત નાશ કરવાને સમર્થ છે. બ્રાહ્મણો જો કોપે, તો બીજી પૃથ્વીઓ તથા પૃથ્વીપતિઓ કરી સકે, તથા બીજા દેવ તથા માનવને ઉત્પન્ન કરી સકે, એવા બ્રાહ્મણ ઉપર જુલમ કીધાથી કયા રાજાને દ્રવ્ય મળી સકે? વળી મનુ કહે છે કે બ્રાહ્મણની શક્તિ તેનાજ ઉપર માત્ર આધાર રાખે છે, તે રાજાની શક્તિ જે બીજા માણસોવડે છે તેના કરતાં

શ્રેષ્ઠ છે, માટે પોતાની શક્તિવડે બ્રાહ્મણો પોતાના શત્રુઓને વશ કરી સકે છે. જે બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છે તેને કોઇ મહાવ્યથા કરે તો તેને રાજાની આગળ ફરિયાદ કરવાની જરૂર નથી, કેમકે તે પોતાની શક્તિવડે વ્યથા કરનારને શિક્ષા કરી સકે છે. બ્રાહ્મણ ગમે તેવો અપરાધ કરે તોપણ તેનું શાસન બીજા લોકોના જેટલું નથી. મનુસ્મૃતિમાં લખેલું છે કે, બ્રાહ્મણે ગમે તેવો અપરાધ કીધો હોય તોપણ રાજાએ તેના પ્રાણનો ઘાત કરવો નહિ. અપરાધી બ્રાહ્મણને તેના રાજ્યમાંથી કાઢી મુકવો. તેની સઘળી મિલકત પણ રાજાથી જપ્ત કરી સકાય નહિ, તથા તેના શરીરને દુ:ખ દઈ સકાય નહિ. વળી બીજે ઠેકાણે કહેલું છે કે રાજા પૈસા વગર મરી જતો હોય તોપણ વેદ ભણનાર બ્રાહ્મણ પાસેથી કાંઈ પણ કર વસુલ કરવો નહિ."

ભાટ આ ઉપરની વાત સાંભળીને છક થઈ ગયો, તેણે બ્રાહ્મણની સત્તાવિષે આટલું બધું સાંભળ્યું નહતું. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ લાડુ ભટને પરમેશ્વરે તો ઘણો અખતિયાર આપ્યો દેખું, અને એ વિચારથી તેના મનમાં એ ભટ લોકો ઉપર અદેખાઇ આવી. પણ તેની સામે શાસ્ત્રનાં વચન કાંઈ તેને માલમ નહતાં તેથી તે બોલ્યો: "હવે એ વાત તો ઘણી થઈ; હવે રાજાએ શું શું શિખવું જોઇએ તે હું કહી સંભળાવું છું. ધારના રાજાની તેના પૌત્ર ભર્તૃહરી તથા વિક્રમાદિત્યને શું શું શિખવવાની મરજી હતી તે વિષે ભરતખંડનો ઇતિહાસ લખનાર મૃત્યંજય નિચે પ્રમાણે કેહે છે :—

"તેણે પોતાના એ છોકરાઓને પાસે બોલાવી તેઓને જે અભ્યાસ કરવાનો હતો તેવિષે સારી શિખામણ આપી, અને કહ્યું 'તમારે ઘણો ઉદ્યમ કરી વ્યાકરણ, વેદ, વેદાંગ, વેદાંત, ધનુર્વિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, ગાંધર્વવિદ્યા, જુદી જુદી કળા તથા હાથની કારીગીરી, હાથી તથા ઘોડા ઉપર બેસવાની તથા રથ હાંકવાની વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો. બધા પ્રકારની રમત, દોડવું, કુદવું, કિલ્લાઓને ઘેરો ઘાલવો, લશ્કરનાં ટોળાં બાંધવાં, તથા તેઓને તોડવાં, એ સઘળામાં પ્રવીણ થવું. હરેક રાજ્ય ગુણ મેળવવા. શત્રુની શક્તિનો નિશ્ચય કરતાં શિખવું. યુદ્ધ કરતાં, મુસાફરી કરતાં, મોટાં માણસો આગળ બેસતાં, કાંઈ તકરારી વાતના તકરાર પ્રમાણે જુદા જુદા ભાગ કરી નાખતાં, બીજા રાજાઓ સાથે સંબંધ કરતાં, નિરપરાધી અને અપરાધીને ઓળખતાં, દુષ્ટને યથાયોગ્ય શિક્ષા કરતાં, તથા સંપૂર્ણ ન્યાયથી રાજ્ય ચલા-

વતાં શિખવું. અને તમારૂં મન ઘણું ઉદાર રાખવું.' પછી તે છોકરાઓને નિશાળે ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષકોના હાથ નીચે મોકલ્યા. ત્યાં તેઓ ખરેખરા કીર્તિવંત થયા."

રાજાએ ઊપલી વાતના પાછલા ભાગમાં ઉપરાઊપરી બગાસાં ખાવા માંડ્યાં. તે વખતે શરદ મહીનાનો આકરો તડકો પડતો હતો તેની ગરમીની અશક્ત કરનારી અસર તેના શરીર ઉપર લાગી, અને રોજની ટેવ પણ મદદે આવી તેથી ભર્તૃહરી તથા વિક્રમાદિત્ય બંને કીર્તિવંત થયા તે તેણે સાંભળ્યું નહિ. ભાટે જ્યારે વાત પૂરી કરી રાજાના મ્હોં સામું જોયું ત્યારે તેની વાત ધ્યાન આપી સાંભળવાને બદલે તેને મીઠી નિદ્રાને વશ થયલો દીઠો. તે જોઈ ભાટ તથા બ્રાહ્મણ ઓરડામાંથી બહાર ગયા, અને રાજાને સુખેથી ઊંઘ કાઢવા દીધી.

જ્યારે રાજા નિદ્રાદેવીને વશ થઈ આલોક તથા પરલોકને વીસરી જઈ મૃત્યુથી ઉતરતી અવસ્થામાં પડેલો હતો તે વખતે કિલ્લા આગળ તથા શેહેરમાં ભારે ગડબડાટ થઈ રહી હતી. લોકો ઘણા ઉમંગથી સારાંસારાં લુગડાં પેહેરી, નવી રંગેલી પાઘડીમાં જુવારા ખોસી, તથા નવા જોડા પેહેરી, કેટલાએક એકલા તથા કેટલાએક નાનાં નાનાં છોકરાંને લઈ સ્વારી જવાના રસ્તા ઉપર કોઈ ઓટલા અથવા દુકાન ઉપર બેસતા હતા. કેટલાએક રજપૂત તથા બીજા લસ્કરી લોકો હથિયાર કંમરે બાંધીને ઘણા ડોળથી ફરતા હતા. ભીલ, કાઠી, કોળી વગેરે જંગલી લોકો હથિયારબંધ જતા તેને જોઈને લોકો તરત ખસી જઈને રસ્તો આપતા. ઢેડા તથા તેથી હલકી જાતિના લોકો "ખસો બાપજી" એ પ્રમાણે બુમો પાડી પાડી ધીમે ધીમે રસ્તો કરી જતા, અને લોકોને તેઓને વાસ્તે ખસવું પડતુ તે વખતે તેઓને ગાળ દીધા વિના રેહેતા નહિ. ઘણીવાર કોઈ ઘોડો અથવા હાથી ભડકતો ત્યારે લોકોમાં દોડાદોડી થતી, અને છોકરાં ચીસાચીસ પાડતાં. મોટા કામદારોનાં બઈરાં સુખાસનમાં બેસી તેમના ધણીનાં સગાં, મિત્ર, અથવા ઓળખીતાનાં ઘર હોય ત્યાં જતાં. ગરીબ તથા વચલા વાંધાના લોકોની બાયડીઓ ખુલ્લી રીતે ચાલતી જતી, પણ તેઓને રસ્તામાં કોઇ ઉપદ્રવ કરશે એવી કોઇને દેહેશત નહતી. ઓટલા તથા બારીઓ લોકોથી ભરાઈ ગયાં હતાં. બાકીના લોકો કેટલાએક છાપરા ઊપર અને કેટલાએક ઝાડો ઊપર ચઢીને બેઠા હતા; અને ઘણાએક રસ્તાની બાજુએ બે હાર કરી ઉભા રહ્યા હતા. દુકાનદારોએ દુકાન ધોળાવી, રંગાવી, તે ઊપર તોરણ

બાંધી સઘળો માલ બાહાર કાઢેલો હતો. તેમજ રેહેવાનાં ઘરો પણુ ઘણું-એક રંગાવેલાં તથા ઘણું કરીને સઘળાં ધોળાવેલાં હતાં. એ પ્રમાણે શેહેરમાં સ્વારી જોવાની તૈયારીમાં લોકો બેઠા તથા ઊભા હતા. કિલ્લા આગળ કાઠિયાવાડી, સિંધી, કચ્છી તથા કાબુલી શણુગારેલા અને ઘણા ઉમદા જીન-વાળા કેટલાએક ઘોડા ખંખારતા, કેટલાએક નાચતા, કેટલાએક ભોંય ઉપર પગ ઠોકતા, તથા કેટલાએક કાવો ફર્યા કરતા હતા. હાથીઓથી ઊભાં રેહેવાતું ન હોય તેમ એક જગાથી બીજી જગાએ જતા, કેટલાએક તેના અતિ બળથી મસ્ત થઇને ડોલતા, તથા કેટલાએક સુંઢ હલાવી ઊંચી કરી આસપાસના લોકોને નસાડતા હતા. સુખાસન એક કોરે મૂકીને ભોઈ લોકો આણીગમ પેલીગમ મોજ કરતા ફરતા હતા; સ્વાર તથા પાયદળ સિપાઈ સઘળા હથિયારબંધ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. રાજા કરણે સવારે જે લુગડાં ઘરેણાં પેહેર્યાં હતાં તેનાં તેજ હમણાં પણુ તેના શરીર ઊપર હતાં. વિશેષ એટલુંજ કે બહાર કોઇની નજર ના લાગે માટે હાથે કેટલાંએક મંત્રેલાં માદળિયાં બાંધેલાં હતાં. રાજાનો હાથી ઘણોજ પુષ્ટ તથા બીજા સૌ કરતાં ઊંચાઈમાં વધારે હતો. તેના ઊપર સોનેરી ઝુલ નાંખી હતી. તેના પગમાં સોનાનાં કડાં ઘાલેલાં હતાં. તેના કુંભસ્થળ ઊપર મોતીની માળાઓ બાંધેલી હતી. હાથી ઊપરનો મેઘાડંબર તમામ રૂપાનો સોને રસેલો હતો. તથા તેમાં કેટલેએક ઠેકાણે રત્નો જડેલાં હતાં. રાજાની પાછળ માધવ પ્રધાનજી ચંમર લઇને બેઠેલા હતા, અને તેનો પોશાક તથા ઘરેણાં સવારના જેવાંજ હતાં. સ્વારીની આગળ નોબત તથા ડંકા વગાડનારા ઊંટ અથવા હાથી ઉપર બેઠેલા હતા. નોબતની આસપાસની ઝુલ કિનારીદાર લુગડાંની હતી, અને તેના વગાડનાર પણુ સઘળા બાંકા બનીને બેઠેલા હતા. તે પછી સ્વાર તથા સિપાઇઓ આવ્યા. પછી શેહેરનાં મુખ્ય માણુસો તથા દર-બારના કામદાર લોકો ઘોડા, રથ, વગેરે વાહનપર બેસીને ચાલ્યા. વચમાં વચમાં મલ, ભાંડ વગેરે હલકા લોકો પણુ મોટો ઠાઠમાઠ કરી ચાલતા હતા. છેલ્લે હાથી ઉપર રાજા આવ્યો. સ્વારીમાં ઘણીએક તરેહનાં વા-જીત્ર વાગી રહ્યાં હતાં, તેમાં રણુસિંગડાં, ભુંગળ, શરણાઇ, વગેરેનો અવાજ બહાર નિકળી આવતો હતો. રાજા સઘળા લોકોને આખે રસ્તે માથું ન-માવતો જતો હતો, અને લોકો તેને જોઇને નીચા વળી નમતા તથા હરખનો પોકાર કરતા હતા. કેટલાએક લોકો જેઓ ઊંચી બારીઓમાં

બેઠેલા હતા તેઓ રાજા ઉપર ફુલના હાર, દડા, તથા છુટાં ફુલની વૃષ્ટિ વરસાવતા હતા. ઘણા લોકો રસ્તામાં ફુલ વેરતા હતા; અને કેટલાએક શ્રીમંત લોકો સોના રૂપાનાં ફુલ રાજાના માથાઉપર વધાવતા હતા. તે વખતે લોકોની રાજા ઉપરની પ્રીતિ એટલી ઉભરાઈ જતી હતી; કે જો બની સકે તો તેઓ પોતાનામાંથી થોડું થોડું આવર્દા રાજાને આપવાને તૈયાર થાય. રાજા જુવાન અને ખુબસુરત હતો. તેની સાથે તે દહાડે એટલો તો મોહ પમાડે એવો તે લાગતો હતો કે સ્વારી જોવા મળેલી ઘણી સ્ત્રીઓએ તેનાં ઘણા હેતથી ઓવારણાં લીધાં.

સ્વારી શેહેર બહાર કેટલેએક દૂર જઈ એક શમીના ઝાડ આગળ અટકી. ત્યાં હજારો બ્રાહ્મણો શમી પૂજન કરાવવાને તથા દક્ષણા વેંહેંચાય તે લેવાને એકઠા થયા હતા. રાજા હાથી ઉપરથી ઉતરીને શમીવૃક્ષ આગળ જઈ ઉભા રહ્યા. તે વખતે રાજ્ય ગોરે આવી સરપાવ માગ્યો, 'રાજાધિરાજ! કાંઈ આપો તો પૂજનના કામનો આરંભ થાય." તે વખતે નાણાની એક થેલી ગોરને મળી. બીજા બ્રાહ્મણો પણ પોતપોતાના યજમાન પાસે ગયા, અને કેહેવા લાગ્યા: "મહારાજ! આજે રામચંદ્રજીએ દુષ્ટ રાવણ ઉપર ચઢાઈ કરી, અને આજે પાંડુપુત્ર વૈરાટ નગરમાં પેઠા. આજે અર્જુન તથા તેના ભાઇઓએ શમી પૂજન કીધું, અને પોતાનાં શસ્ત્રને તે વૃક્ષ ઉપર લટકાવ્યાં. માટે આજ એ શમી એટલે અપરાજીત દેવીનું પૂજન કરવાનો ઘણો ધર્મ છે." પછી તેઓએ પેહેલાં તો તે ઝાડને પંચામૃતનું સ્નાન કરાવ્યું; તેના ઉપર પાણી છાંટયું, અને ચંદન પુષ્પ ચઢાવ્યાં; અપરાજીત દેવી આગળ દીવો કીધો; ઝાડ ઉપર ચાંલ્લા કરી હાર ચઢાવ્યા; ગલાલ અબીલ નાખ્યાં; નૈવેદ મુકયું; અને રાજા પાસે પ્રદક્ષિણા કરાવી. પછી તેઓએ વારાફરતી દશ દિગ્પાળની પૂજા કીધી. તેમાં પેહેલાં ઇંદ્ર એટલે પૂર્વના દેવની કીધી. પછી રાજાએ તથા બીજા લોકોએ બળેવને દહાડે બાંધેલી રક્ષા તોડી ઝાડ ઉપર ફેંકી દીધી. તે થયા પછી શમીના મૂળ આગળથી થોડું થોડું મટોડું તથા તેનાં પાત્રાં, સોપારી તથા જુઆરા બ્રાહ્મણોએ સઘળાને આપ્યા, અને કહ્યું કે આ સઘળાને એકઠા એક માંદળિયામાં ઘાલી જ્યારે પ્રવાસ કરવા જાઓ ત્યારે રાખજો. હવે પૂજન પૂરૂં થયું એટલે રાજાની તરફથી દક્ષણા થઈ, અને ખાનગી ગૃહસ્થોએ પણ પોતપોતાની શક્તિ તથા બાપદાદાના સંપ્રદાય પ્રમાણે દક્ષણા આપી; અને અગરજો એ દક્ષણા હંમેશાંના કરતાં

કાંઈ થોડી ન હતી તોપણ ધારા પ્રમાણે સઘળા બ્રાહ્મણો કાળનો વાંક કાઢી સારી પેઠે બબડ્યા, પોતાનાં છોકરાંની આગળ કેવી અવસ્થા થશે તે વિષે ઘણી ફિકર કરવા લાગ્યા, અને છેલ્લે ભાગ વેહેંચવામાં બોલચાલ ઉપરથી ગાળાગાળી, અને ગાળાગાળીથી મારામારી ઉપર આવી ગયા, અને જો કેટલાએક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો ત્યાં કજીયો પતાવવામાં ન હોત તો થોડું લોહી પણ અપરાજીત દેવીને અર્પણ થાત.

એ બ્રાહ્મણોને લડતા તથા શોર બકોર કરતા રેહેવા દઇને રાજાની સ્વારીની સાથે આપણે પણ પાછા વળીએ. સ્વારી થોડી આગળ ચાલ્યા પછી રાજાએ પાછા ઉતરીને ગઢેચી માતા એટલે કિલ્લાનું રક્ષણ કરનારી દેવીનું પૂજન કરી ફરીથી ત્યાંના બ્રાહ્મણોને દક્ષણા આપી. ત્યાંથી સ્વારી ચાલી તે ઠેઠ કિલ્લા સુધી આવી પોંહોંચી ત્યાંસુધી અટકી નહિ. કિલ્લા આગળ એક મોટું ચોગાન હતું ત્યાં લાખો લોકો એકઠા થઈ રહ્યા હતા. ત્યાં સ્વારો, પાયદળ, ઘોડા, હાથી અને છેવટે રાજાનો હાથી એ સઘળા ઉભા રહ્યા. પછી એક ઠેકાણે મલો, જેઓ આખા વરસ સુધી દુધ દહીં ઘી ખાઇખાઇને જાડા થઇ ગયા હતા તેઓ કુસ્તી કરવા લાગ્યા; તે જોવાને લોકોનું એક મોટું ટોળું ત્યાં એકઠું થયું હતું. એક ઠેકાણે બે સ્વાર ઘોડા ઉપર બેસીને જુઠું યુદ્ધ કરતા હતા. બંનેની પાસે બુઠ્ઠી અણીના ભાલા હતા, અને તેઓ એક હાથમાં ગેંડાના ચામડાની ઢાલ પકડી લડતા હતા. તેમાંથી સામાવાળાના ભાલાના આચકાથી જે પડી જાય તે હારે, અને લોકો તુરત તાળી પાડી બુમાબુમ કરી મુકે. એક રજપૂત સ્વાર ભાલાવાળાની સામા તલવાર લઇને લઢ્યો, અને તલવારની અણીવતી તે સામા માણસને વગાડ્યા સિવાય તેણે ઘોડા ઉપરથી ઢાળી પાડ્યો. કેટલાએક કોળી સિપાઇઓ સામે માટીનું ચક્કર મુકી તેમાં તીર પીંછા સુધી પેસે એવી શરતે આઘેથી તીર મારતા હતા. કેટલાએક સ્વારો પોતાના ઘોડાને કાવેજ ફેરવ્યાં કરતા; કેટલાએક તેઓને નચાવતા; કેટલાએક ઘોડાને થોડુંક દોડાવી પાછા લાવતા. એ પ્રમાણે ત્યાં ગમત થઈ રહી હતી. આસરે એક કલાક સુધી કસરત કરી સ્વાર લોકો તથા સિપાઇઓ રાજાને જુહાર કરી પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા. તમાશગીર લોકો તે દહાડાની હકીકતની વાતો કરતા તથા સ્વારીની ટિકા કરતા કરતા પાછા વળ્યા. રાજા હાથી ઉપરથી ઉતરી મેહેલમાં જઈ લુગડાં ઘરેણાં ઉતારી દેવની પૂજા કરી આરતી ઉતારી ચંદ્રશાળામાં ગયો, અને ભોજન કર-

વાની તૈયારી કીધી. રાત્રે રાજા પોતાની રાણી સાથે જમતો, માટે ત્યાં બીજું કોઇ નહતું. રૂપાના પાટલા મંડાયા, અને મુખ્ય રાણી સોનાની થાળીમાં જમવાનું પીરસીને લાવ્યાં. જમી રહ્યા પછી સીસાઓ તથા વાડકા આવ્યા તેમાં દરાખ તથા મહુડાનો દારૂ રાજાએ થોડોથોડો પીધો. ખાઇ રહી હાથ મ્હોં ધોઇ, રાજાએ પાનસોપારી ખાધાં, અને ત્યાર પછી આખા શરીર ઉપર ચંદન તથા અળિયાગરાનો લેપ કીધો. તે થઇ રહ્યા પછી એક રૂપાની સાંકળનો હિંડોળો તે ઓરડામાં હતો તે ઉપર રાજા આરામ લેવા જરા સુતો. પાસે રૂપાંની સુંદર દીવીઓ ઉપર દીવા બળતા હતા તેથી આખા ઓરડામાં ઝળઝળાટ થઇ રહ્યો હતો. એ ઓરડાનાં બારણાં આગળ ચોકીદાર બેઠા હતા, તેઓ રાજા હવે સુઇ જશે એમ ધારતા હતા. પણ થોડીવાર પછી રાજા હિંડોળેથી ઉઠયો, અને એક હલકા રજપૂતનાં લુગડાં રાખેલાં હતાં તે પેહેર્યાં, પોતાનું મ્હોં છુપાવવાને બુકાની બાંધી, અને પગે જુના જોડા પેહેર્યા. પછી એક ખવાસને બોલાવી હુકમ કીધો કે આજ રાત્રે વીરચર્ચા કરવાનો એટલે નગરચર્ચા જોવાનો મારો વિચાર છે માટે એક લોટામાં પાણી ભરી લઇને મારી સાથે આવવું. ખવાસ હુકમ પ્રમાણે જલદીથી તૈયાર થયો, અને તે તથા રાજા બંને મેહેલને પાછલે બારણેથી નિકળી પડ્યા.

તે વખતે દોઢ પોહોર રાત ગઇ હતી, અને દુકાનદારો દુકાન બંધ કરી પોતપોતાને ઘેર જતા હતા. લોકો પોતપોતાના ઘરમાંજ હતા, અને આખો દાહાડો રઝળેલા તેના થાકથી ઘણાએક તો સુઇ ગયા હતા. કેટલાએક બારીએ બેસી પડોસીઓ જોડે તડાકા મારતા હતા. કેટલેએક ઘેર બાયડીઓ એકઠી થઇ માતાના ગરબા ગાતી હતી તે જોવા તથા સાંભળવા કેટલાએક લોકો બહાર મ્હોં ઉઘાડાં મુકીને ઉભા હતા, અને ગરબાના વિષય, તે ગાવાની રીત, તથા ગાનારીઓના ઘાંટા ઉપર ટિકા કરતા હતા. પાતરવાડામાં પાતરો બારીએ દીવા મુકીને પોતાનાં અંગ ઉપર કિમતી લુગડાં ઘરેણાં તથા ફુલનાં હારગજરાં પેહેરીને બેઠેલી હતી, અને રસ્તે જતા આવતા લોકોને મોહજાળમાં ફસાવવા ફાંફાં મારતી હતી. તેમાંથી કેટલાએક અભાગિયા લોકો તે જાળમાં ફસાઇ પડીને ક્ષણભંગુર સુખને વાસ્તે અક્ષય સુખનો આંધળા થઇ ત્યાગ કરતા હતા. કેટલીકએક રામજનીનાં ઘરમાં રાગતાન થતાં હતાં, વાજીંત્રનો નાદ થઇ રહ્યો હતો, અને દીવામાં પડતાં પતંગિયાંની પેઠે કેટલાએક મૂર્ખ લોકો ત્યાં ઝંપલાવતા હતા; અને તેઓની આંખ

ઉપર એવાં તો જાડાં પડળ વળી ગયાં હતાં કે તેઓ તે સમયે જાણે વિષ્ણુના વૈકુંઠમાં બેઠા હોય એમ તે અધમ પુરૂષોને લાગતું હતું. સાંકડી ગલીઓ તથા ઉજાડ રસ્તાઓમાં બુકાની બાંધેલા માણસો ચુપકીથી ફરતાં હતાં, અને લાગ ફાવે તો પારકો માલ પોતાનો કરવાનો તેઓનો ઇરાદો જણાઇ આવતો હતો. કોઇ કોઇ ઠેકાણે વંઠેલ સ્ત્રી પુરૂષ પોતાનાં ઘરબાર છોડી દુષ્ટ વિચારથી આમ તેમ ભટકીઆં મારતાં હતાં. એ સઘળું રાજાએ જોયું, અને તેમાંની ઘણીએક વાતનો બંદોબસ્ત કરવાને પ્રધાનને હુકમ કરવો એવો તેના મનમાં નિશ્ચય કીધો. રાજ સંબંધી વાત કોઇ પણ ઠેકાણે તેના સાંભળવામાં આવી નહિ. જ્યાં જ્યાં કાંઇપણ વાત થતી હતી, ત્યાં સ્વારીનીજ વાત ચાલતી હતી, તેમાં સઘળાં તેના રૂપ, ગુણ, લુગડાં, ઘરેણાં, ઇત્યાદિનાં વખાણ કરતા હતા. એટલું સાંભળી રાજાનું મન તૃપ્ત થયું નહિ તેથી શેહેર બહાર ચાંદનીમાં ફરવા જવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો.

દરવાનને થોડા પૈસા આપી દરવાજો ઉઘડાવ્યો, અને મેદાન ઉપર નિકળી ગયો. તે દહાડે શરદ મહીનાનો ચંદ્ર ખીલી રહ્યો હતો. આકાશ ઘણુંજ નિર્મળ હતું. ચાંદરણાથી બધું મેદાન રૂપેરી રંગનું હોય એમ દેખાતું હતું; તેમાં વચમાં વચમાં ઘાસ ઉગેલી લીલી જગા હતી તે ગૌરવર્ણની સ્ત્રીના હાથ ઉપર લીલમની વીંટીના જેવી માલમ પડતી હતી. તે ઠેકાણે કોઇ પ્રાણી નજરે પડતું નહતું; પણ પાણીના ખાબોચિયામાંથી દેડકાઓ ડેંડુંડેંડું કરતા હતા, કંસારીઓ જગાએ જગાએથી બંધ ન પડે એવો અવાજ કરતી હતી, અને કોઇ કોઇ ઠેકાણેથી સાપનો શબ્દ પણ સંભળાતો હતો. એવી રીતે રાત રમણિક લાગતી હતી. આગળ ચાલતાં તેઓ સ્મશાન પાસે આવી પોંહોંચ્યા ત્યાં ચાંદરણામાં ઝાડોની છાયાથી અંધારૂં પડતું હતું; અને સ્મશાન એ નામથીજ તે જગા ભયાનક લાગતી હતી. ત્યાં ઉભા રહીને રાજાએ દૂર નજર કીધી તો એક ઝાડ નીચે મોટું તાપણું તેના જોવામાં આવ્યું, અને તે બળતાંની આસપાસ કેટલાંએક બઇરાં કુંડાળું ફરતાં તેણે જોયાં. રાજાને તે તમાશો જોવાની ઘણી મરજી થઇ. તેની પાસે તલવાર તથા ખંજર હતાં તેથી તેના મનમાં બીહીક થોડી હતી. ખવાસ તો તે જોઇને ધ્રુજવા લાગ્યો, અને હાથ જોડી બોલ્યો, "મહારાજ, એ તો કોઇ ડાકણી, યક્ષણી, પિશાચ, વંતરી, અથવા એવી કોઇ બાયડીઓ હશે, માટે તેઓની પાસે જવાથી કાંઈ ફળ નથી." પણ કરણ એક વાત માથામાં લેતો તે કદી

છોડતો નહિ, અને વળી બીહીને ત્યાં ન જવાથી રજપૂતની બાહાદુરીને કલંક લાગે, માટે ગમે તે થાય તોપણ જવું એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તે આગળ ચાલ્યો.

જ્યારે ટોળાં આગળ તે પોંહોંચ્યો ત્યારે તે સઘળી બાયડીઓ ક્રોધાયમાન થઈ સ્થિર ઉભી રહી, અને રાજાની સામા ડોળા કાઢીને બોલી, "અલ્યા માનવી, તું રંક હોય કે રાજા હોય, પણ ઇહિં તારે આવવાનું શું કામ હતું? તેં અમારી રમતમાં કેમ ભંગ પાડયો? શું તું તારે ઘેરથી રીસાઈ આવ્યો છે? શું આટલી નાની ઉમરમાં તું આવર્દાથી કંટાળી ગયો છે કે મોતના જડબામાં આવી ફસાઈ પડયો? તું ઇહિંથી એકદમ જતો નહિ રહે, તો અમે બધાં મળીને તને ચીરી નાખી તારા લોહીની ઉજાણી કરીશું." રાજા કરણ એવી રાંડોથી બીહે એવો નહતો. મિયાનમાંથી તલવાર કાઢીને તેણે જુસ્સાથી કહ્યું, 'હું ક્ષત્રી રાજપુત્ર આખા ગુર્જર દેશનો રાજા કરણ વાઘેલો છું, અને તમે મારા રાજમાં રહો છો તેથી મારી રૈયત છો, માટે હું તમને આજ્ઞા કરૂં છું કે તમે સઘળાં કોણ છો તે તુરત મને કહો." વંત્રીઓએ જાણ્યું કે આ તો દેશનો ધણી છે, તેથી તેઓ સઘળી તેની આગળ હાથ જોડીને ઉભી રહી, અને તેઓમાંથી એક બોલી, "રાજાધિરાજ! અમે વાણિયા બ્રાહ્મણની બાયડીઓ હતી, પણ અમે સઘળી સુવાવડમાં મરી ગઈ, અમારા ધણી બીજીવાર પરણ્યા, તેથી તેઓએ અમારી પાછળ યોગ્ય ક્રિયા કીધી નહિ માટે અમારી આ અસદ્ગતિ થઈ છે; માટે હે રાજા! જો તું તેઓને કહી તેઓની પાસે અમારે સારૂ **નારાયણબળિ** સરાવશે તોજ અમારો ઉદ્ધાર થશે."

રાજાએ તેઓના ધણીનાં નામ લખી લીધાં, અને તેઓને વચન આપ્યું કે હું તમારો જલદીથી આ ગતીમાંથી છુટકો કરાવીશ. વંત્રીઓએ સાંભળીને એટલી તો ખુશ થઈ કે તેઓ સઘળી બોલી ઉઠી. "રાજા તું માગ જે માગે તે આપીએ." રાજાએ પોતાના ભવિષ્યની વાત પુછી; ત્યારે એક વંત્રી બોલી, "મહારાજ! અમને ભવિષ્યનું ઘણું જ્ઞાન નથી, તો પણ જ્યારે તમે અમારા ઉપર આટલો ઉપકાર કીધો છે ત્યારે અમે પણ તમને એક શિખામણ દઇએ તે પ્રમાણે તમારે ચાલવું. તમે જાણો છો કે બાયડીઓથી જગતમાં ઘણી ઉથલ પાથલ થઈ છે. **સીતાને રાવણ** હરી ગયો તેથી લંકાનો નાશ થયો, અને રાવણનું મૃત્યુ થયું. **દ્રૌપદીનાં ચીર દુર્યોધને** ભરી સભામાં ઉતરાવ્યાં તેથી કુરૂક્ષેત્રનું યુદ્ધ થઈ તેમાં કૌર-

વોનો અને તેઓનાં તથા પાંડવ તરફનાં કરોડો માણસોનો નાશ થયો. માટે હે રાજા ! બાયડીથી બહુ સમાલીને ચાલવું, અને તેઓ સાથે જેમ બને તેમ થોડો સંબંધ રાખવો.

કરણ રાજા એટલું સાંભળી પાછો વળ્યો, અને આખે રસ્તે આ બનાવ વિષે એટલા બધા વિચાર તેનાં મનમાં આવ્યાં કીધા કે તેણે રસ્તો કાંઈ જાણ્યો નહિ. તે એક યંત્રની પેઠે આગળ ચાલ્યાંજ કરત, પણ એક મહાદેવના દેવસ્થાન આગળ ભારે ભીડ થઈ હતી ત્યાં લોકોની ઉપર તે અથડાયો ત્યારે તેને ભાન આવ્યું. આસપાસ જોઈ ભીડ થવાનું કારણ લોકોને પુછ્યું ત્યારે એક જણે જવાબ દીધો કે દેહેરામાં વૈરાટપર્વનું નાટક થાય છે તે જોવાને લોકો મળ્યા છે. નાટકનું નામ સાંભળીને તે જોવાનું તેને મન થયું, અને ખવાસને બોલાવી બંને જણ દેહેરામાં ગયા, તથા ધક્કામુકી કરી ઊભા રહ્યા તો ત્યાં વૈરાટ રાજાની સભા મળી હતી, અને પાંડવો એક પછી એક જુદા જુદા વેશ કરી રાજાની પાસે નોકરી માંગવા આવતા હતા. નાટકની ગમતમાં રાજા એટલો બધો લીન થઈ ગયો કે વંત્રીની વાત તે તમામ ભુલી ગયો. કેટલીકવારે ખવાસને અફીણને લીધે ઝોકાં તથા બગાસાં ખાતો જોઇને રાજાને પણ બગાસાં આવવા માંડ્યાં, અને એક પોહોર રાત રહી છે એમ સાંભળીને તેણે પાછા મેહેલ ઊપર જવાનો ઠરાવ કીધો. જતાં પેહેલાં મહાદેવનાં દર્શન કરવાને દેહેરા તરફ ગયો, પણ બારણું આગળ જાય છે એટલામાં ઝમઝમાટ કરતી આવતી સ્ત્રી જોઇને તેની મરજીથી ઊપરાંત તે ત્યાંજ ઊભો રહ્યો, અને તેની શુદ્ધબુદ્ધ ઊડી ગઇ. તે સ્ત્રી ખરેખરી પદ્મની હતી. તેનું મ્હોં પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવું હતું, અને તેના ગાલના ગૌરવર્ણ ઉપર વખતે વખતે તેની ભરજુવાનીને લીધે જ્યારે ગુલાબી રંગ ચઢી આવતો ત્યારે તેની આગળ ગુલાબનાં ફુલનો રંગ પણ ઝાંખો જણાતો. તેનું મ્હોડું ઘણું નાનું હતું, તથા તે ઊપરના બે ઓઠ પાતળા પરવાળાના જેવા રંગના હતા. જ્યારે તે મંદમંદ હસતી ત્યારે તેના દાંત સમાકાર, ધોળા મોતીના દાણા જેવા દેખાતા. તેને નાકે જે ઊંચી પાણીદાર મોતીની વીંટલી ઘાલેલી હતી તેનાં મોતી તેના પરવાળા જેવા ઓઠને અડકતાં ત્યારે તે કમળની લાલ પાંદડી ઊપર ઓસનાં ટીપાં જેવાં ચળકતાં હતાં. તેના ગાલઉપર એક છુંદણું હતુ તેથી તેની ખુબસુરતી એટલી તો વધતી હતી કે જેમ ફારસી શાયર હાફીઝ શિરાજની એક બઈરીના ગાલ

ઉપરના ગાળા ગાલને વાસ્તે સમરકંદ તથા બોખારા શેહેર આપી દેવાને તૈયાર થયો હતો તેમ તે છુંદણાને માટે આખું ગૂજરાતનું રાજ્ય આપે તોપણ થોડું હતું. તેની આંખ જરા લાંબધાટી હતી, અને સ્વભાવિક રીતે કાળી હતી; તેની સાથે વળી તેમાં કાજળનું ઝીણું અંજન કાંધેલું હતુ તેથી તે વધારે મોહ પમાડતી હતી. તે ઘણી નરમાશવાળી તથા કામથી ભરપૂર દેખાતી હતી. તે એટલી ચપળતાથી ચોગરદમ ફરતી કે જે પુરૂષપર તે પડતી તેના હૃદયમાં કારી ઘા માર્યા વિના રેહેતી નહિ. તેની ભમર પાતળી ઈન્દ્રના ધનુષ્ય જેવી હતી, અને એ ધનુષ્યમાંથી મદનદેવ પોતાનાં શસ્ત્ર ઉછાળી હજારો લોકોની મનની શાંતિનો નાશ કરતો. તેના કપાળ ઉપર જે રાતો હિંગળોકનો ચાંલ્લો હતો તે બરફના મેદાન ઉપર લોહીનાં ટપકાં જેવો દીસતો હતો. ચોટલો નાગની ફેણ જેવો ધાટદાર અને તેવોજ કાળો હતો. તેના કેશ જો છુટા મુકે તો તે કંમર સુધી પોંહોંચતા, પણ હમણાં તો તેનો અંબોડો વાળેલો હતો. એ સિવાય તેનાં બીજાં અવયવો પણ ઇશ્વિરની બેહદ કારીગરી તથા ચાતુર્યના નમુના હતા. એવી ખુબસુરતીનો મોહ કોણ અટકાવી સકે? માણસ તો માણસજ અને તેની બુદ્ધિ નબળી અને ઘણી જોરાવર લાલચને વશ ઘણું કરીને થાયજ એવી, તેથી રાજા કરણ બેશુદ્ધ થઇ થાંભલાના જેવો ત્યાંજ ઉભો રહ્યો તેમાં કાંઇ ઘણું આશ્ચર્ય ન હતું. તે સ્ત્રી ગયા પછી થોડીવારે જ્યારે રાજા હોશમાં આવ્યો ત્યારે તે બોલી ઉઠયો: "અરે! હું જાગતો છું કે ઊંઘમાં? મેં કાંઈ ઊંઘમાં સ્વપ્નું તો નથી જોયું? અલ્યા ખવાસ મને ચ્હોંટી દે એટલે હું જાગતો છું તેની મને ખાતરી થાય. મેં શું જોયું? શું ઇંદ્રિપૂરીથી કોઇ રંભા આવી? શું શૂરા ક્ષત્રીઓને સ્વર્ગમાં વરનારી અપ્સરા ઉતરીને આવી? કે શું જગદંબા પોતે જાતે માનવી રૂપ ધારણ કરી મને દર્શન આપી ગયાં? અને જો એમ હોય તો હું કેવો પાપી દુષ્ટ, અધમ, કે હું તેને પગે પણ પડ્યો નહિ." ખવાસ આ સઘળું સાંભળી મનમાં કેહેવા લાગ્યો કે રાજા કાંઈચળી ગયો, અથવા ઊંઘના જોરમાં બકે છે. પછી તેની ભ્રાંતિ ભાંગવાને માટે મોટેથી બોલ્યો. "મહારાજ, એ કાંઇ રંભા, અપ્સરા, કે જગદંબા કોઇ નથી. એ તો આપણા પ્રધાનજી માધવની ધણીઆણી છે, અને તેની પાછળ ચાકરના હાથમાં સોનાની થાળી હતી, તેમાં ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ, નૈવેદ હતું તેથી તે પુજા કરવા આવી હશે." વિજળીનો આચકો લાગ્યો હોય તેમ આ સાં-

ભળીને **કરણ** ચમક્યો, અને બોલ્યો: "**માધવની ધણીઆણી**!!! પેલા **માધવની**!! એ કાગડાને ત્યાં હંસણી! એ વાત ખરી છે! તું જુઠું તો બોલતો નથી? આ દેવાંગના ઇંદ્રાસન ઉપર બેસવા યોગ્ય અથવા રાજ્ય મંદિરમાં વાસો કરવા લાયક, એ રાજ્ય મેહેલનું આંગણું દીપાવે એવી સ્ત્રી એક બામણાના ઘરમાં! જે બામણો આજે તો પ્રધાન છે પણ કાલે અ-થવા થોડાં વર્ષ પછી કદાચ ઝોળી ભેરવી ભીખ માગવા નિકળે તેને ત્યાં! અરે ઇશ્વર! તારે ત્યાં પણ ઘણો અન્યાય છે. શું આવી બાયડીઓ આવા હલકા બ્રાહ્મણો, અથવા શૂરા ક્ષત્રી સિવાય બીજા લોકો જેઓ આવાં અમુલ્ય રત્નો પોતાની તલવારવડે જાળવી સકે નહિ તેઓને વાસ્તે પેદા થયલી છે? એમ હોયતો નહિ? એમાં કાંઇ પરમેશ્વરની ભુલ થઈ છે. તેણે તો મારેજ સારૂ કીધેલી, પણ વિધાતાની કાંઇ ચુકથી તે મારા હાથથી છટકી ગઇ. પણ હવે તે ભુલ સુધારવી જોઇએ; અને એ બીચારીનો એટલી લાંબી મુદ્દત સુધીનો ડુબેલો હક તેને પાછો આપવો જોઇએ. તેને **માધવ** પાસેથી લેવી તો જોઇએ, પણ શું હું માગવા જાઉં? એમ કરૂં તો મારી શોભા રેહે નહિ. અને વળી એ નાગર છે તેથી બઈરી આપે એવો સંભ-વ પણ નથી. નાગર પણ શૂરાતનમાં ક્ષત્રીથીજ ઉતરતા છે; માટે તે રસ્તેથી કાંઇ ફળ થવાની આશા રાખવી નહિ. ત્યારે શું કરવું? હથિયારબંધ માણસો **માધવના** ઘર ઉપર મોકલી તેને બળાત્કારે લઇ આવવી. પછી **માધવને** સામ, દામ, ભેદ ઉપાયથી સમજાવવો. બાયડી તો લુગડાં ઘરેણાંની દાસી, એટલે તે તો સેહેજ વશ થઈ જશે, અને એકવાર તે મારા ઘરમાં રહીને વટલી એટલે તે **માધવને** નકામી, પછી તે નિરાશ થઈ પોતાના સ્વાર્થ ઉપર નજર રાખી ઠેકાણે આવી જશે. એ વગર બીજો કોઇ રસ્તો નથી, માટે કાલે અનુકૂળ વખતે એજ પ્રમાણે કરવું. એવો વિચાર કરતો કરતો **કરણ** પોતાના મેહેલમાં જઇ હિંડોળે સુતો, પણ તેને જરાપણ નિદ્રા આવી નહિ. પોતાની રાણી તેને તે વખતે શંખણી જેવી લાગી, અને સવાર થતાં સુધી તેણે એનાએજ વિચારમાં તળાઇ ઉપર પછાડા માર્યાં કીધા. અરે રાજા **કરણ**! તારો અવિચારી સ્વભાવ તને છોડતો નથી. જ્યાંસુધી તારી મીટ્ટી મીટ્ટીમાં મળી જશે ત્યાંસુધી એ તારા સ્વભાવથી તારી ખરાબી થયાં કરશે. શું તું એટલીવારમાં વંત્રીઓનું વચન ભુલી ગયો? તું તારા કામનાં પરિણામ ઉપર કાંઈ વિચાર કરતો નથી? તું જાણે છે કે તારૂં ધારેલું કામ સેહેલથી પાર

પડશે ? પણ અલ્યા ઘેલા, તું ઝેરી બી ભોંયમાં વાવે છે અને તેનાં ઝેરી ફળથી તારોજ નાશ થવાનો છે. પણ તેમાં એ શું કરે ? નાનપણથી તેનો સ્વભાવ જ એવો હતો, અને તેનો અખતિયાર તોડવાને તેણે કોઇ વખતે યત્ન સરખો પણ કીધો નહતો. હવે તો તે નદીના વોહોમાં ઘસડાયો અને તે કયે કાંઠે પડશે તેની તેને ખબર નહતી. અરે કરણ ! ઇતિહાસ લખનારે તારૂં ઉપનામ ઘેલો રાખ્યું છે તે વાજબી જ છે. તું ખરેખરો ઘેલો, ઘેલો જ છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

જ્યારે કામજ્વરથી પીડાયલો કરણ રાજા પોતાનું ધારેલું કામ પાર પાડવાનાં વિચારમાં બીછાના ઉપર તરફડિયાં મારતો હતો તે વખતે બહાર રાતનો અમલ ઉતરીને રાત તથા દહાડાની મર્યાદાની વચ્ચેનો તકરારી વખત થયલો હતો. આકાશ કેવળ સ્વચ્છ હતું. અરૂણે સોનાની કુંચીવડે પૂર્વ દિશાનો મોટો દરવાજો ઉઘાડયો, અને સુતી દુનિયાને જાહેર કીધું કે હવે સૌને કામે વળગવાનો વખત થયો છે. અરૂણ સારથી આવ્યો એટલે તેની પાછળ સૂર્યનારાયણ રથમાં બેસીને જલદીથી આવશે એવું જાણીને રસ્તામાં રમતા છોકરા મેહેતાજીને આવતા જોઇ નાસી જાય છે તેમ તારાઓ એક પછી એક પોતપોતાનું મ્હોડું સંતાડવા લાગ્યા. ચંદ્ર તો તે પેહેલાં અસ્ત થયલોજ હતો. શુક્રનો તારો જેને વિષે ગામડિયા લોકો કહે છે કે ચંદ્રમા મુઆ પછી એ તેની જગો સાચવશે, તે થોડી મુદ્દત સુધી હિંમત રાખી ઉભો રહ્યો, પછી તે પણ જલદીથી ભરાઇ ગયો. સૂર્ય દેવતાને આદરમાન આપવાને પૂર્વ તરફ વાદળાંમાં ઇંદ્રરાજાએ ઘણા ભભકાદાર રંગના સાથિયા પૂર્યા. તળાવોમાં કમળનાં ફુલ ખીલી તેઓએ પોતાના સૂર્ય પિતાને મળવાને પોતાનાં મ્હોડાં પૂર્વ તરફ ફેરવ્યાં. કુમુદનીનાં ફુલની પાંદડી બીડાઇ જઇ નિચે નમી ગઇ. પોતાની પ્રિયાને ખીલેલી જોઇ ભમરાઓ કમળની આસપાસ ફરી ગુંઝાગુંઝ કરવા લાગ્યા. ચંપા, ચંપેલી, સેવતી, માલતી વગેરે ફુલોમાંથી મંદ મંદ સુગંધે શીતળ વાયુની સાથે ઘસડાઇ આવીને નાસિકા ઇંદ્રિયને મગ્ન કીધી. ઠેકાણે ઠેકાણેથી દિવાકરના ચોબદાર કુકડાઓએ નેકી પોકારી. ચકલીઓ માળામાંથી નિકળી ચીંચીં કરવા લાગી. કાગડાઓ કાકા બોલવા લાગ્યા. પાંજરાંમાંનાં પોપટ, મેના ઇત્યાદિ

પક્ષીઓએ મીઠા બોલથી પોતાના ધણીને જગાડ્યા; અને વાડીઓ તથા ઝાડીઓ સુંદર નાદવાળા પક્ષીઓના શબ્દથી આનંદકારક થઇ રહી. દેવસ્થાનોમાં દેવને જગાડવાને નોબત તથા શંખ વાગવા લાગ્યા. શેહેરમાં ગરીબ લોકોનાં ઘરમાં ઘંટીનો ઘોર તથા તેની સાથે દળનાર બાયડીઓનો શોર થઇ રહ્યો. કેટલાએક સવારે સુતા સુતા પ્રભાતિયાં તથા બીજાં ભજનૂ ગાતા હતા. છીપા, સોની, લુહાર, કંસારા વગેરે ઉદ્યમી લોકોએ તે વખતે હથોડા ઠોકી શેહેરના તે ભાગને ગજાવી મુકયો. કોઇ કોઇ ઘરમાં એક અથવા વધારે બાયડીઓ બેસીને ઘરમાંના લાંબી મુદત ઉપર મુએલા માણસને વાસ્તે અમથો રાગડો કાઢી જુઠું રડતી હતી, કેમકે તેઓની આંખ તેઓના મ્હોંને જવાબ દેતી નહતી. કોઇ કોઇ ઘરમાં દહીં વલોવવાનો શબ્દ સંભળાતો હતો. રાજાના મેહેલમાં ચોઘડિયાં વગેરે બીજાં વાજીત્રો વાગી રહ્યાં હતાં. વિદ્યાર્થિઓ ઓટલે બેસી પાનાં હાથમાં રાખી ધુણતા ધુણતા આગલા દહાડાનું શિખેલું ફરીથી વાંચી જતા હતા. વાણિયાના છોકરા પોતાના અક્ષર ઠેરવવાને વાસ્તે હોપીસ્તાં લખવા બેઠા હતા. ગાય, ભેંસ ઇત્યાદિ પશુઓ ગળાના બંધ છુટયાથી આનંદમાં ગોવાળિયાની પાછળ ચરવા જતાં હતાં. કુળવંતી સારા સ્વભાવની બાયડીઓ ઉઠી પોતાનાં ઘર વાળી ઝાડી પોતાનાં છોકરાં તથા ધણીને સુખ આપવાનાં સાધન કરવામાં પડેલી હતી; તેમ દુષ્ટ શંખણી બાયડીઓ બબડતી, ફફડતી, છોકરાંને ગાળ દેતી, તથા માર પછાડ કરતી, અને ધણીને ધમકાવતી આણીગમ તેણીગમ ઘરમાં ફરતી હતી. આળસુ, એદી, અપીણી, અને એવા સુસ્ત લોકો બગાસાં ખાતા ઢોલિયા ઉપર ગબડતા હતા. પણ ઉદ્યમી, ચાલાક લોકો ઉઠી દાતણ પાણી કરી પોતપોતાને ધંધે વળગ્યા હતા. દુકાનદારો તો થોડો નાસ્તો કરી લુગડાં પેહેરી હાથમાં મોટી કુંચી લઇ દુકાને જતા હતા. કેટલાએક દુકાન ઉઘાડતા હતા, અને કેટલાએક તો દુકાન ઊઘાડી વાળી ઝાડી, ધોઇ તેની પૂજા કરી, માલ ગોઠવી દુકાન આગળનો રસ્તો સાફ કરતા હતા. કેટલાએક લોકો પાઘડી પેહેરી અંગવસ્ત્ર ઓઢી હાથમાં લોટા લઇ શેહેર બહાર જતા હતા. શેહેરની સ્ત્રીઓ પાણી ભરીને માથાઉપર બેહેડાં ઉપર બેહેડાં ચઢાવી ઘણી રમણિક ચાલથી પોતાના ધણી, સાસુ, નણંદ વગેરેની વાતો કરતી અને વખતે કોઇ એકલો પુરૂષ જતો હોય તેની મશ્કરી કરતી ચાલી આવતી હતી. સહસ્ત્રલિંગ તળાવ

ઉપર બ્રાહ્મણો પોતે નાહ્યા વગર બેસી બીજાઓને નાહાવાના પુણ્યનો બોધ કરતા અને તેઓનાં લુગડાં સાચવવાને સારૂ પૈસા લેતા હતા. તળાવમાં આસ્થાથી ઘણા લોકો નાહીધોઇને સ્વચ્છ લુગડાં પેહેરી ચાંલ્લા કરાવી દેવદર્શને જતા હતા. રાતના રાજા ઘૂડ તથા વાનવાગળાં સવાર થવાથી કાગડા વગેરે બીજાં પક્ષીના ધાકથી ઝાડોમાં સંતાઇ જવાને ઉડી જતાં હતાં. ચકોર પક્ષી તેના સ્વામી ચંદ્રના અસ્ત પામવાથી કોઇ ગુપ્ત જગાએ ભરાઇ બેઠું હતું. ચોર લોકો પોતાની આશા સફળ કરી અથવા તે નિષ્ફળ થવાથી નિશાસો મુકતા ઉતાવળથી પોતપોતાને ઘેર જતા હતા. લંપટ સ્ત્રી પુરૂષો મહા પાપી તથા અઘોર કામથી પરવારી ફીકે તથા નિસ્તેજ મ્હોંએ જાણે પોતાના દુરાચરણથી શરમાતાં હોય તેમ ચોરની પેઠે સંતાતાં સંતાતાં પોતાનાં ઘર તરફ પાછાં ફરતાં હતાં. મુસાફરો ચાલતા, ઘોડે અથવા ગાડામાં બેસીને ખુશીમાં અથવા ચિંતાતુર જતા હતા. રસ્તામાં ધોબી બળદ લાદીને આનંદથી ગાતાગાતા ઘાટ ઉપર જતા હતા. કેટલાએક ધનુર્વિદ્યા શિખવાને અથવા તેમાં અભ્યાસ વધારવાને નિશાન મારતા હતા. રજપૂત લોકો શેહેર બહાર અથવા કોઇ ખુલ્લા મેદાનમાં પોતાના ઘોડાને ફેરવવા લેઇ જતા હતા. એ પ્રમાણે તે વખતે શેહેરનો દેખાવ હતો.

એ સવારે **માધવના** ઘરમાં બારીએ માંચી ઉપર એક સ્ત્રી નીચું મ્હોં ઘાલી ચિંતાતુર થઇ ઘણા વિચારમાં બેઠેલી હતી. તેનું લુગડું જથર પથર તથા ચોટલો વખેરાયલો હતો; તેણે શરીરે આછું આછું ઘરેણું ઘાલેલું હતું તેથી તેની નાજુક તથા ખુબસુરત કાંતિની શોભા ઘટવાને બદલે તેમાં જુદીજ તરેહનો મોહ દેખાતો હતો. દાતણવાળો રૂપાનો કળશિયો હાથે ઊંચકી પોતાની પાસે મુક્યો તે વખતે તેના નાજુક હાથ એટલા ભારથી પણ મરડાઇ જશે એવી તેના શત્રુઓને પણ ફિકર લાગે. તે અઢાર વર્ષની ભરજુવાનીથી પ્રફુલ્લિત થયલી હતી, અને તેનું નામ **રૂપસુંદરી** તેના રૂપને યોગ્યજ હતું. પણ તે **માધવની** સ્ત્રી આ વખતે ચિંતાતુર થઇ શા માટે બેઠી હતી? આજે સવારે વેહેલી ઉઠી ત્યારે તેનો ધણી કાંઇ કામસર ગામ જવાનો તેથી તે નીચે ઉતરેલો હતો, માટે ધારા પ્રમાણે તેનાથી તેનું મ્હોં જોવાયું નહિ, પણ તેને બદલે સાવરણી ખુણામાં પડેલી હતી તે જોઇ; ઓરડામાંથી બહાર નિકળી એટલામાં એક બીલાડી આડી ઉતરી; બારી તરફ નજર ગઇ ત્યારે રસ્તામાં એક રાંડેલી બાઇરી જતાં જોઇ. એ

પ્રમાણે સવારના પોહોરમાં તેને નઠારા શુકન થયા. તેનો ધણી ગામ જવાનો તથા ત્યાં આખો દહાડો રહેવાનો તેથી તેનું શું થશે એ વિષે તેને ભારે ફિકર થઇ, અને તે ગામ તે દહાડે ન જવાને તેણે તેને ઘણો સમજાવ્યો. પણ કામ અગત્યનું, રાજાનો હુકમ થયલો, અને તે નાગર એટલે તેનામાં વેહેમ થોડો તેથી તેની વહુની વાત ન સાંભળતાં ગામ ગયો. તે ગયા પછી તે મનમાં વિચાર કરવા બેઠી કે શુકનથી કાંઇ થતું નથી એ તો હું જાણું છું. પરમેશ્વરની ઇચ્છા વિના એક સળી પણ હાલતી નથી, તોપણ તેના મનમાં આવતું કે ભુંડો ભુંડાનો ભાવ ભજવ્યા વિના રેહે જ નહિ, માટે સુળીનું વિઘ્ન કાંટે જાય તો જગદંબાની મોટી કૃપા સમજવી.

એ પ્રમાણે વિચાર કરી રૂપસુંદરી નીચે ઉતરી અને સ્નાન કરી પવિત્ર વસ્ત્ર પેહેરી પાટલે બેઠી, એટલામાં તેની નજર જોશી મહારાજ જે આવેલા હતા તે ઉપર પડી. જોશીને જોતાંજ તેને સવારના માઠા શુકન યાદ આવ્યા તેથી તેણે સઘળી વાત તેની આગળ કહી. જોશીએ જરા સૂર્ય તરફ નજર કરી આસપાસ જોઇ તોળા, વૃશ્ચિક, ધન, મકર, કુંભ ગણવા માંડ્યું, અને જરા વિચાર કરી જવાબ દીધો: "શુકન નડે એવું કાળયોગ ઉપરથી જણાતું નથી તોપણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે વખતે તમારા અંગ ઉપર જે જે વસ્ત્રાભૂષણ હોય તે સઘળાં બ્રાહ્મણને દાન કરવાં જોઇએ. તમારી જન્મોત્રીની કુંડળી પણ મને મ્હોંડે છે તે ઉપર ધ્યાન પોહોંચાડતાં પણ કાંઇ વિપરીત થાય એવો સંભવ નથી; તમને માત્ર રાહુ પીડિત છે તેને માટે આજ તેનું દાન કરો તો સારૂં. દાન ઘણું નથી, એક મોહોર બસ છે." રૂપસુંદરીએ તેજ ક્ષણે સવારે પેહેરેલાં તમામ લુગડાં ઘરેણાં તથા તે ઉપર એક સોનાની મહોર મુકીને પગે પડીને જોશી મહારાજને આપ્યાં. તેમને વિદાય કીધા પછી થોડું ઘણું દેવપૂજન કરી ભોજનની તૈયારી કીધી. પણ એટલામાં ઘરના આગલા ચોગાનમાં શોરબકોર થતો સાંભળ્યો. ચાકરને તુરત તેણે તજવીજ કરવાને મોકલ્યો, તેણે આવી જાહેર કીધું કે રાજાના હજારો સિપાઇઓએ આવી આપણો મેહેલ ઘેરી લીધો છે, અને તેઓ આપણા ચોકીદારોને કાપી નાખે છે.

એ ખબર સાંભળતાંજ રૂપસુંદરી મુર્છાગત થઇ ભોંય ઉપર પડી. કેટલાએક નામરદ ચાકરો નાસી જઇ ઘરમાં ખુણે ખોતરે ભરાઇ બેઠા, પણ કેટલાએક શૂરા ઇમાનદાર નોકરોને એ વાત સાંભળી શૂર ચઢ્યું, અને પોતપોતાની ઢાલ, તલવાર, વગેરે જે જે હથિયાર હાથ આવ્યાં તે લઇ લડવા

તૈયાર થઇ ઉભા રહ્યા. રૂપસુંદરીની આગળ ઢાલ લઇને તેનો દીયર એટલે માધવનો ભાઇ કેશવ ઊભો રહ્યો. તેની ઉમર આસરે પચીસ વર્ષની હતી, અને પોતાના મોટા ભાઇએ રળીને તેને ઘણી મુદ્દત સુધી ખવડાવ્યું હતુ તેથી નાનપણથી તેને રળવાની ફીકર નહતી. તેણે તેની સોળ વર્ષથી બાવીશ વર્ષ સુધીની ઉમર અંગકસરત, દાવપેચ, કુસ્તી, તલવારના પટા ઇત્યાદિ સિપાઇને ઉપયોગી થઇ પડે એવાં કામોમાં કાઢી હતી, તેથી જુવાનીના સ્વાભાવિક બળસાથે તેમાં કસરતથી મેળવેલું બળ હતું. તેનું અંગ મજબુત તથા સિનાદાર હતું. તેની આંખ જુસ્સાથી રાતીજ રેહેતી, અને તેને વેચાતી લડાઈ લેવાની એવી તો ટેવ પડી ગઈ હતી કે માધવે તેને સારા ઊંચા હોદ્દા ઉપર નિમેલો હતો તોપણ જેમ બને તેમ તેને બીજા લોકો સાથે થોડોજ પ્રસંગ પડવા દેતો. તે તેના ભાઇના જેવો ખુબસુરત તથા ગોરા વર્ણનો નહતો; તો પણ લોહીની સ્વચ્છતાથી તેના રૂપ ઉપર તેજ દેખાતુ હતું. તે બહાર આવો વાઘ હતો તોપણ ઘરમાં બકરી જેવો હતો, અને બહારથી વજ્ર જેવી સખત છાતી નીચે તેનું હૈયું ઘણું નરમ હતું. પોતાના ચાકર પાસે પોતાની વહાલી તલવાર મંગાવી એક હાથમાં તે પકડી બીજા હાથમાં ઢાલ રાખી ઉભો રહ્યો, અને હજારો માણસ તેના ઉપર એકદમ તુટીપડે તોપણ મરાય તેટલા મારી આખરે મરવું એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી તોફાની સમુદ્રની વચ્ચોવચ પથ્થરના ખડકની પેઠે રૂપસુંદરીનું રક્ષણ કરવાને ઉભો રહ્યો. બહારના ચોગાનમાં ગડબડાટ વધી; ઉછળતી તલવારનો ખડખડાટ કેશવને કાને પડયો; તેનું ચાલે તો ઉડીને ત્યાં જઈ શત્રુના કટકે કટકા કરી નાખે; પણ સ્ત્રી રક્ષણ કરવું તેથી તેનાથી ત્યાંથી ચસાય નહિ. એટલામાં એક મોટી ચીસની સાથે સો માણસ ઘરમાં પેઠાં, અને બારણા આગળ ઉભેલા માધવના ચાકરોને હઠાવીને તથા કાપી નાખીને આગળ વધ્યાં. કેશવ તેઓને આદરમાન આપવાને તૈયાર જ હતો. તેણે એક ઘાથી આગલા સિપાઇના બે કકડા કીધા, અને બીજે ઘાએ બીજાનું માથું તેના ધડથી જુદું પાડયું. સિપાઇઓ જરા આચકો ખાઈ ઉભા, અને પોતાના નાયક સામું જોયું. નાયકે કેશવને કહ્યું : “ સાંભળો બાપજી ! અમે કાંઈ અહિં મારામારી કરવા આવ્યા નથી. રાજાની ઇચ્છા રૂપસુંદરીને લેવાની છે. તે જો તમે સલાહથી આપશો તો અમે મુગામુગા અમારૂં કામ કરીને ચાલ્યા જઈશું, નહિ તો અમારે બ્રહ્મહત્યા નકામી ક-

રવી પડશે, માટે વિચાર કરીને કામ કરજો." કેશવ ક્રોધથી રાતો હિંગળોક વર્ણ થઈ ગયો, અને બોલ્યો : "જો તારા કૃતઘ્નિ, અધમ, વિષયી રાજાને રૂપસુંદરી જોઈતી હોય, અને તમને લેવા મોકલ્યા હોય, તો મને મારીને લઈ જાઓ. નાગરબચ્ચો કદી પોતાનો જીવ બચાવવા સારૂ પોતાના કુળ, ધર્મ તથા ન્યાતને કલંક લાગવા નહિ દે." તે સાંભળી નાયકે ઈશારત કીધી, એટલે એકલા કેશવ ઉપર તલવારના ઘાનો વરસાદ વર્સ્યો. તોપણ એક તસુ ખસ્યા સિવાય તે મરણતોલ ઘાયલ થયો ત્યાંસુધી તેની તલવારે પાંચ અથવા સાત માણસનાં રૂધિર પીધાં. પણ ઘણા આગળ એકનો શો હીસાબ? તેનું શરીર ઘાએ વીંધાઈ ગયું, આખું અંગ લોહીથી કચવાબોળ થઇ ગયું, અને અંતે એક કારી ઘા વાગ્યાથી તથા લોહી વેહેવાથી અશક્ત થઇ જવાથી તે પડ્યો, અને એક ભયંકર ચીસની સાથે તેનો આત્મા આ દુષ્ટ તથા પ્રપંચી દુનિયાનો ત્યાગ કરી તેની અસલ ભૂમિમાં મહાન ન્યાયાધીશના તખ્ત આગળ જઈ ઉભો રહ્યો.

કેશવની મરતી વખતની બુમ સાંભળતાંજ રૂપસુંદરીને ભાન આવ્યું, અને આસપાસનો બનાવ જોઈ બોલીઉઠી: "શિવ, શિવ, રે ભગવાન આ તે શો દૈવકોપ!" પણ વધારે બોલેછે એટલામાં રાજાના સિપાઇઓએ તેને પકડી ઊંચકી લીધી, અને ઘરબહાર લઈ ગયા. બેભાન અવસ્થામાં રૂપસુંદરીને સુખાસનમાં બેસાડી રાજમેહેલમાં લાવ્યા, અને સિપાઈઓ પોતપોતાને કામે વળગ્યા.

રાજ્ય પાહિકાની ચંદ્રશાળામાં એક પલંગ ઉપર રૂપસુંદરી સુતેલી હતી, અને તેની પાસે રાજા કરણ બેઠેલો હતો. રૂપસુંદરીના કેશ છુટા તથા વિખેરાઈ ગયલા હતા. તેની આંખ બેબાકળી થઈ ગયલી હતી, અને અગરજો તેને શુદ્ધિ તો આવેલી હતી, તોપણ આ અકસ્માત્ અને વગર ધારેલા બનાવથી તેનું મગજ ગુંચવાઈ ગયલું હતું. રાજા તેની આસનાવાસના કરતો હતો, અને તેના મનનું સમાધાન કરવાને તથા હવે જે થયું તે થયું અને જેવો વખત તેવું ચાલવું એ વાત તેના દીલમાં ઉતારવાને તે ઘણુંએક પ્રયત્ન કરતો હતો.

રાજા—"અરે રૂપસુંદરી, અરે મારી વાહાલી, મારી આંખની કીકી, મારા હૈયાના હાર, તું કેમ બોલતી નથી? તારા મધુર શબ્દથી મારા જીવને સંતોષ પમાડ. જેમ રણમાં ઉગેલો, સૂર્યના સખત તાપથી કરમાઈ જ-

તો છોડવો વરસાદનાં ટીપાંની આતુરતા રાખેછે, તેમ હું તને બોલતાં સાંભળવાને તરસું છું. કાંઈ તો બોલ. તું અપશબ્દ કહેશે, તું મારૂં નઠારૂં બોલશે, મને ગાળો દેશે, તોપણ તે તારાં અમૃત વચન મારા અંતઃકરણના ઘા ઉપર થંડા મલમ જેવાં લાગશે. મેં તારા ઉપર બળાત્કાર તો વાપર્યો. તારા પરિણિતના ધણીથી વિયોગ પાડયો તો ખરો. તારા દીયરે વગર ઉપયોગનો અટકાવ કીધો તેથી તે બિચારાનો પ્રાણ પણ ગયો, એને માટે હું ખરેખરો શોક કરૂંછું. વળી તારા નાજુક શરીરને ઈહાં લાવતાં દુઃખ પણ થયું હશે, એ સઘળું તો ખરૂં છે. પણ તારૂં હિત કરવું એજ મારી મતલબ છે તે ઉપર તું નજર રાખ. મારો વિચાર તારી સાથે લગ્ન કરવાનો છે; પછી હું તને મારી પટરાણી કરી રાખીશ. લુગડાં ઘરેણાંની તો કંઈ કસરજ રેહેશે નહિ. લક્ષ્મી તો તારી દાસી થઈને રેહેશે. તને એટલું તો સુખ આપીશ કે તે તારા સ્વપ્નામાં પણ નહિ આવતું હોય. તારો ધણી હમણાં તો પ્રધાન છે, અને હમણાં તો તને સઘળી વાતે સુખ હશે તોપણ કાલનો શો ભરોસો ? કાંઈ આફત આવી પડી, દરિદ્રતા તારા ઘરમાં આવી, તો તે ખમવાને તારૂં શરીર લાયક છે ? તને પરમેશ્વરે વિપત્તિ ભોગવવાને પેદા કીધીજ નથી. તું તો રાજમેહેલ શણગારવાનેજ જન્મી છે, અને આટલી વાર સુધી તારા નસીબ ઉપર પાંદડું ઢંકાયું હતું તે હવે ઉઘડી ગયું છે, અને તને જે અર્થે સર્જેલી છે તે અર્થ હવે પાર પડયો છે. એ સઘળા ઉપર વિચાર કરી મિથ્યા શોક મુકી દે. જે થયું છે તે શ્રીભગવાનની ઈચ્છા વિના થયું નથી, માટે જો તે ઉપર અસંતોષ બતાવશે તો તેની ઈચ્છાની તું સામે થઈ એમ કેહેવાશે. તારૂં કાંઈ ચાલવાનું તો નથી એટલુંજ નહિ, પણ તેમ કરવાથી ઉલટી તું મોટા પાપમાં પડીશ.”

રાજાની એ સઘળી વાતથી રૂપસુંદરીના મનનું સમાધાન લેશ માત્ર પણ થયું નહિ. તેના હૈયામાં શોકનો ઉભરો ચઢી આવ્યો. તે પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગી, “અરે મારા ધણી, તેં મને લાડ લડાવવામાં કાંઈ બાકી રાખી નથી. તને પ્રધાનવટું મળ્યું નહતું, તું જ્યારે ગરીબ અવસ્થામાં હતો, ત્યારે પણ તેં દુઃખ ભોગવી મને સુખ આપ્યું. પાણી માંગેલું ત્યારે દુધ આપેલું, અને કોઈ દહાડો મેં અપરાધ કીધા છતાં પણ તેં મને એક કડવો બોલ કહ્યો નથી. અરે ! તે સુખ તો હવે વહી ગયું ! હવે હું તારૂં મ્હોં ફરીથી કયાં જોઈશ ? તને પાનસોપારી હવે કયારે આપીશ ? તું

જ્યારે ફીકર ચિંતામાં ઘેર આવશે ત્યારે મ્હોં હસતું રાખી તારી દિલગીરી કોણ કાઢી નાખશે? અરે! હું દુષ્ટ ચંડાળણી, તારો પાડ તે હું ક્યારે વાળીશ? તારૂં કીધેલું કોઇથી થવાનું નથી. મને અત્યાર સુધી કાંઈ છોકરાં ન થયાં તો પણ મારા જીવને ક્લેશ થાય માટે તેં જરાપણ તે વિષે શોક બતાવ્યો નથી. હાય હાયરે! તે દહાડા તો ગયા, પણ હું જીવીશ ત્યાંસુધી તેને ભુલવાની નથી. અરે મહાદેવ, ઓ જગતૂપિતા, મને પાપીને તું ગમે તે કર, પણ મારા પરમપ્રિય સ્વામીને તું સદા આરોગ્ય, સુખી, તથા ધનવંત રાખજે. મારી ખરા દીલથી એ પ્રાર્થના છે તે તું સાંભળજે. અરે મારા દીયરજી, તારે સારૂં તો હું મારા આંસુએ સાગર ભરૂં તોપણ થોડું છે તેં મારી આમન્યા કોઈ દિવસ લોપી નહતી. તેં મને મા સમાન ગણી હતી, અને મેં તને મારી આંખે મારૂં રક્ષણ કરવામાં ભોંય ઉપર લોહીમાં આળોટતો જોયો; તેં તારૂં જોર, જુવાની, તારી આશા, સ્ત્રી, તારૂં આવર્દા મને આવી ભયંકર રીતે અર્પણ કીધાં; તું મારી ખાતર ભરજુવાનીમાં મુઓ; એ સઘળાનો બદલો હું તે ક્યારે વાળીશ? અરે મારી દેરાણી, તારૂં હમણાં કેવું મ્હોડું થયું હશે તે મારા મનમાં આવેછે એટલે મારી છાતી ફાટી જાયછે. હાય! હાય! તારી શી ગતિ થશે? તારી ઉમર કેટલી? હજી તો હમણાં સોળ વર્ષ પૂરાં થયાં એટલામાં મુઆ દૈવે તને રંડાપો મોકલ્યો. હવે એ દહાડા તે કેમ જશે? તું મને લાખો ગાળો દેશે તેથી મારા જીવને ચ્હેન થશે. અરે રામ! તારા દુઃખનો કાંઈ કાંઠો નથી. તારી હવે કોણ પરવરશી કરશે? તારા પીહેરમાં પણ સુખી નથી; તારી ભાભી તને ટપલા મારી સુકો રોટલો ખવડાવશે; એ બધું મારે લીધે. તું જીવતી મોઈ, અને તારા ધણીના તથા તારા મોતની હત્યા મારે માથે બેઠી. અરે પરમેશ્વર તેં મને બળ્યું રૂપ શા સારૂં આપ્યું! એ મુઆ રૂપથી આ સઘળી ખરાબી થઈ છે. એ સઘળાં પાપથી હું ક્યારે છુટીશ? જીવતાં સુધી મારા મનમાં પસ્તાવાનો તાપ બળ્યાં જ કરશે તેથી કદાપિ રાજા કહેછે તે પ્રમાણે મને ગમે તેટલું સુખ થશે તોપણ નહિ હોલવાય એવા અગ્નિથી હું બળીબળીને મરી જઈશ. ઓ ભગવાન! તે દહાડો જેમ જલદી આવે તેમ સારૂં. વળી પરમેશ્વરે બ્રાહ્મણમાં અને તેમાં સૌથી ઊંચી નાગરી ન્યાતમાં મને જન્મ આપ્યો તે સઘળું મિથ્યા. મારા એક ભવમાં બે ભવ થયા. કોણ જાણે કયા જન્મનાં પાપ નડયાં. ન્યાત, જાત, સગાં, વાહાલાં, માબાપ, ભાઈ, ભોજાઈ, બેહેન

વળી સઘળાં કુટુંબનાં માણુસોને મન તો હું આજ મરી ગઈ. અરે ! તમે મારૂં આજ સ્નાન કરજો. હું તેઓને કોઇ વખત મળીશ તો ખરી, પણ હવે કંઇ પેહેલાં જેવો વેહેવાર રેહેવાનો છે? શું હવે એકઠાં મળીને ખવાવાનું છે? આખા નગરમાં સૌ મારો ફિટકાર કરશે. રાજાના મેહેલમાં સૌ મને શત્રુ ભાવે જોશે. બીજી રાણીઓ મારી અદેખાઇ કરશે, અને રાજાનો ભરોસો શો? તે હમણાં તો મારૂં રૂપ જોઇને મોહ્યો છે, પણ રૂપ તો અનિશ્ચિત; રોગથી અથવા વૃદ્ધાવસ્થાથી એ સઘળું રૂપ જતું રેહેશે, ત્યારે બીજી રૂપાળી સ્ત્રી ઉપર રાજાનું મન દોડશે, અને હું એક ઓરડામાં પાપણીની પેઠે સડયાં કરીશ. ગુણને લીધે જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તેજ ખરી. રૂપ તો ક્ષણભંગુર; રૂપ ઉપરનો મોહ ખોટો સમજવો. પણ લાચાર, હવે બીજો શો ઉપાય? જે બન્યું તે બન્યું દૈવની ગતિ આગળ કોઈ ડાહ્યું છે? મારા નસીબમાં આ દુ:ખ લખેલું હશે તે કોટી ઉપાયે પણ મિથ્યા થનાર નથી. વિધાત્રીએ લલાટમાં જે લેખ લખ્યા હશે તે કદાપિ ફરવાના નથી માટે હવે તો જે માથે આવી પડે તે મુગે મ્હોંડે સહન કરવું.

એ પ્રમાણે રૂપસુંદરી રાજાના મેહેલમાં વિચાર કરેછે, તે વખતે આખા શેહેરમાં તેમજ માધવના ઘરમાં ઘણોજ જુદો દેખાવ થઈરહ્યો હતો. રૂપસુંદરીનું હરણ તથા કેશવનું મરણ થયું, એ ખબર આખા શેહેરમાં ચાલ્યાથી સઘળે હાહાકાર થઈ રહ્યો. ઘેરેઘેર, દુકાને દુકાને, ચકલે ચકલે તથા મોહલ્લે મોહલ્લે એની એજ વાત ચાલતી હતી. માધવ ઉપર આવી ભારે આફત આવી પડી તેથી તે બિચારા ઉપર સઘળાં દયા લાવતાં હતાં. માણસો વાત કરતા હતા કે હવે રાજા કોને પ્રધાન કરશે, અને તે વિષે અનેક અટકળ કરતા હતા. કેશવને તો બિચારાને કોઇએ ગણ્યોજ નહિ; પણ રાજાની આ દુષ્ટ રીતથી સઘળાના મનમાં ત્રાસ પેસી ગયો. આજ તેને ઘેર ને કાલે આપણે ઘેર મોહોકાણ મંડાય એવી સઘળાનાં મનમાં ફિકર ભરાઇ. વળી રાજધાનીના શેહેરમાં બ્રહ્મહત્યા થઈ તેથી રાજ્ય ઉપર ઇશ્વર તરફથી શો કોપ થશે એમ વિચારવા લાગ્યા. સઘળા ભારે ઉદાસીમાં પડેલા હતા. બાયડીઓ સઘળી રૂપસુંદરીની વાતો કરતી હતી. કેટલીએક કહેતી હતી કે પકડાઇ તે વખતે તેણે પોતાનો પ્રાણ કાઢવો હતો. બ્રાહ્મણી ટળી રજપૂત થવું પડશે તે કરતાં મોત હજાર ગણું સારૂં. કેટલીએક કહેતી હતી કે એ બિચારી શું કરે? જીવ તે હાથે કેમ કઢાય? પરમેશ્વરે

એને રૂપ આપ્યું તેમાં એનો શો વાંક? રજપૂત તો રજપૂત પણ જીવ કાંઈ કહાય નહિ. કેટલીએક બોલતી કે રાજા તે રૈયતનો માબાપ, અને જ્યારે તે પોતાનાં છોકરાં ઉપર આવી દુષ્ટ નજર કરે, અને જોરજુલમથી બાયડીઓને પકડી લઈ જાય ત્યારે રાજમાં રહેવાય પણ કેમ? આજે એને અને કાલે બીજા કોઇને; પરમેશ્વર એ રાજાનો અપરાધ સાંખવાનો નથી. જોજો, થોડા દહાડા પછી એના ઉપર ભારે દુ:ખ આવી પડશે. એની રાણી કોઇ લઈ જશે, અને રાજાને પાપે આખી રૈયત દુ:ખી દુ:ખી થશે. ભગવાને જે ધાર્યું હશે તે ખરૂં. કેટલીએક ખુબસુરત પણ વિષયી બાયડીઓ તો મનમાં મગ્ન થતી દેખાઈ. આજ એનો વારો તો કાલે આપણો પણ આવે, એમ વિચાર કરવા લાગી અને પોતાનું રૂપ રાજાની દૃષ્ટિએ પડે તેના ઉપાયો શોધવા લાગી. રૂપસુંદરી એવી શું રૂપવંતી છે કે રાજા તેને જોઇને મોહી ગયો; શેહેરમાં તેના કરતાં ઘણાંએ વધારે દેખાવડાં છે. આપણે એનાથી ઉતરતાં નથી. વળી તે વાંઝણીને રાખી રાજા શું કરવાનો છે? તેનાથી કાંઈ રાજગાદીનો વારસ આવવાનો છે? વારૂ, હજી વખત ઘણો છે. ધીરજ રાખવી, અને યોગ્ય વખત ચુકવો નહિ. એ પ્રમાણે આખા નગરમાં ચર્ચા ચાલી રહી હતી.

માધવનો મેહેલ સૂનોસૂનો નિસ્તેજ અને ઉદાસ દેખાતો હતો. મોહલ્લામાં કુતરાં કઠોરસાદે રડતાં હતાં; બાયડીઓ અને ભાયડાઓ ટોળે મળી ઓટલે બેઠેલાં હતાં, અને પ્રધાનના ઘરને બારણે થોડા નાગર ગૃહસ્થો ડાઘુને વેશે કોઈ રડતા હતા, કોઈ ભારે દિલગીરીમાં બેઠા હતા. તેના જુના મિત્ર, તેના સગા કહેવડાવનારા, તેના ઓળખાણમાં આબરૂ માનનારા, તેને બારણે રોજ જોડા ફાડનારા, તેને બાપજી બાપજી કેહેનારા, એ સઘળામાંથી કોઇ ત્યાં નહતું. જેમ પાણી સુકાયા પછી માછલાં નાસી જાયછે, જુવાર કપાયા પછી હઇયા બીજે ઠેકાણે ઉડી જાયછે, જેમ ગળપણ ખસેડયા પછી તેના ઉપર બમણતી માખી જતી રહેછે, તેમ તે લીલા વનના સુડા, ઉગતા સુરજને પૂજનારા, આવતાના બોલબાલા તથા જતાનું મ્હોં કાળું કેહેનારા, આ વખતે કોઈ માધવને ઘેર ફરકયાજ નહિ.

માધવે થોડી મુદ્દત સુધીજ પ્રધાનપણું કીધું હતું પણ તેટલા વખતમાં તેણે સારાં કામો કીધેલાં હતાં તેથીજ લોકો તેના ઘરને વાસ્તે શોક કરતા હતા. તેનાં સગાં તથા કેશવનાં સાસરિયાં સઘળાં ત્યાં આવ્યાં હતાં, અને વિલાપ

કરી મેહેલ ગજાવી મુકયો હતો. વખતે વખતે તેઓ એકઠાં મળીને કુટતાં હતાં, તે વખતે તેઓ એટલા જોરથી છાતી ઉપર હાથ અફાળતાં હતાં કે છાતીનો રંગ લોહીવર્ણો થઈ જતો હતો. કેટલીએકને તો તે જગાએથી લોહીની સેર ચાલતી હતી, અને જો કુટવાનું કામ વધારે જારી રેહેશે તો રોવા આવેલાંમાંથી બીજું કોઇ મરનારની પાછળ જશે એમ લાગતું હતું. ઘર આગળના ચોગાનમાં ચોકીદાર સિપાઇઓનાં મુડદાં કપાઇ ગયલાં પડ્યાં હતાં તેને ઠીક ગોઠવી બાળવા લઇ જવાની તૈયારી કરવામાં સૌ સૌની ન્યાતના લોકો કામે વળગ્યા હતા. મરનાર સિપાઇઓની સંખ્યા આશરે પચાસ હતી, તે સઘળાની ન્યાત જાતના લોકોની તથા બાકી રહેલા જીવતા ચાકરોની રડારડથી મોટી ગડબડ થઇ રહી હતી. તેની સાથે બાયડીઓ ત્યાં આસરે હજારેક એકઠી મળી તરેહ તરેહવાર અવાજ કાઢી વિલાપ કરતી હતી, અને જીવથી બચેલા નોકરો "જીવતા શા સારૂ રહ્યા," અને "ધણીની પાછળ પ્રાણ શા સારૂ હમારો ન ગયો," એવા શબ્દો કાઢી મોટેથી બુમ પાડી રોતા હતા. ઘરમાં ગયા કે પરસાળમાં એક ભયાનક દેખાવ નજરે પડતો હતો. એક ખુણામાં કેશવની ધણીયાણીની મા, બેન, માસી, ઇત્યાદિ બીજાં સગાં બેઠેલાં હતાં, અને બીજે છેડે કેશવનું શબ પડેલું હતું. ગાયનાં પવિત્ર ગણાતાં છાણથી સ્વચ્છ કીધેલી ભોંય ઉપર દર્ભ પાથરીને શબને સુવાડેલું હતું. અને તેના માથા આગળ નીચું માથું ઘાલી તેની ધણિયાણી બેઠેલી હતી.

એ સ્ત્રી તેની ઉમરના પ્રમાણમાં વધારે લાંબી હતી; તેનો રંગ ઘઊંલો હતો; અને અગરજો તે કાંઇ દેખાવડી ગણાતી નહતી તોપણ આ પ્રસંગે તેના લોહીમાં જુસ્સો આવવાથી તમામ શરીરનો રંગ રતાશ મારતો હતો. તેના મ્હોડા ઉપર એક પ્રકારનું તેજ પથરાયલું હતું. તેની આંખ એવી તો વિકાળ તથા હિંગળોક વર્ણી થઇ ગઇ હતી કે તેને જોઇને કોઇ પણ પુરૂષ થથરી જાય, અને તે માતા ઇશ્વરી છે એવું તેના મનમાં આવી તેને પગે પડવાની તેની મરજી થઇ આવે. તેનો એવો ઉગ્ર ચેહેરો જોઇને તેની માની પણ તેની પાસે જવાની હિંમત ચાલતી નહતી. તે એકલી પોતાના સ્વામીને એકાગ્રચિત્તે જોઇને બેસી રહેલી હતી, અને તેની આસપાસ જે રડાપીટ તથા શોરબકોર થતો હતો તે ઊપર તેનું જરાપણ લક્ષ જતું નહતું. ઘણા લોકના મનમાં હતું કે તેને જલદીથી સત ચઢશે; પણ હજી તેમ થવાનાં ચિન્હ નજરે પડતાં નહતાં, તેની મા ઘેલી જેવી થઇ

ગઇ હતી, અને આ રંડાપો છોકરીને આવ્યો તેનાં અત્યંત દુઃખની સાથે તેને જોસ ચઢશે તો તે પણ બળી મરશે એવી ધાસ્તી પેદા થવાથી તેને વધારે સંતાપ થવા લાગ્યો હતો. અત્યાર સુધી તેનો એવો અભિપ્રાય હતો કે છોકરી રંડાય તેના કરતાં મરે તે સારૂં. રંડાય તો મ્હોં આગળ એક ધગધગતી સગડી થઇને પડે; તેને જોયાથી નિરંતર દુઃખનું સ્મરણ રેહે; તેના જીવને ઘડી ઘડી ક્લેશ થયાં કરે; તેથી તેના માબાપનાં હૈયાનો તાપ હોલવાયજ નહિ. એથી ઉલટું તે મરે તો ઘણું દુઃખ લાગે ખરૂં, પણ તે દુઃખનો અંત પણ તેજ વખતે; પછી દેખવુંએ નહિ અને દાઝવુંએ નહિ. પણ હવે તેને લાગ્યું કે મરવા કરતાં રંડાઇને જીવતી રહે તે સારૂં. તે એવી અવસ્થામાં જીવે તેમાં ઉપર કહેલાં દુઃખ તો થાય, પણ છોકરી જીવતી તથા પોતાની આગળ રેહે તેથી જીવને શાતા રહે. વળી તેને સલાહ પુછવા, સાથે જવા આવવા, તથા ઘરનું કામકાજ કરવામાં કામ આવે. બીજું તે ઘરડી અશક્ત થઇ ખાટલે પડે ત્યારે રાંડેલી છોકરી તેની ચાકરી કરવામાં તથા તેની સંભાળ રાખવામાં લાખ રૂપિઆની થઇ પડે. દુઃખનું ઓસડ દહાડા. રાંડેલાં બઇરાં ધણીનું દુઃખ પણ કેટલેક વર્ષે ભુલી જાય ત્યારે રાંડેલી તો રાંડેલી પણ જીવતી છોકરીથી તેનાં માબાપના અંતઃકરણમાં તો સંતોષ થાય. એ પ્રમાણે વિચાર ગુણસુંદરી, કેશવની વહુ જેનું નામ તેને યોગ્યજ હતું, કેમકે અગર જો તેનું રૂપ તેની જેઠાણીના જેવું નહતું તોપણ તેનામાં ગુણ રૂપસુંદરી કરતાં વધારે હતા, અને તેના કેટલાએક ગુણો તો માણસોમાંથી પણ થોડામાંજ શોધ્યા જડે એવા હતા, તેની માએ કીધો. હવે જો છોકરી સતી થાય તો સારૂં કેટલું? આખા શેહેરમાં બલકે આખા ગુજરાતમાં તેનું નામ કીર્તિવંત થાય. તેની આખી ન્યાતને તેના કામથી શોભા મળે. તેના કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધે, અને તેના માબાપને સૌ કોઇ ધન્યધન્ય કહે. વળી શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનો તથા તેના ધણીનો ઉદ્ધાર થાય, અને બધા દેવલોક તેને જોઇને પ્રસન્ન થાય. એ સઘળા વિચારથી ગુણસુંદરીની માના મનમાં ધર્મનો જુસ્સો ભરાયો, અને તેની છોકરી જીવે તે કરતાં મરે તે સારૂં એવું તેના મનમાં નક્કી થયું. તોપણ પોતાની છોકરીનું મન જોવાને તેને પુછ્યું: "બેન, લોકોમાં વાત ચાલી રહી છે કે તું તારો દેહ તારા ધણીને અર્પણ કરનાર છે, એ વાત ખરી હોય તો મારી જાત ઉપર, મારી ઉમર ઉપર, મારી અવસ્થા ઉપર વિચાર કરીને

જે કામ કરવું હોય તે કરજે. તારા વિના મારાથી જીવાવાનું નથી. તારી પાછળ હું મારો દેહ પાડીશ, પછી તારા બાપની, પછી તારા નાના નાના ભાઇ બેનની શી વલે થશે? શું હું તને મરતાં જોઊં? શું તું તારી મેળે મરે, અને હું ડોસી તને વળાવી જીવું? એમ કદી થનાર નથી. માટે તારા દુ:ખના જોશમાં તેં જે કાંઇ ગાંડો વિચાર કીધો હોય તે મનમાંથી કાઢી નાંખ, અને પરમેશ્વરે જે આફત મોકલી તે સહીને દુ:ખે પાપે દહાડા કાઢવા ઉપર નજર રાખ. જો તારૂં આવર્દા ટુંકું જ હશે તો વધારે જીવવું નહિ પડે. પણ જાણી જોઇને તે કેમ મરાય? માટે હવે જીવવું, અને જે થાય તે જોવું. તે સિવાય બીજો કાંઇ ઉપાય નથી."

એ વાત સાંભળતાં જ ગુણસુંદરીના મ્હોં ઉપર વધારે લોહી ચઢી આવ્યું; તેની આંખ વધારે લોહીવર્ણી થઇ. તેનું આખું શરીર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યું; અને જે મહાભારત દુ:ખ તેના ઉપર પડયું હતું તેની અસર તેના અવાજ ઉપર થવાને બદલે તેના શબ્દ વધારે જુસ્સાથી તથા સ્પષ્ટતાથી નિકળવા લાગ્યા, અને તે કોઇ દહાડો વાચાળ નહતી તેવી આ વખત થઇ. તે બોલી "હવે જીવવું? જેણે મારો હાથ પકડયો, જેની સાથે ઘણાં વર્ષ આ સંસારમાં સુખમાં અથવા દુ:ખમાં કાઢવાની આશા બાંધી, જેણે મને મનગમતાં લાડ લડાવ્યાં, જેણે આટલાં વર્ષમાં એક કડવો સુખન કહ્યો નથી, જે બાહાર વાઘ જેવા ગણાતા, પણ મારી સાથે જેની વર્તણુક ગરીબ ગાયના જેવી હતી, તે આટલી નાની ઉમરમાં આવે અકાળ મોતે મારાથી રીસાઇ ગયા, અને હું દુષ્ટ પાછળ પડી જાઊં? ના ના, તે જ્યાં જશે ત્યાં હું જઇશ. તેનું જે થશે તે મારૂં થશે. હવે જીવવું? જીવીને મારા ધણીની અસદ્ગતિ કરાવવી, અને જે પૂર્વ જન્મનાં પાપથી તેનું આવું મૃત્યુ થયું તે પાપ ધોઇ નાખવાનું મારા અખતિયારમાં છતાં આ ક્ષણભંગુર જગતમાં થોડા દહાડા દુ:ખે પાપે કાઢવા સારૂ તેના અક્ષય સુખનો નાશ કરૂં? હવે જીવવું? જીવીને ઘરેણાંનો ત્યાગ કરી રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરવી, અને મારાં વાહાલાં લુગડાં બચકે બાંધી ધોળું વસ્ત્ર પેહેરી ફરવું. હવે જીવવું? જીવીને સઘળા વ્યવહારથી દૂર રેહેવું, અને સઘળાં શુભ કામમાં મારો ઓળો પડવા ન દેવો. હવે જીવવું? જીવીને લોકોમાં રાંડ કહેવડાવવું, અને રસ્તામાં કોઇને મળું તો તે અપશુકન સમજી પોતાના ઘરમાં પાછા જાય તે સહન કરવું. હવે જીવવું? જીવીને ઘરમાં બોજો થઇ પડવું,

અને માબાપને દુઃખનું મૂળ થવું. હવે જીવવું? જીવીને ભાઇ ભોજાઇના ઠોક ખાવા, અને પેટને સારૂ હલકામાં હલકી પરતંત્રપણાની અવસ્થા ભોગવવી. હવે જીવવું? જીવીને શું સુખ ભોગવવું? જીવવાથી ફળ શું? માટે એવી રીતે જીવવા કરતાં મરવું લાખ ગણું સારૂં. તેથી મરવું એજ સિદ્ધાંત; એમાં કંઇ સંશય નહિ. માટે મારા ધણીની સાથે મારી પણ તૈયારી કરવી." એટલું બોલતાં બોલતાં તેને બેહદ જોસ ચઢી ગયો, અને તે 'જે અંબે' 'જે અંબે' બુમ પાડી ઉઠી. એ બુમ સાંભળતાં જ સઘળાં બઇરાં સતી માની પાસે આવી તેને પગે પડ્યાં, અને જે કોઇ રોતું હતું તેને ધમકાવવા લાગ્યાં.

તે વખતે બે પિંડ તૈયાર કરાવી ગોરે એક શબનો અને બીજો પાંથક, એ પ્રમાણે એક શબની નીચે દર્ભ ઉપર અને બીજો આંગણે મુકાવ્યો. અને શબને સ્મશાન લઇ જવાની તૈયારી થઇ જોઇને બાયડીઓ ગુણસુંદરીને બીજા ઓરડામાં લઇ ગઇ. ત્યાં તેને સ્નાન કરાવ્યું. પછી તેણે પોતાને હાથે ઘણાંજ કિમતી વસ્ત્ર પેહેર્યાં, અને ઘલાઇ શકાય એટલાં ઘરેણાં ઘાલ્યાં. બાકી જે પોતાનું રહ્યું તે સઘળું પોતાની બેન, ભોજાઇ વગેરે સગાંને વેહેંચી આપ્યું. તે સતીમાતાનો પ્રસાદ તેઓએ ઘણા હરખની સાથે લીધો. પછી, પોતાને કપાળે પિયળ કાઢી, ચોટલો છુટો તથા ભીનો રાખ્યો, અને એવે વેશે તે પાછી પોતાના ધણીના શબ પાસે આવી. તેનાં દર્શન કરવાને મોહલ્લાનાં તથા શેહેરનાં એટલાં લોક એકઠાં થયાં કે ત્યાં દેવમંદિરના જેવી ભીડ થઇ રહી. તે સઘળાં તેને પગે લાગતાં, અને તેઓને તે આશીર્વાદ દેતી હતી. કેટલીએક વાર ચુપ રહ્યા પછી તે બોલી "સાંભળો લોકો, એકવાર મહાદેવના સસરાએ યજ્ઞ કીધો તેમાં તેણે પોતાના જમાઇને નોતરૂં દીધું નહિ, તેથી તે મહાદેવની સ્ત્રી સતીને ક્રોધ ચઢ્યો, અને તે તેના બાપના ઘરમાં અગ્નિકુંડમાં પડીને બળી મોઇ. તેને બીજે જન્મે તે પાર્વતી થઇ હિમાચળને ઘેર અવતરી, અને મહાદેવને પાછી વરી. એજ રીતે આજે હું મારા ધણીની ચિતામાં બળી મરી બીજા જન્મમાં અવતરી તેનેજ પરણીશ, અને જેટલું સુખ ભોગવવું બાકી રહ્યું છે તેટલું ત્યાં ભોગવી લઇશ." તે સાંભળી લોકો "જે અંબે" "જે અંબે" બોલ્યા. તે વખતે સતી માએ પોતાના બે હાથ ઘસીને તેમાંથી મુઠ્ઠેમુઠ્ઠા હિંગળોક કાઢ્યો, અને તેવડે સઘળી સૌભાગ્યવંતી સ્ત્રીઓને ચાંલ્લા કીધા. ઘણીએક ઓળખીતી સ્ત્રીઓના માથા ઉપર અથવા વાંસે હાથ ફેરવ્યા;

અને બીજીઓને લાંબા હાથ કરી આશીર્વાદ દીધો. કેટલીએક સ્ત્રીઓ પોતાનાં માંદાં છોકરાંને ત્યાં સતી માતાનાં દર્શન કરાવવા લાવી હતી અને તેના ઉપર સતીમાનો હાથ મુકાવવાને તેઓ ઘણી આતુર હતી. તે સઘળાંને રાજી રાખવાને બધાં માંદાં છોકરાંને આશીર્વાદ દીધો, એટલે તેઓ સુસ્ત થઇ પડી રહ્યાં હતાં તે હસવા તથા રડવા લાગ્યાં. લોકો આવેલા કોઈ જાય નહિ, અને નવા આવ્યાંજ કરે તેથી શબ લઈ જવાને વખત ન મળે માટે બ્રાહ્મણોએ સઘળા લોકોને ઘર બહાર કાઢી મુક્યા, અને શબને બહાર કાઢ્યું. એવે વખતે સાધારણ રીતે જે રડારડ તથા બુમાબુમ પડેછે તે કાંઈ તે વખતે ત્યાં થયું નહિ. જ્યાં સતી થવાની હોય ત્યાં રડવાનું કામ બંધ પડેછે. સતી હાથ ચોળતાં અને હાથમાંથી હિંગળોક વેરતાં વેરતાં બહાર આવી સુખાસનમાં બેઠાં. આગળ પાછળ લોકોનું ટોળું અને વચમાં શબને ઊંચકનારા બ્રાહ્મણો તથા સતીનું સુખાસન હતુ. લોકો પાછળથી "જે અંબે" "જે અંબે" "અંબે માતકી જે" કરતા હતા, અને તેમાં સતી મા પણ શામેલ થતાં હતાં. આગળ રણશિંગડાં, શરણાઈ, તુરાઈ, ઢોલ, નોબત, ઘંટા, ઘડિયાળ, શંખ, થાળી, ઝાંઝ વગેરે વાજીત્રનો એકત્ર થયલા જેવો પણ બેસુરો તથા ભયાનક નાદ થતો હતો. એવી રીતે તે સઘળાં શેહેરના દરવાજા આગળ આવ્યાં. તે વખતે વાંઝિયાં બઈરાં પુત્રવંતાં થવા સારૂં સતી માતાનો હાથ માથે મુકાવવા આવ્યાં તેઓ સઘળાંને તેણે રાજી કરી પાછાં વાળ્યાં. જે બઈરીઓને સાસરે અથવા પીહેર દુ:ખ હતું, જેઓના ધણી તેઓના કહ્યાસર નહિ હતા, જેઓને રંડાપો વેહેલો આવશે એમ લાગતું હતું, જેઓને છોકરાં આવતાં પણ જીવતાં નહિ, તે સઘળાંને સતી માએ આશીર્વાદ દીધો. પછી પુરૂષોનાં ટોળે ટોળાં પોત પોતાનાં ધારેલાં કામ પારપડે એવા હેતુથી સતીને પગે પડી આશીર્વાદ માગવા લાગ્યાં. તેઓ સઘળાં તૃપ્ત થયાં; પણ ત્યાર પછી જે કોઇએ કોઈ પણ વખત સતીના ઉપર દ્વેષ રાખ્યો હશે, જેઓએ ખુલ્લી રીતે તેને અપશબ્દ કહ્યા હશે, અથવા ગાળો દીધી હશે, તેઓએ પણ તેની પાસેથી ક્ષમા માગી તે તેમને મળી. આગળ ચાલતાં શબને દરવાજા બહાર વિસામા ઉપર મુક્યું, અને ત્યાં ધારા પ્રમાણે પિંડદાન કરવામાં આવ્યું. તે વખતે લોકોનાં ટોળાંમાંથી એક ચીથરિયા રજપૂતે બહાર નિકળી હાથ જોડી સતીની વિનંતી કીધી. "માતા પરાપૂર્વથી એવો સંપ્રદાય છે કે જ્યારે કોઇ સતી થાયછે ત્યારે તે શેહેરના, અથવા ગામના દરવાજા ઉપર હિંગળોકના

હાથા મારેછે, અને શેહેર અથવા ગામના રાજા તથા રૈયત એ વગેરે આશીર્વાદ દેછે. તે પ્રમાણે માતાએ પણ આ વખત કરવું જોઇએ." તેજ ક્ષણે સતીએ પોતાના બે હાથ ચોળી બળતા અંગારાએ ખોબો ભર્યો, અને તે શેહેર ઉપર ફેંકી બોલ્યાં: "જે રાજાએ વગર વાંકે પરસ્ત્રી, પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની વહુ, બ્રાહ્મણી, અને તેપણ વળી નાગર જ્ઞાતિની, એવીનું હરણ કીધું, જે રાજાએ એવું કામ કરી તેના મુખ્ય પ્રધાનને, તેનું ભલું ઇચ્છિનારને, તેના રાજ્યનું સુખ વધારનારને તેના દરબારમાંથી હમેશાં સુખી કાઢી મુકયો, જે રાજાએ બળાત્કારે પરસ્ત્રી હરણ કરવામાં તેનો કારભારી જે એક ઊંચો બ્રાહ્મણ હતો તેની હત્યા કરાવી, જે રાજાએ બ્રહ્મહત્યાની સાથે સ્ત્રીહત્યા પણ કરાવી, અને અગર જો તે સ્ત્રીના મનને મરવું દુર્લભ છે અને કૈલાસ લોકમાં જવા જેવું છે, તો પણ તેના અકાળ મૃત્યુથી તેનાં માબાપ, ભાઇ, બેન, સગાં વાહાલાં, ઇત્યાદિને જે પરમ દુઃખ થશે તેનું કારણ જે રાજા છે, તે રાજા ગણ્યા દહાડામાં વનવન રઝળશે; તેની બાઇરી પારકા લઇ જશે; તેની છોકરી દુઃખ પામી પામીને પરપુરૂષના હાથમાં જઇ પડશે; તેનું મોત તે પોતે હાથે માગી લેશે; તે કયાં તથા કયારે મુઓ તે કોઇ જાણશે નહિ; તેનું નામ, નિશાની કાંઇ રહેશે નહિ; તેના મેહેલમાં તેના શત્રુ આવી વસશે; અને રાજાના પાપથી રૈયત દુઃખી થાય એવો નિયમ છે તે પ્રમાણે આ અણહિલપૂર પાટણનો નાશ થશે; તેનું દ્રવ્ય લુંટાઇ જશે; તેના વ્યાપારીઓ જડમૂળથી ઊખડી જશે; અને કેટલાએક કાળ પછી આ ઠેકાણે આવું મોટું શેહેર હતું તેનું એક પણ ચિન્હ રહેશે નહિ. રે જગદંબા! મારો આ શાપ ફળજો. જો મારૂં આ વચન સિદ્ધ ન થાય, તો મને પાપી, દુષ્ટ, ઢોંગી, અને મિથ્યા સતી સમજજો; માટે રે તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓ! મને સહાય થજો, અને મારૂં વાક્ય ફળીભૂત થજો.'

એ વચન સાંભળીને તથા તે બોલતી વખતે સતી માનું દેવતાઇ તથા ઊગ્ર સ્વરૂપ જોઇને પેલો રજપૂત તો પગથી માથા સુધી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો અને તેના મનમાં એવા તો વિરૂદ્ધ વિકારો ઊત્પન્ન થયા કે તેના જોરથી તેને ચકરી આવી, અને જો પાસેના લોકોએ તેને પકડી લીધો નહિ હોત તો તે ભોંય ઉપર પડત. તેને એવી અવસ્થામાં જોઇને તે કોણ છે, અને તેને બીજા કરતાં આટલો વધારે શોકાતુર થવાનું શું કારણ છે તેની તજવીજ કરવાની બીજાઓને ઘણી ઇચ્છા થઇ; પણ તે ગડબડાટમાં તે

ઉડીને એવો તો સટ્ટી ગયો કે ગમે તેટલું શોધ્યા છતાં પણ તે જડયો નહિ અને તેથી લોકોનું આશ્ચર્ય વધ્યું, અને તે કોઇ પરલોકનો પુરૂષ હશે એમ બધા લોકોના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થઇ. લોકોમાં પણ ભારે વાતો ચાલવા લાગી. સતીનો શાપ સાંભળીને સઘળાઓનાં લોહી ઉડી ગયાં. ધનવંત લોકોએ પોતાનું ધન સંતાડવાનો મનસુબો કીધો. દરબારી લોકો શી રીતની આફત આવી પડશે તે વિષે અટકળ કરવા લાગ્યા. બીજા લોકો મ્હોં લાંબાં કરી રાજાનાં સઘળાં આગલાં કામો સંભારવા લાગ્યા. લુચ્ચા ચોર અને એવા લોકો જેઓને રાજ્યની ઉથલ પાથલમાં હમેશાં લાભ થાય છે તેઓ અંતઃકરણમાં ખુશ થઇને ખરાબીનો દહાડો જેમ બને તેમ જલદી આવે એમ પરમેશ્વર પાસે માગવા લાગ્યા; અને જે વખતે હરામીના બે ભાગ થાય તે વખતે ગરીબનો મરો થાય જ, એ નિયમથી બ્હીને ગરીબ નબળા લોકોએ શેહેર છોડી પરદેશમાં વસવાનો નિશ્ચય કીધો.

એવા વિચારમાંને વિચારમાં તેઓ શબની સાથે સ્મશાનમાં આવ્યા, અને ઊંચકનારા બ્રાહ્મણોએ તે શબને ઉતારીને નદીના પાણીમાં ડુબતું મુકી ચિતા તૈયાર કરવા માંડી. માણસના આત્મા વગરના શરીરને વાયુ તથા પૃથ્વીમાં મેળવી દેવાને જે ઉપાય કરવામાં આવ્યો હતો તે ઉપર સઘળાઓની નજર દોડી. બાવળની સાથે અગર તથા સુકડનાં લાકડાંની એક ચોરસ ચિતા સીંચી હતી, અને તેના ઉપર એક લાકડાની મઢુલી બનાવી તેની ચારે બાજુએ ઘાસ, કાંટા તથા બીજા જલદીથી બળે એવા પદાર્થથી ઢાંકી નાખી હતી. મથાળા ઉપર મોટી ભારે ગાંઠો ગોઠવી હતી, અને એક બાજુએથી માંહે પેસવાનો રસ્તો રાખ્યો હતો. સ્મશાનમાં ગયા પછી સતી સુખાસનમાંથી ઉતર્યાં. તે વખતે તેના ચેહેરા ઉપર જરાપણ દેહેશત જણાતી ન હતી. તેની ચાલ ઉપરથી પણ તે મરવાનું પાસે આવ્યું એમ જાણી જરાપણ આચકો ખાતી હોય એમ દીસતું નહતું. તેનું મ્હોં હસતું તો નહિ તોપણ તેના ઉપર શાંતિ તથા જે કામ કરવા ધારેલું તે કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય જણાતો હતો. તે ત્યાંથી ચાલીને ચિતા સામે ઉભી રહી, અને શબની સઘળી ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી તેણે ચારે દિશાએ નમસ્કાર કીધા, અને સૂર્ય તરફ નજર કરી બોલી:—"સૂર્યદેવતા! તું પ્રત્યક્ષ દેવ છે, તારૂં તેજ સઘળે વ્યાપી રહ્યું છે. તું સઘળા જીવનનું મૂળ છે; અને તું આખું જગત બહારથી જુએ છે એટલુંજ નહિ, પણ વસ્તુઓનાં માંહેલાં તત્વ તથા

પ્રાણી માત્રનાં અંતઃકરણના વિચાર જાણે છે; માટે મેં જે પાપ કીધાં હોય તે બાળી નાખી મને શુધ્ધ કર. અગ્નિદેવતા! જો, મેં ખરેખરૂં પતિવ્રત પાળ્યું હોય, અને મને ખરેખરૂં સત ચઢ્યું હોય, તો મને અંગીકાર કરજો, નહિ તો મને તમારો સ્પર્શ પણ થવા ન દેતા.'' ત્યાર પછી તેણે પરમેશ્વરની સ્તુતિ ઊંચું મ્હોં કરી નીચે પ્રમાણે કીધીઃ–

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ.

દીનાનાથ દયાળ તું જગતમાં, દાતા દુખીઆ તણો,
પ્રાણી માત્ર રહી મહી તળ સહુ, આભાર માને ઘણો;
ભાનૂ ચંદ્ર બિરાજતા ગગનમાં, તારા પ્રકાશે અતી,
ગીરી, સાગર, ઝાડ પાન સઘળાં, માનૂં હું તારી કૃતી. ૧
વાડી ખેતરનાં ફુલો મઘમઘે, રૂપે રળીઆમણાં,
ભૂમી ઘાસ છવાયલી ખુશનુમા, શોભા તણી ના મણા;
કોટી કોટિ લઘુજીવો પવનમાં, ન્હાસે રમે સૌ મળી,
આકાશે બહુ શોભતાં ખગચરો, ઉડે ફરે તે વળી. ૨
ઝાડી રાન મધે રહે વનચરો, ખાએ ખુશીમાં વસે,
લીલા એ સહુ ઈશ્વરી નિરખતાં, બુધ્ધિજ પાછી ખસે;
પાપી માનવિ ક્લેશમાં રઝળતો, દીસે ઉદાસી ખરે,
આશામાં રહી કાળ તે નિરગમે, ભામા વૃથા તે કરે. ૩
માયા તો અદભૂત છે હરિતણી, થાએ નહીં માપરે,
પીડા કારણ શું હશે જગતમાં, શોધ્યા તણું પાપરે;
માટે વીનતિ હું કરૂં કરગરી, પ્રીતે શુણી રાખજે,
પાપો ઘોર કીધાંજ મેં સરવદા, બાળી સહૂ નાખજે. ૪

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કર્યા પછી તેને ચિતાની આસપાસ ત્રણ પ્રદક્ષિણા ફેરવી. ફરતી વખતે તેણે તેના અંગ ઉપરથી તમામ ઘરેણાં કાઢી નાખી બ્રાહ્મણોને વેહેંચી આપ્યાં, અને ત્રીજી પ્રદક્ષિણા ફરતી વખતે તેનું ચિત્ત આ દુનિયા ઉપરથી એટલું તો ઉઠી ગયું કે તેની આંખ આંધળી જેવી થઇ ગઈ, અને તેણે ઠોકર ખાધી. તે વખતે તેના ગોરે તેનો હાથ પકડ્યો. પડવાથી લોકોમાં નામોશી થશે એવા વિચારથી જાગૃત થઈ તેણે હાથ ઝટકી નાખ્યો, અને લોકોની સામું મ્હોં ફેરવીને ઉભી રહી. તેને જોઈ લોકો સ્તબ્ધ થઇ ઉભા રહ્યા. શરદ મહીનાના એ

પોહોર દહાડાનો તડકો આકરો પડયો હતો. ભીડથી તથા તાપથી લોકોનાં મ્હોં ઉપર પરસેવાના રેલા ચાલતા હતા. લોકો એવા તો ચુપ હતા કે ત્યાં એક પૈસો પડે તો તેનો પણ અવાજ સંભળાય. પવન એટલો તો બંધ હતો કે ઝાડ ઉપરનું એક પણ પાતરૂં હાલતું નહતું, અને સુરસ્વતીનું પાણી તળાવના જેવું નિર્મળ તથા સ્થિર રહેલું હતું. સ્વદેહ રક્ષણ એ સૃષ્ટિનો એક નિયમ છે. ધન, માલ, બઇરી, છોકરાં, ઇત્યાદિ જગતમાં જે વાહાલામાં વાહાલું હોય તેને અર્પણ કરી સ્વદેહ રક્ષણ કરવાની સઘળામાં પ્રેરણા મુકી છે, તે નિયમ, તે પ્રેરણા તોડવાને એક માણસ ધર્મના જુસ્સામાં આવીને, ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર ભરોસો રાખીને, અને વગર જોયલી અને વગર અનુભવેલી વાતો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, પોતાનો દેહ પોતાની રાજી ખુશીથી, અક્કલ હોશીયારીથી અર્પણ કરવાને તૈયાર થયલું જોઇને જાણે આખું વિશ્વ વિસ્મિત થઈ તમાશો જવાને સ્થિર ઉભું હોય એમ લાગતું હતું.

પણ સતી મા તેના સ્વામીને મળવાને આતુર થઈ રહ્યાં હતાં. તે મઢુલીનું એક પાસું ઉઘાડીને તેમાં પેઠાં. પોતાના ધણીનું માથું ખોળામાં મુકયું, અને બ્રાહ્મણને ઇશારત કીધી. બ્રાહ્મણોએ તે ઉપર ઘી પુષ્કળ રેડયું, અને મશાલવડે ઘાસ કાંટાને સળગાવી મુકયા, તાપનું એકદમ મોટું ભડકું થયું. મઢુલીનું મથાળું કડકડ થઇને તુટી પડયું. બાજુ તરફના પ્રજ્વલિત પદાર્થો વચ્ચોવચ પડ્યા. રણશિંગડાં, તુરાઈ, ભુંગળ, ઢોલ, નોબત, શરણાઈ, ઝાંઝ, થાળી વગેરે વાજીત્રોનો એવો મોટો અવાજ થઈ રહ્યો કે લોકોને પોતાના કાન હાથે બંધ કરવા પડ્યા, અને અવાજના આચકાથી આભ તુટી પડશે એવું લાગ્યું. એ બધાની સાથે લોકો પણ જેમ પડાય તેમ જોરથી "જે અંબે," "જે અંબે," "અંબે માતકી જે," એવી ચીસ પાડવા લાગ્યા. તે વખતે જે ભયાનક તથા રાક્ષસી દેખાવ થઈ રહ્યો તેનું બ્યાન જ થઈ સકે નહિ. ગુણસુંદરીનું સુંદર શરીર લાકડાંની કપાટો નીચે છુંદાઈ ગયું, અને એક પણ મરતી વખતની ચીસ પાડ્યા સિવાય તેના તથા તેના સ્વામીના આત્માનાં મૃત્તિકા–ગૃહો અગ્નિની મારફતે પંચમહાભૂતમાં મળી ગયાં, અને તે દેહરૂપી ઘરમાં વસતા તેમના આત્મા જે જે બક્ષિશો લઈ આ દુનિયામાં આવ્યા હતા તેનો ઉપયોગ શી રીતે કીધો તેનો હિસાબ આપવાને રાજાઓના રાજાની હજુર રજુ થયા.

લોકો સઘળા ઉદાસ થઇને તથા દુનિયા તરફની વૃત્તિ ઊઠાવીને પોતાના ઘર તરફ વળ્યા. માત્ર એક રજપૂત ત્યાં ઉભો રહ્યો. તેની કલ્પના–શક્તિ આ સઘળા બનાવથી એવી તો તીવ્ર થઈ ગઈ હતી કે તેણે સતીની મરતી વખતની ચીસ સાંભળી એમ તેના મનમાં ભ્રાંતિ પેઠી. એ કેવા અપશુકન? હવે શી અવસ્થા થશે? હવે હું શું કરૂં? એવા વિચારમાં ને વિચારમાં તે ડુબી ગયો; અને ન ખમાય એટલું દુ:ખ થવાથી એક પથ્થર ઉપર બેસી નાના છોકરાની પેઠે રડવા લાગ્યો.

જેના મનમાં પાપ તેને કદી સુખ થતું નથી. દુનિયામાં જે જે બનાવો બને છે તેથી તેને નુકસાન પોંહોંચશે એવી તેને હમેશાં ધાસ્તી રહે છે. એક કાંકરો પડે છે તો તે જાણે છે કે એક પહાડ તેના ઉપર પડયો. તેને રાત્રે જરા પણ નિદ્રા આવતી નથી. એક ઘડી પણ ચેહેન પડતું નથી. ખરેખરી અને કલ્પિત દેહેશતોથી પીડાયાં કરે છે. માઠાં કામ કીધેલાં તેનો પસ્તાવો નહિ છંટાય એવો અગ્નિ થઈ તેનું આખું શરીર બાળી નાખે છે, અને તેની પાસે ગમે તેટલું દ્રવ્ય, કુટુંબ કબીલો, નોકર, ચાકર, તથા દુનિયાનું સઘળું બાહારનું સુખ હોય છે તોપણ પાપનો કીડો તેનું કલેજું કોતરી ખાય છે, અને અંતે તે નરકમાં જવાની ખાતરી રાખી પોતાનો પ્રાણ મુકે છે. એવી મહા દુ:ખદાયક અવસ્થા તે રજપૂત જે કુરણ જ હતો તેના મનની હતી.

પ્રકરણ ૪ થું.

અરે રામ! આ શું થયું? અરે દુષ્ટ દૈવ! આ તારો શો કોપ? અરે ભગવાન! મેં શું કીધું કે મારા ઉપર આટલી ઊપરા ઉપરી આફત આવી પડી? રાજાએ તે દહાડે મને ગામ જવાનો હુકમ કીધો તેની મતલબ હવે સમજાઇ. તે દુષ્ટ ચંડાળનો મારૂં ઘર જ ઉખેડી નાખવાનો વિચાર હતો. એવો કૃતઘ્નિ રાજા પૃથ્વી ઊપર કોઈ થયો જ નથી અને થશે પણ નહિ. જ્યારે સારંગદેવ મરી ગયા ત્યારે તેને ગાદીએ બેસાડવાને કેટલી મેહનત કરવી પડી છે; કેટલી યુક્તિઓ કામે લગાડવી પડી છે; કેટલાં કાવતરાં કરવાં પડ્યાં છે; અને એ બધું કર્યા પછી તેને ગાદી મળી ત્યારે તેણે કેવાં કેવાં મને વચન આપ્યાં છે! પણ તે સઘળાં જુઠાં. 'ગરજ ટળી એટલે

વૈદ્ય વેરી એ કેહેવત પ્રમાણે થોડા વખતમાં મેં કીધેલો ઉપકાર તે ભુલી ગયો. હું જ મૂર્ખ કે એવાં સાપનાં બચ્ચાંને મેં દુધ પાઇને ઉછેર્યું કે તે મોટું થયા પછી પેહેલાં તેણે મનેજ ડંખ માર્યો. પણ એવી કૃતઘ્નતા પરમેશ્વર સાંખવાનો નથી. પણ ભવિષ્યની વાત શી કરવી? હમણાં તો તે તેનાં દુષ્ટ કર્મનાં સારાં ફળ ભોગવે છે. જો તે દહાડે મેં મારી વહુની વાત સાંભળી હોત તો હું ગામ જાત નહિ, અને આ આફત કદાચ આવી પડત નહિ. પણ દૈવની સામે કોણ ડાહ્યો છે? લખીત વાત સો ભવે પણ મટતી નથી. વિધાતાના જે લેખ છે તે પ્રમાણે થયા વિના રહેતું જ નથી. પણ આવું દુઃખ સામટું કોઇને પડયું જ નહિ હશે. સ્ત્રીને રાજા લઇ ગયો એટલું જ દુઃખ માણસનું અંતઃકરણ કોરવાને બસ છે; પણ તેની સાથે આ તો મારો નાનો ભાઇ જેને મેં લાડથી ઉછેરેલો, જેને મેં મારા છોકરા જેવો ગણેલો, તે આવે અકાળમોતે મુઓ એથી તો સીમા વળી. અરે કેશવા, તને ધન્ય છે! તેં તારો જીવ આપ્યો, પણ જીવતો રહી આપણા ઘરની સ્ત્રીને પારકાના હાથમાં જવા ન દીધી. તેં તારા જોરનું સાર્થક કીધું. સબળે અબળનું રક્ષણ કરવું જોઇએ તેમ કરવામાં તેં તારો દેહ પાડયો તેથી તું હમણાં કૈલાસ લોકમાં બિરાજતો હોઇશ અને તે વિચારથી મારૂં દુઃખ અર્ધું ઓછું થાય છે. પણ એટલું પણ દૈવને બસ ન લાગ્યું. હમણાં જેહાશાનો મોતીશા આવ્યો, તેના કહેવાથી જણાયું કે ગુણસુંદરી સતી થઇ, ને તેના સ્વામીની સાથે બળી મોઇ. એથી હરખાવું કે શોક કરવો તે સમજાતું નથી. ઘર તો જડમૂળથી ઉખડી ગયું. વંશવૃદ્ધિની તો હવે આશા રાખવી ફોકટ. પણ નામ તો અમર રહેવાનું. ગુણસુંદરીના સ્વાત્માર્પણથી આખા કુળની, આખી ન્યાતની પ્રતિષ્ઠા વધી, અને મારી સાત પેહેડી તરી. શું માણસની અવસ્થા છે! મોટાઇ કેવી અનિશ્ચિત છે! આજ છે અને કાલે નથી. જેવું બીડમાંનું સુકું ઘાસ, જેને બળતાં જરા પણ વાર લાગતી નથી; સૂર્યાસ્ત થતી વખતની જેવી છાયા, તે વખતે તો ઘણી મોટી દેખાય છે, પણ થોડીવાર પછી નહિ સરખી થઇ જાય છે; તે તો એક નિદ્રાનું સ્વપ્નું, જાગ્યા એટલે કાંઇ મળે નહિ. દસેરાને દહાડે કેવી સ્થિતી હતી, અને આજ કેવી? આશરે દસ કોશ સુધી દમ ખાધા વિના પગે ચાલીને હું ઇહાં આવી પોંહોંચ્યો. બધા ચાકર, સિપાઇ મારા આજ કયાં ગયા? હું તો એકલો ફરૂં છું. તોપણ હું જીવું છું એટલી મહાદેવજીની કૃપા છે. જો

હું પણ મરી ગયો હોત તો એ દુષ્ટ રાજા સુખેથી બેસત; પણ હું હવે તેનો કાળ થઇ ભટક્યાં કરીશ, અને તેને એક દહાડો પણ ચેહેન પડવા દઇશ નહિ. એનું વેર લીધા વિના રહેવાનો નથી. અરે! ક્રોધ–પુત્ર વેર, તું મારી છાતીમાં જાગૃત થા. હવે તારૂં કામ છે. જ્યાં લગી આ દેહમાં આત્મા છે, ત્યાં સુધી તું એ છાતીમાંજ વાસો કરજે. વેર તો આખા જગતમાં પથરાયલું છે. કદાપિ કેટલાક પુસ્તકોમાં તેની નિંદા કીધેલી હશે પણ તેથી કાંઇ તેની શક્તિ જરા પણ ઘટી નથી. નિર્જીવ પદાર્થો પણ વેર લેછે. જો હું આ ભીંત ઉપર મારો હાથ ઠોકું તો તે ભીંત મને સામું તેટલુંજ મારે છે. તે શું વેર નથી લેતી? કુતરાને પથ્થર મારીએ તો તે સામો ભસીને કરડવા નથી આવતો? સાપને પગતળે છુંદીએ તો તે આપણને કરડીને આપણો પ્રાણ નથી લેતો? એ પ્રમાણે કયું અવાચક પ્રાણી જેનામાં વેર લેવાની શક્તિ છે તેને ઉપદ્રવ કીધા છતાં તે સામું વેર નથી લેતું? વળી માણસને ધર્મશાસ્ત્રમાં ક્ષમા કરવી, દયા લાવવી, એ વગેરે બોધ થયાંજ કરે છે, તોપણ તેઓ વેર લીધા વિના ચુકતા નથી. દેવતાઓ પણ વેર લેછે એવી વાતો આપણે પુરાણમાં કયાં નથી વાંચી? વેર તો જગતનું રક્ષણ છે. જો કોઇ વેર લે નહિ તો દુનિયા ચાલે પણ નહિ. જો કોઇ માણસને કોઇ ટપલો મારે તો તે સામા બે મારે છે; જો તેનામાં તેમ કરવાનું જોર નહિ હોય તોજ ક્ષમા કરે છે, અથવા રાજા આગળ ફરિયાદ કરી તેને શિક્ષા કરાવે છે. એ તો अशक्तिमान् भवेत् साधु. જો એક માણસ બીજા કોઇનો કાંઇ માલ ચોરી જાય, અથવા તેને બીજી કોઇપણ રીતે કાંઇ નુકસાન પોંહોંચાડે તો તે તેનું વેર લેછે, અથવા લેવડાવે છે. ડાહ્યા પુરૂષો કહે છે કે જો સઘળા લોકો પોતાના ઉપર ગુજરેલા અન્યાયને માટે પોતાની મરજી પ્રમાણે વેર લે તો દુનિયાની અવ્યવસ્થા થઇ જાય, અને જલદી તે લય પામે; માટે હરેક ગુન્હાને વાસ્તે રાજાને ફરિયાદ કરવી, અને જો તેનાથી દાદ ન મળે, તો પરમેશ્વર તરફથી ઇનસાફ મળશેજ એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખી બેસવું. પણ રાજા કાંઇ હમેશાં નિષ્પક્ષપાત હોતો નથી, અથવા ખરેખરો ન્યાય કરતો નથી, અને ઘણીએક વખતે તેમ થઇ સકતું પણ નથી. રાજા પોતેજ જ્યારે અપરાધી હોય, ત્યારે તેનો ઇનસાફ કોણ કરે? કોઇ લાચાર થયા વિના પરમેશ્વરના ઇનસાફ ઉપર રહેવા દેતું નથી. એ તો મન વાળવાની વાત છે. જો મન મોટું રાખી આપણે હરેક

ગુન્હેગારને ક્ષમા કરી જવા દઇએ તો દુનિયામાં ગુન્હેગારની સંખ્યા વધી જાય, અને જેટલા ગુન્હા થાય તે સઘળાનું પાપ આપણે માથે પડે. પરમેશ્વરની શિક્ષાથી થોડા જ બીહે છે. કોણ તે જોઇ આવ્યું છે? જો સરકાર ઇનસાફ મુકી દઇને લોકોને કહે કે જે ગુન્હો કરશે તેનો બદલો તેને પરમેશ્વર તરફથી મળશે તો પછી ગુન્હો કરવાથી કેટલા અટકે છે તે જણાય. માટે વેર તો લેવું જ જોઇએ; અને જ્યારે આપણી બાબતમાં ગુન્હેગાર રાજા છે ત્યારે સ્વહસ્તે વેર લેવું, અને જો ન લેવાય તો તેને પરમેશ્વરને સોંપવો.

એવા વેરના તરંગ સિધ્ધપુરમાં રૂદ્રમાળાના દેવસ્થાનનાં સરસ્વતી નદી ઉપર જવાનાં પગથિયાંની પગથાળ ઉપર એક જુવાન માણસ રાતને વખતે ફરતો હતો તેના મનમાં ઉઠતા હતા. તેની છાતી ક્રોધથી ઉભરાઈ જતી હતી, અને તેનો ક્રોધ વાજબી છે એમ જાણી સૃષ્ટિ પણ તેવી જ રીતે ક્રોધાયમાન દીસતી હતી. સરસ્વતી નદીમાં એટલું તો જોરથી પૂર વહેતું હતું કે તેમાં ઝાડનાં ઝાડ તથા મુએલાં જાનવર ઘસડાઈ જતાં હતાં. આકાશ એવું તો વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયલું હતું કે સામો માણસ અથડાય ત્યાં સુધી તેનું મ્હોં દેખાતું નહિ, વરસાદ પણ ઝરમર ઝરમર આવતો હતો. પવન એટલા જોરથી વાતો હતો, કે તેના સુસવાટાથી છાતી ધબક્યા વિના રેહે નહિ. તેની સાથે વાયુબળથી પાણી ગજગજ ઊંચાં ઉછળતાં હતાં. ઝાડો ભોંયની સાથે અફળાતાં, અને કેટલાંએક તો જડમૂળથી ઉખડી જશે એમ લાગતું હતું. આકાશમાં વિજળીના ઝળકાટ થઈ રહ્યા હતા, અને તેથી જ વખતે વખતે અજવાળુ પડતું તે વડે રૂદ્રમાળાના કીર્તિસ્તંભ, તેનું નકશીદાર તોરણ, નાનાં નાનાં દેહેરાંનાં શિખરો, વગેરે જણાતાં હતાં. વિજળી થઇ રહ્યા પછી ગર્જનાના કડાકા એવા તો જોરથી થતા કે તેના જોરથી તથા પવનથી બધું દેવસ્થાન તુટી પડશે એવી દેહેશત લાગતી હતી. એવી વખતે એટલે જ્યારે ઇશ્વર કોપાયમાન થયો હોય એવો દેખાવ ચોમેર થઇ રહ્યો હતો ત્યારે માણસ ક્રોધને વશ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય? એવે વખતે મનને શાંતિ થવાને બદલે તે વધારે જોશ ઉપર ચઢે, અને જેવો સઘળો દેખાવ કાળો તેવાં કાળાં કામ કરવાને મન પ્રવૃત્ત થાય એમાં શું નવાઇ? એવી સ્થિતી તે વખતે માધવના મનની હતી. તેનું શરીર ધ્રુજતું હતું. અને તેના મનની અવસ્થા તેના શરીરની અવસ્થા ઉપરથી જણાઇ આવતી હતી. તેણે મોતીશાના મ્હોંથી ફરી સઘળી વાત સાંભળી લીધી, અને

તેથી ઉલટું અગ્નિમાં તેલ હોમાયું. આવી વખતે તેણે **મોતીશાનો** ઉપકાર પણ માન્યો નહિ. જે વખતે **માધવ**ના તમામ મિત્રો તેને છોડી ગયા, તે વખતે એ શાહ પોતાનું ઘર, ધણીઆણી, છોકરાં દોલત, તથા બીજું સુખ તજીને પોતાના અસલ મિત્રને સહાય કરવા આવ્યો. જેના ઉપર રાજાની ઇતરાજી થઇ તેની પાસે ઊભા પણ રેહેવું નહિ એવો **જેઠા**શાનો મત હતો, પણ તે ન જાણે તેમ શેહેરમાંથી નિકળી આવ્યો. મિત્રાચારી તો એવી જ જોઇએ; અને એવી પ્રીતિ જુવાનીમાં જ જ્યારે અંતઃકરણ ગરમ હોયછે ત્યારેજ થાયછે. ઘડપણમાં જ્યારે સ્વાર્થનું જોર વધેછે ત્યારે પ્રીતિ ઓછી થાયછે; માટે ઘરડા માણસોમાં એવી મિત્રાચારી કવચિત જ હોયછે.

રાત ઘણી ગયા પછી **મોતીશા** તથા **માધવ** દેહરાની એક ધર્મશાળામાં સુતા. પણ **માધવ**ને જરા ઊંઘ આવે નહિ; વેર, વેર તેના આખા શરીરમાં વ્યાપી ગયું હતું; અને તે શી રીતે લેવું તેના વિચારમાંને વિચારમાં તેણે પછાડા માર્યાં કીધા. કેટલીએક વારે તે અર્ધી ઊંઘમાં પડયો, એટલે તેની સામા એક ઘણી રૂપાળી સ્ત્રી આવીને ઉભી રહી. તેનું તેજ એટલું હતું કે **માધવ**ની આંખ ઊઘડી ગઈ, અને તે બોલ્યો: "વેરદેવી, તું માનવ હોય કે દાનવ, મૃત્યુલોકમાંની કે સ્વર્ગલોકમાંની, ગમે તે હોય, પણ દુષ્ટ કરણ રાજાનું વેર શી રીતે લેવું તે બતાવ." સ્ત્રી બોલી: "અલ્યા **માધવ**! તું નાગર છે તેથી તું મારો આશ્રિત છે. હું જગતની માતા, **અંબા** ભવાની છું, અને મારો વાસ **આરાસુર** પર્વતની ઉપર છે, માટે તું મારૂં દર્શન કરવાને ત્યાં આવજે એટલે હું તને શું કરવું તે બતાવીશ." એવું કહી માતાજી અદૃશ્ય થઇ ગયાં, અને **માધવ** આસપાસ જોવા જાયછે તો ત્યાં કાંઈજ દીઠું નહિ. **માધવ**ને હવે નક્કી થયું કે માતાજી મને સહાય થશે, માટે કાલ સવારે ઉઠીને તેનાં દર્શન કરવા જવું; પછી ત્યાંથી જે ઉપદેશ મળશે તે પ્રમાણે ચાલીશ.

એટલો નિશ્ચય કીધાથી તેને જરા શાંતિ થઇ. દહાડાનો થાક લાગ્યો હતો, તથા તેના મનમાં જે ઊથલપાથલ થઇ રહી હતી, એ સઘળાંથી તેના મગજ ઉપર અસર થઇ, તેથી તે નિદ્રાને વશ થયો, અને જ્યારે સૂર્યોદય થયો, અને તડકો તેની આંખ ઉપર આવવા લાગ્યો, ચકલીઓ તથા બીજાં પક્ષીઓ શોર બકોર કરવા લાગ્યાં, અને દેહેરામાંના સાધુ, વેરાગી મોટા અવાજથી રાગ ગાઇ આણીગમ તેણીગમ ફરવા લાગ્યા,

ત્યારે જ તે ઊઠ્યો. ઉઠતાં જ વાર ગામમાં જઇ તેણે બે ઘોડા વેચાતા લીધા, અને સવારના કામથી પરવારી તે તથા મોતીશા ઘોડા ઊપર સ્વાર થઇ માતાજીના સ્થાનક તરફ જવા નિકળ્યા. મોટે રસ્તે જાય તો રાજાના માણસોના જોવામાં આવે, માટે તેઓ સરસ્વતીને કિનારે કિનારે ચાલ્યા. થોડા દહાડા તો વસ્તીવાળો મુલક આવ્યો; પણ જેમ જેમ તેઓ સરસ્વતીના મુખ આગળ આવતા ગયા તેમ તેમ જમીન વધારે પહાડી તથા જંગલી થતી ગઇ. થોડીએક વાર તેઓનો રસ્તો એક જંગલી પણ રમણિક તથા ફળવાન ખીણમાં થઇને હતો. તે ખીણની આસપાસ ઝાડોથી ઢંકાયલા પહાડો ચોતરફ હતા. આ ઠેકાણે આ એકાંત નદીને કિનારે કિનારે તેઓ ચાલતા હતા તે વખતે સાંજ પડી ત્યારે અઘોર રાન વધારે ભયાનક દીસવા લાગ્યું. વાઘ, વરૂ, શિઆળ, ઇત્યાદિ જંગલી જાનવરોનો અવાજ થવા માંડયો, અને તેઓની આસપાસ કાળા અને નાગા વનના માણસો કોઇ આઘા ગામોમાં નોબત વગાડતા તેનો કઠોર અવાજ તેઓને કાને પડયો. એટલામાં આઘે એક બળતું થયલું નજરે પડયું. ભીલ લોકો તેઓની દેવીને બળીદાન આપતા હતા, અને ભડકું સુકાં લાકડાંમાંથી નિકળીને એક પહાડથી બીજા પહાડ ઉપર મોટા સર્પની પેઠે વિંટલાતું દેખાતું હતું. એવે રસ્તે થઇને તેઓ અંબાભવાનીના દેવસ્થાન આગળ સરસ્વતી નદીના મુખની પાસે કોટેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય છે ત્યાં પહોંચ્યા, અને મહાદેવનાં દર્શન કરી ત્યાં રાત રહ્યા.

બીજે દહાડે, અંબા માતાનાં દેહરાં તરફ જવાનો રસ્તો ઘણો વિકટ, તથા ત્યાં ચોર અને વાઘનો ભય ઘણો, હોવાથી ચકરાવો ફરી પહાડની તળેટી ઉપર દાંતાગામ અંબા માતાના ઘણા માનીતા પરમાર રાજાઓનું હતું ત્યાં તેઓ પહોંચ્યા. તે વખતે અગરજો માતાજીનો જાત્રાનો વખત નહતો તોપણ થોડાંએક માણસો માનતા ચઢાવવાને જતાં હતાં તેઓ તે બંનેને મળ્યાં. તેમની સાથે બીજે દહાડે સવારે પહાડ ઉપર ચઢવા માંડયું. ચઢાવ ઘણો લાંબો પણ સરળ હતો, તોપણ ઠેકાણે ઠેકાણે ખડબચડો તથા વાંકો ચુંકો હતો. જાત્રાળુ લોકોએ રાતા, પીળા, ધોળા, ઇત્યાદિ નાના પ્રકારના રંગનાં વસ્ત્ર પેહેરેલાં હતાં. કેટલાએક પાસે ચળકતી તલવારો હતી. કેટલાએકનાં અંગ ઉપર ઝળકતાં સોનાનાં ઘરેણાં ઘાલેલાં હતાં. તે સઘળાં તડકામાં ચળકતાં હતાં. તેઓ રસ્તે ચાલતા ત્યારે મેદાન આવતું તેમાં લાંબી હાર દેખાતી, કેટલીએક વાર તો રંગબેરંગી પહાડોથી થોડા ઢંકાઈ જતા, અને કોઈ કોઈ વાર

ઝાડોના ઓથામાં આવ્યાથી બિલકુલ નજરે પડતા ન હતા. ચઢાવના ઘણા સીધા ભાગની વચ્ચોવચ એક જુની વાવ હતી, ત્યાં સંઘે થોડીવાર મુકામ કીધો. પછી પાણી પી તાજા થઇને આગળ ચાલ્યા, અને ઉદાસ તથા ઉજડ ટેકરામાંથી નિકળી રમણિય મેદાન ઉપર આવ્યા. તે વખતે આરાસુરના સુગંધીદાર પવનની લેહેરોથી તેઓને આનંદ થયો. તે વખતે સંઘમાંના આગળ ચાલુનાર લોકોએ બુમ પાડી કે દેહેરૂં પાસે આવ્યું. એ બુમ સાંભળતાં જ સઘળા પોતપોતાના ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડ્યા, અને જમીન ઉપર લાંબા થઈ પગે લાગીને "જે અંબે," "જે અંબે," "અંબે માતકી જે," એવી બુમ પાડી ઉઠયા. દેહેરૂં આરાસુરના પહાડમાં આરાવલી પર્વતોની શાખા જ્યાં નૈઋત્ય કોણમાં પૂરી થાયછે ત્યાં હતું. તે દેહેરૂં નાનું હતુ, અને બીજાં કેટલાંક કીર્ત્તિવંત દેહેરાં કરતાં ઓછું શોભાયમાન હતું. તેની આસપાસ મજબૂત કોટ હતો, તેમાં દેવીના પૂજારા, નોકર ચાકરો તથા જાત્રાળુ લોકોને રહેવાને માટે ધર્મશાળાઓ હતી. તેમાં એક નાનું લસ્કર પણ રહેતું હતું, પણ માણસના બળ તથા શસ્ત્રવડે અંબા માતાનું રક્ષણ થાયછે એમ ન કહેવાય માટે બહાર દરવાજે રાખવાને અંબા માતાએ ના કહી હતી. આ દેહેરામાં જેનું પૂજન થતું હતુ તે મહાદેવની પત્ની, હિમાચલ તથા મેનાની પુત્રી દુર્ગા હતી. ચાંપાનેર આગળ પાવાગઢ ઉપર તેનું ઉગ્ર તથા સર્વ ભક્ષક કાળિકાનું રૂપ છે તેવું ત્યાં નહતું; પણ ભવાની એટલે સ્વયંભૂની કામ કરવાની શક્તિનું તથા અંબાજી એટલે સૃષ્ટિની માનું રૂપ હતું. આરાસુરનું દેહેરૂં ઘણા પ્રાચીન કાળથી હતું. એવું કહેવામાં આવે છે કે એ ઠેકાણે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બાળક હતા ત્યારે તેના વાળ લેવડાવ્યા હતા, અને ત્યારપછી જ્યારે રૂક્ષ્મણીને શીશુપાળની સાથે પરણવા ન દઈ તેને ભગવાન લઈ ગયા, ત્યારે તે દેવીનું પૂજન કરવા આવી હતી તે આ ઠેકાણે જ આવી હતી. હજારો વર્ષ થયાં જાત્રાળુ લોકો ત્યાં આવતા તેથી સઘળું આંગણું ઘસાઈ ગયું હતું.

એ દેહેરામાં માધવ અને મોતીશા આવ્યા, એક ધર્મશાળામાં ઉતર્યા, અને રસોઇ પાણી કરી થાક ખાઈ સાંજની વખતે માતાજીનાં દર્શન કરવા ગયા. માતાજીનું સ્વરૂપ જુદા જુદા લોકોને જુદું જુદું દેખાય છે ખરૂં, પણ માધવને તો જુદાં જ દર્શન થયાં. માતાનો વેશ મ્લેચ્છનો હતો. તેના એક હાથમાં ખડ્ગ હતુ, અને બીજા હાથમાં એક માણસની ચોટલી હતી. માતાનું આવું રૂપ જોઇને તે આશ્ચર્ય પામી ઉભો રહ્યો, અને વધારે જોયછે એટલામાં તે માણસ

જોર કરી માતાજીના હાથમાંથી નિકળી ગયો, અને તેના હાથમાં તેની ચોટલી રહી ગઈ એવું દીઠું. તેનો અર્થ શું હશે એ વિષે તે ઊંડા વિચારમાં પડયો, એટલામાં સિધ્ધપૂરની રૂદ્રમાળાની ધર્મશાળામાં તેને આવેલું સ્વપ્નું તેને યાદ આવ્યું, તે ઉપરથી તેણે અટકળ કીધી કે મ્લેછનો અર્થ મ્લેછ અથવા તુર્ક લોકોનો દિલ્હીનો રાજા, અને પેલો માણસ એટલે ગૂજરાતનો કરણ રાજા. એ ઉપરથી દિલ્હીનો તુર્ક રાજા કરણને સપડાવશે, પણ તે તેનું રાજ મુકીને નાશી જશે—એ સિવાય બીજો કાંઇ અર્થ દેખાતો નથી. માતાજીએ વેર લેવાનો રસ્તો બતાવ્યો તો ખરો, માટે હવે દિલ્હી જવું અને ગૂજરાત ઉપર ચઢાઇ કરવાને ત્યાંના સુલતાનને વિનંતી કરવી. એવી રીતે તેનો ખુલાસો થયો, તેથી તે ઘણો આનંદ પામીને માતાજીને પગે પડયો. પછી ફુલના હાર, નાળીએર, પૈસા, તથા ઘરેણાં માતાજીને ચઢાવ્યાં. વળી તેણે વસ્ત્ર, નિશાન, સોના રૂપાનાં વાસણ, ઘંટ, અને માતાની પૂજાનો બીજો કેટલોએક જરૂરી સામાન અર્પણ કીધો. રાત્રે માતાને થાળ મોકલી તેમાં બકરાં, મુરઘાં, ઇત્યાદિ માતાને બળીદાન આપી સકાય એવા પ્રાણીઓનું માંસ તથા મદીરા મુકેલાં હતાં. માધવ જ્યાં સુધી ત્યાં રહ્યો ત્યાં સુધી ખાવામાં અથવા બીજા કોઇ પણ કામમાં તેણે તેલ વાપર્યું નહિ; સઘળે ઠેકાણે તેણે ઘીનોજ ઉપયોગ કર્યા કીધો. માતાજીને માધવે ઘણી કિમતી બાધા ચઢાવી તેથી રાત્રે તેને ચમર કરવા દીધી; તેના બદલામાં વળી તેણે સિદ્ધપૂરના ત્રણ ઔદિચ બ્રાહ્મણો ત્યાંના પૂજારી હતા, અને જેઓએ તે કામ દાંતાના રાણાને કેટલાએક પૈસા આપવા કબુલ કરી ઇજારે રાખ્યું હતું, તેઓને કાંઇ આપ્યું. તેઓએ તેને પહેલાં દર્શન કરતી વખતે ચાંલ્લો કીધો હતો.

બીજે દહાડે તેણે તેઓને તથા બીજા બ્રાહ્મણોને સારી પેઠે મિષ્ટાન્ન લેવડાવી તૃપ્ત કીધા, અને યથાયોગ્ય દક્ષણા આપી જાત્રા પૂરી થઇ તેની નિશાનીનો કંકુનો હાથો તેના ખભા ઉપર દેવડાવ્યો. હવે બીજું કાંઇ કામ રહ્યું નહિ, તેથી પાસે માનસરોવરના કાંઠા ઉપર અપરાજીત માતાનું દેહેરૂં છે ત્યાં તે દર્શન કરવા ગયા. ત્યાંથી આવ્યા પછી અંબા ભવાનીના દેવ-સ્થાનથી પશ્ચિમે આસરે એક કોશ ઉપર એક પહાડ હતો તે ઉપર ગબરગઢ નામનો કિલ્લો તે વખતે હતો તે જોવાને તેઓનો વિચાર થયો. તે પહા-ડને કોઈ આઘેથી જોય તો તેની આગળ નાના નાના ટેકરા એવી રીતે આવી રહેલા હતા કે તેથી એક મોટો કમાનદર દરવાજો ત્યાં હોય એમ

લાગતું; અને તે ઉપરથી એવી કથા ચાલી હતી કે અંબા માતા તે પહાડના પોલાણમાં રહે છે. જ્યારે માધવે ત્યાં પૂજારીને તે જગાનો મહિમા પુછ્યો, ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે એક વાત કહી. "કોઇ વખત ઉપર માતાજીની ગાયો ગોવાળિયાની બીજી ગાયોની સાથે આખો દહાડો ચરતી, અને રાતની વખતે આ પહાડમાં પાછી આવતી. એ ગાયો કોની છે તે જાણવાનું પેલા ગોવાળિયાને ઘણું મન થયું, અને ગમે તે થાય તોપણ એ ગાયનો ધણી શોધી કાઢી તેની પાસેથી ચરામણી માગવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. એક સાંજરે જ્યારે ગાય ધારા પ્રમાણે પોતાના ઘર તરફ વળી, ત્યારે ગોવાળિયો તેની પાછળ ગયો, અને તેની સાથે પહાડમાં પેઠો. પહાડમાં પેઠા પછી એક અતિ શોભાયમાન મેહેલ આવ્યો, અને તેમાં ઘણા વિશાળ ઓરડાઓ દીઠા. મુખ્ય ઓરડામાં એક હિંડોળા ઉપર માતાજીને બેઠેલાં જોયાં; તેની આસપાસ તેની ઘણીએક સખીઓ હતી. ગોવાળિયો હિંમત પકડીને માતાજી આગળ ગયો, અને પુછ્યું કે આ ગાય તમારી છે? તેણે હા કહી. તે ઉપરથી ગોવાળિયાને વધારે બોલવાની હિંમત આવી. તે બોલ્યો:—"મેં આ ગાયને બાર વર્ષ થયાં ચરાવી છે, માટે હવે મને તેની ચરાઇ આપવી જોઇએ." માતાજીએ તેની પાસે એક બઇરી ઉભી હતી તેને આજ્ઞા કીધી કે ભોંય ઉપર જવનો ઢગલો પડેલો છે તેમાંથી થોડાએક તેને આપો. તેણે એક સુપડું જવે ભર્યું, અને ગોવાળિયાને આપ્યું. તેણે તે લીધું, અને નાઉમેદ થઇને તથા ખીજવાઇને ઘરની બહાર નિકળ્યો, અને આંગણા આગળ જવ ભોંય ઉપર નાખી દીધા. પોતાને ઘેર જઇ જોયું તો તેના લુગડાં ઉપર ઘણી ઊંચી જાતના સોનાના કેટલાએક રવા વળગેલા જોયા. ગોવાળિયાએ બીજે દહાડે ફરીથી પહાડમાં પેસવા માડ્યું, પણ તેને રસ્તો જડયો નહિ. અને માતાજીની ગાય પણ ફરીથી ચરવા આવી નહિ."

અંબાજીની પાસે એક નાની નદી ઉપર જંગલી ચંપેલી તથા બીજાં સુગંધીદાર ફુલોની એક વાડી જેવું હતું ત્યાં કેટલાંએક સુંદર સફેદ આરસપહાણનાં બાંધેલાં જૈન ધર્મનાં દેહેરાં હતાં. ત્યાં જવાનો મોતીશાએ આગ્રહ કીધો, અને તે જૈન થઇને તેની સાથે અંબાજી આવ્યો માટે તેનાં દેહેરાં આગળ ગયા વિના માધવને ચાલે નહિ, તેથી તેઓ બંને ત્યાં ગયા. એ દેહેરાંવિષે જે દંતકથા તેઓએ સાંભળી તે નીચે પ્રમાણે હતી:—"વિમળશાને માતાએ ઘણું દ્રવ્ય આપ્યું તેથી તેણે ત્યાં પારસનાથનાં ત્રણસેં ને સાઠ દેહેરાં

બાંધ્યાં; પછી માતાજીએ તેને પુછ્યું કે એ દેહેરાં તેં કોની સહાયતાથી બાંધ્યાં? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે ગુરૂની સહાયતાથી. માતાજીએ એનો એ પ્રશ્ન ત્રણવાર પુછ્યો, પણ ત્રણેવાર તેણે એનો એ જ જવાબ દીધો, ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે, "અલ્યા, જેમ નસાય તેમ નાસ." એક દેહેરાનું ભોંયરૂં જેમાંથી થઇને દેવલવાડાનાં દેહેરાંના ભોંયરાંમાં જવાતું હતું તેમાં તે ઉતર્યો, અને નીચેની સણુંગમાં થઇને આબુ પહાડ ઉપર નિકળ્યો. પછી માતાજીએ પાંચ સિવાય બધાં દેહેરાં બાળી મુકયાં, અને એ વાત સૌ કોઇના જાણ્યામાં આવે માટે તે પાંચ જ રહેવા દીધાં. જે ત્રણસેં ને પંચાવન દેહેરાં બાળી મુકયાં તેના બળેલા પથ્થર ભોંય ઉપર પડેલા હતા, તે જોઈ શાહને પછી ખાતરી થઇ કે શ્રી અંબાજી કોપાયમાન થઇને તેણે એ દેહેરાં બાળી મુકયાં, તેથી તેણે આબુના દેવલવાડામાં એક દેવસ્થાન બાંધ્યું તે ઉપર માતાજીને શાંત કરવાને નીચે પ્રમાણે કોતરાવ્યું."

"તારા પાતરાં જેવા હાથ અશોકના ઝાડનાં પાતરાં જેવા રાતા છે. તું અતિ ઘણી સુંદર દીસે છે. તારો રથ કેસરી સિંહ ચલાવે છે. તારા ખોળામાં બે છોકરા છે. એવી તું સતી અંબિકા સદ્ગુણી પુરૂષોના પાપનો નાશ કર."

"એકવાર રાત્રે વિમળશાને શાણી અંબિકાએ આજ્ઞા કીધી કે 'આ પહાડ પાપ રહિત જગા છે તે ઉપર યોગનાથનું એક સારૂં દેહેરૂં બાંધ.'

"શ્રી વિક્રમાદિત્ય પછી એક હજાર અઠયાસી ચોમાસાં ગયાં એટલે ઇ. સ. ૧૦૩૨માં અર્બુદાના શિખર ઉપર શ્રી આદિદેવનું વિમળે સ્થાપન કીધું તેને હું પૂજું છું."

એ દેહેરાંમાં મોતીશા તથા માધવે દર્શન કીધા પછી ત્યાંથી આબુના પહાડ ઉપર જવાનો તેમણે ઠરાવ કીધો. રસ્તો ઘણોજ રમણિક હતો. એક નાના નાળાની કોરે કોરે તેઓ ચાલ્યા. આકાશમાં એક પણ વાદળું નહતું. અમરાઇમાંથી કોએલો ટઊકા કરતી હતી. બીજાં જંગલનાં પક્ષી વાંસની ઝાડીમાંથી સાદ કરતાં હતાં; અને તિતરનાં ટોળેટોળાં ઝાડો ઉપર બેસીને હોલાઓની સાથે આનંદથી સંવાદ ચલાવતાં હતાં. લકડખોદ ઝાડોનાં થડ ઉપર તેઓની કઠણ ચાંચ ઠોકતા હતા તેના અવાજથી આખું વન ગાજી રહ્યું હતું. ત્યાં નાના પ્રકારનાં સુંદર ફુલ તથા સ્વાદિષ્ટ મેવા નજરે પડતા હતા. ઝાડો ઊપર ચઢતા વેલાનાં ધોળાં તથા પીળાં ફુલોમાંથી મધમાખીઓ મધ કાઢતી હતી. ત્યાં કોઇ માણુસની વસ્તી નહતી. કોઈકોઈ વાર

કોઈ રજપૂત સ્વાર ઢાલ બાંધીને તથા ભાલો હાથમાં રાખીને અંબાજીનાં દર્શન કરવા જતો હોય તે જોવામાં આવતો; અથવા કોઈ તળાવની પાસે વણજારાઓ ગુણ નાખીને બળદ છુટા મુકીને પડેલા હતા તે નજરે આવતા હતા. આગળ ચાલતાં એક સપાટ ખીણ આવી તે રેતાળ હતી, પણ તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ખેડાણ હતું, અને અનાજનાં ખેતર આવતાં, અને વખતે વખતે નાનાં ગામો દેખાતાં, અને આઘેના પહાડમાંથી નિકળેલી નદીઓ વહેતી નજરે પડતી હતી. ત્યાંથી ધુમરે ઘેરાયલો આબુ પહાડ દેખાયો, તેની બાજુઓ ઉપર ઝાડ તથા ઝાડી અને નાની નદીઓ દેખાવા માંડી. આગળ જતાં એક ટેકરી ઉપર દોરા જેવો રસ્તો દેખાયો, તે કોઇ ઠેકાણે ચઢતો અને કોઇ ઠેકાણે ઉતરતો હતો. એ રસ્તા ઉપર ઝાડીની ઘટા આવી રહી હતી. તેમાં ચઢતાં ચઢતાં એક કરાડાની નીચે એક મેદાન આવ્યું; ત્યાં ઘણાં શોભાયમાન ઝાડોની વચ્ચોવચ વશિષ્ઠમુનીનું દેહેરૂં હતું. તે દેહેરાંની વાડીમાં માધવ તથા મોતીશા થાક ખાવાને ઉતર્યા. એ વાડીમાં ઘણાં સુગંધીદાર ફુલો ઉગેલાં હતાં, તેમાં કેવડાથી તમામ જગા બેહેક બેહેક થઇ રહી હતી. વળી ત્યાં એક પથ્થરના ખડકમાં ગાયનું મ્હોં કોતરેલું હતું તેમાંથી પાણીનો ધોધવો પડી નીચે એક મોટી ટાંકલીમાં પડતો, તેથી કર્ણેંદ્રિયને પણ ઘણો આનંદ થતો હતો.

મુનીનું દેહેરૂં નાનું હતું તેમાં વશિષ્ઠ જેણે અચળેશ્વરના અગ્નિકુંડમાંથી રજપૂતના મૂળ પુરૂષોને કાઢયા તે મુનીની કાળા પથ્થરની મૂર્ત્તિ હતી. ત્યાં સવારે, બપોરે અને સાંજરે નોબત વાગતી હતી તેના નાદથી તે જગ્યા ઘણી રળિયામણી લાગતી હતી. વશિષ્ઠમુનીના દેહેરાં આગળ પથ્થરમાં લાંબાં પગથિયાં કાપી કાઢેલાં છે તે ઉપર થઇને ઊંચે ચઢવાનું હતું. તે ઉપર ચઢતાં ચઢતાં તેઓ આખરે આબુના સપાટ મેદાન ઉપર પોહોંચ્યા. તે ઠેકાણે તેઓ ગયા ત્યારે જાણે એક નવા જગતમાં, વાયુમાં તરતા એક બેટમાં, આવ્યા હોય એમ તેમને લાગ્યું. તેઓની આસપાસ ચોતરફ ઊંચી નીચી ટેકરીઓ હતી તે ઉપર મોટાં નાનાં ગામો હતાં. તેમાં એક સરોવર હતું, અને એક કરતાં વધારે નાળાં હતાં. તે સઘળી ટેકરીઓમાં સૌથી ઊંચી ટેકરી ઉપર એક મુનીનું નાનું દેહરૂં હતું તે ઉપરથી તેને મુનીનું શિખર કહેતા હતા; અને બીજી એક ટેકરી ઉપર પ્રસિધ્ધ અચળગઢનો કલ્લો હતો.

આબુના સઘળા પહાડોમાં સૌથી ઊંચો મુનીનો શિખર હતો, તે ઉપર માધવ તથા મોતીશા ચઢયા. જ્યારે તેઓ ઉપર ગયા ત્યારે દક્ષિણ તરફથી ઠરી જવાય એવો ટાઢો પવન આવવા લાગ્યો તેથી તેઓએ કાળી કામળી શરીર ઉપર વિંટાળી, અને એક ટેકરીની પાછળ ભરાઇને ભોંય ઉપર લાંબા થઇને સુતા. દેખાવ ઘણો ભભકાદાર તથા સુંદર હતો. તેઓના પગ નીચે વાદળાં આવી રહ્યાં હતાં, અને તેમાંથી સૂર્યનાં કિરણ નિચે ઉતરતાં હતાં. એ ઊંચી આંખે તમ્મર આવે એવી, ટોચની ઉપર એક નાનું ગોળ મેદાન હતું તેની આસપાસ એક નીચો કોટ હતો. એક બાજુએ આસરે દશ ગજ ચોરસ ગુફા હતી તેમાં એક મોટો કાળો પથ્થર હતો તે ઉપર વિષ્ણુનો અવતાર જે દત્તભૃગુ તેનાં પગલાં હતાં. તે પાદુકા પૂજવાને માટેજ મોતીશા આટલું જોખમ ખમી ઉપર ચઢયો હતો, અને બીજા ખુણામાં સીતાભકતોના મહાન ગુરૂ રામાનંદની પાદુકા હતી. આ ભયાનક સ્થળમાં તે પંથનો એક સાધુ રહેતો હતો તેણે એક ઘંટ વગાડવા માંડયો, અને જ્યારે માધવે તેને દક્ષણા આપી ત્યારેજ તે ઘંટ વગાડતો બંધ થયો. સાધુની પાદુકાની આસપાસ જાત્રાળુ લોકોની લાકડીઓનો ઢગલો પડયો હતો. તેઓ આટલી હિંમત ચલાવી ઉપર આવ્યા તેની યાદગારીને વાસ્તે તે ઢગલો ત્યાં રાખવામાં આવ્યો .હતો. પહાડના ઘણાએક ભાગમાં અગણિત કોતરો હતાં, તે ઉપરથી જણાતું હતું કે ત્યાં આગલા કાળમાં ગુફામાં રહેનાર માણસોની વસ્તી હશે; અને બીજાં ઘણાંએક ગોળ કાણાં હતાં તે તોપના ગોળાને વાસ્તે કીધેલાં હોય એમ લાગતું હતું. તે વખતે ચોમાસું તરત જ ગયલું હતું, અને હવા ઘણી સ્વચ્છ હતી તેથી કોઈ કોઈવાર જોધપૂરનો કિલ્લો, અને લુણી ઉપરના બાળોત્રા શેહેર સુધી રેતીનું મેદાન દેખાતું હતું. એટલે દૂર સુધી તો આખો દહાડો નજર પોંહોંચતી નહતી, તોપણ ભીત્રોલની ફળવાન ખીણ સિરોહી સુધી દેખાતી, તથા પૂર્વ તરફ આસરે પંદર કોશ ઉપર આરાવલીના વાદળાં સુધી પોંહોંચેલા પહાડોની વચ્ચોવચ અંબા ભવાનીનું પ્રખ્યાત દેવાલય નજરે પડતું હતું. નીચે નજર કરતાં એક મોટો કરાડો દેખાતો હતો, પણ ત્યાંથી આંખ ઊંચી કરી જમણી તરફ અર્ધું ચક્કર ફેરવીએ, તો પરમાર રજપૂતોનો કિલ્લો દેખાતો હતો. તેથી વધારે જમણી તરફ દેવલવાડાનાં શિખરો દેખાતાં હતાં, તે ઉપર નાની નાની નદીઓ વેહેતી હતી. દેખાવ

કેવો જુદો જુદો ! આકાશ આસમાની, મેદાન રેતાળ, દેહેરાં સ્ફાટિકનાં, ઝુંપડાં નીચાં, જંગલ મોટાં અને પહાડો ઊંચા નિચા હતા.

મુની શિખર ઉપરથી ઊતરીને અચળેશ્વરના અગ્નિકુંડ તથા દેવસ્થાન આગળ તેઓ ગયા. અગ્નિકુંડ આસરે ૪૫૦ ગજ લાંબો તથા ૧૨૦ ગજ પોહોળો હતો. તે એક પહાડમાંથી કોતરી કાઢેલો હતો, અને તેની બાજુએ મોટી મોટી ઈંટ ચણી લીધેલી હતી. કુંડની મધ્યે એક પથ્થરનો ટેકરો રહેવા દીધેલો હતો તે ઉપર માતાનું એક દેહેરૂં હતું. કુંડના ઉત્તર તરફના મથાળા ઉપર પાંચ પાંડવનાં પાંચ દેહેરાં હતાં. પશ્ચિમ બાજુએ આબુનો ઇષ્ટ દેવ જે અચળેશ્વર તેનું દેહેરૂં હતું. આ દેહેરૂં કાંઈ મોટું અથવા નકશીદાર નહતું, પણ ઘણું સાદું હતું. તે એક મોટા ચોગાનની વચ્ચોવચ હતું, અને તેની આસપાસ કાળી સ્લેટના પથ્થરના બાંધેલાં નાનાં નાનાં દેહેરાં હતાં. અગ્નિકુંડની પૂર્વ બાજુએ પરમારના મૂળ પુરૂષનું દેહેરૂં હતું. આદિપાળની મૂર્ત્તિ તેમાં બેસાડેલી હતી, તે સફેદ આરસની હતી. તેની ઊંચાઈ આસરે અઢી ગજ હતી. ભેંસાસુર એટલે ભેંસના માથાવાળો રાક્ષસ રાત્રે આવીને અગ્નિકુંડનું પવિત્ર પાણી પી જતો હતો, તેને ન આવવા દેવાને પરમેશ્વરે પરમારને સરજાવ્યા. તે ભેંસાસુરને બાણેવતી મારી નાંખતો હોય એવી રીતની તે આદિપાળની મૂર્ત્તિ હતી. એ અગ્નિકુંડ જોયા પછી અચળગઢનો કિલ્લો જોવાને તેઓ ગયા. કેટલેક સુધી ઊંચે ચઢયા પછી હનુમાન ભાગળમાંથી નીચલા કિલ્લામાં પેઠા. પછી બીજી ભાગળમાં થઇને માંહેના કિલ્લામાં ગયા. તેમાં જોવા લાયક કાંઈ નહતું. કિલ્લામાં એક મોટું તળાવ હતું તેનું નામ શ્રાવણ ભાદરવો હતું, અને એ ચોમાસાના બે માસનું તેને નામ આપ્યું હતું તે તેને યોગ્ય જ હતું, કેમકે તે ભર ઊનાળામાં પણ પાણીથી ભરેલું રહેતુ હતું.

હવે દેવલવાડા જોવાનું રહ્યું, અને ત્યાં જવા સારૂ તેઓ વશિષ્ઠ મુનીના આશ્રમ આગળ પાછા ગયા. ત્યાંથી તે દેવલવાડા સુધીના રસ્તામાં ખેતીવાડી સારી હતી; લોકોની વસ્તી પણ વધારે હતી; નદીઓ તથા ઝાડો પણ ઘણાં જ હતાં; વખતે વખતે જમીન ઉપર લીલો ફરશ બીછાવ્યો હોય એવી લીલી હરિયાળી જેવી જગ્યા આવતી હતી; ક્મેરૈ પક્ષી જે બીજે સ્થળે કવચિત જ માલમ પડે છે તેનો ત્યાં મધુર સાદ સંભળાતો હતો; અને એક ઝાડીમાં નિર્મળ નદી વેહેતી હતી તેમાંથી કોયલનો તીણો તથા સ્પષ્ટ શબ્દ આવતો હતો. સઘળાં ખેતરોમાં અનાજ વાવેલું હતું

અને ઘણા થોડા વખતમાં આબુના બાર ગામોમાંથી ચાર તેઓએ વટાવ્યાં. તે ગામોમાં ઘર સુઘડ તથા સુખદાયક અને ગોળાકાર હતાં; તેની ભીંત મટોડીની હતી, પણ તે ગેરૂથી રંગેલી હતી; હરેક વેહેતા નાળાને કાંઠે ખેતરમાં પાણી સીંચવાનું ચક્કર હતું; ખેતરોની વાડ થોરની હતી તે ઉપર ધોળાં ફુલ હતાં, અને માંહેમાંહે શિવને વાહાલાં સેવતીનાં ફુલ હતાં. એક કાળા પથ્થરની ટેકરી ઉપર પુષ્કળ દાડેમડી હતી; અંજીરીઓની પણ કાંઈ ખોટ નહતી; દરાખના વેલા કોઈ કોઈ ઠેકાણે દેખાતા હતા; અને એક ઊંડી ખીણમાં મીઠાં લીંબુનાં ઝાડ ઊગેલાં હતાં. આંબાનાં તો વનેવન હતાં, તેનાં લટકતાં આસમાની તથા સફેદ ફુલ ઘણાં જ શોભાયમાન દીસતાં હતાં. આંબાને વિંટલાએલા વેલાને પહાડમાં વસનારા લોકો આંબાત્રી કહેતા, તે તેઓને ઘણા જ ગમતા હોય એમ લાગતું હતું, કેમકે જ્યાં જ્યાં તેઓ પોહોંચાય એટલા ઊંચા તે ઉગતા હતા ત્યાં ત્યાંથી તેઓને તોડી લેઇ ચોટલામાં ગુંથતા અથવા પાઘડીમાં ખોસતા હતા. ઝાડોમાં ઘણી ભીનાશ હતી તેથી તેઓ સેવાળ તથા વેલાથી તમામ ઢંકાઈ ગયલાં હતાં, અને અચળગઢ આગળ ખજુરીનાં ઊંચાં ઝાડ મૂળથી તે ટોચ સુધી એ પ્રમાણે ઢંકાયલાં હતાં. ફુલોનાં ઝાડ તો ત્યાં પુષ્કળ ઉગેલાં હતાં, તેઓમાં ઘણું ચંપેલી તથા તેના જેવાં બીજાં ફુલોનાં હતાં. સોનેરી ચંપાનાં ઝાડ જે ફુલનાં સઘળાં ઝાડોમાં ઊંચામાં ઊંચાં ગણાય છે, જે મેદાન ઉપર કવચિતજ જોવામાં આવે છે, અને જેને અગરના ઝાડની પેઠે સો વર્ષમાં એકજ વાર ફુલ આવે છે એવું લોકો કહે છે, તે ઝાડ થોડે થોડે છેટે મોરોથી ભરેલાં ઊગેલાં હતાં, અને તેથી તમામ હવામાં ખુશબો પથરાઈ રહી હતી. નદીઓ અને પહાડો, મેવાનાં ઝાડો, ટેકરીઓ, ઝાડી, અનાજનાં ખેતર, દરાખના વેલા, અને પહાડી કિલ્લા, એવી રીતની બધી શોભા ત્યાં એકઠી થયલી હતી.

ત્યાં એક નખી તલાવ ઘણુંજ રમણિક હતું. તેમાંના બેટો ઝાડોથી ભરપૂર હતા અને તેની આસપાસના ટેકરાઓ, તાડ, ખજુરાં વગેરે ઝાડોથી ઢંકાયલા હતા, તેના પાણી ઉપર ઘણા આનંદથી જળકુકડીઓ તરતી હતી. એ તળાવની પાસે દેવલવાડા એટલે દેવલોનું ઠેકાણું હતું. તેઓમાં મુખ્ય દેહેરાં તેજપાળ તથા વિમળશાનાં બાંધેલાં હતાં. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વિમળશાનું દેહેરું ઈ૦ સ૦ ૧૦૩૧માં બંધાયું તે અગાઉ એ પવિત્ર ડુંગર ઉપર કોઈપણ જૈન લોકોનું દેવસ્થાન નહતું. એ દેહેરાં કાંઇ મોટાં અથવા

બહારથી ઘણાં શોભાયમાન ન હતાં, પણ માંહેથી તેઓમાં નકશીનું કામ એટલું બધું હતુ કે તેઓનું વર્ણન આ ઠેકાણે કરી સકાતુ નથી. આગલો ઘુમટ અષ્ટખુણુ હતો. અને પાછળ અગણિત ઘુમટો હતા. સઘળાં દેહેરાં સફેદ સ્ફાટિકનાં હતાં, અને તેના ઉપર જે નકશી હતી તે એવી તો બારીક કોતરેલી હતી કે એવી બારીકી મીણ સિવાય બીજી કોઇપિણ વસ્તુમાં થઇ સકે એમ વિચારમાં જ ઉતરી સકે નહિ. તેમાં જે ચિત્ર કોતરેલાં હતાં. તે નિર્જીવ વસ્તુઓનાં જ હતાં એમ નહિ. સ્ત્રી પુરૂષ પોતપોતાનાં કામ કરતાં હોય તેનાં, વહાણનાં, તથા વ્યાપારને સંબંધ રાખતાં, અને રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ થતું હોય તેનાં પણ ચિત્રો હતાં. હમણાં એ નકશીદાર દેહેરાં જે જે અંગ્રેજ લોકો જોય છે તેઓ તેની ઘણી જ તારીફ કરે છે, અને આ દેશના લોકો ઇમારત બાંધવાના કામમાં તથા નકશી કોતરવામાં આવા પ્રવિણ હતા એ વાતની તેઓની આ ઠેકાણેનાં દેવસ્થાનો જોયાથી ખાતરી થઇ છે.

આવી આવી ઇશ્વરી તથા માણસની કળાથી ઉત્પન્ન થયલી શોભા જોવાથી, આવાં આવાં પવિત્ર સ્થળો તથા દેવભૂમીમાં પગ મુકયાથી, આવી આવી ચમત્કારી વસ્તુઓ નજરે પડયાથી, આવા આવા મહિમાવાળા તથા જાગતાજોધ કહેવાતા દેવો તથા દેવીઓનાં દર્શન કીધાથી, માધવનો જીવ એટલો તો પ્રસન્ન થઇ ગયો કે તેના અંતઃકરણમાં જે તોફાન થઇ રહ્યું હતુ તે શાંત થયું; તેના હૈયામાં જે વેર દેવીએ વાસો કીધો હતો તે ત્યાંથી ઉઠી એક ખુણે દબાઇ બેઠી; અને તેના ઉપર પડેલું મહાભારત દુઃખ તે ઘણું કરીને ભુલી ગયો. જ્યાં ઇશ્વરે મોકળે હાથે સુખ પાથર્યું છે, જ્યાં ઇશ્વરની મોટાઇ અને શકિત પ્રગટ થઇ આવે છે, જ્યાં માણસની અશક્તિ તથા તુચ્છપણું જણાઇ આવે છે, જ્યાં ઇશ્વરનાં કામ કાળ પર્યંત ટકે છે અને માણસનાં બનાવેલાં કામો થોડી મુદ્દતમાં નાશ પામતાં માલમ પડેછે, જ્યાં પશુ, પક્ષી તથા બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર પરમેશ્વરની અનંત દયા ડગલે ડગલે દીઠામાં આવે છે, ત્યાં માણસનું અંતઃકરણ નરમ તથા કોમળ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

માધવના મનમાં જે દુષ્ટ તથા વિપરીત વિચારો ઉત્પન્ન થયલા હતા તે જો કે દબાઇ ગયા હતા, તોપણ તેઓનો સમૂળો નાશ થયો નહતો. જ્યાં સુધી આવી રમણિક ભૂમીનો મહિમા રહ્યો ત્યાં સુધી તેનું મન શાંત રહ્યું, પણ જ્યારે તે મેવાડના મેદાન ઉપર નિકળ્યો, અને કાંઇ મનને વિચાર

કરવાનું કામ મળે એવા દેખાવો તેના જોવામાં આવ્યા નહિ, એટલે તે વિચારો પાછા તેના મનમાં પૂરજોસથી આવવા લાગ્યા. વળી હવે તેઓ બંને એકલા પડયા, અને એના એ વિષય ઉપર વાત કરવા લાગ્યા, તેથી દીલની આગ હોલાવાને બદલે તે વધારે જુસ્સાથી બળવા લાગી; વાટ ઘણી લાંબી દીસવા લાગી; ખાવા પીવા કાંઇ ભાવે નહિ; અને તેઓને જો કોઈ સંગાત મળ્યો નહોત; જો એપ્રમાણે થવાથી તેઓનું મન બીજા વિષય ઉપર ગયું નહોત, તો માધવ રસ્તામાં માંદો પડત, અને તેનું ધારેલું કામ સિદ્ધ કીધાવિના તેનો આત્મા તેની દેહ મુકીને ચાલ્યો જાત. પણ ગુજરાતના દુર્ભાગ્યને લીધે તથા મ્લેછ લોકોનો દહાડો ચઢતો તેથી તેમ બન્યું નહિ.

તે વખતે કેટલાએક ગુજરાતના લોકો એકઠા મળીને ગોકુળ મથુરાંજીની જાત્રા જતા હતા તેઓ તેમને મળ્યા. આવો સંગાત જોઇને માધવ તથા મોતીશા પણ તેઓમાં શામેલ થયા, અને તેઓ બદ્રીકેદારનાથની જાત્રા જાયછે એમ તેઓએ બીજા લોકને કહ્યું. સંઘના લોકો જુદી જુદી ગ્નાતિના હતા. તેઓ બપોરે કોઈ ઝાડ નીચે જુદા જુદા ચુલા બનાવીને રસોઈ કરતા, અને તડકાનો વખત ગાળીને પાછલા પોહોરના અને થોડી રાત જાય ત્યાં સુધી ચાલતા. કેટલાએક ઘોડા ઉપર, અને કેટલાએક ગાડાંમાં બેસીને મુસાફરી કરતા. એ લોકોના સમાગમથી માધવ તથા તેના સોબતીને ઘણી ગમત થઈ, અને તેથી રસ્તો પણ ઘણો નિકળી ગયો. એ સંઘમાં એક વાણિયાની ન્યાતની ઘરડી ડોસી હતી તે એટલી તો વેહેમી હતી, તથા તેની પાસે જે પુંજી હતી તે જાળવવાની તેને એટલી તો ફિકર હતી કે બીજા લોકો જાત્રા જાયછે તે વખતે પોતાની માલમતા પોતાના ગામમાં સગાને અથવા કોઈ બીજા વિશ્વાસુ માણસને સોંપી આવેછે તેમ તે ડોસીએ કીધું નહતું. આસરે સો મોહોર જે તેણે દળી ખાંડીને તથા બીજાં વહીતરાં કરી મેળવી હતી તેનું એક પોટલું બાંધીને તે પોતાની પાસેજ રાખતી, અને રાતે ઊંઘતી વખતે તે પોટલું તેની બગલમાં ઘણા જોરથી દાબીને સુતી; તેની ઊંઘ એવી કુતરાના જેવી હતી કે તેને કોઇ જરા અડકે તો જાગી ઉઠી શોરબકોર કરી આખો સંઘ જગાડી દેતી. એ ડોસીની આવી રીતથી તેને સઘળા ચીડવતા હતા, આખે રસ્તે મસ્કરી કરતા, અને રાત્રે ઘણીવાર તેને છેડીને વારે વારે તેને ભર ઊંઘમાંથી જગાડયાં કરતા હતા. તેને તે પૈસામાંથી એક પણ ખરચવો પડતો ત્યારે તેનો જીવ જવો બાકી

રહેતો. જાત્રામાં ધર્મ દાન થાય અને જે બાકી રહે તેમાંથી તેના મુઆ પછી ન્યાતમાં છુટ્ટું ઘી પીરસાય એ તેની મોટામાં મોટી ઉમેદ હતી. જીવતાં તો ન્યાતના તરફની આબરૂ મળી નહિ, ત્યારે મુઆ પછી ઉજવાવું અને ન્યાતના લોકો પાસે વાહવાહ કહેવડાવવી એ તેને સ્વર્ગ જવા બરોબર ખુશી ઉપજાવનાર હતું; બલકે તેમ કીધાથી વૈકુંઠ જવાશે એમ તેને પક્કી ખાતરી હતી, કેમકે તેનો એવો અભિપ્રાય હતો કે જેની મુઆ પાછળ વાહવા થઈ તે પરમેશ્વરને ત્યાં પણ સારીજ ગતિ પામે. તેનો એક ભત્રીજો તેની સાથે આવેલો હતો તે ઘણી ગરીબ હાલતમાં હતો, અને અગર જો તે ડોસીને કાંઈ છોકરાં નહતાં, અને તેના પૈસા ખાનાર એ ભત્રીજા સિવાય બીજું કોઈ નહતું, તોપણ જ્યાંસુધી તે જીવતી રહે ત્યાંસુધી તે ભત્રીજો ભુખે મરી જાય તોપણ તેને એક પૈસો પણ આપતી નહિ. ડોસીનો વિચાર એવો હતો કે મરતી વખતે તે પુંજી ન્યાતના પટેલને સોંપવી, અને તેમાંથી તેના કહ્યા પ્રમાણે તેની મૈયતનો ખરચ થયા પછી જે બાકી રહે તે તેના ભત્રીજાને સોંપાવવું. એટલું છતાં પણ તે ડોસીનું તેના ભત્રીજા ઉપર ઘણુંજ હેત હતું, અને તે જ્યારે માંદો પડતો ત્યારે તે મરશે તો પાછળ કોઈ પોતાને આગ મુકનાર રેહેશે નહિ એ ફિકરથી તે તેની પોતાના છોકરાના જેટલી બરદાસ્ત કરતી હતી. તોપણ જ્યારે તે પૈસાના દુઃખની વાત તેની આગળ કરતો ત્યારે તે વાત બદલી નાખતી, અથવા મારીપાસે કાંઈ જ નથી એમ કહેતી. હવે ભત્રીજાને એવી ડોસી ઉપર હેત તો કયાંથીજ હોય ? ચાર દહાડા લાંઘણ કીધી હોય તોપણ ડોસી સુકો રોટલો પણ તેને ખવડાવે નહિ તો એક પૈસો તો કયાંથીજ આપે ? માટે તે ડોસીની મરવાની ઘણી આતુરતાથી રાહ જોતો હતો, પણ જેમ તેની તેને મારવાની ઉતાવળ તેમ ડોસીનું આવરદા લાંબું થતું, અને તેને ઘણા ઘણા રોગ થઈ ગયા તોપણ રીઢા વાસણની પેઠે તેના શરીરને જરાપણ નુકસાન લાગ્યું નહતું. ભત્રીજાની પૈસા તરફથી અવસ્થા વધારે વધારે ખરાબ થતી ગઈ, અને ડોસીનો લોભ દહાડે દહાડે વધતો ગયો. જ્યારે ડોસી જાત્રા જવા નિકળી, ત્યારે તેને તે પૈસા સોંપશે એવી તેણે આશા રાખી તે પણ ભંગ થઈ, ત્યારે પોતાની પાસે જે કાંઈ સામાન હતો તે વેચીને તેના થોડાએક પૈસા ઉપજાવ્યા અને તે લઈ તે પણ ડોસીની સાથે જવા નિકળ્યો. ડોસીને તે જરાપણ પરવડ્યું નહિ; પણ શું કરે ? લાચાર. ભત્રીજાએ જતી વખતજ

નિશ્ચય કીધો કે હવે વધારે વાર સબુરી ન રાખતાં રસ્તામાં જ તેને ઠાર કરવી અને તેના પૈસા લઈ લેવા. પણ તે એટલી તો જાગૃત રહેતી તથા ત્યાં લોકોની આખી રાત એટલી તો વસ્તી હતી કે તેના દુષ્ટ વિચાર તેનાથી હજુ સુધી અમલમાં લવાયા નહતા તેને લાગ મળતો નહતો તેથી તે ઘણો હીજરાયાં કરતો હતો, અને જેમ જેમ દહાડા જતા ગયા, તેમ તેમ તેના ખુની વિચાર વધારે દૃઢ થતા ગયા.

એક વખત મધ્યરાત્રે સઘળાં ભર ઊંઘમાં પડેલાં હતાં તે વખતે પેલો ભત્રીજો ઉઠયો, અને તે ડોસી પાસે જઈ એકદમ તેણે તેની ગળચી પકડી, અને તે બુમ પાડવાને મ્હોં ઉઘાડે છે એટલામાં એક ચીથરાનો ડુચો તેમાં ઘાલી દીધો. પછી ડોસીની ગળચી એવા જોરથી દાબી કે તે ગુંગળાઇને તુરત મરણ પામી. ત્યાર પછી તેની બગલમાંથી પોટલું કાઢી પાસેના ઝાડ નીચે એક ખાડો ખોદીને દાટયું, અને ત્યાં સારી પેઠે નિશાની રાખી પાછો સુઈ ગયો. બીજે દહાડે સવારે વેહેલાં જ્યારે લોકો ઉઠયાં ત્યારે તેઓએ ડોસીને જગાડવા માંડી, પણ ડોસીમા તો સ્વધામ પધારેલાં, તેથી કાંઈ જવાબ દીધો નહિ. ત્યારે તેને જગાડવા સારૂ તેની બગલમાં હાથ ઘાલ્યો, પણ પોટલું કાંઇ માલમ પડયું નહિ. તે ઉપરથી સઘળાઓને વેહેમ પડયો, ને દીવો મંગાવીને જોયું તો ડોસીને મુએલી જોઇ. પણ તેનું મોત શી રીતે થયું તે કોઇથી નક્કી થઇ સકે નહિ. એવી ગડબડ થતાં જ તેનો ભત્રીજો દોડતો આવ્યો, અને એકદમ મોટો ઘાંટો કાઢી છાતી કુટી રડવા મંડયો. ડોસીને કોઇએ મારી નાખી, અને તેના પૈસા કોઇ લઇ ગયું એવી વાત થવા માંડી, એટલામાં ભત્રીજાએ આંખ લુંછી સાવધ થઇને આસપાસ જોયું અને કહ્યું કે આ નવા જાત્રાળુ આવેલા છે તેમાં એક તો શ્રાવક છે તેથી તે તો એવી હત્યા કરે નહિ, પણ બીજો બ્રાહ્મણ છે તેના ઉપર મને ઘણો શક જાય છે. તેણે જ ખુન કીધું હશે, માટે તેનો ઝાડો જોવો. એટલું સાંભળતાં જ તેણે તથા બીજા લોકોએ **માધવને** પકડયો, અને તેનો સઘળો સામાન જોયો, તેમાં કેટલાએક પૈસા નિકળ્યા તે ડોસીના છે એમ તેનો ભત્રીજો કહેવા લાગ્યો, અને **માધવને** ઘણુંએ સમજાવ્યો તોપણ તેણે એવું કહ્યાં જ કીધું કે એ તો મારા છે. **માધવના** કહેવાથી તે ભત્રીજાને પતીજ થઇ નહિ તેથી પાસેના ગામના રાજા આગળ ફરિયાદ કરવી, અને ખરો ખુની **માધવ** છે કે નહિ તેની તજવીજ કરાવવી એમ ઠર્યું.

બીજે દહાડે તેઓ એક મોટા ગામમાં જઇ પહોંચ્યા, ત્યાં ધર્મશાળામાં સઘળા સંઘે ઉતારો કીધો. જ્યારે સઘળા રસોઇ કરવામાં પડ્યા હતા ત વખતે તે ભત્રીજે તે ગામના રાજાના કારભારી આગળ જઇ સઘળી હકીકત કહી. કારભારીને પાન સોપારી પણ મળ્યાં, તેથી તેણે ઠરાવ કીધો કે તપાસ ચાલે તેમાં ભત્રીજાને બચાવી લેવો. પાછલે પોહોરે જ્યારે દરબાર ભરાયો ત્યારે ભત્રીજો ત્યાં ગયો, ને "ફરિયાદ" "ફરિયાદ," બુમ પાડી. તે સાંભળી તેને રાજાએ પાસે બોલાવી તેની સઘળી વાત પુછી લીધી. તેમાં કારભારીએ મરીમસાલો ભભરાવી આપ્યો તે ઉપરથી રાજાએ હુકમ કીધો કે આવતી કાલે સવારે અગ્નિદિવ્ય કરવું, અને તે બ્રાહ્મણ ગુન્હેગાર છે કે નહિ એ વાત નક્કી કરવી. તે વખતે ત્યાં જવાને રાજાએ કારભારીને હુકમ કીધો. બીજે દહાડે સવારે સૂર્યોદયની વખતે ગામના પાદર ઉપર એક લીમડાના ઝાડ આગળ હજારો માણસ જોવા મળ્યાં હતાં. ભત્રીજો આગળથી આવી ઉભો હતો. સંઘના લોકો માધવને લઇને આવ્યા. કારભારી ઝાડ નીચે એક શેતરંજી પથરાવી બેઠો, અને થોડેક દૂર દેવતા સળગાવી તેમાં પૈડાંની લોઢાની વાટ એક લુહારે તપાવી લાલચોળ કીધી. તે વાટને કારભારી આગળ મુકી, ત્યારે પેહેલાં તો ભત્રીજાને તે વાટ ભોંય ઉપરથી ઊંચકવાનો હુકમ થયો. ભત્રીજો આગળ આવી ઉભો રહ્યો, અને સૂર્ય તરફ મ્હોં ફેરવીને બોલ્યો: "સુરજ બાપજી, જો મારામાં સત હોય તો મારા હાથને દાઝવા દેતો મા." એમ કહી વાટને એક આંગળી અડકાડી, એટલે કારભારી બોલી ઉઠયો: "બસ, હવે થયું, એ તો પાર પડયો; હવે એ બ્રાહ્મણે વાટ ઊંચકવી જોઇએ." માધવ વાટને જોઇને થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો, અને તેના શરીર ઉપરનું તમામ લોહી ઉડી ગયું, તે જોઇને લોકો માંહોમાંહે વાત કરવા લાગ્યા કે આ ચંડાળ બ્રાહ્મણે ખુન કીધું છે. માધવના મનમાં એ સાંભળી ઘણું કષ્ટ થયું, તેથી કાંઇ વખત મળે તો ધીરજ આવે એ મતલબથી તેણે એક પાસેના કુવામાં નહાવા જવાની રજા માગી. રજા મળ્યા પછી પોતાનાં લુગડાં ઉતારીને કુવા પાસે ગયો; ત્યાં ઉભો રહી વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે શું કરવું? 'સાચને કદી ન આવે આંચ' એ પ્રમાણે કેહેવત છે ખરી, તો પણ સાચાનો હાથ ન બળે અને જુઠાનો બળે એ તો લોકોનો વેહેમ છે એ હું સારી પેઠે જાણું છું. સત્યયુગ અને બીજા પાછલા યુગમાં એમ થતું હશે; પણ

આ કુળીયુગમાં તો એવો પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર બનતો નથી. શાસ્ત્રમાં કોઇવાર એમ કહે છે કે કળીયુગમાં ઇશ્વરના ચમત્કાર વધારે જોવામાં આવે છે, અને કોઇવાર કહે છે કે આ યુગમાં સઘળા દેવતાઓ ઊંઘે છે, ત્યારે શું માનવું ? જગતમાં ઘણા સત્યવાદી લોકો ભુખે મરે છે, અને જુઠા લોકો પ્રપંચ કરી ગાડીઘોડે બેસીને ફરે છે, ત્યારે પરમેશ્વરની સહાયતા ક્યાં ગઇ ? અગ્નીનો સ્વભાવ જ છે કે જે તેને અડકે તેને તે બાળે. ત્યારે સાચા જુઠાનો મેળ ક્યાં રહ્યો ? માટે જો સાચવટ ઉપર ભરોસો રાખી વાટ હાથે ઉઠાવવા જઇશ તો હાથ બળશે જ, એટલે રાજા તથા લોક મને ખુની ઠરાવશે અને ચંડાળને હાથે મારૂં મોત આવશે. તે કરતાં આ કુવામાં ભુસકો મારી મરવું ઘણું સારૂં. એવું વિચારીને તે કુવામાં પડવા જાયછે, એટલે નીચેથી એક ગેબી શબ્દ સંભળાયો. "सत्यमेवजयते." એ શબ્દ સાંભળીને તે ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો, અને આસપાસ કોઈ માણસ નહતું તેથી તેની ખાતરી થઈ કે ઇશ્વિરે કૃપા કરી મને ધીરજ આપી. પછી તુરત જ કુવામાંથી પાણી કાઢી સ્નાન કીધું, અને ભીને શરીરે ઉની વાટ આગળ ગયો. ત્યાં જઇને તેણે ઘણીએક વાર સુધી મહાદેવ તથા માતાજીની સ્તુતિ કીધી. પછી સુરજ તરફ ફરીને બે હાથ જોડીને બોલ્યો : "રે સૂર્યદેવતા, તું પ્રત્યક્ષ દેવ છે, તારાથી છાનું કાંઈ કામ થઈ સકતું નથી. તું સઘળા આણુસના મનના વિચાર જાણેછે, માટે જો મેં ડોસીનું ખુન કીધું હોય તો આ વાટ પકડતાં જ મારા હાથ બળી જજો, અને જો મારા ઉપર જુઠો આરોપ આવ્યો હોય તો જેમ એક ફુલ ઊંચકું તેમ એ વાટ મારાથી ઊંચકાજો." એટલું કહી વાટ ઊંચકવાની તૈયારી કીધી. પણ જ્યારે તે વાટને ધગધગતી જોઈ, અને તેના નીચેની ધુળ પણ તાપથી તપી ગયલી તેને લાગી, ત્યારે ફરી તેની હિંમત છુટી ગઈ, અને તે ત્યાંથી પાછો હઠતો હતો, એટલામાં તે વાટ ઉપર એક કીડીની હાર ચાલતી હોય એમ તેને ભ્રાંતી થઈ. એ કીડીને ચાલતાં જોઈને તેને ફરી ધીરજ આવી, અને તેણે તુરત વાટ ઊંચકી પોતાની ડોકમાં ભેરવી દીધી. સઘળા લોકો એ તમાશો જોઇને વિસ્મિત થયા, અને માંહોમાંહે કહેવા લાગ્યા કે આ દુષ્ટ કળીયુગમાં પણ પરમેશ્વર ઊંઘતો નથી; પણ તે સાચાને મદદ કરવાને હજી પ્રવૃત્ત રહેછે. કારભારીએ તે વાટ માધવની ડોકમાંથી કઢાવી નંખાવી, અને તેને ઘણું માન આપી રાજાની પાસે લઈ ગયો. તેણે તેને બ્રાહ્મણ

જાણી તેનું પૂજન કરી કેટલીએક સોનાની મોહોર બક્ષીસ કીધી. માધવે કોઈ વખત આગળ દક્ષણા લીધી નહતી, તોપણ તે વખતે તેની પાસે ઘણા પૈસા નહતા, અને દિલ્હીમાં તેને પોતાનું ધારેલું કામ પાર પાડવામાં પૈસાની કેટલી બધી જરૂર પડશે તે વાત સારી પેઠે તે જાણતો હતો, તેથી ઘણી નાખુશીની સાથે તેણે તે વખતે મોહોરો લીધી, અને મોતીશાને બોલાવી સંઘમાંથી જુદા પડી એકલા મુસાફરી કરવાનો ઠરાવ કીધો.

પેહેલે જ દહાડે તેઓ એકલા અને વાટ દેખાડનાર કોઈ ભોમિયો નહિ તેથી ભુલા પડયા, અને ધોરી રસ્તો છોડીને એક જંગલમાં પેઠા. જેમ જેમ તેઓ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેમ જંગલ વધારે ગાઢું થતુ ગયું, અને જ્યારે સાંજ પડી, ત્યારે ત્યાં એટલું તો અંધારૂં થઈ ગયું કે એક ડગલું પણ તેઓનાથી આગળ જવાયું નહિ. નિરાશ થઇને તેઓએ ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને ઘોડા ઝાડ સાથે બાંધ્યા. જંગલી જનાવરોની દેહેશતને લીધે તેઓ ઝાડ ઉપર ચઢી ત્યાં આખી રાત સુઈ રહેવાનો મનસુબો કરતા હતા, એટલામાં પાસેનાં ઝાડમાંથી બે બ્રાહ્મણો હાથમાં નાગી તલવાર લઇને તેઓની સામા ઉભા રહ્યા. જ્યારે તે ચારોજણની આંખ મળી ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યા: " યજમાન રાજા, કલ્યાણમસ્તુ, અમે દક્ષણા લેવા આવ્યા છીએ." માધવે આશ્ચર્ય પામીને તેઓની સામું જોઇને પુછ્યું. "ગોરમહારાજ, તલવાર ઉઘાડી રાખી દક્ષણા માગતાં બ્રાહ્મણોને મેં મારી જીંદગીમાં આજે જ જોયા. તમારી હકીકત કાંઈ વિચિક્ષણ હશે, માટે કૃપા કરી તમો કોણ છો, તથા તમારો ધંધો શો છે તે કહો." બ્રાહ્મણો બોલ્યા : "યજમાન રાજા, અમે બે ભાઇઓ છીએ. અને અમે વેદાંતી ધર્મ પાળીએ છીએ. થોડાં વર્ષ ઉપર કાંઇ ધંધો ન મળવાથી અમે એવા તો દરિદ્રી થઇ ગયા, અને તેથી અમારી બાયડીઓ અમને એટલા રોજ ઠોક પાડવા લાગી કે કાંઇ પણ ધંધો કરવાનો અમે નિશ્ચય કીધો. એવામાં એક દહાડો એક વ્યાસજી વેદાંત ઉપર કથા કરતા હતા તે સાંભળવાને બેઠા. કથામાં વ્યાસજી બોલ્યા: "આ જગત માયારૂપી છે. ભાઇઓ, એક બાજીગરનો ખેલ છે. જેમ જાદુગર લોકો નજરબંધી કરી ધુળ હોય ત્યાં પાણી દેખાડે છે, તેમ માણસ સઘળું ખોટું દેખે છે. જગતમાં આત્મા અને પરમાત્મા સિવાય બીજું કાંઇ નથી. જે જે પ્રાકૃતિક પદાર્થ આપણી ઇંદ્રિઓવડે માલમ પડે છે તેઓ ખરેખર જગતમાં છે જ નહિ. એ તો માત્ર આભાસ છે.

જેમ સ્વપ્નમાં આપણને હજારો વસ્તુ દેખાય છે, શબ્દ સંભળાય છે, અને સઘળાં ઇંદ્રિયસુખ મળે છે, પણ જાગ્યા એટલે તેઓમાંનું કાંઇ ત્યાં હોતું નથી; તેમ આ જગતમાં આપણી અવસ્થા સ્વપ્નવત્ છે. પદાર્થ કાંઇ છેજ નહિ. માટે રે ભાઇઓ, જગતમાં લોકો પૈસો મેળવવાને જે શ્રમ કરે છે તે સઘળા મિથ્યા છે. જેટલું લોકો મારૂં તારૂં કરે છે, તે ફોકટ છે. અલ્યા, મારૂં કાંઇ નથી, અને તારૂં પણ કાંઇ નથી." એ કથા સાંભળીને અમારા મન ઉપર એટલી તો અસર થઈ કે અમે વેદાંતી થઈ ગયા, અને મારા અને તારામાં કાંઈ અંતર ગણવો નહિ એવો નિશ્ચય કીધો. પછી એકવાર અમે અમારા યજમાનને ઘેર કાંઈ કામસર ગયા, ત્યાં એક પૈસાની થેલી પડી હતી તે જોઇને અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે આને માનવી પૈસો કહેછે, પણ ખરેખરો તો તે છે જ નહિ, એ તો માત્ર આભાસ છે. વળી જગત કારમું છે, તથા આવર્દા ક્ષણભંગુર છે, તેથી એ પૈસા મુકીને યજમાનને કોઈ દહાડો જવું પડશે, અથવા એ પૈસા યજમાનને મુકીને જતા રહેશે, એ બેમાંથી એક વાત તો નિશ્ચય બનવાની જ. હવે યજમાન પૈસાને મુકીને હમણા જાય એવો સંભવ નથી, અને જાય તોપણ તેથી અમને કાંઇ લાભ થાય નહિ. ત્યારે પૈસાએ આજે યજમાનને મુકીને જવું જોઇએ. વળી મારૂં તારૂં એ સઘળું મિથ્યા છે, માટે યજમાનના પૈસા અને અમારા પૈસા એમાં ભેદ શો ? એમ વિચારીને તે થેલી ઊંચકી લીધી, અને તે લઇને જતા હતા એટલે યજમાનના દુષ્ટ ચાકરોએ અમને પકડયા, અને યજમાનના કહેવાથી અમને રાજા આગળ લઈ ગયા. રાજાની પણ આંખ ઉપરમાયાની અંધારી બાંધેલી તેથી તેણે મારા તારામાં ભેદ ગણ્યો, અને વેદવ્યાસજીના વેદાંતમતથી વિરૂધ્ધ ચાલીને અમને પાંચ વરસ બંધીખાનામાં નાખ્યા. કારાગૃહમાં એટલાં વર્ષ મફતનું, વગર મહેનતે ખાધા પીધા પછી અમને છોડી મુકયા. હવે શું કરવું ? જગત તો દુષ્ટ માયામાં વિંટલાયલું, અને પરમાત્મામાં લય પામવાનાં સાધન શોધવાને બદલે મારા તારામાં લડીમરી ઘાંચીના બળદની પેઠે ચોરાશી લાખના ફેરા ફર્યાં કરેછે. એવા લોકોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વેદાંત મત ચલાવવા જઇએ તો સંકટમાં આવી પડીએ, તેથી ઋષિઓની પેઠે વનવાસ કરવો એવો નિશ્ચય કીધો; અને આ જંગલમાં ત્રણ મહીના થયાં આવ્યા છીએ, પણ લાડુ ને ઘી ખાધેલાં તે હવે કંદ, મૂળ, ફળાદિનો આહાર શી રીતે થાય ? તેથી કોઈ યજમાન શોધવાને

રાતની વખતે નિકળીએ છીએ. તમે પેહેલા જ મળ્યા છો, માટે જો તમે વેદવ્યાસજીને માનતા હો તો લુગડાં પાઘડી આદિ જેને તમે તમારૂં કહોછો તે અમારૂં કરો; નહિ તો આ તલવાર વડે તમને પરમાત્માનો મેળાપ કરાવી આપીશું." માધવને એ બે વેદાંતી બ્રાહ્મણોની વાત સાંભળી ઘણું હસવું આવ્યું, અને પેટના દુઃખથી તેઓના મગજ ઉપર અસર થઈ છે એમ સમજીને તેઓને એક સોનાની મોહોર આપી, તે લઇને આ બંને ઘણા પ્રસન્ન થયા. વદાય કરતી વખતે માધવે તેઓને બોધ કીધો કે હજી વેદવ્યાસજીનો મત દુનિયામાં ચાલ્યો નથી, માટે હવે પછી જો તમે મારૂં તારૂં સમાન ગણવા જશો, તો આ તમારી જ તલવારથી તમને જ પરમાત્મા સાથે ઓળખાણ કરવું પડશે. વેદાંતી ભાઈ તેઓને આશીર્વાદ દઈ ચાલતા થયા.

પ્રકરણ ૫ મું.

મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ થયલા હસ્તિનાપૂરની પડોસમાં જમના નદીને કિનારે દિલ્હી શેહેર જે હમણા છે ત્યાં પેહેલાં રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. છેલ્લો તુમાર વંશનો રજપૂત રાજા નિર્વંશ મરણ પામ્યો, ત્યારે અજમેરનો ચોહાણ વંશનો રજપૂત રાજા પૃથુરાજ દિલ્હી તથા અજમેર એ બંને સંસ્થાનોનો ગાદીપતિ થયો. એ પૃથુરાજની કારકિર્દિમાં મુસલમાન લોકોના પાદશાહ શાહબુદીન ઘોરીએ દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કીધી, અને તે પેહેલીવાર પરાજીત થયો તોપણ બીજી લડાઈમાં તેનો જય થયો, પૃથુરાજ પકડાયો, અને દિલ્હી મુસલમાનોના હાથમાં ગયું.

દિલ્હીનો પેહેલો મુસલમાન પાદશાહ કુતુબુદીન હતો, તેણે અને તેની પછી જે પાદશાહો થયા તેઓએ દિલ્હી શેહેરને ઘણું શોભાયમાન કીધું, અને રાજ્યની મર્યાદા વિસ્તારીને ઘણાએક હિંદુ રાજાઓની પરાપૂર્વથી સંઘરેલી લક્ષ્મી દિલ્હી શેહેરમાં ઘસડી લાવ્યા.

ઇસિવી સન ૧૨૯૬ ની દીવાળીમાં આ શેહેરમાં ઘણીજ શોભા થઈ રહી હતી. લોકોએ રાત્રે બજારમાં તથા ઘેરેઘેર રોશની કીધી હતી, તથા દિવસે ઘણાં ઉંચાં તથા કિમતી લુગડાં પેહેરીને તેઓ ફરતા હતા. ઘેરેઘેર ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો, તથા લોકો ઘણા આનંદમાં દેખાતા હતા. એ સઘળી ખુશીમાં દિલગીરીનું એક મોટું વાદળું ટંગાઈ રહેલું હતું. થોડીએક

મુદ્દત ઉપર જલાલુદીન ફીરોઝને દગો કરી ઠાર માર્યો હતો. તે રાજા ઘણા નરમ સ્વભાવનો, દયાળુ, તથા શાંત ગુણનો હતો. તેના વખતમાં લોકો ઘણા સુખી હતા. રંક અને રાય એ બંનેને પાદશાહની તરફથી સરખો ઇનિસાફ મળતો હતો. કોઇના ઉપર પાદશાહના જાણ્યા છતાં જુલમ કરવામાં આવતો નહતો, તથા ધર્મને વાસ્તે પણ કોઇને ઉપદ્રવ થતો નહિ. એથી ઉલટું સઘળા લોકોને માલમ હતું કે નવા પાદશાહ અલાઉદ્દીનનો સ્વભાવ તેથી જુદી જ તરેહનો હતો. તેને લડાઇનો ઘણો શોખ હતો, તથા તે જાતે ઘણો બાહાદુર હોવાથી એવી ફીકર રાખવામાં આવતી હતી કે તેના આખા રાજ્યમાં લડાઇ હમેશાં થયાં કરશે, અને તેથી તેની રૈયતની ઘણી ખરાબી થશે. વળી તે સ્વભાવે ઘણો ક્રૂર, દગલબાજ તથા હઠીલો હતો, તેથી પણ લોકોને પોતાના જાનમાલની ઘણી દેહેશત રહેતી હતી, તથા તેને ધર્મને વાસ્તે પણ ઘણીજ જનુન હતી. તેની લુચ્ચાઇ, નીમકહરામી તથા દુષ્ટતાથી લોકો ઘણા ત્રાસ પામી ગયા હતા. તેઓને હજી સાંભરતું હતું કે જલાલુદીન કેવો વિશ્વાસ રાખી કરા આગળ તેના ભત્રીજા અલાઉદ્દીનને મળ્યો અલાઉદ્દીન કેવો ઢોંગ કરીને એકલો આવી પોતાના કાકાને પગે પડ્યો; કેવા લાડથી જલાલુદીને તેને હાથ પકડીને ઊઠાડ્યો, અને તેના ગાલ ઊપર હાથ ફેરવી બોલ્યો 'મેં તને બચપણથી ઊછેર્યો, તારા ઊપર મેં બાપ જેવી પ્રીતિ રાખી, તથા મારા પોતાના છોકરા કરતાં પણ તારા ઊપર વધારે વહાલ રાખ્યું, તે મારા ઉપર તને કદી શક આવે જ નહિ;' કેવા ક્રૂરપણાથી તથા વિશ્વાસઘાત કરી અલાઉદ્દીને તે વખતે પેહેરેગીરને ઇશારત કીધી, તે ઉપરથી એક મહમુદ બીન સાલેમે જલાલુદીનના ખભા ઉપર તલવારનો ઘા કીધો; કેવા ગુસ્સાથી જલાલુદીન હોડીમાં બેસી જવાને દોડ્યો. પણ તેટલામાં અખતીઆરૂદીને આવીને બિચારા અશક્ત ડોસાને પકડ્યો, અને તેને ભોંય ઉપર નાખી દઇ તેનું માથું કાપી નાખ્યું; અને કેવા દુષ્ટ અંતઃકરણથી અલાઉદ્દીને પોતાના કાકાનું માથું એક ભાલા ઊપર ઘોંચીને આખા લશ્કરમાં તથા શેહેરમાં ફેરવ્યું! વળી જલાલુદીનના મુઆ પછી તેની રાણી મલીકાજહાને, વગર વિચારે તથા અમીરોની સલાહ લીધા વિના, કદરખાં ઉર્ફે રૂકદીન ઇબ્રાહિમ નામના તેના નાના છોકરાને તખ્ત ઊપર બેસાડ્યો; પોતાનો મોટો છોકરો અરકલીખાં જે પાદશાહનો ખરેખરે

વારસ હતો, તથા જે તે વખતે મુલતાનમાં હતો તેને રાણી મલીકાજહાને ઘણાએક સંદેશા મોકલ્યા, અને પોતાના ભાઈ માટે મોટું લશ્કર લઈ આ- વવાની ઘણી અરજ કીધી; અરકલીખાં મુલતાનથી આવ્યો નહિ, પણ એવો જવાબ કહેવડાવ્યો કે નદીને તેના મૂળઆગળ અટકાવી સકાયછે, પણ તે મોટી થયા પછી તેનો વોહો કોઈ રોકી સકતું નથી. અલાઉદીને દિલ્લી આગળ આવી છાવણી નાખી. કદરખાં પોતાનું લશ્કર એકઠું કરીને અ- લાઉનની સાથે લડવાને બાહાર આવ્યો. તેના સોબતીઓ તથા તેની તરફના અમીર ઉમરાવો તેની પાસેથી જુદા રહી અલાઉદીનને જઇને મળ્યા. કદરખાં પોતાની માને તથા કેટલાંક માણસોને લઇને મુલતાનમાં નાસી ગયો, તથા અલાઉદીન દિલ્હીમાં પેસીને પોતાને પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યો, અને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા. એ સઘળી વાત તેઓને તાજી યાદ હતી. ત્યારપછી અલાઉદીને મુલતાન શેહેર તાબે કરી અરકલીખાં તથા કદરખાં એ બે શાહજાદાઓને પકડી પોતાની પાસે લાવવાને એક મોટું લશ્કર આપી પોતાના ભાઈ અલફખાં તથા ઝફરખાંને મોકલ્યા. તેઓએ મુલતાન શેહે- રને ઘેરો ઘાલ્યો તે બે મહીના સુધી ચાલ્યો. આખરે શેહેરના લોકોએ તથા સિપાઇઓએ મુલતાનનો કિલ્લો પાદશાહી સરદારને સ્વાધીન કરવાનું કબૂલ કીધું; પણ એટલી તેઓએ શરત કીધી કે બે શાહજાદાની જીંદગી બચાવવી. એ શરત અલફખાંએ મંજુર કીધી, અને તે પાળવા બાબત ઘણા સખ્ત કસમ ખાધા. એ પ્રમાણે તે શાહજાદાઓને પોતાના હાથમાં લઈ સઘળી હકીકત અલાઉદીન પાદશાહને કહેવડાવી.

પાદશાહ ઘણો જ ખુશ થયો. તેની ઘણી લાંબી મુદ્દતની ધારેલી મતલબ હવે હાંસલ થઈ. હવે તેના હક વિષે તકરાર ઉઠાવનાર કોઈ રહ્યું નહિ. શેહેરમાં ઘણો આનંદોત્સવ પોતાના ખરચથી કરાવ્યો, અને એકલા મુસલમાનોને જ તેણે પૈસા આપી રાજી કીધા નહિ, પણ પોતાની હિંદુ રૈયતને પણ તેઓના દેવાલયોમાં તેઓના ધર્મ પ્રમાણે ભક્તિ કરી પોતાની ફતેહ તથા સુખાકારી તેઓના દેવ પાસે માગવાનો હુકમ કીધો. તેણે મુખ્ય મુખ્ય બ્રાહ્મણોને બોલાવી તેઓની ક્રિયા કરાવવાને જેટલો ખરચ બેસે તે સઘળો પૂરો પાડયો. એ અધર્મ જોઇને બીજા મુસલમાનોને ઘણો ગુસ્સો લાગ્યો, અને કાફર લોકોના ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું, તથા ખોટા દેવોની પ્રાર્થના કરાવવાથી ખરો ખુદા ઘણો કોપાયમાન થશે એમ સમજી, બ્રાહ્મણોને પૈસા ન આપવા માટે પા-

દશાહને ઘણો સમજાવ્યો. અલાઉદીનની મરજી બધા લોકોને ખુશ કરવાની તથા સઘળાઓની પ્રીતિ સંપાદન કરવાની હતી, તેથી તેણે તે-ઓની વાત કાને ધરી નહિ. અગર જો મુસલમાનો પાદશાહની હઠીલાઇથી ઘણા નાઉમેદ થઈ ગયા તોપણ એ કામ ઉપર તેઓનો ક્રોધ કાયમ રહ્યો, તથા તેઓએ કોઇ પણ રીતે હિંદુઓ સાથે ટંટો કરવાનો ઠરાવ કીધો. તે દહાડે દિલ્હીની સઘળી મસજીદોમાં વાએજ કરાવવાનો તથા અલફખાંના મોકલેલા ફતેહના સમાચારનો કાગળ વંચાવવાનો પણ હુકમ થયો હતો. દીવાળીને દહાડે મુસલમાનોનો જુમાનો પાક દહાડો હતો તેથી તેજ દિવસે એ પાદશાહનો હુકમ અમલમાં આવ્યો. સઘળી મસજીદોમાં બપોરે બાર વાગતે બાંગ પોકારવામાં આવી, તે સાંભળીને શેહેરના તમામ મુસલમાન લોકો સારાં સારાં લુગડાં પેહેરીને તથા પોતાનાં છોકરાંને સાથે લઇને પાસેની મસજીદોમાં જવા નિકળ્યા. હિંદુઓનાં દેહેરાંઓમાં પણ ઘણી ધામધુમ થઇ રહી હતી. દરેક દેવાલયમાં ઘણાએક બ્રાહ્મણો મોટા મોટા ધાંટા કાઢીને મંત્રો ભણુતા હતા, તથા જે પૈસા મળ્યા હતા તેનો બદલો વાળતા હતા. હજારો લોક દર્શન કરવાને જતા હતા. દેહેરાં ઘણાં શણુગારેલાં હતાં, તથા ત્યાં લોકોની ઘણી જ ભીડ થઇ રહી હતી. એવા એક મોટા નામાંકિત દેવસ્થાનમાં બીજાં બધાં દેહેરાં કરતાં લોકોનો વધારે જમાવ થયો હતો, તથા ત્યાં બ્રાહ્મણો ઘણા હોવાને લીધે શોરબકોર પણ પુષ્કળ થઇ રહ્યો હતો. એવામાં ત્યાંથી એક મુસલમાનોનું ટોળું મસજીદમાં જતું હતું. તેઓને આ સઘળો ઠાઠમાઠ જોઇને એટલો તો ગુસ્સો ચઢયો, તથા કાફર લોકોના ઢોંગી તથા નાપાક ધર્મને આટલી આબરૂ મળવાથી તેઓને એટલો તો ક્રોધ આવ્યો કે તેઓએ સઘળા હિંદુઓના દેખતાં તેઓના દેવને ઘણી ગાળ દીધી, તથા કેટલાએક બ્રાહ્મણને ડાંગવતી માર્યા. હજી હિંદુઓ છેક નિર્બળ ભાજીખાઉ થઇ ગયલા નહતા. તેઓમાં હજી શૂરાતન બાકી રહેલું હતું, તેથી આ ગાળો, દેવને અપમાન, તથા ડાંગનો માર તેઓ ઢોરની પેઠે ધીરજ રાખી ખમી રહ્યા નહિ. તેઓમાંથી કેટલાએક મુસલમાનો ઉપર તુટી પડ્યા, અને ત્યાં સારી પેઠે મારામારી થઇ. મુસલમાનો થોડા, અને હિંદુઓ ઘણા, તેથી મુસલમાનોનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. તેઓએ ઘણો માર ખાધો, અને બે ત્રણ જણ મરવા જેવા થઇ ગયા. શેહેરમાં આ લડાઇની બુમ ચાલી. મુસલમાનો ગલીએ ગલીએ તથા ચકલે ચકલેથી તથા મસજી-

દોમાંથી હથિયારબંધ દોડી આવ્યા. તેમ જ હિંદુઓનો પણ ઘણો જમાવ થઇ ગયો. શેહેરમાં સઘળાઓએ પોતાનાં બારણાં બંધ કરી દીધાં, તથા હવે શું થશે એ વાતની તેઓ ભારે ફિકરમાં પડયા. લડાઇ તો ભારે ચાલી. લાકડી, તલવાર, ખંજર, પથ્થર, ઘરનાં નળિયાં, વગેરે જે જે હથિયાર લોકોના હાથમાં આવ્યાં તે લઇને લડવા લાગ્યા. ત્યાં ઘણી જ ગડબડાટ થઇ ગઇ. હિંદુઓ તથા મુસલમાન સેળભેળ થઇ ગયા; અને જેને દાઢી હોય તેને હિંદુઓએ અને દાઢી વગરના હોય તેને મુસલમાન લોકોએ દયા લાવ્યાવિના ઘણો જ માર માર્યો. બંને તરફના ઘણાએક માર્યા ગયા, કેટલાએક મરણતોલ જખમી થયા; કેટલાએક થાકીને ભોંય ઉપર પડ્યા તેઓ લોકોના પગ તળે છુંદાઇને મરણ પામ્યા. લડાઇનો શોરબકોર, ઘાયલ તથા મરતા માણસોની ચીસાચીસ, તથા બીજા ઘણીએક તરેહના અવાજથી ત્યાં કાન બેહેર મારી જતા હતા. મુસલમાનો તથા હિંદુઓનાં ટોળે ટોળાં આવ્યાં જ જતાં હતાં; અને જો અલાઉદીન પાદશાહને એ વાતની ખબર પડી ન હોત, તથા તેણે લડાઇનું સમાધાન કરવા તથા બંનેના જે લોકો આગેવાન હોય તેઓને પકડી પોતાની હજુરમાં લાવવાને એક લશ્કર મોકલ્યું ન હોત, તો આ લડાઇનો કયારે પાર આવત તે કહેવું મુશ્કેલ હતું.

પાદશાહનું લશ્કર આવતું જોઇને લડનારાઓમાંથી ઘણાએક નાસી ગયા. કેટલાએક પાસેનાં ઘરમાં ભરાઇ ગયા, અને કેટલાએક ઓટલા ઉપર અમે લડવામાં શામેલ નથી એમ જણાવવાને બેસી ગયા. મુસલમાનોના કરતાં હિંદુઓને વધારે હેહેશત લાગી, તેથી તે લોકોમાંથી વધારે સટકી ગયા. લશ્કર આવતાં જ તેના સરદારે હુકમ કીધો કે લડાઇ એકદમ બંધ કરવી, અને હથિયાર ભોંય ઉપર નાખી દેવાં. લડનારાઓ લાચાર થઇ ગયા, અને હવે વધારે લડવામાં કાંઇ ફાયદો નથી એમ જાણીને તે ઉપરીનો હુકમ માથે ચઢાવીને ઉભા રહ્યા. ત્યાર પછી તે લશ્કરના સરદારે તેઓમાંથી મુખ્ય મુખ્ય માણસોને પકડી લીધાં, અને તેઓને બાંધીને પાદશાહની આગળ લઈ જવાને તેઓ નિકળ્યા. પકડાયલા માણસોમાં મુસલમાનો કરતાં હિંદુઓ વધારે હતા, અને તેઓને ભય પણ વધારે હતો. તેઓ પોતાના જીવની આશા મુકીને ચાલતા હતા, અને જે બને તે ખમવાને તેઓ તૈયાર થઇ રહ્યા હતા. થોડી વારમાં તેઓ સઘળાને પાદશાહ અલાઉદીનની હજુરમાં ઉભા રાખ્યા. તે દહાડે દરબાર ભરપુર ભરાયલું હતું. પાદશાહ સોનાના

હીરેજડેલા તખ્ત ઉપર બેઠેલો હતો. તેનો પોશાક તથા ઝેવર જોતાં આંખ જંખવાઇ જાય એટલો તે શણગારાયલો હતો. સોનું, હીરા મોતી, માણેક વગેરે રત્નોની કાંઇ જ કસર રાખવામાં આવી નહતી. તેના દબદબામાં કાંઈ શોભા ઉપર જરાપણ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહતું. તેના શણગારનો ઇરાદો શોભા આપવા કરતાં તેની અગણિત દોલત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો વધારે હતો; અને દોલત પણ તેણે બેસુમાર મેળવી હતી. કોઇ પણ પાદશાહની પાસે તખ્ત ઉપર બેસતી જ વખતે એટલું ધન હશે એમ તવારિખ ઉપરથી જણાતું નથી. તેણે સૌથી પેહેલાં દક્ષિણ તરફના દેશો ઉપર ચઢાઈ કીધી હતી, અને ત્યાંની ઘણા કાળની એકઠી થયલી દોલત તે લુંટી લાવ્યો હતો. મુસલમાન ઇતિહાસ કર્ત્તા લખે છે કે જ્યારે જલાલુદીન ફિરોઝના રાજ્યમાં તેણે દેવગઢનું રાજ્ય જીત્યું, ત્યારે ત્યાંના રાજાએ તેને શાંત કરવાને છસેં મણ મોતી, બે મણ હીરા, માણેક, લીલમ, અને પોખરાજ, એક હજાર મણ રૂપું, અને ચાર હજાર રેશમનાં થાન નજર કીધાં, અને તેની સાથે બીજી પણ ઘણીએક કિમતી વસ્તુઓ આપી. અગરજો આ લખાણમાં મુસલમાન લોકોની રીત પ્રમાણે અતિશયોક્તિ તો ઘણી હશે, તોપણ તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે દક્ષિણમાંથી તે બેસુમાર દ્રવ્ય હરી લાવ્યો હતો. તેણે તેના રાજ્યમાં એ કરતાં પણ વધારે દોલત મેળવી, તે એટલી કે એના જેવો બીજો કોઇ પણ પાદશાહ ધનવાન નહતો. એ દ્રવ્યનો તે ઉપયોગ પણ ઘણો કરતો. તેની શોભાનો કાંઇ પાર નહતો. તેના ઘરનો ખરચ પણ આશ્ચર્યકારક હતો. તેની પાસે માત્ર ખાનગી ઘરના ચાકરો સત્તર હજાર હતા. એ ઉપરથી જ તેનો બીજો વૈભવ કેવો તરેહનો હશે એનો વાંચનારાઓએ ખ્યાલ કરવો.

એવી રીતે અલાઉદીન ખીલજી તે દહાડે બિરાજેલો હતો. તેનું મ્હોં એવું મોટું અને વિક્રાળ હતું, કે તેને જોઇને સઘળાને ત્રાસ લાગ્યા વિના રહે જ નહિ, તથા તેને આબરૂ આપ્યા વિના પણ ચાલે નહિ. તેને આવી વખતે હિંદુસ્તાનમાં ફિતુરી લોકો ઉપર મજબુત રીતે તથા સખ્તીથી રાજદંડ પકડવાને જ પરમેશ્વરે સરજેલો હોય એમ દેખાતું હતું. તેની આંખ ગોળ તથા ઘણા તેજથી વાઘની આંખની પેઠે જ ચળકતી હતી, અને તેમાં દયા કે ક્ષમાની કાંઇ પણ નિશાની માલમ પડતી નહતી. તેનું આખું શરીર –એવું પૌઢ તથા કૌવતદાર હતું, કે તેને જોઇને મોટામાં મોટા અમીરો

પણ થરથર કાંપતા હતા. અલાઉદીન ખીલજીનો એટલો ત્રાસ હતો, કે તે આજ પણ ગુજરાતનાં ગામોમાં અલાઉદીન ખુની એ નામથી ઓળખાય છે. તેની આસપાસ મોટા મોટા અધીકારીઓ બેઠેલા હતા. એકતરફ તેનો વજીર ખ્વાજા ખતીર હતો. તે તેના વખતમાં ઘણો સદ્ગુણી માણસ ગણાતો હતો. બીજો દીવાની અદાલતનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ કાઝી સદ્રુદીન એરીફ ઉર્ફે સદ્રેજહાન હતો. ઉમદતુલમુલ્ક, મલેક હમીદુદ્દીન અને મલેક એઝુદીન એ બંને ઘણા વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી મુનશી બેઠેલા હતા. બીજી તરફ દિલ્હીનો કોટવાળ નુસરતખાં હતો; બીજો મલેક ફ્રકુદીન કુચી, ફોજદારી અદાલતનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતો, અને મુખ્ય મુનશી મલેક ઝફરખાં હતો. એ સિવાય બીજા ઘણાએક અમીર ઉમરાવો, સુબાઓ, કાઝીઓ, મોલવીઓ, લશ્કરના સરદારો, ફકીર, દર્વેશો, તથા બીજાં ઘણાંએક માણસો હતાં.

એવા દરબારમાં તે પકડાયલા ફિતુરી લોકોને લાવી ઉભા રાખ્યા. પાદશાહે તેઓનો ઇનસાફ કરવાનો તથા જે અપરાધી ઠરે તેઓને શિક્ષા કરવાનો હુકમ કીધો. તે પ્રમાણે ફોજદારી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ મલેક ફ્રકુદીન કુચીની પાસે તેઓને લઇ આવ્યા. તેણે તે વખતે સઘળાના હાજર જામીન લઇ છોડી મુકયા, અને બીજે દહાડે હાજર રહેવાને ફરમાવ્યું. ઠેરવેલે વખતે સઘળા કેદીઓ હાજર થયા તેઓની પાસેથી પુછપરછ કરી, લડાઇ થવાનું કારણ તથા તેને લગતી સઘળી હકીકત ફ્રકુદીને જાણી લીધી. ઇનસાફની આંખે જોતાં તો સાફ હતું કે મુસલમાન લોકોએ કજીઓ ઉઠાવ્યો, તેઓએ પેહેલાં હિંદુઓના દેવોનું અપમાન કીધું, તથા કેટલાએક હિંદુઓને માર્યા. પછી હિંદુ લોકે સામા થઇ તેઓને માર્યા, એ તેઓએ ન્યાયાધીશની નજરમાં એક મોટી ચુક કીધી. અસલ જ્યારે રાજ્ય સ્થાપન થયાં ત્યારે જબરાની સામા નબળાનું રક્ષણ કરવું એજ રાજ્ય કરનારનો મુખ્ય ધર્મ હતો, અને રાજ્ય સ્થાપવાનો એજ હેતુ હતો. જો સઘળા પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે જે તેઓની નજરમાં ગુન્હો લાગે તેનું વેર લે, તો જનસમાજનું બંધારણ તુટી જાય, લોકો એક રાની પશુઓના ટોળાં જેવા થઇ જાય, જાન માલની સલામતી રહે નહિ, અને માણસના સુખનો નાશ થાય એટલુંજ નહિ, પણ તેઓનો પણ થોડી મુદ્દતમાં અંત આવે. માટે જે ઠેકાણે સારા બંદોબસ્તવાળું રાજ્યછે, ત્યાં ખાનગી રીતે વેર લેવાનો કોઇનો અખતિયાર નથી. જે માણસને નુકસાન લાગ્યું હોય તેણે પોતાની મેળે જ કાયદાનો અમલ

કરીસામાને પોતાની મરજી પ્રમાણે શિક્ષા કરવાને બદલે રાજાની આગળ ફરિયાદ કરવી, અને તે રાજા ત્રાહિત માણસ હોવાથી તેને તે બેમાંથી કોઇ ઉપર ઘણું કરીને દુશ્મની હોતી નથી, તથા એ દુશ્મનો વચ્ચે જે જુસ્સો તથા અંટસ ઘણું કરી હોય છે, અને તેથી તેઓની વિવેકબુદ્ધિ ઉપર જે પડદો વળી જાય છે, તેમ રાજાને થતું નથી. તે હમેશાં નિષ્પક્ષપાત તથા શાંત વૃત્તિનો હોવો જોઇએ; તેથી તે બંનેનો ગુન્હો તપાસવાને, તેઓમાંથી વધારે કસુર કોની છે તે શોધી કાઢવાને, તથા જેનો ગુન્હો માલમ પડે તેને ઘટતી શિક્ષા આપવાને વધારે લાયક છે. અગરજો આ રસ્તો વાજબી છે, તથા તેના ઉપયોગ અને ફાયદા સઘળા માણસો કબૂલ કરે છે, તોપણ લોકો હમેશાં તે પ્રમાણે કરતા નથી; અને જ્યારે તેઓ તેમ કરે છે, ત્યારે પણ એ વાત સઘળાને ફાયદાકારક છે એમ સમજીને નહિ, પણ તેઓને વેર લેવાની શક્તિ હોતી નથી તેથી તેઓ આ રસ્તો પકડે છે. તેનું કારણ સમજવું ઘણું મુસ્કેલ નથી. માણસોમાં પરમેશ્વરે પશુઓ અને બીજાં કનિષ્ઠ પ્રાણીઓની પેઠે કેટલીએક પ્રેરણાઓ મુકેલી છે, તેની સામે વિવેકબુદ્ધિનું ઘણી વખતે કાંઇપણ ચાલતું નથી. એ પ્રેરણા પ્રમાણે માણસો ઘણાંએક કામો કરે છે તેમાં વિચાર કરવામાં આવતો નથી, અથવા તેમ કરવાને વખત પણ મળતો નથી. દુઃખને બદલે દુઃખ દેવું એ એક સઘળા પ્રાણીઓમાં પ્રેરણા છે, ખામોશ અને ક્ષમા વિચાર શક્તિ વડે જ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે એ પ્રેરણાને જીતવાનો અને પોતાની મદદે વિવેક બુદ્ધિને બોલાવવાનો વખત મળે છે ત્યારે જ ખામોશ, દયા, ક્ષમા કામમાં આવે છે. પણ સઘળાં માણસોને એ સ્વાભાવિક પ્રેરણા જીતવાને મનનું સામર્થ્ય હોતુ નથી; માટે જ્યારે તેઓને કોઇપણ પ્રકારે ઉપદ્રવ પોહોંચે છે ત્યારે તુરત તેનો બદલો આપવાની જ તેઓની વૃત્તિ થઇ જાય છે. તે વખતે તેઓને રાજા અથવા કાયદાનું કાંઈ પણ ભાન રહેતુ નથી; તે વિચાર પાછળથી આવે છે. આ પ્રમાણે કરવું એટલું તો સાધારણ તથા સ્વાભાવિક છે, અને એથી ઉલટું ચાલવું એટલું તો મુસ્કેલ છે, કે કાયદા કરનારાઓએ કાયદા કરતી વખતે એ વાત ધ્યાનમાં લીધેલી જ છે, કારણકે જ્યારે કોઈ ગુન્હેગારના ઉપર પેહેલાં કાંઈ છેડખાની થઈ હોય, અથવા તેને ગુન્હો કરવાને સામા માણસે કાંઇ મજબૂત કારણ આપ્યું હોય, ત્યારે તેને શિક્ષા કરતી વખતે તે આગળની સઘળી હકીકત ઉપર વિચાર કર-

વામાં આવે છે, અને જે પ્રમાણે આગલાં કારણો મજબૂત અથવા નબળાં હોય તે પ્રમાણે તેની સજા વધારે અથવા ઓછી કરવામાં આવે છે. તેને શિક્ષા તો થવી જોઇએ, અને તે પ્રમાણે થાય છે. તેની સ્વાભાવિક પ્રેરણાને લીધે તેને માફી તો મળતી નથી; પણ તે ઉપર ધ્યાન પોંહોંચાડીને શિક્ષામાં ઘટારો કરવામાં આવે છે. હિંદુઓ શિક્ષાને પાત્ર તો હતા. તેઓએ લોકોની સલાહમાં ભંગ કીધો; તેઓએ ઘણા મુસલમાનોના પ્રાણ લીધા તથા ઘણાએકને જખમી કીધા; તેને માટે તેઓને સજા તો થવી જ જોઇએ. પણ તે જ પ્રમાણે મુસલમાનોએ વગર કારણે હિંદુઓના જીવને દુખવ્યા તથા પોતાની પાસેની લાકડીનો પ્રસંગ વિના ઉપયોગ કીધો, તથા પાછળની મારામારીમાં પણ તેઓએ બન્યું તેટલું બળ વાપર્યું, અને તે ઓના હાથથી થોડા હિંદુઓ માર્યા ગયા તે તેઓની ખામોશીને લીધે નહિ પણ તેઓનું સામર્થ ઓછું હોવાને લીધે જ બન્યું, માટે તેઓનો ગુન્હો પણ હિંદુઓના જેટલો જ હતો, અને તેઓને પણ તેટલી જ સજા થવી જોઇતી હતી. એવું આપણે ઇનસાફની રાહે ધારીએ ખરા. પણ મુખ્ય ન્યાયાધીશ ફકરુદીનનો વિચાર એ પ્રમાણે ન હતો. ફક્ત ઇશ્વરનો જ ડર રાખી મનુષ્યના ડરને નહિ ગણકારતાં અદલ ઇનસાફ આપવો એવો કાંઈ તેનો ઉદ્દેશ ન હતો. તેની અદાલતમાં ઇનસાફનું જે ચિત્ર કાઢેલું હતુ તે આંધળું ન હતું. તેને એક આંખ હતી તે મુસલમાન લોકોને જ જોતી હતી. તેના એક હાથમાં અદલનો જે કાંટો હતો તે સમતોલ થયલો નહતો, પણ જે પલ્લામાં મુસલમાન હતા તે પલ્લું નીચે ઝોકતુ હતું. તેના બીજા હાથમાં જે તલવાર હતી તે માત્ર બિચારા હિંદુઓને જ મારવાને કીધેલી હતી. તેજ પ્રમાણે ઇનસાફના ખાવિંદની આંખ ઉપર પોતાના જ ધર્મનો પડદો વળેલો હતો, તથા મન ઉપર જાતિનાં જાળાં પથરાયલાં હતાં, તેથી તેણે વિચાર્યું કે પાદશાહે કાફર મૂર્ત્તિપૂજકોને પૈસા આપી તેઓનાં શેતાન દેહેરાંઓમાં ધામધુમ કરાવી તે જોઇને હરેક સાચા મુસલમાનને ગુસ્સો આવ્યા વિના રહે જ નહિ. માટે જે મુસલમાનોએ હિંદુઓના દેવનું અપમાન કીધું, તથા કાફરોને ડાંગવતી માર્યા, તેમાં તેઓએ ખોટું કીધું નથા. તેઓને કરવું પડયું તે પાદશાહના અધર્મી કામને લીધે કરવું પડયું. માટે જે મુસલમાન લડાઇમાં માર્યા ગયા તેનું પાપ પાદશાહને શીર છે. કાફર હિંદુઓ મુઆ તેમાં તો ઘણી ફિકર હોય જ શેની ? તેઓ દુનિયામાં કાંઈ કામના નથી. તેઓ આખર તો દોજખમાં જવા-

ના જ હતા, ત્યારે જરા વેહેલા ગયા,અને પાપ કરતા ઓછા થયા. મુસલમાનોને હિંદુઓએ માર્યા એ તેઓએ મોટામાં મોટો ગુન્હો કીધો, અને તેથી તેઓને મોટી સજા કરવી જોઇએ. એવો વિચાર કરી ફકરુદીન ન્યાયાધીશ બોલ્યો કે "લડાઇ ઉઠાવનાર મુસલમાન લોકો હતા એ વાત ખરીછે, પણ જેઓએ એ પ્રમાણે કીધું તેઓ આ પકડી આણેલા મુસલમાન જ છે, એમ માલમ પડતું નથી, માટે તેઓ નિરપરાધી છે. જે હિંદુઓ આ ઠેકાણે ઉભેલા છે તેઓ મારામારીમાં સામેલ હતા, અને તેઓને લીધે આટલા બધા મુસલમાન લોકો માર્યા ગયા, માટે તેની સજા એટલી જ કે જે દેહેરા આગળ લડાઇ થઇ તે દેહેરા આગળ તમને પચીશ હિંદુઓને ભોંયમાં અર્ધા દાટવા, અને તમામ મુસલમાનોયો ઈંટ, પથ્થર, ઢેફાં વગેરેનો તમારા ઉપર માર ચલાવવો, એટલે સુધી કે તેની લાશો તમારો પ્રાણ જાય." આ હુકમથી અદાલતમાં જેઓ બેઠેલા હતા તેઓના મન ઉપર તેઓની જાત પ્રમાણે જુદી જુદી અસર થઇ. જેઓ મુસલમાન હતા તેઓ આ હુકમ સાંભળીને ઘણા જ ખુશ થયા, અને કાફરોએ પાક દીનવાળાઓ ઉપર હાથ ઉપાડયો તેને માટે જેવી સજા તેઓને ઘટતી હતી તેવી જ તેઓને મળી એમ જાણી ન્યાયાધીશની વિચારશક્તિ તથા નિષ્પક્ષપાતપણાની બેહદ તારીફ કરવા લાગ્યા. એથી ઉલટું જેઓ હિંદુ હતા તેઓ આ સજા સાંભળીને ઘણા જ દલગીર થયા, અને આજે એને અને કાલે આપણને એમ સમજી તેઓ ઘણા ત્રાસ પામ્યા. કેદીઓ ન્યાયાધીશનો આ ગેરવાજબી, દુષ્ટ તથા પક્ષપાત ભરેલો હુકમ સાંભળીને જડ ભરત જેવા થોડી વાર થઇ ગયા, અને કેટલીએક વાર પછી તેઓએ ન્યાયાધીશને જાહેર કીધું કે 'ખુદાવંત જો લડાઇ ઉઠાવનાર આ હાજર કીધેલા મુસલમાન નહતા, તો લડાઇમાં પેહેલા સામેલ થનાર અમે પણ નહતા. જે પ્રમાણે મારામારી થયા પછી તે લોકો આવ્યા હશે તે પ્રમાણે અમે પણ પછવાડીથી આવ્યા હતા; માટે તેઓના કરતાં અમારો અપરાધ શા કારણથી વધારે છે એ અમારાથી સમજાતું નથી. ન્યાયાધીશથી એ કારણ બતાવી સકાય એવું નહતું. તેના ધર્માંધપણા સિવાય બીજું કાંઇ પણ કારણ નહતું. પણ તે કારણ તેને પુછવાની એ લોકોએ હિંમત ચલાવી એટલા જ ઉપરથી તે કોપાયમાન થયો, અને જુસ્સામાં બોલી ઉઠયો કે તમે પેહેલી લડાઇ શરૂ કીધી કે નહિ તેની તજવીજ કરવાની મારે કાંઇ જરૂર નથી. તમે લડાઇમાં સામેલ હતા, તથા તમારા હાથથી મુસલમાન

લોકોના જીવ ગયા એટલો અપરાધ બસ છે, અને એટલા જ ઉપરથી તમને જે શિક્ષા કીધી છે તે તમને જોઇએ તે કરતાં ઓછી છે. માટે તેઓને જલદીથી લઇ જાઓ, અને સજા અમલમાં લાવી મને તુરત ખબર આપો એવો તેણે તેના માણસોને હુકમ આપ્યો. તે બિચારા હિંદુઓને વધારે બોલવાનો વખત મળ્યો નહિ. તેઓને ઘસડીને અદાલતની બહાર લઇ ગયા, અને જે દેહેરા આગળ તે હુલ્લડ થયું હતું ત્યાં તેઓને ઉભા રાખી પચીશ હિંદુઓને માટે પચીશ ખાડાઓ ખોદાવ્યા.

એ ઠેકાણે જે ભયંકર બનાવ બન્યો તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવું અશક્ય છે. ત્યાં દુષ્ટ અને લોહીના તરસ્યા હલકા મુસલમાનોનું ટોળું મળેલું હતું. તેઓ સઘળા રાક્ષસની પેઠે આનંદભેર દેખાતા હતા. તેઓએ પથ્થર, ઈંટ સડેલાં ઈંડાં વગેરે ઘણીએક ફેંકવાની વસ્તુઓ તૈયાર રાખેલી હતી. તે દુષ્ટ ચંડાળોમાં તેઓના ધર્માંધપણાને લીધે ઇનસાફ કે દયા કાંઇ પણ જણાતી નહતી, પણ તે બિચારા નિરપરાધી હિંદુઓનું આ ભયંકર મોત જોવાને ગીધ તથા રાની પશુની માફક ઉમંગથી ઉભા હતા. ત્યાં હિંદુઓ તો કોઇ જ આવ્યા નહિ. માત્ર તે પચીશ અભાગિયા લોકોનાં બઇરાં છોકરાં તથા સગાંવાહાલાં તેઓને છેલ્લીવાર મળવાને આવ્યાં હતાં. પણ મરતી વખત આ દુનિયામાં જે વાહાલાં હોય છે તેઓની મુલાકાતથી જે મરનારને થોડું સુખ થાય છે તે સુખ પણ તેઓને મળ્યું નહિ; બઇરાં છોકરાં વગેરેને કેદીઓ પાસે આવવા દીધાં નહિ. તેઓ આઘેથી રડારડ કરતાં હતાં, તથા બીજી ઘણી એક રીતે તેઓનો શોક બતાવતાં હતાં. તે જોઇને મુસલમાનોને ઉલટો આનંદ થતો હતો, અને તેઓ તે કેદીઓ ઉપર તથા તમામ હિંદુઓ ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતા હતા. એ ગાળો તથા અપમાન અને પોતાનાં પ્યારાં સગાંઓનો વિલાપ સાંભળીને તે બિચારા કેદીઓનાં અંતઃકરણ વીંધાઇ જતાં હતાં; પણ લાચાર, શું કરે ? માટે તેઓ ખરા દીલથી પરમેશ્વર પાસે એટલું જ માગી લેતા હતા કે તેઓનું મોત જલદીથી આવે, તથા તેઓના શત્રુઓ જેઓ માણસને આકારે રાની હિંસક પશુના જેવા નિર્દય હતા તેઓનાં શસ્ત્રમાં વધારે શક્તિ આવે.

મુખ્ય કોટવાળે ઇશારત કીધી એટલે તે બિચારા નિરપરાધી હિંદુઓ ઉપર પથ્થર, ઈંટ વગેરે હરેક ફેંકી સકાય એવી વસ્તુઓનો વરસાદ વરસ્યો. એ વૃષ્ટિમાંથી કોઇ ઘણી વાર સુધી જીવતો રહે એવી તો આશા થોડી જ

હતી. કેટલાએકનાં માથાં ચીરાઇ ગયાં; કેટલાએકની છાતી ભાંગી ગઇ; કેટલાએકનાં શરીરના બીજા ભાગ છુંદાઇ ગયા. એ પ્રમાણે તેઓની દુર્દશા થઇ. લોહી તે ઠેકાણે વહેવા લાગ્યું. થોડાએક તો તત્કાળ મરણ પામ્યા; કેટલાએક હસહસતા થઇ ગયા; કેટલાએક બેભાન થઇ ગયા; અને જેઓમાં થોડી ઘણી શુદ્ધિ રહી તેઓ અતિશય દરદને લીધે ચીસાચીસ પાડવા લાગ્યા. જીંદગી અને મોતની વચ્ચે આ લડાઇ ઘણી વાર સુધી પોહોંચી નહિ. દે. દે. રમાં એક પછી એક મરવા લાગ્યા, અને આસરે એક કલાક પછી પથરાઓ મુડદાં ઉપર પડવા માંડ્યા. આ ભયંકર કામ થઇ રહ્યા પછી તે સઘળાને એક જલાદે તપાસ્યા, અને તેઓમાંથી જીવનો અંશ જતો રહ્યો છે એવી ખાતરી થવા ઉપરથી તેઓને ખોદી કાઢ્યા. તે વખતે તેઓનાં સગાંવાહાલાંઓએ તેઓની લાશ લેવાને અને પોતાના ધર્મ તથા સંપ્રદાય પ્રમાણે તેઓને અવલ મંજલ પોહોંચાડવાની રજા માગી. પણ વજ્ર હૃદયના મુસલમાન અમલદારે એટલી પણ તેઓના ઉપર દયા કીધી નહિ. તેઓએ ખુદાતાલાના માનીતા મુસલમાન લોકોને માર્યા એ તેઓનો અપરાધ તેની નજરમાં એટલો તો ભારે હતો કે એટલી સજા પણ તેને હલકી લાગી, અને જીવતા ઉપરનું બાકી રહેલું વેર મુડદાંઓ ઊપર કાઢવાને, તેઓને જલાદને હાથે શેહેર બહાર એક ઊંડા ખાડામાં એકઠાં હડસેલાવી દીધાં અને કોઇપણ જાતની ક્રિયા કીધા વિના તેઓના ઉપર માટી પૂરાવી દીધી.

આ બનાવ બન્યાથી સઘળા હિંદુઓના મનમાં ઘણો જ ત્રાસ પેસી ગયો, અને તેઓ મુસલમાનોથી ઘણા જ ડરવા લાગ્યા. પણ એકલી આજ ભયંકર વાત બની એમ ન હતું. શાહજાદા **અ**રકલીખાં તથા કદરખાં અને માજી પાદશાહની બેગમ **મ**લીકાજહાન તથા બીજા કેટલાએક માણસો **મુ**લતાન આગળ **અ**લફખાંના હાથમાં આવ્યા પછી તે તેઓને લઇને **દિ**લ્હી તરફ આવવાને નિકળ્યો. તેજ વખતે પાદશાહ **અ**લાઉદીને **મ**લેક **નુ**સરતખાં કોટવાળને શાહજાદાઓની આંખ ફોડવાનો હુકમ આપી **અ**લફખાંને મળવાને સામો મોકલ્યો. **નુ**સરતખાંએ જઇને **અ**લફખાંને પાદશાહનો હુકમ પોંહોંચાડ્યો, અને જે જગાએ તેઓ બંને મળ્યા તેજ સ્થળે તે દુષ્ટ કામ કરવાની તૈયારી થવા લાગી.

એક ઊનાળાની સ્થિર સાંજે તે બે શાહજાદાઓ એક કિલ્લાની બારી આગળ બેઠા બેઠા પોતાની દુર્દશા વિષે વાત કરતા હતા. આખા દહાડામાં

સખ્ત તાપ પડ્યો હતો, તેથી સઘળી વસ્તુઓ ગરમ થઇ ગઇ હતી તે હવે ધીમે ધીમે થંડી પડવા લાગી. બારીમાંથી ટાઢો પવન થોડો થોડો આવતો હતો તેથી તેઓનાં શરીરમાં બીજો તાપ ન હોત તો તેઓને ઘણું સુખ થાત; પણ આ વખતે તે બિચારાના વિચાર તેઓનાં શરીરના સુખ તરફ હતા જ નહિ. તે જગ્યાએ મુકામ કરવાનું તથા તેઓની મા વગેરે બીજાં બઇરાંને દિલ્હી મોકલી દેવાનું શું કારણ હશે એ વિષે તેઓને ઘણો અંદેશો થયાં કરતો હતો. અલફખાંએ તેઓને મુલતાન આગળ અભય વચન આપ્યું હતું તેથી આટલી થોડીવારમાં તે વચન તે તોડશે, અને તેઓનો પ્રાણ લેશે, એ વિચાર તેઓના મનમાં મુશ્કેલીથી જ આવતો. પણ જ્યારે તેઓને મુકામ કરવાનું કાંઇ કારણ જડ્યું નહિ, તથા આપેલો કોલ તોડવો એ તે વખતમાં કાંઇ ઘણું હલકું ગણાતું નહતું, તથા અલાઉદ્દીનનો ક્રૂર તથા સ્વાર્થી સ્વભાવ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા, તેથી તેઓને વખતે વખતે મરવાની દેહેશત લાગ્યાં કરતી હતી. જ્યારે તેઓ આ પ્રમાણે ઊંડા વિચારમાં પડેલા હતા, તથા હવે મરીશું કે જીવતા રહીશું એ બાબે સંશયમાં હતા, તે વખતે બે માણસોએ ધીમે ધીમે પાછળથી આવીને તેઓને પાડી નાખ્યા, અને તેઓના હાથ પગ તુરત બાંધી લઇને તેઓના મ્હોંમાં ડુચા ઘાલ્યા. પોતાનો જીવ એક ક્ષણમાં જનાર છે, એમ જાણીને તેઓએ ઘણા પછાડા માર્યા, પણ તે ચંડાળો ઘણા જોરાવર હતા, તેથી તેઓનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ. તેઓને ચત્તા પાડ્યા પછી એક બારીક ચપ્પુની અણીવડે તેઓ બંનેની આંખોના ડોળા બહાર કાઢી નાખ્યા. મરવાની દેહેશતથી, આંખ ફુટવાના દરદથી, તથા આંખમાંથી લોહીની ધાર ચાલી રહી તેની વેદનાથી, તેઓ કેટલીએક વાર સુધી તો બેહોશ થઇ પડી રહ્યા. તે વખતે પાદશાહના હુકમથી ઉપરાંત ચાલીને તે ચંડાળોએ મોટા જંગીઝખાંના છોકરાના છોકરા ઊઘલુખાંની, અહમદ હબીબની, તથા બીજા કેટલાએક હલકી પાયરીના માણસોની પણ આંખો ફોડી નાખી.

શાહજાદાઓને જ્યારે ભાન આવ્યું ત્યારે તેઓને કેટલું દુઃખ લાગ્યું હશે તેની કલ્પના માત્ર કરવી. જીવતા તો રહ્યા પણ તેઓની અમુલ્ય રત્ન જેવી બે આંખ જતી રહી એ વાત તેઓને જ્યારે માલમ પડી ત્યારે તેઓ અતિ દુઃખ તથા ક્રોધને લીધે ગાંડા જેવા થઇ ગયા, અને મોટા જોરથી બુમાબુમ પાડવા લાગ્યા. "જીવતા રાખ્યા તે આટલા સારૂ? અરે

આંધળા થઇને જીવવું તે કરતાં મરવું હજાર વાર સારૂં. આંધળાનું જીવવુ તે મરવા કરતાં ઘણું જ ભુંડું. મરવું તો છે જ, પછી વેહેલું કે મોડું. પણ, જીવીને દુનિયાનો ત્યાગ કરવો, જગતના અજવાળાથી બહાર રહેવું. સૃષ્ટિની ખુબી જોવાથી બંધ પડવું, સઘળાં ભારે કામ કરવાથી અટકવું! અરે! એ તે જીવવું? એ તો જીવતું મોત. અરે! એ તો જીવતા ભોંયમાં દટાવું? અરે! જીવને શરીરની કબરમાં દફન કરીને ફરવું. એ કરતાં અમને મારી શા માટે ન નાખ્યા? જો મરી ગયા હોત તો સઘળું પૂરૂં થાત. પછી કાંઈ દેખવુંએ નહિ અને દાઝવું પણ નહિ. મરનારને મન તો સઘળું સરખું. તેના ઉપર કોઈ જુલમ કરી સકતું નથી, તેને કોઇથી દુઃખ દેવાતું નથી, તેના ઉપર વધારે આફત આવી પડતી નથી; પણ આ જીવતું મોત ખરા મોત કરતાં કેવું નઠારૂં? સઘળી કામ કરવાની શક્તિ નિરર્થક થયા પછી પણ સઘળાં દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ તો રહેછે, એટલે ઢોરની પેઠે જ્યાં દોરે ત્યાં દોરાવવું. અરે! ઢોર તો અટકાવ પણ કરી સકેછે, તથા લાત અને શિંગડાં મારેછે; પણ આંધળા માણસ તો તેઓના શત્રુઓના હાથમાં જ ગયા એમ સમજવું. અરે રાજ મેળવવાનો લોભ કેવો ભુંડો છે! અને પાદશાહના વંશમાં હોવામાં કેટલી કમબખ્તી છે! જો અમે કોઇ ગરીબ માણસના છોકરા હોત તો આ આફત અમારા ઉપર પડત નહિ. થોડાં વર્ષ સુખ તો ભોગવ્યું, પણ આગળ ઉપરની મોટી મોટી ઉમેદોને લીધે તે વખતનું સુખ તુચ્છ જેવું લાગ્યું, પણ તેટલું જ જો જીવતાં સુધી કાયમ રહ્યું હોત તોપણ અમે પરવરદીગારના નામનો શુકર કરત. પણ આ દુઃખ આગળ તે સઘળું બળી ગયું. અમારી બેવકુફ માના લોભને લીધે અમારા ઉપર આ વિપત્તિ આવી પડી. અમારે રાજ જોઇતું નહતું; પણ તેણે અમારી મરજી ઉપરાંત અલાઉદીનની સામા માથું ઉઠાવ્યું. તેનાં ફળ અમે ભોગવીએ છીએ. અરે પરમેશ્વર અમારા ઉપર આટલો બધો જુલમ શા માટે ગુજાર્યો? અમે કોઇને ઉપદ્રવ કીધો નથી; અમે કોઇનું બગાડ્યું નથી; બલકે અમારાથી જેટલું બની સક્યું તેટલું ઘણાએકનું સારૂં કીધું છે. પણ હવે દુઃખ રડવામાં શો ફાયદો છે? જે થયું તે થયું. તેનો કાંઇ હવે ઇલાજ નથી. ઉલટું અમારૂં નબળું મન દુસ્મનોની આગળ પ્રકટ કરીએ છીએ; માટે જે થવાનું હોય તે થાઓ, તે ખમવાને અમે તૈયાર છીએ. ખુદાની એ પ્રમાણે જ મરજી હશે, તો

તેનો હુકમ અમે માથે ચઢાવીએ છીએ." એટલું બોલી તેઓએ પોતાનું મ્હોં સીવી લીધું.

બીજે દહાડે અલફ્ખાંની છાવણી ઉઠી, અને તેઓ સઘળા હાંસી શેહેરમાં ગયા. ત્યાં કિલ્લામાં તે બે આંધળા શાહજાદાને કેદમાં રાખ્યા. પણ આવા અર્ધા મુએલા શાહજાદાઓ જીવતા રહે ત્યાં સુધી અલાઉદીનને ચેહેન પડે નહિ એમ જાણી તથા આપણે જે કરીશું તે પાદશાહ પસંદ કરશે એવી ખાતરીથી અલફ્ખા તથા નુસરતખાંએ તેઓ બંનેને ઠાર મારવાનો નિશ્ચય કીધો. એ કામ હવે કાંઇ મુસ્કેલ નહતું. જ્યારે મધ્યરાત્રની વખતે તે બે શાહજાદાઓ ભર ઉંઘમાં પડેલા હતા તે વખતે બે મારાઓ ખંજર લઇને તેઓના સુવાના ઓરડામાં પેઠા. જે છેલ્લી આફ્ત તેઓના ઉપર જલદી પડનાર છે તેની લેશમાત્ર શંકા પણ તેઓના મનમાં નહિ હોવાથી તે વખતે તેઓ બંને સ્થિર ચિત્તથી સુતા હતા. તેઓના દુ:ખી તથા નિર્દોષ ચેહેરા જોઇને તે દુષ્ટ મારાઓને પણ દયા આવી. પણ તેઓ જાણુતા હતા કે દયાનો આ વખત નથી, અને જો તેઓ પોતાનું કામ બજાવશે નહિ તો તેઓ જાતે માર્યા જશે, તેથી તે બેમાંના એકે મન કઠણ કરી અરકલીખાંના પેટમાં ખંજર માર્યું અને તેજ વખતે બીજાએ પણ કદરખાંના ઉપર જખમ કીધો. એ જખમથી કદરખાં તો તુરત મ-રણ પામ્યો; પણ અરકલીખાંને વાસ્તે તે એક ઘા બસ થયો નહિ. તેણે તરફડિયાં મારવા માંડ્યાં, અને "શુકર અલા, આ દુ:ખમાંથી જલદી તેં છુટકારો કીધો." એવી રીતે તે બોલ્યો. પોતાનું કામ બરાબર થયું નહિ તેથી તે ખુની ગભરાયો. શાહજાદાએ તેની તરફ પોતાનું મ્હોં ફેરવ્યું, અને ગુસ્સાથી બોલી ઉઠયો, "કાફર, હરામખોર, જલદીથી બીજો ઘા મારી આ જીંદગીનો દોરો એકદમ તોડી નાખ. તારા અનઘડપણાથી મને કેટલું દુ:ખ થાય છે તે તું જાણુતો નથી. માટે માર બીજો ઘા, અને આ દુષ્ટ, પાપી જહાનમાંથી મને છોડવ." પણ તે માણસની અક્કલ ગુમ થઇ ગઇ; તે જડ ભરત જેવો ઉભો રહ્યો; તેના હાથમાંથી ખંજર પડી ગયું; અને તેના મન ઉપર તેનો અખતિયાર નહિ રેહેવાથી તે ત્યાંથી નાસી ગયો. અરકલીખાંને લાગ્યું કે મારનાર તો તેને આવી અવસ્થામાં મુકીને જતો રહ્યો. તેનું ખંજર પડ્યું હતુ તેનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો હતો, અને જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેની વેદના પણ સહન ન

થાય એમ વધતી ગઇ. તે વખતે તેનામાં સેતાનનું જોર આવ્યું. તે એકદમ બેઠો થયો, અને હાથ લાંબા કરી ખંજર તેણે શોધી કહાડ્યું. હાથમાં તે ખંજર લઇ તેણે ઇશ્વરની સ્તુતિ કીધી, અને "બિસ્મિલાહ અલરૂહેમાનની રહીમ" એટલું કહી તેણે તે ખંજર પોતાના કલેજામાં એટલા જોરથી માર્યું કે તેને પાછું કાઢવાને પણ તેને વખત મળ્યો નહિ, પણ તે ઘા લાગતાં જ તેનો આત્મા પરમેશ્વરની હજુરમાં જઇ ઊભો રહ્યો.

દિલ્હીમાં એક કિલ્લાના એક ઓરડામાં એક બાઈરી નીચું માથું ઘાલીને બેઠી હતી. તે ઓરડાની સ્થિતિ તે બાઈરીના મનની સ્થિતિના જેવી જ હતી. અંધકાર, અંધકાર, સઘળે વ્યાપી રહેલો હતો. ઓરડાની આસપાસની ચાર દીવાલોમાંથી એક પણ અજવાળાનું કિરણ પ્રવેશ કરી સકતું નહતું. ભીંતની છેક ઉપર બે ત્રણ જાળિયાં હતાં તેમાંથી હવા માત્ર આવતી, અને તેથી તેમાં રહેલી બાઈરીના પ્રાણને આધાર માત્ર મળતો. પણ તેમાંથી જે કંઈ પ્રકાશ પડતો તે એટલો તો થોડો હતો, તથા ઓરડો મોટો હોવાને લીધે તેમાંનું અંધારૂં એટલું બધું તો ઘાડું હતું કે તે અજવાળું અંધારાની સાથે મળી જતું, અને તેનું જોર બિલકુલ ચાલતું નહતું. એ અંધારામાં બેઠેલી બાઈરી જો જોઈ સકાય તો દુ:ખ એટલે શું, અને અતિ દુ:ખથી માણસની અવસ્થા કેવી થાયછે એ સંપૂર્ણ જાણવામાં આવે. જો કોઇ ચિતારાને એક મહા દુ:ખી માણસનું ચિત્ર કાઢવું હોય, અથવા જો કોઈ કવિને તેવા માણસના દેખાવનું વર્ણન કરવું હોય, તો તેણે તે બાઈરીને જોવી. તે ખરેખરૂં દુ:ખનું સ્વરૂપ હતું. જો દુ:ખ માનવી દેહ ધારણ કરી સકે તો તે આ બાઈરીના જેવું જ સઘળાને માલમ પડે. તેને પોતાના શરીરનું બિલકુલ ભાન નહતું. તે પોતાના બે પગની વચ્ચે માથું ઘાલીને બેઠી હતી. તે ઘણી રૂપાળી હતી, પણ દુ:ખના આવેશમાં તેનું રૂપ બદલાઈ જઇને તેની શિકલ ઘણી બીહામણી થઈ ગઈ હતી. તેના મ્હોં ઉપરની નસો ફુલી આવી હતી. તેનું શરીર સઘળું સોસવાઈ ગયું હતું. તેના ઉપરનું તમામ લોહી ઉડી જવાથી તે મુડદાના જેવા ફિકા રંગની દેખાતી હતી. જો તે હાલચાલ કરીને જીવતી છે એમ ન જણાવે, તો તેની અને મુડદાની વચ્ચે કાંઇ ભેદ માલમ પડે એવું નહતું. તેની આંખ ફાટેલી તથા લાલચોળ થઈ ગયલી હતી, અને સાધારણ રીતે જે ચળકાટ તથા બુદ્ધિનો અંશ ઘણું કરીને બીજી આંખોમાં માલમ પડેછે તે તેમાં જણાતો નહતો. તેઓ કોઇ

વખત એક જ વસ્તુ તરફ સ્થિર માંડેલી રહેતી; વખતે વગર મતલબે આણીગમ તેણીગમ ફર્યાં કરતી. જો તેની એકલી આંખ જ ઉપરથી પરીક્ષા કરીએ તો તે છેક ગાંડી થઈ ગયલી છે એમ આપણી ખાતરી થયા વિના રહે નહિ. તેના મનનો વિકાર તેની આંખોમાં જ જણાઈ આવતો હતો એટલું જ નહિ પણ તેનું બોલવું પણ ચિત્તભ્રમ અભાગિયાં માણસોના જેવું જ હતું. તેના શબ્દ તેના મ્હોંમાંથી તુટક તુટક તથા વગર અર્થના નિકળતા. તેના બોલવામાં કાંઈ સંબંધ ન હતો. ઘણા જ ક્રોધમાં આવેલાં માણસો જેમ તુટક તુટક વાકયો વાપરેછે તેવાં વાકયો તે બોલતી; અને ઘડીએ ઘડીએ મોટી મોટી ચીસ પાડવી અથવા ઘાંટો કાઢી પોક મુકીને રોવું એ સિવાય તેના જુસ્સાવડે તેનાથી વધારે થઈ જતુ હતું. જ્યારે તેને ઘણો આવેશ આવતો ત્યારે તે બે હાથે પોતાના માથાના નિમાળાની લટ જોરથી તોડી નાખતી; તેનાં પેહેરેલાં લુગડાં ફાડી નાખતી; માથું તથા છાતી એટલા જોરથી કુટતી કે તેઓ આવા ઘાની સાથે સલામત શી રીતે રહેતાં એજ આશ્ચર્યકારક હતું. પણ એટલાથી તેને નિરાંત વળતી નહિ. વખતે વખતે તે ઉઠીને દોડતી, અને ભીંતની સાથે ઘણા જોરથી પોતાનું માથું અફાળતી. પોતાના હોઠ દાંતવડે એવા તો કરડતી કે તેમાંથી લોહીની ધાર ચાલતી. તેના માથામાંથી નિકળતા લોહીથી તેનાં સઘળાં કપડાં ખરાબ થઈ ગયલાં હતાં, તથા હોઠમાંના લોહીથી તેનું મ્હોં રકતવર્ણું થઈ ગયું હતું. તેનું આખું શરીર થરથર ધ્રુજતું હતું, અને તેનામાં કોઈ જીન ભરાયો હોય એવી તે દેખાતી હતી. ઘણા દુ:ખથી તે બિચારીનું મગજ ઉધું ચત્તું થઈ ગયું હતું, અને તે દુનિયાના તેમજ પોતાના મનને મરી ગયલા જેવી હતી. તેનામાં જીવ તો હતો, પણ તેના મન ઉપરથી તેનો સઘળો અખતિયાર જતો રહ્યો હતો, એટલે જીવવાનું કાંઈ ફળ રહેલું નહતું. એ સઘળી હકીકત ધ્યાનમાં લેશો, અને ઉપર બયાન કીધા પ્રમાણેની એક બાઈરી તમારા મનમાં કલ્પશો, તો માજી પાદશાહ જલાલુદીન ફીરોઝની મુખ્ય બેગમ તથા શાહજાદા અરકલીખાં તથા કદરખાંની મા, મલીકાજહાનની અવસ્થાનો તથા દેખાવનો યથાસ્થિત ચિતાર તમારા મનમાં આવશે.

તે જાતે ઘણા મજબૂત મનની, ખટપટી, તથા રાજ્ય કારભારની લોભી હતી. પોતાના ધણીના મુઆ પછી તેણે વગર વિચારે તથા દુશ્મનનું સામર્થ્ય જાણ્યા વિના પોતાના મોટા છોકરાને ખબર ન કરતાં નાના કદરખાંને

ગાદીએ બેસાડયો. તે કામ પાર પડયું નહિ. તેને, તેના છોકરાને, તથા તેના મળતીઆ લોકોને દિલ્હીમાંથી નાસીને મુલતાન જવું પડયું. એ પ્રમાણે તેની રાજ્ય કાજની મોટી મોટી ઉમેદો પાણીના પરપોટાની પેઠે એકદમ ફુટી ગઈ. એ દુઃખ કાંઈ ઓછું નહતું. પણ તેટલેથી બસ થયું નહિ. તેને તથા તેના છોકરાને મુલતાનમાં ઘેર્યા, અને તેઓને જીવતા રાખવાનું વચન અલફખાંએ આપ્યું; તે ઉપરથી જ તેઓને મુલતાનના લોકોએ શત્રુના હાથમાં સ્વાધીન કર્યા. એથી ઉલટી તેઓના ઉપર વધારે આફત પડી. તોપણ તેને એવી આશા હતી કે તેના છોકરા જ્યાં સુધી જીવતા છે ત્યાં સુધી તેઓના બાપનું રાજ પાછું મેળવવાને તેમને કોઇ વખત પણ તક મળશે. એ ઉમેદથી તેણે દહાડા કાઢયા. પણ જ્યારથી તે શાહજાદાઓથી છુટી પડી ત્યારથી તે નિરાશ થતી ગઇ, અને રાત્રે અને દિવસે તેના મનમાં ઘણા જ ભયંકર વિચારો આવવા લાગ્યા. ઊંઘમાં તે વારેવારે પોતાના છોકરાની કફનમાં વિંટાળેલી લાશ જોયાં કરતી, અને તેને લીધે તેનું ચિત્ત ઘણું જ આકુળ વ્યાકુળ થઇ ગયું હતું. જે તેના મનમાં દેહેશત હતી, જે નઠારા વિચાર તેનાં અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયાં કરતા, તે સઘળું છેલ્લીવારે ખરૂં પડયું. તેને એક ખાનગી જાસુસે ખબર કીધી કે શાહજાદાઓને આંધળા કરી મારી નાખ્યા છે, એ ખબર સાંભળતાં જ તે ભોંય ઉપર બેહોશ થઇને પડી, અને તે બેશુદ્ધિમાંથી થોડીવાર પછી જાગૃત થઇ તો ખરી, પણ તેની અક્કલ ગુમ થઇ ગઇ. તે જાગૃત તો થઇ પણ નહિ જેવી જ; તેનું ભાન જે ગયું તે ફરીને પાછું આવ્યું નહિ; અને જે અવસ્થામાં આપણે તેને જોઇ તે અવસ્થામાં બિચારી આવી પડી.

જ્યારે મલીકાજહાનની આવી દુર્દશાની ખબર પાદશાહને પડી, ત્યારે તેને અંધારા ઓરડામાંથી કાઢીને એક સારા, હવાદાર, અજવાળાવાળા ઓરડામાં રાખી. પણ એ જગ્યાના ફેરફારથી તેના મન ઉપર કાંઇ અસર થઇ નહિ, ઉલટું લોકોને તથા દુનિયાને જોઇને તેના દુઃખમાં અને તેને લીધે તેની ઘેલછામાં વધારો થયો. તે કોઇ કોઇ વાર બારીએ ઉભી રહેતી, અને નીચે જે લોકો આવતા જતા તેઓને એકી નજરે જોયાં કરતી. લોકોને તેને જોઇને ઘણી દયા આવતી, તથા તેના દુઃખને વાસ્તે તેઓ ઘણો અફસોસ કરતા. માત્ર દર્વેશ લોકોને તેના ઉપર ઘણો જ દ્વેશ હતો, અને અગર જો તે કાંઇ પણ વાત બરોબર સમજી સકતી નહતી તોપણ તેઓ

પોતાનો ગુસ્સો વખતો વખત જણાવ્યા વિના રહેતા નહિ. એક વખતે બેગમ બારીએ ઉભી હતી તે વખતે એક દર્વેશે ઊચું જોઇ પોકાર કીધો: "બેગમ સાહેબ, સીદી મૌલાને યાદ કરો. તે એક ફિરસ્તો થઇ ગયો. તેની સખાવત એટલી તો હતી કે રોજ તેને બારણે હજારો ગરીબ લોકો એકઠા મળતા, અને તેઓમાં તે રોજ એક હજાર મણ આટો, પાંચસેં મણ ગોશ્ત, બસેં મણ ખાંડ, તથા તે પ્રમાણે ચોખા, તેલ, ઘી તથા બીજી ખાવાની વસ્તુઓ વેહેંચતો. એવા સખી દર્વેશને તારા દુષ્ટ ખાવિંદે વગર કારણે નાલાયક કાફર લોકોની શિખામણથી મારી નંખાવ્યો. તેનાં શાંશાં ફળ નિપજ્યાં છે તે તુ જાણે છે? તેણે મરતી વખતે શું કહ્યું છે તે તને યાદ છે? સીદી મૌલાના મરણથી ખુદાતાલા ઘણો ગુસ્સે થયો. વાવંટોળિયો થયો તે અર્ધા કલાક સુધી પોહોંચ્યો, તેટલામાં એટલું તો અંધારૂં થયું કે દહાડો રાત જેવો દેખાયો. રસ્તામાં લોકો એકેક સાથે અથડાયા, અને તેઓને ઘેર જવાનો રસ્તો સુજ્યો નહિ. તે વર્ષે વરસાદ આવ્યો નહિ તેથી દુકાળ પડયો અને હજારો હિંદુઓ ભુખથી રસ્તે રસ્તે અને ગલીએ ગલીએ મુડદાં થઇ પડ્યા, અને આખા કુટુંબને કુટુંબ દુ:ખને મારે જમના નદીમાં ડુબીને મરી ગયાં. દરબારમાં ફુટ પડી. પાદશાહને ઘર તરફની મોટી આફત પડી. તેનો મોટો છોકરો ખાનખાના માંદો પડયો, અને થોડે દહાડે મરી ગયો. પાદશાહની પણ થોડી મુદતમાં તેવીજ દશા થઇ. તેને તેના ભત્રીજા હાલના પાદશાહે મારી નાખ્યો. તેના વંશમાંથી રાજ્ય જતું રહ્યું. તેના બાકી રહેલા બે છોકરા પણ હમણાં જ માર્યા ગયા અને તારી આ અવસ્થા થઇ. સીદી મૌલાનો શાપ આવી રીતે અમલમાં આવ્યો; માટે બીજાનાં કીધેલાં પાપનાં ફળ તુ ભોગવે છે."

દર્વેશની આ સઘળું કહેવાની મતલબ એટલી જ હતી કે તે બેગમને ચીઢવવી, તથા દર્વેશ લોકોને વાસ્તે તેનો કેવો વિચાર છે. તે તેની પાસેથી કઢાવવો પણ એ વાતમાં તે બિલકુલ નાઉમેદ થઈ ગયો. તેને જવાબ આપવાને બદલે બેગમ પેહેલાં પ્રમાણે જ જડભરત જેવી ઉભી થઇ રહી, અને કેટલીએક વાર પછી ખડખડ હસી પડી. પોતાના બોલ પવનમાં ઉડી ગયા એમ જાણીને તે દર્વેશ નિરાશ થઇને આગળ ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

આગશર મહીનામાં એક સવારે દિલ્હી શેહેરમાં ઘણો રમણિક તથા જોવા લાયક દેખાવ બની રહ્યો હતો. તે દહાડે દિલ્હી શેહેર બહાર એક કાળિકા માતાનું દેહરૂં હતું તેનો પાટોત્સવ હતો, તથા અલાઉદીન પાદશાહના વડા શાહજાદા ખિજરખાંની શાલગીરી હતી, તેથી હિંદુ તથા મુસલમાન એ બંને લોકોનો તે દિવસે તેહેવાર હતો. સવારે જે વખતે શેહેરની સઘળી મસજીદોમાંથી પેહેલી નીમાજને વાસ્તે બાંગ પોકારવામાં આવી, તે વખતે હિંદુ લોકોનાં ટોળેટોળાં એકઠાં થઇ શેહેર બહાર કાળિકા માતાનાં દર્શન કરવા જતાં હતાં. તે સવારે ટાઢ ઘણી જ પડી હતી, તેથી સઘળાઓએ શાલ, દુશાલા, ધાબળી વગેરે ઉનનાં ગરમ લુગડાં શરીરે વિંટાળેલાં હતાં, તથા ગરીબ લોકો બિચારા ધ્રુજતા ધ્રુજતા દાંત કકડાવતા અદબ કરી ચાલ્યા જતા હતા. કેટલેક દૂર ગયા પછી તેઓ કુતુબમિનાર આગળ આવી પોંહોંચ્યા. એ મિનારો દિલ્હીના પેહેલા મુસલમાન પાદશાહ કુતુબુદીનના રાજ્યમાં બાંધવા માંડયો હતો તે અલ્તમશ પાદશાહના રાજ્યમાં પૂરો થયો. તે ઘણોજ શોભીતો છે; તેનો આકાર મિનારા જેવો છે તથા તે ઉપર રવેશો છે તેમાં ઘણીજ બારીક નકશી કોતરેલી છે. તે ૧૨૧ સુતારી ગજ ઊંચો છે. એકવાર ધરતીકંપ થયાથી તેનો કેટલોક ભાગ પડી ગયલો છે, તોપણ તેના જેટલો ઊંચો મિનારો દુનિયામાં બીજો કોઇ નથી. તેની પાસે એક અધુરી મસજીદ છે, તે તેની બાંધણી તથા શોભામાં હિંદુસ્તાનમાં બીજી કોઇપણ ઇમારતથી ઉતરતી નથી. તે ઉપર લેખ કોતરેલા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે શાહાબુદીન ઘોરીના રાજ્યમાં બંધાવા માંડી હતી. એ મસજીદની પડોસમાં કાળિકાનું દેહેરૂં હતું. તેનું કદ નાનું હતું, તથા બહારથી કાંઇ શોભાયમાન ન હતું; પણ તેનો પરતો એટલો હતો કે તે દહાડે ત્યાં આખા દિલ્હી શેહેર તથા પડોસના ૪૦ અથવા ૫૦ કોશ સુધીનાં ગામો તથા શેહેરોથી હિંદુ લોકો દર્શન કરવા આવ્યા હતા. જુદી જુદી જાતના જુદા જુદા પહેરવેશ તથા રંગબેરંગી પાઘડીઓથી તમાશો ઘણો સુંદર લાગતો હતો; પણ ત્યાં લોકોની ભીડ સિવાય બીજું પણ જોવા લાયક હતું.

કાળિકા દેવીનું રૂપ ઘણું ઉગ્ર તથા બીહામણું હોય છે, અને તેને પ્રાણીનાં બળીદાન આપવામાં આવે છે. તેને રક્તપાતમાં ઘણો આનંદ લાગે

છે તેથી તેની યાત્રાઓમાં ઘણાં નિર્દય કામો થતાં જોવામાં આવે છે. આ વખતે દેવીના મંદિર આગળ ઘણાએક ભક્તો એકઠા થયા હતા, તેઓમાંથી કેટલાએક પોતાની જીભમાં પાળી ખોસતા હતા. બીજે ઠેકાણે ઝીણા અણીદાર ખીલાઓને તેઓની અણી ઉપર રાખીને ભોંયમાં એવા પાસેપાસે દાટેલા હતા કે તેનું એક બીછાનું થઇ રહ્યું હતું તે ઉપર એક પાલખ બાંધેલી હતી તે ઉપરથી કેટલાએક નીચે ખીલાઓની શય્યા ઉપર પડતા હતા. કેટલાએક પોતાની કુખમાં લોઢાની કડી ઘાલીને તેમાં એક દોરડું બાંધીને એક ઝુલતા લાકડાના કટકા સાથે લટકતા હતા, અને કેટલીએકવાર સુધી તેઓ ચક્કર ખાતા હતા. બીજા કેટલાએક ફુલના પુષ્કળ હાર ઘાલીને તથા શરીરે હિંગળોક ચોળીને ઉભા હતા, અથવા કાંઇ રાગનું વાજીત્ર વગાડતા હતા.

આ ભયંકર તથા કંટાળો ઉપજાવનાર તમાશો જોઇને જ સઘળા લોકો ખુશ થતા હતા તેમાં એક પરદેશી તેના પેહેરવેશ તથા રીતભાતથી તુરત બીજાઓથી જુદો પડતો હતો. તે ઘણા ઊંડા વિચારમાં પડેલો હતો, અને બીજા લોકોનાં મ્હોંડાં ઉપર જેટલો ઉમંગ દેખાતો હતો તેટલો તેના ઉપર ન હતો. જે કામને અર્થે તે દિલ્હીમાં આવ્યો હતો તે કામ હજી પાર પડ્યું ન હતું એટલું જ નહિ, પણ તે સિદ્ધ થશે એવો સંભવ પણ ઘણો દૂર દીસતો હતો. પોતાની મતલબ શી રીતે હાંસલ કરવી એ વિષે તે નિરંતર રાત દહાડો મનમાં વિચાર કર્યાં કરતો. અને વારેવારે નિશાસા મુક્યાં કરતો હતો.

વાંચનારાઓએ તેને ઓળખ્યો તો હશે, તે ગૂજરાતના કરણ રાજાનો માજી પ્રધાન **માધવ** હતો એમ આ ઠેકાણે સ્પષ્ટ કહ્યું નહોત તોપણ સઘળાના જાણ્યામાં આવત. આ વખતે તે આ સઘળો તમાશો જોઈ ઘણો વિસ્મિત થયો, અને તે મોટેથી બોલી ઉઠ્યો "જો દેહકષ્ટ કીધાથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થતો હોય તો આ લોક નક્કી સ્વર્ગે જશે." તેની પાસે એક સંન્યાસી ઉભેલો હતો તે આ વાત સાંભળી બોલ્યો: "અરે ભઇયા, જો દેહકષ્ટથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય તો અમારા ઉપર થાય. અમારા દેહકષ્ટ આગળ એ લોકોનો કાંઇ હિસાબ નથી. તેઓ તો વર્ષમાં એક બે દહાડા આ પ્રમાણે કરે છે, પણ અમારે તો આખા જન્મારામાં દેહકષ્ટ કર્યાં જ કરવું જોઇએ. સન્યાસી દુનિયાનો શી રીતે ત્યાગ કરે છે તે વિષે જે **મનુસ્મૃતિ**માં લખેલું છે તે સાંભળો." 'જ્યારે કોઇ કુટુંબના મુખ્ય માણસનું શરીર સઘળું ઢીલું પડી

જાય, તથા નિમાળા સફેદ થાય, તથા તે પોતાનાં છોકરાંનાં છોકરાં જોય, ત્યારે તેણે વનવાસ કરવો. શેહેરમાં જે ખાવાની વસ્તુઓ હોય તે તથા ઘરનાં વાસણકુસણ મુકી દઈને એકાંત વનમાં જવું. પોતાની વહુ તથા છોકરાંને તજવાં, અથવા જો વહુની સાથે આવવાની ખુશી હોય તો તેને જોડે લેવી. તેણે પોતાની સાથે પોતાના ઘરનો અગ્નિ તથા હોમ કરવાનો સઘળો સામાન લેવો; અને વનમાં જઈને પોતાની જ્ઞાન તથા કર્મેંદ્રિયો ઉપર અખતિયાર રાખી રેહેવું. ઋષિઓ જે ખાતા તે કંદ, મૂળ, ફળ, ઇત્યાદિ પવિત્ર વસ્તુઓ તેણે ખાવી. તેણે કાળા હરણનું ચામડું અથવા છાલનું વસ્ત્ર પેહેરવું. સાંજ સવાર સ્નાન કરવું. માથા તથા દાઢીના નિમાળા વધારવા, અને નખ મોટા થવા દેવા. જે તેને ખાવાનું મળે તેમાંથી દાન વગેરે કરવું, તથા તેના આશ્રમમાં જેઓ આવે તેઓનો સત્કાર કરી તેને કંદ, મૂળ, ફળ, પાણી આપવાં. તેણે હમેશાં વેદાભ્યાસ કરવો. ગમે તેવી વિપત્તિ આવી પડે તોપણ ધૈર્ય રાખી પરોપકાર કરવો; પરબ્રહ્મ ઉપર મન સ્થિર રાખવું; નિરંતર આપ્યાં કરવું, પણ કાંઈ દાન લેવું નહિ; અને સઘળા જીવવાળા પદાર્થો ઉપર દયા રાખવી. ભોંય ઉપર તેણે આખો દિવસ લપસ્યાં કરવું અથવા પગના એક આંગળાં ઉપર ઉભા રેહેવું, અથવા ઉઠ બેસ કર્યાં કરવી; પણ સૂર્યોદયની વખતે, બપોરે, તથા સૂર્યાસ્ત થતી વેળા તેણે સ્નાન કરવા જવું; ઉનાળામાં તેણે પંચાગ્નિ વચ્ચે બેસવું; એટલે ચાર અગ્નિ આસપાસ સળગાવવા, ને પાંચમો અગ્નિ માથે સૂર્ય તે સઘળાનો તાપ સહન કરવો. વરસાદના દહાડામાં જ્યારે ભારે ઝાપટાં આવતાં હોય ત્યારે એક પણ વસ્ત્ર ઓઢયાવિના વરસાદમાં ઉભા રહેવું. શિયાળામાં તેણે ભવાયલાં વસ્ત્ર પેહેરવાં, અને ધીમે ધીમે દેહકષ્ટમાં વધારો કર્યાં કરવો. પછી શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પોતાના પવિત્ર અગ્નિને રાખ્યા પછી બીજે દેવતા સળગાવ્યાવિના મૌન્યવ્રત લઈને રેહેવું, અને કંદ, મૂળ ખાવાં; અથવા સન્યાસીએ પત્રાવળીમાં, હાથમાં, અથવા તુમડીમાં શેહેરમાંથી ખાવાનું લઈ આવવું, અને તેમાંથી આઠ કોળિયામાત્ર ખાવા. જે બ્રાહ્મણ વનવાસ કરે તેણે આ તથા એવા બીજા નિયમો પાળવા અને પોતાના આત્માને પરમાત્મા સાથે લીન કરવાને તેણે ઉપનીષદોનો અભ્યાસ કરવો. એ પ્રમાણે તેના આવર્દાના ત્રીજા ભાગમાં વનમાં રહી ધર્મનાં કૃત્યો કીધા પછી

ચોથા ભાગમાં તેણે સન્યાસી થવું. તેણે સઘળું સંસારી સુખ ત્યાગ કરવું, અને પરબ્રહ્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને મોત પણ માગવું નહિ, અને આવર્દા પણ ઇચ્છવું નહિ. જેમ ચાકર પોતાનો પગાર લેવાને મહીનો પુરો થવાની રાહ જોયછે તેમ તેણે તેના નિયમિત વખતને માટે વાટ જોઈ બેસવું."

"હવે સન્યાસી થવાની વિધિ નીચે પ્રમાણે છે. પેહેલાં તો એક સારો દહાડો શોધી કાઢવો, અને તે દહાડે તેણે સ્નાન કરવું, અને એક લુઘડાના દશ કકડા ભગવા રંગીને તેઓને સાથે લઈ મુકરર કીધેલી જગ્યાએ જવું. એ દશ કકડામાંથી ચાર પોતાના ખપને વાસ્તે રાખવા, અને છ ક્રિયા કરાવનાર બ્રાહ્મણોને વેંહેંચી આપવા. સન્યાસીએ બીજા સામાનમાં એક તો સાત ગાંઠાવાળો વાંસનો દંડ, બીજી તુમડી, ત્રીજું હરણનું ચામડું ચોથું રૂપા તથા તાંબા નાણું, ફુલ, રાતા રંગેલા ચોખા, ચંદન ઈત્યાદિ રાખવાં. પછી એક ઘણો જ બદ સ્વાદ રસ તૈયાર કરીને તેને આપવામાં આવે છે તે ઈંદ્રિઓનું સુખ હવે ત્યાગ કીધું એમ જણાવવાને પેલો સન્યાસી પીજાય છે. પછી ગુરૂ તેના કાનમાં મંત્ર ભણેછે, તથા સન્યસ્ત લીધા પછી શું શું કરવું તે તેને સમજાવે છે. પછી તે ભગવાં વસ્ત્ર પેહેરે છે. ન્યાત જાતનો ત્યાગ કીધો તે જણાવવાને તેનું જનોઈ તોડી નાખેછે, અને ચોટલી બોડાવે છે. એ સઘળી ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી દંડ, તુમડી તથા હરણનું ચામડું લેછે, અને તુમડીમાંથી ત્રણ આચમન મંત્ર ભણીને પીએછે એટલે તે સન્યાસી થયો એમ ગણાય છે; પછી તેને સંસાર સાથે કાંઈ સંબંધ રેહેતો નથી. સન્યાસીએ હરેક સવારે સ્નાન કીધા પછી આખા શરીર ઉપર ભસ્મનો લેપ કરવો, દહાડામાં એક વાર ખાવું, પાન સોપારી ખાવાં નહિ, બઈરાં તરફ દૃષ્ટિ પણ કરવીનહિ, હરેક મહીને દાઢી, મુછ તથા માથું બોડાવવું, પાવડી પેહેરવી, જ્યારે બહાર ફરવા નિકળે ત્યારે તેણે એક હાથમાં સાત ગાંઠાનો દંડ પકડવો, બીજા હાથમાં તુમડી લેવી, અને બગલમાં હરણનું ચામડું ઘાલવું. તુમડીમાં પાણી ભરાય અને ચામડું આસનને ઠેકાણે કામ આવે. તેણે ભિક્ષા માગી પેટ ભરવું, કારણ ભિક્ષા માગવાનો તેને અધિકાર છે. જો સન્યાસી પાસે દ્રવ્ય એકઠું થાય તો તેણે દાન કરી દેવું, અથવા તે વડે ધર્મશાળા, દેવસ્થાન, વાવ, કુવા, વગેરે બંધાવવાં. તેઓએ પોતાનો આશ્રમ નદી અથવા તળાવને કાંઠે રાખવો, કેમકે ત્યાં સ્નાન કરવાનું ઘણું સુગમ પડે."

એ સન્યાસીની વાત સઘળી સાંભળી એક યોગી ત્યાં પાસે ઉભો હતો તે બોલ્યો: "ભાઈયા, કરે તે ભલો; મારે તેની તલવાર; અને પાળે તેનો ધર્મ છે. અમારા યોગીઓ તો જે દેહકષ્ટ કરેછે તેની આગળ તમારી તો રમત છે. અમારામાંથી કેટલાએક પોતાના હાથ એટલા વર્ષ સુધી બંધ રાખે છે કે નખ વધી હાથમાં પેસી જાય છે. કેટલાએક વર્ષનાં વર્ષ એકજ ધાટીએ ઉભા રેહેછે. તેઓના હાથ ઊંચા લાંબા રાખેછે તે એટલે સુધી કે નકામા પડવાથી તે હાથ ચીમળાઈ જાયછે, અને જડ તથા અશકત થઈ જાયછે. કેટલાએક મોટો ભાર વહી જાયછે, અથવા તેઓના શરીરના કોઈ કોમળ ભાગમાં એક સાંકળની કડી ભેરવીને તે જ્યાં જાય ત્યાં તે સાંકળ ધસડતા જાય છે. કેટલાએક વર્ષનાં વર્ષ સુધી અથવા કોઈ મોટા રાજ્યની પ્રદક્ષિણા કરી રહે ત્યાંસુધી ભોંય ઉપર કીડાની પેઠે પેટ ઘસડતા ચાલેછે. કેટલાએક જગન્નાથપુરી સુધી આખે રસ્તે પગે પડતા પડતા જાયછે, અથવા શરીરને દડા જેવું કરી નાખી સિંધુ નદીને કાંઠેથી ગંગા નદીના કાંઠાસુધી ગબડતા ગબડતા જાયછે, અને એવી રીતે જતાં જે કાંઈ પૈસા મળે તે એકઠા કરી તેવડે દેવાલય બંધાવેછે, કુવો અથવા વાવ ખોદાવેછે, અથવા કાંઈ ગુપ્ત પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરેછે. કેટલાએક ભરઉનાળામાં બળતા તાપ ઉપર હીંચકા ખાયછે, અથવા ઘણા આકરા તાપ ઉપર નીચું માથું રાખી ટંગાઈ રેહેછે. કેટલાએક ભોંયમાં ગરદન સુધી દટાયછે, અને શ્વાસ લેવાને એક નાનું કાણું રાખેછે. કેટલાએક શરીર ઉપર ચાબખા મારેછે. ખીલાની શય્યા ઉપર કેટલાએક સુએછે; કેટલાએક જીવતાં સુધી પોતાના શરીરને કોઈ ઝાડના થડસાથે સાંકળ વડે બાંધી લેછે. એ પ્રમાણેનાં દેહકષ્ટ તેઓ કરેછે. જો એ વાતની લખેલી સાબીતી જોઈતી હોય તો કાળિદાસ કૃત શાકુંતલ નાટક વાંચો; તેમાં એક ઠેકાણે આ પ્રમાણે લખ્યું છે."

"દુષ્યંત રાજાએ પુછ્યું કે મારિચિ ઋષિનો આશ્રમ કયાં છે? ત્યારે માતલિએ જવાબ દીધો કે:-

શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.

વલ્મીકે* થઇ છે નિમગ્ન અરધી કાયાજ જેની ભલી,
લાંબી સર્પતણી વિંટાઇ ઉરને એને બધી કાંચળી†;।

---

* કીડી અથવા ભમરીઓ માટીનાં નાહાનાં નાહાંનાં જેનાં દર બનાવે છે અથવા માટીની ટેકરીઓ બનાવે છે તે. ઈંગ્રેજીમાં એને Ant-hill કહે છે.

† સાપની કાંચળી ઋષિની છાતી ઉપર જનોઈ અથવા યજ્ઞોપવિતને ઠેકાણે હતી.

કંઠે જીર્ણું થયેલ વેલ તરુની ચોપાસ કંઠી બની
તે પીડા કરતી જણાય તપસીકેરા ગળાને ઘણી. ॥ ૨૭૯ ॥
ખાંધે છે પ્રસરાયલું શિરથકી એવું જટા મંડળ,
તેની માંહ્ય શકુન્તપક્ષિ કરતું માળા નિવાસાર્થ જો ।
એવું રુપ ધરી વસે મુનિ પણું મોહું કરે સૂર્યની
સાંમે બિમ્બ ભણી રહી અચલની પેઠે સ્થિરાકારમાં, ॥ ૨૮૦ ॥
(શ ઉ. ચા.)

એવાં એવાં દેહકષ્ટ યોગી લોકો કરે છે તેની આગળ તમારા સન્યાસીનાં અથવા આ કાળિકાના ભકતોનાં કામ કાંઈ ગણતીમાં નથી.

માધવ કાળિકા દેવીના ભકતોનાં કામ નજરે જોઈ, તથા સન્યાસીઓએ શું કરવું જોઇએ, અને યોગીઓ શું કરેછે તથા કરતા હતા, તેની વાત સઘળી લક્ષપૂર્વક સાંભળી, ઘણો જ આશ્ચર્ય પામ્યો કે માણસનું નાજુક તથા કોમળ શરીર આટલી વેદના શી રીતે ખમતું હશે ? ત્વચા જેની સ્પર્શ શકિત એટલી તો બારીક છે કે એક ઝીણી સોયની અણી ભોકાવાથી પણ દુઃખ થાય, એવી ચામડીથી આટલું બધું દરદ શી રીતે સહેવાતું હશે ? ઘણાંએક માણસો ઠોકર વાગવાથી અથવા બગાસું આવવાથી અથવા એવાં બીજાં દેખીતાં નજીવાં કારણથી તત્કાલ મરણ પામતાં માલમ પડેછે તે છતાં પણ આ લોકો આવાં ભારે દરદ હાથે કરી પેદા કરેછે, તેથી મરતા કેમ નહિ હોય ? માણસનું શરીર ખરેખર ચમત્કારી છે. તેને થોડો પણ આચકો લાગ્યાથી વખતે તેનો લય થાયછે, અને વખતે નાશ કરનારાં સાધનો અનેક આવી તેને તોડી પાડવાને યત્ન કરેછે તોપણ તે ખડકની પેઠે ટકી રેહેછે. એનું મુખ્ય કારણ ટેવ છે. શરીર જેવું ટેવાયછે તેવું થાયછે. જે કારણોથી એક માણસનું મૃત્યુ થાયછે તેથી બીજાનું શરીર જોરાવર થાયછે. એ સઘળો ટેવનો મહિમા છે. પણ ટેવની સત્તાને કાંઇ મર્યાદા છે કે નહિ ? એ વાત ગમે તેમ હોય તોપણ દેહકષ્ટ કરવામાં શો લાભ છે? પરમેશ્વરે માણસને સુંદર તથા ચમત્કારી આંખ આપેલી છે તેવડે તે સૃષ્ટિને નિરખેછે, તેની ખુબી તપાસે છે, અને તે તપાસતાં સૃષ્ટિના કર્ત્તાની અપાર શક્તિ, અનંત ડહાપણ, મોહોળી દયા, તથા ડગલે ડગલે તેના સંકેતના ચિન્હો શોધી કાઢીને વધારે ભક્તિથી તથા વધારે સાચા દીલથી તેને તે સેવે છે, એવી આંખનો માણસે શું ઉપયોગ ન કરવો ? જે કાનવડે સૃષ્ટિ માંહેલા ચિત્તાકર્ષક નાદ, પક્ષીઓનો

સુંદર અવાજ, તથા માણસના ગળામાંથી જે નાના પ્રકારના રમણિક સાદ નિકળેછે તે સંભળાય છે તે શું સર્વ ન સાંભળતાં કાન બંધ કરી રાખવા? જે નાક વડે વાસવાળા પદાર્થોની સુગંધ અથવા દુર્ગંધ પારખી સકીએ છીએ તે નાક કામે ન લગાડવું? તથા ગંધ વિષે તે જે સૂચના આપે તે ન માનવી? વળી જીભ વગેરે મ્હોડામાં જે સાધનો પદાર્થના જુદા જુદા સ્વાદ લેવાને આપેલાં છે તેઓનો ઉપયોગ ન કરવો? સ્વાદમાં જે ભેદ છે તે ખોટો માનીને મીઠો તથા કડવો એકજ સમજવો? અને અનાજ વગેરે જે જે વસ્તુ સ્વાદને સારી લાગે છે તથા શરીરને પોષણકર્ત્તા છે તે તે પદાર્થો પરમેશ્વરે ખાવાને સરજ્યા છે, અને કડવી તથા બદ સ્વાદની વસ્તુઓ જેથી શરીરને પુષ્ટિ મળતી નથી તેઓ તે કામને માટે પેદા કીધેલી નથી એ વાત અનુભવથી જાણ્યા છતાં, શું ખોટી માનવી? અગણિત છિદ્રવાળી તથા અસંખ્ય જ્ઞાનરજ્જુઓથી ભરપૂર એવી ત્વચા જેને બહારના પદાર્થથી જે સુખ દુઃખ થાય છે તે ઓળખવાની શક્તિ આપેલી છે તેને પોતાનું કામ ન કરી સકે એવી કરી નાખવી? વળી જગતમાં ચોતરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે સ્પષ્ટ દીસે છે કે સઘળી વસ્તુઓ જાણે માણસના આનંદ તથા સુખને વાસ્તે જ સરજાયેલી છે તે વસ્તુઓનો ઉપભોગ ન કરતાં દુનિયામાં જેવા આવ્યા તેવા જવું, અને આપણે થઈ ગયા તેની એક પણ નિશાની પાછળ રહેવા ન દેવી? માણસના મનના વિકારો તથા વૃત્તિઓ તરફ જ્યારે નજર કરીએ છીએ ત્યારે આપણે દુનિયામાં આપણા મનુષ્ય જાતિના ભાઇઓ એકઠા રહેવાને ઉત્પન્ન થયલા હોઇએ એમ લાગેછે; તે છતાં જો આપણે એકાંત વનવાસ કરીએ તો દયા, ક્ષમા આદિ આપણા સારા ગુણોનું શું કામ પડે? એ સઘળા ઉપરથી સહેજ અનુમાન થાયછે કે માણસે દુનિયામાં રહીને જે દુઃખ પડે તે ધૈર્યતાથી સહન કરવું, અને જેમ મધમાખી બધાં ફુલોમાંથી મધ ચુસી લેછે તેમ આપણે સઘળા પદાર્થોમાંથી સુખ ખેંચી કાઢવું. દેહકષ્ટ શા માટે કરવું? હવે માણસ જેનામાં ઇશ્વરે વિવેક બુદ્ધિ મૂકેલી છે, તેથી તે જે કાર્ય કરેછે તેમાં કાંઈ પણ કારણ હોવું જોઇએ માટે આ દેહ દમવાનું પણ કાંઈ કારણ હશે. અગર જો સૃષ્ટિની ખુબી આંખવડે જણાય છે, ચંપા, ચંબેલી, મોગરા, વગેરે ખુશબોદાર ફુલોનો સુવાસ ઘ્રાણેંદ્રિયથી માલમ પડેછે, અગર જો રસેંદ્રિયથી જ ખટ્રસનો સ્વાદ સમજાયછે, ટુંકામાં માણસને સુખ થાય એવી જ આ જગતની રચના કીધેલી

છે, તોપણુ એ ઇંદ્રિઓ આપણુને હમેશાં તાબે રેહેતી નથી. જો તેઓને આપણે જીતીશું નહિ તો તેઓ આપણુને જીતશે. ઇંદ્રિઓવડે જેટલું સુખ થાય છે તેટલું જ દુઃખ પણ થાય છે, અને એટલા દુઃખથી કાંઇબસ થતુ નથી. એ ઇંદ્રિઓના જો આપણે ગુલામ થયા તો આપણે પશુ સમાન થઇ જઇએ છીએ, અને ખરૂં ખોટું સમજવાની તથા પરમેશ્વરને ઓળખવાની જે શક્તિ એકલા મનુષ્યને જ બક્ષેલી છે તેનો ખોટો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આંખ વડે કેટલાએકની ઇશ્વર ઉપરની ભક્તિ દૃઢ થાય છે, ત્યારે ઘણા તો તે વડે દુષ્ટ અને અધર્મી કર્મો કરે છે, અને કારીગરીની શોભા તથા ચતુરાઇ જોવામાં ગરક થઇ કારીગરની શકિત તથા ડહાપણ જોવું ભુલી જાય છે, અથવા કારીગરીમાં ખામી કાઢી કારીગર છે જ નહિ એમ કેહે છે, અથવા છે તો તેનો ઇનસાફ, દયા, ડહાપણુ, ચતુરાઇ તથા સારાપણમાં ખામી છે એવો મત ચલાવે છે. એવા ભયાનક ખાડામાં પડતાં બચવાને જ, કેટલાએક ભકતોએ પોતાની આંખ પોતાને હાથે ફોડી નાખી છે. માટે ઇંદ્રિઓ જેમ આપણી મિત્ર તેમ આપણી શત્રુ પણ છે. તે એક નદીના પ્રવાહ જેવી છે. જ્યાં સુધી તે ધીમે ચાલે છે ત્યાં સુધી સઘળાને ફાયદો કરે છે, પણ જ્યારે તે જુસ્સાથી વહે છે, ત્યારે તેના સપાટામાં જે આવે તેને ઘસડી જાય છે. તે એક વાઘ જેવી છે. જ્યાં સુધી તેને પાંજરામાં ગોંધી રાખે ત્યાં સુધી કાંઇ ચિંતા નહિ, પણ તેને પાંજરૂં તોડતાં વાર લાગતી નથી. તેને જીતવી એ ઘણું કઠણ કામ છે, અને ઘણા જ થોડા માણસથી તે બની સકે છે, માટે તેઓને ફાવવા જ ન દેવી એ ડહાપણ છે. એટલા કારણોથી સન્યાસી, યોગી, વગેરે પોતાની ઇંદ્રિઓ ઉપર ભરોસો રાખતા નથી.

વળી આ સંસાર એક મોટો વિકટ સાગર છે તેમાં કરોડો વહાણો હંકારાય છે. તે વહાણોમાં તેના ધણી પોતાની સાથે સંબંધ રાખનાર માણસો લઇને બેસે છે. એ દરિઆમાં અગણિત નાના મોટા ખડકો પાણીમાં ઢંકાયલા છે તે ઉપર કેટલાંએક વહાણો ગર્ભપૂરી બંદરમાંથી નિકળતાં જ અથડાઇને ભાંગી જાય છે, અને તેમાં બેઠેલાં તમામ માણસો ગરક થઇ જાય છે. બીજાં કેટલાંએક થોડે આગળ ચાલ્યા પછી ડુબે છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક વહાણુ એ ખડકોને લીધે ભાંગતાં માલમ પડે છે; અને બીજાં નવાં ગર્ભપૂરી બંદરની ગોદીમાંથી દરિઆમાં બહાર પડે છે. જ્યાં સુધી વહાણો મુકતપૂરી બંદરે પોહોંચે ત્યાં સુધી આખે રસ્તે સાગરનાં મોટાં ઉછળતાં

તોફાની મોજાંથી તેઓ ઊંચાં નીચાં થાય છે, અને હમણાં ડુબશે હમણાં ડુબશે એવી તેમાં બેસનારાઓને દેહેશત રહે છે. દરિઆમાં ડુબેલા ખડકો સિવાય બીજા અગણિત ઊંચા આવેલા પથ્થરના સીધી બાજુવાળા બેટો છે. તે ઉપર લીલોતરી તથા રળિયામણા પર્વતો હોવાને લીધે ઘણા સુંદર દેખાય છે. વળી તે ઉપર દેખીતી ખુબસુરત દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓ બેસીને મધુર રાગથી ગાયન કરે છે. કટાક્ષ બાણથી વહાણમાં બેસનારાઓને ત્યાં આવવાને ઇશારત કરે છે. વહાણ ધણીની સાથે જેઓ બેઠેલા હોય છે તેઓમાંથી કેટલાએક તેના ખરા મિત્ર હોય છે; કેટલાએક તો તે દુષ્ટ રાક્ષસીઓનાં સગાં તથા મદદગાર હોય છે, અને તેઓ વહાણ ધણીને તે બેટોમાં જવાને નિરંતર સમજાવ્યાં કરેછે. જ્યાં સુધી વહાણનું સુકાન વિવેકની પાસે હોયછે ત્યાં સુધી સામે પવને પણ તે સદ્ગુણની સાંકડી નાળમાં જ તે વહાણ ચલાવેછે. પણ તે રસ્તામાં તે વહાણધણીને મઝા પડતી નથી. તેના વહાણમાં બેસનારા તોપણ તેના શત્રુઓ તેના હમેશાં કાન ભર્યા કરેછે, અને વિવેક જે રસ્તે વહાણ લઇ જાય છે તે રસ્તામાં કાંઈ જોવા જેવું નથી, તથા જ્યારે આ સાગરમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંની સઘળી મોજ ચાખીએ નહિ તો ફેરો મિથ્યા એવી શિખામણ આપી વિવેક પાસેથી સુકાન છીનવી લેવડાવીને અવિચારને સુકાનીનું કામ સોંપાવે છે. પછી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરરૂપી સઢો ચઢાવવામ આવે છે; અને તૃષ્ણારૂપી પૂરનો પવન જોરથી ફુકતાં વાર જ વહાણ સદ્ગુણની નાળમાંથી ઘસડાઇને ઓહોળા દરિઆમાં પડે છે. પછી જે રસીલો બેટ પાસે હોય છે તે તરફ વહાણ હંકરાય છે. આ વખતે નાળમાંના વહાણ-વાળાઓ બહાર પડેલા વહાણવાળાઓને મોટેથી પોકાર કરીને બેટ પાસે જવાની ખરાબી સમજાવે છે, તથા જે વહાણવાળા તે બેટની પાસે લગભગ ગયા હોય એવા, તથા જેનાં વહાણો બેટના પથ્થરની સીધી બાજુઓ ઉપ-અથડાઇને કડકે કડકા થઈ ગયાં હોય તે તેઓને દેખાડે છે. પણ મૂર્ખ વ-હાણવટી તેઓની વાત લગાર પણ કાને ધરતો નથી. દુર્ગુણ નામની રાક્ષસીઓના મદદગાર તથા જાસુસો તેને સમજાવે છે કે જેઓ બર દરિ-યામાં પડ્યા નથી, તેઓ તેની ખુબી જાણી સકતા નથી, તથા જેઓનાં વહાણ અથડાયાં છે તેઓનાં સુકાની સારા નહિ હોય અથવા તેઓએ બેટ ઉપર જવાનો ખોટો રસ્તો પકડ્યો હશે, આપણને એમ થશે નહિ અને એમ કરતાં જો વહાણને જોખમ લાગે એવો જરાપણ સંભવ લાગશે

તો તુરત સઢ વિંટાળી લઈ વહાણુ પાછું નાળમાં ઘાલી દઇશું; પણુ નુકશાન લાગશે એવી નકામી બીહીકથી એક સાંકડી નાળમાં ચાલ્યાં કરવું, અને આ સાગરમાંના અગણિત બેટોમાં શું શું છે તે શોધ્યા વિના રહેવું, તેમાં વહાણુ ચલાવવાની ખુબી શી? એવી સલાહ માન્ય કરી વહાણુ આગળ બેટ તરફ ચલાવે છે, અને રસ્તામાં ડુબતાં બીજાં વહાણો જોય છે, તથા તે બેટની પાસે લાખો વહાણો ભાગતાં તેની નજરે પડે છે તોપણુ તે બેધડક આગળ ચલાવ્યો જાય છે, એટલે સુધી કે તે વહાણુ પણુ બીજાઓની પેઠે તળીએ બેસે છે. તે વખતે તે રડે, શોક કરે કે પસ્તાય તે શા કામનું? જોત જોતામાં વહાણુ નીચે બેસતું જાય છે, પણુ કોઈ તેને લેખવતું નથી, અથવા બચાવવાનો વખત વિતી જવાથી નાળમાંના ઘણાએક વહાણુવાળાઓ તેઓની તરફ દોરડાં ફેંકી તથા નાના નાના મછવા મુકાવીને તેઓને ઉગારવાને જે મેહેનત કરે તે સઘળી નિષ્ફલ જાય છે. ધન્ય છે એવા મદદ કરનારા વહાણુવાળાઓને કે આટલી બધી લાલચ તુચ્છ ગણીને, આટલું બધું જોખમ વેઠીને, બલકે ડુબતા તથા ડુબવાની તૈયારી ઉપર આવેલા વહાણુવાળાઓની ગાળ ખાઇને, તથા તેઓની તરફથી અપમાન સહીને તેઓને મુક્તપૂરીના સાચા રસ્તા ઉપર લઇ આવવાને તેઓ આટલો બધો શ્રમ કરે છે; એ પરોપકારી પરમાર્થી વહાણુવાળાઓની મેહનત કાંઇ હમેશાં અફળ થતી નથી. અગર જો ઘણાં વહાણો તેઓની તરફથી સહાયતા આવ્યા પેહેલાં અથવા આવ્યા છતાં પણુ ભાંગેછે તોપણુ થોડાંએકને તો તેઓ બચાવી શકે છે, અને તેઓને પાછાં નાળમાં ઘાલી દે છે. નાળ બહાર લાલચના ટાપુઓ એટલા તો અસંખ્ય છે, અને તેઓના ઉપર એટલી તો મોહ પમાડનાર સ્ત્રીઓ બેઠી બેઠી મધુર સ્વરે સઘળાને બોલાવે છે કે જેઓ તુતક ઉપર બેઠેલા હોય છે તેઓને ત્યાં જવાનું મન થાય છે. પણુ વિવેક સુકાનીનું પ્રબળ તુટેલું નહિ તેથી પાછા નાળમાં ઘસડાઇ આવે છે. એ પ્રમાણે નાળમાંનાં વહાણુ ઝોલા ખાયછે, અને વખતે વખતે થોડીવાર નાળબહાર જઇ આવી પાછાં રસ્તે પડે છે. એ પ્રમાણે નાળમાં છતાં પણુ તુતક ઉપર બેસનારાઓને જોખમ છે, અને નાળમાંથી જરાપણુ ખસ્યા તો મુક્તપૂરીના બંદરમાં પેસવાનો ત્યાંના પુરજાના દારોગા તરફથી પરવાનો મળશે નહિ એવા ધાકથી કેટલાએક તે તુતક છોડી બંડારમાં જઇ ભરાઇ રહે છે, અને આગળ વહાણુ લંગરવાર

થાય ત્યાંસુધી પોતાનું મ્હોડું બહાર બતાવતા નથી. કેટલાએક તુતક ઉપર રહે છે તેઓ વહાણને નાળબહાર ધસડાતુ અટકાવવાને હમેશાં તેને નબળું પાડ્યાં કરે છે, એટલે તે મેદાન પડી સકતુ નથી. એ પ્રમાણેનો સંસાર છે. તેમાંની હ નરો લાલચોના ફાંદામાં ન પડવાને માટે તથા તે લાલચ તરફ મન ન દો ટલા માટે ઘણા માણસો દેહને કષ્ટ કરેછે. વળી દેહને અને મનને એ નિકટનો સંબંધ છે કે જો દેહને કષ્ટ થાય તો મન પણ કષ્ટ પામે છે, અને યાથી મોહ જાળમાં ફસાઈ પડવાને તેને કદાચ અટકાવ થાય છે. એ કારણુ સિવાય બીજું કાંઇ જડતું નથી. એવા વિચાર કરતો કરતો માધવ પોતાને ઘેર જતો હતો ત્યારે પાદશાહી મેહેલ આગળ એક મોટો તમાશો થઈ રહ્યો હતો.

શાહજાદા ખિજરખાંની આજ શાલગરી હતી તેથી દરબારી કામ સઘળું બંધ હતું,તોપણ પાદશાહ તથા શાહજાદાને મુબારકબાદી આપવાને સઘળા અમીર ઉમરાવો એકઠા થયા હતા, તથા ખુદ અલાઉદીન પોતાના તખ્ત ઉપર બિરાજેલો હતો. આ વખતે રાજ્યના કારભારીઓમાં કેટલોક ફેરફાર થયલો હતો. જ્યારે અલાઉદ્દીન ગાદીએ બેઠો, ત્યારે માજી પાદશાહની બેગમ તથા શાહજાદા અરકલીખાં તથા કદરખાંએ રાજ્ય મેળવવાને લડાઇ ચલાવી હતી તેમાં કેટલાએક અમીરોએ તેમને મદદ આપી હતી; તથા તેના બદલામાં તેઓની પાસેથી ઘણુંએ દ્રવ્ય તેઓને મળ્યું હતુ તે તેઓની પાસેથી તેણે છીનવી લીધું એટલું જ નહિ, પણ તેઓ સઘળાની આંખ ફોડી નાખી, તથા તેઓની સઘળી માલમિલકત જપ્ત કીધી. એ રીતે તેણે પાદશાહી ખજાનામાં ઉમેરો કીધો. પણ એટલાથી તે ધરાયો નહિ. પોતાને ગાદી મળવામાં કાંઇ હરકત પડે નહિ માટે તેણે પોતે પણ ઘણાએક અમીર ઉમરાવોમાં પુષ્કળ પૈસા વેહેંચ્યા હતા તે સઘળા હમણાં તેણે તેઓની પાસેથી પાછા માગ્યા; અને તેની સાથે વળી લાંચરૂશવત લોકો પાસેથી તેઓએ લીધી છે તથા સરકારની પણ મોટી મોટી રકમો ઉચાપત કીધી છે એવું તેણે કેટલાએક કામદારો ઉપર તોહોમત મુક્યું. આ કામમાં તેના વજીર ખ્વાજાખતીરે તેને કાંઇપણ મદદ આપી નહિ એટલુંજ નહિ, પણ પાદશાહનો આ ગેરઇનસાફ તથા જૂલમની સામા ઊલટો અભિપ્રાય આપવાની તેણે હિમ્મત ચલાવી. પાદશાહ ઘણો જ નાખુશ થયો, અને જો ખ્વાજાખતીરની સાચવટ, તથા સદ્ગુણે તેનો બચાવ કીધો નહોત તો તેની ગરદન

કપાઈ ગાત. અગરજો તે જીવતો તો રહ્યો તોપણ તેના અધિકાર ઉપરથી તેને કાઢી મુકયો, અને નુસરતખાંને વજીરાત આપી. એ નવા વજીરે પાદશાહનો ગેરવાજબી હુકમ માથે ચઢાવ્યો, અને તેણે અમીરો ઉપર સખ્તી કરીને તેઓની પાસેથી આપેલા પૈસા પાછા કઢાવવા માંડ્યા. અમીર લોકો આ જૂલમથી ઘણા ગભરાયા, તથા બીજો કાંઇ ઇલાજ નથી એમ જાણી તેઓ તે હુકમની સામે થયા, તથા ઘણાજણે એકઠા મળી એ ઉઠાવ્યું, પણ તેઓનું કાંઇ વળ્યું નહિ. ઉલટું તેઓના સઘળા પૈસા એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ સઘળાને કેદખાનામાં નાંખ્યા, જ્યાં તેઓને કેટલીએક મુદત સુધી સબ્રાં કરવું પડયું. પાછળથી તેઓને પોતાની બેવકુફીનો ઘણો પસ્તાવો થયો, તથા પોતાના ગુન્હાને વાસ્તે તેઓએ પાદશાહની ઘણીવાર માફી માગી, પણ કઠણ મનના તથા નિર્દય અલાઉદીને તેઓને ક્ષમા કીધી નહિ.

હમણાં અલાઉદીનના સઘળા શત્રુઓ છુટા પડી ગયા હતા, તથા તેને હવે પોતાના રાજ્યની સલામતીને વાસ્તે કાંઇપણ દેહેશત રહી નહતી, તેથી તેણે વિચાર્યું કે હવે એ અમીરો તરફથી રાજ્યને કાંઇપણ નુકસાન પોંહોંચવાનું નથી; તેથી ખિઝરખાં શાહજાદાની શાદીને રોજ તેઓ સઘળાને છોડી મુકી તે દહાડાની ઉત્સવની ખુશાલીમાં વધારો કરવાનો તથા લોકોમાં વાહવાહ કહેવડાવવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. બધા અમીરોને તેણે કેદખાનામાંથી બોલાવી મંગાવ્યા, પોતાની સામા ઉભા રાખ્યા. તેઓ બિચારા મરણતોલ થઇ ગયા હતા; અને જીવથી ઉગર્યા તથા બંધીખાનામાંથી એટલા જલદી છુટયા તેને વાસ્તે તેઓ પરમેશ્વરની અંતઃકરણપૂર્વક સ્તુતિ કરતા હતા. 'તમે સઘળા હવે બંધીખાનામાંથી છુટયા' એટલું પાદશાહના મ્હોંમાંથી નિકળતાંજ તેઓની છાતીમાં હરખ ઉભરાઇ ગયો, અને "શુકર અલ્લા", એટલાજ અક્ષર તેઓના મ્હોડામાંથી નિકળી ગયા. તે વખતે મિજલસમાં ઘણા મોટા મોલવી તથા મુસલમાની ધર્મ તથા શરેહના ઘણા કાબીલ લોકો બેઠેલા હતા. તેઓમાં મુખ્ય મોઘીસુદીન કાઝી હતો. તે કાઝી સાહેબની સામું જોઇ અલાઉદીન પાદશાહે કહ્યું કે આજે દરબારી કામ સઘળું બંધ છે, તથા આજનો દિવસ ઘણો ખુશી ખુશાલીનો છે, માટે તમને મારે શરેહ બાબે કેટલાએક સવાલ પૂછવા છે. આગળ કોઇ વખત પણ પાદશાહે ઇલમી લોકોની સલાહ પૂછી નહતી, તથા એવા સઘળાઓને તે ઢોંગી તથા લુચ્ચા ગણતો હતો, તેથી પાદશાહની ઉપલી વાત સાંભળીને

કાઝી સાહેબના હોશ ઉડી ગયા, તથા હવે શું થશે તેની મોટી ફિકર તેને પડી. તે બોલ્યો: "જહાંપન્હા, જે ફરમાવો છો તે ઉપરથી મને નક્કી થાય છે કે મારો અંતકાળ પાસે આવ્યો છે, તથા મારા દહાડાની ગણતરી થઇ ચુકી છે. જો એમ હોય, અને તેમ કરવાની જહાંપન્હાની મરજી હોય તો મરવાને હું તૈયાર છું. પણ બંદાની અરજ એટલી જ છે કે જો સાચેસાચું બોલવાને માટે તથા જે ખુદાનો કલામ છે તે પ્રમાણે ખરેખરી દેહેશત રાખ્યા વિના અભિપ્રાય આપવાને માટે જો આપ મને ગરદન મારશો, તો મને મારી નાખવાના ગુન્હામાં ઘણો ઉમેરો થશે, એટલા માટે જ હું ઘણો દિલગીર છું; બીજી કશી વાતની મને દરકાર નથી." આ વાત સાંભળીને પાદશાહે પૂછ્યું કે "તમે શા ઉપરથી આટલી દેહેશત રાખો છો?" કાઝીએ જવાબ દીધો કે "જો હું સાચું બોલીશ, અને તેથી જહાંપન્હાને ગુસ્સો લાગશે તો મારી જીંદગી પૂરી થશે, અને જો હું જુઠું બોલીશ, અને જહાંપન્હાને બીજાઓથી સાચી વાતની ખબર થશે તોપણ હું મોતની શિક્ષાને યોગ્ય થઇશ." અલાઉદીને કાઝીને ધીરજ આપી, તથા શાંત મન રાખી પેગંબર સાહેબની શરેહ પ્રમાણે સઘળા સવાલોના સાચા જવાબ આપવાની ભલામણ કીધી. પછી પાદશાહે એક પછી એક સવાલો પૂછવા શરૂ કર્યા.

પેહેલો સવાલ—જે સરકારી નોકરોએ રૂશવત લેવાનો અન્યાય કીધો હોય, તથા જેઓએ સરકારની ઉચાપત કીધી હોય, તેઓએ જાણે ચોરી કીધી હોય અને ખરેખરા ચોર જ હોય તે માફક તેઓને સજા કરવી મુનાસિબ છે કે નહિ?

જવાબ—જો કોઇપણ સરકારી નોકરને તેના કામની મેહેનત તથા જવાબદારી પ્રમાણે જોઇએ તેટલો મુસારો મળતો હોય, અને તે છતાં પણ તે રૂશવત લેવાનો તથા જે લોકોની સાથે તેને કામ પડે તેઓની પાસેથી બળાત્કારે પૈસા કઢાવવાનો ગુન્હો કરે તો સરકારની નજરમાં આવે તેવા ઉપાયથી તે પૈસા વસુલ કરી લેવાનો તેને અખત્યાર છે. પણ કોઈ સાધારણ ગુન્હેગારની પેઠે તેને દેહાંત દંડ કરવાનો તથા તેના હાથ પગ વગેરે શરીરનું એકાદું અંગ કાપી નાખવાનો સરકારને હક નથી.

પાદશાહે કહ્યું કે આ વાતમાં હું શરેહ પ્રમાણે બરોબર ચાલું છું. કેમકે સરકારી નોકરોએ જોર જુલમથી ફોસલાવીને અથવા દગાફટકાથી જે પૈસા લોકો પાસેથી લીધા હોયછે તેઓની પાસેથી હું ગમે તે ઉપાયથી વખતે મારફાડ કરી તથા તેઓના શરીરને દુઃખ દઇને પણ પાછા કઢાવુંછું;

બીજો સવાલ–હું તખ્ત ઉપર બેઠો તે પેહેલાં મેં દેવગઢ ઉપર ચડાઇ કરી ત્યાંથી દ્રવ્ય હરી લાવ્યો તે મારી ખાસ મિલકત ગણી તેને મારી પાસે રાખવાનો મારો હક છે કે નહિ? શું તે પૈસા મારે સરકારી ખજાનામાં મુકવા જોઇએ? અને લુંટના કોઈ પણ ભાગ ઉપર લશ્કરના લોકોનો કાંઈ હક છે કે નહિ?

જવાબ–પાદશાહની સાથે લડાઈમાં જેટલા સિપાઇઓ હતા તેઓમાંના દરેક સિપાઇને જેટલો હિસ્સો આપવો જોઇએ તેટલો જ હિસ્સો લેવાને જહાંપન્હાને હક છે.

આ જવાબ સાંભળીને પાદશાહ ઘણો નાખુશ થયો, અને જરા ચીઢીને બોલ્યો કે જે વખત હું ફક્ત સરદાર હતો તે વખતે મારી જાતની મેહેનતથી મેળવેલી લુંટ ઉપર સરકારનો અથવા ખાનગી સિપાઇઓનો શો હક પોંહોંચે છે તે મારાથી સમજાતું નથી.

કાઝીએ જવાબ દીધો કે જેટલી લુંટ આપે પોતે પોતાની મેહેનતથી મેળવેલી હોય તેટલા ઉપર જ ફક્ત આપનો દાવો વાજબી છે; જેટલી લુંટ સિપાઈઓની મેહેનતથી મેળવી હોય તેમાં તો આપની સાથે તેઓનો પણ હિસ્સો ગણાવો જોઇએ.

ત્રીજો સવાલ–ઉપલી તમામ મિલકત ઉપર મારી જાતનો તથા મારાં છોકરાંનો કેટલો હક પોંહોંચે છે?

કાઝીએ પોતાના મનમાં નક્કી કીધું કે હવે મારૂં મોત પાસે આવ્યું છે, કેમકે મારા આગલા જવાબથી જ્યારે પાદશાહ ગુસ્સે થયો છે ત્યારે હમણાં જે જવાબ આપીશ તેથી તે વધારે કોપાયમાન થશે.

પાદશાહ બોલ્યો–બોલ, હું તારા એક વાળને ઇજા કરીશ નહિ.

કાઝી–જહાંપન્હા, એ સવાલનો જવાબ ત્રણ રીતે દઈ સકાય. પેહેલી તો એ કે જો આપને અદલ ઇનસાફથી તથા ખલીફાઓના કાયદા મુજબ કામ કરવું હોય તો જેટલા લોકો આપની સાથે સામેલ હતા તેઓ સઘળા જોડે સરખે હિસ્સે એ સઘળી લુંટ વેંહેંચી લેવી જોઇએ. બીજી એ કે જો જહાંપન્હાને વચલો રસ્તો પકડવો હોય તો જે મોટામાં મોટો હિસ્સો કોઇ પણ લશ્કરી અમલદારને ભાગે આવે તેટલો લઈ સંતોષ પામવું જોઇએ; અને ત્રીજી એ કે જો જુલમી કામો કરાવવાને પાદશાહોને મસલત આપનારાઓ તેવાં કામોની મંજુરિયતને માટે શરેહનો ગમે તેવો અર્થ મરડી મચડીને કરે છે તેવા લોકોના

અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલવાની આપની મરજી હોય તો કોઇ લશ્કરી અમલદારને મોટામાં મોટો હિસ્સો મળ્યો હોય તે કરતાં પણ વધારે લેવો. તે લેવાને કાંઇ-પણ આધાર મળી સકતો નથી. સાધારણ-સિપાઇને ભાગે અથવા કોઇ મોટા અમલદારને હિસ્સે જેટલું આવે તેટલું જહાંપન્હાના શાહજાદાઓને મળી સકે.

આ સાંભળી પાદશાહ ઘણો ક્રોધાયમાન થયો, અને બોલ્યો "શું મારા ઘ-રકબીલાને વાસ્તે તમામ ખરચ કરૂંછું, તથા નજરાણા તથા ઇનામો વેંહેંચવામાં જે પૈસા વાપરૂંછું તે શરેહથી ઉલટું છે?" કાઝીએ ધીમેથી જવાબ દીધો "જ્યારે જહાંપન્હા મને શરેહનો ખુલાસો પુછોછો ત્યારે હું કુરાને શરીફ પ્રમાણે જવાબ દેવાને બંધાયલોછું. પણ રાજનીતિ ઉપર નજર રાખી મને જવાબ દેવાનું ફરમા-વશો તો બંદા એટલી જ અરજ કરશે કે જહાંપન્હા જે કરેછે તે વાજબી તથા બરહક છે; કેમકે રાજનીતિ એવી છે કે જેમ આપ વધારે દોલત એકઠી કરશો, તેમ આપના દરબારને તથા રાજ્યને વધારે શોભા મળશે.

પાદશાહ—જે સિપાઈ હાજરીની વખતે ગેરહાજર રહેછે તેનો ત્રણ વર્ષ સુધી એકેક મહીનાનો પગાર હું અટકાવુંછું. જે સખસ બંડ ઉઠાવેછે તેની હું જડમૂળથી નસલ કાઢુંછું, તથા ગમે તે દેશમાં તેઓની સ્થાવર અથવા જંગમ મિલકત હોય તે હું તરત જપ્ત કરૂંછું. શું તમારો અભિ-પ્રાય એવો છે કે વ્યભિચારી, ચોર, છાકટા લોકોને દંડવા મુનાસિબ નથી?

આ સાંભળીને કાઝી તો થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો, તથા રાજાની રી-તભાત, બોલવાનો જુસ્સો, તથા મ્હોંની શિકલ જોતાં જ તેણે ઉઠી નાસવા માડ્યું; પણ જ્યારે તે ઉમરા આગળ ગયો ત્યારે ઉભો રહી ત્યાં તે પાદશાહને પગે પડ્યો, અને ઉઠીને બોલ્યો કે "જહાંપન્હા જેટલું કરોછો તેટલું શરેહથી ઉલટું છે." એટલું કેહેતાં જ લાગલો નાસી ગયો. તેણે ઘેર જઈ પોતાનું વસિયતનામું કીધું, અને ખુદાતાલાની બંદગી કરી મન શાંત રાખી જલાદની રાહ જોતો બેઠો. પણ તેની દેહેશત પ્રમાણે કાંઈ બન્યું નહિ. પાદશાહ કાઝીનું બોલવું તથા આવી રીતે એકદમ નાસી જવું જોઇને ઘણો તાજુબ તથા ગુસ્સે થયો તો ખરો, તો પણ તેણે જે-ટલું કહ્યું તેટલું સાચા દીલથી તથા ઇશ્વરનો ડર રાખી કહ્યું તેટલા જ ઉપરથી પાદશાહને ઘણી રેહેમ આવી અને તેણે જ્યારે તે કાઝીને બોલાવી મંગાવવાને એક માણસ મોકલ્યું ત્યારે દરબારી લોકો ઘણા ભય પામ્યા, અને આગળ શું થશે એ વાતની તેઓને ભારે ફિકર પડી.

કાઝી સાહેબ કાંપતા કાંપતા પાદશાહની હજુરમાં આવી ઉભા રહ્યા; પણ પાદશાહે તેના ઉપર ક્રોધની કાંઈ નિશાની દેખાડવાને બદલે તેને આદરમાન આપ્યું, તથા સત્કાર કીધો તે જોઈ તે તથા બીજા અમીર ઉમરાવો ઘણા આશ્ચર્ય પામ્યા. કાઝી સાહેબને એક જરીનો જામો તથા એક હજાર તનખાની એક થેલીનો સરપાવ થયો; અને એ કિમતી બક્ષીશ આપતી વખતે અલાઉદીન નીચે પ્રમાણે બોલ્યો: "કાઝી સાહેબ, અગર જો મેં આપની પેઠે કિતાબોનો અભ્યાસ કીધો નથી, તોપણ મેં મુસલમાનને પેટે જન્મ લીધો છે તે હું કદી ભુલનાર નથી. તેથી તમે જે સઘળા જવાબ દીધા છે તે સાચા છે એમ મારાથી કબુલ કીધાવિના ચાલતું નથી. તોપણ હું એટલું તો હજી કહુંછું કે જો હું તમારા ખરા અભિપ્રાય પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવું તો આ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય એક દહાડો પણ બરોબર ચાલે નહિ. જો ગુન્હાઓને માટે સખ્ત સજા કરવામાં ન આવે તો ગુન્હા કોઈ કાળે બંધ થાય નહિ. માટે એવી બાબતોમાં મારી અક્કલ પ્રમાણે જ્યારે ઘણી સખ્તીથી ચાલુંછું, ત્યારે હું ખુદા ઉપર બિલકુલ ભરોસો રાખુંછું, અને ઘણી નમ્રતાઇથી એ દયાળુ, પાક પરવરદેગારની બંદગી કરૂંછું કે જો મારી ભુલ થાય તો હું તોબા કરીશ, એટલે હું મહા પાપી ઉપર તે મેહેર કરશે."

પાદશાહનું આ બોલવું સાંભળી સઘળા દરબારમાં બેઠેલા લોકો દિંગ થઈ ગયા, અને કાઝી સાહેબની અજાયબ જેવી હિંમત તથા પાદશાહના અદલ ઇનસાફ તથા ડહાપણ ઉપર તેઓએ હજાર આફરીન કીધી. છુટેલા અમીરો પાદશાહને પગે પડયા, અને ફરીથી કોઈ વાર તેની સામા માથું ન ઉઠાવવા તેમણે ખરા મનથી વચન આપ્યું. પછી પાદશાહ દરબારમાંથી ઉઠયો, અને ખિજરખાં શાહજાદો બધા અમીરોની ટોળીમાં શામેલ થયો. હવે તે દહાડાની ગમત તથા મોજ શરૂ થઈ. કંચનીઓના નાચ થવા માંડયા, તથા શરાબબાજી પણ પુષ્કળ ચાલી. તે સઘળું થઈ રહ્યા પછી તેઓ સઘળા પોતપોતાને ઘેર ગયા. પછી બપોરે અમીર લોકો પાદશાહી મેહેલમાં પાછા એકઠા થયા તે વખતે એક પેટીમાં સોના તથા રૂપાની બદામ ભરીને એક ખવાસ શાહજાદા પાસે લાવ્યો તેમાંથી તેણે મુઠી ભરી ભરીને અમીર લોકોની વચ્ચે ઉડાવી. તે વખતે આ શ્રીમંત લોકો શાહજાદાને માત્ર ખુશ કરવાને માટે ભીખારીની પેઠે બદામ વીણવાને

તુટી પડયા, અને તે ગડબડાટમાં કેટલાએકની પાઘડીઓ ઉડી પડી, કેટલાએક રગદ્દોળાયા, કેટલાએક છુંદાયા, તથા કેટલાએક ચીસ પાડવા લાગ્યા. તે જોઇને શાહજાદા તથા બીજાઓને ઘણી રમુજ થઈ. તે થઈ રહ્યા પછી તોળા થવાનું કામ શરૂ થયું. પેહેલાં, તો એક મોટો કાંટો મંગાવ્યો તેના એક પલ્લામાં સોનું, હીરા, માણેક તથા બીજું જવાહીર મુકયું, અને જ્યારે તે સઘળું તોલમાં શાહજાદાની બરાબર થયું ત્યારે તેને પોતાના ખાસ ચાકરોમાં વેંહેંચી દીધું. બીજી વાર પોતાની સામા રૂપાના સિક્કા મુકયા, અને તે સઘળા સિપાઈ લોકોને આપી દીધા. ત્રીજી વાર તે કિમતી વસ્ત્ર તથા તેજાના સાથે તોળાયો, અને તે બીજા સાધારણ ચાકરોને આપ્યાં; અને ચોથી વાર બીજા પલ્લામાં અનાજ, ઘી વગેરે ખાવાની વસ્તુઓ મુકી, અને તે જેટલું થયું તે ગરીબ લોકોમાં વેંહેંચી આપ્યું. એ પ્રમાણે તોળા થઇ રહ્યા પછી મેહેલની આગળ એક બંધિયાર ચોગાન હતું તેમાં હાથી તથા વાઘની લડાઇ કરાવવાનો હુકમ થયો. એ ચોગાનની આસપાસ ઊંચો કોટ હતો તેના મથાળા ઉપર તમાશગીર લોકોથી ઉભા રેહેવાય એવી સગવડ હતી. તે કોટમાં બાકાં રાખેલાં હતાં તેમાંથી માણુસ બહાર નિકળી સકતું. જોનારાઓની આ વખતે ઠઠ મળી હતી. મેહેલમાં પાદશાહ, શાહજાદાઓ, વજીર વગેરે મુખ્ય માણસો બારીએ જ બેઠેલા હતા. ઉપરના માળની બારીએ ચક નાખી ઝનાનાનું સ્ત્રીમંડળ બેઠેલું હતું, અને નીચે રવેશ ઉપર અમીર ઉમરાવો ગાદીએ બીરાજેલા હતા. હાથી ઘણો મસ્ત તથા ચાલાક હતો, અને વાઘ પણ પાતળો, ઊંચો તથા બીહામણો હતો. જ્યારે આ બે પશુઓને છુટાં મુકયાં ત્યારે લોકોએ ખુશીથી બુમાબુમ પાડી આખું ચોગાન ગજવી મુકયું. પછી વાઘે પોતાની ચપળતાથી તથા ઝડપથી હાથીની સુંઢ ઉપર ચઢવાને ઘણું પ્રયત્ન કીધું પણ તેણે તે સુંઢ ઊંચી જ રાખી તેથી તેનું કાંઇ ફાવ્યું નહિ. હાથી તેને પોતાના પગ નીચે લાવીને કચડી નાખવાને યુક્તિ કરતો હતો, પણ દુસ્મન એટલો ચાલાક હતો કે તે હરેક વખતે તેના સપાટામાંથી તુરત છટકી જતો. જ્યારે જ્યારે આ બેમાંથી કોઇ મરવાની અણીપર આવતું ત્યારે લોકના મ્હોડા ઉપરથી લોહી જાણે ઉડી જતું, અને તે બચી જાય ત્યારે તેઓને બેહદ હરખ થતો. એ પ્રમાણે એક કલાક સુધી રમત ચાલી પણ બેમાંથી એકનો જય થયો નહિ. તે બંને પશુઓ ઘણાં ખીજવાયાં, અને પોતાનો તમાશો જેમ બને તેમ

જલદીથી પૂરો થાય એવી રીતે ઘણા જુસ્સાથી એક એકની સામા થયા. અંતે વાઘ હાથીના સપાટામાં આવી ગયો. તેને તુરત સુંઢમાં પકડયો અને તેના શરીર ઉપર એક પગ મુકી તેને ચીરી નાખ્યો. એ ભયંકર તમાશો જોવાથી લોકોના મનમાં દયા ઉત્પન્ન થવાને બદલે તેઓ ઘણા જ ખુશી થયા, અને જાણે કોઇ દુસ્મન ઉપર મોટી ફતેહ મેળવી હોય તેમ તેઓએ જયજયકારની ધુમ પાડી. પછી લોક પોતપોતાને ઘેર ગયા. હાથીના માવતને મોટો સરપાવ થયો. પાદશાહી મેહેલમાં પાછો રંગ મચી રહ્યો, અને ચોગાન જેવું હતુ તેવું સાફ થઇ રહ્યું.

રાતની વખતે શેહેરની શોભાનું વર્ણન થઇ સકે એવું નહતું. શાહજાદાની શાલગીરી તેથી તે શેહેર બાહાર દરવેશ સીદી મૌલાની કબર ઉપર ફુલ ચઢાવવાને સ્વારી સહિત તે રાત્રે જવાનો હતો. એ દરવેશના મોતથી અલાઉદીન પાદશાહ થયો; તે જીવતો હતો ત્યારે તે ઘણો ચમત્કારી પુરૂષ ગણાતો હતો; અને મુઆ પછી તેની માનતા ચાલવા લાગી તેથી તે પીરની સંખ્યામાં દાખલ થયો. શેહેરમાં રોશની કીધેલી હતી તેમાં વિશેષે કરીને જે રસ્તાઓમાંથી સ્વારી જવાની હતી ત્યાં દીવાનો ભભકો એટલો હતો કે ત્યાં આગ લાગી હોય એટલું અજવાળું થઇ રહ્યું હતું. મોટા અમીર લોકોના મેહેલમાં પણ માંહેથી તથા બાહારથી ઘણીજ રોશની કરવામાં આવી હતી અને આગળ હોજ ઉપર જે દીવાઓ મુકેલા હતા તથા તે ઉપર ચોતરફ ફુલોના હાર બાંધેલા હતા તેનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડતું તેથી ઉપર તથા નીચે બંને ઠેકાણે ઝળઝળાટ થઇ રહ્યો હતો. દુકાનો ઉપર પણ રોશનીની સાથે ફુલોનાં તોરણ બાંધેલાં હતાં. વળી આખે રસ્તે ચીનના કારીગરોની બનાવેલી આતશબાજી મંગાવેલી હતી તેમાંથી તરેહ તરેહવાર ઝાડો થોડે થોડે અંતરે દાટેલાં હતાં. રસ્તામાં લાખો લોકો ઘણા સુંદર પોશાક પેહેરીને ફરતા હતા. હિંદુઓ બિચારા બીહી બીહીને રસ્તાની બાજુએ ચાલતા હતા. મુસલમાન ફકીરોનાં ટોળેટોળાં લોકોને હડસેલા મારતાં તથા બીજી રીતે ઉપદ્રવ કરતાં જતાં હતાં. પઠાણ લોકો જેઓનું રાજ્ય હતું તેઓ ઘણા ડોળથી પતરાજીની સાથે ધીમેધીમે ડગલાં ભરતા હતા. મુસલમાન સ્વારો ઘોડા નચાવતા તથા કુદાવતા અને કોઈ માણસ છુંદાશે તેની પરવા ન રાખતાં રસ્તાઓમાં લોકોને આણીગમ તેણીગમ દોડાવતા હતા. સિપાઈ લોકો પણ ઘણી બે પરવાઇથી હારની હાર લોકોને હડ-

સેલતા જતા હતા. થોડાએક મોગલ લોકો જેઓનો ચઢતો દહાડો હજી આવ્યો નહતો તેઓ ભરાતા ભરાતા તથા ગુપચુપ વાત કરતા ચાલ્યા જતા હતા. અમીર તથા પૈસાવાળા મુસલમાન લોકો ઘોડા, હાથી, પાલખી અથવા ગાડીઓમાં બેસીને દોડાવતા દોડાવતા આગળ જઈ કોઈ સારે ઠેકાણે ઉભા રહેતા હતા. એ પ્રમાણે સઘળે રસ્તે એટલી તો ભીડ થઈ રહી હતી કે લોકોનાં માથા ઉપરથી થાળી ચાલી જાય તો પણ નીચે પડે નહિં.

થોડી રાત ગયા પછી સ્વારી નિકળી. આગળ ડંકા, નોબત તથા નિશાન વાળાઓ ઘોડા હાથી તથા ઊંટ ઉપર બેસીને આવ્યા. પછી સ્વારો, સિપાઇઓ વગેરેનાં ટોળેટોળાં વગર બંદોબસ્તે ચાલતાં હતાં. છેલ્લે શાહજાદાનો હાથી આવ્યો તે ઘણો જ શણગારેલો હતો. તેના ઉપર સોનેરી ઝુલ હતી તથા હીરા માણેકનાં ઘરેણાં તેને ઘાલેલાં હતાં. શાહજાદાનો શણગાર પણ તેવો જ ઉમદા હતો. તેણે ઘરેણાં ઘાલેલાં હતાં એમ કહીએ તો ખોટું પડે, તેને ઘરેણાંવડે લાદેલો હતો, અને મહમુદ ગઝનવી, શાહબુદીન ઘોરી ઇત્યાદિ જે મોટા પાદશાહો થઇ ગયા તે કરતાં પણ અલાઉદીને વધારે દોલત હિંદુસ્તાનમાંથી લુંટફાટથી મેળવી હતી તે આ વખતે જણાઇ આવતુ હતું. હીરા, મોતી, માણેક તો રેતીના કાંકરાની પેઠે વાપરેલાં હતાં. સોનું તો તેના મનને પીત્તળ, અને રૂપું તો કલાઇ જેવું ગણાતું હતું. એ સઘળાની પાછળ છુટી આતશબાજીનાં ગાડેગાડાં ભરેલાં ચાલતાં હતાં. દીવાઓની રોશની તથા આતશબાજીનાં અજવાળાંથી શાહજાદાનાં ઝવેરો જે ઝબ મારતાં તથા તેઓમાંથી જે ઝળકાટ નિકળતો તેથી તેનું શરીર સૂર્યના બિંબ જેવું દેખાતું એટલે તેની સામું જોવાને કોઇની આંખમાં કૌવત નહતું. એ પ્રમાણે સ્વારી મોટા બજારમાં આવી. સઘળા તમાશગીરોમાંના અર્ધા તો ત્યાં જ એકઠા મળેલા હતા. તે સિવાય ગાડી, ઘોડા, હાથીની કાંઇ ખોટ નહતી. વળી રસ્તો ઘણો સાંકડો તથા આતશબાજીનાં ઝાડ ઘણાં પાસે પાસે દાટેલાં તેથી પેહેલું જ ઝાડ છુટતાં લોકોમાં કચડાકચડી થઇ અને જો લોકો એકદમ ઓછા નહિ થાય તો ફક્ત ભીડાભીડથી જ કેટલાએક મરી જશે એવી દેહેશત લાગવા માંડી. પણ કમનસીબે બીજું ઝાડ જે સળગાવ્યું તે ફાટ્યું અને તેમાંથી જે તોટા તથા હવાઇ છુટી તે કેટલીએક સ્વારીના લોકો ઉપર, કેટલીએક તમાશગીરો ઉપર, અને કેટલીએક પાછળનાં આતશબા-

જીનાં ગાડાંમાં પડી. તે વખતે તમામ લોકોમાં ઘણો ગભરાટ થયો પાછલાં ગાડાંમાંથી જે આતશબાજી સળગી તે સઘળી ઉડીને લોકો ઉપર પડી તેથી હજારો માણસોનાં પાઘડી લુગડાં સળગી ગયાં. લોકો નાસવાનું કરે પણ કાંઇ થાગ લાગે નહિ. એકેકને અડકયાથી તથા દબાયાથી કેટલાએકનાં લુગડાં હોલવાઇ ગયાં, પણ બીજાઓનાં સળગ્યાં. લોકો મારામાર કરી, તથા જેઓની પાસે હથિયાર હતાં તેઓ તલવાર, કટાર, ખંજર લોકોના શરીરમાં ઘોંચી બહાર મેદાનમાં પડવાનું કરે, પણ લોકોનો જે કોટ થઇ રહેલો તેમાંથી નિકળાય નહિ. બળવાના તથા છુંદાવાના દરદથી લોકો ચીસાચીસ પાડવા લાગ્યા, ઘરડા, અશક્ત તથા બાળક બિચારા ભોંય ઉપર પડી રગદોળાતા તેઓ બુમાબુમ પાડતા, તેમાં તોટા, હવાઇ, ફટાકા વગેરેનો સણસણાટ તથા ફડફડાટ થઇ રહ્યો હતો તેથી તે સ્થળ એક રણસંગ્રામના જેવું થઇ રહ્યું. વળી અધુરામાં પુરા ઘોડાઓ ચમકી તથા હાથીઓ ઘેલા થઇ લોકોમાં દોડવા તથા કુદવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાના સ્વારોને પાડી નાખ્યા, અને આવો લાગ ફરીથી મળશે નહિ એવો જાણે વિચાર કરી જોરથી વગર મતલબે આણીગમ તેણીગમ દોડવા તથા લોકોને પગતળે છુંદી નાખવા લાગ્યા. ધનવાન અને નિર્ધન, જુવાન ને ઘરડા, શેઠ અને ચાકર, અમીર અને ફકીર એ સઘળામાં કાંઇ અંતર રહ્યો નહિ; તેઓ સઘળા એકસરખા ધુળમાં રગદોળાયા. જેઓ સવામણની તળાઇ ઉપર સુતા, જેઓને ચંપી કરનાર ખીદમતગાર હતા, જેઓને વા નાખનાર ચાકરો હતા, સારાંશ જેઓને કોઇ દહાડો ઉનો વા લાગેલો નહિ તેઓ હમણા ધુળ ઉપર પડેલા હતા, તથા તેઓનાં આખાં શરીર ઉપર એટલી તો ચંપી થતી હતી કે હવે ફરીથી તેઓના જન્મારામાં તેઓને ચંપી કરનારાઓનો ખપ પડવાનો નહતો.

અત્યાર સુધી શાહજાદાના હાથીને તેના માવતે તથા બીજા ચાકર નફરોએ એવો જોરથી પકડી રાખ્યો હતો કે તેના ઉપર આગના ગોટા પડતા તોપણ તેનાથી એક તસુ પણ ખસાતું નહતું. શાહજાદાના કિમતી પોશાકમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બાકાં પડ્યાં, અને આસપાસના લોકોની મહેનત ન હોત તો તે પણ બળીને કોયલો થાત. પણ એ પ્રમાણે ઘણીવાર નીભ્યું નહિ. એક મોટો આગનો ગોળો હાથી ઉપર પડતાં જ તે ગાંડો થઇ ગયો, અને એટલું જોર કરીને આગળ ધસ્યો કે બીજા લોકો સઘળા પાછળ

પડી ગયા. હાથીએ છુટા થતાં જ માવતને સુંઢેવતી લોકોની વચ્ચે ઉડાવી દીધો. પછી સ્વતંત્ર થઇ લોકોમાં તેણે દોડવા માંડયું તેથી ઉપરનો મેઘાડંબર ઢીલો પડી ગયો, અને હમણા પડશે એમ દેહેશત લાગવા માંડી. શાહજાદાનાં કપડાં સળગવા લાગ્યાં અને ત્યાં કોઇ મદદગાર ન હોવાથી તેનું આવું અકાળ મૃત્યુ નિશ્ચય આવ્યું એમ સૌને જણાયું. પણ જેને સાહેબ રાખનાર તેને કોણ મારી સકે? શાહજાદો ગભરાયો તો ઘણો. જો ઉપર બેસી રેહે તો બળીને મરે એ નક્કી. જો ભુસકો મારી નીચે પડે તો ભીડમાં કચડાઈ મરે એ પણ નિશ્ચય. આવે વખતે જ્યારે સૌ સૌને પોતાના જીવની ફિકર પડેલી તે વખતે શાહજાદો અને ફકીરજાદો બંને એકબીજાને મન સરખા. હમણા મારી કોઈ સંભાળ લેવાનું નથી એવો વિચાર કરી પરમેશ્વરની તેણે બંદગી કીધી. પણ તે કરવામાં જ તેનાં લુગડાં ફરીથી સળગ્યાં, અને તે બળતું તેના શરીર ઉપર ઝડપથી પથરાતું હતું એટલામાં એક જુવાન શખ્સ ભીડમાંથી ઘણું જોર કરી બાહાર નિકળ્યો, હાથી આગળ ગયો, અને કેટલાએક લોકોના ખભા ઉપર ઉભા રહી એક છલંગ મારી તેણે શાહજાદાને પકડી લીધો, અને તેઓ બંને પાછા ભોંય ઉપર પડયા. પરમેશ્વરના કરવાથી ત્યાં આગળથી લોકો આ બનાવથી આશ્ચર્ય પામીને ખસી ગયલા તેથી ત્યાં ખાલી જગ્યા રહેલી માટે તેઓને કાંઈ નુકસાન લાગ્યું નહિ. શાહજાદાનો બચાવનાર તેને પકડી પાછો ઉઠયો, અને જેટલા જોરથી તે માંહે આવ્યો હતો તેટલું જોર કરી બહાર નિકળી ગયો. બજાર બહાર એક ખુલ્લી જગ્યા હતી ત્યાં તેઓ બંને મરવા જેવા પડયા. શાહજાદો મરવાના ધાકથી, આ સઘળી ગડબડાટથી તથા અકળામણથી, બેશુદ્ધ થઈ ગયો. તેનો બચાવનાર પણ ઘણી મેહનતથી, મનના જુસ્સાથી, પોતાનું ધારેલું કામ વગર જોખમે પાર પડયું તેના હર્ષથી તથા તેણે જે કામ કીધું તેનાં પરિણામ સારાં તથા ધાર્યા પ્રમાણે નિપજશે એવી ઉમેદથી બેભાન થઈ પડયો. થોડી વાર પછી થંડા પવનની અસરથી બંને એકી વખતે જ જાગૃત થયા. તે વખતે શાહજાદાનું અંતઃકરણ ઉપકારથી ભરાઈ આવ્યું, અને તેના જોસમાં તે તેના જીવ બચાવનારને ભેટયો, અને તે જે માગે તે આપવાનું વચન આપ્યું. માધવને (શાહજાદાને બચાવનાર તેજ હતો) હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં, અને પોતાનો દિલ્હી આવવાનો ફેરો સફળ કરવો, તથા તેના હૈયામાં વેર દેવી

હતી તેને બળીદાન આપી તૃપ્ત કરવી જોઇએ એ ઇરાદાથી તેણે માત્ર પાદશાહ અલાઉદીનની એક વાર મુલાકાત માગી. શાહજાદાએ તે ઘણી ખુશીથી કબુલ કીધું; તેનું નામ ઠામ લખી લીધું; તથા બીજે દિવસે સવારે તેને વાસ્તે હાથી, ઘોડા, સ્વાર વગેરે મોકલી ધામધુમથી પાદશાહની હજુરમાં બોલાવવા અને સાં કાંઈ મોટું ઈનામ અપાવવા શાહજાદાએ કબુલત આપી. એટલામાં શાહજાદાનાં માણસો આવ્યાં તેઓ તેને લઈ ગયાં. લોક પોતપોતાને ઘેર ગયા. સ્વારી પાછી વળી. માધવ પોતાને ઉતારે ગયો, અને આખી રાત મોટી મોટી મશાલો સળગાવી લોકોએ પોતાના મરતા તથા મુએલા સગા તથા મિત્રોને શોધ્યાં કીધું.

માધવને તે રાત્રે જરા પણ ઊંઘ આવી નહિ. શાહજાદાને બચાવવાનો વિચાર શી રીતે સુઝયો, આટલી અથાગ ભીડમાંથી હાથી પાસે શી રીતે જવાયું, તથા શાહજાદાને લઇને શી રીતે જીવતાં બહાર અવાયું, અને હવે કાલે સવારે પાદશાહને શી રીતે મળવું, ત્યાં શી વાત કરવી, મારે માટે શું માગી લેવું, પાદશાહ મારી વાત કબુલ કરશે કે નહિ, આ સઘળા વિચાર, તેના મનમાં આવ્યા કીધા તેથી સવાર થતાં કાંઇ જ વાર લાગી નહિ. તેણે ઉઠીને સ્નાન કીધું, અને જે ઊંચામાં ઊંચો પોશાક પોતાની સાથે લાવ્યો હતો તે પેહેર્યો. એટલામાં પાદશાહની તરફથી હાથી તથા સ્વાર તેને તેડવાને આવ્યા. માધવ ઘણા હર્ષમાં તથા મોટી ધામધુમની સાથે પાદશાહના મેહેલમાં ગયો, અને થોડીવાર રાહ જોયા પછી તેને પાદશાહની હજુરમાં દાખલ કીધો. આગલા દહાડાની તમામ હકીકતથી પાદશાહ સારી પેઠે વાકેફ હતો તેથી માધવને તે વાત કેહેવી પડી નહિ. માધવને બેસવાની જગ્યા આપીને તેનું નામ, જાત, ધંધો તથા આગળ તેણે શાં શાં કામ કીધાં તે સઘળું પુછ્યું તે ઉપરથી તેણે તે દહાડા સુધીનો પોતાનો સઘળો હેવાલ કહી સંભળાવ્યો, અને છેલ્લી વારે એમ કહ્યું "જહાંપનહા, આખા હિંદુસ્તાનમાં ગૂજરાત જેવો ફળવાન તથા દ્રવ્યવાન પ્રાંત બીજો કોઇ નથી. તે હિંદુસ્તાનનું કાચું સોનું છે. તેમાં સઘળી જાતની પેદાશ થાય છે, તેની તમામ જમીન ખેડાય એવી છે. નદી નાળાંથી ભરપુર છે. તેમાં ઘણાં સુંદર વન છે. તેમાં રળિયામણા પહાડો છે. સારાંશ કે તે આલોકમાં દેવલોક જેવું છે. ત્યાંનો રાજા કરણ વાઘેલો દુષ્ટ, કૃતઘ્નિ તથા હઠીલાસ્વભાવનો છે તેથી તેના ઉપર લોકોની

જરાપણ પ્રીતિ નથી. રાજ્ય અસલ તો બળવાન હતું, પણ હાલ કેટલીએક મુદ્દત થયાં તે નિર્બળ થઇ ગયુંછે. ખંડિયા રાજાઓ ખંડણી બરોબર આપતા નથી. સામંત લોકો અસંતોષી છે. સિપાઇઓના પગાર ચઢેલા રહેછે તેથી તેઓ પણ નાખુશ રહેછે. દેશમાં બીજા લોકોમાં શૂરાતન રહેલું નથી. મારા ઉપર લોકોની પ્રીતિ છે. મારા ઉપર જે જુલમ ગુજર્યોછે તે ઉપર લોકો ત્રાસ ખાયછે; મારા હજી રાજ્યમાં ઘણા મિત્રો છે. આપના ત્રાસથી બીજા રજપૂત રાજાઓ થરથરી ગયા છે તેથી આ સમયે તેઓ પણ તેને સહાય થશે નહિ; બલકે તેના લશ્કરનો કેટલોએક ભાગ મારે લીધે આપણને આવી મળશે. માટે ગૂજરાત જીતવું કાંઇ જ મુશ્કેલ નથી. આપને મન તો તે છોકરાની રમત છે. તેથી મારી અરજ એટલી જ છે કે તે દેશ સર કરવો, અને તેનો સુબો ગમે તેને મુકરર કરવામાં આવે તોપણ તેના હાથ નીચે મુખ્ય કારભાર મને સોંપવો."

અલાઉદીને પોતાનું નામ બીજો સિકંદર રાખ્યું હતું, અને તે નામ તેણે સિક્કા ઉપર કોતરાવ્યું હતુ તેથી તેને અસલ રૂમી સિકંદરની પેઠે દેશો જીતવાનો ઘણો શોખ હતો. માટે જ્યારે આવો વખત આવ્યો ત્યારે તેનો ઉપયોગ કર્યાવિના તેને જવા ન દેવો એવો તેણે નિશ્ચય કીધો. તેણે માધવની સઘળી વાત કબુલ રાખી. થોડી મુદ્દતમાં ગૂજરાત જીતવાનું વચન આપ્યું , અને તેને કેટલુંએક દ્રવ્ય આપીને વદાય કીધો.

પ્રકરણ ૭ મું.

પાટણથી સિદ્ધપૂર અને ત્યાંથી અંબાભવાની, આબુ, મેવાડ, મારવાડ વગેરેમાં થઇને દિલ્હી શેહેર આપણે જોયું; ત્યાંની શોભા, પાદશાહની રીતભાત તથા રાજ્યનીતિ સઘળું આપણા જાણ્યામાં થોડુંએક આવ્યું. હવે પાછા આપણે અણહિલપૂર પાટણના કરણ ઘેલા રાજાની ભેટ લઇએ અને જેટલી વાર આપણે તેનાથી આઘા હતા તેટલી વારમાં શા શા બનાવો બન્યા તેનું ટુકામાં વર્ણન કરી આગળ શું બને છે તેથી વાંચનારાઓને વાકેફ કરીએ.

રૂપસુંદરીનું હરણ થયું, કેશવ માર્યો ગયો, તેની સ્ત્રી ગુણસુંદરી

તેની પાછળ સતી થઈ, તથા માધવ રાજ્યમાંથી નાસી ગયો, એ સઘળા બનાવો એકી વારે થયા તેથી શેહેરના લોકોના મન ઉપર ઘણી જ અસર થઈ. જ્યાં જુઓ ત્યાં એનીએજ વાત થતી હતી, અને આગળ શું નિપજશે તે વિષે લોકોમાં ભારે દેહેશત પેઠેલી હતી; અને તેઓની દેહેશત ખરી પડી. ઉપલી સઘળી હકીકત બની ત્યાર પછી ત્રીજે દહાડે રાત્રે શેહેરમાં મોટી આગ લાગી, અને તેને જેમ જેમ છાંટતા ગયા તેમ તેમ બીજાં નવાં ઘરો સળગતાં ગયાં. લોકો ઘણા ભયભીત થયા. કેટલાક લોકો કેહેવા લાગ્યા કે આ તો દૈવકોપ થયો. કેટલાએક બોલવા લાગ્યા કે અમે આકાશમાં ઉડતાં માણસોને આગ લગાડતાં જોયાં. આગ તો ઘણી મેહેનતથી છંટાઈ, પણ એ બનાવ બનવામાં કાંઈ ચમત્કાર છે એમ લોકોને થોડી વારમાં ખાતરી થઈ. કેટલાએક લોકોની બારીએ રાતની વખતે મોટા મોટા પથ્થરો અથડાયા; કેટલાએકનાં ઘરમાં રાંધેલું ધાન બદલાઈને નરક થઈ ગયું; કેટલાએકનાં ઘરમાં કુવાનાં પાણી બદલાઈને લોહી જેવાં થઈ ગયાં; રાત્રે મોટી મોટી ચીસો સંભળાવા લાગી; કોઈથી દીવા થયા પછી બહાર નિકળાય નહિ; ઘણાએકના ઘરમાં બઈરીઓ ધુણવા લાગી; અને વારે વારે શેહેરમાં આગ લાગ્યાં કરવા માંડી. એ પ્રમાણે પૂરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. રાજાના મેહેલમાં પણ ઘણી ઉથલપાથલ થઈ ગઈ, અને એક દહાડો કરણની માનીતી સ્ત્રી જાંજમીર તળાજાની ફુલારાણી ઘણા જોસથી ધુણવા લાગી, તથા તેનામાં એટલું તો સામર્થ આવ્યું કે બલબલાની તેની પાસે જવાની હિમ્મત ચાલે નહિ. સઘળાઓની હવે ખાતરી થઈ કે કોઈ મોટું જોરાવર ભૂત શેહેરમાં આવ્યું છે, અને તે સઘળાઓને આવી રીતે ઉપદ્રવ કરેછે. હવે ભુવા, જતી વગેરે મંત્ર જાણનારા લોકની રોજી જાગી; તેઓ ઠામેઠામ ભૂતને બોલાવવા લાગ્યા; શેહેરના સઘળા દરવાજા ઉપર ખીલા ઠોકયા; ચકલે ચકલે ઉતાર મુકયા; જગાએ જગાએ કાપેલાં તથા સિંદુર ચોપડેલાં લીંબુઓ રઝળતાં પડયાં; તથા ઘેરઘેર મંત્રેલા અડદના દાણા વેરાવા લાગ્યા. ઘણા લોકોએ ઘરમાં સરસિયાના દીવા બાળવા માંડયા; પણ ભૂત શેહેરમાંથી ગયું નહિ, તથા તેની પીડા પણ ઓછી થઈ નહિ. જ્યાં જ્યાં ભૂત ધુણાતું ત્યાં તે પોતાનું નામ બાબરો કહેતું હતું તેથી આખા શેહેરમાં એકજ ભૂત છે એમ સાબીત થયું. લોકો ઘણા ત્રાસ પામ્યા, અને સઘળે ઠેકાણે અને સઘળી વખતે એનાએજ વિષય ઉપર ચર્ચા ચાલી રહી. એક

દહાડો સવારે શેહેરની ભાગળ આગળ એક કુવા ઉપર બઇરીઓ પાણી કાઢતી હતી તે વખતે એકદમ કુવામાં એક મોટો ધબાકો થયો, અને તે સાંભળતાં જ સઘળી બઇરીઓ જીવ લઈ નાશી ગઈ. તેઓમાંની એક કુવામાં પડી, અથવા તેને કોઇએ ફેંકી દીધી એમ કહીએ તો ચાલે. લોકો ઘણા એકઠા થયા, પણ કોની માએ શેર સુંઠ ખાધી હોય કે તે ડુબતી બઇરીને બહાર કાઢે. બાબરા ભૂતે તેને ફેંકી દીધેલી એટલે કુવામાં ઉતરવાની કોઈની હિમ્મત ચાલે નહિ. એટલામાં ત્યાં એક રજપૂત સ્વાર આવી પોંહોચ્યો. તેણે આ વાત સાંભળતાં જ પોતાના હાથમાં એક સવા મણનો ભાલો હતો તે તેની સાથેના એક માણસને આપ્યો, પોતાનાં લુગડાં ઝટ વારમાં કાઢી નાખી કુવામાં ઉતરી પડયો, અને સેહેજ વારમાં તે બઇરીને હસહસતી લઈ ઉપર આવ્યો. આ રજપૂતનું પરાક્રમ જોઈ સઘળાઓ ઘણા વિસ્મિત થયા, અને તે જીવતો બહાર નિકળ્યો તેથી તેઓ ઘણા હરખાયા. તે બઇરીનો ધણી તથા તેનાં માબાપ તે જગાએ આવી પોંહોચ્યાં હતાં તેઓએ તે રજપૂતનો ઘણો ઉપકાર માન્યો, અને તેને પણ પોતાને ઘેર પરોણા દાખલ તેડી ગયા. રજપૂતને પણ કોઈ ઉતારો શોધવો જ હતો તેથી તેણે તેઓને ઘેર જવાનું કબુલ કીધું; અને લોકો સઘળા તે જગાએથી વેરાઈ ગયા.

તે બઇરીને ઘેર પોંહોચ્યા પછી પેલો રજપૂત સ્વાર ઘણા ઊંડા વિચારમાં પડયો : કરણ રાજાને શી રીતે મળવું એવિષે કાંઈ તદબીર શોધી કાઢવામાં તેનું મન હમણા લાગેલું હતુ. ઘર ધણીએ રસોઈ તૈયાર કરાવી તેને જમવાની વિનંતી કીધી; અને જમતાં જમતાં પોતાના પરોણા આગળ હમણાં થોડા દહાડામાં થયલી સઘળી હકીકત વિગતવાર કહી સંભળાવી. બાબરો ભૂત જે શેહેરમાં ખરાબી કરતો હતો તથા રાજાની ફુલારાણીને તે વળગેલો હ-તો એ વાત તેણે વિસ્તારીને કહી. રજપૂત આ સઘળું સાંભળી ઘણું હર-ખાયો, અને કોઈ મોટું પરાક્રમ કરી રાજાની નજર તળે આવવું, અને પછી પોતાની સઘળી વાત તેની આગળ કેહેવી એવો તેણે ઠરાવ કીધો. બાબરા ભૂતને મારી ફુલારાણીને તેના જુલમથી બચાવવી એજ કામ હમણા તેને કરવા લાયક હતું; માટે ગમે તે ઉપાય કરવાનો તેણે નિશ્ચય કી-ધો. પણ તે થાય શીરીતે ? તે નાનપણમાં એક ભૂતનો મંત્ર શિખેલો હતો, અને તે ખરોછે એમ તેને ઘણીએક અજમાયશથી નક્કી થયું હતુ. પણ તેણે તે ઘણી મુદત થયાં અજમાવ્યો નહતો તેથી હાલ તેની અસ-

ર થશે કે નહિ એ સંબંધી તેને ખાતરી નહતી. હવે કાળી ચૌદશને બે ત્રણ દહાડા બાકી રહ્યા હતા તેથી એ મંત્રને તે દહાડે મધ્યરાત્રીએ સાધવાનો તેણે મનસુબો કીધો. સઘળો સામાન તેણે તૈયાર કીધો, અને કાળી ચૌદશની તે રાહ જોતો બેઠો.

કાળરાત્રીનો એક પહોર ગયો તે વખતે અણહિલપૂરનું સ્મશાન ઘણું ભયંકર દેખાતું હતું. સઘળે ઘોર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. એક તો વદ ચૌદશની રાત એટલે અંધારૂં તો હોયજ, તે સાથે વળી આ વખતે તો ઘન ઘોર થઈ રહ્યું હતું. આકાશમાં કાળાં વાદળાં છવાઈ ગયલાં હતાં, તથા ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. વિજળીના ચમકારા વખતે વખતે થતા તેમાં સરસ્વતીનું કાળું પાણી તથા કાંઠા ઉપર ઉગેલાં ઘણાંએક ઝાડ તથા નાની નાની દેહેરીઓ, દેવડીઓ તથા મોટાં શિવાલયો દેખાતાં હતાં. વિજળી થયા પછી ભયાનક કડાકા સંભળાતા હતા, તથા વખતે વખતે પવન એવા જોરથી વાતો હતો કે ઝાડોની ડાળીઓ ભોંય સાથે તથા એક બીજા સાથે અથડાતી હતી. ઢોરોનાં સુકાં હાડકાં મસાણમાં સડયાં કરતાં હતાં તેમાંથી ફાસફરસ નિકળી ખુલ્લી હવાને લાગતાં તેમાં મોટાં ભડકાં થતાં, તથા કીચડવાળી ભોંયમાંથી એક જાતનો વાયુ નિકળી તે પોતાની મેળે સળગતો, અને અંતરિક્ષમાં તેનાં ભડકાં ઉડયાં કરતાં. એ બળતાં ઉપર વરસાદના ઝીણા ઝીણા છાંટા પડતા ત્યારે તેમાંથી એક જાતનો છણછણાટ થતો સંભળાતો હતો. ત્યાં કોઈ પણ પ્રાણી નજરે પડતું નહતું. નદીને સામે કાંઠે તેમ આ કાંઠે પણ આઘે આઘે કેટલાએક માછીઓ પોતાની હોડીઓ લંગરવાર કરી મોટાં તાપણાં સળગાવી તેની આસપાસ બેઠા હતા. કંસારીનો ઝીણો શબ્દ તથા દેડકાનો બેસુરો અવાજ કાને પડતો હતો. એવી ભયંકર જગાએ તથા એવા ભયાનક વખતે વિજળીના તેજથી એક માણસ નદીના કિનારા ઉપર ફરતો દેખાતો હતો, તે જોઈ તેની હિમ્મતનાં વખાણ કર્યા વિના કોઇથી રહેવાય જ નહિ. વિજળીનો એક મોટો ચમકારો થયો એટલે માલમ પડયું કે એ ફરનાર માણસ પેલો રજપૂત સ્વાર જેણે તે દિવસે કુવામાંથી બાઈરીને કાઢી હતી તેજ હતો; અને તે આ વખતે તથા આ જગાએ શામાટે આવ્યો હતો તેની અટકળ પણ થઈ સકશે. આસપાસના દેખાવથી જરાપણ ડર ખાધા વિના જાણે ધોળે દિવસે પાટણના રસ્તા ઉપર તે ફરતો હોય એમ બેધડક તથા વગર

બીહીકે ચાલતો હતો, અને કોઈ વસ્તુ શોધતો હોય એમ લાગતું હતું. કેટલીક વાર ચાલ્યા પછી તે એક જગાએ અટકયો, અને ત્યાં ઉભો રહી પોતાની પાસે એક નરાજ હતી તે વડે ત્યાં ખોદવા લાગ્યો. આસરે એક ઘડી સુધી ઘણા જોરથી ખોદ્યા પછી તે અટકયો; નરાજ જમીન ઉપર મુકી દીધી, અને પોતાના ધોતિયા વડે મ્હોડા ઉપર પરસેવાનાં મોટાં મોટાં ટીપાં બાઝયાં હતાં તે લુંછી નાખ્યાં. તેણે કમર તાણીને બાંધી, અને ખાડામાં નીચે ઉતરવા જાયછે એટલે એક ચીસ અને પાણીમાં મોટો ધબાકો તેણે સાંભળ્યો. તેજ વખત તે ત્યાંથી છલંગ મારી દશ કદમ પાછળ પડયો, અને ભયથી થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો. તે આ વખતે એક ક્ષણવાર પણ ભયને વશ થયો ખરો તોપણ તે છેક હિમ્મત હાર્યો નહિ. તે લાગલો જ કિનારા ઉપર ગયો, અને ત્યાં જુએછે તો એક સુસવાટ એક કુતરાને પકડી પાણીમાં ઘસડતી તેની નજરે પડી. કુતરાએ બહાર નિકળવાને ઘણા પછાડા માર્યા, પણ પાણીમાં તેનું જોર ચાલ્યું નહિ; અને તેનો શત્રું પોતાની મીનમાં હતો તેથી થોડી વારમાં તે બિચારો પાણીમાં ગરક થઈ ગયો. આ બનાવ જોઈ તેને પાછી ધીરજ આવી, અને તે ફરીથી ખાડા આગળ ગયો. નીચે ઉતરીને એક મુડદું તે લઈ બહાર આવ્યો, પણ તે મુડદું કેવી સ્થિતિમાં હતું ? તેમાંથી ઘણું ખરૂં માંસ ખવાઈ ગયું હતું; બધે મોટા મોટા કીડા ખદબદતા હતા; આંખની જગાએ બે મોટા ખાડા પડી ગયા હતા; નાક અર્ધું ખવાઈ ગયું હતું; ખોપરી બહાર નિકળેલી હતી; માંસના લોચામાંથી ઘણી જ દુર્ગંધ નિકળતી હતી; તથા શરીરનાં સઘળાં હાડકાં ઉઘાડાં જણાતાં હતાં. તે મુડદા ઉપરના કીડા તેના શરીરને વળગ્યા, અને વિજળીના અજવાળાથી જ્યારે તેણે તે બીહામણું પ્રેત જોયું ત્યારે તુરત તે તેના હાથમાંથી પડી ગયું. પોતાના શરીરમાં સળવળાટ થઈ રહ્યો હતો તે ઉપરથી મુડદાના કીડા તેનાં લુગડામાં ભરાયા હશે એમ જાણી તેણે તે સઘળાં ઉતારી ખંખેરી નાખ્યાં, અને તેને પાછાં પેહેરી તે મુડદાને પગે વતી હડસેલતો કિનારા ઉપર લઈ ગયો. તેનો વિચાર તેને ધોઈ નાખી સાફ કરવાનો હતો, પણ જેવો તે તેને પાણીમાં ગબડાવે છે એટલે તેના પગે કોઈ જાનવરે બચકું ભર્યું. રજપૂત તો દરદથી બે હાથ ઊંચો ઉછળ્યો, અને પાછો તેને જોવા જાય છે તો મુડદું તેને ઘસડાતું લાગ્યું. તેજ વખતે ત્યાં એક મોટો ભડકો થયો, અને તે

તેના શરીર ઉપર વિંટલાઈ જશે એમ લાગ્યાથી તે ત્યાંથી ઉભી પુંછડીએ નાઠો. મુડદું તો ઘસડાતું ચાલ્યું. તેની પાસે જવાની તેની હિમ્મત ચાલી નહિ. હાયહાય ! સઘળી મેહેનત નિષ્ફળ ગઈ. આ તો કોઈ ભૂત અથવા પિશાચ તેને લઈ જાય છે. હવે હું શું કરૂં ? એમ રજપૂત ઉભો ઉભો વિચાર કરવા લાગ્યો. પણ તેણે પોતાનું અંતઃકરણ પથ્થર જેવું કઠણ કીધું હતું; બીક તો ઘેર મુકી આવ્યો હતો; તથા ગમે તે થાય તો પણ પોતાનું કામ પાર પાડ્યાવિના તે ઠેકાણેથી ન જવાનો દૃઢ નિશ્ચય કીધો હતો તેથી તે પોતાની નામરદાઇથી શરમાયો, અને તે મુડદાને પકડી લાવવાને તે આગળ ધસ્યો. વિજળીનો એક મોટો ચમકારો થયો તેમાં તેને માલમ પડ્યું કે મુડદાને ઘસડનાર તો એક શિયાળવું હતું. હવે તેની દેહેશત ઉડી ગઈ. તેને પગે એક પથ્થર અથડાયો તે ઊંચકી લઈ જે દિશા તરફ મુડદું ઘસડાતું હતું તે દિશા તરફ જોરથી ફેંક્યો. એક મોટી ચીસ સંભળાઈ, કોઈ દોડતા જનાવરનાં પગલાં કાને પડયાં, ને મુડદું ઘસડાતું બંધ થયું. ત્યાં જઈ તેને પાછું પાણીમાં તેણે હડસેલી મુકયું, અને તેને સુસવાટ ઘસડી ન જાય માટે પોતે ત્યાં ઉભો રહ્યો. પાણીમાં વારેવારે ધબાકા થયાં કરતા હતા. માછલાંની પાંખમાંથી ચળકાટ વખતે થતો, અને વખતે સાપની ડોંખલી પાણી આગળથી સંભળાતી હતી. થોડી વાર ઉભા રહ્યા પછી તેને લાગ્યું કે હવે મુડદાં ઉપરના કીડા ધોવાઈ ગયા હશે, તથા તે ઉપરનું મટોડું તથા કચરો સાફ થયો હશે. રાત થોડી અને વેશ ઘણા, માટે તેને ઘણી ચટપટી થતી હતી, અને પોતાની ધારેલી મતલબ પાર પડશે કે નહિ એ વાતની ફિકરથી તેને સઘળું કામ ઉતાવળથી કરી નાખવાની ઘણી આતુરતા હતી. મુડદાને હાથમાં લીધું પણ તે એટલું તો થંડું ગાર થઈ ગયું હતું કે તે તેના શરીરને લાગતાં જ તેને કંપારી છુટી, તેના ગાત્ર શીથિલ થઈ ગયાં, અને તેને સંધિવાયુ થયો હોય તેમ તેના હરેક સાંધામાં કળતર થવા માંડયું, અને તેનાથી એક પગલું આગળ મુકાયું નહિ. હવે શું કરવું ? હિમ્મત, હિમ્મત, બીજો કાંઈ ઇલાજ નહોતો. મનમાં આવેશ લાવી તેણે એક છલંગ મારી, અને જીવ લઇને નાસતો હોય તેમ દોડી એક નાના દેહેરા આગળ ચત્તોપાટ પડી ગયો. પાછું મન ઠેકાણે આણ્યું, બીહીકને મનમાંથી ઝટ કાઢી નાખી, અને ઉભો થઇને તે મુડદાને લઈ તે દેહેરામાં પેઠો. ત્યાં તેણે સઘળો સામાન

આગળથીજ તૈયાર રાખ્યો હતો. હવે પોતે પણ નહાવું જોઇએ માટે લુગડાં ઉતારી પાછો ઘાટ ઉપર ગયો. આ વખતે તેનું ચિત્ત શાંત હતું તેથી તેને કાંઈ દેહેશત લાગી નહિ. તેણે મંત્ર ભણી સ્નાન કીધું, અને ભીને ધોતિએ પાછો દેહેરામાં આવ્યો; ત્યાં તેણે ચકમક પાડી દેવતા તૈયાર કીધો, અને એક કોડિયામાં સરસિયું પુર્યું હતું તથા તેમાં વાટ તૈયાર રાખેલી હતી તે સળગાવી. ચાર દિશાએ મંત્રેલાં લીંબુ કાપી સિંદુર ભરી મુક્યાં; ચાર ખુણે ખીલા દાટયા; અને ચોતરફ મંત્ર ભણી અડદ વેર્યા. પછી સઘળી વાતની આગળથી તૈયારી કરી કપાળે સિંદુરની આસકા કીધી; શરીરના કેટલાએક ભાગ ઉપર હનુમાનની મળી ચોપડી; હાથે કેટલાંએક તાવીજ બાંધ્યાં; તથા ગળે એક મોટું માદળિયું પેહેર્યું. એ પ્રમાણે ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, શંખણી, યક્ષણી, વગેરે બલાની સામા હથિયાર બાંધી તેણે તે મુડદાનું આસન કીધું, અને તે ઉપર ઘોડો પલંગીને બેસી મંત્રનો જપ કરવા લાગ્યો. તે હમણા પોતાના કામમાં એટલો તો તલ્લીન થઈ ગયો હતો કે તેને આસપાસનું કાંઈ પણ ભાન રહ્યું નહતું; તેમ દેહેશત ઉપજાવે એવું તો કેટલીએક વાર સુધી કાંઈ બન્યું પણ નહિ. માત્ર પવન વધારે જોરથી વાવા લાગ્યો; વિજળીના ચમકાટ વધારે તેજસ્વી થવા લાગ્યા; કડકડાટ કાન બેહેર મારી જાય એવા સંભળાવા લાગ્યા; વરસાદનું એક મોટું ઝાપટું આવ્યું; હવે અંધકાર વધારે ભયંકર થઈ ગયો. પણ આ સઘળા સૃષ્ટિના ભયાનક દેખાવથી તે રજપૂતના મન ઉપર કાંઈ પણ અસર થઈ નહિ. તે તો પોતાનો જપ કર્યોજ ગયો. પણ ઘણી વાર સુધી તે કામ નિરવિઘ્ને ચાલ્યું નહિ. જે મુડદા ઉપર તે બેઠો હતો તે તેની નીચેથી હાલવા લાગ્યું, અને થોડીવારમાં ઉછળવા માંડયું. મુડદા સાથે તે પણ ઉછળાતો ગયો. અને તેના પગવડે તે મુડદાને એવી તો તેણે ચુડ ભેરવી કે તે તેની પાસેથી છટકી સક્યું નહિ. જ્યારે આ પ્રમાણે તે નાસવાનું કરતું હતું, અને તેનાથી નિકળી જવાતું નહતું, તે વખતે ત્યાં ચીસાચીસ તથા બરાડાબરાડ થઈ રહી. હજારો ભૂતો તેની આગળ નાચવા કુદવા લાગ્યાં; કેટલાંએક ખડખડ હસવા લાગ્યાં; કેટલાંએક તેને મારવા આવતાં હોય તેમ પાસે આવવા લાગ્યાં; કેટલાંએક આઘેથી ધમકી આપવા લાગ્યાં; કેટલાંએક મોટાં વિક્રાળ મ્હોડાં કરી તેને બીહીવડાવતાં હતાં; ચુડેલ તથા વંત્રીઓ માથે ધગધગતા અંગારાવાળી સગડી લઇને ત્યાં શોર બકોર કરી રહી હતી; ઘણા જ ભયં-

કર રાક્ષસો, ભેંસાસુરો ઇત્યાદિ ત્યાં આવી તે રજપૂતને ખાઇજવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. પણ તે સઘળું વ્યર્થ ગયું. રજપૂત મનમાંથી બીધો તો ખરો; તેના શરીર ઉપરના સઘળા નિમાળા ઉભા થયા; તેની ચામડી ઉપર મરતી વખતના જેવાં શીત આવ્યાં; આખે અંગે જાડો ચીકણો પરસેવો વેહેવા લાગ્યો; તથા છાતી પણ ઘણા જોરથી ધબકવા લાગી. કોઈ કોઈ વાર તેનાથી બુમ પાડી દેવાશે એમ તેને લાગ્યું. દોડવાની તો ક્યાંથી, પણ ત્યાંથી એક તસુ પણ ખસવાની તેનામાં શકિત રહી નહતી. પણ તેણે પોતાનું મન આવે બારીક વખતે પણ એવું સાવધ રાખ્યું કે તે તેનું કામ કરી સક્યો. તેના જપમાં ઘણી હરકત પડવા દીધી નહિ. મુડદું વધારે જોરથી ઊંચે ઉછળવા લાગ્યું; તથા ભૂત પ્રેતની ભયંકર ચીસો તથા જપના કામમાં ભંગાણ પાડવાની તેઓની મેહેનત વધારે વધારે થતી ગઈ; પણ તે રજપૂતે પોતાની આંખ આંધળી તથા કાન બેહેરા જેવા કરી નાખ્યા હતા તેથી તેણે તેઓની કાંઇ દરકાર કીધી નહિ. તેણે બધી દિશાએ આગળથી એવો પાકો તથા મજબૂત બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો હતો કે એ સઘળા મલીન પ્રાણીઓથી તેની પાસે અવાતું નહતું. એ પ્રમાણે ત્રણ કલાક કામ જારી રાખ્યું, અને પોતાનો મંત્ર એકસો ને આઠવાર જપી રહ્યો.

મંત્ર જપાઈ ચુક્યો, અને તેની સાથે રાતનો અમલ પણ ઉતર્યો. અરૂણનો ઉદય થયો; દીવાનું તેજ ઝાંખું પડયું; વસ્તુઓ થોડી થોડી દેખાવા લાગી; અને આખી સૃષ્ટિનું રૂપ જાણે બદલાઇ ગયું. થોડીએક વાર થયાં વરસાદ બંધ પડ્યો હતો; વાદળાં વિખેરાઈ ગયાં હતાં; અને થોડો થોડો પવન વાતો હતો, તેથી એકાએક તેઓ એક પછી એક નાસાનાસ કરી રહ્યાં હતાં. વિજળી બંધ થયલી હતી, તથા ગર્જના સંભળાતી નહતી. સઘળાં ઝાડ પાન લીલાં કુંજાર જેવાં દેખાતાં હતાં અને નાના પ્રકારનાં ફુલોમાંથી સુવાસ ચોમેર પથરાઈ રહેલો હતો. એવે સમયે તે રજપૂત દેહેરાની બહાર નિકળ્યો. તેણે તેની ખાંધ ઉપર સામાનની ઝોળી નાખી હતી, અને એક લાકડી હાથમાં રાખી તે આગળ ચાલ્યો. તેણે કોઈ મોટું સંકટ ભોગવ્યું હોય, તેના માથા ઉપર કોઈ ભારે આફ્ત આવી ગઈ હોય એમ તેનું મ્હોડું ફિકું, ઉડી ગયલું, તથા ચિંતાતુર દેખાતું હતું. પણ પોતાનું ધારેલું કામ પાર પડયું એ જાણીને તેના અંત:કરણમાં ઘણો આનંદ થયો હતો. પણ હજી સુધી ભયની અસર તેના મન ઉપર એટલી તો ચોંહોંટેલી હતી કે

તે હરખને બહાર નિકળવાનો વખત મળ્યો નહતો. તે ઘણા ઊંડા વિચારમાં પડી આસપાસ શું છે તે જોયા વગર મોટાં મોટાં ડગલાં ભરી ઝડપથી ચાલતો હતો. તેના મનની આવી અવસ્થા પણ ઘણીવાર ટકી નહિ. શેહેરના કોટ આગળ તે જ્યારે આવી પોંહોંચ્યો ત્યારે એક કુવા આગળ એક બાઈરી પાણી ભરતી હતી. તે વખતે તે રજપૂતને ઘણી જ તરસ લાગી હતી તેથી તેણે તે બાઈરી પાસે જઈ પાણી માગવાનો ઠરાવ કીધો. તે તેની આગળ જઈ કેટલીએક વાર ઉભો રહ્યો, પણ તે સ્ત્રીએ તેની સામે પણ જોયું નહિ. આવી તેની બેપરવાઈથી રજપૂતને ઘણો ક્રોધ ચઢયો, અને તેણે બુમ પાડી પાણી માગ્યું. પણ કુવો સાંભળે તો તે સાંભળે. રજપૂતે ધાર્યું કે એ બાઈરી બેહેરી હશે તેથી તેણે તેનો હાથ પકડયો, અને તેને હલાવવા જાય છે એટલામાં તે બાઈરી તાડ જેટલી લાંબી થઈ ગઈ. રજપૂત તો તેને જોઈ ગગડી ગયો, અને તે એટલો તો ભય પામ્યો કે તેનાથી એકે તરફ નસાયું નહિ. થોડી વાર ઉભી રહી તે સ્ત્રી બોલી: "કેમરે રજપુતડા, પાણી જોઈએછે ?" થોડી વારમાં તે રજપૂતમાં પાછી હિમ્મત આવી. એક બાઈરીથી તે આટલો બીધો તેથી તેના મનમાં ઘણું શરમાયો, અને નામરદાઈનો કલંક ખસેડવાને તેણે જુસ્સાથી જવાબ દીધો: "રાંડ, તું ગમે તે હોય તેથી હું કાંઈ બીહીવાનો નથી. હું ક્ષત્રી બચ્ચો છું. મારા બાપદાદાઓએ મોટાં મોટાં યુદ્ધ કીધેલાં છે. તેઓ કોઈથી ડરતા નહતા. માટે જો હું તારા જેવી રેંજીપેંજીથી બીહું તો હું મારા બાપદાદાનો ખરો છોકરો નહિ. તારૂં માથું સ્વર્ગને અડકે, અને તારા પગ પાતાળે પોંહોંચે તોપણ તું આખરે અબળા અને હું તે રજપૂત શૂરવીર કેહેવાઊં. માટે તું ગમે તેવો વેશ ધારણ કરશે, તું ગમે તેટલી લાંબી પોહોળી થશે, અને ગમે તેટલા ચાળાચસ્કા કરશે, તોપણ હું લગાર ડરવાનો નથી. હું તારી પાસેથી ભલમનુસાઈથી અથવા બળાત્કારે પણ પાણી પીશ. પછી જે થાય તે ખરૂં."

પેલી સ્ત્રીને આ સઘળી વાત સાંભળીને ઘણી નવાઈ લાગી, અને તે તેના મનમાં તે પુરૂષનાં વખાણ કરવા લાગી. પણ હજી પણ વધારે તેની પરીક્ષા કરવાને તે બોલી: "અલ્યા વેહેંતિયા, તું મારા હાથને તો પોંહોંચાતો નથી ને બળાત્કારે પાણી તે શી રીતે લઈશ એ જોવાની મને ઘણી જ ઇચ્છા છે."

આખી રાત આથી વધારે ભયાનક દેખાવો જોયા, આથી વધારે બીહામણાં ભૂત પ્રેતથી બીધો નહિ, અને આ પ્રસંગે ડરવું એ તો બાયલાનું કામ એમ જાણી તે રજપૂતે પોતાના હાથમાંની ડાંગ ફેરવીને એવા જોરથી તે સ્ત્રીના પગમાં મારી કે તે તુરત ભોંયપર ચતીપાટ પડી; તેનું રૂપ બદલાઈ એક સ્વર્ગની રંભા જેવું થઈ ગયું. તેની ખુબસુરતી ખરેખરી દેવાંગના જેવી દેખાઈ, અને તેની આંખમાંથી બોરબોર જેવડાં આંસુ પડવા લાગ્યાં, તોપણ તેણે પોતાનો એક હાથ લાંબો રાખી પાણીનું બેહેડું પકડી રાખ્યું. ફરીથી તેણે તેની પાસેથી પાણી લેવાનું કીધું, પણ પાછો તેનો હાથ ઊંચો ચઢવા લાગ્યો. રજપૂત ઘણો આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તેના હાથ ઉપર ડાંગનો એક બીજો ઘા મારીને બેહેડું નીચે પાડવાનો વિચાર કીધો. પણ આવી નાજુક રૂપાળી સ્ત્રીના કેળના ગર્ભ જેવા હાથપર ઘા તે કેમ કરાય? અબળા ઉપર હાથ કરવો એ ક્ષત્રીનો ધર્મ નથી એમ જાણી તે ત્યાં ઉભો થઈ રહ્યો. તે સ્ત્રીએ તેના મનના વિચાર પારખ્યા, અને તે ખરેખરો રજપૂતના નામને યોગ્ય છે, તથા તેણે કદી નહિ જોયલો એવો તે નર છે એવી તેની ખાતરી થઈ. પણ હજી તેને વધારે કસવાની તેની ધારણા હતી. તેણે તુરત પોતાનું રૂપ બદલ્યું, અને એક છલંગ મારી રજપૂતની ગળચી પકડી તેને નીચે પાડયો. હવે કંઈ તે રૂપાળી નાજુક અબળા દેખાતી નહતી, પણ તેનો દેખાવ એક બીહામણા રાક્ષસ જેવો હતો. હવે દયા લાવવાનો વખત નહતો. હવે હાથ બંધ રાખવાની જરૂર નહતી. તેણે તે રાક્ષસનો હાથ છોડવવાને ઘણી મેહેનત કીધી, પણ વ્યર્થ ગઈ. ગળું વધારે વધારે દબાવા લાગ્યું, અને શ્વાસના રોકાણથી તેને એટલો તો ગુંગળાટ થયો કે તેની આવર્દાની દોરી હમણા તુટશે એમ તેને નક્કી થયું. તેણે તેની આગળ યમના દુત જોયા, અને તેના આત્માને પકડી જનારા પોતાનું કામ જલદીથી કરી નાખવાને તૈયારી કરતા હોય એમ તેને લાગ્યું. તેના હોશ તો સઘળા ઉડી ગયા હતા, પણ કુદરતે છેલ્લો બચાવ કરવાને વાસ્તે પોતાનું સઘળું સામર્થ વાપર્યું. તેણે આ છેલ્લી વખતે એટલું તો જોર કીધું કે તે સ્ત્રીનો હાથ છટકાવી દીધો, અને એક છલંગ મારી તેના ઉપર ચઢી બેઠો. પાછું તે સ્ત્રીનું રૂપ બદલાઈ અપ્સરા જેવું થઈ ગયું; પણ આ વખતે તેના હાથમાંનું બેહેડું મુદ્દલ જોવામાં આવ્યું નહિ. તે રજપૂતે આ વખતે તેના અનુપમ રૂપ સામું જોયું નહિ; આ વખતે તેને તેના ઉપર દયા આવી નહિ; અને આ

વખતે તેણે પોતાના ક્ષત્રી ધર્મ ઉપર વિચાર કીધો નહિ. ઉપર ચ
તેણે તે સ્ત્રીનો ટોટો એવા જોરથી દાબ્યો કે શરીરનું તમામ લાહ્ય
મ્હોં ઉપર પથરાઈ ગયું. તે સ્ત્રીનો મરણ કાળ હવે પાસે આવ્યો એમ
જણાયું, તેની જીભ તેના મ્હોંમાંથી બહાર નિકળી પડી; મ્હોંડામાંથી ફીણ ગોટે-
ગોટા નિકળવા લાગ્યા; તેની આંખોના ડોળા બહાર લબડી ગયા; તથા તેને
આખે શરીરે આચકા આવવા માંડયા. આવી વખતે જ્યારે તે રજપૂતને
ખાતરી થઈ કે હવે રાંડનું મોત પાસે આવ્યું તે વખતે તે સાપની પેઠે
તેની પાસેથી છટકી ગઈ, અને તેની સામે પોતાના અસલ રૂપમાં આવી
ઉભી રહી. રજપૂત તેને જોઈ ઘણું ચીઢાયો. અને તે કોઈ દેવલોકની રંભા
છે એમ તેણે નક્કી જાણ્યું. થોડી વાર ચુપ રહ્યા પછી તે સ્ત્રી બોલી : "અલ્યા
રજપૂત, તને ધન્ય છે. તું ખરેખરો ક્ષત્રી વંશનો છે. હું ઘણાં વર્ષ થયાં
કોઈ શૂરા રજપૂતને શોધુંછું, પણ અત્યાર સુધી તેવો મને જડયો નહતો.
હમણા મારી ખાતરી થાયછે કે જેવો મારે જોઈએછે તેવો જ તું છે. તું મને
હજી ઓળખતો નથી. આટલી વારમાં તારી ખાતરી તો થઈ હશે કે હું
કાંઈ આ લોકની સ્ત્રી નથી. હું અંબાભવાનીની એક જોગણી છું. હું એક
શક્તિ છું. પણ માનવીઓનો સંસાર કેવો છે, તથા એ સંસારમાં કેવું
તથા કેટલું સુખ ભોગવવાનું છે તે જાણવા સારૂ તથા ચાખવા સારૂ હું
પૃથ્વી ઉપર ઘણી મુદ્દત થયાં ફર્યા કરૂંછું. મારે કોઈ વર વરવાની ઈચ્છા
છે, અને તારા જેવો મને ધણી મળે તો હું ઘણો સંતોષ પામું. માટે હું
તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈછું, અને તારે ઘેર આવી તારી પરણેલી સ્ત્રી તરીકે
રહેવાને ખુશી છું. માટે મારી વિનંતી કબુલ રાખી મારી સાથે હમણાં જ
લગ્ન કર, એટલે હું તને કશી વાતે ખોટ પડવા દઈશ નહિ, તથા બધી
રીતે તને સુખી કરીશ."

તે રજપૂત શક્તિની આ સઘળી વાત સાંભળીને ઘણો હરખાયો, તથા
જ્યારે લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવી ત્યારે મ્હોડું ધોવા જવું એ મુર્ખાઈનું કામ એમ
ધારી તેને પગે પડયો, અને મોટા હર્ષની સાથે તેનો હાથ પકડયો. તેણે
જાણ્યું કે હવે ખરેખરો મારા ભાગ્યનો ઉદય થયો; હવે મારા ઉપર પ-
રમેશ્વર રાજી થયા; હવે મારૂં ધારેલું કામ પાર પડશે; અને હવે મ
કોઈ રીતે દુઃખ થશે નહિ. રજપૂત તથા શક્તિ બંને ઉતારે ગયાં,
પછી તે પોતાને વાસ્તે એક મોટું ઘર ભાડે રાખવા શેહેરમાં ફર

પુછપરછ કીધા પછી તેણે એક સારો મેહેલ શોધી કાઢયો ત્યાં તથા શક્તિ તે જ દહાડે જઈ રહ્યાં.

હજુ સુધી શક્તએ તેના પતિને તેની આગલી કાંઇપણ વાત પુછી નહતી. તેના ચેહેરા ઉપરથી, તેના બોલવા ઉપરથી તથા તેની હિમ્મત અને બીજા રજપૂતોને યોગ્ય ગુણો ઉપરથી, તેના સમજવામાં આવ્યું હતું કે તે કોઈ સાધારણ માણસ નહિ, પણ કોઈ રાજવંશી હોવો જોઇએ. પણ તેનાં માબાપ કોણ તથા કેવાં છે, તે જીવેછે કે મરી ગયાં છે, તેને પોતાનો દેશ શા સારૂ છોડવો પડયો, તથા પાટણમાં આવી તેણે શું કરવા ધાર્યું છે, એ સઘળી વાતથી વાકેફ થવાને તે ઘણી આતુર હતી. જ્યારે રાત પડી, અને બંને વાળુ કરી નિરાંતે એકઠાં બેઠાં ત્યારે ઉપલી સઘળી વાત તેની પાસેથી કઢાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

શક્તિ—હું કોણ છું, અને તમને વરવાની મારી શી મતલબ છે, એ સઘળું મેં તમને કહી સંભળાવ્યું છે; પણ તેની સાથે તમે કોણ છો તે વિષે મેં કાંઈ તજવીજ કીધી નથી. વગર તપાસે મેં તમારી સાથે લગ્ન કીધું છે; માટે તમારી અવસ્થા જાણવાની મારી જીજ્ઞાસા પુરી પાડો. હું તમને જેવા ગણુંછું તેવાજ તમે તમારી હકીકત ઉપરથી નિકળી આવશો એવો મને પક્કો ભરોસો છે, માટે તમારી હકીકત માંડીને કહો, એટલે જણાશે કે મારી કીધેલી અટકળ ખોટી નથી.

રજપૂત—અગર જો તું મને વગર ઓળખાણે પરણેલી છે, (મારાથી તું કહેવાય છે માટે ક્ષમા કરજે—જો, કેમકે હવે આપણો ધણી ધણિયાણીનો સંબંધ થયો છે એટલે લોકાચાર પ્રમાણે મારે તમારી સાથે બોલતાં "તું" શબ્દ વાપરવો જોઇએ) તેં મારી રીતભાત, ગુણ, સ્વભાવ, રૂપ, રંગ વગેરેથી અનુમાન તો કીધું હશે કે હું કોઈ હલકો માણસ નથી, તો પણ મારી વાત સવિસ્તર કહેવાથી તારી વધારે ખાતરી થશે, અને તું મને વગર પુછપરછે પરણી છે તે બાબતનો તને કદી પસ્તાવો કરવો પડશે નહિ. પેહેલાં તો મારૂં નામ હરપાળ છે. મારો બાપ કચ્છ દેશના કિરંતી ગઢનો રાજા કેસર નામે હતો; અને મારી મા આ ગુજરાત દેશના કરણ વાઘેલા રાજાની માની બેહેન હતી. એ ઉપરથી તને હવે નક્કી હશે કે મારૂં કુળ નીચું નથી. હું રાજાનો છોકરો છું અને કરણ માસીનો દીકરો-ભાઈ થાઊંછું; પણ એટલા જ ઉપરથી હું કાંઈ

આબરૂ માનતો નથી. રાજાનો માસીનો છોક-
હોય, અને કરણની માસીનો છોકરો કોઈ કાયર, ર
હું મારા દાદાની વાતથી શરૂ કરી મારા બાપની હક
વીશ, અને તેઓએ કેવાં પરાક્રમ કીધાં છે તે તને બત
ઉમર નાની છે અને મારૂં શુરાતન દેખાડવાનો વખત આ
કાંઈ પરાક્રમ કરી નામ મેળવવાનો હજી પ્રસંગ પડયો નથી,
નક્કી છે કે સિંહનાં બચ્ચાં તે સિંહ જેવાં જ નિવડે; કેહેવત ર
નાં ઇંડાં ચિતરવાં ન પડે." માટે જ્યારે વખત આવશે ત્યા
મોટું નામ મેળવી મારા બાપદાદાના નામને વધારે જે
બાપ કરતાં બેટો સવાઈ ન નિકળું તો મારૂં નામ હુરપાળ -
મારૂં ટાહેલું ચલાવુંછું. મારો દાદો નામે વેહીયાસ કચ્છમાં I
રાજ્ય કરતો હતો. તે રાજ્ય તેના બાપદાદાથી તેને ઉતરેલું હતું.
મકવાણા કહેવાતા હતા. જ્યારે મારા દાદાનો અંતકાળ પાસે ર
તેનો જીવ કેમે કર્યો જાય નહિ. તેનાં છોકરાં તથા સગાંવહાલાં
બાધા લીધી, તથા કેટલાંએક વ્રત કરવાનું વચન આપ્યું, પ
નહિ. ત્યારે તેના છોકરા કેસરે તેને પુછ્યું કે બાપા, તમ
મારો દેહ શા માટે છોડતો નથી? તમારા મનમાં જે હો
ો દો, અને હું જો તમારા પેટનો હોઇશ તો ગમે તેમ
તી વખતની આજ્ઞા બજાવીશ. ત્યારે વેહીયાસે જવાબ દી
યુ કરીને એક શેહેર છે, તેમાં મારો કટ્ટો શત્રુ હમીર સુ
રેછે. જો તેની ઘોડશાળામાંથી તેના સવાસો ઘોડા લઈ ર
ત્રયોદશાને દિવસે ભાટ લોકોને બક્ષિસ કરવાનું વચન આપો તો
જાય. તે વખતે વેહીયાસના ભાઇઓ તથા ભત્રીજા તેની
ઉભા હતા, પણ તેઓમાંથી કોઇએ જવાબ આપ્યો નહિ.
રની વય કાચી હતી તો પણ તે મેદાન પડયો, અને આ
પોતાના બાપના હાથમાં પાણી મુક્યું, અને વચન આ
આજ્ઞા પાળીશ. આ વાત સાંભળતાં જ વે
જ્યારે ત્રયોદશાનો દહાડો પાસે આવ્યો ત્યારે કે
શોક મુકી દીધો; પાઘડી બાંધી; અને પોતાનાં
રની સામા લડવા જવાને બોલાવ્યાં, પણ

.ા આજકાલના છોકરા સાથે જાણી જોઇને મરવા
ત્યારે સઘળાઓએ એ પ્રમાણે ના કહી ત્યારે કેસર
થયો નહિ. તેણે પોતાના જ સામર્થ ઉપર વિશ્વાસ
કે "આપ સમાન બળ નહિ, અને મેઘ સમાન જળ
.ાથ એટલા તો લાંબા હતા કે તે તેના ઘુંટણની નીચે
સવામણ વજનનો ભાલો એક હાથે પકડતો ; તે ધનુષ્ય બાણ
જ રાખતો ; અને તેનો બેસવાનો ઘોડો વિષ્ણુના ગરૂડ જેવો
.મૈયુ ઉપર ચઢાઈ કીધી, અને ત્યાંથી સવાસો ઘોડા લઇ
પોતાના બાપના તેરમાને દહાડે ભાટોને આપી પોતાનો બોલ
.રાક્રમ કીધા પછી કેસરે રાજ્યજોશીને બોલાવી મંગાવ્યા,
આવર્દા પુછ્યું. જોશીએ તેની જન્મોત્રી તપાસી ઘણી
હ્યું કે તમારૂં આયુષ્ય ટુંકું છે. આ સાંભળી કેસર બોલ્યો કે
ઘરના ખુણામાં મરી જઇશ તો મને કોઈ ઓળખશે નહિ
.દ્ધમાં પડીશ તો મારૂં નામ પ્રસિદ્ધ થશે. એવું વિચારી તેણે
ઉપર ચઢાઇ કીધી, અને મેની નદી આગળ હુમીરનાં
રતાં હતાં તે સઘળાંને તે લઈ ગયો, અને કિરંતી ગઢના
આપ્યાં. આટલું આટલું કીધા છતાં પણ હુમીરને કાંઈ
નહિ, તથા તેણે વેર લેવાને કેસર ઉપર લશ્કર મોકલ્યું નહિ.
સઘળું અપમાન ધીરજથી ખમી રહ્યો, અને 'ધોલ મારી
ગઈ, એમ માન્યું, ત્યારે કેસર ત્રીજીવાર લડવાને નિકળ્યો.
સામૈયુ નગર આગળ પોંહોચ્યો તે દહાડો દસેરાનો હતો માટે;
તથા છોકરી રથમાં બેસી એશઆરામ કરવાને બાગમાં જતી
ને બાગમાં પેસી તેઓને ખેંચી ગયો, અને તેઓની સાથે તે
ી સ્ત્રીઓને પણ લઈ ગયો. હવે હુમીર જાગ્યો, અને તેણે
પોતાના પ્રધાનને મોકલ્યો. એ પ્રધાને આવી કેસરને કહ્યું
લઈ આવ્યા તે સઘળી હુમીર રાજાની વહુ તથા
.ા તમારે ઘેર આવેલાં છે, માટે જેમ પીહેરથી
ને પૈસા, લુગડાં સાથે મોકલવામાં આવેછે તેમ
.માણે વળાવવાં જોઇએ પ્રધાનનું આ બોલવું
અને બોલ્યો કે એ સ્ત્રીઓ તો હવે અમારી

મિલકત થઈ ચુકી, માટે તેમને પાછી આપવામાં આવશે નહિ. એ સઘળીઓ તો હવે મારી ધણિયાણી થઈ. આ જવાબ લઈને પ્રધાન સામૈયુ ગયો. પછી કેસરના જેટલા સગા કિરંતી ગઢમાં હતા તેઓ સઘળાને તેણે તેડાવ્યા, અને એકેકને એક સુમરી સ્ત્રી આપી દીધી. પોતાને વાસ્તે તેણે ચાર રાખી, અને બીજી ઘણી તેની રાણી હતી તેમાં ઉમેરો કીધો. એ પ્રમાણે દશ બાર વર્ષ વહી ગયાં, પણ લડાઈ બંધ પડી નહિ. એટલા વખતમાં તેને તથા તેના પિત્રાઈને સુમરી સ્ત્રીઓને પેટે અઢાર છોકરા જન્મ્યા. કેસરને ફરી લડાઈ કરવાનું મન થઈ આવ્યું, ત્યારે તેણે હમીરને કેહેણ મોકલ્યું. અત્યાર સુધી જ્યારે જ્યારે કેસર હમીરને કેહેતો હતો કે, 'આવ પડોસી લડીએ,' ત્યારે હમીર જવાબ દેતો કે લડે મારી બલા. પણ આ વખતે તો તેણે કેસરને કેહેવડાવ્યું કે તારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવવાનું મને ઘણું મન થાયછે, પણ કિરંતી ગઢના રાજ્યમાં ખાર સિવાય બીજું કાંઈ નથી, ત્યારે ત્યાં આવ્યા પછી મારા લશ્કરને ખાવાનું ક્યાંથી મળે એ મને મોટી ફિકર છે. આવું કેહેણ જ્યારે હમીરે મોકલ્યું ત્યારે તેના જવાબમાં કેસરે કેહેવડાવ્યું કે જો તું મારા રાજ્યમાં આવશે તો તારા લશ્કરના ખોરાકને વાસ્તે હું એક હજાર વીંઘાં જમીનમાં ઘઊં રોપાવીશ. પછી હમીર એક મોટું લશ્કર લઈ કિરંતી ગઢ તરફ આવ્યો, અને તેની તથા કેસર વચ્ચે ઘણી લડાઈઓ થઈ. ઘણા રજપૂતોના પ્રાણ ગયા, અને ઘણીએક રીતે આખા રાજ્યની ખરાબી થઈ. આખરે એક મોટી લડાઈ થઈ તેમાં કેસર તથા મારા સિવાય તેના સઘળા છોકરા માર્યા ગયા. મારા કાકા તથા ભાઈઓ સઘળા રણસંગ્રામમાં પડ્યા. કિરંતી ગઢને હમીરે બાળી જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યું; અને સુમરી રજપૂતાણીઓ પોતાના સ્વામીઓની સાથે ચિતામાં બળી મોઈ. એ પ્રમાણે મારા કુટુંબનો નાશ થયો; એ પ્રમાણે અમારૂં નસંતાન ગયું; એ પ્રમાણે અમારૂં રાજ્ય ધુળધાણી મળી ગયું; અને એ પ્રમાણે સઘળાઓનો અંત આવ્યો. હવે હુંજ માત્ર જીવતો રહ્યો, તે એકલો શું કરૂં માટે મેં આણીગમ તેણીગમ ફર્યા કીધું, પણ કોઈ રાજાએ મારો પક્ષ ધર્યો નહિ. મેં કોઈ બીજા રાજાની પાસે જઈ ત્યાં મોટાં પરાક્રમ કરી નામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ગૂજરાતનો કરણ રાજા મારી માસીનો છોકરો થાય છે એમ જાણીને તેને મળવાને થોડા દહાડા ઉપર હું પાટણ શેહેરમાં આવ્યો. ઇહાં આવતાં વ

કોઈ
જાણીને

મેં આબરાભૂતની વાત સાંભળી. વિચાર કીધો કે આબરાભૂતને શેહેરમાંથી કાઢીશ તો રાજા મારા ઉપર ઘણો પ્રસન્ન થશે; અને આખા શેહેરમાં બલકે આખા ગુજરાતમાં મારી પ્રતિષ્ઠા વધશે, પછી હું તેને મારૂં સગપણ જણાવીશ, અને હું સુખેથી ઈહાં રહીશ. હું નાનો હતો ત્યારે ભૂત કાઢવાનો એક મંત્ર શિખેલો હતો, અને તેવડે મેં ઘણાએક કાઢ્યાં પણ હતાં, પણ આ આબરો ભૂત ઘણો બળવાન છે એમ જાણી તે મંત્ર ફરીથી સાધવાને હું ગઈ રાત્રે સ્મશાનમાં ગયો, ત્યાં મુડદા ઉપર બેસી જપ કીધો; હજારો ભૂત, પિશાચ, વંતરી વગેરે મલીન પ્રાણીઓએ મને બીહીડાવ્યો તોપણ મેં મારૂં કામ કરી લીધું. પછી ત્યાંથી પાછાં આવતાં તારો મેળાપ થયો, અને તેનો પરિણામ એ થયો કે આપણે બે આ ઠેકાણે પાસે પાસે બેઠાં છીએ. હવે જ્યારે ફુલારાણીને ભૂત આવશે ત્યારે હું કોઈ ભુવાનો વેશ લઈ કરણના મેહેલમાં જઈશ, અને ઇશ્વરની કૃપાથી તથા તારી મદદથી આબરા ભૂતનું કાસળ કાઢીશ.

શક્તિ—તમારી સઘળી હકીકત જાણી મને ઘણો આનંદ થયો, અને મને પક્કી ખાતરી થઇ કે તમને જેવા મેં ધાર્યા હતા તેવા જ છો. મેં જે તમારી સાથે સંબંધ કીધો છે તેથી હું હવે જરાપણ પસ્તાવાની નથી. તમારૂં ધારેલું કામ પાર પડશે; તમે આબરા ભૂતને જીતશો; એમાં હિમ્મતનું માત્ર કામ છે; પણ હું તમને એક શિખામણ દઊં છું તે ખૂબ યાદ રાખજો, તે તમને ઘણી કામ લાગશે અને જો તે નહિ માનો તો કદાપિ તમ[illegible] મંત્ર છતાં પણ તમારો જીવ જશે. તે શિખામણ એ છે કે જો આ[illegible] ભૂત તમારી સાથે બહાર નિકળી લડવા આવે તો તુરત તેની ચોટલી[illegible] લેજો, એટલે તેનું જોર કાંઇ ચાલશે નહિ, અને તે તમને તરત વશ થશે.

બીજે દહાડે સવારે તેઓ ઉઠયાં, અને રસોઇ કરી બંનેએ મિષ્ટાન્ન લીધાં, પછી તેઓ બેઠાં હતાં એટલામાં શેહેરમાં બુમ ચાલી કે ફુલારાણીને આબરો ભૂત વળગ્યો છે, અને તે ઘણું તોફાન કરે છે. હરપાળ એ સાંભળીને તુરત ઉઠ્યો, અને એક હિંદુસ્તાની માણસના જેવો પોશાક પેહેરી રાજમેહેલમાં જવા નિકળ્યો. શક્તિએ તેને આશીર્વાદ દીધો, અને ચોટલી પકડવાની વાત તેને ફરીથી યાદ દેવડાવી. કરણના મેહેલમાં કોઇપણ ભુવાને જવાને કાંઇપણ હરકત પડતી નહતી તેથી હરપાળ વગર અડચણે માંહેના મેહેલમાં દાખલ થયો, અને જે ઓરડામાં કરણ બેઠો હતો ત્યાં જઇ તેણે

રાજાને જુહાર કીધો. કરણે તેને તેનું નામ, ઠામ ને કામ પુછતાં જ તે બોલ્યો: "મહારાજ, હું લખનોર શેહેરનો ભુવો છું. હું સઘળા જંત્રમંત્રમાં પ્રવિણ છું, હું મારણ, મોહન, વશીકરણ, ઉચ્ચાટન, સ્તંભન, આકર્શણ, વગેરે ઘણીએક મેલી વિદ્યામાં કુશળ છું. હું બદ્રિકેદારનાથથી તે શેતુબંધ રામેશ્વર સુધી અને દ્વારિકાથી તે જગન્નાથપૂરી સુધી સઘળા ભરતખંડમાં ફરી આવ્યો છું. મેં આખી પૃથિવીના મુખ્ય મુખ્ય જાદુગરો તથા ભુવાઓ સાથે મેળાપ કીધેલો છે. અને તેઓ સઘળાના મંત્ર હું જાણુંછું. પણ તેટલાથી હું સંતોષ પામ્યો નથી. સઘળે ઠેકાણે પ્રવાસ કીધા પછી હું છેક પૂર્વમાં કામરૂદેશના સ્ત્રીઆ રાજ્યમાં જઈ પોહોંચ્યો. ત્યાં મને ત્યાંની રાણીએ રાખ્યો. દહાડે પોપટ અને રાત્રે પુરૂષને આકારે રાણી સાથે ત્રણ વર્ષ રહ્યો. અને ત્યાંથી સર્વોત્કૃષ્ટ મંત્રશાસ્ત્ર શિખી લાવ્યો. હું ત્યાંથી છળ ભેદ કરી નાસી આવ્યો, અને આપના રાજ્યમાં ફરતો હતો એટલે મેં બાબરા ભૂતની વાત સાંભળી. ગુજરાત સરખા મોટા રાજ્યમાં એવો એક ભૂત કાઢનાર કોઇ ઇલિમી આટલા દહાડા થયાં મળતો નથી તે જોઇને મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને તમારા, તમારી ફુલારાણી, તથા નગરના સઘળા રેહેવાસી ઉપર ઘણી દયા આવી. હું ઇહાં આવ્યો, અને તે ભૂતનો નાશ કરવાને હું આપની હજુરમાં આવ્યો છું. માટે મને મારી વિદ્યા અજમાવવા દેશો તો હું એક પલકમાં તે ભૂતની નસલ કાઢીશ."

કરણ આ જાદુગરની વાત સાંભળીને દિંગ થયો, અને અત્યારસુધી કોઈ આવો ભુવો આવ્યો નથી, તથા તે બાબરાભૂતને કાઢશે જ એમ જાણીને તેણે તેનું સન્માન કીધું, અને તેને ફુલારાણીના ઓરડામાં લઈ જવાને ચાકરોને હુકમ કીધો. હરપાળ ત્યાં ગયો, ને જોયું તો આસરે સો બ્રાહ્મણો હારબંધ બેસી ચંડીપાઠના મંત્ર ભણતા હતા; બીજા ઓરડામાં ઘણાક હિંદુ તથા જૈન ભુવા, જતીઓ ધંતરમંતર કરતા હતા; પણ તેઓમાંથી કોઇની [illegible]ારાણીના ઓરડામાં જવાની છાતી ચાલતી ન હતી. હરપાળને [illegible] ાઓએ પોતપોતાનું કામ મુકી દીધું. અને કોઈ મોટો ઇલિમ[illegible] ી આવ્યો છે તે એજછે એમ જાણી તે શું કરે છે તે જોવા [illegible] ા આવી ઉભા રહ્યા. હરપાળે ઘણી હિમ્મત ધર[illegible] ડાનાં કમાડ ઉઘડાવી નાખ્યાં, અને માંહે જોયું તો [illegible] ી હતી. તેની આંખ લાલ હિંગળોક વર્ણી

હતી, તથા તે એવી સ્થિર એકી નજરે જોયાં કરતી હતી કે તેનાં પોપચાંનો પણ પલકારો થતો નહતો. તેનું મ્હોડું ફિક્કું અને બીહામણું થઇ ગયું હતું, અને તેનું રૂપ એવું તો ઉગ્ર દેખાતું હતું કે આ વખતે તે શક્તિ દેવીના જેવી લાગતી હતી. તેની ક્રાંતિ ઘણીજ નાજુક હતી, તથા તેની વય આસરે વીશેક વર્ષની હશે એમ અટકળથી લાગતું હતું. આવી રીતે તેને બેઠેલી જોઇ હુરપાળને હિમ્મત આવી, અને તેણે થોડાક અડદના દાણા હાથમાં લઇ મંત્ર ભણી તેના ઉપર છાંટયા. જેવા તે દાણા ફુલારાણી ઉપર પડ્યા કે તેજ વખતે તેમાં ભરાયલો ભૂત જાગૃત થયો, અને એક છલંગ મારી એવા જોરથી તે ભોંય ઉપર પડ્યો કે સઘળી જમીન ધ્રુજી ગઇ. તેની સાથે તેણે એવી તો મોટી ચીસ પાડી કે તેથી આખો મેહેલ ગાજી રહ્યો, અને શેહેરના પણ ઘણાએક ભાગમાં તે સંભળાઇ. હવે વખત બારીક આવ્યો. બાબરો ભૂત (હવે આપણે ફુલારાણીને એ નામથી લખીશું) હુરપાળની સન્મુખ આવી ઉભો રહ્યો, અને તેને પકડવાનું કીધું એટલે તેણે બીજા દાણા મંત્રીને તેના ઉપર નાખ્યા. આ વખતે તે પાછો તો ખસ્યો, પણ તેણે પોતાનું ખરેખરૂં વિક્રાળ સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું. બીજા આસપાસ ઉભા રહેલા લોકો ભૂતનું આ રૂપ જોઇને નાઠા. હુરપાળ એકલો ઉભો રહ્યો, અને મોટે અવાજે તેને પુછ્યું કે "તું કોણ છે, અને તું શા કારણ સારૂ અણહિલપૂરના રેહેવાસીઓને, તેના રાજાને, તથા રાણીને આટલો બધો ઉપદ્રવ કરે છે?" આ સાંભળી બાબરો ખડખડ હસવા લાગ્યો, અને એક મોટી ગર્જના કરી બોલ્યો: "સાંભળ રે માનવી, હું કોણ હતો તે મેં હજુ સુધી કોઇને કહ્યું નથી, તથા કોઇને કહેવાનો મારો વિચાર નથી, તોપણ તું કોઇ મોટો હલમી જણાય છે, માટે તારી આગળ હું કહું છું. તું કોઇ પરદેશી જેવો જણાય છે, માટે તારી આગળ હું સઘળી વાત યથાસ્થિત કહીશ, અને પછી તું ન્યાય કરજે કે હું જે કરૂં છું તે વાજબી કે ગેરવાજબી છે. હું મારા પાછલા ભવમાં નાગર હતો; અને મારો ભાઇ માધવ આ દુષ્ટ, ચંડાળ, કૃતઘ્[illegible] જાનો પ્રધાન હતો. મારી ભાભીને એ પાપી રાજા બળાત્કારે લ[illegible] અને તેનો બચાવ કરવામાં મારો પ્રાણ ગયો. મારી સાથે મા[illegible] ને બળી મોઇ, તેથી અમારી અસદ્ગતી તો થાયજ નહિ[illegible] ને મેં યમ રાજાની આજ્ઞા લઇ ભૂતનું રૂપ ધારણ કી[illegible] ીતી રા-

ણીને વળગ્યો છું. રૈયતને દુઃખ તે રાજાનેજ સમજવું એમ જાણી હું તેઓને પણ પીડું છું, અને જ્યારે મારૂં વેર તૃપ્ત થશે ત્યારે હું મારી મેળેજ આ મારા દેહનો ત્યાગ કરીશ, અને કૈલાસ લોકમાં વાસો કરીશ."

હુરપાળે આ સઘળી વાત સાંભળી લીધી, અને ભૂતનું કામ વાજબી છે એમ તેને જણાયું, પણ તે વાજબી કે ગેરવાજબી ગમે તેવું હોય તોપણ તેને કાઢવામાં તેનો સ્વાર્થ રહેલો હતો તેથી તે બોલ્યો: અલ્યા બાબરા, હવે બસ થયું; હવે આ રાણીનો તથા આ શેહેરના લોકોનો કેડો છોડ, અને તું તારે ઠેકાણે જા; જો ભલમનૂસાઇથી નહિ માને તો બળાત્કારે હું તને કાઢીશ, માટે આબરૂથી જા." પણ હુરપાળની વાત બાબરાએ ગણકારી નહિ. તે પાછો નાચવા કુદવા તથા બરાડા પાડવા લાગ્યો. હુરપાળે ત્રીજીવાર અડદના દાણા મંત્રીને તેના ઉપર નાખ્યા એટલે તે પાછો ગાંડો થયો, અને ઘણા જુસ્સાથી આવી તેનું ગળું દાબ્યું. બંને જણા ભોંય ઉપર પડ્યા; ત્યાં શોરબકોર થઇ રહ્યો; તેઓ બંને જમીન ઉપર ગબડ્યા; અને વખતે એક ઉપર અને વખતે બીજો ઉપર એમ ઉથલ પાથલ થવા માંડી. આટલી વાર સુધી તો બાબરો રમત કરતો હતો, તેણે તેનું પૂરૂં જોર અજમાવ્યું નહતું. પણ હવે જ્યારે મારામારી ઉપર વાત આવી; અને લડાઇ બંધ કરવાને ઘણું સમજાવ્યા છતાં હુરપાળે માન્યું નહિ, ત્યારે બાબરો ઉભો થયો, તેણે હુરપાળને પોતાના એક હાથમાં ઊંચકી લીધો, અને તેને ભોંય ઉપર પછાડી મારી નાખવાની ધમકી આપી. હુરપાળ કાંઇ બીધો નહિ. તે હવામાં ઊંચો ઉછળ્યો, અને ભોંય ઉપર પછડાવાની તૈયારીમાં હતો એટલે તેણે ચાલાકીથી તેનો હાથ પકડી લીધો, અને તેના શરીરને બાથ ભીડી દીધી. હવે બાબરાએ તેનું ગળું પકડ્યું, અને તેને એવા જોરથી દાબ્યું કે તેનો પ્રાણ તત્કાળ નિકળી જાત, પણ આ વખતે તેને શક્તિની શિખામણ યાદ આવી, અને તેણે મહા મેહેનતે એક છલંગ મારી બાબરા ભૂતની ચોટલી હાથમાં જોરથી પકડી લીધી. તેજ ક્ષણે બાબરો નરમ ઘેંસ થઇ ગયો; વાઘનો એકદમ બકરી થઇ ગયો; તે એક ગરીબ ગાયની પેઠે ઉભો રહ્યો. 'છોડ ચોટલી' એટલુંજ તેનાથી બોલી સકાયું. હુરપાળને હવે જીવમાં જીવ આવ્યો, અને બાબરો અંતે જીતાયો એ જોઇને તેના હૈયામાં હરખ માયો નહિ. બાબરાની સામું જોઇ તે બોલ્યો: "હવે નિકળો બચ્ચા, હવે ખરેખરા દાવમાં આવ્યા છો; હવે સપડાઈ ગયા છો, માટે શરણ થાઓ."

બાબરો છેક લાચાર થયો, અને દેશ છોડી જતા રહેવાનું કબુલ કીધું; પણ હુરપાળની મરજી તેને ગુલામ કરી લેવાની હતી માટે તે બોલ્યો કે જો મારાં સઘળાં કામમાં મારે જ્યારે તારી સહાયતા જોઇએ તે વખતે તુરત હાજર થઈ મને સહાય થવાનું વચન આપે તોજ હું તને જવા દેઊં. બાબરાએ એ શરત કબુલ કીધી, પણ તેના બદલામાં તેણે પણ તેની સાથે એવી શરત કીધી કે જ્યારે તું મને કાંઈ કામ સોંપશે નહિ ત્યારે હું તને ખાઈ જઇશ. હુરપાળે કહ્યું, કબુલ. પછી તેણે એક સીસો મંગાવી તેમાં ઉતરવાનું બાબરાને કહ્યું. હવે તે છેક નિરાશ થઈ ગયો હતો તથા તેનું કાંઈ ચલણ રહ્યું નહતું, તેથી તે સીસામાં ઉતર્યો. પછી તેને બંધ કરી તે ઉપર લાખ ચોઢી મંત્ર ભણીને છાપ મારી, અને તે સીસો લઇ કરણ રાજાની આગળ આવી ઉભો રહ્યો. અત્યાર સુધી જે જે હકીકત બની હતી તે સઘળીથી કરણ વાકેફ થયો હતો, તેથી તેનો હરખ ઉભરાઇ જતો હતો; તે હુરપાળને પગે પડ્યો, અને તે જેટલા રૂપિયા માગે તેટલા આપવાનું તેણે કબુલ કીધું.

હવે હુરપાળને બોલવાનો વખત આવ્યો. તે હાથ જોડી રાજા આગળ ઉભો રહ્યો, અને પોતાની સઘળી વાત અથથી ઇતિ સુધી કહી. આ વાત સાંભળીને કરણને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને કેટલીએક વાર સુધી તો તેણે તે સાચી માની નહિ. જ્યારે હુરપાળે કસમ ખાઇને તેની ખાતરી કીધી ત્યારે કરણને ઘણો જ આનંદ થયો, અને આંખમાં હર્ષનાં આંસુ લાવી તેને ભેટી પડ્યો. મેહેલમાં સઘળી વાત પથરાઈ, અને ત્યાંથી સઘળા સમાચાર શેહેરમાં ફેલાયા. ઘેરે ઘેર આનંદ થઇ રહ્યો; અને કરણના માસીના છોકરા હુરપાળે બાબરા ભૂતને શેહેર બાહાર કાઢ્યો તેથી લોકો ઘણા ખુશ થયા. એક મોટી સ્વારી કાઢી સીસાને આખા શેહેરમાં ફેરવ્યો. અને તેને ગુજરાતની સરહદ બાહાર મોકલાવી દીધો. પછી કરણે હુરપાળને એક મોટો સરપાવ આપ્યો; તેને પોતાના દરબારમાં સામંત કરી ઠેરવ્યો, અને પોતાની સાથે મેહેલમાં તેને રાખવાને ઘણો આગ્રહ કીધો. પણ હુરપાળે પોતાની નવી સ્ત્રીની સાથે જુદા ઘરમાં રેહેવાની ખુશી જણાવી તે ઉપરથી રાજાનો એક બીજો મેહેલ શેહેરમાં હતો તે તેને સ્વાધીન કીધો; અને તેને ઘણી ધામધુમ સાથે તેના નવા ઘરમાં વદાય કીધો.

પ્રકરણ ૮ મું.

આબરા ભૂતના ત્રાસથી તથા ઉપદ્રવથી **કરણ** રાજા, **ફુલારાણી** તથા રાજ્ય મેહેલના સઘળા લોકો, અને **પાટણ**ના સર્વ રેહેવાસીઓ છુટયા તેથી એસતા વર્ષને દહાડે સઘળે આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. ઘેરેઘેર ખરી દીવાળી તો તેજ દહાડે થઈ, અને લોકો ઘણા ઉમંગથી સવારના પોહોરમાં એક બીજાને જુહાર કરવાને, ઓહોણી લેવા, તથા અન્યોન્ય ભેટ લેવા ઘણાં ઊંચાં વસ્ત્ર પેહેરીને નિકળ્યા. તે વખતે પોતાના મેહેલમાં **હુરપાળ** તથા **શક્તિ** દેવી ઉલ્લાસથી વાત કરતાં હતાં, રાજાના દરબારમાં જવાની તૈયારી કરવામાં પડ્યાં હતાં તથા કરણ રાજા જો કાંઈ ઈનામ આપવાનું કહે તો શું માગવું તે વિષે ખાનગી ગોઠડી કરતાં હતાં.

આસરે દોહોડ પોહોર દહાડે દરબાર ભરાવા લાગ્યું. દશેરાને દહાડે જેઓ મળ્યા હતા તેઓની સાથે આ વખતે પૂરના મુખ્ય વ્યાપારીઓ તથા બીજા શ્રીમંત લોકો પણ દરબારમાં બિરાજેલા હતા. **હુરપાળ** પણ ઘણાં ભભકાદાર લુગડાં પેહેરીને આવ્યો તેને રાજાએ પોતાના જમણા હાથ તરફ પાસે બેસાડયો. જુહારનું તથા તે દહાડાનું બીજું કામ થઈ રહ્યા પછી કરણે **હુરપાળ**ની તરફ જોયું, તેણે જે મહાભારત કામ કીધું તેને માટે તેનો સાબાશી સાથે ઉપકાર માન્યો, અને એ કામનો ઘટતો બદલો તો તે આપી સકે તેમ નહતું તથાપિ જે કાંઈ તે માગે તે ઘણી ખુશીથી તેને આપવાનું તેણે કબુલ કીધું. **હુરપાળે** ઉઠી રાજાને સાષ્ટાંગ દંડવત કીધા, અને હાથ જોડી એટલું જ માગી લીધું કે એક રાતમાં જેટલાં ગામ ઉપર તોરણ બંધાય તે સઘળાં મને ઈનામમાં આપવાં.

હુરપાળ આટલું જ માગશે એમ કરણને આશા નહતી; એથી વધારે ઈનામ માગી લેશે એમ તેને ફીકર હતી. પણ હમણા જ્યારે તેણે **હુર**-પાળની વિનંતી સાંભળી ત્યારે તે ઘણોજ ખુશ થયો, અને એક રાતમાં તો ઘણાંજ થોડાં ગામા ઉપર તોરણ બંધાઈ સકાશે એમ ધારી તેણે તેની અરજ તુરત કબુલ કીધી. દરબાર બરખાસ્ત થયા પછી **હુરપાળ** પોતાને ઘેર ગયો, અને જે સઘળું બન્યું હતું તે પોતાની વહુને કહ્યું. હવે રાત્રે જેમ બને તેમ વધારે ગામો ઉપર તોરણ બાંધી સકાય એવી ગોઠવણ

કરવાના કામને વાસ્તે એકલી શકિત દેવી બસ હતી. પણ માત્ર તેમનાથીજ તે કામ મનમાનતી રીતે થઇ સકશે એવો પાકો ભરોસો હુરપાળને આવ્યો નહિ. થોડોએક વિચાર કીધા પછી તેને બાબરો ભૂત યાદ આવ્યો. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેને મદદ કરવાનું ભૂતે કબુલ કીધું હતું, અને વળી જો તેને કાંઈ કામ સોંપવામાં નહિ આવે તો તે તેને ખાઈ જશે એવી તેની સાથે શરત થઈ હતી તેથી બાબરાને એકદમ બોલાવી મંગાવી તેને પણ શકિતની સાથે સામેલ રાખવો એવો તેણે ઠરાવ કીધો. બાબરાનું ધ્યાન ધરતાંજ તે તુરત હુરપાળ આગળ આવી ઉભો રહ્યો, અને તેની સઘળી વાત સાંભળી લીધી. એક તો તે હુરપાળને પૂરતી રીતે મદદ કરવાને બંધાયલો હતો, અને બીજું તેને વધારે મદદ કરવાથી કરણનું નુકસાન વધારે થશે, અને તેથી તેના મનનું ધારેલું વેર કંઈક લેવાશે એ બન્ને વિચારથી તે ઘણો ખુશ થયો, અને દીવા થતે પોતાની સાથે બીજા મદદગાર ભૂતોને લઇને હાજર થવાને વચન આપ્યું. કબુલ કીધેલે વખતે તે સવાલાખ ભૂતને તેડીને આવ્યો, અને શકિતદેવીને સાથે લઈ તેઓ સઘળાં તોરણ બાંધવા નિકળ્યાં.

બીજે દહાડે સવારે કરણે પોતાના પ્રધાનને એક સાંઢણી આપીને કેટલાં ગામો ઉપર તોરણ બંધાયાં તેની તપાસ કરવાને મોકલ્યો. આગળ જતાં માલમ પડ્યું કે પેહેલું તોરણ પાટડી ઉપર રાત્રે નવ વાગતે બાંધ્યું, પછી તેના તાબાના છસેં ગામો ઉપર તોરણ બાંધ્યાં, અને સવારના ચાર વાગતા સુધીમાં કુલ બે હજાર ગામો ઉપર તોરણ બંધાયાં. પ્રધાન ઘણો ગભરાયો, અને ધાર્યું કે આ તો હુરપાળે ગજબ કર્યો. તેણે તે ગામોની એક ટીપ કીધી, અને કરણને આપી. એ ટીપ વાંચીને તેને જે ક્રોધ ચઢયો તથા આશ્ચર્ય લાગ્યું તેનો વિચાર માત્ર કરી લેવો. બે હજાર ગામ ઈનામમાં આપવાં ! શું બાબરા ભૂતને કાઢવાને બે હજાર ગામનું ઈનામ? અરે કેશવને મારતાં બે કોડી પણ ખરચ થયો નથી, અને તેના મરી ગયા પછી તેના ભૂતને ગામ બહાર કાઢવાને આટલી મોટી બક્ષીશ કરવી? ગુજરાતના કોઈ પણ રાજાએ આટલી મોટી જાગીર કોઇને આપી નથી. કોઈ પણ રાજાએ પોતાના પ્રાણ બચાવનારને પણ આટલું મોટું ઈનામ આપી દીધું નથી, તો આજે એક પ્રેતને શેહેર બાહાર હાંકી કાઢનારને મારે આટલું ઈનામ આપવું પડેછે ! હું વચનથી બંધાયો છું; મેં મારો કોલ આપ્યો છે; અને રાજાનું વચન

કદી પણ મિથ્યા થવું ન જોઇએ. વળી હુરપાળ મારી માસીનો છોકરો છે તેથી એને આપવાથી મને જરા સંતોષ થાયછે. હવે ગમે તેમ મન વાળવું. ખરૂં પુછો તો મારા દહાડા જ વાંકા બેઠા છે, અને મારા સઘળા ગ્રહોએ ગામ જવા માડયું છે, અને મારી દુર્દશા થવાનો સમય પાસે આવતો જાયછે. હશે, વધારે વિચાર કરવાથી સારૂં ફળ નથી. માટે બક્ષીશનામા ઉપર સહી મોહોર કરી આપવાં.

તેજ દહાડે રાત્રે કરણ જ્યારે ફુલારાણીના મેહેલમાં ગયો ત્યારે તેની ઉદાસ વૃત્તિ જોઇને રાણી ઘણી જ દિલગીર થઇ. ભૂતનો ઉપદ્રવ મટવાથી તે ઘણી જ ખુશ થઈ હતી, અને આ રાત તેણે તેના ધણી સાથે આનંદમાં કાઢવાનો ઠરાવ કીધો હતો. પણ કરણના મ્હોડાએ તેના ઉલ્લાસ ઉપર ટાઢું પાણી રેડયું. પોતાના સ્વામીની આટલી દિલગીરીનું શું કારણ છે તેની તજવીજ રાણીએ કરવા માંડી, પણ ઘણીએક વાર સુધી કરણે તેની આગળ પોતાનું મન ખોલ્યું નહિ. પણ સ્ત્રીહઠ આગળ પુરૂષ ઘણીવાર લાચાર થઈ જાયછે તેમ કરણ પણ આ વખતે થયો. તેને પોતાની મરજી ઉપરાંત તેની સ્ત્રી આગળ પોતાના ખેદનું ખરૂં કારણ બતાવવાની જરૂર પડી. ફુલાદેવી સઘળી વાત સાંભળીને ઘણું આશ્ચર્ય પામી, પણ રજપૂતાણી તેના ડહાપણ તથા સમયસૂચકતાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. તેને એક ઉપાય તુરત સુઝયો, અને તે બોલી: "મારા સ્વામી, તમે જરાપણ એ વિષે ફિકર રાખશો મા. હું હુરપાળની દૂરની સગી થાઉંછું; તે મને બેન કહેછે; માટે આવતી બળેવે જ્યારે તેને રાખડી બાંધીશ ત્યારે તેમાંથી ઘણાંએક ગામ માગી લઇશ." કરણ આ તદબીર સાંભળીને હરખાયો તો ખરો, પણ તેને લાગલું જ યાદ આવ્યું જે હુરપાળ તો કાલે સવારે પાટડી જાયછે, અને ત્યાંથી તે પાછો આવવાનો નથી. ફુલારાણીએ આ પણ તેની ચિંતા મટાડી. તેણે પોતાના ચાકરને બોલાવી પોતાનો રથ જોડાવી મંગાવ્યો, અને લુગડાં ઘરેણાં પેહેરી તેમાં બેસી હુરપાળના મેહેલમાં ગઈ.

હુરપાળ તે વખતે જાગતો હતો તેથી તેની મુલાકાત સેહેજ થઈ. માંહોમાંહે ખબરઅંતર પુછી, અને બાબરા ભૂતને કાઢી તેને મહા વેદનામાંથી ઉગારી તેને વાસ્તે તેનો ઘણો જ ઉપકાર માન્યો. આગળ વાતચિત કરતાં જ્યારે ફુલારાણીને જણાયું કે હુરપાળ બીજે દહાડે સવારે પોતાના ઇનામી ગામ ઉપર જનાર છે ત્યારે તે બોલી: "ભાઈ, તુ તો જાયછે, પછી મારી

કોણ બરદાસ્ત લેશે? મારાં માબાપ તો મરી ગયાં છે તે તું જાણે છે. આખા જગતમાં મારો પીહેરનો સગો તું જ માત્રછે. માટે જ્યારે તું જઈશ ત્યારે તે તરફનું કામ કોણ કરશે? તથા તે તરફનો વેહેવાર કોણ સાચવશે? માટે ભાઈ, જતાં પેહેલાં મારો કાંઈ બંદોબસ્ત કર, મારા ખરચને વાસ્તે કાંઈ કરતો જા. આ સઘળું સાંભળીને હરપાળ ઘણું ગુંચવાયો, પણ લાચાર તે હવે શું કરી સકે? તેણે તેને પેહેલાંથી બેન કહેલી એટલે હવે સગપણનો ઈનકાર પણ કેમ કરાય? અને તેનું વાજબી માગણું આપ્યા વિના કેમ જવાય? માટે જીવ કઠણ કરીને ત્યાંથી ઉઠી એક કાગળ તથા લખવાનાં બીજાં સાધન લઈ આવ્યો, અને ભાલનાં પાંચસેં ગામ તેને વાસ્તે લખી આપ્યાં. ફુલારાણી બક્ષીશનામું લઈને થોડીવાર બેસી વદાય થઈ, અને કરણને કાગળ આપ્યો.

એ હજાર ગામોમાંથી પાંચસેં પાછાં આવ્યાં એટલા ઉપરથી કાંઇક સંતોષ માનવા જેવું હતું ખરૂં પણ પંદરસેં ગામો ગયાં તે કાંઇ થોડું નુકસાન નહતું. હવે બીજો કાંઇ ઉપાય ન હતો તેથી તેણે જેમ તેમ મન વાળી ફુલારાણી સાથે તે રાત કાઢી. તે વખતે હરપાળ તથા શક્તિ ઘણા ઊંડા વિચારમાં પડ્યાં હતાં. બાબરાભૂતને કાંઈ કામ સોંપવામાં ન આવે તો તે તેને ખાઇ જાય એવી તેણે સરત કીધી હતી, માટે પાટડી જતા પેહેલાં કાંઇ એવું કામ તેને આપવું જોઇએ કે તેનો પાર જ આવે નહિ. તે શું આપવું તે બાબત તેઓ વિચાર કરતાં હતાં. આખરે શક્તિને એક યુક્તિ સૂઝી. તેણે બાબરા ભૂતને બોલાવવાને હરપાળને કહ્યું. બાબરો તુરત હાજર થયો. તેને એક મોટો લાંબો વાંસ લાવવાને શક્તિએ હુકમ કીધો. ભૂત તેવો એક વાંસ તુરત લાવ્યો તેને ભોંયમાં દટાવ્યો, અને તે ઉપર ચઢવું અને પાછા ઉતરવું, પાછું ચઢવું ને ઉતરવું એ પ્રમાણે કર્યાં કરવાને તેણે ભૂતને હુકમ કીધો, અને ફરમાવ્યું કે જ્યારે એમ ચઢ ઉતરનું કામ પૂરૂં થાય ત્યારે બીજું કામ લેવાને મારી પાસે આવજે. એ પ્રમાણે બાબરાભૂતનો નિકાલ થયો.

એ વાત બન્યાને એક મહીનો વીતી ગયો. હવે કરણ છેક નવરો પડ્યો; હવે તેને કાંઈ અગત્યનું કામ કરવાનું રહ્યું નહિ, તેથી તેના મનનું જોર તેના શરીર ઉપર ચાલ્યું, અને તેની મનોવૃત્તિઓ સઘળી પ્રબળ થઈ. પોતાના રાજ્યની ટુંકી મુદતમાં જે જે કામો તેણે કીધાં હતાં તે ઉપર તે વિચાર કરવા લાગ્યો. હવે પસ્તાવાનો કીડો તેના કલેજામાં પેદા થયો, અને તેને ધીમે

ધીમે કોતરવા લાગ્યો. તેને ખાવું, પીવું તથા બીજી તરેહનો એશઆરામ જરાપણ ગમે નહિ; રાત્રીએ નિદ્રા આવે નહિ; અને જો થોડીવાર કાંઈ ભાંગી તુટી ઊંઘ આવે તો ઘણુંએક ભયાનક સ્વપ્ન આવી ઊંઘ તથા આરામનું ખંડન કરે. દસેરાની રાતની વંત્રીઓ, તેઓને આપેલો કોલ તેને દીધેલી શિખામણ ગુણસુંદરીનો મરતી વખત પેહેલાંનો દેખાવ, શેહેરના દરવાજા આગળ તેને તથા આખા રાજ્યને તેણે દીધેલો શાપ તેની બળતી વખતની ચીસ તેના સાંભળામાં આવી એવી કલ્પના, કેશવ બાબરો ભૂત થઈ ફુલારાણીને વળગ્યો તથા આખા પૂરને ભારે ઉપદ્રવ કીધો તે, એ સઘળું વારેવારે અનુક્રમે તેના મનમાં રાત દહાડો આવ્યાં જ કરતું હતું. રોજ રોજ જ્યારે મધ્ય રાત્રે મનના ઉકળાટથી તથા ઊંઘ ન આવવાથી ઉત્પન્ન થતી અકળામણથી અર્ધો ઊંગતો અર્ધો જાગતો સુતેલો હોય તે વખતે કેશવ તથા ગુણસુંદરી બન્ને તેની આગળ જાણે ઉભાં રહેતાં, અને જે દુષ્ટ કામોથી તેઓનો પ્રાણ ગયો તેને વાસ્તે તેઓ રાજાને એટલા તો ઠોક પાડતાં કે તેને આખે શરીરે ઝરી છુટતી; બધું અંગ થંડુંગાર થઈ જતું; અને શુદ્ધિ આવતાં જે પશ્ચાત્તાપ તથા અંતઃકરણને ભારે કષ્ટ થતું તેની તો કલ્પના જ માત્ર થઈ સકે. એવું મહાભારત દુઃખ તેને સહેવું પડયું, અને તેની અસર તેના શરીર તથા મન ઉપર પણ જણાઈ આવી. આગળ તેનું જે બળવાન શરીર હતું તે ધીમેધીમે ઘસાવા લાગ્યું. તેનું લોહી જે લાલચોળ હતું તે ફિકું પડવા લાગ્યું. તેના ગાલ બેસી ગયા. તેની આંખ ઊંડી ખાડામાં પેસવા લાગી. તેનો ચેહેરો આગળ જે નિશ્ચિંત તથા હસમુખો હતો તે ઉપર ચિંતા આવી બેઠી, અને તે ઊંડા વિચારમાં, પડેલો હોય એમ હમેશાં દેખાવા લાગ્યો. તેની રાણીઓએ તેને અંગમોહથી ચતુરાઈથી તથા બાહ્ય વસ્તુઓની સહાયતાથી દિલગીરીમાંથી કાઢવાને ઘણાં પ્રયત્નો કીધાં, પણ સઘળાં વ્યર્થ ગયાં. જે રૂપસુંદરીને વાસ્તે તેના ઉપર આ સઘળું દુઃખ આવી પડયું, જેને વાસ્તે તેણે આલોકમાં અપજશનો ગાંસડો બાંધ્યો, અને પોતાના રાજ્યને તથા શરીરને જોખમમાં નાખ્યું, જે રૂપસુંદરીને વાસ્તે તેણે પોતાના અમર આત્માને અક્ષય દુઃખના ખાડામાં નાખ્યો, અને આ ક્ષણભંગુર જગતમાં હલકી જાતનું અનિશ્ચિત સુખ મેળવવામાં પરલોકમાંના સર્વોત્કૃષ્ટ, અમર્યાદ, અનંતકાળ

સુધી પહોંચે એવાં અચળ સુખ ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો, તે રૂપસુંદરીને પણ-એક ખુણામાં રહેવા દીધી, અને તેની અપ્સરા જેવી કાંતિ તથા પરી જેવા વદનને જોવાથી જે અપાર સંતોષની તે આશા રાખતો હતો તે પૂરી ન પડતાં ઉલટી તે નજરે પડતાં જ, બલકે તેનો વિચાર મનમાં આવતાં જ, તેને ઘણો જ સંતાપ ઉપજવા લાગ્યો. હાય હાય! રૂપસુંદરી, રાજાની સાથે સમાધાન કરતી વખતે તેણે તને મોટાં મોટાં સુખની જે આશા આપી હતી તથા પોતાની પટરાણી કરવાનું તેણે જે વચન આપ્યું હતું તે સઘળું પાણીના પરપોટાની પેઠે ફુટી ગયું. તું રાજ્યમેહેલના એક ખુણામાં પડી રહી, અને રાજાએ તને ન માની, એટલે આખા મેહેલમાં તું શૂન્ય જેવી થઈ પડી.

માણસનું મન કેવું ચળ તથા અનિશ્ચિત છે! જ્યાંસુધી તેને કાંઈ વસ્તુ મળી નથી ત્યાંસુધી તેના ઉપર તેનો અતિ ઘણો મોહ રહેછે, અને તે તેને મેળવવાને તન, મન અને ધન સઘળું અર્પણ કરવાને તૈયાર થાય છે; અને મળ્યા પછી કેવું જતન કરી તેનો કેવો ઉપભોગ કરીશ, તે વિના મારાથી એક ઘડી પણ જીવાશે નહિ, અને આટલા દહાડા તે વગર ચાલ્યું એ કેવું આશ્ચર્ય એવા અનેક વિચાર કરેછે. પણ તે એકવાર મળી એટલે તે તુચ્છ જેવી તેને દેખાયછે, તેની કિમ્મત પાણીના રેલાની પેઠે ઉતરી જાયછે, અને જે આઘેથી હીરો દેખાતો હતો તે પાસે આવવાથી એક કાચનો કડકો ઠર્યો તેથી તે બીજી નકામી વસ્તુઓમાં ભળી જાય છે, અને જેમ એક નાનું છોકરૂં રડીને એક રમકડું લેછે, અને તે મુકી બીજાને લેવાનું કરેછે, તેમ તેનું મન તે વાત ઉપરથી બીજી નવી વાત ઉપર દોડે છે. એ પ્રમાણે ફોકટ શ્રમ કરવામાં તેનું આખું આયુષ્ય વહી જાય છે, અને જે સુખ મેળવવાને તે તેનો અમુલ્ય અવતાર અર્પણ કરે છે તે સુખ એક ભૂતના તાપણાની પેઠે આઘું ને આઘું જ જતું જાય છે.

કરણ રાજાને એ પ્રમાણે જ થયું. તેની જીંદગીના રસ્તા ઉપર તોફાન તથા અંધકાર આગળ આવવાનાં છે એમ તે જાણતો નહતો, તોપણ જેટલું દરદ તેને હમણાં લાગતું હતું તે એટલું તો તીવ્ર હતું કે તે પોતાની જીંદગીથી છેક કંટાળી ગયો, અને દુઃખની સામા થવાને તથા તેને પાછું હડસેલવાને જુવાનીમાં જે ગુણ હોય છે તે તેનામાં દબાઇ ગયલો, તેથી પૂર્વે કેટલાએક રાજાઓએ કીધું હતું તે પ્રમાણે દુનિયાનો ત્યાગ કરી કોઈ પવિત્ર સ્થળે જઇ એકાંતવાસ કરી જગતની ચિંતાથી વિરક્ત થઇને પર-

શ્વરની ભક્તિમાં બાકી રહેલું આવર્દા કાઢવું એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો પણ હજુ તેનું મન સંસારની માયાની જાળમાંથી છુટું થયું નહતું; હજી તે સંસારના મોહથી છેક કાયર થયો નહતો; હજુ તેના મનમાં રાજ્યપાટ ચલાવવાની, વિષયાદિ સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા પ્રબળ હતી, તેથી દુનિયાનો ત્યાગ તેનાથી થયો નહિ. હમણાનું દુઃખ જલદીથી જતુ રહેશે, આગળ ઘણું સુખ થશે, મનને વિષે જે અંધકાર હમણા આવીને ઠસેલો છે તે વેરાઇ જઇને ત્યાં ભરપૂર અજવાળું પ્રકાશશે એવી તેને આશા હતી, અને એ આશાને જોશી લોક ઉત્તેજન આપતા હતા. તેના મેહેલમાં રોજરોજ જોશીઓનાં ટોળેટોળાં આવતાં હતાં, અને તે લોકોની કમાઇ તે વખતમાં એટલી તો વધી ગઇ હતી કે સઘળા બ્રાહ્મણો તથા જતીઓનું મન બીજી વિદ્યાઓ પડતી મુકી જ્યોતિશ શાસ્ત્રનો થોડો ઘણો અભ્યાસ કરવા ઉપર દોડ્યું. તેની જન્મોત્રી જોવાતાં જોવાતાં તથા ઘણાએકના હાથમાં જવાથી ફાટીને ચીથરા જેવી થઇ ગઇ, અને અગરજો કોઇ વૈદ્ય અથવા સુરઇયો તે ફાટેલા કાગળને વાસ્તે એક પૈસો આપતાં પણ આચકો ખાય, તોપણ જોશીઓએ સ્વાર્થરૂપી ચશ્મા તેઓની આંખે પેહેરેલાં તેથી તેઓને તો તે ચિથરિયા કાગળના કટકામાં કુબેરના ભંડાર જેટલી સમૃદ્ધિ, રાજા કરણ જેટલી ઉદારતા, રાજા વિક્રમ જેટલો પરોપકાર, યુધિષ્ઠિર જેટલી સત્યતા, ભીમ જેટલું અંગબળ, અને અર્જુન જેટલું પરાક્રમ દેખાતું હતું. જ્યારે ઘણા માણસો એકની એક જ વાત એક માણસને કહ્યાં કરે ત્યારે તે છેતરાઇને સાચું માને એમાં કાંઇ ઘણું આશ્ચર્ય નથી. દુનિયામાં ઘણીએક વાતો ઘણાના કહેવા ઉપરથી જ સાચી મનાય છે, ત્યારે જેઓ જ્યોતિશ શાસ્ત્ર સાચું માને તેઓ આવા આધાર ઉપરથી કહેલી વાત સેહેલથી માન્ય કરે એમાં શી નવાઇ? વળી જે વાત આપણને અનુકૂળ હોય તથા માનવી ગમે તે ઉપર, પ્રતિકૂળ તથા માનવાને અણગમો થાય એવી વાત કરતાં આપણો વધારે જલદીથી વિશ્વાસ બેસે છે, તેથી કરણ રાજાએ જોશીઓના કહેવા ઉપર ભરોસો રાખ્યો, તથા તેઓનાં વચન સાચાં માનીને ખોટી આશાથી તેણે પોતાના મનને દિલાસો આપ્યાં કીધો, અને મહા રણમાં થાક તથા તરસથી કષ્ટાતો મુસાફર મૃગજળ જોઇને પાણીની આશા રાખી ચાલ્યો જ જાય છે, તેમ કરણ રાજાએ આગળ ઉપર સારાની ઉમેદ રાખી સંસારરૂપી પ્રવાસમાં શાંત મનથી ચાલવાનો નિશ્ચય કીધો.

પણ કરણના અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપનો કીડો હજી જીવતો હતો તે તેને નિરંતર કોતરી ખાતો હતો, તથા દુષ્ટ કર્મનો અગ્નિ તેનામાં હોલવાયો નહતો. તે તેના શરીરને બાળ્યાં જ કરતો હતો. તેનો ઉપાય જોશીઓના હાથમાં નહતો. જોશીઓનું કામ ભવિષ્ય કાળને લગતું હતું, વર્તમાન કાળને લગતું નહતું, તેથી જોશીઓ સિવાય બીજા લોકોનું પણ તેને કામ પડ્યું. દરરોજ પુરાણીઓ એના જેવી અવસ્થામાં આવી પડેલા તથા ત્યાર પછી સુખી થયલા રાજાઓની કથા કરી દૃષ્ટાંતરૂપી ઉપદેશ આપી દિલાસો આપતા હતા. પવિત્ર વેદના શબ્દ કાને જ માત્ર પડે તો તેથી અઘોર પાપ સુકા વાંસની પેઠે બળી જાય, તથા મુક્તિ થાય એવો ભરોસો આપીને વેદિયા બ્રાહ્મણો તેના મેહેલમાં વેદનાં પારાયણ કરતા હતા. શાસ્ત્રી લોકો બ્રહ્મહત્યા સુધીનાં પાપનાં જુદાં જુદાં પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવી તે પ્રમાણે રાજા પાસે કરાવી ઘણા પૈસા તેની પાસેથી કઢાવતા હતા. ગૌદાન, પ્રાજાપત્ય, આદિ બીજી ઘણી દક્ષણા બ્રાહ્મણોને મળવા લાગી. એટલું કીધા છતાં પણ રાજાને શાંતિ થઇ નહિ, તેથી ધીમે ધીમે તેનો વિશ્વાસ શાસ્ત્રના ઉપાયો ઉપરથી ઉઠવા લાગ્યો. તે જોઇને બ્રાહ્મણો ઘણા ગભરાયા, અને આવો વખત જતો રહેશે તો ફરીથી પાછો આવવાનો નથી એમ જાણીને તેઓ ઘણા ચિંતાતુર થયા. તે વખતે થોડાએક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો રાજા પાસે ગયા, અને જે જે ક્ષેત્રો તથા પવિત્ર સ્થળો શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે તથા લોકોમાં મનાયછે તે સઘળાંનાં મહાત્મ કહી સંભળાવ્યાં, અને અંતે એવું કહ્યું કે કાશી, ગયા, પ્રયાગ, વગેરે બીજાં ક્ષેત્રો તો ઘણાં દૂર પડયાં, અને ત્યાં આપ જેવા રાજાઓથી જવાય એવું નહિ તેથી આપણા રાજ્યમાં તથા પાડોસમાં સરસ્વતીને કાંઠે શ્રીસ્થલ (સિદ્ધપૂર) ક્ષેત્ર છે તેનો મહિમા ઘણો છે, માટે ત્યાં જઈ સરસ્વતીમાં સ્નાન કરવું, અને દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રૂદ્ર મહંકાળેશ્વરનાં દર્શન કરવાં, એટલે દેહનું સાર્થક થશે, તથા મુક્તિનું સાધન મળશે એટલું જ નહિ પણ હાલમાં આપના મન વિષે જે ઉકળાટ છે તે શાંત થઈ તે સ્વચ્છ તથા નિર્મળ થશે. થોડીવાર રાજ્યધાનીમાંથી બહાર જવાથી રાજ્યને કાંઈ નુકસાન થવાનું નથી, તેથી અમારી સલાહ જો માન્ય કરો તો શ્રીસ્થળની યાત્રા જાઓ. યાત્રાઓમાં દેવદર્શનથી જે લાભ થાયછે તે એક કોરે મુકીએ તોપણ તેથી મન ઉપર ઘણી સારી અસર થાયછે. જુદી જુદી યાત્રાઓના મહિમા યાત્રાળુ લોકોએ સાંભળ્યા હોય તેથી તેઓને

આગળથી જ નક્કી હોયછે કે ત્યાં જવાથી આપણાં સઘળાં પાતકોનો નાશ થશે, અને જ્યારે એ પ્રમાણે મનને નિશ્ચય હોય ત્યારે ત્યાં ગયા પછી શાંતિ થયા વિના રહેતી જ નથી. કલ્પનાની મન તથા શરીર ઉપર ઘણી સત્તા છે. ઘણી જોરાવર કલ્પનાથી માણસને મંદવાડ આવેછે, તથા આવેલો મંદવાડ જાયછે. ઘણી જોરાવર કલ્પનાથી ન હોય એવી વસ્તુઓ આપણા જોવામાં તથા ખોટા અવાજ આપણા સાંભળવામાં આવેછે. તેથી સઘળી જ્ઞાનેંદ્રિયો છેતરાયછે, તથા આખા જગતમાં નાના પ્રકારના વેહેમ તથા ખોટા વિચાર ચાલેછે. કલ્પનાથી જ માણસ વખતે ઘેલો થઈ જાયછે, અને કલ્પનાની સત્તા વડે જ તે બેશુદ્ધ થઈ નિદ્રાવસ્થામાં પડેછે. એ સિવાય કલ્પનાની શકિત બીજી ઘણીએક રીતે ચાલેછે. માટે જો શ્રીસ્થળના મહિમા ઉપર પૂરો ભરોસો રાખી ત્યાં જશો તો કલ્પનાની સત્તા વડે જ મનની શાંતિ થશે. વળી જગાના ફેરફારથી પણ ઘણું કાર્ય થાયછે. જો શરીરના માંદા લોકોને જગા ફેર થવાથી ઘણી વાર આરામ થાયછે તો મનના રોગીઓનું દુ:ખ તેમ કીધાથી શામાટે નિવારણ નહિ થાય? વળી જેઓને પશ્ચાત્તાપની મહા પીડા નડેછે તેઓને જગા બદલવાથી ઘણો ફાયદો થયા વિના રહેતો નથી. જગતમાં જે જે વસ્તુઓનું આપણને જ્ઞાન થાયછે, તેની પ્રતિમા આપણા સ્મરણ સંગ્રહસ્થાનમાં રહેલી હોયછે. પણ ત્યાં તેઓ એકલી હોતી નથી. હરેક પ્રતિમાને વિંટલાયલી કેટલીએક હકીકત હોયછે તે સુખદાયક અથવા દુ:ખદાયક હોય તોપણ જ્યારે વિચારશકિત વડે તેઓમાંથી એક પ્રતિમા તે સંગ્રહસ્થાનમાંથી બહાર નિકળેછે એટલે તેની સાથેની હકીકત પણ તેની સાથે એકદમ બધી ધસી આવેછે. જ્યારે પરદેશમાં સ્વદેશ યાદ આવેછે ત્યારે તેની સાથે આપણાં માબાપ, સગાંવહાલાં, ઓળખીતા લોકો, મિત્રો, આપણો નાનપણનો વખત, તેની ખુશી, જુવાનીનો વખત, તેમાં ભોગવેલાં સુખ, એ વગેરે હજારો વાતો તેની સાથે ધસી આવેછે અને તેમાંથી કેટલીએકથી આપણને સુખ અને કેટલીએકથી દુ:ખ ઉત્પન્ન થાયછે. તેમ જ જે માણસે જ્યાં ખુન કીધેલું હોય ત્યાં તે રહે તો તે જગા ઉપરથી જ ખુન વિષેના ભયંકર વિચારો તેના મનમાં નિરંતર આવ્યાં જ કરે, અને તેથી તેને જરાપણ સુખ શાતા વળે નહિ. એથી ઉલટું તે જો તે જગા છોડીને બીજે ઠેકાણે જાય તો ત્યાંની નવી વસ્તુઓની પ્રતિમા તથા તેઓની સાથેની નવી હકીકતો સ્મરણસ્થાનમાં ભરાય,

અને તેમ થતાં નીચે દબાયલી પ્રતિમાઓને ઉપર આવવાનું કઠણ પડે, તેથી તેઓ કોઈ કોઈ વાર જ નિકળી આવી તેને ઉપદ્રવ કરે. એવી રીતે નવી પ્રતિમાઓનો સંગ્રહ વધારે વધારે થવાથી જુની ઉપર ભાર વધારે થાય, અને તેઓ વધારે દબાતી જાય, અને તેનું પરિણામ એ થાય કે મનને વધારે સુખ તથા શાંતિ થતી જાય. એવો જગા બદલવાનો મહાત્મ છે. વળી પ્રાચીન કાળના મહર્ષિઓએ જે જે ક્ષેત્ર તથા યાત્રાનાં તીર્થ પસંદ કીધેલાં છે તે રમણિય તથા ચિત્તાકર્ષક સ્થળ જોઇને જ કીધેલાં છે. જે નદીઓ પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે તેવી નદીઓ ઉપર જે જે જગા છે તેઓમાંથી કેટલીએકમાં યાત્રા ભરાય છે. સૃષ્ટિમાં જે સઘળી વસ્તુઓ છે તેમાં નદીઓ ઘણીજ ચમત્કારી છે. વરસાદનું પાણી કોઈ ડુંગરના પોલાણમાં એકઠું થઈ તેમાંથી ઉભરાઇને વેહે, અને તે ધીમે ધીમે મોટી થઈ આગળ ચાલે, અને લાખો લોકોના પ્રાણનો આધાર થઈ પડે. તે જોવાથી માણસનું મન ઘણું વિસ્મિત થાય છે. નદીથી તેના કાંઠા ઉપરનાં શેહેરના લોકોને પાણી પૂરૂં પડેછે, તથા આસપાસનાં ખેતરોમાં પાણી સીંચાય છે એટલુંજ નહિ, પણ હિંદુ લોકોને અગત્યે કરીને બ્રાહ્મણોને સ્નાનસંધ્યાદિ કર્મો કરવાને તે ઘણી કામની થઈ પડે છે. વળી મોટી વહાણ ચાલે એવી નદીઓથી વ્યાપારની વૃદ્ધિ થઈ તે ઉપરનાં શેહેરોની આબાદીમાં વધારો થાય છે, તથા એક સ્થળની નવાઇની તથા વધારાની જણસો બીજે સ્થળે લઈ જઈ સકાય છે. નદીના જુદા જુદા ઘાટ આગળ ઘણાએક લોકો નહાતા હોય, ઘણીએક સ્ત્રીઓ પાણી ભરતી હોય, કેટલીએક સ્ત્રીઓ લુગડાં ધોતી હોય, કેટલાએક બ્રાહ્મણો સાંજ સવાર સંધ્યાદિ કર્મો કરતા હોય, તે વખતે કાચ જેવા નિર્મળ પાણી ઉપર પવનની લેહેરથી નાનાં મોજાં થતાં હોય, સામા કાંઠા ઉપર ઝાડો આવી રહ્યાં હોય, વચમાં હોડીઓ તથા વહાણો ખલાસી સહિત ડોલતાં હોય, તે જોઇને મનને શાંતી તથા આનંદ ઉપજેછે. વળી નદીને જોવાથી માણસને તેનો સંસાર યાદ આવેછે. જેમ નદી પહાડમાંથી નિકળતી વખતે નાની હોયછે તથા બહાર પડ્યા પછી થોડેએક સુધી તે ફુલોમાં તથા કાંકરામાં રમતી રમતી જાય છે, તેમ માણસ બાલ્યાવસ્થામાં હોય છે. નદી આગળ ચાલ્યા પછી તેમાં બીજી નદીઓ આવીને મળેછે, તેમ માણસો મોટા થયા પછી ઘણા જોડે સંબંધ બાંધેછે. નદી વધારે આગળ

આવ્યા પછી એટલી મોટી થાય છે કે તે ઘણાએક માણસોને ઘણી અગત્યની થઈ પડેછે, તથા તે ઉપર વહાણોના ફરવાથી વ્યાપાર ચાલેછે, તથા માણસના સુખને તથા શોખને વાસ્તે જે વસ્તુઓ જોઇએ તે સઘળી પૂરી પાડેછે, તેમ માણસ ભર જુવાનીમાં બીજાઓને ખપ લાગેછે તથા ભારે ભારે કામો માથે લેછે. અને નદી જેમ છેલ્લી વારે અમર્યાદ સમુદ્રને મળી જાય છે, તેમ માણસ પણ અંતે લય પામી તેનું અંતવાન આયુષ્ય અનંતકાળ સાથે મળી જાય છે. માટે નદીઓ જોયાથી માણસની જીંદગી ઉપર તેના વિચાર દોડેછે, તથા પરમેશ્વરના એક મોટા કામ આગળ શૂન્ય જેવો તે થઈ જાય છે. કેટલાંએક તીર્થ મોટી ઝાડી તથા મહા વનમાં હોયછે, ત્યાં ઝાડોની ઘટામાં એકાંતપણાનો વાસો હોયછે. વળી એવે કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા પર્વતો આવી રહેલા હોય છે. એવી રળીયામણી જગામાં કોના મનમાં ભક્તિ આવ્યા વિના રહે? જ્યાં ઇશ્વરે ઓહોળે હાથે પોતાની ઉદારતા વાપરેલી છે, જ્યાં જગત્ કર્તાનાં મોટાં કામો માણસનાં હલકાં તથા નબળાં કામોની જાણે મસ્કરી કરતાં હોય એમ લાગેછે, જ્યાં ઘણીએક તરેહની સૃષ્ટિની શોભા એકઠી મળેલી હોયછે, જ્યાંની ભૂમિ એવી તો પવિત્ર તથા દેવતાઈ જણાય છે કે ત્યાં કાંઈ દુષ્ટ કામ કરતાં જ માણસને ત્રાસ લાગેછે, તથા જેનો નમુનો લઈ પૃથ્વી ઉપરના કેટલાએક જંગલી લોકોએ પોતાનું સ્વર્ગ કલ્પેલું છે, એવાં રમણિક તથા પવિત્ર સ્થળોમાં માણસને પોતાનું તુચ્છપણું તથા હલકાઈ સમજાય, પોતાના કરતાં અતિ ઘણી બળવાન કોઈ બીજી શક્તિ છે એમ તે જાણે, તથા તે શક્તિ આગળ નમ્રતા પકડી તેને નમીને તેને પોતાનો દેહ તથા આત્મા સોંપે, તેની બેહદ સ્તુતિ કરે, તેના ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી ભક્તિમાં વધારો કરે, તથા જે [illegible]ાયછે તે તેની ઇચ્છાથી જ થાયછે એમ ખાતરી કરી ધૈર્યતા તથા શ[illegible] મનને વિષે રાખે, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી." ઘરડા બ્રાહ્મણોએ ઉપર [illegible]ાણે યાત્રાનો મહિમા રાજા આગળ કહી સંભળાવ્યો.

[illegible]લી સઘળી વાત સાંભળીને કરણના મન ઉપર ઘણી અસર થઈ અને તેણે તેજ વખત સિદ્ધપૂરની જાત્રા જવાની તૈયારી કરવાનો હુકમ કીધો. બે ત્રણ દહાડા પછી થોડાંએક માણસ લઈ તથા કાંઈપણ ધામધુમ સિવાય રાજા કરણ સિદ્ધપૂર જવાને નિકળ્યો. સિદ્ધપૂરમાં ઘણાં શૈવ તથા જૈન દેવસ્થાનો હતાં તેઓમાં શૈવ દેવસ્થાનો ઉપર ધજા ચઢતી, પણ

કેટલાંએક વર્ષ થયાં જૈન દેહેરાં ઉપર ધજા ચઢાવવાની મના થયલી હતી. તે છતાં પણ જ્યારે મોતીશાને દિલ્હીથી પાછા આવ્યા પછી કારભાર મળ્યો ત્યારે તેની હિમાયત ઉપરથી તથા તેની છાની ઉશ્કેરણીથી તેઓના ઉપર ધજા ચઢાવવા માંડી. આ જોઇને બ્રાહ્મણોને ઘણો જ ક્રોધ ચઢયો ને તેઓએ એ બાબત રાજાની આગળ ફરિયાદ કીધી, પણ મોતીશાએ યુક્તિ કરી તેઓનું કાંઇ ચાલવા દીધું નહિ. રાજા હવે તેઓના ગામમાં આવ્યો, અને તેઓનું હવે નક્કી કામ પડશે એવું જોઈ તેઓએ ઠરાવ કીધો કે જ્યાંસુધી રાજા જૈન દેવસ્થાન ઉપરથી ધજા ઉતરાવે નહિ ત્યાં સુધી તે સવા લાખ સોનાની મોહોર દક્ષણા આપે તોપણ કોઈ રીતની ક્રિયા તેઓએ કરાવવી નાહ. બીજે દહાડે સરસ્વતી નદીમાં સ્નાન કરી દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત કરવાનો રાજાનો મનસુબો હતો, અને તે કારણસર તેણે ગામના મુખ્ય બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા, અને તેઓની આગળ પોતાનો વિચાર કહ્યો. બ્રાહ્મણોએ દઢતાથી જવાબ દીધો કે શૈવમાર્ગી રાજાના રાજ્યમાં જૈન ધર્મવાળાઓએ પોતાનાં દેવસ્થાનો ઉપર હુકમથી ઉલટા ચાલીને ધજા ચઢાવી છે તે ઉતરાવવાને અમે ફરિયાદ કીધી, પણ તમારા જૈન મંત્રીની સલાહથી તમે અમારી વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ,માટે જ્યાંસુધી અમારી વિનંતી કબુલ કરવામાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી અમારામાંથી એક પણ આપને કોઈ જાતની ક્રિયા કરાવશે નહિ.

બ્રાહ્મણોનું આવું બોલવું સાંભળીને રાજા ઘણો કોપાયમાન થયો, અને તેણે બ્રાહ્મણોને અપમાન કરી કાઢી મુકયા. પછી એ સઘળી હકીકત તેણે મોતીશાને કહી. તે વખતે મોતીશાએ જોયું કે હવે લાગ આવ્યો; એમ જાણીને તેણે બ્રાહ્મણો ઉપર જુલમ માંડયો. તથા તેઓનાં દેવસ્થાનનાં અંગના હક ખોટા કરવા તરફ લક્ષ લગાડયું. એજ વખતે [illegible] રાજાને જૈન માર્ગમાં લાવવાને ઘણાએક પ્રયત્નો કીધા, તથા સઘળે ઠેકા[illegible]ી ઘણા પ્રવિણ જતીઓને બોલાવી મંગાવ્યા. તેઓએ વાદવિવાદ કરી [illegible] બંને ધર્મનો મુકાબલો રાજા આગળ કરી દેખાડી તેને આદિનાથ[illegible] ભક્ત કરવાને ઘણો શ્રમ કીધો, પણ રાજામાં ધર્મ સંબંધી જુસ્સો થોડો હતો, તથા તેણે એકતરફી સઘળી વાત સાંભળી હતી તેથી તેના મન ઉપર કાંઈ અસર થઇ નહિ. જ્યારે જતીઓએ તેનું માથું ઘણું ફેરાવ્યું ત્યારે તેણે બંને પક્ષોના ભણેલા લોકોની સભા કરી વાદવિવાદ કરાવવાનો

વિચાર જણાવ્યો, તે તેઓએ કબુલ કીધું. પછી ગામમાંના સઘળા બ્રાહ્મણોને સભામાં આવવાના નિમંત્રણ કીધાં, અને મુકરર કીધેલે દહાડે ઘણા બ્રાહ્મણો તથા જતીઓ એકઠા થયા. રાજા એક ઊંચા આસન ઉપર બેઠો. મોતીશા તથા બીજા મોટા કારભારીઓ તેની પાસે હારબંધ બેઠા. અને રાજાની સાથેના તથા ગામમાંના બીજા લોકો પાછળ ઉભા રહ્યા. સઘળા બેઠા પછી, એક જતીએ બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે કુમારપાળ રાજાના વખતમાં જે વાત બની હતી તે તમને સાંભરતી નથી? નહિ સાંભરતી હોય તો હું તમને કહી સંભળાવું. બ્રાહ્મણોએ કાંઇ ઉત્તર વાળ્યો નહિ તેથી જતી બોલ્યો :-

"એક દહાડો કુમારપાળ રાજા પાલખીમાં બેસીને ચૌટામાંથી જતા હતા ત્યારે તેને હેમાચાર્યનો શિષ્ય મળ્યો, તેને તેણે પુછ્યું કે આજે શી તિથિ છે? તે દહાડે ખરેખરી અમાસ હતી, પણ શિષ્યથી ભુલથી કહેવાઇ ગયું કે મહારાજ, આજે પુનેમ છે. તે વખતે કેટલાએક બ્રાહ્મણો તે રસ્તે થઇને જતા હતા તેણે એ જવાબ સાંભળ્યો, અને ખડખડ હસી પડી તે શિષ્યની મશ્કરી કરી બોલ્યા કે આ બોડકો શું જાણે? આજે તો અમાવાસ્યા છે. કુમારપાળે આ વાત સાંભળીને ઘેર જઇને હેમાચાર્યને બોલાવ્યા. પેલો શિષ્ય તેના અપાસરામાં જઇ પહોંચ્યો ત્યારે તે ઘણો શરમાયો, તથા ખેદ પામ્યો. આચાર્યે તેને પુછ્યું કે શું થયું છે? તે ઉપરથી તેણે તેની આગળ સઘળી વાત કહી, ત્યારે આચાર્યે તેને કહ્યું કે એ વાતમાં તારે કાંઇ ચિંતા રાખવી નહિ. રાજાના માણસો સાથે તે મેહેલમાં ગયો. કુમારપાળે પુછ્યું કે આજે શી તિથિ છે? ત્યારે બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે અમાવાસ્યા; પણ હેમાચાર્યે કહ્યું કે પૂર્ણિમા. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે રાત્રે જણાશે. જો પુનેમ હશે તો પૂર્ણ ચંદ્ર દેખાશે, અને એમ થાય તો સઘળા બ્રાહ્મણોએ રાજ્ય છોડી જતા રહેવું, પણ જો ચંદ્ર ન ઉગે તો જતીઓને દેશનિકાલ કરવા. હેમાચાર્યે એ વાત કબુલ કીધી, અને પોતાને અપાસરે ગયો. તેને એક દેવીનું સાધન હતું તેની તેણે આરાધના કીધી, અને તે દેવીની યુક્તિથી સઘળાની નજર બંધાઇ તેથી પૂર્વમાં ચંદ્ર ખરેખરો ઉગ્યો હોય એમ સઘળાએ દીઠું. બ્રાહ્મણો હાર્યા, અને તેઓને દેશનિકાલ કરવાનો હુકમ થયો."

જતીએ આ વાત કહી એટલે એક બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે જ્યારે પૂર્વાર્ધ કહ્યો ત્યારે ઉત્તરાર્ધ શામાટે કહેતા નથી? જો તમારી કહેવાની ખુશી ન

હોય તો સઘળા સભાસદોને હું કહીસંભળાવું. "તે વખતે દેવબોધી આચાર્યને પાટણમાં બ્રાહ્મણો બોલાવી લાવ્યા. સવારે કુમારપાળ રાજાએ બ્રાહ્મણોને બોલાવી મંગાવ્યા, અને રાજ્યની બહાર જવાનો હુકમ કીધો. તે વખતે દેવબોધી આચાર્ય આગળ પડી બોલ્યા કે કોઇને રાજ્ય બાહાર કાઢી મુકવાની શી જરૂર છે? આજે નવ કલાકે મહાસાગર પોતાની મર્યાદા છોડીને આખા દેશ ઉપર ફરી વળશે. એ સાંભળીને રાજાએ હેમાચાર્યને બોલાવ્યા, અને પુછ્યું કે બ્રહ્મચારી કહે છે કે જળપ્રલય થનાર છે તે ખરૂં છે કે નહિ? હેમાચાર્યે કહ્યું કે જળપ્રલય કદી થનાર નથી, અને જગતને આરંભ નથી માટે લય પણ નથી. દેવબોધી આચાર્યે કહ્યું કે ઘડી મુકો, અને શું થાય છે તે જુઓ. ત્રણેજણા ઘડીની પાસે બેઠા. જ્યારે નવ કલાકની તૈયારી થઇ, ત્યારે તેઓ મેહેલની પેહેલી મેડી ઉપર ચઢ્યા, અને પશ્ચિમ તરફની બારીમાંથી જોયું તો દરિયાનાં મોજાં તેઓની તરફ જલદીથી આવતાં દીઠાં. મોજાં આગળ આવતાં જ ગયાં, તે એટલે સુધી કે શેહેરનાં સઘળાં ઘરો પાણીમાં ગરક થયાં. રાજા તથા બંને આચાર્યો ઉપર ઉપર જતા ગયા, પણ પાણી પણ તેમ જ ચઢતું ગયું; ત્યારે તેઓ છેલ્લી અથવા સાતમી મેડી ઉપર ગયા, અને નીચે જોયું તો આખું શેહેર, ઊંચાંમાં ઊંચાં ઝાડો, તથા ઊંચાં દેહેરાંના શિખરો ડુબી ગયલાં દીઠાં અને પાણીનાં મોજાં સિવાય કાંઇ બીજું દેખાયું નહિ. કુમારપાળ રાજાએ ઘણો ભય પામીને દેવબોધિ આચાર્ય તરફ જોયું, અને પુછ્યું કે બચવાનો હવે કોઇ રસ્તો છે કે નહિ? તે બોલ્યો કે પશ્ચિમ તરફથી એક હોડી આવશે તે આ બારીની પાસે થઇને જશે. જે તેમાં જલદીથી કુદી પડશે તે બચશે. તે ત્રણે જણાએ પોતપોતાની કમર બાંધી અને હોડીમાં જલદીથી કુદી પડવાની તૈયારી કીધી. એટલામાં આઘે એક હોડી દેખાઇ તે પાસે આવતી ગઇ; તે વખતે દેવબોધી આચાર્યે રાજાનો હાથ પકડ્યો; અને કહ્યું કે હોડીમાં ઉતરવાને આપણે એકબીજાને સહાય થવું જોઇએ, હોડી બારી આગળ આવી ત્યારે રાજાએ તેમાં કુદી પડવાનું કીધું, પણ સ્વામીએ તેને પાછળ ખેંચી લીધો. હેમાચાર્યે બારીમાંથી છલંગ મારી; પણ દરિયો તથા હોડી એ બન્ને ખોટાં હતાં, તેથી આચાર્ય નીચેની ફરસબંધી ઉપર પડ્યો, અને તેના કટકે કટકા થઇ ગયા. પછી હેમાચાર્યના શિષ્યોને કતલ કીધા, અને કુમારપાળ રાજા સ્વામીનો ભક્ત થયો."

એ બન્ને વાત સાંભળી કરણ રાજા બોલ્યો "બન્ને પક્ષવાળા સમાન થઇ રહ્યા. બલકે હેમાચાર્યના કરતાં દેવબોધી આચાર્યે વધારે પરાક્રમ કીધું, તથા વધારે ચમત્કાર કરી દેખાડ્યો." તે ઉપરથી એક બ્રાહ્મણ બોલ્યો: "રાજાધિરાજ, જગતમાં અસલ વેદધર્મ હતો. વેદ અનાદિ છે, તથા તેમાં જે લખેલું છે તેમાં કોઇ માણસથી ચુક કાઢી સકાતી નથી. જ્યારે વેદના ગુહ્યાર્થ સમજવા કઠણ પડ્યા ત્યારે તે ઉપર ભાષ્ય, ટિકા, મહર્ષિઓએ કીધી. પછી વેદ ઉપરથી ધર્મ તથા ક્રિયા બતાવી આપવાને છ શાસ્ત્ર થયાં. પેહેલાં તો બે મીમાંસા રચાયાં. પ્રથમ એટલે પૂર્વ મીમાંસા જૈમિનિએ રચ્યું, તેમાં વેદોક્ત કર્મો કરવાથી સ્વર્ગ સુખ મળે છે માટે યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાં એમ બતાવ્યું છે. ઉત્તર મીમાંસા વ્યાસે રચ્યું તેમાં અધ્યાત્મ જ્ઞાન છે. ન્યાય ગૌતમે રચ્યું તેમાં ન્યાયશાસ્ત્ર લખેલું છે. કણાદનું તર્કશાસ્ત્ર તેમાં જગતની ઉત્પત્તિ પરમેશ્વરે પરમાણુથી પોતાની ઇચ્છા વડે કરી છે એમ બતાવ્યું છે. કપિલમુનિનું નિરીશ્વરી શાસ્ત્ર તથા પતંજલિનું ઇશ્વરી શાસ્ત્ર, એ બન્ને છેલ્લાં કહેલાં શાસ્ત્રનું નામ સાંખ્ય શાસ્ત્ર છે. એ છ શાસ્ત્રોમાંથી ગૌતમના ન્યાયશાસ્ત્રમાં તથા કણાદની તેની શાખામાં નિરીશ્વરી મત દેખાડેલો છે. કપિલના સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પરમેશ્વરને કબુલ રાખેલો નથી, તથા પતંજલિએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે પ્રકૃતિ અનાદિ છે. બુદ્ધ જેણે બૌધ ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો તેની મરજી હિંદુ ધર્મમાં સુધારો કરવાની હતી, પણ પોતાની કીર્તિ પાછળ કાયમ રાખવાને તેણે નવો માર્ગ ચલાવ્યો. તેણે પેહેલાં તો અનાદિ વેદની સત્યતા અને સાંખ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તે પ્રમાણે નિરીશ્વરી મત ચલાવ્યો. તેના શિષ્યો ઘણું કરીને આખા હિંદુસ્થાનમાં વધી ગયા, અને કેટલીએક વાર સુધી એવી ધાસ્તી રહી કે વેદ ધર્મ દુનિયામાંથી ડુબી જશે. પણ ઇશ્વરે તે વખતે કુમારીલ ભટ્ટાચાર્ય, ઊદયનાચાર્ય, તથા શંકરાચાર્યને મોકલ્યા તેણે આખા ભરતખંડમાં ફરી બૌદ્ધ ધર્મના ઘણા જ વિદ્વાન પંડિતો સાથે વાદ ચલાવી તેઓનો મત ખંડન કીધો. ઊદયનાચાર્યકૃત બૌદ્ધધર્મખંડન પુસ્તક અદ્યાપિ છે. તેઓએ હિંદુ ધર્મને પાછો જીવતો કીધો. બૌદ્ધ ધર્મમાંથી સેંકડો વર્ષ પછી જૈન શાખા નિકળી. એ જૈન તથા બૌદ્ધમાર્ગમાં થોડો ઘણો ફેર છે; પણ તે બતાવી આપવાનું આ ઠેકાણે ફળ નથી. હિંદુ ધર્મ અને જૈન ધર્મ એ બેમાં કેટલું મળતાપણું તથા જુદાઇ છે તે મારા અલ્પ જ્ઞાન પ્રમાણે હું દેખાડી આપીશ.

જૈન લોકો માને છે કે પરમેશ્વર છેજ નહિ, અથવા હોય તો તેનામાં કામ કરવાની અથવા જગત ચલાવવાની શક્તિ નથી. તેઓ માને છે કે પદાર્થ અનાદિ છે. તેઓના ઋષિઓને તેઓ ઇશ્વર જેવા માને છે. હરેક પ્રાણીને જીવતું રાખવાને ઘણી સંભાળ રાખે છે. તેઓના જતીનું કામ વંશ પરંપરા ઉતરતું નથી. વેદ ઇશ્વરની તરફથી આવેલા છે એમ તેઓ માનતા નથી. તેઓ બળિદાન કરતા નથી, તથા અગ્નિને માનતા નથી. તેઓ માનેછે કે શાંતિ રાખી એકાગ્રચિત્તે ધ્યાન ધરવું એજ સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ છે. તેઓમાં પણ હિંદુઓની પેઠે જ્ઞાતિભેદ છે. અગરજો વેદને તેઓના ધર્મનો પાયો તેઓ સમજતા નથી તોપણ તેઓમાંથી જે વાત તેઓના ધર્મથી વિરૂદ્ધ હોતી નથી તેઓને તેઓ ઘણું માન આપેછે. વેદમાં પશુનો વધ કરવાની આજ્ઞા આપેલી છે, તથા પ્રાણી સિવાયનાં બળિદાનમાં પણ અજાણતાં જીવ હિંસા થયા વિના રહે જ નહિ એટલી જ વેદ સામે તેઓની મુખ્ય હરકત છે. તેઓ હિંદુઓના સઘળા દેવતાઓને કબુલ રાખેછે, અને તેઓ-માંના કેટલાએકને પૂજેછે, પણ તેઓને પોતાના ઋષિઓથી ઉતરતા ગણે છે, અને તે ઋષિઓને સૌથી વધારે માન આપેછે. એ ઋષિઓએ તપ-શ્ચર્યા કરી દેવતાઓની ઉપર શ્રેષ્ટતા મેળવેલી છે એમ તેઓ ગણેછે. તેઓને **તિર્થંકર** કહેછે. તેઓ આ યુગના ચોવીશ, પાછલા યુગના ચોવીશ, અને આવતા યુગના ચોવીશ છે. તેઓમાંથી કેટલીએક જગાએ **રિશોભા** એટલે આ યુગનો પેહેલો તિર્થંકર ઘણો મનાયછે, પણ સઘળે ઠેકાણે ત્રેવિશમો **પારસનાથ** તથા ચોવીશમો **મહાવીર** એ બન્ને ઘણા પૂજાયછે. હિંદુઓના દેવોની હકીકતમાં તથા તેઓની પદવીમાં જૈન લોકોએ કેટલોએક ફેરફાર કીધો છે, તેઓ ઘણાક દેવોને માનતા નથી, તથા તેઓની કુલ સંખ્યામાં વધારો કીધો છે. ઉદાહરણ, તેઓ ચોસેઠ ઈંદ્ર તથા બાવીશ દેવીઓને માનેછે. ”

બ્રાહ્મણની ઉપલી વાત સાંભળી એક જતી બોલ્યો કે “એ સઘળું તો ઠીક છે, પણ આપણા બન્ને ધર્મમાં મુખ્ય તફાવત તો એટલો જ કે પરમેશ્વરે કોઈ કાળે સઘળી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કીધેલી છે એમ તમે માનોછો; સૃષ્ટિ કોઈ કાળે પણ પેદા થયલી નથી પણ પદાર્થ અનાદિ છે એમ અમે માનીએ છીએ. હવે એ બે મતમાંથી કયો ખરો છે તેનો નિશ્ચય કરવો જોઇએ. કોઈપણ વસ્તુ બનાવ્યા વિના પોતાની મેળે પેદા થતી નથી એવો લોકોમાં

વિચાર ચાલી રહેલો છે. એક પથ્થરનું પુતળું જોઈને સેહેજ વિચાર ઉત્પન્ન થાયછે કે તેને કોઈ વખત પણ કોઈએ બનાવ્યું હશે, જ્યારે કોઈ ઉજાડ દેશમાં આપણે જઈએ, અને ત્યાં એક ભાંગેલું તુટેલું ઘર આપણા જોવામાં આવે તો આપણે તે ઉપરથી અનુમાન કરીએ છીએ કે કોઈ માણસે તે બાંધ્યું હશે, અને કોઈ વખત ઉપર આ ઠેકાણે માણસ રહેતું હશે. અગર જો એ વાત ખરી છે કે કોઈ કોઈ વખત અકસ્માત્ કેટલાએક પદાર્થના સમાગમથી એક નવો પદાર્થ બનેછે, જેમકે મટોડી તથા બીજા કેટલાક પદાર્થો એકઠા મળી તેઓના ઉપર પાણીની ક્રિયા લાગ્યાથી તેના જુદી જુદી આકૃતિના તથા મહત્વના પથ્થરો બનેછે ખરા, તોપણ જે વસ્તુઓની બનાવટમાં સંકેત માલમ પડે તે વસ્તુઓ અકસ્માત્ કોઈના બનાવ્યા સિવાય થયલી છે એમ માનવું મુશ્કેલ પડેછે. ઘરો જેના જુદા જુદા ભાગ જોવાથી ખાતરી થાયછે કે તેઓ માણસને રહેવા સારૂ બનાવેલાં છે, વાહાણો જેને તપાસવાથી જણાય છે કે તેઓને પાણી ઉપર તરવાને યોગ્ય કીધેલાં છે; તથા તેવી બીજી ઘણીએક મનુષ્યકૃત વસ્તુઓ જેમાં કાંઈ સંકેત માલમ પડેછે તેઓ સઘળીનો કોઈ બનાવનાર હોવો જ જોઈએ, અને તે બુદ્ધિવાન હોવો જોઈએ એવું સઘળાએ અનુમાન કીધેલું છે. તેજ પ્રમાણે માણસનું શરીર, પક્ષીઓનો આકાર, તથા બીજા સૃષ્ટિ માહેલા પદાર્થોમાં સંકેતનાં ચિન્હો દેખાયછે તે ઉપરથી તેનો કર્ત્તા છે, તથા તે બુદ્ધિમાન છે એવું આપણે અનુમાન કરીએ છીએ ; પણ એ સઘળાં અનુમાન માણસના ટુંકા અને અલ્પ અનુભવથી કીધેલાં છે. વાસ્તવિક કહેતાં માણસ કાંઈ પદાર્થ બનાવી સકતો નથી; તે તો તેનું રૂપ ફેરવેછે, તથા જુદાજુદા પદાર્થોને એકત્ર કરેછે, સૃષ્ટિમાં જેજે પદાર્થો આપણે જોઈએ છીએ તેઓ સઘળા મિશ્ર હોયછે. પણ અમિશ્ર પદાર્થો જે સઘળા પદાર્થોમાં પરમાણુરૂપે રહેલા છે તેઓને પણ કોઈએ બનાવ્યા હોય એમ આપણાથી કહી સકાતું નથી. વળી પદાર્થોની બનાવટમાં સંકેત છે તે ઉપરથી તેઓ જુદાજુદા અમિશ્ર પદાર્થોના અકસ્માત્ મિશ્રણથી થયલા છે એમ આપણાથી કહી સકાતું નથી. પદાર્થોના સઘળા ગુણ આપણે તપાસ્યા નથી, માટે તેઓમાં ફલાણો ગુણ નથી એ કહેવું મુર્ખાઈ ભરેલું છે. પદાર્થોમાં બુદ્ધિ એ એક ગુણ છે, અને તે ગુણ વડે તેઓ એવી રીતે એકત્ર થાયછે કે તેથી સંકેતના ચિન્હો તેઓમાં જોવામાં આવેછે. જો પદાર્થોમાં બુદ્ધિનો ગુણ ન

હોત, અને તે છતાં પણ સૃષ્ટિનો દેખાવ હમણાના જેવો હોત તો તેઓનો બુદ્ધિવાન કર્ત્તા હોવો જોઇએ એમ કબુલ કરવું પડત. વળી તેમ કબુલ કરવામાં ત્રણ મોટી હરકત નડેછે. એક તો એ કે શૂન્યમાંથી કાંઈ બની સકતું નથી. જેઓ માનેછે કે પરમેશ્વરે કોઇ કાળે સૃષ્ટિ પેદા કીધી તેઓએ એમ પણ માનવું જ જોઇએ કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પેહેલાં અવકાશમાં કાંઈ જ નહતું, ત્યારે પદાર્થ આવ્યો ક્યાંથી? શૂન્યાવકાશમાંથી કાંઇ શી રીતે ઉત્પન્ન થયું? એ વાત સંભવિત નથી. બીજું, જ્યારે ઇશ્વર અનાદિ છે, અને સૃષ્ટિ તો કોઇ વખતે પેદા થઇ, ત્યારે તે ઉત્પન્ન થયાં પહેલાં ઇશ્વર અનંતકાળ સુધી હતો તે અનંત કાળમાં તેણે શું કીધું? તેટલા વખત સુધી તે નવરો આળસુ બેસી રહ્યો? ત્યારે તે પછી સૃષ્ટિ બનાવવાનું તેને શું કામ હતું? આટલા અનંતકાળ ઊંધ્યા કીધું ત્યારે તેને તે વિચાર કેમ સુઝયો નહિ? અને એક અમુક વખતે શા માટે અને શી અગત્ય પડી તેથી વિશ્વનું મંડાણ કીધું? તેનો ઉત્તર કોઇથી દઇ સકાશે નહિ. વળી પદાર્થ નાશવંત નથી. કોઇપણ વસ્તુ દુનિયામાં નાશ પામેછે એ કહેવું ખોટું છે. જેને આપણે નાશ કહીએ છીએ તે માત્ર અવસ્થાંતર છે. જ્યારે એક સગડીમાંના કોયલા બળી જાયછે ત્યારે તેઓમાંનો કેટલોએક ભાગ રાખ થઈ જાય છે કેટલોએક ધુમાડામાં ઉડી જાય છે, તેમાંનો ભીનાશનો ભાગ વરાળ થઇને ઉપર ચાલ્યો જાયછે અને બાકીનો ભાગ વાયુરૂપ થઇને હવામાં જતો રહેછે. જો એ સઘળા ભાગ એકઠા કરીને તોળીએ તો તેઓનું વજન અસલ કોયલાના જેટલું જ થાય. માટે કોયલાનો બળીને નાશ થયો એ કહેવું ખોટું છે, તેઓનું માત્ર રૂપ બદલાયું, તથા તેઓનાં ઘણાંક રજકણ બીજું રૂપ ધારણ કરી બીજે ઠેકાણે જતાં રહ્યાં. એ પ્રમાણે સૃષ્ટિ માંહેલા સઘળા પદાર્થોનો નાશ થતો નથી; માટે જગતનો લય પણ કોઈ કાળે થવાનો નથી. આ જગતનું રૂપ બદલાય, તેઓમાંની વસ્તુઓનાં રજકણો છુટાં છુટાં પડી જાય, પણ તેનો ખરેખરો ક્ષય થઈ સકતો નથી. હવે જ્યારે તેનો ક્ષય થઈ સકતો નથી ત્યારે તેને આરંભ પણ નથી એમ માનવાને મજબૂત કારણ છે. એ ત્રણ કારણોને લીધે પદાર્થો અનાદિ છે એવો મત બાંધી સકાય. જેઓ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માનેછે તેઓ પરમેશ્વરને સનાતન માનેછે, માટે એ બેમાંથી એકને તો અનાદિ માન્યા વિના ચાલતું જ નથી, ત્યારે પદાર્થને તેવે

રૂપે ગણવામાં શી હરકત છે? માત્ર એટલી જ કે તેઓ છેક નાનપણથી સાંભળતા આવ્યા છે કે પરમેશ્વરે સૃષ્ટિ રચી છે, તથા તેને કોઇએ બનાવ્યો નથી. માણસના એ પ્રમાણેના વલણ સિવાય પદાર્થોના અનાદિપણાને માનવાને કાંઈ અડચણ નથી, અને તેમ માન્યાથી ઘણું સુગમ પડેછે, તથા સંસારમાં વધારે સુખ ઉપજે છે."

બ્રાહ્મણને આ સઘળી તકરાર સાંભળી ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને માણસ જેવો પ્રાણી જેને વિવેકબુદ્ધિ આપેલી છે તે તેનો આવો ઊંધો ઉપયોગ કરી જગતમાં ઈશ્વર નથી એમ માને એ વાત તેને ઘણી જ દુષ્ટ અથવા અસ્વાભાવિક લાગી. તે બોલ્યો: "તમારા ત્રણ અપવાદોનું વજન એક રતીભાર પણ નથી. આ જગત શૂન્યમાંથી કાંઈ બની સકતું નથી એ વાત ખરી છે, પણ પરમેશ્વરની શક્તિ અપાર છે, તે આપણી ટુંકી અક્કલ વડે માપી સકાતી નથી, અને તે શું કરી સકે તેની આપણાથી કલ્પના પણ થઈ સકતી નથી. માટે શૂન્યાવકાશમાં પોતાની ઈચ્છાના બળે કરીનેજ તે પદાર્થ ઉત્પન્ન કરી સકે; એ ઠેકાણે આપણો ટુંકો તથા અલ્પ અનુભવ કાંઈ કામ લાગતો નથી. બીજું, આ વિશ્વ રચાયા પેહેલાં અનંતકાળ સુધી પરમેશ્વરે શું કર્યા કીધું તે આપણાથી કહી સકાતું નથી, તથા તે જાણવાની આપણને જરાપણ અગત્ય નથી. જ્યારે તેને અનુકૂળ લાગ્યું હશે ત્યારે સૃષ્ટિ સરજી હશે. પણ તેણે શું કીધું હશે એ ન જાણવાથી પરમેશ્વર છેજ નહિ એમ એકદમ અનુમાન કરવું એ ઘણી જ મુર્ખાઇ છે. ત્રીજું, અગર જો તમારા કહ્યા પ્રમાણે પદાર્થો નાશવંત નથી, તો પણ તેટલા ઉપરથી તેઓને આરંભ નથી એમ સિદ્ધ થઈ સકતું નથી. તમારા ધર્મ સિવાયના દુનિયાના સઘળા લોકો કોઈ પણ પ્રકારના પરમેશ્વરને માનેછે, અને તેની સાથે એવું પણ કબુલ રાખેછે કે આખી સૃષ્ટિ તેણે બનાવેલી છે. તેનું અસ્તિત્વ જગતમાં સઘળે ઠેકાણે મોટે અને વંચાય એવે અક્ષરે લખેલું છે, તથા માણસ જાતના અંતઃકરણમાં કોતરેલું છે. મંદમંદ વાયુ આવીને સઘળી સૃષ્ટિને સુખ આપેછે તે, તથા વંટોળીઓ અને તોફાની વા ઝાડ તથા ઘરને તળિયા ઝાટક કરી નાંખી આખા જગતમાં અતિ ઘણું નુકસાન કરેછે તે, 'પરમેશ્વર છે' એમ બેહેરા લોકોને કહી સંભળાવેછે. પક્ષીઓ પોતાના મધુર રાગથી પરમેશ્વરના ગુણ ગાયછે, તથા નદીઓના મોટા ધોધવા અને દરિયાનાં મોજાંનો ગડગડાટ પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ દાંડી

પીટી પ્રકટ કરેછે. જે ચમત્કારી સૂર્યનું તેજ તથા ગરમી જગતને જીવતું રાખેછે, જે શીતળ ચંદ્રનું ચાદરણું તથા અગણિત તારાઓનું ઝાંખુ અજવાળું રાતને શોભાયમાન કરેછે, તેઓ પરમેશ્વરને દેખાડી આપેછે. જે ઊંચા અને ભયાનક પર્વતોનાં શિખર વાદળાંઓની અડોઅડ; ગયલાં છે, તથા જેઓ પાણીને આકર્ષણ કરી સઘળી પૃથ્વીને ફળવાન કરેછે તેઓ પરમેશ્વરની તરફ આંગળી કરેછે; સારાંશ, કે આ મા વિશ્વમાં હરેક વસ્તુ તેના પેદા કરનારનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી આપેછે. તે છતાં પણ દુષ્ટ તથા ઊંધી અક્કલના માણસો, આંખ કાન બંધ કરી તથા વિચારશકિત અને અનુમાનશકિતનો અઘટિત ઉપયોગ કરી કૃતઘ્ન થઈ અભિમાનથી કહેછે કે પરમેશ્વર નથી, તથા જગત પોતાની મેળે બનેલું છે. અરે! અરે! સારી વસ્તુઓનો કેવો નઠારો ઉપયોગ થઈ સકેછે."

બ્રાહ્મણનું આ જુસ્સા ભરેલું ભાષણ સાંભળીને તથા પોતાનો ખરો અભિપ્રાય ન સમજતાં બધા જૈન લોકોને આવા સખત તેણે ઠોક પાડ્યા તે સાંભળીને જતીને ઘણું હસવું આવ્યું, અને તે બોલ્યો: "મહારાજ, તમારામાં સમજ કરતાં જુસ્સો વધારે છે. પરમેશ્વર છેજ નહિ એમ કોણે કહ્યું? તકરારને આરંભે મેં એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો કે પદાર્થ અનાદિ છે, એટલે સૃષ્ટિ કોઇએ પેદા કીધી નથી. પણ પરમેશ્વર નથી એમ મેં કદી કહ્યું નથી. મેં આગળ કહેલું છે કે પદાર્થોમાં સંકેત તથા બુદ્ધિના ગુણ છે તે ગુણને એકત્ર કરીને તેમાં અહંકાર એટલે હુંપણું મેળવીએ, અને તે ગુણોના મિશ્રને પુરૂષનું રૂપ આપીએ તો એવી રીતે થયેલા અસ્તિત્વને પરમેશ્વર કહેવાય. અમારા મત પ્રમાણે એ પરમેશ્વર નિરંતર અચળ તથા શાંત રહેછે, અને તેની અથવા તેની ઇચ્છાની સત્તા પદાર્થોના બીજા ભાગ ઉપર ચાલતી નથી. અમારો પરમેશ્વર તમારા પરમેશ્વર જેવો ખટપટી, જંજાળી તથા સઘળાં કામમાં પોતાનું માથું ઘાલનારો નથી. તમે તો તમારા પરમેશ્વરને નામે લોકોને છેતરીને તમારૂં પેટ ભરોછો, અને જેમ માબાપ પોતાનાં છોકરાંને મેહેતાજીનું નામ દઈ હમેશાં ધમકાવ્યાં કરેછે તેમ તમે પરમેશ્વરનો ભય લોકોને બતાવી તેઓની પાસેથી પૈસા કઢાવોછો. આપણા બન્નેના ધર્મમાં પરમેશ્વર વિષેના મતમાં એટલો જ ફેર છે; માટે તમારા શબ્દ તમારે પાછા લઇ લેવા જોઇએ."

બ્રાહ્મણ આ જતીનું બોલવું સાંભળી જરાપણ ગભરાયો નહિ, પણ

તેણે ધીરજથી જવાબ દીધો કે "તમારા પરમેશ્વર માનવા અને ન માનવા એ બન્ને સરખું જ છે. જે મેહેતાજી મારે પણ નહિ અને ભણાવે પણ નહિ તે મેહેતાજી શા કામનો? જગતમાં તમારા જેવા પરમેશ્વરથી શો ફાયદો? જગતનું બંધારણ એવું કીધેલું છે કે જો સઘળા માણસો ઇશ્વરી નિયમ પ્રમાણે જ વર્ત્તે તોજ સંસાર સારી રીતે ચાલે. હવે ઇશ્વરી નિયમ પ્રમાણે ચાલવું એ ઘણું કઠણ છે, તથા તેથી ઉલટું ચાલવામાં ઘણી વખતે તુરત લાભ થાયછે ખરો, તથા તે નિયમો તોડવામાં ઘણીક લાલચ છે, તો પણ તે પ્રમાણે તેઓ ન કરે તથા તુરતનું નુકસાન ભોગવવાને પણ સઘળા સારે રસ્તે ચાલે, તેને માટે ભય કોનો? તથા ઉલટ શાથી થાય? સારાં કામ કીધાથી હમેશાં દુનિયાનું સુખ મળતું નથી, તથા દુષ્ટ કર્મો કરનારને હમેશાં દુનિયામાં શિક્ષા થતી નથી, ત્યારે જો પરમેશ્વર તરફથી સારાં કામનાં સારાં ફળ ભોગવવાની આશા, તથા માઠાં કામનાં માઠાં ફળ ભોગવવાનો ભય લોકોમાં નહોય તો આ દુનિયામાં સારા ગુણો તો કવ- ચિત જ જોવામાં આવે, અને દુષ્ટ વિકારનું પ્રબળ વધી જઇને જગતનો જલદીથી ક્ષય થાય. માટે પરમેશ્વરના ભયની જગતમાં જરૂર છે. વળી જ્યારે માણસ ઉપર કોઈ મોટી આફત આવી પડે; જ્યારે દુષ્ટ રોગોથી તેનું શરીર પીડાતું હોય; જ્યારે તેની વહાલી આશાનો ભંગ થાય; જ્યારે તેના કુટું- બનું કોઇ માણસ આ દુનિયાનો કોઈ વખતે ત્યાગ કરે; ત્યારે તેને શાંતિ ક્યાંથી આવે છે? તથા એવી વખતે દિલાસો શાથી મળેછે? પરમેશ્વર ઊપરના ભરોસાથી જ. ઇશ્વરેચ્છા એ એક માણસની મોટી ઢાલ થઈ પડે છે તે ઉપર વિપત્તિના કારી ઘા પડેછે તોપણ તેની અસર કાંઇ જણાતી નથી. તે એક ભર દરિયા વચ્ચે ખડક છે તે ઉપર ઉછળતાં તથા તોફાની મોજાં અથડાય છે તોપણ તે જરા ડગતો નથી. જો માણસ સંસારનાં કામ ચલાવવામાં પોતાના કરતાં કોઇપણ શ્રેષ્ટ શક્તિને માને નાહ તો તેના દુઃખનો કાંઈ કાંઠો રેહે નહિ. પરમેશ્વરને તમે કહોછો તે પ્રમાણે જંજાળી, ખટપટી તથા સઘળાં કામમાં માથું ઘાલે એવો માનવાથી જગ- તને ઘણા ફાયદા છે; તે સઘળા વિસ્તારે કહેવા માડું તો આખો દહાડો વહી જાય માટે એટલેથી જ પૂરૂં કરૂંછું. હવે તમારા ધર્મની એક બીજી વાત કહુંછું. જીવહિંસા કરવી એ મહા પાતક છે એમ અમે પણ કબુલ કરીએ છીએ; પણ તમે લોકો એ વાતમાં છેક હદ બહાર જાઓછો. તમે

જ્યાં બેસોછો ત્યાં પેહેલાં વાળોછો, બોલોછો ત્યારે મ્હોંએ લુગડું બાંધોછો, અને એ સિવાય જીવનું રક્ષણ કરવાને ઘણાએક હસવા લાયક ઉપાય કરો છો એ સઘળો તમારો ઢોંગ છે. તમે નાના જીવને પાળોછો, અને મોટા જીવને મારોછો. તમે ધર્મ નિમિત્તે માણસને મારતાં બીહીતા નથી, અને ઝીણાં જીવડાં ઊગારવાને હજારો બંદોબસ્ત કરોછો. તમે જાણતા તો હશો કે આખું વિશ્વ જીવથી ભરપૂર છે. જે હવાનો આપણે શ્વાસ લઇએ છિએ તેમાં અસંખ્ય જીવ હોય છે, અને ભોંય ઊપર ચાલનારાં પણ અગણિત ઝીણાં જીવડાં હોયછે, ત્યારે આપણે મ્હોં ઉપર ગમે તેવું લુગડું બાંધીએ, અથવા બેસતી વખતે જમીનને વાળીએ, તોપણ શ્વાસોશ્વાસ લેવામાં હજારો જીવ શરીરમાં જાય છે, અને બેસતાં હજારો બલકે લાખો ઝીણાં જીવડાં છૂંદાઈ મરે છે. આપણો એ ઠેકાણે ઊપાય ચાલતો જ નથી. એવાં જંતુને જોઈ સકે એવી પરમેશ્વરે આપણી આંખ તીક્ષ્ણ બનાવેલી નથી, ત્યારે તમારા જેવો ઢોંગ શા માટે કરવો જોઇએ ?"

તકરાર ઘણી લાંબી ચાલી, અને તેનો પાર જલદીથી આવશે નહિ એમ જાણી કરણ રાજા વચ્ચે બોલી ઉઠયો "હવે બસ થયું. એ ભાંજગડથી મારૂં માથું દુખવા આવ્યું. વધારે સાંભળવાની મારી ખુશી નથી. પરમેશ્વરે મને શિવમાર્ગી માબાપને પેટે જન્મ આપ્યો તેથી હું તો તેજ ધર્મ પાળીશ. મારે જૈન ધર્મનું કાંઈ કામ નથી. સઘળા ધર્મ ખરા છે. જે ધર્મમાં આપણે અવતર્યા હોઇએ તેજ જો બરાબર પાળીએ તો પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય. એક ગામ જવાના ઘણા રસ્તા હોયછે તેમાં કોઈ લાંબો, કોઈ ટુંકો, કોઈ વિકટ, કોઈ સુગમ, પણ સઘળેથી અંતે તે ગામે પહોંચાયછે. કોઈ સ્ત્રીએ પોતાના ધણી ઊપર વશિકરણ કીધું તેથી તે બળદ થઈ ગયો ત્યાં પડોસમાં કેટલાએક છોડવા ઉગેલા હતા તે ખાધાથી તેનું રૂપ બદલાઇને તે પાછો માણસ થયો. તે છોડવામાં એવો ગુણ હતો તે ન જાણતાં બળદે તે ખાધા, છતાં તેને એ પ્રમાણે ફાયદો થયો. તેમ આપણા ધર્મનો મર્મ આપણે જાણીએ નહિ તોપણ તે પાળ્યાથી આપણને પણ તે બળદની પેઠે લાભ થાય, માટે હવે વાદ પૂરો થયો તેથી સૌએ પોતપોતાને ઘેર જવું."

જતીઓથી પોતાનું ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ થયું નહિ તેથી તેઓ દિલગીર તથા ઉદાસ થઇને ઉઠયા, અને આવી ખાતરી કરી આપે એવી તેઓની તકરાર છતાં પણ રાજાના મન ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ તેથી તેની

અતિસ્થૂળ બુદ્ધિ ઉપર અફસોસ કરીને ઘેર ગયા. મોતીશાનું લોહી પણ ઉડી ગયું, અને જે જતીઓ ત્યાં મળેલા હતા તેઓની મૂર્ખાઇનો ધિક્કાર કરી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. બ્રાહ્મણોએ એ પ્રમાણે જય મેળવ્યો તેથી તેઓનો હર્ષ માતો નહતો. રાજાએ તેજ વખતે જૈન દેવસ્થાન ઉપરથી ધજા ઉતરાવી નાખવાની આજ્ઞા કીધી અને તેમ કરી આવા બારીક વખતે તેણે તેની રૈયતના મોટા ભાગનું મન ઊંચું કીધું. બ્રાહ્મણોને મોટી મોટી દક્ષણા આપી, અને તેઓએ તેને દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું. પછી રાજા રૂદ્ર મહંકાળેશ્વરનાં દર્શન કરવા પગે ચાલતો નિકળ્યો. રસ્તામાં થોડેક આગળ ચાલેછે એટલામાં એક ટોળુંજોઈ તે અટક્યો, અને આ ભીડ શાથી થઈ છે તેની તજવીજ કરવાને તે ત્યાં ઉભો રહ્યો. તપાસ કરતાં તેને માલમ પડ્યું કે જે વાણિયાના ઘર આગળ લોકો મળ્યા હતા તે વાણિયાએ પોતાનો એક છોકરો પરણાવવાને બે હજાર રૂપિયા જેઠાશા શાહુકાર પાસેથી લીધા હતા. એ વાણિયો ઘણો વિષયી હતો તેથી તેણે ઘણાનું દેવું કીધેલું હતું, અને તે સઘળું વાળવા જેટલી તેની પાસે મિલકત નહતી તેથી જેઠાશાએ તેને બે હજાર રૂપિયા ધીરતાં આચકો ખાધો. હવે છોકરો તો પરણાવવો જોઇએ, અને તેમાં ખરચ પણ ન્યાતમાં મોટાઈ મેળવવાને વાસ્તે સારો કરવો જોઇએ, તેથી તે વાણિયો કોઈ સારો જામીન શોધવા નિકળ્યો. પણ કોઇએ તે દેવાળિયાની બાંહેધરી કીધી નહિ; ત્યારે તે લાચાર થઇને એક ભાટપાસે ગયો, અને તેને જામીન થવાને વિનંતી કીધી. ભાટ લોકોના પૈસા કદી ખોટા થતા નથી, તથા તેઓ ગમે તે ઉપાયથી પોતાનું માગણું વસુલ કરી સકેછે તેથી ભાટે જામીન થવાને કબુલ કીધું, અને જેઠાશા પાસેથી પૈસા અપાવ્યા. વાણિયાએ ઘણી ધામધુમથી લગ્ન કીધાં; ન્યાતમાં ઘણી સારી જમણવાર કીધી; લાહણું પણ કીધું; અને એ પ્રમાણે બે હજાર રૂપિયા ઉડાવી દીધા. રૂપિયા ઉપર તો વ્યાજ ચઢવા લાગ્યું પણ તે વાતની વાણિયાને કાંઈ ચિંતા નહતી. તેનો રૂપિયા પાછા આપવાનો વિચાર જ નહતો. કેટલેક વર્ષે બે હજારના ચાર હજાર થયા. એટલાથી વધારે રૂપિયા લેવાશે નહિ એમ જાણીને જેઠાશાએ ફરિયાદ કીધી, અને વાણિયા પાસે તો પૈ મળે નહિ, તેથી તેના જામીન ભાટ પાસેથી તે સઘળા પૈસા વસુલ કીધા. હવે તે પૈસા પેલા વાણિયા પાસેથી લેવાના ભાટને રહ્યા. ભાટે રોજ રોજ ઉઘરાણી કીધી, પણ

વાણિયો ક્યાંથી આપે ? તેથી તેણે છેલ્લે નાગો જવાબ દીધો. ભાટ લોકો ઘણું કરીને પોતાના લેહેણાની ફરિયાદ સરકારમાં કરતા નથી તેથી તે ભાટે પણ કીધી નહિ, અને કરત તોપણ તે વાણિયા પાસે શું લેવાનું હતું ? તેથી તે તેને બારણે બેઠો, અને ત્રણ દહાડા સુધી પોતે અન્નજળ લીધું નહિ, તથા વાણિયાને અપવાસ કરાવ્યો. મોહોલ્લાના લોક ઘણા કાયર થયા અને ભાટ પોતાના ધારા પ્રમાણે તે ઠેકાણે આપઘાત કરશે તો આખો મોહોલ્લો ગોઝારો થશે એમ જાણી વાણિયાને ઘણો સમજાવ્યો, અને અંતે ટીપ શેહેરમાં ફેરવી ચાર હજાર રૂપિયા એકઠા કરી ભાટને આપવાનું કહ્યું, પણ તે વાણિયો જડ થઇને બેઠો, અને ભુખ્યો મરી જાઉં પણ એક પૈસો એ ભાટને આપું નહિ, અને મારી તરફથી કોઇને આપવા પણ દઉં નહિ એવો તેણે નિશ્ચય કીધો. લોકો સઘળા લાચાર થયા, અને ભાટને તેઓએ વાણિયાનો ઠરાવ કહ્યો. તે સાભળતાં જ ભાટ પોતાની સાથે તેની હેંસી વર્ષની ઘરડી મા લાવ્યો હતો તેનું તલવારના એક ઘાએ માથું ઉડાવી નાખ્યું. તોપણ વાણિયો હડયો નહિ; ત્યારે તે ભાટે ઘણા જુસ્સામાં આવી પોતાના એકના એક બાર વર્ષના છોકરાને બોલાવ્યો, અને તેના પેટમાં કટાર મારી મારી નાખ્યો. પછી તેનું વેહેતું લોહી ખોબામાં લઇને વાણિયા ઉપર છાંટયું અને બોલ્યો: "અરે ચંડાળ, આ ભોગવલે, અને જેમ મારો નિર્વંશ ગયો તેમ તારો જજો. તારો પરણેલો છોકરો પણ એમ જ મરજો, અને તું પણ અથડાઇ અથડાઇ મહાદુઃખ પામી પીલાઇ પીલાઇને મરજો." સઘળા લોકો થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા; પણ વાણિયાના વજ્ર હૈયા ઉપર કાંઇ અસર થઇ નહિ. ત્યારે હવે ભાટ પોતાનો જીવ કાઢવાને તૈયાર થયો. તેજ વખતે રાજા કરણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ભાટે રાજાને જોઈ તેનું દુઃખ નિવારણ કરવાને કહ્યું, પણ રાજાએ તેની વાત ઉપર કાંઇ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તેથી ભાટમાં વાઘ જેટલો જુસ્સો આવ્યો, અને ગાંડા જેવો થઇ એક છલંગ મારી વાણિયાના ઘરમાં ગયો, અને તુરત તેનું તથા તેના બાળક નિર્દોષ છોકરાનું મુડદું ઘરમાંથી ઘસડીને બાહાર કાઢયું, અને ભોંય ઉપર નાખીને પોતાના પેટમાં ખંજર મારી તુરત પડયો. આ સઘળાં કામો તેણે એવી ઝડપથી કીધાં કે લોકોને તેને અટકાવવાને વખત મળ્યો નહિ, અને તેઓ સઘળા જડ થઈ ઉભા જ રહ્યા. વાણિયો તથા તેનો છોકરો

તો તુરત મરી ગયા; પણ ભાટનો જીવ જલદીથી ગયો નહિ. તેણે પછાડા મારવા માંડયા, અને શરીરના તથા મનના કષ્ટથી તેને ઘણી જ અકળામણ થવા માંડી. તેની ચોતરફ ફરતી આંખ રાજા તરફ ગઇ એટલે તેને વધારે દરદ થયું, અને જેટલો ક્રોધ તેનામાં બાકી રહ્યો તેટલો મ્હોં ઉપર લાવી બોલ્યો: "હે દુષ્ટ રાજા, બ્રહ્મહત્યા કરતાં પણ ભાટની હત્યા વધારે છે. તે ઇહાં ઉભા રહીને તારી રૈયતના પ્રાણ જતા જોયા. ધુળ પડી તારા ક્ષત્રીપણા ઉપર, અને બળ્યું તારૂં રાજ્ય. તુ રજપૂત થઇને તારાથી નિરપરાધી ભાટનો બચાવ થયો નહિ. આજે જેટલા મુઆ તેટલાનું પાપ સઘળું તારે માથે. તું જે કામને સારૂ ઇહાં આવ્યો છે તે કામ સફળ થવાનું નથી. તુ વનવન રઝળીશ. તારા ઘરનાં માણસ તને છોડીને જતાં રહેશે. અને તુ કયાં મરીશ તે કોઇ જાણવાનું નથી." એટલું કહી ભાટ ચત્તોપાટ પડી ગયો, અને તેનો આત્મા પોતાનું માગણું વાણિયા પાસેથી વસુલ કરવાને સારૂ ઇનસાફના છેલ્લા દરબારમાં ફરિયાદ કરવા ગયો.

ભાટનો શાપ સાંભળીને રાજાને એટલું તો કષ્ટ થયું કે તે બેશુદ્ધ થઇને ભોંય ઉપર પડયો. તેને તેના માણસો તુરત ઊંચકી લઇ પાછા મેહેલમાં લઇ ગયા. જ્યારે તેને શુદ્ધિ આવી ત્યારે આસપાસ બેઠેલા બ્રાહ્મણોએ ભાટનો શાપ બાળી નાખવાને શાસ્ત્રમાંથી કાંઇ પ્રાયશ્ચિત્ત શોધી કાઢી તે કરાવવાનું વચન આપ્યું. રાજાને તે સાંભળીને શાંતિ થઇ, અને તેના મનને દિલાસો મળ્યો; પણ એટલામાં પાટણથી એક દોડતો જાસુસ આવ્યો તે રાજાના ઓરડામાં ધસી આવી શ્વાસ ખાધા વિના બોલ્યો: "રાજાધિરાજ, એવી સઘળે ઠેકાણેથી ખબર આવી પહોંચી છે કે તુરકડા લોકો મોટું લશ્કર લઇ રાજ્યની સરહદ ઉપર આવ્યા છે, અને તેઓનો વિચાર આખું રાજ્ય જીતવાનો છે. તેમની સાથે આપણો માજી પ્રધાન માધવ છે. અને તેઓએ કેટલાંએક ગામ માર્યાં છે, તથા લોકો ત્રાસ પામીને અહીંથી તહીં દોડે છે:" તુરક લોકો ગૂજરાત જીતવા આવ્યા તેથી હવે મોટી લડાઇઓ થશે એ વિચારથી જ કરણનું ક્ષત્રીય લોહી ઉકળવા લાગ્યું, અને ઘણી હિમ્મત પકડી બોલ્યો "એ મ્લેચ્છ લોકોને ગૂજરાતની ધરતીમાં દટાવું સરજીત હશે તેથી કાળ તેઓને લલચાવીને ઇહાં લાવ્યો હશે. હજી મેં કાંચળી પેહેરી નથી; હજી રજપૂત લોકોએ તેઓનું શરાતન ખોયું નથી; હજી દેશમાં હિમ્મતવાન માણસો છે. ગૂજરાતના રાજા

લશ્કરની ખોટ નથી; મજબૂત કિલ્લાઓ પણ પુષ્કળ છે, માટે તેઓને આવવા દો. હું તેઓથી જરાપણ બીહીતો નથી. મારા હાથ શત્રુને મારવાને ચવળે છે, તથા મારી તલવારને લોહી મળ્યું નથી તેથી તેને ઘણી તરસ લાગી છે. વાહ! વાહ! હવે વખત આવ્યો છે. હું કેવો છું તે હું રણસંગ્રામમાં આખા જગતને દેખાડી આપીશ. જો એ પ્રમાણે ન બન્યું હોત તો મારૂં નામ આગળ ચાલત નહિ. જે થયું છે તે ઠીક છે. સઘળો સામાન તૈયાર કરો, કાલે ઇહાંથી કુચ કરીશ, અને પાટણ જઇને યુદ્ધ કરવાને સઘળો બંદોબસ્ત કરીશ."

પ્રકરણ ૯ મું.

ગૂજરાતની સરહદ ઉપર અલાઉદ્દીન ખિલજીનું લશ્કર છાવણી નાખીને પડયું હતુ. લશ્કરની સંખ્યા તથા તેના મુખ્ય સરદારના હોદ્દા જે દેશ જીતવાનો હતો તેના મહત્વને લાયક જ હતા. છાવણીમાં એક લાખ સવાર, પંદરસેં હાથી, વીસ હજાર પાયદળ, તથા પીસતાળીશ મોટા સરદારો હતા. ગૂજરાત જો જીતાય તો તેનું રાજ્ય ચલાવવાનું કામ અલફખાં જે પાદશાહનો ભાઇ હતો અને આ સઘળા લશ્કરનો મુખ્ય સરદાર હતો તેને સોંપેલું હતુ. તેના હાથ નીચે સઘળો કારભાર માધવને સોંપવો એવો બંદોબસ્ત કીધેલો હતો, અને પાદશાહનો વજીર નુસરતખાં લશ્કરની સાથે આવેલો હતો, પણ દેશ સર થયો એટલે તેને દિલ્હી પાછા જવાનો હુકમ હતો. છાવણી એક મોટા શેહેર જેવડી હતી. જેટલાં લડનારાં માણસો ઉપર ગણાવ્યાં તે સિવાય બઇરાં, છોકરાં, દુકાનદાર, ચાકરો તથા બીજાં ઘણાંએક નકામાં માણસો છાવણીમાં રહેતાં હતાં. વળી ઘોડા, હાથી, ઊંટ વગેરે લડાઇમાં તથા ભાર વહેવામાં ઉપયોગી જાનવરો લાખો હતાં; તેમાં ઘરોને બદલે તંબુ, ડેરા, રાવટી, વગેરે એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લેઇ જવાય એવી રહેવાની જગા હતી. મોટા સરદારો તથા અમીરોના તંબુઓ કિનખાબના, ઝરીના તથા બીજા કિમતી લુગડાંના હતા, અને તેઓ ઘણા શોભાયમાન દેખાતા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે બજાર હતાં, તેમાં માંડવા નાખી દુકાનદારો જુદી જુદી જાતનો માલ વેચતા હતા. છાવણીમાં હમેશાં લોકોની ભીડાભીડ રહેતી, અને રાતને વખતે રોશનીથી ત્યાં મોટી આગ લાગી હોય એમ દેખાતું હતુ. થોડી રાત વહી ગયા પછી

સઘળા દીવા ઘેર કરવામાં આવતા, તથા છાવણીની આસપાસ મોટાં મોટાં બળતાં કરી ચોકીદાર લોકો જાગતો પેહેરો રાખતા હતા. એવી રીતે અલાઉદીનનું લશ્કર ગુજરાત તથા મેવાડની સરહદ ઉપર પડેલું હતું. છાવણીની વચ્ચોવચ જે ભભકાદાર તંબુઓ હતા તેમાંથી એક ઝરીના મોટા તંબુમાં ત્રણ માણસ ઘણા ઊંડા વિચારમાં બેઠેલાં હતાં. તેઓ પાટણના રસ્તામાં જે જે ગામ, નદી, વગેરે આવે તે એક કાગળ ઉપર માંડતા હતા, તથા મુખ્ય રાજ્યધાની શેહેરમાં કયે રસ્તે જવું, તથા ક્યાં ક્યાં મુકામ કરવો તેની તે નકશા ઉપર નિશાની કીધી હતી. માધવે ગૂજરાતના મંડળેશ્વર તથા મોટા સામંતોને ફોડવાને ગુપ્ત જાસુસો મોકલ્યા, લોકોની પ્રીતિ રાજા ઉપરથી ઉઠાવીને પોતાની તરફ તેઓને ખેંચી લેવાની ઘણી મેહેનત કીધી, તથા મુસલમાન લોકો કરણ રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકી બીજો નવો રાજા નીમી સઘળો રાજ્યકારભાર મને સોંપશે, અને તેઓ પાછા પોતાને દેશ જશે, ને પછી હું મારા મદદગાર લોકોને ઘણો જ લાભ કરી આપીશ એમ લોકને સમજાવવાને ઘણા પ્રયત્ન કીધા, પણ તે સઘળા નિષ્ફળ ગયા. માત્ર ત્રણસેં ને સાઠ સ્વાર તેને આવી મળ્યા. પણ તે ઉપરથી માધવ અથવા અલફખાં એમાંથી કોઇ નિરાશ થયો નહિ. તેઓએ ગૂજરાતના લોકોની સહાયતા ઉપર ભરોસો રાખ્યો નહતો, એટલું જ નહિ પણ માધવના કહ્યા છતાં પણ કોઇ મદદ કરશે નહિ એમ આગળથી ધારીને તેઓએ બોહોળું લશ્કર તથા લડાઇનો સઘળો સામાન સાથે રાખ્યો હતો. ગૂજરાત જીતવામાં જુદા જુદા માણસોને જુદો જુદો સ્વાર્થ હતો. પાદશાહી રાજ્યમાં વધારો થાય, અને પોતાના ભાઇ અલાઉદીનનું રાજ્ય વિસ્તાર પામે, અને તે સઘળું કદાચ કોઇ દહાડો પોતાના હાથમાં આવે એટલો અલફખાંને ફાયદો હતો. નુસરતખાંને લાભ એટલો જ હતો કે પોતાની બહાદુરી તથા હોશિયારી વડે ગૂજરાત સરખો મોટો અને ફળવાન પ્રાંત જીતાય તો પાદશાહ ઘણો ખુશ થાય, તેના ઉપર તેની મેહેરબાની વધે, તેની વજીરાતનો પાયો વધારે મજબૂત થાય, અને પોતાની કીર્તિ જો દેશમાં ફેલાય તો કોઇ વખત રાજ્યની ઉથલપાથલમાં તેને તખ્ત મળવાનો લાગ આવે. માધવની મુખ્ય મતલબ કરણ રાજા ઉપર વેર લેવાની હતી, અને તેમ કરતાં કદાપિ ગૂજરાતનું રાજ્ય ઊંધું વળે, ને રાજા પદભ્રષ્ટ થાય, અથવા લડાઇમાં માર્યો જાય, અને તેની પછી ગમે તે પોતાના દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવે તોપણ તેની મુખ્ય મતલબ પાર પડે,

એટલી જ તેને ખુશી હતી. વળી તેને રાજ્યકારભાર મળવાની પણ ઉમેદ હતી, તેથી તે ઘણીએક વખતે ઉમંગમાં દેખાતો હતો. છાવણી બીજે દહાડે સવારે ઉઠવાની હતી તેથી **અલફખાં**, **નુસરતખાં**, તથા **માધવ** એ ત્રણે રાત્રે નવ કલાકે મસલત કરવા બેઠા હતા.

અલફખાં—**માધવજી**, તમારા ધાર્યા પ્રમાણે કરણ રાજા કેટલું લશ્કર એકઠું કરશે? **પાટણ** જતાં સુધી રસ્તામાં કાંઇ અડચણ નડશે કે નહિ? તે બહાર નિકળીને લડાઇ કરશે કે શેહેરના દરવાજા બંધ કરી કિલ્લામાં ભરાઇ બેસી રહી શેહેર આગળ આપણને રાહ જોવડાવશે? તમે રાજાની ચાલથી, કિલ્લાની મજબૂતીથી, ત્હાંના લોકોની બહાદુરીથી, તથા રાજાના લશ્કર તરફનું કેટલું જોર છે એ સઘળાથી વાકેફ છો, માટે તમારાથી એ ખબર પાકી મળશે.

માધવ—કરણ રાજા મારો કટ્ટો વેરી છે; તેણે મને બધી રીતે પાયમાલ કરી નાખ્યો છે; તોપણ તે બહાદુર નથી એમ મારાથી કહી સકાતું નથી. રજપૂત લોકોમાં શૂરાતનની કાંઇ કસર હોતી નથી, તે પ્રમાણે કરણમાં પણ શૌર્ય ઘણું છે. તેનામાં ભયનું તો નામ જ નથી; તે ભયને ઓળખતો જ નથી; લડાઇથી તે ઘણો આનંદ પામે છે; અને અગરજો હજુ સુધી તેની હિમ્મત કોઇપણ લડાઇમાં કસાયલી નથી, અગરજો તેની સઘળી બહાદુરી હજુસુધી તેના શબ્દોમાં રહેલી છે, પણ કામમાં વપરાયલી નથી, તોપણ જ્યારે પ્રસંગ પડશે ત્યારે તે નામરદ ઠરવાનો નથી. તેની બહાદુરીનાં આપણને પણ વખાણ કરવાં પડશે. પણ પરમેશ્વરની મેહેરબાનીથી તેનામાં જોઇએ તે કરતાં પણ વધારે શૂરાતન છે તેથી જ્યારે આપણું લશ્કર ગૂજરાતમાં પેસશે, તથા **પાટણથી** થોડેએક દૂર આવી પહોંચશે, એટલે તે લડાઈ કરવાને એટલો બધો આતુર થઈ જશે કે **પાટણનો** મજબૂત કિલ્લો મુકી બહાર મેદાનમાં યુદ્ધ કરવાને નિકળશે, એટલે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવાની મેહેનત આપણને કરવી પડશે નહિ. શેહેર આગળ જરાપણ ખોટી થવું પડશે નહિ, તથા અનાજ પાણીની તંગી વેઠવી પડશે નહિ. જે થશે તે લડાઇમાં થશે. જો ઇશ્વરની કૃપાથી લડાઇમાં ફતેહ મળી તો આખો ગૂજરાત દેશ જીતાયો એમ જાણવું. લડાઇના કામમાં તે બીજા લોકોની સલાહ માનશે નહિ. તે પોતાના જુસ્સાથી ઘસડાયો જશે, અને અંતે રણસંગ્રામમાં તે માર્યો જશે; અથવા મરણતોલ જખમી થશે ત્યાંસુધી તે લડાઇ બંધ પાડશે નહિ. **પાટણમાં** ઘણા-

એક શૂરા અને શાણાસામંતો છે, વળી તેનો વાણિયો મંત્રી પણ ધૈર્યવાળો તથા અગમ બુધ્ધિમાન છે. તેઓની શિખામણ જો રાજા સાંભળશે તો તે **પાટણ**ના કિલ્લામાં જઇને ભરાશે, અને તે કિલ્લો ઘણો જ મજબૂત છે, તથા કિલ્લો લેવાનો સામાન આપણી પાસે જોઇએ તેટલો નથી; અને એ રીતે ગૂજરાતના સઘળા કિલ્લા એક પછી એક લેવા પડે તો આપણી મોટી કમ્બખ્તી જાણવી. અન્ન પાણીની ઘણી ખોટ પડશે, આપણી સાથે જે ઓહોળું લશ્કર છે તેને જોઇએ તેટલો ખોરાક પૂરો પડશે નહિ, ત્યારે તેઓમાંથી ઘણા એક ભુખે મરી જશે, અને બીજાઓ એટલા તો નારાજ થઈ જશે, કે તેઓને ઈહાં રાખવા ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડશે, અને રહ્યા તોપણ તેમનું લડવા તરફ ઘણું દિલ રહેશે નહિ. ગામના લોકો તથા રાજાનું લશ્કર તેઓને હેરાન કર્યા કરશે, અને અંતે કાયર થઇ આપણને ગૂજરાત છોડીને જવું પડશે. તે વખત પાદશાહના અધીરા તથા ઉતાવળિયા સ્વભાવથી, પોતાનું ધારેલું કામ પાર પડયું નહિ તેની નાઉમેદીને લીધે તેને જેટલો ક્રોધ ચઢશે તેથી, લશ્કરમાં માણસ તથા પૈસા તરફથી ખરાબી થવાને લીધે પાદશાહના મન ઉપર જે અસર થશે તેથી, તથા પાદશાહનો કોઈવખત પણ પરાજય થયો નથી તથા ધારેલું કામ નિષ્ફળ ગયું નથી, છતાં આ વખતે જો તેની હાર થાય તો તેનું નામ તુટી જાય, તેની આબરૂમાં ખલલ પહોંચે, તેની શક્તિ વિષે તેના તાબાના રાજાઓના મનમાં હલકો વિચાર આવે, અને તેમ થવાથી રાજ્યમાં સઘળે ઠેકાણે બંડ થાય, અને તે જોઇને કોઈ અમીર અથવા બીજો શખ્સ ઉભો થઈ પાદશાહની ગાદી છીનવી લે, બલકે તેની જીંદગીને પણ નુકસાન લાગે, એ સઘળાં પરિણામોપર નજર પહોંચાડી પાદશાહને કેટલી દિલગીરી થાય, તથા તે દુઃખના આવેશમાં તે જે કરે તેથી આપણને કેટલો ભય લાગવાનું કારણ થઈ પડે તેનો ખ્યાલ માત્ર કરવો. પણ એ સઘળું મારી અલ્પ બુધ્ધિ તથા ટુંકા અનુભવ પ્રમાણે બનવાનું નથી. રાજાનો સ્વભાવ ઘણો હઠીલો છે તેથી તેણે જો એકવાર પણ લડાઈ કરવાનો અને તેમાં પોતાનું શૌર્ય દેખાડવાનો ઠરાવ કીધો તો ગમે તે થશે તોપણ તેમાંથી તે ફરવાનો નથી; અને જો એકવાર મેદાનમાં યુદ્ધ થાય તો જય મેળવવાનો વધારે સંભવ છે, અને તેમ જ થશે તેની આશા પણ રાખવામાં આવે છે. રાજા જો લશ્કર એકઠું કરવાની ધીરજ રાખે તો ઘણું મોટું જોરાવર સૈન્ય

તેની પાસે થાય. બધા મંડળિક રાજાઓ પોત પોતાનાં માણસો લેઈને આવે, પણ હવે આપણે કરણને વખત આપીશું નહિ. આપણે જલદી જલદી કુચ કરી રાજ્યધાનીના શેહેર ઉપર જવું, એટલે તે મંડળિક રાજાઓને પોતાના સિપાઈઓ એકઠા કરી રાજાને મદદ કરવાનું બની આવશે નહિ. કરણ તેઓની રાહ જોવાનો નથી; પોતાની શક્તિ ઉપર તેને એટલો બધો વિશ્વાસ છે, તથા આપણા ઉપર તેને એટલો તો ધિક્કાર છે કે તે મદદની રાહ ન જોતાં લડાઈ કરવાને તૈયાર થશે. તેના ઘણાએક મંડળેશ્વર છે તેઓ પોતાના તાબાનાં માણસોને લેઈને આવશે, તેમને તથા પોતાના ખાસ લશ્કરને લઈ રાજા લડાઈમાં આવશે. લશ્કરની બહાદુરી વિષે કહેવાની જરૂર નથી. આપણા લશ્કરે રજપૂત સિપાઈઓની સાથે ઘણીએક વખતે યુદ્ધ કીધેલું છે તેથી તેઓની હિંમત, લડવાની રીત વગેરેથી તે સારી પેઠે વાકેફ હશે. બહારથી સહાયતા મેળવવાનો તેને સંભવ નથી. દેવગઢનો રાજા આપણાથી એટલો તો ત્રાસ પામ્યો છે, તથા તેનો એટલી બધીવાર પરાજય થયલો છે કે તે આ વખતે માથું ઉઠાવવાની હિંમત ચલાવશે નહિ. વળી તે આપણા પાદશાહનો ખંડિયો રાજા છે એટલે આપણી સામે થવાનો તેનો ધર્મ નથી. રાજ્યસ્થાનમાંનાં ઉદેપૂર, જોધપૂર, અજમેર, ઇત્યાદિ સંસ્થાનોના રાણા, રાજાઓ પોતાના જાતભાઈને મદદ કરવાને આવશે નહિ. જ્યારે ઘોરીશાહે દિલ્હીના પૃથુરાજ ઉપર ચહાઈ કીધી તે વખતે જેમ બીજા રજપૂત રાજાઓ તેને સહાય થયા હતા તેમ આ વખતે કરણને મેવાડ, મારવાડ અથવા બીજા કોઈ રજપૂત સંસ્થાનના રાજા તરફથી પૈસા અથવા લશ્કરની મદદ મળશે એવો સંભવ નથી. તે રાજાઓએ સુંડનો સ્વાદ ચાખ્યો છે. આજ ઘણાંએક વર્ષ થયાં પાદશાહે પોતે જાતે તેઓની સાથે લડાઈ ચલાવી છે, તેમાં તેઓની ઘણી ખરાબી થઈ છે. તેઓ આપણા લશ્કરનું બળ અનુભવથી જાણેછે, તથા તેથી તેઓ ઘણા બીહેછે. વળી કરણને મદદ કરી તેઓ પાદશાહની ઇતરાજી કરાવશે નહિ. કરણ પણ એટલો અહંકારી છે, તથા તેને પોતાના બળ ઉપર એટલો વિશ્વાસ છે કે તે તેઓની સહાયતા માગશે નહિ. માગશે તો પણ તે મળવા જેટલો હવે વખત રહ્યો નથી. વળી જો તેઓની મદદથી કરણ જય પામે તો પ્રતિષ્ઠા સઘળામાં વહેંચાઈ જાય, અને થોડો ભાગજ કરણને મળે. પણ તેમ થાય તેમાં કરણ ઘણો નાખુશ છે. તેને સઘળી આબરૂ

પોતાને જોઇએ છીએ, તેથી તે પોતે એકલો જ વગર મદદે લડશે એવો સંભવ છે. પછી તો શિવજી જાણે. પાટણ જવાના રસ્તામાં કાંઈ હરકત નડે એવું નથી. વચ્ચે કાંઈ મોટા પહાડ અથવા મજબૂત કિલ્લા આવતા નથી. દેશ સઘળો પાધર છે. ગામ ઘણાં મોટાં તથા પૈસાવાળાં છે; તથા અન્ન પાણી પણ પુષ્કળ મળશે તેથી રસ્તામાં આપણને કશી વાતની આપદા પડવાની નથી.

માધવની આટલી વાત સાંભળીને અલફખાંનું મન સંતોષ પામ્યું, અને રાત વધારે વહી ગઈ એમ જાણી માધવને પોતાના તંબુ ઉપર જવાની રજા આપી. તે વખતે છાવણીમાં સઘળું ચુપાચુપ હતું. બીજે દહાડેથી કુચ થવાની હતી, તથા લડાઈનો સમય પણ પાસે આવ્યો હતો એમ જાણીને આગળથી થાક ખાઈ લેવાને ઘણાએક તે દહાડે રોજ કરતાં વહેલા સુઈ ગયા હતા. તોપણ ઠેકાણે ઠેકાણે ચોકીદાર સિપાઈ તાપણાંની આસપાસ ઘણાએક ટોળાં વળીને તાપવા તથા વાતચીત કરવા બેઠા હતા. તેઓ સઘળાની વાતનો વિષય ગૂજરાત જ હતો. તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયલા ત્યાં ત્યાં જય મેળવેલો, અને કોઈ વખત પણ પોતાનું કામ સિદ્ધ કીધાવિના આવેલા નહિ તેથી તેઓને પોતાના બળ ઉપર જોઇએ તે કરતાં વધારે ભરોસો હતો, માટે આ વખતે ગૂજરાત જીતાશે એ વિષે તેઓને જરા પણ શંકા નહતી. તેઓમાંથી જેઓ ઘણા નિમાજી તથા ધર્માંધ હતા તેઓ ગૂજરાત જીત્યા પછી ત્યાંના સઘળા લોકોની પાસે દીને બરહક મનાવવાને એટલા તો આતુર હતા કે તેઓ રાતદહાડો પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કર્યાં કરતા કે તે સર્વ શક્તિમાન આ કાફર દેશને પાકદીનવાળાના હાથમાં આપે, તેઓના મતનો અંધકાર દૂર કરે, અને તેમાં મુસલમાની ધર્મનું તેજસ્વી કિરણ પ્રવેશ કરે, તથા સઘળી મૂર્ત્તિઓ અને લોકોને અલ્લાતાલાથી દૂર કરવાને સેતાને જે જે તદબીર કીધેલી છે તે સઘળી પાયમાલ થઈ જાય. તેઓના મનમાં દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે આ ઊંચી તથા ઉમદા મતલબ પાર પડવાને જ માટે પરમેશ્વર આપણને ફતેહ આપશે, તથા કાફર લોકોનું જોર તોડી પાડશે; પણ લશ્કરમાં સઘળા લોકો એવા નહતા. ઘણાએક તો ઘેર ભુખે મરતા હતા, અને પૈસા લુંટવાના હેતુથી જ તેઓ પોતાનાં બઈરાં છોકરાંને છોડીને આટલે દૂર પોતાનો જાન જોખમમાં નાખી આવ્યા હતા. તેઓનો વિચાર પૈસા ઉપર જ હતો. રાત્રે તેઓ સુતા ત્યારે

સ્વપ્નમાં ગૂજરાતના રાજા, વ્યાપારી, તથા બીજા લોકોની અગણિત દોલત તેઓના જોવામાં આવતી, અને સોના, રૂપા, મોતી, તથા જવાહેરના ઢગલામાં તેઓ પોતાના હાથ ઘાલી જેટલું જોઇએ તેટલું તેમાંથી લેતા પછી પાછા દેશ જઇને મોટી હવેલીઓ બાંધવાંમાં, ગુલામો વેચાતા લેવામાં, ઝનાનામાં ઘણો વધારો કરવામાં, તથા બીજી રયાસત ભોગવવામાં સઘળી દોલત ખરચીશું એમ તેઓ ઊંઘમાં પણ વિચાર કરતા હતા.

ઉપર થયલી સઘળી વાત ઉપર વિચાર કરતો કરતો ઘણી ઉદાસ વૃત્તિમાં **માધવ** પોતાના તંબુ ઉપર જતો હતો. તેણે ત્યાં જઇ સુવાને ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, પણ નિદ્રા દેવીએ તેના ઉપર મેહેરબાની કીધી નહિ. તે બિછાના ઉપર પછાડા મારવા લાગ્યો, અને તેની આખી જીંદગીનું ચિત્ર એક તખ્તા ઉપર ચિતરાઇને તેની આંખ આગળ આવ્યું. તેને પોતાના માબાપ યાદ આવ્યાં; તેની નાનપણની રમત તથા સોબતીઓ આંખ આગળ આવ્યાં; તેની જુવાની થતાં જે જે ઉમેદ તેના મનમાં આવી હતી, તથા જે જે શેખચલ્લીના વિચાર તેણે કીધા હતા તે સઘળા એક પછી એક તેના સ્મરણ સ્થાનમાંથી નિકળતા ગયા. તે **પાટણ**માં આવ્યો તે વખતે કેવો નિર્દોષ હતો અને આ વખતે તેના મનમાં કેટલા ઉલટા સુલટા વિચાર હારબંધ આવતા, તથા કેવું ભયંકર તોફાન થઈ રહેલું હતું? જુવાનીનો રમણિક તથા આશાથી ભરપૂર વખત ગયો તે ફરીથી આવવાનો નથી. **પાટણ**માં થોડી વાર રહ્યા પછી તેની આશા સફળ થતી ગઈ, તે દરજ્જે ચઢતો ગયો, અને છેલ્લી વારે કરણને ગાદીએ બેસાડીને તેનો મંત્રી થયો, એ સઘળું હમણા જ બન્યું હોય એમ તેને જણાયું. પછી આફતો આવી પડી; પોતાની પદ્મની જેવી સ્ત્રી **રૂપસુંદરી**ને રાજા લઇ ગયો; તેનો નાનો ભાઇ **કેશવ** તે ગડબડાટમાં મારયો ગયો; તેની ભાભી **ગુણસુંદરી** સતી થઇ; તથા તે પોતે પોતાનો હોદ્દો છોડી એક ચોરની પેઠે સંતાતો સંતાતો રાજ્ય છોડી ઘણાંએક સંકટો ભોગવી **દિલ્હી**માં આવ્યો. **દિલ્હી**માં જે બનાવ બન્યો તે, તેની પાદશાહ સાથે મુલાકાત, પાદશાહની ગૂજરાત જીતવાની કબુલત, એ સઘળું તેને એકદમ યાદ આવ્યું ત્યારે તેની છાતી ભરાઇ આવી, અને મનમાં એટલો તો ઉકળાટ થઇ આવ્યો કે તે આ વખતે એક નાના છોકરાની પેઠે મોટે અવાજે પુષ્કળ રડયો. પોતાના દેશ ઉપર મ્લેચ્છ લોકોને લેઇ આવ્યો તેથી તેના મનમાંનું

વેર તો તૃપ્ત થયું, પણ તેના અંતઃકરણમાં તેના આવા કામથી ઘણો પસ્તાવો થયાં કરતો, તથા ઘણીજ શરમ લાગ્યાં કરતી હતી. જગતના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે એ પ્રમાણે કરવામાં **માધવ** કાંઇ એકલો નહતો. અસલના વખતમાં **બ્રિટન** દેશમાં **વારટિજરને, જર્મનીથી સાક્સન** લોકોને, **સ્પેનમાં કાઉંટ જુલિયને આફ્રિકાથી** મુસલમાન સરદાર **મૂસાને** પોતાના રાજા ઉપર **માધવના** જેવા જ કારણને વાસ્તે વેર લેવાને તેડાવ્યા હતા. તે સિવાય સ્ત્રી હરણને લીધે ઘણાએક માણસોએ, રાજાની ખરાબી કરવા, પોતાના દેશને તથા લોકોને પરાયા લોકોને હાથ તાબે થવા દીધા હતા. પોતાની સ્ત્રીના પતિવ્રતપણાનું અભિમાન એવુંજ હોય છે, તે ભંગ કરનાર ઉપર જુસ્સો પણ એવા જ પ્રકારનો હોય છે, તથા વેર પણ માણસના અંતઃકરણ ઉપર એટલા જ જોરથી અમલ ચલાવે છે. એ સઘળા માણસો પોતાનું વેર લીધા પછી પસ્તાય છે ત્યારે **માધવને** ઉપર પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય? માણસના મનનો બંધારણનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે કે જ્યારે કોઇ પણ એક વિકાર ઘણો પ્રબળ થાય છે ત્યારે તે બીજી સઘળી વૃત્તિઓને નિર્બળ કરી નાખે છે. એ વખતે બીજી વૃત્તિઓનું કંઇ ચાલતું નથી; પણ જ્યારે તે બળવાન વિકાર શાંત થાય છે ત્યારે તેનું જોર નરમ પડે છે, અને તેથી તે નીચે બેસે છે, અને બીજા જે વિકારો દબાયલા હતા તેઓ સઘળા જોર પકડી ઉપર આવે છે, અને તેણે કરીને તે માણસને પાછળથી ઘણું દુઃખ થાય છે. એ પ્રમાણે **માધવને** બન્યું. **સિદ્ધપૂરના રૂદ્રમાળની** પગથાર ઉપર તે રાત્રે ફરતો હતો તે વખત વેરે તેનું મન વશ કીધું હતું, અને તેના મનની આંખ આંધળી થઇ હતી, પણ હવે તેની મતલબ પાર પડી, અને રાજા **કરણ** ઉપર મનમાનતી રીતે વેર લેવાનો સમય પાસે આવ્યો ત્યારે ડાહ્યા વિચારો આવવા લાગ્યા. તેનામાં આટલી વાર સુધી દેશાભિમાન તથા ધર્માભિમાન દબાઇ ગયાં હતાં, પણ તેઓનો બિલકુલ નાશ થયો નહતો. હવે જે ગૂજરાત દેશમાં તેનો જન્મ થયો, જે દેશમાં તેની બાલ્યાવસ્થા ખુશી તથા આનંદમાં ગઇ, જે દેશમાં તેની જુવાનીમાં તેની ઉગતી આશાની કળીઓ ફુટી અંતે ફાટીને તે ઉપર ફુલ આવ્યાં, જે દેશમાં તેની ન્યાત જાત, સગાં વહાલાં, ઓળખીતા, મિત્રો રહેતા હતા, જે દેશમાં તેણે રાજ્યનો કારભાર ચલાવ્યો હતો, જ્યાંના રહેવાસીઓ પો-

તાના સ્વદેશી કહેવાયા, જેઓ તેને એકવાર પોતાના પિતા સમાન ગણતા હતા, જેઓનું રક્ષણ કરવું તથા જેઓના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવી એ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે એમ તે જાણતો, તે દેશ તથા તે રહેવાસીઓનું સ્વતંત્રપણું હરી લેવા, દેશી રાજાને ઉઠાડી મુકી પારકા રાજાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવા, પોતાના દેશીઓને પગે બેડી પહેરાવવા, તથા હમેશ સુધી ગૂજરાતને ગુલામગીરીની હાલતમાં નાખવાનો તેણે ઉપાય કીધો તે વિચારથી તેને મહા કષ્ટ થયું. વળી ધર્મ તરફથી પણ તેને થોડો પશ્ચાત્તાપ નહતો. અગરજો શૈવમાર્ગી તથા જૈન માર્ગીઓ નિરંતર લઢી મરતા હતા, અગરજો હિંદુ તથા જૈન લોકોના જુદા જુદા પંથો, ઊંદર બિલાડીની પેઠે એક ઉપર ધુરકતા તથા જે જોરાવર હોય તે કમજોરને મારવાને પ્રયત્ન કરતા, અગરજો રાજાઓ પોતપોતાના મતથી વિરૂદ્ધ માનનારા સઘળા લોકોને ઉપદ્રવ કરતા, તથા જુલમ કરી તેઓને તોડી પાડવાને મહેનત કરતા હતા, તોપણ તે સઘળી જુદી જ વાત હતી. તેઓ સઘળી એક ઝાડની શાખાઓ હતી. પણ હમણાં તો હિંદુઓના કટ્ટા શત્રુ તુરક લોકો ગૂજરાત ઉપર આવેલા હતા, તેઓના ધર્મને ઉપર કહેલા સઘળા ધર્મ સાથે કાંઇ પણ સંબંધ નહતો; બલકે હરેક ધર્મ સંબંધી તથા વ્યવહારીક બાબતોમાં હિંદુ તથા મુસલમાન ઉલટા જ ચાલતા હતા. મૂર્તિના નામ ઉપર તેઓને ઘણો દ્વેશ હતો, શિવનું લિંગ, માતાની પ્રતિમા, તથા બીજા હિંદુ દેવની મૂર્તિઓ તથા આદિનાથ તથા પારસનાથની મૂર્તિ એ સર્વે તેઓની નજરમાં સરખી જ હતી. તેઓનો મત કુરાન કે તલવાર; અથવા દયા લાવે તો સુનત કે જજીયો. ધર્મ ઉપર તો જુલમ થવાનો જ, અને કોઇ દહાડો તેનો લય પણ થાય. દેવસ્થાનની મસજીદ થઇ જાય; જ્યાં હમણા ઘંટ વાગતા તથા શંખનાદ થતા ત્યાં કોઇ વખત મુલ્લાં બાંગ પોકારે. જે અધિકાર હમણા બ્રાહ્મણો ભોગવતા તે હવે પછી મુલ્લાં તથા સૈયદ ભોગવે; તથા જ્યાં હમણા 'રામરામ' તથા 'શિવશિવ' એ શબ્દ સંભળાતા ત્યાં 'અલ્લા અલ્લા' તથા પેગંબરનું નામ સંભળાય એ કાંઇ થોડી વાત નહતી. જે ધર્મમાં માણસ જન્મ્યો હોય, જેમાં તે ઉછર્યો હોય, જેનો ઉપદેશ નાનપણથી તેના કાનમાં પડયો હોય, જેમાં તેણે આલોકની આશા બાંધી હોય, સારાંશ કે જે ધર્મની સત્યતા ઉપર તેને દૃઢ વિશ્વાસ હોય તે ધર્મ ઉપર તેને પોતાના દેહ જેટલી પ્રીતિ બંધાયછે. તે ધર્મને નુકસાન

લાગે તો પોતાના શરીરને તેટલું લાગ્યું એમ તે માનેછે, અને ઘણેએક પ્રસંગે તે ધર્મને વાસ્તે મહાભારત દુઃખ વેઠવાને તત્પર થાયછે, અને કોઈ વાર તે ધર્મને અર્થે પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કરવાને તે આચકો ખાતો નથી. માણસના અંતઃકરણ ઉપર ધર્મની આટલી સત્તા છે ત્યારે માધવને તે વખતે જે કષ્ટ થતું હતું તે કેવળ સ્વાભાવિકજ હતું. વળી લડાઈની આફત તથા ખરાબી સઘળા જાણતા હશે, જેઓને તે વિતી નહિ હોય તેઓએ તે બાબે સાંભળ્યું હશે, અથવા તેઓ કલ્પના કરી સકતા હશે. આવા સુંદર રળિયામણા તથા ફળવાન ગૂજરાતને ઉજ્જડ કરી નંખાવવું, તેના રહેવાસીઓને કતલ કરાવવા, તથા લોકોનું જે દ્રવ્ય તથા મૂલ્યવાન વસ્તુઓ તેઓએ શ્રમ કરી મેળવ્યાં હોય તથા ઘણું જતન કરી મેળવ્યાં હોય તે સઘળાં પારકે હાથે લુટાવા દેવાં, તથા તે સિવાય બીજી ઘણીક આફતો જે લડાઇથી દેશ ઉપર પડયા વિના રહેતી નથી તે સઘળી ગુજરાત ઉપર લાવવામાં સાધન થવું એ વિચારથી જ માધવને ઘણી બેચેહેની હતી, તથા તેની નિદ્રાનો અટકાવ થતો હતો.

સવાર પડી એટલે છાવણીમાં ગરબડાટ થઈ રહ્યો. સઘળા કુચ કરવાને તૈયાર થયા, અને સૂર્ય ઉગ્યા પછી તુરત લશ્કર આગળ ચાલ્યું. શત્રુનાં લાખો માણસો એ પ્રમાણે ગુજરાત ઉપર તીડનાં ટોળાંની પેઠે પડયાં, અને તે નુકસાનકારક જીવડાની પેઠે તેઓના રસ્તામાં જે કાંઈ આવ્યું તેને ખરાબ તથા પાયમાલ કરતા ગયા. તે વખતે હોળીના દહાડા હતા. શિયાળો અને ઉનાળો દેશ ઉપર સત્તા ચલાવવાને લડી મરતા હતા, અને લડી લડીને થાકીને તેઓએ સમાધાન કીધું હોય એમ જણાતું હતું. દિવસે ઉનાળાનો તથા રાતે શિયાળાનો અમલ ચાલતો હતો. ખેતરમાં રવી એટલે શિયાળાનો પાક હતો તેની કાપણી કરવામાં આવી હતી, અને તેથી તેમાં ખુંપરા સિવાય બીજું કાંઈ જોવામાં આવતુ નહતું. ખેડુત લોકો પોતાની મેહેનતથી પરવારેલા હતા, તથા ખળીમાંના અનાજની પણ ધારા પ્રમાણે વેહેંચણ થઈ હતી. આંબાના ઝાડો ઉપર મોર આવેલા હતા, તથા તે ઉપર કોયલ મધુર સ્વરથી વસંતઋતુને આદરમાન આપતી હતી. ગામોમાં છોકરાં મોટેથી અપશબ્દો બોલીને તથા નિર્લજ ચાળા કરીને હોળી માતાને પ્રસન્ન કરવાને યત્ન કરતા હતા, તથા મોટી ઉમરના માણસો પણ ઘણીવાર તે છોકરાઓની સાથે હોળીની બેશરમ રમતમાં સામેલ થતા હતા. ઘણે ઠેકાણે

ફાગ ખેલવાને કેસુડીનાં ફુલનો રંગ, ગલાલ, અબીલ, ઇત્યાદિ તૈયાર કરી મુકી રાખ્યાં હતાં. પણ તે વર્ષે ગૂજરાતમાં તેના એક બાળકના કૃત્યથી જુદીજ રીતની હોળી ખેલવાની હતી. હોળી માતાને આ વખતે ઘણી ભુખ લાગી હતી, અને તે શાંત કરવાને હજારો માણસનો ભક્ષ લેવાનો મનસુબો તેણે કીધો હતો. જ્યાં લોહી જેવા રાતા રંગના પ્રવાહની રેલ ચાલવાની ત્યાં કેસુડીના રંગની શી જરૂર? તથા ગલાલ, અબીલ શા કામનાં! આ વર્ષે કાંઇ સ્ત્રી પુરૂષ હેતથી ફાગ ખેલવાનાં ન હતાં. તેને બદલે લાખો હિંદુ તથા મુસલમાન સામસામા આવી એક ભયંકર હોળી રમવાના હતા. તેમાં પ્યારને બદલે દ્વેશ, તથા મોહને ઠેકાણે વેર હતું. હોળીના ઉત્સવના દિવસ આવ્યા જાણી લોકોમાં જે આનંદ ઉપજવો જોઇએ તેને બદલે આ વખતે તો તેઓના હૈયામાં ભડભડ હોળી બળવા લાગી હતી. શત્રુનું લશ્કર આવતું જોઇને, તથા કરણ રાજાએ પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કરવા માડયું તેથી જ્યાં ત્યાં સઘળે ઠેકાણે હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. શેહેરના તથા ગામોના દરવાજા દિવસને વખતે પણ બંધ રાખવામાં આવતા હતા; ઢોરોને શેહેર તથા ગામોની માંહે ચરાવવા માડયાં હતાં; સઘળા મરદો લડવાને અથવા નાસી જવાને તૈયાર થઈ રહી બુકાની બાંધીને ફરવા લાગ્યા હતા; સઘળાં સ્ત્રી પુરૂષો ઘણાં દુ:ખી તથા ચિંતાતુર દેખાવા લાગ્યાં હતાં. ગામડાંના લોકો પોતાનું અનાજ તથા જે થોડા ઘણા પૈસા હતા તે સઘળા દાટીને તથા કુવા અને વાવો બની સકે તેટલાં પૂરી નાંખીને પોતાનાં ગામ ઉજડ કરી આગળ ચાલ્યા જતા હતા. એ રીતે જેમ જેમ પાદશાહી લશ્કર આવતું ગયું તેમ તેમ નાસતા લોકોનો સમુદાય વધતો ગયો. બાળક જુવાન અને ઘરડા, સ્ત્રીઓ તેમજ પુરૂષો, પોતાનાં પ્યારાં ગામોને બળતાં જોતાં, રડતાં તથા શોક કરતાં આગળ ચાલતાં, તેઓમાંથી ભુખ, તરસ તથા પૈસાની તંગી અને એવાં બીજાં કારણોથી રસ્તામાં સેંકડો મુડદાં થઈ અથવા માંદાં થઇ પડતાં, અને પાછળ શત્રુ પાસે જ હોવાથી તેઓને તેમના તેમ મુકી બીજાં પાટણ જલદીથી જઈ પહોંચવાને દોડદોડ કરતાં. જેઓ રાજાના લસ્કરમાં લડવાને ગયા હતા તેઓ પણ ઘણાં જ દુ:ખનું કારણ થઈ પડયા હતા. કોઇ ઘરડી ડોસી જેનો એકનો એક છોકરો લડાઈ ઉપર ગયો હતો તે જીવતો પાછો આવશે કે નહિ એ શંકાથી તે ડોસી નિરંતર રડયાં જ કરતી, તથા તે મરશે તો તેનું આવી દુર્બળ અવસ્થામાં કોણ ગુજરાન કરશે, એ

દુઃખથી તેનું અંતઃકરણ વીંધાઇ જતુ હતુ. કેટલાએક તો ડોસા ડોસીઓની ઘડપણની લાકડી તથા આંધળાની આંખ જેવા છોકરા લડવા ગયેલા તેથી તેઓ બિચારાં ઘણાં જ શોકાતુર દેખાતાં હતાં. કેટલીએક સ્ત્રી પોતાના ભાઇ ભત્રીજા વગેરેને વાસ્તે દુઃખ કરતી હતી. કેટલીએક જુવાન સ્ત્રીઓ જેઓ તુરત પરણી હતી, જેઓએ સંસારનું સુખ માત્ર ચાખવા માડયું હતુ, જેઓ ધણી ધણીઆણીને સાંકળી દેનાર છોકરાં રૂપી બંધ નથી બંધાયા ન હતાં, જેઓની દુનિઆની ખુશી હજી ઉગતા સુરજની પેઠે ક્ષિતિજમાં જ હતી, જેઓની સંસારને લગતી હજારો આશાઓ મનમાં જ ફક્ત રહેલી હતી, તે સ્ત્રીઓના ભર્તાર લડાઇ ઉપર ગયેલા તેથી તેઓના ભવિષ્ય ઉપર એક અંધારો પડદો વળ્યો, તેઓની આશા મનમાંને મનમાંજ રહી ગઇ, તથા તેઓના સુખના સુરજ ઉપર એક મોટું વાદળું ફરી વળ્યું હતુ. બીજી કેટલીએક કન્યાઓ જેઓ હજી પરણેલી ન હતી, પણ જેઓના ધણી નક્કી થયલા હતા, તેઓ જ્યારે હસ્ત મેળાપ કીધા વિના મ્લેચ્છ તુરકડા સાથે તલવારની રમત રમવા ગયા, ત્યારે તે બિચારી અબળાના દુઃખનો કાંઇ કાંઠો જ ન હતો. તેઓનું સંસારી સુખ તો સ્વપ્નામાં જ આવ્યું અને ગયું; તેઓની પ્રીતિની ઉગતી કળીઓ લડાઇરૂપી હિમ પડવાથી બળી ગઇ: તેઓની આગળની આશા તો ભવિષ્ય ઉપર રહી, અને હવે પછી તેઓનું શું થશે તેઓની વાંચનારાઓએજ કલ્પના કરી લેવી. સુખમાં એ પ્રમાણે ભંગાણ પડયું, સુખદાયક તડકામાં એકાએક વાદળ ચઢી આવ્યું, અને ભયાનક વીજળી તથા ગડગડાટ સહિત વરસાદનું એક મોટું ઝાપટું આવવાનો સમય આવ્યો.

હવે **પાટણ** શેહેરમાં કેવી ગડમથલ થઇ રહી હતી તે ઉપર આપણે નજર કરીએ. લસ્કરમાં જેઓ ગયા હતા તેઓનાં માબાપ, છોકરાં, ધણિયાણી તથા બીજાં સગાં સંબંધીઓને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દુઃખ થયું હતુ. મોટા મોટા વેપારીઓ જેઓએ છળભેદથી તથા હિંમત ચલાવી સાત પેહેડી સુધી પહોંચે એટલું ધન ચાંચવે પાવડે ઉસરડયું હતુ તે ધન જોઇને તેઓની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલતી, અને તેનું શું થશે તે બાબત તેઓ મહા ફિકરમાં પડયા હતા. તેઓએ ભોંયમાં મોટા ખાડા ખોદીને સઘળી તેઓની દોલત દાટી, અને આગળ શું થાય છે તેની રાહ જોતા બેઠા. સઘળા નાના વેપારીઓએ પણ એજ પ્રમાણે કીધું. દુકાનદારો પોતપોતાના દેવની ભક્તિ કરવા લાગ્યા, અને મ્લેચ્છ શત્રુનો એકદમ

નાશ થાય, રાજાનો જય થાય, ધર્મનું રક્ષણ થાય, અને ગૂજરાતનું દેશી રાજ્ય રહે, તેને માટે ધર્મને લગતા હજારો ઉપાયો સઘળા કરવા મંડી પડ્યા હતા. એ પ્રમાણે સઘળા લોકોમાં ચિંતા પથરાયલી હતી, તોપણ શેહેરમાં કેટલાએક લોકો ઘણા આનંદમાં દેખાતા હતા. જેઓની પાસે કાંઈ નહતું, એટલે જેઓને લુંટાવાનો કંઈ ભય નહતો, જેઓને આવી ઉથલપાથલમાં ઘણો લાભ મળવાની ઉમેદ હતી, તથા જેઓ દેશની દોલત સામાન્ય મિલકત માનતા, અને પારકા તથા પોતાનામાં કાંઈ ભેદ ન ગણતા, જેઓ વગર મેહેનતે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા, તથા મધપુડા રૂપી જગતમાં આળસુ મધમાખીઓની પેઠે બીજાનું મેળવેલું મધ પોતે ખાઈ જતા, તેઓને આ વખતે ખુશીનો કંઈ પાર જ નહતો. તેઓની તો ખરી મોસમ આવી હતી, અને તેનો લાભ લેવાને તેઓ તૈયાર થઈ બેઠા હતા. શેહેરમાં આસપાસના ગામોના લોકો આવી ભરાયા હતા, તથા સઘળું લશ્કર પડયું હતું તેથી તેમાં તલ પડે એટલી જગા રહેલી નહતી. ઘણાએક લોકો મેદાનમાં પડયા હતા, કેટલાએક લોકો માંડવા બાંધીને તેમાં રહ્યા હતા અને કેટલાએકે ઘણાં ભારે ભાડાં આપી ઘરો લીધાં હતાં. સઘળાં લશ્કરને ડેરા તંબુઓ તાણીને તેમાં રાખેલું હતું. એ પ્રમાણે પાટણ સઘળું ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું. તે સઘળાઓને ખાવાનું જોઇએ તેથી સઘળી ખાવાની જણસોનો ભાવ ઘણો જ વધી ગયો હતો, અને તેને લીધે બીજી સઘળી વસ્તુઓ પણ તેવીજ મોંઘી વેચાવા માંડી હતી. એવી મોઘવારીને લીધે ગરીબ લોક ઘણું દુઃખ પામવા લાગ્યા, અને કેટલાએક ભુખથી મરવા જેવા થયા. દુઃખના ઢગલા ઉપર ઢગલા વળ્યા, તેથી સઘળા લોકો લડાઇનો જેમ બને તેમ જલદીથી અંત આવે તે જોવાને ઘણા આતુર હતા.

દરબારમાં પણ ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો. સઘળા મંડળેશ્વરો પોતપોતાના તાબાનાં માણસો લઇને આવ્યા હતા. મંડળીક રાજાઓને મદદ લઈ આવવાને જાસુસો મોકલ્યા હતા; પણ તેઓને આવતાં વાર લાગશે એમ જાણીને તેઓની તરફથી રાજાએ ઘણો ભરોસો રાખ્યો નહતો. બહારના જુદા જુદા સ્વતંત્ર રાજાઓના સંધિવિગ્રહિક લોકોએ પોતાના રાજાઓને લખવાને કબુલત આપી હતી; પણ એવા સાત પાંચની મદદથી લડાઇમાં જય મેળવવો એમાં કાંઇ પ્રતિષ્ઠા નહિ, તેમજ કરણ રાજાને લડાઇમાં બહાદુરી બતાવી પોતાનું નામ અમર કરી લેવાની ઇચ્છા હતી, અને જો બહારથી સહાયતા આવે

તો તે ઇચ્છા પાર પડે નહિ તેથી તે સંધિવિગ્રહિક લોકોનો ઉપકાર માની. તેઓની તરફથી મદદ લેવાની તેણે ના કહી હતી. રાજા કરણ ઘણા જ ઉમંગમાં હતો. તેની સર્વ શક્તિઓ જે આજલગી વાપરવામાં ન આવ્યાથી નિદ્રાવશ થઇ હતી તે સઘળી હવે જાગૃત થઇ. રાજ્યકારભારમાં તેની સુસ્તી જણાતી હતી તે હમણા ઉડી ગઇ. જેમ માછલી પાણીમાં, પક્ષી હવામાં, તથાં ભૂચર પ્રાણીઓ જમીન ઉપર જ પોતપોતાનું બળ બતાવી સકે છે, પણ તેઓને તેમની નીમેલી જગામાંથી બહાર કાઢયા એટલે તેઓ નિર્બળ દેખાય છે, તેમ જ્યારે હમણા લડાઇનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે જ કરણ રાજાનું ખરૂં રૂપ પ્રકાશી નિકળ્યું. તેણે લડાઇની સર્વ તૈયારી ધમધોકારે કરવા માંડી, અને તે કામમાં તેણે આખો દહાડો અને રાતનો ઘણોએક ભાગ જાતે મેહેનત કીધી. પછી મુસલમાન લોકોનું લશ્કર **પાટણ**ની પાસે આવતું જાય છે એમ જાણી તેઓની સાથે લડવા જવાને શેહેરમાંથી જલદી કુચ કરવી એવો ઠરાવ કીધો. પોતાનો મનસુબો અમલમાં લાવતાં પેહેલાં તેણે પોતાના સઘળા મંડળેશ્વર તથા મુખ્ય સામંત સરદારોની એક સભા કીધી, ત્યાં કેવી રીતે લડાઇ કરવી, તથા રાજ્યનો બચાવ શી રીતે કરવો તે વિષેનો પ્રશ્ન કીધો. તે વખતે સઘળા વૃદ્ધ તથા શાણા સરદારોએ તેને સલાહ આપી કે મંડળીક રાજાઓ પોતપોતાનાં લશ્કર લઇને આવે ત્યાં સુધી આપણે **પાટણ**ના કિલ્લામાંથી બહાર જવું નહિ; એટલા વખતમાં મુસલમાનોનું લશ્કર આવશે, અને શેહેરને ઘેરો ઘાલશે, તો તેઓનો નિશ્ચય નાશ થયો એમ જાણવું. જ્યારે મંડળીક રાજાઓ આવી પહોંચશે ત્યારે તેઓ પાછળથી તેઓના ઉપર હુમલો કરશે, તેજ વખતે આપણે પણ કિલ્લામાંથી નિકળીને આગળથી તેમના ઉપર હુમલો કરીશું. જ્યારે એ પ્રમાણે તેઓ બન્ને તરફથી સપડાશે ત્યારે બચવું ઘણું મુસ્કેલ થઇ પડશે અને તેઓ સઘળા નક્કી માર્યા જશે. જો કદાચ આપણી તેમાં હાર થઇ તોપણ પાછા કિલ્લામાં ભરાઇ જવું બની આવશે, અને ત્યાં રહી આપણે તેઓને થકવી નાખીશું. તેઓનું લશ્કર મોટું છે ખરૂં, પણ તેઓની પાસે મજબૂત તથા મોટા કિલ્લા લેવાને જોઇએ તેવો તથા તેટલો સામાન નહિ હશે, તેમ એટલા બધા માણસોને ઘણા દહાડા સુધી ખોરાક પણ પૂરો પાડી સકાશે નહિ, તેથી તેઓના માણસોમાંથી કેટલાએક ભુખે મરી જશે, અને બીજાઓ નાહિંમત થઇ જશે, અને અંતે નિરાશ થઇ તેઓને દેશ છોડી જતાં રહેવું પડશે, એવી અમારી સઘળાની સલાહ છે.

આ વિચાર કરણ રાજાને જરાપણ ગમ્યો નહિ. તે બોલ્યો: "તમારી સલાહ ઘણી ડહાપણ ભરેલી તથા ફાયદામંદ છે ખરી, પણ તે પ્રમાણે ચાલવું આપણા લોકને યોગ્ય નથી. શું આપણે બાયડીઓની પેઠે ઘરમાં ભરાઇ બેસીએ! શું લડાઇમાં જીતવા જેટલું આપણમાં સામર્થ્ય નથી? જો કદાપિ આપણો એક લડાઇમાં પરાજય થાય તોપણ શું આપણે એવા નિર્બળ થઈ જઇશું કે તેઓની સાથે બીજી લડાઈ કરી સકીશું નહિ? શું રજપૂતોમાંથી પાણી ગયું! શું તેઓનું શૂરાતન ડુબી ગયું! શું તેઓ ધાસ ખાયછે? શું આપણે આળસમાં પડી વાણિયા વેપારીઓ જેવા કાયર થઈ ગયા? આપણી આગળના રાજાઓએ જે શૌર્ય દેખાડયું છે તે સઘળું વ્યર્થ સમજવું! જો આપણે ક્ષત્રી થઇને રાંડીરાંડ ડોસીની પેઠે ખુણો પકડી બેસીએ તો આપણે પુરૂષ નહિ પણ વ્યંડળ જાણવા. રજપૂતોએ શત્રુથી બીહીવું! એમ કદી થાય નહિ. શૂરા સામંત સરદારો, આજ તમારી અક્કલ ઠેકાણે નથી, તમે તમારી સ્ત્રીઓની મસલત લીધી હશે, નહિ તો રજપૂત થઈ આવાં વચન તમે બોલો નહિ. એ ચંડાળ લોકોએ વગર કારણે એક બ્રાહ્મણના કહેવાથી સુતો સિંહ જગાડયો છે; તેઓએ સાપના મ્હોંમાં હાથ ઘાલ્યો છે; કાળને ખીજવી બોલાવ્યો છે; અને મોત પોતાને હાથે માગી લીધું છે; તેઓને દાટવાને પોતાના દેશમાં જગા ન મળવાથી આપણે ઇહાં આવ્યા છે. માટે હવે કાગડા, સમડી, તથા ગીધને મોટી ઉજાણી મળશે, તેઓનું આપણાં ખેતરો તથા વાડીઓમાં સારૂં ખાતર બનશે, અને વળી આવતે સાલ જ્યારે પાક સારો થશે, ત્યારે તેઓને મરવાને જ જાણે પરમેશ્વરે મોકલ્યા એમ માની ખેડુતો ભગવાનનો પાડ માનશે. માટે લડવું, લડવું ને લડવું. કિલ્લામાં ભરાઈ બેસવું નહિ, પણ આપણી તલવાર ઉપર તથા સત્ય ઉપર ભરોસો રાખી રણસંગ્રામમાં ઉતરવું, પછી જે થાય તે ખરૂં. બાયડીઓની રીત પકડી જીતવું તે કરતાં લડાઇમાં પડવું એ લાખ દરજ્જે સારૂં છે."

સામંતોએ રાજાની સઘળી વાત સાંભળી લીધી તેઓ પણ રજપૂત હતા, તથા તેઓમાં હિમ્મતની કાંઇ કસર નહતી, તેથી તેઓનું લોહી પણ લડાઇની વાતો સાંભળીને ઉકળી આવ્યું, અને તેઓની તરફથી હરપાળ ઘણા જુસ્સામાં બોલી ઉઠયો: "રાજાધિરાજ, તમારી સાથે રણસંગ્રામમાં આવવાને અમને જરા પણ ડર નથી; તેમ કરવામાં અમને ઘણી ખુશી છે: પણ જે કામ કરવું

તેમાં પાછળથી દુનિઆ આપણ સઘળાને મૂર્ખ કહે એ વાતનો વિચાર કરવો જોઇએ. શત્રુની સામે વર્ત્તવાને હિંમતની સાથે ડહાપણ પણ જોઇએ. લડાઈ કરવામાં કાંઈ હરકત નથી. પણ ન કરે નારાયણ જો તેમાં આપણે હાર્યા, અને બીજી વાર લડવાની આપણામાં શક્તિ રહી નહિ, તો એક સપાટામાં આખું રાજ્ય આપણા હાથમાંથી જતું રહે, અને પછી ગૂજરાતના લોકો સદા આપણી કસુર કાઢે, તથા નિરંતર આપણી નિંદા કર્યા કરે તે ઉપર વિચાર કરી અમે સલાહ આપી. પણ જો તમને તે પસંદ ન હોય, જો તમારી મરજી મેદાનમાં તેઓની સાથે યુદ્ધ કરવાની હોય, તો અમે સઘળા તૈયાર છીએ. જોશીઓને બોલાવી મુહૂર્ત પુછવું, અને શુભ દિવસે અત્રેથી કુચ કરવી. અંબામા તથા તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓ આપણને સહાય થશે." એમ કહી તે જોરથી ખંખાર્યો તથા સઘળાઓએ પોતપોતાની મૂછ ઉપર તાલ દીધી.

જે દહાડાનું જોશીઓએ મુહૂર્ત આપેલું હતુ તે દહાડે સવારે રાજા ટોપ તથા બખતર સજીને તથા લડાઇનાં સઘળાં શસ્ત્ર બાંધીને તૈયાર થયો. સઘળા સરદાર તેજ પ્રમાણે તૈયાર થઈ ઉભા રહ્યા. રાજ્યગોરે રાજાને કપાળે ટીલું કાઢ્યું, તથા આશીર્વાદ દીધો. ભાટ લોકો રાજાના મનમાં શૂર ચઢાવવાને કવિતા બોલવા લાગ્યા. બારણા આગળ મોતીના સાથિયા પૂરાયા. ચોગાનમાં સઘળું લસ્કર તૈયાર થઇ ઉભું રહ્યું. દશ હજાર સ્વાર, પાંચસેં હાથી, વીશ હજાર પાયદળ, પાંચસેં રથ, એટલાં લડવાનાં સાધન હતાં. કરણ રાજા જ્યારે પોતાના કવચવાળા હાથી ઉપર સ્વાર થયો, ત્યારે જયજયકારનો નાદ થઈ રહ્યો; શંખનાદ જોરથી થયો; નોબત ગરગડી; તથા બીજાં રણસંગ્રામનાં વાજીત્રો વાગ્યાં. રાજા તથા લસ્કરને જોવાને શેહેરમાં લોકોની અથાગ ભીડ થઈ હતી. તેઓ સઘળા લડાઇના પરિણામને વાસ્તે ઘણા ચિંતાતુર દેખાતા હતા. રાજાનું સૈન્ય આટલું થોડું જોઇને તેઓને ઘણો ભય લાગતો હતો અને જેમ હાથીઓના ટોળામાં એક વાઘનાં બચ્ચાંનું અંતે કાંઇ ચાલે નહિ તેમ એ સૈન્ય આખરે કપાઇ જશે એવી દેહેશત લોકોને રહેતી હતી. તોપણ શૂરા કરણ રાજાને જોઇને તેઓને ઘણો ઉમંગ આવ્યો. તેનો સાદો લડાઇનો પોશાક તથા શૂરથી ભરપૂર આંખ જોઇને તેઓ સઘળા ઇંદ્રજીત અથવા અર્જુન જોડે તેનો મુકાબલો કરતા હતા. રસ્તામાં તેના ઉપર ફુલ તથા ફળની વૃષ્ટિ તેઓએ કીધી.

તેના હાથી આગળ ફુલો વેરતા ગયા, તથા તેના જયને વાસ્તે સઘળા લોકોના આશીર્વાદ સહિત કરણ રાજા શેહેરની બહાર નિકળ્યો. એ પ્રમાણે રાજાએ એક દહાડામાં, ઘણા દહાડાનાં તેનાં કામોથી થયલી લોકોની અપ્રીતિ દૂર કીધી. શૌર્ય એ ઘણો વિચિક્ષણ ગુણ છે. તે હજારો અવગુણને ઢાંકી નાખે છે. અંગબળ તથા હિંમતથી લોકો એટલા સાનંદાશ્ચર્ય પામે છે કે એ ગુણ સિવાય બીજા તેઓની નજરમાં આવતા જ નથી. જગતમાં જે જે શૂરા પુરૂષોએ પોતાની બહાદુરીથી દુનિઆમાં માત્ર ખરાબી જ કીધી છે તેઓનાં નામનો નાશ થવાને બદલે તેઓ અમર રહી ગયા છે, અને જગતના મહાન ખુનીઓ કેટલાએક દેવની પેઠે પૂજાય છે, અને કેટલાએકનાં નામ દુનિઆમાં દીવા જેવાં થઇ પડ્યાં છે.

કરણ રાજાએ પોતાના લસ્કર સહિત છાવણી કીધી. તેની બે બાજુએ પહાડ હતા, અને પાછળથી નદી વહેતી હતી. એવે ઠેકાણે સઘળું લસ્કર ગોઠવીને લડાઇની રાહ જોતો ત્યાં રહ્યો. બીજે દહાડે મુસલમાન લસ્કર આવી પહોંચ્યું, અને કરણનું લસ્કર ક્યાં પડ્યું છે તેની અલફખાંને આગળથી ખબર મળી હતી તેથી તે પણ પોતાના લસ્કરની ગોઠવણ કરી લડવાની તૈયારી કરી આવેલો હતો. બપોરની વખતે બંને લસ્કર સામસામાં થયાં. મ્લેચ્છનું લસ્કર દશગણું મોટું જોઇને રજપૂત સિપાઇઓ જરા નાહિમ્મત થયા, અને એ ભય તેઓમાં કાયમ રહેશે તો લડાઇમાં ઘણાં માઠાં પરિણામ થશે એમ જાણી કરણ આગળ નિકળ્યો, અને સઘળા સિપાઇઓની આગળ તેણે નીચે પ્રમાણે ભાષણ કીધું.

"આજે દાનવો તથા માનવોની વચ્ચે યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે; તેમાં દાનવો બળવાન દેખાય છે, તથા તેઓની સંખ્યા ઘણી જ વધારે છે, તોપણ એ દુષ્ટ લોકોને ભગવાન સહાય થશે એમ તમારે કદી ધારવું નહિ. જગતમાં સત્ય છે તેજ ઇશ્વર છે, અને સત્ય આખરે જય પામ્યા વગર રહેતું નથી. એ મ્લેચ્છ તુરકડા લોકોના આયુષ્યની દોરી તુટવાનો વખત આવ્યો હશે ત્યારે જ તેઓ ન્યાયાન્યાય વિચાર્યા વિના પારકા દેશને ઉજાડ કરવાને મોટું લસ્કર લેઇને આવ્યા છે; પણ પરમેશ્વરની કૃપાથી તેઓમાંનો એકપણ તેના સોબતીઓના સમાચાર કહેવાને પાછો પોતાને દેશ જનાર નથી. સત્ય આપણી તરફ છે તેથી પરમેશ્વર પણ આપણા જ પક્ષમાં છે એમ જાણવું. રણસંગ્રામમાં કેમ લડવું એ રજપૂતોને કહેવાની જરૂર નથી.

આપણે સઘળા ક્ષત્રીવંશના છીએ. આપણા વૃધ્ધોએ મોટાં મોટાં યુધ્ધો કીધેલાં છે. કુરૂક્ષેત્રની લડાઈમાં અઢાર દિવસ સુધી લઢયાછે તેઓના શૂરાતનની કીર્તિ આખા જગતમાં પથરાયલી છે. તે રજપૂતો પોતાના બાપદાદાનાં નામ બોળી આવા રાની સિપાઈઓથી બીહીશે એવો જરાપણ સંભવ નથી. આપણે આ સમયે આપણા વહાલા દેશને સારૂ લડીએ છીએ, આપણી જાતને વાસ્તે, આપણા ઘરને વાસ્તે, આપણાં છઈયાં છોકરાંને વાસ્તે, આપણી સ્ત્રીઓના પતિવ્રતપણાના રક્ષણને અર્થે, આપણા અનાદિ ધર્મના બચવાને સારૂ, આપણને જે જગતમાં વહાલામાં વહાલું છે તેને વાસ્તે યુદ્ધ કરીએ છીએ. એ વાત લડતી વખતે સઘળા મનમાં રાખજો. મરવું તો એકવાર છેજ, માટે રણસંગ્રામમાં શામાટે મોતથી બીહીવું ? હું આકાશ તરફ જોઊંછું ત્યારે અપ્સરાએ શૂરા રજપૂતોને વરવાને ફુલની વરમાળા હાથમાં લઈ તૈયાર થયલી મારી નજરે પડેછે. ખોપરીઓનો હાર કરવાને શિવજી પોતે પધારેલા છે, તથા તેના અગણિત ગણો, ભૂત, પિશાચ, વગેરે મોટી ઉજાણી કરવાને આવેલા છે. જોગણીઓ લોહી પીવાને ઉભી રહેલી છે. દેવતાઓ લડાઈનું પરિણામ જોવાને તત્પર થઈ રહેલા છે. એ સઘળાઓની સમક્ષ આપણે લડીએ છીએ, તેઓની આંખ આપણી ઉપર છે; માટે રે શૂરા રજપૂતો, તમારા ક્ષત્રી નામનું આજ સાર્થક કરો. કોઈ વખતે કુતરાએ વાઘને હરાવ્યો હશે, પણ તે તો ચમત્કાર જાણવો, એવું કાંઈ હમેશાં બનતુ નથી, માટે ધૈર્ય ધરીને આજ એ ચંડાળ શત્રુઓના કાપી કકડે કકડા કરો; અને તેમ કરી આખા ભરતખંડમાંથી એ તુરકડાઓનો ભય મટાડો."

રાજાનું આવું ભાષણ સાંભળી સઘળા સિપાઈઓને આવેશ આવ્યો, અને તેના જવાબમાં એક મોટો પોકાર કરી આખી રણભૂમી ગજાવી મુકી. તે સાંભળી સઘળા તુર્ક સિપાઈઓ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા. આ વખતે તેઓને હિંમત આપવાને અલફખાં આગળ આવ્યો ને બોલ્યો: "પાકદીનના સિપાઈઓ, તમે સઘળા પોતાનાં ઘર તથા કુટુંબીઓ મુકીને દૂર દેશ આવ્યા છો, તેમ કરવાની મુખ્ય મતલબ બે છે. પેહેલી અને સઘળાથી અગત્યની તો એ કે કાફરલોકને ખરા દીનમાં લાવવા, તેઓનાં દેહેરાં તોડી પાડી ત્યાં મસજીદો બાંધવી, તેઓની મૂર્ત્તિઓ ભાગી નાખવી, અને "લાયલાહા ઇલ લલ્લાહ મહમ્મદુર રસુલ અલ્લાહ" નો કલામ સઘળે પથરાવવો. બીજી

મતલબ આપણું રાજ્ય વધારવું, આપણી કીર્ત્તિ ફેલાવવી, આપણા પાદશાહની આબરૂ વધારવી, તથા આપણી દોલતમાં વધારો કરવો. એ બે મતલબ પાર ન પડે, જો અલ્લાતાલાના હુકમથી આપણી હાર થાય, તો નાસવાની કાંઈ જગા નથી એમ તમારે નક્કી જાણવું. આ ઠેકાણે જીતવું કે મરવું. નાસવાનો કાંઈ લાગ નથી; અને નાસવું શા સારૂ ? શું આપણા સિપાઇઓએ કોઈ ઠેકાણે હાર ખાધેલી છે ? શું કાફરોને આપણે હજારો લડાઇઓમાં હરાવ્યા નથી ? ત્યારે આ વખત શા સારૂ બીહીવું ? શું કુતરાના ભસવાથી વાઘ ડરેછે ? કદી નહિ. માટે રે બહાદુર સિપાઇઓ, આ મુડદાં જેવા લોકો તમારી સામા મરવા આવ્યા છે તેઓને ભાતનાં છાલાંની પેઠે ઉડાવીદો, અને તેઓનો દેશ સર કરી તેઓની અગણિત દોલત તમારે વાસ્તે લેઈ લો. જો જો સિપાઇઓ, ઉપરથી અલ્લાતાલા તથા હજરત પેગંબર સાહેબ તમારી લડાઈ જોયછે. સઘળા ફિરસ્તાઓ આપણને મદદ કરવાને આવ્યા છે, માટે તેઓને એબ લાગે એવું કામ આજ કરશો તો કયામતને દહાડે તમારા હાલ ઘણા જ બુરા થશે."

મુસલમાન સિપાઈઓનો ધર્મ સંબંધી જુસ્સો બહાર નિકળ્યો તેથી તેઓ "અલ્લા અકબર" એવી મોટી ભયંકર ચીસ પાડી ઉઠયા. તે વખતે કરણ રાજા મોટા આવેશથી બહાર મેદાનમાં આવ્યો, ને અલફખાં તરફ મ્હોડું ફેરવી બોલ્યો : "જ્યારે હાથી હાથી લડી મરેછે ત્યારે નાનાં નાનાં ઝાડોનો વગર કારણે ક્ષય થાયછે. તમારા પાદશાહને ગૂજરાત લેવું છે, અને મારે તે રાખવું છે. પરિણામ જે નિપજશે તેમાં બિચારા સિપાઇઓને કાંઈ લાભ થવાનો નથી. ત્યારે તેઓ શા સારૂં માર્યા જાય ? માટે તમારામાંથી જે કોઈની માએ શેર સુંઠ ખાધી હોય તે મેદાન પડો. હું ને તે બે એકલા યુદ્ધ કરીશું. જો હું જીતુ તો તમારે દેશ છોડી ચાલ્યા જવું, અને હું મરૂં તો મારૂં લશ્કર પણ તેજ પ્રમાણે કરશે, અને ત્યારથી આખું ગૂજરાત તમારૂં જાણવું." મુસલમાન લશ્કરમાંથી કોઇએ જવાબ દીધો નહિ, તેથી રજપૂત સિપાઇઓએ હર્ષની બૂમ પાડી. તે સાંભળી અલફખાં બોલ્યો : "જેવી એ કાફર પોતાની જીંદગીની કિમ્મત હલકી ગણેછે તેવી આપણે ગણતા નથી. આપણને આ જહાનમાં મોટાં કામો કરવાને ખુદાએ મોકલેલાછે. તે કામ પાર પાડયા વિના આપણે આપણી જીંદગી વગર જરૂરે ફેંકી દેવી જોઈતી નથી. વળી રાજા મુઆ પછી તેનું લશ્કર લડશે નહિ એવો કોને ભરોસો ? માટે ધારા

પ્રમાણે લડવું જોઇએ, પછી જે થાય તે ખરૂં." એટલું કહી સામા લશ્કરને તેની જગાએથી ખસેડવાને તેણે તેના માણસોને હુકમ આપ્યો.

"અલ્લા અકબર" ની ચીસપાડી મુસલમાન સિપાઇઓ આગળ ધસ્યા, અને રજપૂતોને તેઓની જગાએથી હડસેલવાને ઘણાએક પ્રયત્ન કીધા, પણ તેઓ પહાડની પેઠે જડ થઈ ઉભા રહ્યા. લડાઈ ઘણી ભારે ચાલી. ચોમાસામાં પવનના જોરથી વાદળાં સામસામાં અથડાય છે તેમ તે બંને લશ્કરો અથડાયાં. તલવારોના ખડખડાટથી કાન બેહેર મારી ગયા; તેઓના વિજળીના જેવા ચળકાટથી આંખ ઝંખવાઈ ગઈ; તીર તો આકાશમાં એટલાં ઉડી રહ્યા હતાં કે તેમાંથી કોઈ પક્ષીથી પણ જવાતુ નહિ, અને વસાદની પેઠે તેઓ નીચે પડતાં હતાં. જમીન ઉપર લોહીની રેલ ચાલી; યોદ્ધાઓની ચીસથી ત્યાં કાંઈ પણ શબ્દ સાંભળ્યામાં આવતો ન હતો. એ બધા ગડબડાટની સાથે ઘાયલ સિપાઇઓ ધુળમાં રગદોળાતા હતા, તથા તેઓને તેમના ઘાથી દરદ થતું તે સઘળાના કષ્ટથી તેઓ બુમાબુમ પાડી રહ્યા હતા; બંને તરફનાં માણસો સેંકડો મુઆં, પણ રજપૂત સિપાઇઓએ પોતાના ધારા પ્રમાણે તથા પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પીઠ ફેરવી નહિ. કરણમાં જાણે ભૂત ભરાયું હોય તેમ જણાતું હતું. તેની આંખ ખુનથી ભરેલી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી. તે પોતાની તેજસ્વી તલવાર વડે ચોતરફ ફરી વળ્યો, અને જે તેના સપાટામાં આવ્યું તેના બે કકડા કર્યા વિના રહ્યો નહિ. એક વાર તેનો હાથી મરી ગયો, ત્યારે તે ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇને લડયો. તે ઘોડો પણ કતલ થઈ ગયો ત્યારે તે પાયદળ સિપાઇઓમાં સામેલ થયો, અને પોતાના શરીરની કાંઈ ફિકર રાખ્યા વિના એક સાધારણ સિપાઇની પેઠે લડયો. જ્યારે રાજાના ઉપર ઘણાંએક તીર પડવા લાગ્યાં, જ્યારે તે એક બે ઠેકાણે ઘાયલ થયો, જ્યારે કેટલાએકે તેને ઓળખીને જાણ્યું કે તે જો વધારે વારસુધી આ ઠેકાણે રહીને યુદ્ધ કરશે તો બેશક માર્યો જશે, ત્યારે તેને સમજાવીને તેને એક ઘોડો આપ્યો, અને સ્વારોની હારમાં મોકલી દીધો. રાજાની આવી બાહાદુરીથી તેના સામંતો પણ તેવીજ હિંમતથી લડ્યા, અને સાધારણ સિપાઇઓ પણ મરણીઆની પેઠે મોતનો ડર જરાપણ ન રાખતાં પોતાનાં શસ્ત્ર નિર્દયપણે વાપરવા લાગ્યા. મુસલમાન લશ્કરનાં માણસો થાકયાં; તેઓમાંનાં ઘણાં એકે ધુળ ચાટી; ઘણાં એક જખમી થયાં; પણ રજપૂતો

ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ, તેથી તેઓ હઠીને પાછા પોતાને ઠેકાણે ગયા. થોડી વાર સુધી થાક ખાઈ પાછો તેઓએ ધસારો કીધો, પણ રજપૂત સિપાઇઓ તેઓની ભેટ લેવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, અને સૈરંધ્રી જાણીને કૈયોકિચક ભીમની સોઢમાં ભરાયો હતો તેમ મુસલમાન લોકોને પણ જોઇએ તેવું જ સામા પક્ષથી આદરમાન મળ્યું. પાછું યુદ્ધ પેહેલાં પ્રમાણે જ જોરથી ચાલ્યું, પણ કાંઈ થાગ લાગ્યો નહિ. સૂર્યદેવતા આ કાપાકાપીથી કંટાળી જઇને તથા પોતાના ભક્તોનું દુઃખ જોઇ કષ્ટ પામીને પશ્ચિમ દિશા તરફથી લાલચોળ મ્હોડું કરી ચાલ્યા ગયા; પૃથ્વી ઉપર અંધકાર પથરાવા લાગ્યો; પક્ષીઓ પોતપોતના માળામાં જવા લાગ્યાં; તારાઓએ એક પછી એક પોતાનું મ્હોડું બતાવ્યું; કમળનાં ફુલો બંધ થઈ ગયાં અને જે મુસાફરો ગામમાં તે વખતે આવ્યા તેઓએ ત્યાંજ રાતનો વાસો કીધો. લડનારાઓથી એક બીજાનું મ્હોં જોઈ સકાતું નહતું; એટલામાં ચંદ્રમાનો પ્રકાશ થયો. અજવાળું તો થોડું પરમેશ્વરની તરફથી આવ્યું, પણ લડવાનું સામર્થ્ય શત્રુઓમાં હમણાં રહ્યું નહતું તેથી તેઓ પાછા પોતાને ઠામે ગયા, અને રાતે લડાઈ બંધ રાખવાને તથા સવારે ઝળઝળું થતાં પાછો તેનો આરંભ કરવાને અલફખાંએ કરણ રાજાને કેહેણ મોકલ્યું. રજપૂતો પણ ઘણા જ થાકી ગયલા હતા, તેઓને થોડાએક આરામની ઘણી જરૂર હતી, તેથી એ પ્રમાણે તેઓએ કરવાનું કબુલ કીધું.

રાત ચાંદરણી હતી; રૂપાના પતરાં જેવું ચાંદરણું ખીલી રહ્યું હતું. પણ તે વેળા જમીન ઉપર કેવો ભયંકર દેખાવ જોવામાં આવતો હતો! એક મોટા મેદાન ઉપર હજારો માણસ વિક્રાળ મ્હોંવાળાં મુએલાં પડેલાં હતાં, અને તે ઉપર જ્યારે ચાંદરણું પડતું, અને તેઓનાં મ્હોં ઉપર મૃત્યુથી ઉત્પન્ન થતા ફિક્કા રંગની સાથે અજવાળાનો રંગ મળતો, ત્યારે તેઓ ખરેખરાં ભયાનક દીસતાં હતાં. ઘાયલ લોકો ચીસાચીસ પાડતા તેઓને પોતપોતાનાં માણસો લઈ ગયાં, અને તે ઠેકાણે જે ઓસડવેસડ થઈ સકે તે લગાડવામાં આવ્યું. લોહીની તો નીક ચાલી રહેલી હતી, અને તેનો લાલ રંગ બદલાઇને કાળો થઇ ગયો હતો. ગીધ, સમડી, કાગડા વગેરેને સારૂ જે મીજબાની પાથરેલી હતી તેનો ઉપભોગ કરવાને તેઓ તે વખતે ત્યાં ન હતાં, પણ વનવાગળાં ઊંચાં ઉડ્યાં કરતાં, ઘુડો પાસેનાં ઝાડ ઉપરથી અપશકુનવાળો તથા ભયાનક શબ્દ કાઢયાં કરતાં, અને શિયાળવાં મુડદાની

ગંધથી ત્યાં આવીને મુએલા માણસોનો આરામ ભંગ કરતાં હતાં. સઘળું ચુપાચુપ હતું, અને લશ્કરમાંથી કાંઈ પણ મોટો અવાજ આવતો નહતો. એટલાં બધાં માણસો એક એકનો પ્રાણ લેવાને એકઠાં થયાં હતાં, તેઓ આ રાતના દેખાવથી બીહીને, મોત તેઓની પાસે થઈને ફર્યા કરતું તેથી ડરીને, તથા આવી શાંત રાતની વખતે અવાજ કરવાથી રાત્રીના દેવોને ઉપદ્રવ થાય તે ન કરવાને સઘળાં મૂગાં રહેલાં હતાં. માત્ર કંસારી બોલ્યાં કરતી, તથા શિયાળવાંને ઉજાણીનું પર્વ હાથ લાગ્યું તેથી તેઓએ બૂમાબૂમ પાડી મૂકી હતી. મુસલમાન લોકોએ પોણી રાત નિમાજ પઢવામાં કાઢી. રજપૂત લશ્કરમાં તે વખતે મહાભારત વંચાતું હતું, અને કુરૂક્ષેત્રની લડાઇમાં જે જે શૂરાતનનાં કામો કરવામાં આવ્યા હતાં તેમાં વિશેષે કરીને **ભીમ**ના પરાક્રમોની વાત વંચાવ્યાથી સઘળા શૂરા રજપૂતોનું લોહી ઉકળી આવ્યું હતું. તે સિવાય ભાટ લોકોએ આગલા ક્ષત્રી રાજાઓની લડાઇનાં કવીત કહી સંભળાવી સઘળાઓમાં શૂર ઉત્પન્ન કીધું હતું. હવે એક પોહોર રાત બાકી રહી. ચંદ્રમા અસ્ત થયો, અને અંધારાનું પ્રબળ થઇ રહ્યું. મુસલમાન લોકોના વચન ઉપર ભરોસો રાખી રજપૂત લોકોએ હજી લડવાની તૈયારી કીધી નહતી. જેવા તેઓ લડાઇના કામમાં પ્રમાણિક તથા વચન પાળનારા હતા તેવા તેઓના શત્રુ હશે એવો વિશ્વાસ રાખ્યાથી તેઓ છેતરાયા. મ્લેચ્છ તુરકડા મતલબ ઉપર માત્ર નજર રાખતા. તે મતલબ હાંસલ કરવાને ગમે તેવા ઉપાય કરવા પડે તે વિષે તેઓને જરાપણ ફિકર નહતી. જ્યારે રજપૂત સિપાઇઓ ઉપર વર્ણવેલા કામમાં પડેલા હતા તે વખતે ખબર આપ્યા સિવાય મુકરર કરેલા વખતની પેહેલાં મુસલમાન સિપાઈઓ તેઓના ઉપર તુટી પડયા. રજપૂતો લડવાને બીલકુલ તૈયાર નહતા તેથી તેઓમાં ભંગાણ પડયું; લશ્કરમાં ટૂટ પડી; સઘળે ઠેકાણે ગરબડાટ થઇ રહ્યો; અને અંધારામાં મિત્ર કે શત્રુ કોઈ ઓળખાયા નહિ. "અલ્લા અકબર" એ બુમ સંભળાય ત્યારે રજપૂત સિપાઇઓ કપાઈ જતા એમ જણાતું. અને એવી "અલ્લા અકબર"ની બુમ ઘણીવાર સંભળાતી હતી. કરણ રાજાએ પોતાના લશ્કરને ગોઠવવાની ઘણી મેહેનત કીધી, પણ વ્યર્થ ગઇ. કાપણી કરનારા ખેડુતો દાતરડાંથી અનાજ જેમ કાપે તેમ રજપૂતો તે રાતે કપાઇ ગયા. રાજાનો ઘોડો વળી મરી ગયો એટલે રાજાએ ઉભા રહી લડવા માંડયું; પણ હવે

જય મળે એવી આશા નહતી. એક તલવારના ઘાથી તેનાં પાંસળાં કપાયાં, અને લોહી વહેવાથી અશક્ત થઇને તે ભોંય ઉપર પડયો. એ અવસ્થામાં તે કપાઇ મરણ પામત, પણ દૈવયોગે તે વખતે ઝાંખું ઝાંખું અજવાળું પડયું, અને તેનું મ્હોં શરા હુરપાળે તુરત ઓળખ્યું. રાજા જીવતો રહેશે તો ગયેલું રાજ્ય કોઇ દાહાડો પણ પાછું હાથ લાગશે એવા વિચારથી તેણે બેશુદ્ધ રાજાને ઊંચકી લીધો, અને એક ઝડપદાર સાંઢણી ઉપર બેસી ચાલતો થયો. સવાર પડી એટલે રજપૂત સિપાઇની ખરેખરી અવસ્થા જણાઇ. રાતે અંધારામાં કેટલાએક સિપાઇઓ નાશી ગયા; ઘણાએક તો માર્યા ગયા; અને બાકી રહ્યા તેઓ જીવની આશા છોડી ભારે જોશથી લડતા હતા. લડાઇના આરંભની વખતે કરણે પાસેના ગામમાં થોડાએક સામંતો તથા કેટલુંએક લશ્કર રાખી મુકયું હતું; અને આખરની વખતે તેઓ ઘણા કામ લાગશે એવી તેણે આશા રાખી હતી; પણ જ્યારે તેઓએ જાણ્યું કે કરણ રાજા દેખાતો નથી, એટલે તે બેશક માર્યો ગયો હશે, લશ્કર સઘળું કપાઇ ગયું, અને જીતવાની હવે કાંઇ આશા નથી, ત્યારે તેઓએ વિચાર કીધો કે હવે લડવા જવું એ તો પતંગની પેઠે દીવામાં ઝંપલાવવા બરોબર છે; માટે ખરેખર મરવા જવામાં શો ફાયદો? જે જીવે છે તેને આશા છે; જે જીવે છે તે ફરીથી લડી સકે છે; અને જે જીવે છે તે કોઇ વખત પણ પોતાનું ધારેલું કામ સિદ્ધ કરી સકે છે; માટે નકામું શામાટે મરવું? કોઇ પણ અનુકૂળ પ્રસંગ આગળ આવશે તે વખતે જય મેળવીશું, અને ત્યાંસુધી એ તુરકડાઓને જરાપણ ચહેન વળવા દઇ શું નહિ, તેઓને રાત દહાડો ઉપદ્રવ કર્યા કરીશું; માટે ગૂજરાતની હદ બહાર જતાં રહેવું એમાં જ ડહાપણ છે. એમ કહી તેઓ ઘોડા ઉપર સ્વાર થયા, અને કમનસીબ તથા રંડાયલા અણહિલપુર પાટણ ઉપર નજર કરી ઘણાજ જોશથી રડયા. તેઓ બોલ્યા: "રે ગુર્જરદેશ, રે અમારી જન્મભુમી, તારાઉપર કેવી મોટી આફત આવી પડી છે? તારા છોકરાઓને પારકા લોકોએ મારી નાખ્યા; તારા ભર્તારનો પણ એજ દુષ્ટ લોકોએ પ્રાણ લીધો. અરે અમારી મા! તેં અમને ઉછેરીને મોટા કીધા; તેં અમને શૂર આપ્યું; અને જ્યારે તારા ઉછેરીને મોટા થયલા છોકરાઓ કપાઇ ગયા, તારો લાડ લડાવનાર ધણી મરણ પામ્યો, અને તને દુષ્ટ રંડાપો આવ્યો, ત્યારે તું શામાટે પોકાપોક મુકીને રડતી

નથી ? તારૂં હૈયું શું વજ્ર સરખું થઇ ગયું છે ? તને શું રડવું આવતું નથી ? શું તારી મરજી પુનર્લગ્ન કરવાની છે ? શું આ દુષ્ટ મ્લેચ્છ તુરકડાઓનો પાદશાહ જેના હુકમથી તારૂં નસંતાન ગયું, તથા તને વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ, તે ખુની ઘોઝારા પાદશાહને તું વરવાનો મનસુબો કરેછે ? રે દુષ્ટ, રે ચંડાળ, તું અમારી મા નથી. અમે કોઈ દહાડો પણ સાવકા બાપના હાથ નીચે રહેવાના નથી ; અને તને એક ઘડી પણ વિરામ થવા દેવાના નથી; તારા નવા ધણીને જરાપણ શાતા વળવા દેઈશું નહિ. તું શામાટે બોલતી નથી ? જો અમારા કહેવા પ્રમાણે તારો વિચાર નહિ હોય તો તેઓ સઘળાને ગળી શામાટે જતી નથી ? હાય હાયરે હિંદુ ધર્મ ! અને હાય હાયરે હિંદુરાજ ! તમારા બંનેનો અંત આવ્યો. દેવો સઘળા ઊંઘી ગયા. તેઓથી પોતાનું રક્ષણ થતું નથી તો આપણું શું કરવાના છે ? પણ વનરાજ, મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, સઘળા ક્યાં ગયા ? તેઓ પોતાનાં છોકરાંની વહારે કેમ ધાતા નથી ? પણ સઘળાઓએ મળીને સંપ કીધો છે. સઘળાઓએ આ ગૂજરાતનું રાજ્ય પારકે હાથ જવા દીધું. ઈશ્વરની એમ જ મરજી હશે, તેમાં આપણું શું ચાલવાનું છે ? આપણાથી તો એટલું જ થઈ સકેછે કે દેશ મેહેલીને જતાં રહેવું. માટે ચાલો ગૂજરાતને છેલ્લા રામરામ." એમ કહી તેઓએ પોતાના ઘોડા દોડાવી મુકયા, અને પાયદળ સિપાઇઓ ઝડપથી કુચકરી ચાલ્યા, અને જ્યાંસુધી તેઓએ ગૂજરાતના રાજ્યની સરહદ વટાવી ત્યાંસુધી તેઓ અટકયા નહિ, અને રસ્તામાં અન્ન જળ પણ ચાખ્યું નહિ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

...ુ રાજા પડયો, તેનું લસ્કર સઘળું કપાઈ ગયું, તથા તુરકડાઓનું સઘળું ...ુ ઊપર આવેછે એ દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળીને શેહેરમાં હાહાકાર ...બ્યવાન લોકો પોતાની દોલતની ફિકર કરવા લાગ્યા, તથા હોદ્દેદાર ...ના હોદ્દાની ચિંતા પડી. પણ જેઓનાં સગાંવહાલાં તથા મિત્રો ...મમાં માર્યાં ગયાં તેઓના દુઃખની કાંઈ સીમા નહતી. કેટલીએક ઘરડી તથા ડોસાઓ પુત્ર રહિત તથા નિરાધાર થઈ બેઠાં ; કેટલાંએક ...રાં બાપવિનાનાં થવાથી નિરાશ્રિત થઈ ગયાં; કેટલીએક જુવાન

સ્ત્રીઓને વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ; કેટલીએક તરૂણીઓના ધારેલા ભર્તાર દેવલોકમાં અપ્સરાઓને વર્યા; અને કેટલાંએક સ્ત્રીપુરૂષના ભાઈ તથા મિત્રોએ આ જગતનો અનિત્ય સંબંધ તોડી નાખ્યો. શેહેરમાં સઘળે રડારડ થઈ રહી; મોટા મોટા મેહેલ કે નીચાં નીચાં ઝુંપડાં સઘળાંમાં દુ:ખ તથા શોકના શબ્દ સંભળાવવા લાગ્યા. રાજાના મેહેલમાં એક અંદરના ઓરડામાં કરણની સઘળી રાણીઓ એકઠી થઈ. તેઓમાં આકાશમાં જેમ ચંદ્ર સૂરજ પ્રકાશેછે તેમ રૂપસુંદરી તથા કૌળારાણી પ્રકાશતી હતી. રૂપસુંદરીનું વર્ણન આપણે કીધેલું છે. તે આ વખતે પેહેલાંના જેવી જ રૂપાળી હતી, પણ તેને આટલા દહાડા સૂધી મેહેલના એક ખુણામાં રાખી મુકી, તથા તેટલી મુદ્દત સૂધી તેને શરીરનું તથા મનનું કાંઈ પણ સુખ નહતું, તેને તેના વર તથા કુટુંબ તરફનું જે દુ:ખ પડયું હતું, તે વિસારવાને રાજાની તરફથી કાંઈ કરવામાં આવ્યું નહતું, એ સઘળાં કારણોથી તેના મ્હોડા ઉપર ફિકાશ આવેલી હતી, તથા તેનો ચેહરો જરા ઝરડાઈ ગયલો દેખાતો હતો. પણ કૌળાદેવી જે રાજાની પટરાણી હતી તેના રૂપનું તો વર્ણન થઈ સકે એવું નહતું. જે જે ખુબસુરત સ્ત્રીઓ ચિત્રકારોએ તથા પૂતળાં ઘડનારાઓએ કલ્પેલી છે, ઇટલી દેશના નામાંકિત ચિતારાઓએ તથા મૂર્ત્તિકારકોઓએ ઇસા પેગંબરની પવિત્ર મા મરિયમની તશવીર તથા મૂર્ત્તિઓ બનાવેલી છે, જે જે અતિ રૂપવંતી સ્ત્રીઓને કવિરાજોએ પોતાના મનમાંથી ઉત્પન્ન કરીને જગતને દેખાડેલી છે, તે તે જાતનું સૌંદર્ય કૌળારાણીમાં હતું. તફાવત માત્ર એટલો જ કે તેનું રૂપ ક્ષત્રીની સ્ત્રીને એટલે રજપૂતાણીને યોગ્ય હતું. આખા ભરતખંડમાં તેના રૂપનો જોડો ા, અને આ વખતે તે મહાશોકમાં બેઠી હતી તેથી તેની ખુબસુરતીમ થવાને બદલે તેનું તેજ વધારે પ્રકાશતું હતું. ઇશ્વરની કારીગ ચમત્કારી છે! તેના શરીરનો ઘાટ એવો સંપૂર્ણ હતો કે કોઈ પ પછી તે જુવાન કે વૃદ્ધ ગમે તે હોય તોપણ તેને આખા દ નિરખ્યાં જ કરે તોપણ તે ધરાય નહિ, અને તેને ભૂખ કે તરસ નહિ. એવી કૌળારાણીની પાસે બે છોકરીઓ ઉભી હતી, અ બચ્ચાંને મારવા બાજ ઊંચે ઉડતાં ઉડતાં તલપ મારેછે તે વખતે તે બ મ તેની માની પાંખ નીચે ભરાઈ જાયછે, તથા તેના શરીરને ઉભાં રહેછે, તેમ આ પ્રસંગે તે છોકરીઓ તેની માની સ્હોડમાં

ભયભીત થયલી ઉભી રહેલી હતી. તેઓમાંથી મોટી કનકદેવીની ઉમર આઠ તથા નાની દેવળદેવીની ઉમર ચાર વર્ષની હતી; પણ તેઓના શરીરનો ઘાટ તેઓના વર્ષ પ્રમાણે જેટલો હોવો જોઇએ તે કરતાં કાંઇક વધારે ખીલેલો હતો. તેઓનું રૂપ તેઓની માના જેવું જ હતું; માત્ર તેઓના મ્હોં ઉપર બાલ્યાવસ્થાનું નિર્દોષપણું પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવતું હતું, તથા તેઓના નિમાળા હજી સોનેરી હતા તે ઉપર કાળાશ હજી ઘણી આવી નહતી. એટલો જ તફાવત તેઓ તથા તેઓની માની વચ્ચે હતો.

સઘળી રાણીઓ શોકાતુર થઈ બેઠેલી હતી, તથા હવે શું કરવું તે કૌળારાણીને મ્હોડેથી સાંભળવાને રાહ જોતી હતી. રૂપસુંદરીના વિચાર તે વખતે જુદાજ હતા. તેને કરણ રાજા સાથે કાંઈ પ્રીત થયલી નહતી, તેથી તેના મોતથી તે બીજી રાણીઓની પેઠે દીલગીર જણાતી નહતી. ઉલટી તેના વર માધવને પાછો આવેલો સાંભળીને તથા આ જય મળ્યાથી તે પાટણમાં જલદીથી આવશે, અને તેને મુખ્ય કારભાર પાછો મળશે, પછી તે પાછી તેની પાસે જશે, અને કેટલુંએક પ્રાયશ્ચિત કરાવી તે તેને રાખશે એવી આશાથી તે તેના મનમાં ખુશી થઈ હતી. પણ બીજી રાણીઓની અવસ્થા જુદીજ હતી. તેઓએ કરણ રાજાની પ્રીતિ ચાખી હતી; સ્ત્રીજાતીની આબરૂ વિષે તેઓના વિચારો જુદાજ હતા, તથા રજપૂતાણીઓએ પોતાના ભર્તાર મરી ગયા પછી શું કરવું તે વિષેના તેઓના અભિપ્રાય જુદાજ હતા. કૌળારાણી થોડી વાર વિચાર કરી બોલી: "અરે મારી બેનો, આજ આપણા સુખનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો; આજ આપણો ભર્તાર, આપણું શિરછત્ર, આપણું પ્રતિપાલન કરનાર, તથા આપણા માથાનો મુગટ રણક્ષેત્રમાં પડયો, તથા તેને જીતનાર તુરકડા મ્લેચ્છ લોકો થોડી વારમાં પાટણ શેહેરમાં આવી પોંહોંચશે. આજ આખું ગૂજરાત તથા આપણે સઘળાં રંડાયાં. રંડાયાં! એ શબ્દ સાંભળતાં—સૂર્ય દેવતા તું તારૂં મ્હોડું શામાટે સંતાડતો નથી? અને કરણ રાજા પડયો એ વાત પ્રસિદ્ધ કરવાને જગતમાં અંધકાર શા માટે વર્તાવતો નથી? એ શબ્દ સાંભળતાં, અરે ઇંદ્રરાજા, તું લોહીનો વરસાદ શા માટે વરસાવતો નથી? અને રૂપ તથા શક્તિમાં તારા બરોબરિયો આજે મુઓ તેનો શોક શા માટે બતાવતો નથી? એ શબ્દ સાંભળીને રે શેષનાગ, તું ધ્રુજીને ધરતીકંપ શા માટે કરતો નથી? તથા તારા ઉપર આવા શૂરા રજપૂતોનાં મુડદાં-

ઓનો આવો મોટો ભાર પડયો છે તે તને અસહ્ય લાગેછે એમ શામાટે જણાવતો નથી? એ શબ્દ સાંભળીને ગૂજરાતના પર્વતો, તથા સઘળી નિર્જીવ વસ્તુઓ! તમે શામાટે રડતાં નથી? તથા અમારા દુઃખમાં શા માટે ભાગિયાં થતાં નથી? અરે! એ શબ્દ સાંભળીને પશુપક્ષીઓ, જીવ જંતુઓ, અને સઘળાં પ્રાણીઓ! તમે આનંદમાં ફરતાં કેમ દેખાઓછો? તમારો સ્વામી રાજા કરણ માર્યો ગયો તે ખબર તમે સાંભળી નથી? અથવા સાંભળી હોય તો તમારાં અંતઃકરણ એટલાં બધાં વજ્ર જેવાં છે? અરે પથ્થરોએ પણ આંસુ ઢાળવાં જોઇએ: પણ હું ભુલુંછું. આપણે હવે મિથ્યા શોક શામાટે કરવો જોઇએ? આપણે રજપૂતાણીઓ છીએ. આપણી નસોમાં ક્ષત્રીયનું લોહી જુસ્સાથી વેહેછે. આપણી જાતે શૂરા રજપૂતોને ઉદરમાં રાખ્યા છે, તથા આપણે હિમ્મતથી ભરપૂર દૂધે બાહાદુર લોકોને ધવડાવ્યા છે. તે શું આપણે એઠાં એઠાં ઇહાં રવાં કરીશું? શું આપણને આપણી પ્રતિષ્ઠા વહાલી નથી? શું આપણે આપણા પતિવ્રતપણાનું રક્ષણ કરવું નથી? શું આપણે ઇહાં બેસી રહી રજપૂતાણીના નામ ઉપર કલંક લગાડવો છે? શું આપણી અવસ્થામાં આવી પડેલી જે રાણીઓ પૂર્વે થઇ ગયેલી છે તેઓનાં કૃત્યો આપણને માલમ નથી? માટે હવે આંસુ લુછી નાંખો; હવે હૈયાં કઠણ કરો: આપણા ઉપર આવી પડેલાં દુઃખ વિસરી જાઓ; અને હવે પછી શું કરવું તે ઉપર વિચાર કરો. મુસલમાન લોકો શેહેરની લગભગ આવ્યા હશે; તેઓ આપણા પવિત્ર એકાંત ઓરડાઓમાં પ્રવેશ કરશે; તેઓ આપણા ઉપર દુષ્ટ નજરે તાકશે; આપણા અંગ ઉપર જબરદસ્તી કરે એવા તો દુષ્ટ ચંડાળો તેઓ નહિ હશે, પણ કદાપિ હોય એવો આગળથી વિચાર રાખવો; તેઓના સરદાર આપણું રૂપ જોઇ આપણાપર મોહ પામે; આપણને પરણે; અને આપણા એક ભવમાં બે ભવ થાય; આપણો ધર્મ આપણને ત્યાગ કરવો પડે; તથા એ મ્લેચ્છ લોકોની રીતભાત આપણને પાળવી પડે; એ સઘળું ન થવા દેવાને માટે આપણે શું કરવું જોઇએ તે વિષે સઘળાઓએ પોતપોતાનો અભિપ્રાય આપવો જોઇએ."

બીજી સઘળી રાણીઓ એક અક્ષર બોલી નહિ, તથા કૈળારાણી જે કરે તે પ્રમાણે કરવાનો તેઓએ પોતાનો ઠરાવ જણાવ્યો તે ઉપરથી તે પટરાણી મોટા આવેશથી રજપૂતના શૂરાતનથી તથા ક્ષત્રીઓનું લોહી મ્હોં

ઉપર લાવીને ધીમેથી પણ દૃઢતાથી બોલી : "મરવું, મરવું, અને મરવું. એવિના બીજો કાંઇ ઉપાય નથી. મરવામાં કાંઇ મોટી વાત નથી. એકવાર તો મરવું જ છે, ત્યારે હમણા મરવામાં શી ચિંતા છે? જ્યારે આપણી આવી દશા થઇ છે, ત્યારે મૃત્યુમાં શો ભય છે? જ્યારે હવે પછી કેવી અવસ્થા આપણી થશે એવિષે આપણને શંકા ઉત્પન્ન થઇ છે, અને દુર્દશા આવશે એવો સંભવ લાગે છે, ત્યારે જીવવા કરતાં મરવું હજાર દરજ્જે સારૂં છે. આ જગતમાં આપણે જન્મીએ છીએ અને મરીએ છીએ. જે ટુંકી મુદ્દત આપણે આ દુનિયામાં વાસો કરીએ છીએ તેટલી ટુંકી મુદ્દતમાં આપણે સૌ પોતપોતાનું કામ કરી લઇ આપણો મુકામ ઉઠાવીએ છીએ; અને ગયા પછી શું રહી જાય છે? કરોડો માણસ જગતમાં આવ્યાં અને ગયાં; તેઓની નામનિશાની કાંઇ રહેલી છે? તેઓ પૃથ્વી ઉપર થઇ ગયાં તેનાં ચિન્હો નજરે પડે છે? સઘળાંનાં નહિ. ઘણા ખરા તો કાળની મોટી રેલમાં ઘસડાઇ ગયા, અને તેઓ હતા જ નહિ એમ લાગે છે; પણ થોડાએક તો દરિયામાંના ખડકની પેઠે મજબૂત ઉભા છે, અને તેઓ ઉપરથી કાળરૂપી રેલ જોરથી ચાલી ગઇ તોપણ તેઓના પાયા હજી રહેલા છે, અને અનંત કાળ પર્યંત તેઓ અચળ રેહેશે. એ પાયા રહી ગયા તે શું? તેઓનાં નામ; તેઓની આબરૂ; સારૂં નામ એ એક અમુલ્ય વસ્તુ છે; તેની કિમ્મત આખા જગતના સોનાં, રૂપાં, હીરા, મોતી, વગેરે ઝવેરાત કરતાં પણ ઘણી જ વધારે છે. જેની પાસે સારૂં નામ છે તેના જેટલો શ્રીમંત બીજો કોઈ નથી. બીજી સઘળી દોલત નાશવંત છે, પણ સારૂં નામ અમર છે. બીજી દોલત તો ખુટી જાય છે, અને તે દોલત મેળવનારાનું નામ એક બે પેહેડી પછી નાશ પામે છે; પણ સારૂં નામ ધ્રુવના તારાની પેઠે અચળ રહે છે. દુનિયામાં લોકો પોતાના વંશવડેજ આ લોકમાં અમર રેહેવાની આશા રાખે છે. તે ખોટી છે, એ પ્રમાણે તો એક અથવા ઘણું તો બે પેહેડી સુધી તે ઓળખાય છે; પણ પછી તેનું મીડું વળ્યું. તે હતો અને નહિ હતો એ સરખું જ થાય છે; પણ સારૂં નામ એ તો જગતને એક મોટો વારસો આપી જવા જેવું છે. સારા નામવાળાનું સ્મરણ કાયમ રાખવાને વંશની જરૂર નથી; તે તો અંધકારમાં સૂર્યના એક કિરણની પેઠે પ્રકાશ્યાં કરશે. સારૂં નામ અથવા આબરૂ એ એક મોટી વસ્તુ છે. સઘળાને તે પારસમણી મેળવવાની આતુરતા હોય છે; સઘળાઓ

તે અમુલ્ય હીરો પ્રાપ્ત કરવા મેહેનત કરે છે; પણ સઘળાના પ્રયત્ન સફળ થતા નથી. જેઓએ પોતાના અંગની, મનની, અથવા નીતિની શક્તિ વડે જગતમાં મોટા તથા અગત્યના ફેરફાર કીધા છે તેઓનાં નામ અમર રહી ગયાં છે. વળી જેઓએ અસાધારણ કામો કીધાં છે, એટલે જેઓએ સત્યને વાસ્તે અથવા આબરૂને વાસ્તે પોતાનો દેહ અર્પણ કીધો છે, તેઓનાં નામ તેઓના દેશના અને વખતે આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે કોતરાયલાં છે. જગતમાં નામ મેળવવા ખાતર મરવું કોણ કબુલ નહિ કરે? જે માણુસ થોડા દહાડા વધારે દુનિયાની જંજાળ તથા ફિકર ખમવા સારૂ પોતાનું સારૂં નામ જવા દે છે, પોતાની આબરૂ ખોવાનું કબુલ કરે છે, તે ખરેખરો અધમ જાણવો; તેનાં કોઈ પણ વખાણ કરતું નથી; અને જ્યારે તે મરે છે ત્યારે જેમ વાડીમાંથી નકામા છોડવા નીદાઇ જાય છે, અને ઉખડી છુંદાઇ જાય છે, જેમ કીડો ભોંય ઉપર ધસડાતો ધસડાતો ચાલતાં પગતળે કચરાઇ જાય છે અને તેને કોઇ ગણતું નથી, જેમ એક પશુ જંગલમાં મરી જઇ સડયાં કરે છે, તેમ તે હતો જ નહિ એવો થઇ જાય છે; અને દરિયાના કિનારા ઉપરની રેતીમાંનો એક દાણો ઉડી જવાથી કાંઇ ખોટ જણાતી નથી તેમ જગતમાં માણસની કુલ સંખ્યામાંથી તે ધટેલો કોઇને લાગતો નથી. તેને કોઇ આબરૂ આપતું નથી; તેને વાસ્તે કોઇ રડતું નથી; અને તેની કીર્તિ વધારવાને કવિ તેની કવિતા બનાવતા નથી. સઘળાં માણસો આ પૃથ્વી ઉપરની ટુંકી મુસાફરીથી તૃપ્ત થતાં નથી. તેઓને ઘણાં વર્ષ દુનિયામાં જીવવાની ઇચ્છા હોય છે, અને જ્યારે તેઓ એટલી મુદ્દત સુધી જગતમાં ટકી સકતા નથી, ત્યારે થોડાં વર્ષ પૃથ્વી ઉપર ને બાકી રહેલાં વર્ષો માણસોના સ્મરણસ્થાનમાં જીવવાને પ્રયત્ન કરે છે. માણસની નજર હમેશાં ભવિષ્ય ઉપર દોડે છે, અને ગમે તેવો હલકો માણસ હોય તોપણ પોતાનું નામ અમર રહે એવી તેનામાં સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોય છે. એ સઘળાં કારણોથી આપણે સઘળાંઓએ મરવું જોઇએ, અને તેમ કીધાથી આપણાં નામ શૂરી સ્ત્રીઓ જેઓએ સ્વાર્પણ કરી પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે તેઓની ટીપમાં ઊમેરાશે; માટે આ મેહેલમાં આગ લગાડી મુકવી, અને આપણે સઘળાંએ એમાં રહી બળી મરવું."

મરવાની આ ભયંકર રીતથી કોઇ પણ રાણીનું મન ત્રાસ પામેલું દેખાયું

નહિ. સઘળાંએ પોતાની તે પ્રમાણે કરવાની ખુશી દેખાડી. તે ઉપરથી સઘળી રાણીઓએ પોતાના દેહ અર્પણ કરવાની તૈયારી કીધી. કૌળાદેવીએ પેહેલો વિચાર પોતાની કુમળી વયની બે દીકરીઓને વાસ્તે કીધો. એ બિચારી નાની ઉમરમાં દુનિયાનું કાંઇ પણ સુખ ભોગવ્યા વિના આવી રીતે મૃત્યુ પામે એ વાત તેઓની માની નજરમાં યોગ્ય લાગી નહિ. વળી તેઓના જીવવાથી તેઓની પ્રતિષ્ઠાને કાંઇ હાની પહોંચે એવું નહતું. માટે તેણે પોતાના એક ખાસ ચાકરને બોલાવી તેને તે છોકરીઓને સોંપી અને તેઓને પોતાના બાપ પાસે લઇ જવાને કહ્યું. આટલી વારસુધી તેનામાં હિમ્મત રહેલી હતી. તેને પોતાના મરવા તરફનું કાંઇ પણ દુઃખ નહતું; પણ પોતાની પ્રાણ સમાન વહાલી છોકરીઓનો વિયોગ થવાનો સમય આવ્યો, ત્યારે તેનું હૈયું ફાટી જવા જેવું થયું, અને તેની આંખમાંથી આંસુઓની નદી વેહેવા લાગી. તેની છાતી ભરાઇ આવી, અને ને કેટલીએક વારસુધી પોકેપોક મુકીને રડી. આ બાહાદુર રજપૂતાણી ાની છોકરીની પેઠે રૂદન કરવા લાગી, તથા શોકવૃત્તિને વશ થઇ ગઇ તે ઉપરથી કોઇએ તેની નિંદા કરવી નહિ, અથવા તેની હિમ્મત વિષે પણ હલકો વિચાર આણવો નહિ. સઘળું જગત પ્રીતિની પાશથી બંધાયલું છે, તેમાં માની છોકરાં ઉપરની પ્રીતિથી તો આડોઆંક છે. ક્ષુદ્ર જીવથી તે શ્રેષ્ઠ માણસ સૂધી પ્રાણી માત્રમાં જગતકર્તા ઈશ્વરે માના અંતઃકરણમાં છોકરાં ઉપર ઘણું જ હેત મુકેલું છે. જે સ્ત્રીઓ ઘણી નિર્દય હોય છે, જેઓના મન ઉપર પારકાનું દુઃખ જોવાથી કાંઇપણ અસર થતી નથી, એવી વજ્ર હૈયાંની સ્ત્રીઓ પણ પોતાનાં છોકરાં ઉપર ઘણી જ નરમાશ રાખે છે; તેઓનું દુઃખ જોઇ તેઓ ઘણી પીડાય છે; તથા તેઓનું રક્ષણ કરવાને પોતાના પ્રાણને જોખમમાં નાખે છે, તે પ્રમાણે કૌળારાણી જો કે પોતે જાતે મૃત્યુથી જરાપણ ડરતી નહતી તોપણ પોતાની નાની છોકરીઓની નિરાશ્રિત અવસ્થા, તેઓથી જુદાં પડવાનું કષ્ટ, તથા તેઓની નિર્ભયતાને વાસ્તે દેહેશત એ સઘળી હકીકત ઉપરથી તેની આંખમાંથી આંસુની ધારા વેહેવા લાગી એમાં શું આશ્ચર્ય? એ આંસુથી સિદ્ધ થયું કે તેનું અંતઃકરણ ઘણું કોમળ હતું, તથા તે આંસુઓથી તેના સ્ત્રીજાતીય સ્વભાવને શોભા તથા પ્રતિષ્ઠા મળી. છોકરીઓને વદાય કરતી વખતે તે બોલી: “અરે મારી પરમપ્રિય દીકરીઓ, અરે મારી આંખની

કીકીઓ તથા હૈયાના હાર, તમને મેં મારા ઉદરમાં નવ માસસુધી ઘણી પીડા ભોગવી રાખી. તમને ઘણા દેહકષ્ટની સાથે ઉછેરી. તમને એક ઘડી પણ મારાથી વેગળી કીધી નથી. તમારૂં સુંદર વદન નિહાળતાં મને અતિ આનંદ ઉપજતો. તમારૂં કાલું કાલું બોલવું સાંભળીને મારો આત્મા ખુશીથી ભરપૂર થતો. તમારા સુખથી હું સુખી, અને તમારા દુ:ખથી હું દુ:ખી થતી. મારાવિના તમારી કોણ સંભાળ રાખશે? બીજું કોણ તમને લાડ લડાવશે? બીજું કોણ તમને તમારી માગેલી વસ્તુ તુરત પૂરી પાડશે? અને તમે જ્યારે બાલ્યાવસ્થામાંથી નીકળીને યુવાવસ્થામાં આવશો ત્યારે તમારી તપાસ કોણ રાખશે? તમને સીધો રસ્તો કોણ બતાવશે? તથા જુવાનીની અગણિત લાલચોમાં પડતાં અટકાવવાને તમને સારી સલાહ કોણ આપશે? પણ હવે બસ થયું. છોકરીઓની તરફથી ઘણી ફિકર કરવામાં મારો આગલો વિચાર અમલમાં આવતાં અટકશે, માટે હવે જાઓ. તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓ તમારૂં રક્ષણ કરો; જગદંબા તથા તેની જોગણીઓ તમારી આસના વાસના કરો; તથા તમારા ઉપર માના જેટલી પ્રીતિ રાખી તમને સારી પ્રેરણા કરી તમારા કુળની પ્રતિષ્ઠા જાળવો એ મારી પ્રાર્થના છે.” તેનાથી વધારે બોલાયું નહિ. છોકરીઓ તેને ચૂડ ભેરવીને ઉભી રહી, પણ તેઓને જોર કરી તરછોડી નાખી, અને ચાકરને તેઓને જલદીથી લઈ જવાનો હુકમ કરી કૌળારાણી ત્યાંથી આંખ મીચી તથા કાન બંધ કરી ચાલી ગઈ. સઘળી રાણીઓએ પોતપોતાના કામકાજનો બંદોબસ્ત કરી લીધો. પછી મેહેલના જે ભાગમાં જલદીથી બળે એવા પદાર્થો હતા ત્યાં એક મોટો કાકડો સળગાવી મુક્યો. રાજ્યમેહેલ સળગવા લાગ્યો; લાકડાં કડકડાટ કરી પડવા લાગ્યાં; બળતાંએ છાપરાંના એક ભાગને પકડ્યો; નળિયાં ઉપરથી નીચે પડવા લાગ્યાં; ધુમાડાના ગોટેગોટ ચાલ્યા; અને તાપના ભડકા ઓરડામાં ઉન્મત્તાઈથી રમત રમવા લાગ્યા. બહાર લોકોનું મોટું ટોળું મળ્યું. તેઓ પાણીના ઘડા, કુહાડા તથા આગ હોલવવાનો તથા ઘર તોડી પાડવાનો સામાન લઈને આવ્યા; પણ આગનું જોર વધી ગયું, અને જે મેહેલ **પાટણ** શેહેર વસાવતી વખતે **વનરાજે** બાંધેલો, જે મેહેલમાં **મૂળરાજ**, **સિદ્ધરાજ**, **કુમારપાળ**, **ભીમદેવ**, ઇત્યાદિ રાજાઓ જન્મ્યા, તથા મુઆ, જે મેહેલમાં જયના આનંદકારક શબ્દ ઘણીવાર સંભળાયલા, અને જેમાં પરાજયને લીધે

વિલાપ તથા શોક ઘણીએક વાર થયેલો, જે મેહેલે રાજ્યના નાના પ્રકારના ફેરફાર જોયલા, અને જેણે આસરે સાડી પાંચસેં વર્ષ વાયુ, વૃષ્ટિ, તથા કાળચક્રના અનેક સપાટા ખમેલા, તે મેહેલ આજે અગ્નિદેવને ભેટયો; અને જેમ દેહરૂપી ઘરનો ધણી બહાર નીકળી ગયા પછી તેને અગ્નિદાહ કરવામાં આવે છે, તેમ તે રાજ્યમેહેલનો ધણી રાજા કરણ તેનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો ત્યારે તેણે પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કીધો. પણ રાણીઓએ સારૂં નામ પ્રાપ્ત કરવાને તથા આબરૂ મેળવવાને જે પ્રયત્ન કીધો તે નિષ્ફળ જવાનો હતો; પૃથ્વી ઉપરના તેઓના પ્રવાસની મુદ્દત હજી પૂરી થયલી નહતી; તેઓનું કામ હજી બાકી રહેલું હતું, હજી તેઓને સુખદુઃખનો સ્વાદ વધારે ચાખવાનો હતો; તેથી એવું બન્યું કે જે વખતે આગનું જોર ભરપૂર ચાલી રહ્યું હતું, તથા રાણીઓને પોતાની ધારેલી મતલબ જલદીથી પાર પડશે એવી આશા હતી, તે વખતે મુ-સલમાન લોકોનું લસ્કર શેહેરમાં આવી પોહોંચ્યું, અને તે સઘળું બળતા મેહેલ આગળ આવી ઊભું રહ્યું.

ગૂજરાત જીતવાની એક મતલબ ત્યાંનું અગણિત દ્રવ્ય હરણ કરવાની હતી તેથી જો મેહેલ બળી જશે તો તે માંહેના સઘળા ખજાનાનો નાશ થશે એ બીહીકથી અલફખાંએ આગ તુરત હોલવી નાખવાનો પોતાના સિપાઈઓને હુકમ કીધો. તે વખતે હજારો માણસો મેહેલ ઉપર તુટી પડ્યાં, અને આગની ગડબડાટમાં લુંટવાનો સારો વખત મળશે એવી ઉ-મેદથી ઘણા જોરથી કામે વળગી ગયાં. જોતજોતામાં તેઓએ મેહેલનો બળતો ભાગ તોડી નાખ્યો, અને પાણીનાં વાસણ પાસેનાં ઘરોમાંથી લાવી આગ હોલવવા લાગ્યાં. થોડીવારમાં અંદર જવાનો રસ્તો થયો, અને થોડા બહાદુર મોતને ન ગણનારા સિપાઈઓએ મેહેલમાં પેસી રાણીઓને તથા બીજાં કેટલાંએક માણસોને ખેંચી બહાર કાઢયાં, અને પડેલી આખડેલી વસ્તુઓ જે હાથમાં આવી તે લઈ આગળ ચાલ્યા. આ વખતે કૌળા રાણી છેક નિરાશ થઈ ગઈ, તથા શત્રુના હાથમાં પડવાની ફિકરમાં પડી. પણ તેણે હિંમત મુકી નહિ. તે એક ઓરડામાં ભરાઈ, અને તેને માંહેથી બંધ કીધો. પછી જલદીથી તેણે સ્ત્રીનો વેશ કાઢી નાંખીને પુરૂષનાં વસ્ત્ર પેહેર્યાં, પોતાની ખુબસુરતી ઢાંકવાને વાસ્તે મ્હોં ઉપર રંગ લગાડયો, અને તેનું રૂપ બદલી નાખીને અને ઢાલ તરવાર બાંધીને ઓરડાની બા-

રીએ ઊભી રહી. ત્યાં આવીને "બળુંછું રે બળુંછું" એવી બુમ પાડી, તે ઉપરથી નીચેના સિપાઇઓએ દયા લાવીને એક સીઢી મુકી તે ઉપરથી તે નીચે આવી. તે કોઇ રાજાનો ખવાસ હશે એમ જાણી તેના ઉપર કોઇએ ધ્યાન આપ્યું નહિ, અને તે વખતે સઘળાઓનું મન મેહેલ લુંટવા તરફ હતું, તેથી તેઓએ બીજી કશી વાત ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. થોડીવાર આણીગમ તેણીગમ ફરીને તે ત્યાંથી જતી રહી, અને એક તેના ઓળખીતા રજપૂત પાસે જઇ તેનો ઘોડો માગી લીધો. તે ઘોડો ઘણો તેજસ્વી તથા જલદ હતો તે ઉપર સ્વાર થઇ, તથા રસ્તામાં કોઇ ઉપદ્રવ ન કરે માટે રજપૂતનો વેશ બદલી મુસલમાનનો વેશ ધારણ કરી શેહેરના દરવાજા બાહાર તે સહેલથી ચાલી ગઇ.

રાજ્યમેહેલ જલદીથી લુંટાઇ ગયો. બીજી રાણીઓ જીવતી નીકળી. સઘળો ખજાનો સહી સલામત હાથ લાગ્યો. અને શેહેરમાં સઘળી વાતે બંદોબસ્ત કરી અલફખાંએ અલાઉદીન પાદશાહની તરફથી ગૂજરાતનું રાજ્ય કરવા માંડ્યું. રૂપસુંદરી માધવને જઇને મળી. ઘણા દહાડાના વિયોગ પછી તે ધણી ધણીયાણી પાછાં મળ્યાં. તેઓ ભેટયાં, રડ્યાં. તથા હર્ષનાં બીજાં સઘળાં ચિન્હો તેઓએ દેખાડ્યાં. વરવહુનો સંબંધ એવી રીતનો છે, અને જ્યારે તેઓની વચ્ચે નાનપણથી પ્રીતની મજબૂત ગાંઠ બંધાયલી હોય છે, ત્યારે તે છુટવી ઘણી મુસ્કેલ છે. મૃત્યુની તલવારથી જ્યારે તે કપાઇ જાય છે ત્યારે એમાંથી જે જીવતું રહે છે તેનાં અંતઃકરણની દોરી કોઇવાર જોરથી તુટી જાય છે, અને તે વખત જે ભારે કષ્ટ થાય છે તેનો વિચાર જેને દુઃખ વીત્યું હોય તેજ કરી સકે. માધવની બાબતમાં તે ગાંઠ કાંઇ તુટેલી નહતી, પણ તુટયા બરોબર હતી. રૂપસુંદરીને કરણ લઇ ગયો તેમાં તેની તરફનો કાંઇ વાંક નહતો તે માધવને સારી પેઠે માલમ હતું. બંનેના વિયોગમાં માધવનું દિલ રૂપસુંદરી ઉપરથી ઉતરી ગયું નહતું, પણ તેને પાછી મેળવવાની તથા તેના હરણ કરનારનું વેર લેવાની તેની આતુરતા જે પ્રમાણે પ્રબળ થતી ગઈ તે પ્રમાણે તેનું તેની ધણિયાણી ઉપરનું હેત પણ વધતું ગયું. આટલી જલદીથી તથા સેહેલથી તેને પોતાની પ્રિયા મળશે એવી આશા નહતી. જ્યારે રૂપસુંદરી આગળના જેટલા જ હેતથી તેને ભેટી, ત્યારે તેના હર્ષનો કાંઠો રહ્યો નહિ. રૂપસુંદરીના પ્યારમાં પણ કાંઇ ફેરફાર થયલો નહતો. જેટલી હોંસથી રાજા કરણે તેને

પોતાના મેહેલમાં બળાત્કારે પકડી મંગાવી, તથા જેટલો પ્યાર તેને જોવાથી રાજાના મનમાં આવ્યો હતો, તે હોંસ તથા પ્યાર જો પાછળ પણ કાયમ રહ્યાં હોત તો તે માધવપર આટલી પ્રીતિ રાખત કે નહિ એનો જવાબ આપવો કઠણ છે. પણ જ્યારે તેના અંતઃકરણમાંની પ્રીતીનું નિર્મળ ઝરણું રસ્તો બદલીને બીજી દિશાએ વળ્યું નહતું, તથા તેના હેતના ખજાનાનો ભાગીદાર થવાને કોઈ બીજાએ દાવો કીધો નહતો, ત્યારે તે ઝરણે માધવની તરફ જ અસલ માફકચાલ્યાં કીધું, અને તેનું હેત માધવ ઉપર કાયમ રહ્યું એટલું જ નહિ, પણ તે પાસે ન હોવાથી તેમાં વધારો થયો. એવી સ્થિતિમાં તે બંને મળ્યાં, અને તેઓનું અસલનું હેત તેટલા જ જોરથી પાછું આવ્યું. માધવે શાસ્ત્રીઓની સભા કીધી, અને બ્રાહ્મણની સ્ત્રીનો રજપૂત સાથે બળાત્કારથી સંસર્ગ થયો તેનો દોષ નિવારણ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત તેઓની પાસે શોધી કઢાવ્યું. પછી તે પ્રમાણે સઘળી ક્રિયા રૂપસુંદરી પાસે કરાવી બ્રાહ્મણોને મનમાનતી દક્ષણા આપી, અને લાડુનું ભોજન કરાવી સઘળા બ્રહ્મદેવોને સંતોષ્યા. હવે બીજી કાંઈ હરકત રહી નહિ તેથી માધવ તથા રૂપસુંદરીએ પાછો પોતાનો ધણીધણિયાણીનો સંબંધ જારી કીધો. એ પાછા મળેલા સુખની યાદગારીને વાસ્તે માધવે વર્ધ્ધમાન નગર (વઢવાણ) માં એક વાવ બંધાવી તે હજી તેના નામથી ઓળખાય છે.

ગૂજરાત સઘળું એક લડાઈમાં જીતાયું તે સમાચાર પાદશાહને હવે કહેવડાવવાના હતા. પણ એકલી ખબર મોકલ્યાથી અલાઉદીન જેવો પાદશાહ પ્રસન્ન થશે નહિ એવું અલફખાંને નક્કી હતું. તેણે ગૂજરાતની કાંઈ નવાઈની વસ્તુ મોકલવી જોઈએ, અને બાના દાખલ કેટલોએક તે દેશનો ખજાનો પણ મોકલવો જોઈએ. અલાઉદીનનો સ્વભાવ વિષયી હતો, તે અલફખાંને સારીપેઠે માલમ હતું; માટે કોઈ અતિ રૂપાળી સ્ત્રી પાદશાહને જો નજર કરાય તો તેના જેટલો બીજા કશાથી તેને સંતોષ થશે નહિ એમ તે અનુભવથી જાણતો હતો. કરણ રાજાની પટરાણી કૌળારાણીની ખુબસુરતી આખા ભરતખંડમાં પ્રસિદ્ધ હતી. રૂપમાં તથા બીજી હોશિયારીમાં તે અનુપમ હતી; તથા તેની કીર્તિ દિલ્હી સુધી ફેલાઈ હતી. એવી કૌળારાણીને દિલ્હીમાં પાદશાહ પાસે મોકલવાને અલફખાંએ ઠરાવ કીધો, અને તે મતલબસર તેણે તેની સઘળે ઠેકાણે શોધ કરાવી. જ્યારે સઘળી તેની તપાસ વ્યર્થ ગઈ, અને જ્યારે તેને

બીજી રાણીઓથી ખબર મળી કે કૈળારાણી શેહેર મુકીને જતી રહી છે, ત્યારે તે ઘણો નિરાશ થયો, અને હવે શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહિ. આટલા મોટાં લસ્કરમાંથી તથા બળતા મેહેલમાંથી તે શી રીતે નાસીગઈ ને તે કયે રસ્તે અને કયાં ગઈ તેના કાંઇ પણ સમાચાર તેને મળ્યા નહિ, પણ તેટલા ઉપરથી અલફખાં હિંમત હાર્યો નહિ; પણ તે જ્યાં હોય ત્યાંથી તેને પકડી આણવાને તેણે ચોતરફ સ્વારો મોકલ્યા.

જ્યારે અલફખાં કૈળારાણીની રાહ જોતો હતો તે વખતે તે એકલી ઘોડાઉપર બેસીને પોતાના બાપના દેશ ઝાલાવાડ તરફના રસ્તા ઉપર ઘણી ઉતાવળથી મુસાફરી કરતી હતી. રૂપ હોવાથી જે દેહેશત સ્ત્રી જાતને હોયછે તે કૈળારાણી ઉપર આવી પડી. તે મહા ફિકરમાં પડી ઘોડા દોડાવતી દોડાવતી આગળ જતી હતી. તેનું ખરૂં રૂપ જણાઈ આવશે એવી તેને ક્ષણેક્ષણે ધાસ્તી પડતી. વેશ બદલ્યો હતો તે છતાં પણ તેને કોઇની સામું જોવાની હિંમત નહિ હતી. તે ધોરી રસ્તો મુકી આડે અવળે ઠેકાણેથી જંગલ, પહાડ તથા વિકટ રસ્તે જતી હતી; તે કોઈ પણ ગામમાં વાસો કરતી નહતી; પણ કોઈ જંગલમાં એકાંત સ્થળ જોઈ ત્યાં રસોઇપાણી કરી બપોર ગાળતી, તથા તેવે જ ઠેકાણે રાત્રે વાસો કરતી. જે બાગબગીચામાં રહેતી, જેની આગળ રોજ ફુવારા ઉડી રહેતા, જેને થંડક કરવાને ખવાસો રોજ પંખા નાખ્યાં કરતા, જેને શરીરે ચંદન અરગજાનો લેપ થતો, તેને હમણાં ફાગણ મહીનાના બપોરનો સખત તડકો ખમવો પડ્યો. જે હમેશાં સુખપાલમાં બેસીને ફરતી તેને ઘોડાની સખત સ્વારી કરવી પડી. જે સવામણ રૂની તળાઈમાં સુતી, તથા જેને નિદ્રા લાવવાને હજારો ઉપાય કરવા પડતા તેને હમણા ભોંય ઉપર સુકાં પાતરાં ઉપર અથવા વખતે ઝાડ ઉપર સુવું પડ્યું, અને ત્યાં તેને રાજપલંગ કરતાં મીઠી ઊંઘ આવતી. જે રોજ પકવાન અને બીજા મિષ્ટ ભોજન આરોગતી તે હમણા વનફળ અથવા કાંઈ હલકું પાતળું ખાઈને દેહને આધાર આપતી. જેને જરાપણ કામ કરવું પડતું નહતું, જેનો હુકમ બજાવવાને સેંકડો ખિદમતગારો રજુ રહેતા તેને હાથે રાંધવું પડતું, તથા બીજું સઘળું કામકાજ કરવાને પોતાની જાત સિવાય બીજું કોઈ ત્યાં નહતું. કેટલાએક દહાડા સૂધી એ પ્રમાણે મુસાફરી કરતાં કરતાં એક મોટા અરણ્યમાં તે જઈ પોહોંચી. તે જંગલ ઘણું ઘોર તથા બીહામણું હતું. તેમાં ઝાડો તો એટલાં હતાં કે ખરે

બપોરે ત્યાં તડકો આવી સકતો નહિ, તથા ઝાડોની ઘટાથી ત્યાં સદા અંધકાર રહેતો. આગળ પાછળ નાના મોટા ડુંગરો હતા, તથા તેમાંથી નિર્મળ નદીઓ વહેતી હતી. પવનથી ઝાડનાં પાતરાં હાલતાં તેથી ત્યાં નિરંતર શબ્દ થયાં જ કરતો; તેની સાથે જ્યારે રાત પડતી ત્યારે શિયાળવાંઓ મોટે અવાજે રડતાં, વાઘ બરાડા પાડતા, તથા બીજાં જંગલી પશુઓ જુદા જુદા અવાજ કરી રાતને ભયંકર કરી નાખતાં. એવા જંગલમાં કૌળારાણી ભયભીત થઈ, અને દેહશતને લીધે તેનું શરીર વખતે વખતે થરથર ધ્રુજતું. તેને રાની પશુઓથી એકલો ડર હતો એમ નહતું. તે ઓળખાઇ આવે, અને તેને પકડીને પાછા પાટણ લઇ જઇ મ્લેચ્છ લોકોના સરદારને કોઇ સ્વાધીન કરે તે પણ દેહેશત તેને હતી. વળી તેને ચોરની તરફથી પણ ઘણી ધાસ્તી હતી. એકતો તેના અંગઉપર ઘણાં કિમતી ઘરેણાં છુપાવીને રાખેલાં હતાં, તે લઇ જવાની લાલચથી ચોર લોકો તેનો કદાપિ જીવ લે; અને બીજું તે સ્ત્રી હતી, અને પુરૂષનો વેશ માત્ર લીધેલો હતો, તે વેશ નીકળી ગયા પછી તેની ખરી જાત ઉઘાડી પડી આવે, તથા દુષ્ટ લોકો તેને ઉપદ્રવ કરે, તથા તેની પવિત્ર કાયાને ભ્રષ્ટ કરે એ પણ તેને ઘણી ફિકર હતી. એ પ્રમાણે તેને ચોતરફથી ચિંતા વળગેલી હતી. તોપણ તેણે હિંમત તથા ધૈર્ય રાખી આગળ ચાલ્યાં જ કીધું, તથા રસ્તામાં આવતા કોઇ પણ ગામમાં ટકી નહિ. સારા ભાગ્યે તેણે મુસલમાનનો વેશ ધારણ કીધેલો હતો. અને તે વખતે તે લોકોનો એટલો બધો ત્રાસ પડી ગયલો હતો કે રસ્તામાં કોઇએ તેનું નામ પણ પુછ્યું નહિ. એથી ઉલટું તે જ્યાં જ્યાં ગઇ ત્યાં ત્યાં તેને માન પ્રતિષ્ઠા મળતાં ગયાં; તથા તેને જે જોઇતું તે સઘળું તેના ડરથી લોકો તુરત આણી આપતાં. પણ એ પ્રમાણેનું નિરાંતપણું ઘણા દહાડા સુધી કાયમ રહ્યું નહિ. જ્યારે તે જંગલ વટાવવાની તૈયારીમાં હતી, અને જ્યારે તેની સઘળી દેહેશત તથા ફિકર ચિંતા મટવા ઉપર આવી હતી, તે વખતે એક દહાડો જળ વજળ દહાડો રહ્યો હતો તેવામાં તેની સામા દશ માણસનું ટોળું આવી ઉભું રહ્યું, અને "લુગડાં ઉતાર" એવી રીતે તેને મોટે સાદે કહ્યું. કૌળારાણીના શરીરમાંનું તમામ લોહી પાછું હઠીને અંતઃકરણમાં જઇને રહ્યું, અને ઘોડા ઉપરથી હમણાં પડી જશે એવો વખત આવ્યો. પણ તેણે તે વખતે

રજપૂતાણીનું નામ રાખ્યું. હિંમત પકડીને તે ઘણી ધુરપતથી બોલી કે "હું મુસલમાન સ્વાર છું. અમારા લોકોએ તમારા કરણ રાજાને હરાવ્યો, તથા કતલ કીધો છે; અમે આખું ગૂજરાત તાબે કીધું છે; અને અમે હમણા સઘળા મુલકના ધણી છીએ; અમારા સરદાર સાહેબે મને ગૂજરાત સર કીધાના સમાચાર દિલ્હીના પાદશાહ અલાઉદીન ખીલજીને પહોંચાડવા મોકલ્યો છે. હું પાદશાહી કામ ઉપર જાઉં છું, માટે જો તમે મને ઇહાં રોકશો, મને લુંટશો, બીજી રીતે ઉપદ્રવ કરશો, અથવા મારો જાન લેશો તો તમારી કમબખ્તી આવી એમ જાણવું. તમે પાદશાહને ઓળખો છો? તે આખી જહાનનો રાજા છે. જો તમે તેના માણસને છેડશો તો તમે આકાશ, પૃથ્વી કે પાતાળ ગમે ત્યાં હશો તોપણ ત્યાંથી તે તમને શોધી કાઢશે; તમારાં ઘરબાર બાળી મુકશે; તમારાં બઇરી છોકરાંને કાપી નાખશે; અને તમને પણ રીબી રીબીને મારી નાખશે. માટે દુર રહો, અને મને તાકીદથી જવા દો. મારી પાછળ બીજા કોઇ આવે તેને ગમે તે કરજો, પણ જો તમને તમારી તથા તમારાં વહાલાંઓની જીંદગી પ્યારી હોય તો મને છેડશો મા." આ ધમકીથી ચોરનાં મન ઉપર જરાપણ અસર થઇ નહિ. કૌળારાણીના આ ધુરપતના શબ્દ પવનમાં ઉડી ગયા, અને તેથી દેહેશત ખાવાને બદલે આ રાનના પુત્રો ખડખડ હસી પડયા. તેઓમાંથી એક આગળ આવી બોલ્યો કે "અમારા મનને હિંદુ અને મુસલમાન, પાદશાહનો માણસ કે ગામનો રાવણિઓ એ સઘળા સરખા છે. અમે કાંઇ માણસને જોતા નથી, પણ તેની પાસે જે હોય છે તે ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ. તમારા પાદશાહને અમે ઓળખતા નથી, અને ઓળખવો પણ નથી. તે અલુદીન ખીચડી કે અલુદીન ઘી ગમે તે હોય તેની અમને શી ચિંતા છે; અને તે અમને મારી નાખશે તેની અમને કાંઇ ફિકર નથી. અમે મોતની પડોશમાં રહીએ છીએ; અમે તો મોતની સાથે હળી ગયલા છીએ; મોત તો અમારો સોબતી છે; તેથી અમે તેનાથી જરા પણ ડરતા નથી. તારા પાદશાહથી અને બીજા કોઇથી મોત કરતાં બીજું શું વધારે થઇ સકવાનું છે, માટે ઉતાર લુગડાં, નહિ તો બળત્કારે લઇશું." હજી કૌળારાણીએ લુગડાં ઉતારવાની આનાકાની કીધી તેથી તે ચોરને ગુસ્સો ચઢયો, અને તેઓએ પાસે આવીને તેને ઘોડા ઉપરથી પાડી નાખી, અને તેનાં લુગડાં કાઢવા

માડયાં. ઉપરનું વસ્ત્ર ખસેડતાં મોતી તથા હીરાના હાર જોઇને ચોરોને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, પણ તેવામાં તેનામાં જ્યારે સ્ત્રીનાં લક્ષણ તે ભીલ લોકોએ જોયાં ત્યારે તેઓ એવા તો વિસ્મિત થયા કે ત્યાં હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરતા જ ઉભા રહ્યા. કૌળારાણી બેશુદ્ધ થવા જેવી થઇ ગઇ, અને અકળામણમાં તે બોલી ઉઠી: “શિવ, શિવ, શિવ! રે ભગવાન! આ શી અવસ્થામાં આવી પડી છું! હું કોણ અને આ ભીલ લોકો કોણ! કોઇ વખત ઉપર તેઓ મારી સામું પણ જોઇ સકતા નહતા, અને આજે તેઓ મારૂં આટલું અપમાન કરે છે. અરે મારા ભર્તાર, અરે કરણ રાજા, તું શા માટે જ્યાં હોય ત્યાંથી આવીને તારી પરમપ્રિય સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતો નથી? અરે યમરાજા, જો મારો ધણી તારી હદમાં હોય તો તેને ત્યાંથી જલદીથી મોકલી દે કે તેની પટરાણીને આ વખતે તેની તલવારના જોરથી આ દુષ્ટ ચોરોના હાથથી મુકાવે.” કૌળારાણીના આ શબ્દ સાંભળીને ભીલ લોકો ત્રાસ પામ્યા, અને તેઓના મનમાં ખાતરી થઇ કે એ કરણ રાજાની રાણી હશે. તેના દરજ્જા ઉપરથી તથા તેના શરીર ઉપર જે ઘણાં મુલ્યવાન ઘરેણાં હતાં તે ઉપરથી જો તેઓના નાયકને ખબર કીધા વિના તેને લુંટી લે, અને સઘળો માલ પોતે રાખે તો નાયક ઘણો કોપાયમાન થાય, અને કાયદો તોડવાની તેઓને ભારે શિક્ષા થાય, એ વિચારથી તેઓએ તેને નાયક પાસે લઇ જવાનો ઠરાવ કીધો. પણ તેઓમાંથી એક જે બીજા કરતાં વધારે લોભી હતો તેને એ વાત ગમી નહિ. નાયક પાસે લઇ જઇશું તો તે સઘળું લઇ લેશે, અને તેઓને તેમાંથી ઘણું થોડું મળશે એ વિચારથી તેણે તેના સોબતીઓને કહ્યું “શું જોયાં કરો છો? તેનું માંથું કાપી નાખો; સઘળાં લુગડાં ઘરેણાં ઉતારી લો; અને તેના મુડદાને કોઇ ઠેકાણે ફેંકી દો. નાયક પાસે લઇ જવામાં આપણને શો ફાયદો છે?” બીજા ભીલ લોકોનો અભિપ્રાય તેના જેવો નહતો. એક સ્ત્રી અને તે વળી આવી મોટી રાણી તેને નકામી મારી નાખતાં તેઓનું દિલ ચાલ્યું નહિ. વળી ઘરેણાં એટલી બધી કિમ્મતના હતાં કે વેચવા જવાથી પકડાઇ જવાય, અથવા એ વાત છાની રહે નહિ એવી તેઓની ખાતરી હતી માટે તેઓએ તેઓના સોબતીની વાત કાને ધરી નહિ. તેઓ કૌળારાણીને માનપૂર્વક ઊંચકી ઘોડા ઉપર બેસાડી પાસેના ગામમાં તેઓના નાયકના ઘરમાં લઇ ગયા.

નાયક એક ઝુંપડામાં એક ખાટલા ઉપર બેઠેલો હતો. તેની ઉમર ત્રીશ અને ચાળીશની વચ્ચે હતી, પણ તેનો ધંધો ભટકવાનો તથા જોર વધારે એવો હોવાથી તે પચીશ ત્રીશ વર્ષની વચ્ચેની ઉમરનો હોય એવો દેખાતો હતો. નાયકને રામરામ કરી સઘળા ચોરોએ કૌળારાણીની પેહેલેથી તે છેલ્લે સુધી તમામ હકીકત કહી, અને તેને સ્વાધીન કીધી. નાયકે ચોરોને ઘણી શાબાસી આપી અને થોડા દહાડા પછી તેઓનો ભાગ આપવાની કબુલત આપીને તેઓ સઘળાઓને વદાય કીધા.

જ્યારે નાયક એકલો રહ્યો ત્યારે તેણે કૌળારાણીની તરફ જોયાં કીધું; અને જેમ જેમ તેણે તેને વધારે નિહાળી તેમ તેમ તેના અંતઃકરણમાં કામ વિકાર ઉત્પન્ન થતો ગયો. તેણે પોતાની વહુનાં લુગડાં મંગાવ્યાં, અને કૌળારાણીની પાસે પુરૂષનો વેશ ઊતરાવીને તેને બઇરીનાં વસ્ત્ર પેહેરાવ્યાં. અગરજો તેણે પોતાનું સુંદર રૂપ છુપાવવાને મ્હોડા ઉપર રંગ લગાડ્યો હતો તોપણ તેની ખુબસુરતી તે રંગમાંથી પણ પ્રકાશી નીકળતી હતી, અને જ્યારે તે તેની એવી અપૂર્ણ ખુબસુરતીથી મોહ પામ્યો, ત્યારે જો તેની અસલ કાંતિ નાયકના જોવામાં આવી હોત તો તે શું કરત તે કહી સકાતું નથી.

નાયક તેની પાસે ધીમે ધીમે આવતો ગયો, અને તેને ખુશ કરવાને તેણે ઘણા પ્રયત્ન કીધા, પણ તે સઘળા નિષ્ફળ ગયા. તે બોલ્યો: "જેવો કરણ રાજા આખા ગૂજરાતનો રાજા હતો તેવો હું આ ગામનો રાજા છું. તેની પાસે જેટલી દોલત તેના રાજ્યના પ્રમાણમાં હતી તેટલી જ મારા રાજ્યના પ્રમાણમાં મારી પાસે છે; તે કરતાં પણ કાંઇ વધારે છે. જેમ તેના મેહેલમાં તું સુખથી રેહેતી તેમ તું મારા મેહેલમાં સુખેથી રહીશ, જેટલું માન તને ત્યાં મળતું હતું તેથી વધારે તને ઇહાં મળશે. જેટલા નોકરો ત્યાં તારી સેવામાં હતા તેટલા ઇહાં તને આપીશ. તારો ભર્તાર કરણ રાજા તો મરણ પામ્યો, ત્યારે તું શું આટલી જુવાન અવસ્થામાં વિધવા થઇને રહીશ? હું શું નઠારો છું? જ્યારે કોઇ રાજાનું રાજ્ય જાય છે ત્યારે તેને નિશાળના મેહેતાજીનો ધંધો કરવામાં પણ થોડો સંતોષ થાય છે, ત્યારે મારી પાસે તો એક નાનું સરખું રાજ્ય છે. તું કદાચ મારા ધંધાને ધિક્કારતી હોઇશ; પણ તેમાં તારી ચૂક છે. રાજાઓને પોતાની રૈયતનું રક્ષણ કરવાને અર્થે જેટલા પૈસા જોઇએ છે તે કરતાં-

પણ વધારે પૈસા પોતાના સુખને તથા મોજ શોખને સારૂ રૈયત પાસેથી જોરજુલમથી તે લેછે, તે પણ એક પ્રકારની ચોરી જ છે. રાજાના કારભારીઓને લોકોનું કામ કરવાને માટે પગાર મળેછે તે ઉપરાંત તેઓ ગરીબ લોકો ઉપર જુલમ તથા અન્યાય કરી રૂશવત લેછે, રાજાના પૈસા ખાઈ જાયછે, કામમાં રસળ્યાં કરેછે, એ પણ એક ચોરી છે. સુતાર, કડિયા, મજુર, વગેરે લોકો રોજના પૈસા લઈ દહાડાનો ઘણો ભાગ આળસમાં કાઢેછે, અને ધણી પાસેથી આખા દિવસના બરાબર પૈસા ચુકવી લેછે, એ ચોરી નહિ તો બીજું શું? તે સિવાય દરજી, સોની, વગેરે બીજા સઘળા કારીગર લોકો કસબ ચોર હોયછે. માટે દુનિયામાં સઘળા ચોરછે એમ કહીએ તો ચાલે. અમારામાં અને તેઓમાં એટલો જ તફાવત છે કે તેઓ ગુપ્ત રીતે ચોરી કરેછે, ને અમે પ્રકટ રીતે ચોરી કરીએ છીએ. વાસ્તવિક કહેતાં તો અમારી ચોરી વધારે સારી છે. બીજા સઘળા સામા ધણીને છેતરીને, વિશ્વાસઘાત કરીને, તથા જુઠું ડોળઘાલીને લુંટેછે; પણ અમે તો ખુલ્લી રીતે તેને જણાવીને તથા વખતે સામા લડીને લુંટીએ છીએ. માટે સઘળાઓમાં આબરૂદાર ચોર અમે છીએ; પણ દુનિયાનો ધારો ઉલટો છે કે આવા છાના ચોરોને સજા થતી નથી; એથી ઉલટું તેઓને સન્માન મળેછે, અને અમારા લોકોનો તિરસ્કાર થાયછે; અમને તેઓ પાપી દુષ્ટ ગણેછે; તથા અમને શૂળીએ ચઢાવવાને તૈયાર થાયછે. પણ અમે એ વાત મનમાં આણતા નથી. જેટલી બીજા લોકોની આબરૂ છે તે કરતાં વધારે અમારી છે એમ અમે માનીએ છીએ, અને તારે પણ એમ માનવું જોઈએ. માટે મારી સાથે તને રેહેવામાં શી હરકત છે? તું શામાટે બોલતી નથી? હું તને સાફ કહુંછું કે તારી ખુશી હશે અથવા નહિ હશે તોપણ તું મારે હાથ પડી છે તે હું તને જવા દેવાનો નથી. હું તો તને રાખવાનો જ, માટે ખુશીથી હાજ કહેવામાં સારૂં છે." કૌળારાણીએ જોયું કે સામા થવામાં કાંઈ લાભ થશે નહિ તેથી થોડી વાર વિચાર કરી નાયકની વાત કબૂલ કીધી. પછી નાયકે રાત્રે સારીપેઠે મિષ્ટાન્ન લીધાં, અને સુતાં પેહેલાં રોજ કરતાં બે ત્રણ પૈસા ભાર વધારે અફીણ ખાધું. જ્યારે તે સુવાની તૈયારી કરતો હતો તે વખતે કૌળારાણી ઘણી ઉદાસ થઈ ઊંડા વિચારમાં પડી. તેણે જગદંબાની સ્તુતિ કીધી, અને પોતાની અવસ્થા જગતની પરમકૃપાળુ માતા આગળ નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવી. તે બોલી: "અરે આરાસુરી, અરે અંબા ભવાની, રે જગતનું પ્રતિપાળણ કરનાર, હું કેવી સ્થિતિમાં આવી પડી છું. જેમ કાંકરા-

ઓમાં હીરો, જેમ કાંટાના ઝાંખરાંમાં મોગરાનો છોડ, જેમાં ખરસાણીમાં કેળનું વૃક્ષ, જેમ ગીધના ટોળામાં કબુતર, જેમ વાઘના કોતરમાં ગાય, તેમ આ ચોરોના નાયકના ઝુંપડામાં હું રાણી સપડાઈ ગઈ છું. આ દુષ્ટ ચંડાળ મારા ઉપર બળાત્કાર કરવાની તૈયારીમાં છે. જો હું હરકત કરીશ તો તે મારો પ્રાણ લેશે; જો હું બોલીશ નહિ તો મારૂં પતિવ્રતપણું જશે. હે માતા, હવે હું શું કરૂં ? એ સઘળા સંકટમાંથી ઉગારનાર તારા વિના બીજું કોઇ નથી. પણ મને હવે યાદ આવ્યું. મારી પાસે એક ખંજર છે તે હું મારી સાડીમાં સંતાડી રાખું, અને એ દુષ્ટ જ્યારે મારી પાસે આવે તે વખતે હું તેને યમદુતની સોદમાં મોકલું. એવા ચંડાળને મારવામાં કાંઈ પાતક નથી. દુષ્ટ રાક્ષસો જેઓના પાપથી પૃથ્વી ઉપર અતિ ઘણો ભાર થતો, તથા જેઓ દેવતાઓ તથા મનુષ્યને ઉપદ્રવ કરતા તેઓનો સંહાર કરવાને વિષ્ણુને દશ અવતાર લેવા પડયા હતા; માતાજીએ પણ શુંભ નિશુંભ તથા એવા બીજા દૈત્યોને માર્યા હતા. જ્યારે એ નાયક દુષ્ટમતિથી મને ભ્રષ્ટ કરવાની ઇચ્છા રાખેછે ત્યારે તેને માર્યામાં જરા પણ દોષ નથી." એવો વિચાર કરી ખંજર પોતાની કમરે ખોસ્યું, અને મન કઠણ કરી આ ભયંકર કામ કરવાને તત્પર થઈ. નાયકને અફીણની કેફ જ્યારે ચઢી ત્યારે તે કૈળારાણી પાસે આવ્યો, પણ તે પાસે આવેછે, એટલામાં તેણે તેનો ચોટો પકડયો, અને બીજે હાથે ખંજર કહાડી તેના પેટમાં એવો તો કારીઘા માર્યો કે એક ક્ષણમાં તે ભોંય ઉપર પડી મરણ પામ્યો. આ કામ તેણે એવી હોશિયારીથી તથા ચપળતાથી કીધું કે મરનારથી કાંઈ પણ બૂમ પાડી સકાઈ નહિ, અને તે મુવો તેની ખબર તેના ઘરમાં કોઇને પડી નહિ. આ ભયાનક કામ કીધા પછી નાયકના મુડદાને એક પેટી પાછળ ગબડાવી દીધું, અને તેનાં લુગડાં પેહેરીને તે વાડામાં ગઈ. ત્યાં તેના ઘોડામાંથી એક સારો જલદ ઘોડો પસંદ કરી તે ઉપર સ્વાર થઈ રાત્રેને રાત્રે આગળ ચાલી. નાયક જાણીને તેને કોઇએ હરકત કીધી નહિ, અને સવારે જયારે નાયકના ઘરનાં માણસોને તેના મોતની ખબર પડી, અને ત્યાર પછી તે ખબર આખા ગામમાં પથરાઈ, અને ગામના કેટલાએક લોકો કૈળારાણીને પકડવાને નિકળ્યા, ત્યારે તે ઘણે આઘે ચાલી ગઇ હતી. કૈળારાણીને ખાતરી હતી કે સવારે ગામના લોકો તેની પાછળ લાગશે, અને જો તે આગળ ચાલ્યાં કરશે તો કોઇ દહાડો પણ તે પકડાઇ જશે, એ દેહેશતથી એક ગામ આવ્યું ત્યાંના રાજા પાસે થોડા દહાડા સુધી રહેવાનો તેણે ઠરાવ કીધો. રાજાની આગળ તેણે પોતાની સઘળી

હકીકત કહી, અને તે સાંભળીને તેને એટલી તો દયા આવી કે પોતાને માથે ભારે જોખમ ખમીને તેને રાખવાનું કબૂલ કીધું. સંકટમાં આવી પડેલા માણસોને સહાયતા ન કરવી એમ કેમ થાય ? તેમાં વળી આશ્રય માગનાર સ્ત્રી એટલે ના કહેવી એ તો મુસ્કેલ જ.

જ્યારે કૌળારાણી તે ગામમાં શત્રુના ભયથી બચી, તે વખતે ભીલના નાયકના માણસો ઘોડા ઉપર બેસીને તેને પકડવાને આવતા હતા. એ ભીલ લોકોને, અલફ્ખાંએ પણ તેજ કામને માટે મોકલેલા સ્વારો મળ્યા તે બંને ટોળાંનાં માણસોએ માંહોમાંહે વાતચિત કરવા માંડી તે ઉપરથી મુસલમાન સ્વારોની ખાતરી થઇ કે જે રાણીને તેઓ શોધે છે તેજ નાયકને મારનાર છે. એ સઘળાઓ તે ગામ તરફ ચાલ્યા, પણ રસ્તામાં મોટી તકરાર તેઓ બન્નેની વચ્ચે થઇ. જો કૌળારાણી પકડાય તો તેને પોતાના ગામમાં લઇ જવી, અને નાયકનાં બઇરાં છોકરાંની સમક્ષ તેનો રીબીરીબીને પ્રાણ લેવો એવો તે ભીલનો મનસુબો હતો. મુસલમાન સ્વારોને એવો હુકમ મળેલો હતો કે તેને જીવતી પકડીને અલફ્ખાંની રૂબરૂ રજુ કરવી. હવે એ બે વાત શી રીતે બને ? માટે તેઓ માંહોમાંહે તકરાર ઉપરથી ગાળાગાળી ઉપર આવ્યા, અને તેમ કરતાં મારામારી ઉપર વાત આવી ગઇ. બંને તરફના કેટલા એક માણસો કપાઇ ગયા, અને જો બન્ને તરફના બે વૃદ્ધ માણસો વચ્ચે પડયા નહોત તો તેઓ સઘળા ત્યાંજ અનંતકાળ પર્યંત વાસો કરત; કૌળારાણી સુખેથી પોતાના બાપ પાસે જઇ પહોંચત; અને અલફ્ખાં ઘણો જ નાઉમેદ થઇ જાત. પણ એમ થવા દેવાની ઇશ્વરની મરજી નહતી. બે વૃદ્ધ માણસોએ એવું સમાધાન કીધું કે જે લોકો તેને પેહેલી પકડે તેઓ તેને લઇ જાય. બન્ને તરફના માણસોએ એ વાત કબૂલ કીધી; પણ મુસલમાન સ્વારો મનમાં ભીલો ઉપર ઘણા ખીજવાઇ રહેલા હતા, અને જો કદાપિ રાણી ભીલોના હાથમાં આવશે તો તેઓ તેને લઇ જશે, તેઓની સઘળી મેહેનત નિષ્ફળ જશે, તથા અલફ્ખાંને ખુશ કરી પોતાને ફાયદો કરી લેવાનો આવો પ્રસંગ ફરીથી આવશે નહિ, એ સઘળી વાત ઉપર નજર રાખીને તેઓએ ભીલ લોકોને નક્કી કરવાનો નિશ્ચય કીધો. પછી એક રાત્રે જ્યારે તેઓ સઘળા સુતેલા હતા તે વખતે મુસલમાન સ્વારો સંકેત પ્રમાણે એકદમ ઉઠયા, અને સઘળા ભીલ લોકોને કતલ કીધા. એ નિર્દય કામ ઊંઘતા

માણસો ઉપર કીધા પછી તેઓ ગામમાં પેઠા, અને ત્યાં રાણીની તજવીજ કરવા લાગ્યા. દૈવયોગે એવું બન્યું કે રાજાના હજામને તેઓએ પુછ્યું; અને સઘળા દેશોમાં હજામની જીભ ઘણી લાંબી તથા પેટ ઘણું નાનું હોય છે, તેથી તેણે તેઓને કહી દીધું કે ઇહાંના રાજાના મેહેલમાં એક બે દહાડા થયાં એક પરોણો આવેલો છે તેનો રાજાજીએ ઘણો સત્કાર કીધેલો છે. સ્વારોને નક્કી થયું કે એજ કૈળારાણી હશે તેથી તેઓએ રાજાને તુરત સંદેશો મોકલ્યો કે જે નવો માણસ તેની પાસે આવેલો છે તેને અમારે સ્વાધીન કરવો. શરણાંગતને શત્રુના હાથમાં આપી દેવો એ સમાન બીજું કાંઇ મોટું પાપ નથી એમ સમજીને તથા કૈળારાણીએ ઘણા કાલાવાલા કીધા તેથી દયા લાવીને રાજાએ થોડી વાર આનાકાની કીધી, પણ જ્યારે સ્વાર લોકોના ઉપરીએ ફરી કહેવાડાવ્યું કે અમારા કહેવા પ્રમાણે એકદમ કરશો નહિ તો આખું પાદશાહી લસ્કર તમારા ગામ ઉપર તુટી પડશે, તમારૂં સઘળું રાજ્ય ઉજાડ કરશે, અને તમને ગાદીએથી ઉઠાડી મુકશે, ત્યારે તે રાજા ભય પામ્યો, અને કૈળારાણીને એ સઘળી વાત સમજાવીને કહી. તેણે તે ગામમાંથી નાસી જવાનો ઠરાવ કીધો, પણ જો તે એ પ્રમાણે કરે તો મુસલમાન લોકોના મનમાં એવું આવે કે મેં તેને જાણી જોઇને જવા દીધી, અને તેઓ મારા ઉપર તેઓનો સઘળો ક્રોધ કાઢે તેથી તેણે દરવાનોને હુકમ આપ્યો કે જે અજાણ્યો માણસ ગામ બહાર જવાનું કરે તેને પકડી પાદશાહી સ્વારોના ઉપરીને સ્વાધીન કરવો. તે પ્રમાણે જ્યારે કૈળારાણી તે રાત્રે ગામ બહાર જવાનું કરતી હતી તે વખતે દરવાને તેને પકડીને તે ઉપરીને સોંપી દીધી. તે મરદના વેશમાં બઇરી છે એ જાણવામાં કાંઇ મુસ્કેલી પડી નહિ, અને જ્યારે એ પ્રમાણે નક્કી થયું ત્યારે તે કરણ રાજાની નાસી ગયલી રાણી સિવાય બીજું કોઈ નહિ હોય એમ તેઓને ખાતરી થઇ. પોતાની મેહેનત સફળ થઇ, તથા અલફખાં તેઓના ઉપર ઘણો પ્રસન્ન થશે એવી ઉમેદથી તેઓ કૈળારાણીને લઇ ઘણી ઝડપથી પાટણમાં આવી પહોંચ્યા. કૈળારાણી જીવતી હાથ આવી, તથા તેને અલાઉદીન પાદશાહ પાસે મોકલીશ તો તે ઘણો ખુશ થશે એ વિચારથી અલફખાંના મનમાં હર્ષ માયો નહિ. કૈળારાણીને બીજે દહાડે રાજમેહેલમાં લાવ્યા, અને ત્યાં તેને બીજી રાણીઓ પાસે ઓળખાવી. તેની ચામડીનો રંગ તડકાથી શામળો પડી ગયો

હતો, તથા તેણે જે મ્હોડા ઉપર રંગ લગાડયો હતો તેની અસર હજી સુધી કાયમ હતી, તેથી તેની ખુબસુરતી અલફખાંના સાંભળ્યા પ્રમાણે જણાઈ નહિ. બીજી રાણીઓના કહેવાથી તેને એક મહીનો મેહેલમાં રહેવા દીધી, અને એ પ્રમાણે થવાથી તેની મરજી વિરૂદ્ધ તેનું સુંદર રૂપ પાછું આવ્યું. મહીનો વિત્યા પછી અલફખાંએ તેને જ્યારે જોઇ ત્યારે તેનામાં આવો ફેરફાર થયલો જોઇને તે ઘણો જ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તેની અપ્સરા કરતાં પણ વધારે રૂપાળી કાંતિ જોઇને તેનો જીવ ઘણો આકુળ વ્યાકુળ થયો. તેની આગળ તે સૌંદર્યના એક માનવી અવતાર, આરસની એક પુતળી જેવી ઉભી રહી. તેને અલાઉદીન પાદશાહ પાસે મોકલી દેવાનો તેનો મનસુબો છે તે તેને કહી સંભળ્યાવ્યો, અને દિલ્હીમાં જઇ પાદશાહના જનાનખાનામાં મુખ્ય રાણીની મિસાલે રહેવા જવાની તૈયારી કરવાને તેને કહ્યું. કૌળારાણી માઠામાં માઠા સમાચાર સાંભળવાને તૈયારજ હતી તેથી આ વાત જાણતાં જરા તે ગભરાઇ નહિ, પણ ડોકું હલાવીને પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઇ. થોડા દહાડા પછી શેહેરમાં એક મોટી ધામધૂમની સાથે સ્વારી નીકળી, ત્યારેજ પાટણ શેહેરના લોકોએ જાણ્યું કે ગૂજરાતની રાણી, અતિ રૂપાળી કૌળા દેવી, મ્લેચ્છ પાદશાહનો મેહેલ શણગારવા જાયછે. લોકો તે સ્વારી જોવાને કોઇ બાહાર આવ્યા નહિ. સઘળા ઘણા મોટા શોકમાં પડ્યા. કૌળારાણીનું અંતઃકરણ લોકોની પ્રીતિ જોઇને ભરાઇ આવ્યું. અને પોતાની જન્મભૂમી હવે છોડવાનો વખત આવ્યો એ દુઃખથી તેના મન ઉપર એવી તો અસર થઇ કે તે ઘણા જોરથી રડી, અને નીચે પ્રમાણે તેણે વિલાપ કીધો.

લલિત છંદ.

કરણ રાજ તું, કયાંહરે ગયો; નગર છોડીને, શીદરે રહ્યો;
કરમ ફૂટિયું, પ્રાણ જાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
તુજવિના હવે, અન્ન ના ગમે; મન તણી મહા, વેદના દમે;
દરદ તાહરૂં, ના ખમાયરે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
કરમની કથા, જાય ના કથી; દુઃખ સમુદ્રનો, પાર તો નથી;
ફિકર ચિત્તમાં, ના સમાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.
કનકદેવલી, કયાંહરે હશો; રઝળતી મૂકી, કયાં હવે જશો;
ધીરજ છાતિમાં, ના રખાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાયરે.

રજપૂતો તમે, ન્યાત જાત રે; સકળ સ્નેહિઓ, માત ભ્રાત રે;
વિરહ તે તણો કેમ થાય રે? સુખ સદા ગયું, હાય હાય રે.
પરમ પ્રીય જે, બાપ તેમણે; કસર ના કિધી, મૂજ કારણે;
વચન મીઠડાં, ના ભુલાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાય રે.
ગુજર દેશ રે, જન્મ ભૂમિ તું; અવતરી ત્યહાં, પાપણી જ હું;
અધમ લોકને, હાથ જાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાય રે.
ધરમ મૂકિને, મ્લેચ્છ થાઉંછું; કુળવિચાર સૌ, છોડી જાઉંછું;
તુરકડા વચે, ના વસાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાય રે.
ઘરધણી મુઓ, દીકરી ગઇ; નગર છોડિઓ, ભ્રષ્ટ તો થઇ;
અખુટ પાપ તે, ના કપાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાય રે;
અખિલ વિશ્વમાં, તુંજ જે ધણી; અકળ ઇશ જે, છે દયા ઘણી
તુજ કૃપા થકી, શાંતિ થાય રે; સુખ સદા ગયું, હાય હાય રે;

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સૃષ્ટિમાં જે ઘણાં રમણિક સ્થળો જ્યાં અપ્સરાઓ પણ રમવા આવે, તથા સ્વર્ગવાસીઓને પણ વાસો કરવો ગમે, એવા એક રળિયામણા સ્થળમાં એક કિલ્લો બાંધેલો હતો, અને તેની નીચે એક સુંદર નાનું શેહેર વસેલું હતું. એ શહેરની ચોતરફ ઊંચા ઊંચા પહાડોનો કોટ થઇ રહેલો હતો; અને શેહેરનાં ઘરો વચલા પોલાણમાં ચઢતાં ઉતરતાં ઘણાં જ ખુબસુરત હારબંધ બાંધેલાં હતાં. આ શેહેરને પહાડોને લીધે પરમેશ્વર તરફથી રક્ષણ થયલું હતુ તોપણ તેનો વધારે બચાવ કરવા સારૂ તેની આસપાસ ફરતો ઘણો મજબૂત પથ્થરનો કોટ હતો, અને તેની સાથે વળી એક ઊંચી ટેકરી જેની નીચે સઘળું શહેર આવી રહ્યું હતું, તે ઉપર એક કિલ્લો બાંધેલો હતો. એ શહેરનું નામ **બાગલાણ** હતું, અને તે દેવગઢના રાજા **રામદેવ**ના તાબામાં હતું. કિલ્લો ઘણો મજબૂત તથા શોભીતો હતો, અને તેમાં રેહેવાને સારૂ ઘણો વગ હતો. વળી તેની આસપાસની જગા પણ એવી શોભાયમાન હતી કે તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કોઈ મોટા કવિની કલ્પના શકિતથી પણ થઈ સકે નહિ. ચોતરફ ઊંચાઊંચા પહાડો હતા અને તેઓ સૂર્યોદય અથવા સૂર્યાસ્ત થતી વખતે એવા તો મનોહર લાગતા કે

તે જોવાને જેટલો શ્રમ તથા પૈસો ખરચ કરીએ તેટલો સઘળો વળી જાય. તેઓની ઉપર પુષ્કળ ઝાડી હતી, અને સાગ, આંબા, વગેરે ઝાડો નાટકશાળાની બેઠકની પેઠે એક ઉપર એક ઉગેલાં હતાં તે જોઈને આંખને આનંદ તથા સંતોષ ઉપજતો હતો. એ ઝાડીઓમાં વાઘ, રીંછ વગેરે રાની પશુઓ નિરંકુશ અમલ ચલાવતાં હતાં, અને તેઓના રાજ્યપદ વિષે તકરાર લેનાર માણસ ત્યાં કવચિતજ આવતું હતું. નાનાં મોટાં પક્ષીઓ ઘણા મધુર નાદથી તે સ્થળને ગજાવી મુકતાં, અને તેઓનાં સુંદર રંગબેરંગી પીંછાંનો ઝળકાટ તડકામાં પડતો તે જોઇને ઈશ્વરની લીલાથી મન વિસ્મિત થયા વિના રેહેતું જ નહિ. વળી ઠેકાણે ઠેકાણે નાની નાની નદીઓ વેહેતી હતી, અને જ્યારે તેઓ ઊંચી જગાએથી ઉતરતી, અને પથરાઓ ઉપર અથડાતી, નાના છોડવા તથા ફુલોને છુંદતી, તથા પહાડોના ઘસારાથી પડેલા નાના કાંકરાઓમાં રમતી આગળ ચાલતી, ત્યારે તેમની સ્થિતિ જોઇને આપણને આપણી બાલ્યાવસ્થા યાદ આવ્યાવિના રેહેતી નહિ. બીજી કેટલીએક નદીઓ ઊંચા ટેકરાઓ ઉપરથી નીચે પડતી તેના મોટા ધોધવાથી જે ગર્જના થઈ રહેતી, તેના ઉપર ફીણના જે ગોટા આવતા, અને તેના ઉપર જ્યારે સૂર્યનાં કિરણ પડતાં ત્યારે તેઓનું વક્રીભવન થઇને તેઓમાંના સાત જુદા જુદા રંગો છૂટા પડીને ઇંદ્રના ધનુષ્ય જેવો આકાર ત્યાં થતો તે ઘણો જ આશ્ચર્યકારક લાગતો હતો. એવા ધોધવાઓ નીચે પડીને આગળ વેહેતા, કેટલાએક નીચે પડી ત્યાં એકઠા થઈ રેહેતા, એટલે ત્યાં નીતર્યું કાચ જેવું તળાવ બનતું, અને કેટલીએક નદીઓના જુસ્સાથી જમીન ઘસાઇને ત્યાં મોટી મોટી ખાઇઓ થતી, અને તેમાંથી તેઓ વિજળીને વેગે દોડતી. જ્યારે ચોમાસામાં અષાડ મહીનામાં વાદળાંથી ઘોર ઘટા થઈ રહેતી, તથા વિજળીના ચમકારા અને મેઘગર્જનાના કડાકા થતા ત્યારે તે જગાનો દેખાવ ખરેખરો દબદબા ભરેલો તથા ભયાનક થઈ રહેતો હતો. વાદળાં તો જાણે આપણા પગ નીચે ગોટાને ગોટા અથવા ધૂમરની પેઠે પથરાયલાં દેખાતાં હતાં, અને તેઓ પીગળીને પાણીનાં ટીપાં થઈ નીચે પડતાં તે આપણને લાગતું જ નહિ. વિજળી ઝાડ અથવા ટેકરીઓની ટોચથી ખેંચાઈ આવીને પડતી તે વખતે પથ્થરોના ફાટવાથી તથા ઝાડોના પડવાથી મોટા મોટા અવાજ થતા હતા. વળી ગર્જનાના શબ્દ પણ એક પહાડ ઉપર અથડાઈ બીજા ઉપર પડતા, અને ત્યાંથી અથડાઈ ત્રીજાને લાગતા, અને એવી રીતે થયાથી ગડગડાટના કડાકાને કડાકા કેટલીએક

ાર સુધી પોહોચ્યાંજ કરતા. વરસાદ પણ ત્યાં એટલો બધો વરસતો કે ેનો ખ્યાલ મેદાનમાં વસનારાઓથી થઈ સકે નહિ. એ સઘળું પાણી મેકઠું થઈ નદીઓમાં વહેતું તેથી તે સઘળાં ઝરણો ભરપૂર થઈ જતાં હતાં. ંનાળાના સખત તાપથી ઝાડો બળી ગયલાં હોય, પથ્થરો તપી ગયેલા ાય, તથા પહાડો જેવા ખાવા ધાતા હોય એમ દેખાતા હોય ત્યાં સઘળે ીલુંકુંજાર થઈ રેહેતું. ઝાડો ઉપર આકાશમાંથી વૃષ્ટિરૂપી અમૃત પડતું, તેથી ઓ સજીવન થઈ પાછાં પ્રફુલિત થઈ શોભાયમાન દેખાતાં, તથા પાણીનો ુષ્કળ મારો હોવાથી સઘળે થંડક થંડક થઈ રેહેતી. તથા શીતળ વાયુમાં ગણિત ફુલોની સુગંધ ઘસડાઈ આવતી. 'ડુંગર દૂરથી રળિયામણા' એ જે હેવત છે તે તે વખતે ખોટી પડતી, અને તેઓ આઘેના કરતાં પાસેથી ધારે રળિયામણા દેખાતા હતા. એવી જગાએ જે કિલ્લો હતો તેમાં ક અંદરના ઓરડામાં બે જણાં બેઠાં બેઠાં વાત કરતાં હતાં.

એ બે જણમાંથી એક પુરૂષ તથા એક સ્ત્રી હતી. પુરૂષ હતો તેની ંમર ચાળીશ વર્ષની લગભગ હતી, પણ તેટલા કાળની અસર સાધારણ ાણસના શરીર ઉપર જોવામાં આવેછે તે કરતાં તેની ઉપર વધારે દેખાતી ્તી. કોઇપણ તનદુરસ્ત માણસની જુવાની ચાળીશ વર્ષે જતી રેહેતી નથી. ને કેટલાએક દેશમાં તો તે વખતે માણસ ભરજુવાનીમાં ગણાયછે. પણ તે ુરૂષનાં વર્ષ વધારે ઝડપથી દોડયાં હતાં, તથા કાળચક્રનો ઘસારો તેના પર વધારે થયો હતો. તેનું શરીર ૫૦ અથવા ૫૫ વર્ષની ઉમરના ાણસના જેવું દેખાતું હતું. ઘણી ચિંતાથી તેના ગાલ બેસી ગયલા હતા, થા સર્વાંગે નિમાળા સફેદ થઈ ગયા હતા; તોપણ તેની આંખમાંથી ુસ્સો હજી મરી ગયલો નહતો, અને તેના બન્ને ડોળા અગરજો ઊંડા પડેલા તા તોપણ તેઓમાં હજુ શરાતનનું તેજ હતું. તેની શિકલ ઉપરથી હજી જણાતું તું કે તેનામાંથી તેનો અવિચારી હઠીલો સ્વભાવ ગયલો નહતો. તેનો સઘળો ખાવ માન આપવા યોગ્ય હતો, અને તેણે કોઇ વેળા સારા દહાડા ેયા હોય એમ તેને જોતાં જ જણાતું હતું.

એ માણસ કોણ હતો તે વાંચનારાઓએ જાણ્યું તો હશે. તેને હીવાર મળ્યાંને આજે લાંબાં નવ વર્ષ થયાં હતાં તોપણ ઉપલા ટુંકા ર્ણનથી તે ઓળખાઇ આવ્યો હશે. તે આપણો મિત્ર કરણ વાઘેલો જરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા હતો. જે દહાડે પાટણની પડોશમાં ર-

જપૂત સૈન્ય કપાઇ ગયું, જે દહાડે મ્લેચ્છ લોકો જય પામી આખા ગૂજરાતનું રાજ્ય લઇ બેઠા, જે દહાડે માધવનું વેર તૃપ્ત થયું, અને જે દહાડે ગૂજરાતના શૂરા સાંમતો અણહિલપુરને છેલ્લા રામરામ કરી ઘોડા દોડાવી મૂકી દેશ છોડી ચાલ્યા ગયા, તે દહાડે કરણ મરણતોલ ઘાયલ થયો, અને તેને ઓળખીને હરપાળ તેને સાંઢણી ઉપર બેસાડીને ગૂજરાતની સરહદપાર લઇ જવાને નીકળ્યો એ સઘળું આપણે કહી ગયા છીએ. જ્યારે કરણ બાગલાણ શેહેર આગળ આવ્યો, ત્યારે તે થાકથી તથા ઘાથી એવો અશક્ત થઇ ગયો હતો કે તેનું આવર્દા પૂરૂં થવા આવ્યું છે એમ જાણી હરપાળે તેને તે શેહેરમાં રાખ્યો, અને તેની એવી અવસ્થાના સમાચાર રામદેવને દેવગઢમાં કેહેવડાવ્યા. નિર્બળને આશરો આપવો એ રજ ા તથા તે વખતના રાજાઓનો મુખ્ય ગુણ હતો; અને અગરજે તે હીના પાદશાહનો ઘણો ધાક હતો, અને તેને આશ્રય આપ્યાથી અલ• ઘણો ક્રોધ ચઢશે એમ તે નક્કી જાણતો હતો તોપણ આવી વખતે થી દુર્દશામાં આવી પડેલા તેના કરતાં સઘળી વાતે શ્રેષ્ઠ એવા તના રાજાને મરવાને નિરાંતની જગા આપવાની તેનાથી ના કેહેવાઇ ત્યાં રેહેવાની રજા મળી એટલે તેને તે કિલ્લામાં રાખ્યો, અને જે વૈદ્યો મળી આવ્યા તેઓના ઉપચાર કરવામાં આવ્યા. પણ ઘા ઘણા કારી વાગેલા, તથા તેના મનમાં મહા ભારત તોફાન ચાલતું, તે સાથે આ સઘળા બનાવથી તેની નિદ્રા અથવા આરામનો પણ નાશ થયો હતો, તેથી અગરજે મો.. તો અટક્યું તોપણ પીડા ઘણી જ વાર પોંહોંચી, અને વૈદ્યોના ઉપાય તેના ઘા ઉપર કેટલીએક વાર સુધી તો બિલકુલ ચાલ્યા જ નહિ. જ્યારે તે શરીરની તથા મનની પીડાથી ટળવળતો તથા બરાડા બરાડ પાડતો હતો, જ્યારે તે મહા વ્યથામાંથી છૂટવાને સારૂ ક્ષણેક્ષણે મૃત્યુની પ્રાર્થના કરતો હતો તે વખતે પરમેશ્વરે તેની સામું જોયું. તેનું આટલું કષ્ટ જોઇને પરમ દયાળુ ઇશ્વરને કરૂણા આવી. તેના દુ:ખરૂપી અરણ્યમાં સુખનો પાણીનો ઝરો દેખાયો. તેની અવસ્થાના અંધકારમાં શાન્તિનું કિરણ પ્રકાશ્યું. તેની દુર્દશાની તપેલી ભોંય ઉપર દિલાસારૂપી ઓસનાં ટીપાં પડ્યાં, અને આફતનો શેતાન તેને ઉપદ્રવ કરતો તેમાંથી તેનું રક્ષણ કરવાને બે ફિરસ્તા જાણે આકાશમાંથી ઉતર્યાં.

જ્યારે કૌળારાણીએ મેહેલને આગ લગાડી ત્યારે તેની બે નાની

દીકરીઓ કનકદેવી તથા દેવળદેવીને તેણે એક ચાકરને સોંપી પોતાના બાપ પાસે ઝાલાવાડમાં મોકલી હતી. રસ્તામાં તે ચાકરને ખબર મળી કે કરણ રાજા હજી જીવે છે, તથા તે બાગલાણમાં રહેલો છે, તે સાંભળીને તેણે તેનો રસ્તો બદલ્યો, અને તેના મહા ભારત દુઃખમાં તેની પુત્રીઓના મેળાપથી તેને જે સુખ થશે તે ઉપર વિચાર કરીને, તથા છોકરીઓ ઊપર માના બાપ કરતાં પોતાના બાપનો વધારે હક છે એમ જાણીને તેઓને તેની પાસે લઇ જવાને નીકળ્યો. રસ્તામાં ઘણીએક અડચણો ભોગવીને તથા ઘણાંએક સંકટોનું નિવારણ કરીને અંતે તે બાગલાણના કિલ્લા પાસે સહી સલામત પોહોંચ્યો, અને કરણ રાજાની બે બાથમાં તેની કુમળી વયની બે દીકરીઓ ભરાઇ. આવી વખતે આવી અવસ્થામાં બાપ તથા દીકરીઓનો મેલાપ થયો તે વખતે તે દુર્ભાગ્ય રાજાને બેહદ આનંદ થયો તેનું વર્ણન થઇ સકતુ નથી. મોટી છોકરી આઠ ... હતી તે ઘરમાં સઘળું સ્ત્રીનું કામકાજ કરતી અને તેની સંભાળથી તેની ઘરબાબતની સઘળી ગોઠવણથી કરણ રાજાના ઘા ધીમે ધીમે લાગ્યા, અને તે કેટલીક વાર પછી બિલકુલ સારો થયો. માણસના વાસ્તે બઇરાં કેટલાં અગત્યનાં થઇ પડે છે તે જ્યાં તેમની ખોટ ત્યાં જ જાણવામાં આવે છે. તેઓનો ઉપયોગ ઘણા લોકો બરોબર સમજતા નથી, તથા તેઓની કિમ્મત જોઇએ તેટલી તેઓ કરતા નથી. માણસ અને બઇરીના ગુણોમાં પરમેશ્વરે મોટો તફાવત રાખેલો છે. અગર જો કેટલાએક માણસોમાં બઇરાંના ગુણો અને કેટલીક સ્ત્રીઓમાં માણસના ગુણો હોય છે, તોપણ તેઓ સાધારણ નિયમથી ઉલટાં છે. સામાન્ય નિયમ તો એવો છે કે પુરૂષોમાં કામકાજ કરવાના અને એવા બીજા સખત ગુણો હોય છે; અને સ્ત્રીઓમાં સહન કરવાના અને નરમ ગુણો માલમ પડે છે. દયા, મનની કોમળતા, ધૈર્ય, વગેરે બીજાને સુખી કરવાને જરૂરના ગુણો ઘણું કરીને સ્ત્રીવર્ગમાં વધારે હોય છે. એજ કારણને લીધે તેઓ ઘર ચલાવવાને તથા પોતાના ધણીને સુખ ઉપજાવવાને વધારે લાયક છે. જ્યારે માણસ કોઇ આફતમાં આવી પડે છે ત્યારે તેને બઇરી સિવાય બીજું કોઇ શાંત કરી સકતું નથી. જ્યારે તેના મનમાં જુસ્સો ચઢી જાય છે ત્યારે તેની મનોવૃત્તિઓને નરમ પાડવાને તેને જ ઈશ્વરે સર્જેલી છે; પણ વિશેષે કરીને જ્યારે તેના ઉપર મંદવાડ આવી પડે છે, જ્યારે

ે નાના બાળકની પેઠે બરદાસ્ત લેવી પડે છે, જ્યારે તેનો સ્વભાવ
ઢીયો થઇ જાય છે કે તેનો બોલ બીજા કોઇ સાંખી સકતા
વખતે બઇરીનું ખરેખરૂં કામ પડે છે; તેજ વખતે તેની ખરી
ા છે; અને તેજ વખતે તેનું દુઃખ મટાડવાને પરમેશ્વરે તેને
એમ પુરૂષને લાગે છે. તેની ચાકરી કરવાની રીતથી જ અર્ધું
ાય છે. તેના મધુર શબ્દો રામબાણ ઓસડ જેવા થઇ પડે છે,
મ હાથ શરીર ઉપર ફરે છે એટલે જ ઘણી થંડક થાય છે.
જીંદગીના હરેક ભાગમાં સ્ત્રીથી સુખ મળે છે. નાનપણમાં
ીી જ જરૂર હોય છે, બલકે તેના આવર્દાનો આધાર ઘણું
ના અથવા એવી બીજી કોઇ સ્ત્રી હોય છે. મોટપણે તેની પત્નીવડે
રૂપી સાગરમાં વધારે ચેહેનથી સફર કરી સકે છે, અને જો કમન-
ા તેની સ્ત્રી તેના પેહેલાં મરણ પામે તો કેટલુંક સ્ત્રીનું કામ તેની છોકરી
વી સકે છે. કરણ રાજાને પણ તેજ પ્રમાણે થયું. કનકદેવીનું સઘળું
પોતાના બાપને આરામ કરવા તરફ તથા તેની પીડા જેમ બને તેમ
ઓછી કરવા તરફ હતું, અને તેમ કરવા સારૂ તેની ઉમર પ્રમાણે તેનાથી
જેટલો બની સક્યો તેટલો તેણે શ્રમ કીધો, અને પરમેશ્વરની કૃપાથી તે
સઘળો સફળ થયો. નાની છોકરી જે દેવળદેવી હતી તે તે વખતે માત્ર
ચાર વર્ષની હતી તેથી તેનાથી પોતાની બેહેનના જેવું કામ થઈ સકતું
નહતું, તોપણ તેના બાળપણના જુદા જુદા ખેલથી, તેના કાલા કાલા
ાલથી, તથા ખરા દિલથી પોતાના બાપને ખુશ કરવાને તે જે પ્રયત્ન
તી હતી તેથી કરણ રાજાને અર્ધો આરામ થયો. એ બે છોકરીઓ
ા બાપને ખરેખરાં રત્નો હતાં, અને અગરજો તેણે દુનિયામાં સઘળું
ખોયું હતું તોપણ તે મોટો ખજાનો તેને નસીબે રહી ગયો હતો. તેઓ
તેના ઘા ઉપર થંડા મલમના જેવી હતી. જેમ ભુખ્યાને અન્ન, જેમ
તરસ્યાને પાણી, જેમ દરદીને ઔષધ, તેમ કરણ રાજાને એ બે છોકરીઓ
હતી. જેમ જેમ સઘળી દુનિયાએ તેનો વધારે ત્યાગ કીધો તેમ તેમ
તેઓએ તેને પ્રેમની જાળમાં વધારે સાંકળી લીધો. જ્યારે બીજા લોકો
તેને આડી આંખે જોવા લાગ્યા તે વખતે તેઓ પ્રીતિથી ભરપૂર નેત્રથી
તેને નિહાળતી હતી. જ્યારે તેના ખોટા મિત્રો લીલાવનના સૂડાની પેઠે
ઉડી ગયા ત્યારે ઇશ્વરે તેને શુદ્ધ પ્રેમવાળી મેળવી આપી, અને

જ્યારે તેના ચાકરો, સિપાઇઓ, વગેરે કામ કરનારા જતા
તેને ભાડુતીએણુ નહિ પણ ખરા હેતવાળી મદદ કરનાર પુત્રી

એ પ્રમાણે કરણનું સુખ માત્ર પાંચ વર્ષ સુધી પોંહોંચ્યું.
ગતિ અકળ છે, તથા તેનાં કામોનાં કારણો શોધી કઢાય
આટલું બધું સંકટ ભોગવ્યા પછી કરણ રાજાને જે થોડું સુ
તેને ઘણી મુદ્દત સુધી અથવા તેના જીવતાં સુધી પોંહોંચશે
રાખવામાં આવે, અને ઇશ્વર મરતાને વધારે મારશે નહિ એ
પણ એ આશા તથા કલ્પના ઘણીવાર ખોટી પડે છે. માણસ ઉ
આવી પડે છે ત્યારે ઘણું કરીને સામટું જ આવી પડે છે, અને
કૃતોમાં જે માણસ પોતાનું ધૈર્ય છોડતો નથી, તથા પરમેશ્વર
દૃઢ વિશ્વાસ, જરાપણ ડગતો નથી તે માણસ ખરેખરો ધર્મી,
ખરેખરો ઇશ્વરનો ભક્ત જાણવો. માણસના વિશ્વાસની તથા ભક્તિ
પ્રમાણે પરમેશ્વર પરીક્ષા લે છે તેમાંથી ઘણા જ થોડા પસાર થાય છે.
તો કરણ રાજાનો વારો આવ્યો, અને જે વખતે તેનાં આગલાં દુઃખોના
ઘા પૂરાપૂરે હજુ રૂઝાયા નહતા, તથા જે વખતે તેણે સુખનો જરા સ્વાદ
ચાખવા માંડયો હતો, તે વખતે તેને એક બીજો કારી જખમ લાગ્યો.
મોતના દૂત તેના એકાંત કિલ્લા ઉપર ઉતર્યા, અને એક ઝપાટો મારી
તેની વાહાલી છોકરી જે કનકદેવી, હમણાં તેર વર્ષની થઈ હતી, જે
તેનાં સઘળા સુખનું મૂળ હતું, જે તેની નિર્બળ અવસ્થાનો આધાર હતે
તેને ઘસડી ગયા. આ અકસ્માત્ આવી પડેલા દૈવકોપથી કરણને
મહાવ્યથા થઈ તેનું વર્ણન કરવાની કાંઇ જરૂર નથી. તે યથાસ્થિ
થઇ સકે પણ નહિ; થાય તોપણ તેથી વાંચનારાઓને સંતાપ
માત્ર ઉપજે તેથી તે ઉપર પડદો ઢાંકી દઇ બીજાં ચાર વર્ષ કૂદી જઇને
ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૬ ના વર્ષના અષાડ મહીનામાં કરણ તથા તેની નાની
છોકરી દેવળદેવી એક ઓરડામાં એકલાં બેઠાં હતાં તે વખતનો દેખાવ
બતાવવાને પ્રયત્ન કરીએ.

દેવળદેવી તે વખતે તેર વર્ષની ઉમરની હતી, અને તેનું રૂપ
કોઇ રંભા અથવા અપ્સરાને લજવે એવું હતું. તેની ચામડીનો રંગ એવો
તો ગૌર હતો, તથા તેમાં તેના લોહીના રાતા રંગનો એવો તો આભાસ
પડતો હતો કે તેને જોઇ કોઇ ગુલાબનું ફુલ પણ પોતાનું માથું નીચું

લીધે
બાળા
સંબંધ થ.
ભૂલી જાય ‹
ન થાત એ
જે સારી અવ:
થયું એમ માન
આવી સ્વ-
એ ઉત્કૃષ્ટ વૃત્તી સ
દૃઢ પ્રીતિ આ દુનિય
અનુભવ નથી તેનાથી
લગ્ન થવાને લીધે તેઓ
છે; જ્યાં પૂજ્ય તથા પૂ.
જ્યાં લગ્નનો મુખ્ય ઉદ્દેશ
ધંધો ઉપાડી લેવો, અને છો
ઉત્તમ ઉપયોગ લોકો જાણતા ન
થયા તથા ઘર ઉખડી ગયું એ
રડેછે; જ્યાં વહુના મરણ પછી
તેનો સ્વામી મન દોડાવેછે, ત્યાં
અને જીંદગીની સાથે મળી જનાર ઉ
બાળકપણમાં પરણ્યાં એટલે જે વ
રંભ થાય છે, તે વખતે આ પવિત્ર
અનુભવ પણ થયો ના હોય એટલે તે
સૃષ્ટિનો એવો નિયમ છે કે કોઇપણ વસ્તુ
તે વસ્તુની કિંમત જાણવામાં આવે છે; પણ
તથા છોકરીઓના હૃદયમાં શુદ્ધ, તથા પરિપકવ
આવતો નથી. તે વખત આવ્યા પેહેલાં જ કૃત્રીમ
પ્રવેશ કરેછે તેથી પરિપકવ તથા સ્વાભાવિક પ્રેમની
આવે નહિ એમાં શું આશ્ચર્ય? જેઓ આ અપૂર્ણ
છે તેઓને એ ઊંચી જાતના પ્યારની ખુબી કેમ સ

સંગ જ
,રતા તથા
.ઇ તે તો
.ગ્ન થાયછે
. નાશ કરીએ
.ાઇ સારો ધંધો
કરી રાખવાં,
તે બરોબર આવી
એ સઘળી પ્રેરણાઓ
.ક્ત શરીરની ઇંદ્રિઓની
.હારના ભાગ સાથે માત્ર
મનના ગુણોની બીલકુલ
. પ્રમાણેની નથી. જ્યારે
.ુા તથા સ્વભાવ એકેકમાં
યયલી પ્રીતિ ઉપર ઇંદ્રિઓની
.માં આ સંસારનો કાંઇ ભાગ
. બિલકુલ હોયછે, ત્યારે જ તે
. પ્રીતિ વ્યાપેલી હોયછે તે બહારના
નથી. જેમ તે અબળાનું અશક્તપણું
તેને સુખ આપવાની તેની આતુરતા
.ારે તેમ તે અવસ્થામાંથી તેને છોડાવવાની
.ર કરવાની હોંસ વધારે થાયછે. જેમ એ
તે વધારે દૃઢ થતી જાયછે. અને કદાપિ આ
.ી ભોગવાય તોપણ પરલોકમાં તે નિઃસ્વાર્થ
. ખરા દિલથી આશા રાખેછે. અરે ! આ
.ણવામાં તથા અનુભવમાં આવે તો જગતમાં
.જાય ! સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખો માણસના
. એ પ્રીતિ એક સુખ ઉપજાવનાર છે, દુઃખના
.લેયું છે, તથા ડૂબતા માણસને તે એક દોરડા જેવી છે.
.ર્થે એ સ્વચ્છ પવિત્ર પ્યાર તેનામાં મૂકેલો છે તેનો

સારે રસ્તે ઉપયોગ માત્ર કરવો જોઇએ. એક અશક્ત, આંધળા, મૂગા, તથા દુનિયામાં નકામા જેવા છોકરા ઉપર તેની માનો કેટલો બધો પ્યાર હોયછે? જેમ જેમ તે છોકરાનું પરાધીનપણું વધારે તેમ તેમ તે પ્યાર મજબૂત હોય છે. એ પ્યારમાં કાંઇ સ્વાર્થ તો હોતો જ નથી. તે શુદ્ધ પ્રીતિનું એક નિર્મળ ઝરણુ છે. બે વૃધ્ધ વરવહુની પ્રીતિ પણ કંઇક તેના જેવી હોયછે, તેમાં વિષય વાસનાનો મિશ્ર હોતો જ નથી. સમાન વયના તથા સરખી અવસ્થાના બે પુરૂષોની સાચી મિત્રાચારી પણ એજ પ્રકારની હોયછે. તેઓના આત્માનો સંયોગ થયલો હોયછે; તેમાં સ્વાર્થરૂપી નબળું બંધન જોવામાં આવતું નથી. જેમ કચરાને ધોઇ સાફ કરીને તેમાંથી સોનાનાં રજકણો કાઢવામાં આવે છે, જેમ મરડિયા કાંકરા જેવી વસ્તુને ઘસીને તેના ઘણા સ્વચ્છ પાણીદાર હીરા બનાવવામાં આવે છે, તેમ સ્વાર્થી પ્રીતિમાંથી સ્વાર્થ-રૂપી કચરો કાઢી નાખી તેને નિર્મળ કરી તેનો અતિ વિસ્તાર કરવો, એટલે પછી જે પ્રીતિ બને તેજ આપણે સઘળાએએ પરમેશ્વર ઉપર રાખવી.

દેવળદેવી તેર વર્ષની હમણા થઇ હતી, અને તેના હૃદયમાં પ્રેમ વિકાર ઉત્પન્ન થયો હતો. એ નવી વૃત્તિ પેદા થવાથી ઉપર જે સઘળા ફેરફાર કહ્યા તે તેનામાં થયા હતા. આવી એકાંત જગામાં તે રેહેતી હતી તેથી તેના બાપ, ચાકર, તથા ગામના કેટલાએક માણુસો સિવાય બીજા કોઇ પુરૂષ તેના જોવામાં આવતા નહતા. તેના બાપની આવી અવસ્થા હોવાને લીધે તેને સ્વયંવર મંડપમાં કોઇ મનગમતા પુરૂષના ગળામાં વરમાળ ઘાલવાનો સમય આવશે એવો સંભવ નહતો, તથા કોઈ યોગ્ય વર તેને વરવાને તેના બાપને કેહેણુ મોકલશે એમ પણ લાગતું નહતું. એ વિચારથી તે ઘણી જ ઉદાસ રેહતી, અને જો પરમેશ્વરે તેના ઉપર દયા લાવીને એ વિષે કાંઇ પણ આશા બતાવી તેને પુખી કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો ન હોત તો તેનો ધીમે ધીમે ક્ષય થાત. એક સુશોભિત ઝાડ તેના પૂર બહારમાં માંહેથી કીડાના કોતરવાથી એકદમ તૂટી પડે છે તેમ તે કોઇ દહાડો કામરૂપી કીડાથી ખવાઈ જાત, અને કોઇના કહ્યામાં ના આવે એવા કારણુથી તેનો અકાળ મૃત્યુથી અંત આવત. પણ એમ થવાનું સર્જીત નહતુ. દેવળદેવીની જીંદગીમાં તો ઘણાએક ફેરફાર થવાના હતા તેથી એક ખુણામાં તે પડી રહે એવું ઇશ્વરે નિર્માણ કીધુ નહતુ.

તે વખતે એવું બન્યું કે બાગલાણથી આસરે દશ કોશ ઉપર એક

વાઘ અને વાઘણે રાહ પાડી. તેઓએ આસપાસનાં ગામોનાં ઢોર એટલાં તો મારી નાખ્યાં, તથા લોકોમાં એટલો તો ત્રાસ પાડયો કે તેને મારવાને ગામેગામથી લોકો એકઠા થયા; પણ તે એવાં વિકાળ, જોરાવર તથા ચપળ હતાં કે તેમને મારવામાં કેટલાએક લોકોના પ્રાણ ગયા તોપણ તેઓમાંથી એક પણ મુવું નહિ. એ વાઘોની વાત દેવગઢના રાજાને કાને પડી તેથી તેણે પોતાના બે છોકરા ભીમદેવ તથા શંકળદેવને તેઓને મારવાને તથા લોકોને નુકશાન થતું બચાવવાને મોકલ્યા. ભીમદેવની ઉમર આશરે ૨૫ વર્ષની હતી, અને બાહાદુરીમાં તે રજપૂતના નામને એબ લગાડે એવો ન હતો. બીજો શંકળદેવ હતો તે રૂપમાં તથા શૂરાતનમાં ઈંદ્રના જેવો હતો, અને તેના ગુણો તથા સ્વભાવ ઊંચી જાતના રજપૂતને શોભા આપે એવા હતા. તે હજુ પરણેલો નહતો, અને તેના ચિત્તને આકર્ષણ કરે એવી કોઇ સુંદરી તેના જોવામાં હજુ આવી નહતી. તેઓ બંને હાથી ઉપર સ્વાર થઈ બાણ, ભાલા વગેરે શસ્ત્ર સજી કેટલાંએક માણસો સાથે લઇ નિકળ્યા; અને બે દહાડે બાગલાણની પડોસમાં તેઓએ મુકામ કીધો. કરણરાજાને પણ શિકારનો ઘણો શોખ હતો, તથા એવાં કામોમાં પડયાથી તેના દુઃખમાં થોડી વાર ઘટારો થશે એમ જાણીને તેઓએ તેને સંદેશો મોકલ્યો, અને પોતાની સાથે આવવાની તેને વિનંતી કીધી. કરણરાજાએ પણ કાંઇ કામ જડે તો તેમાં પડી કાળ નિર્ગમન કરવાનો ઠરાવ કીધો હતો, તથા જે કામોમાં શૂરાતન દેખાડવાનો પ્રસંગ આવે તે કામો ઉપર તેને ઘણો શોખ હતો તેથી શિકારમાં જવાને તેણે કબુલ કીધું. તેણે હજુ સુધી દેવળદેવીને વીહીલી મૂકી નહતી તેથી તેને એકલી રાખીને જતાં તેનું મન માન્યું નહિ. તેણે દેવળદેવીને પોતાની સાથે લીધી, અને હથિયાર બાંધીને તે ભીમદેવ તથા શંકળદેવને જઇને મળ્યો. પછી તેઓ સઘળા જે જંગલમાં પેલા વાઘો હતા ત્યાં ગયા; અને એક માંડવો તૈયાર કરાવીને તે ઉપર દેવળદેવી તથા કેટલાંએક માણસોને રાખી કરણ તથા દેવગઢના બે રાજપુત્રો જંગલમાં આગળ ચાલ્યા. કેટલાએક ગામના લોકોએ ઘાડી ઝાડી તથા કોતરો આગળ જઇ મોટા અવાજ કીધા, અને વાઘને ભય પમાડીને બહાર કાઢવાને ઘણીએક તરેહના પ્રયત્નો કીધા. એટલામાં એક કીકિયારી કરી વાઘ એક છલંગ મારી બહાર નિકળ્યો, અને એક પંજાના સપાટાથી ગામના એક માણસને મરણતોલ કરી ભોંય

પાડયો એટલે બીજા બધા જીવ લઇને નાઠા. તેઓમાંથી એકની ગરદન
.ા તેને પણ મારી નીચે પાડયો તે વખતે કરણે એક તીર માર્યું; પણ
તની ચપળતાને લીધે જ્યાં તાકીને મારયું હતું ત્યાં ન વાગતાં તેને પુંછડી
આગળ જખમ લાગ્યો. વાઘે બીજવાઇને દોડ કીધી તે વખત તે ત્રણ
રજપૂતો સિવાય સઘળા નાસવા લાગ્યા. વાઘે આવી ભીમદેવના હાથી
ઉપર તલપ મારી, અને જો તેજ ક્ષણે શંકળદેવે એક તીર મારી વાઘને
ાછો પાડયો ન હોત તો તે હાથીનો નિશ્ચય કાળ આવત, અને
'દેવની શી દશા થાત એ કહેવાય નહિ. પણ શંકળદેવના તીરનો
ના કલેજામાં વાગ્યો તેથી તે પડયો. તેજ વખતે ભીમદેવે
'ને તેના મ્હોંમાં એક ભાલો માર્યો, તેની સાથે લોહીનો
મ્હોંમાંથી નીકળ્યો, અને એક ભયંકર ચીસ પાડી તે જોરાવર
ાશુઓનો રાજા, તે પ્રાણઘાતક પશુ, તે અગણિત હીંસા
થઇ ચતુંપાટ પડ્યું. પણ તેની મરતી વખતની ચી-
રહ્યું, અને તેનો અવાજ એક ભાગમાં તેની માદા
યો. પોતાના સ્વામીનો કોઇએ પ્રાણ લીધો તેનું
વંશથી તેણે છલંગ મારી, અને વિજળીને વેગે દોડતી
કોઇને વખત મળ્યો નહિ એટલામાં તો તે માંડવા
ા તેના ધણીને મારનાર માંડવા ઉપરનાં માણસો હશે
એક ટેકાને તે વળગી. વાઘમાં જોર અતિશય હોય છે.
ઝાડ ઉપર ચઢી સકતો નથી તોપણ કોઇ નબળા પાતળા
ઝાડને તેના ઘણા જ સામર્થવડે તે તોડી પાડી સકે છે. આ વખતે વાઘણે
તે માંડવાના એક ટેકાને એટલા જોરથી આચકો માર્યો કે તે આખો માંડવો
એક મોટા અવાજ સાથે નીચે કકડી પડયો. તે ઉપર જે માણસો હતાં
તેઓમાંથી કેટલાંક જીવ લઇને નાઠાં, કેટલાંએકનાં શરીર આટલે ઉંચેથી
પડવાથી એવાં તો બેહેર મારી ગયાં કે તેઓથી તુરત ઉઠાયું જ નહિ,
અને બાકીનાં ભયથી એવાં બેભાન થઇ ગયાં કે તેઓને શું બન્યું
તેની કંઈ ખબર રહી નહિ. વાઘણે પોતાના પંજાવડે એક બે માણસોને
સખત જખમી કીધાં, અને દેવળદેવી બેહોશ જેવી પડી હતી તે ઉપ
તલપ મારવાની તૈયારી કીધી. પણ જ્યારે આ પૃથ્વી ઉપરની અ
આ નિર્દોષ છોકરી, આ કરણ રાજાના જીવનો આધાર, જીંદગી

મોતની હદ ઉપર આવી પડી હતી, બલકે જ્યારે તે મૃત્યુના અગાધ ઉપર નિમાળાને આધારે લટકેલી હતી, જ્યારે તેને મદદ કરે એવું કોઇ દે નહતુ, તે વખતે એક પાસેની ઝાડીમાંથી એક માણસે આવી તે વાઘણ ઉપર તલવારનો ઘા કીધો, અને જેવી તે પાછી ફરી તેના ઉપર હુમલો કરવાનું કરે છે એટલામાં તેના મ્હોડાની વકાશમાં તેણે ભાલો એવા જોરથી ખોસી ઘાલ્યો કે તે તેના દાંત પાડી નાંખીને તેનાં તાળવામાં ભોંકાયો. એ ઘા તેને વાસ્તે બસ હતો. એક મોટી ભયાનક ચીસ પાડી તે તમ ખાઇ નીચે પડી અને પડતાંને વાર તેના તલવારે વતી તે માણસે કડકે કરી નાખ્યા. જોખમનો વખત તો ગયો; મોતનું વાદળું ઘસ ભરદરિયાના ભારે તોફાનમાંથી વહાણ લગભગ ભાંગી પડતું બ આવા અચાનક મોતના ભયથી તેને જે આચકો લાગ્યો હત જલદીથી જતી રહી નહિ. દેવળદેવી કેટલીએક વાર તેને જાગૃત કરવાને ગમે તેટલા ઉપાય કામે લગા વળ્યું નહિ. કરણ તો પોતાની અતિ વાહાલી છે જોઇને ઘેલા જેવો થઇ ગયો, અને તેનાથી તો કાંઈ બન્યું નહિ. શંકળદેવનું સઘળું તન અને હતું, અને તેની મેહેનત તથા અગણિત યુક્તિઓન શુદ્ધિ આવી. જે વખતે દેવળદેવીએ આંખ ઉઘાડી બચાવનાર શંકળદેવ ઉપર તેણે પોતાની નજર માંડ શંકળદેવના મનનું હરણ કરવાને બસ હતી. તેની આં પ્રીતિ એ બન્ને એકઠાં મળેલાં હતાં, તેની અસર જલદીથી થઇ ગઇ. ધનવન્ત્રી તથા લુકમાન હકીમોએ ઔષધોનાં જુદાં જુદાં મિશ્રણો કીધાં હશે, તેઓની અસર પણ આવી તત્કાળ થઇ નહિ હોય. એ દૃષ્ટિ પડ્યા પછી શંકળદેવની આખી જીંદગી જ બદલાઇ ગઇ; તે એક નવોજ માણસ થયો; અને નવા નવા વિકારો તેના મનમાં એક પછી એક આવવા લાગ્યા. તે સઘળાની એકઠી થયલી અસર તેનાથી ખમાઇ નહિ તેથી તે ગભરાટમાં ત્યાંથી નાસી ગયો અને એક ઝાડને ઓથે બેસી સ્વપ્નવત્ અવસ્થામાં કેટલીએક વાર સુધી પડી રહ્યો.

વાઘ તથા વાઘણ મરાયાં, અને દેવળદેવીના હોશ ઠેકાણે આવ્યા ત્યાં વધારે વાર રહેવાનું કાંઇ પ્રયોજન રહ્યું નહિ તેથી તેઓ

સઘળાઓએ કુચ કીધી. ગામડાંના લોકો ખુશ થઇને પોતાને ઘેર ગયા. **કરણ** તથા **દેવળદેવી** **બાગલાણ**ના કિલ્લામાં ગયાં, અને **ભીમ**દેવ તથા **શંકળદેવ** **દેવગઢ** તરફ વળ્યા. રસ્તામાં **દેવળદેવી** તથા **શંકળ**દેવનું એક બેવાર સિવાય વધારે મળવું થયું નહિ, પણ તે એક બે વારમાં તે બન્ને જણની ખાતરી થઇ કે તેઓએ એક એકનું મન ચોરી લીધું હતું, તથા તેઓ પોતાનું સુખ તથા શાંતિ તે જંગલમાં મુકી આવ્યાં હતાં. પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી સ્વભાવે વધારે નરમ હોય છે તેથી જ્યારે સ્ત્રી પુરૂપ વચ્ચે સ્નેહ બંધાય છે ત્યારે તેની અસર સ્ત્રીના મન ઉપર વધારે થાય છે; સ્ત્રીના અંતઃકરણ ઉપર તે વધારે અમલ ચલાવે છે; સ્ત્રીને જે કાર્ય ઇશ્વરે સોંપેલું છે તેમાં પ્રીતિનો ઘણો ખપ પડે છે; વળી તે ઘરમાં એકાંતમાં બેસી રહે છે તેથી તેને એ બાબતના જ વિચાર કર્યાં કરવાને ઘણો વખત મળે છે, તે કારણોને લીધે સ્ત્રીની છાતીમાં પ્રીતિ વધારે સજડ મૂળ ઘાલી રેહે છે. એથી ઊલટું પુરૂષ વધારે કઠણ છાતીનો હોય છે, તેનામાં લોભ, દુનિયામાં વખણાવવાની તથા પ્રતિષ્ઠા વધારવાની વૃત્તિ વધારે જોરાવર હોય છે તથા દુનિયા સંબંધી તેને ઘણાં કામકાજ કરવાનાં હોય છે તેથી તેના અંતઃકરણ ઊપર કામની સત્તા તેટલી બળવાન થઈ સકતી નથી. એજ કારણથી આ દેશમાં સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામી પ્રત્યેનો અતિઘણો પ્યાર બતાવવાને તેની પાછળ સતી થતી હતી; એજ કારણથી આ દેશની ઊંચી જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓને તેમની આખી જીંદગીમાં એક કરતાં વધારે પુરૂષ સાથે પરણવાનો પ્રતિબંધ કીધો છે, અને એજ કારણથી સ્ત્રી પુરૂષની પ્રીતિ તુટવાથી સ્ત્રીને વધારે દુઃખ થાય છે, અને કેટલીએક વાર તો તેનો દેહ પણ પીડાઈ પીડાઇને તે પાડેછે. પુરૂષને એ પ્રમાણે ક્વચિત જ થાયછે. કોઇ પણ દેશમાં પુરૂષે પોતાની સ્ત્રીને માટે પોતાનો દેહ અર્પણ કીધો હોય એવું આપણા જાણ્યામાં નથી. કોઇ દેશમાં એક સ્ત્રીના મરણ પછી બીજી સ્ત્રી પરણવાનો પ્રતિબંધ હોય તે પણ આપણે જાણતા નથી, તથા સ્ત્રીના મરણના દુઃખથી તેનો ધણી પણ તેની પાછળ મરી ગયો એવું આપણે ક્વચિત જ સાંભળ્યું હશે.

દેવળદેવીના અંતઃકરણમાં જે પ્રીતિ બંધાઇ હતી તે ઘણી જોરા' હતી. તેની આ પેહેલી જ પ્રીતિ હતી, અને જે વખતે તેના પ્યારનું ઉભરાવવા લાગ્યું તેજ વખતે તેને ઝીલી લેવાને યોગ્ય એવું બીજું ' તેને સુભાગ્યે જડ્યું. વળી તેની પ્રીતિમાં ઉપકાર પણ ભળેલો

તેની સત્તા વધારે બળવાન થઈ હતી. દુનિયામાં માત્ર ઉપકારથી જ પ્રીતિ ઘણીવાર બંધાયછે, અને તે ઉપકારની સત્તા એટલી જોરાવર છે કે તેની સત્તા નીચે આવી પડેલાં સ્ત્રી પુરૂષો વય તથા અવસ્થાપર વિચાર નહિ કરતાં લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી સંધાય છે. દેવળદેવીના મનમાં શંકળદેવ જેવા જુવાન અને રૂપાળા પુરૂષને જોવાથી, તથા તેના પ્રાણ બચાવનારનો ઉપકાર વાળવાના હેતુથી જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઇ તે ઘણી દૃઢ હતી એ કેવળ સ્વાભાવિક જ હતું.

શ્રાવણ મહીનો આવ્યો. જગાએ જગાએ નાના છોડવાઓ વરસાદના પડવાથી ઉગી નિકળ્યા. જમીન ઉપર ઘાસની ખુબસુરત શેતરંજી પથરાઇ ગઇ. વાડીઓમાં શાક તરકારીના વેલાઓ રોપવામાં આવ્યા. ફુલો પણ સારાં સારાં ખુશબોદાર ઉગ્યાં. ખેતરો ચાસ પડેલાં તથા કેટલાંએકમાં અનાજના નાના છોડો ઉગેલાં દેખાતાં હતાં. ખેડુત લોકો પણ કામમાં ફરતા હતા; તથા તેઓના બળદ લીલો ચારો ચરી તાજા થયલા સાંજરે ઘણુણ ઘણુણ અવાજ કરતા પાછા આવતા હતા. ભેંસો ઘણી મગ્ન દેખાતી હતી, અને કાદવ તથા પાણીનાં ખાબોચિયાંમાં આખો દહાડો આળોટયાં કરતી હતી. નદી નાળાંઓ ભરપૂર થઇ ગયાં હતાં. અને રસ્તાઓ કીચડથી એવા ચીકણા થઈ ગયા હતા કે ગાડાં જઇ સકતાં નહતાં. મુસાફરો ઘોડા અથવા બળદ ઉપર બેસીને જતા હતા. શેહરમાં રસ્તાઓ પણ કાદવ તથા પાણીથી તેવા જ ગંદા તથા દુર્ગંધવાળા થઇ ગયા હતા; અને લોકો તેપર વગર જોડે ધાબળી અથવા કામળાના ઘુમટા ઓઢીને ફરતા હતા. વરસાદનું જોર નરમ પડી ગયું હતું. આ મહીનામાં વખતે વખતે વાદળાં થઇ આવતાં, પણ વરસાદ ઝરમર ઝરમર જ આવતો.

એવા મહીનામાં એક દિવસે સાંજના દેવળદેવી પોતાની વાડીમાં સુંદર સુવાસદાર ફુલોના વેલાથી ઢંકાયલા એક માંડવામાં ઉદાસ વૃત્તિમાં પગ લાંબા કરી તથા પોતાના શરીરનું કાંઈ ભાન ન રાખતાં અઢેલીને પડેલી હતી. તેનું આખું શરીર કામથી વ્યાપેલું હતું; તેની હરેક નસમાં કામથી; મિશ્ર થયલું લોહી વેહેતુ હતું; તેની આંખ કામવિકારથી ઘુમરાયલી હતી 'ને તેના સઘળા વિચાર તેજ વિષય ઉપર દોડતા હતા. વાડીમાં મંદમંદ ...ળ વાયુ વાતો હતો તેથી કામનો અગ્નિ થંડો પડવાને બદલે ઉલટો જોરથી બળતો હતો. નાના પ્રકારનાં ફુલોની સુગંધ પવનની લેહેરોની ...ડાઈ આવતી તેથી ઉલટો મદમાં વધારો થતો, તથા ઇંદ્રિયસુખના

ઉપભોગને માટે વધારે ઉલટ થતી હતી. વાદળીઓ ઘણા વેગથી આકાશમાં દોડતી તેની સામા દેવળદેવી જોયાં કરતી, અને તે તેના પ્રિય શંકળદેવની તરફથી કાંઇ સંદેશો લાવેછે એવી મનગમતી કલ્પના કરતી, અથવા તે પોતાનાં પ્રિય બીજાં વાદળાંને મળવાને ઘણી આતુર છે એમ મનમાં લાવતી અરે! જો તેને વાદળાંના જેવી ગતિ અથવા પક્ષીઓના જેવી પાંખ હોત તો તે તુરત ઉડીને તેના પ્રાણ પ્રિયને મળત. જેની આંખમાં કમળો થયો હોય તે સઘળું જ પીળું દેખે તેમ જેની આંખમાં કામનો વિષય ભરાયો તે સઘળાંને કામાતુર દેખેછે. કેતકીનાં ફુલોની આસપાસ ભમરા ઉડયાં જ કરતા, અને તેઓમાંથી મધ ચુસ્યાં કરતા. ખરે, એ ભમરા જેવું કોઈ ભોગી નથી, તે પોતાની પ્રિયાની આસપાસ ફરતાં કદી થાકતા નથી, તથા તેની મીઠાશ ચાખત કદી ધરાતા નથી. પણ દેવળદેવી બીચારી કેવી અભાગણી કે તેનો પ્રિય દૂર પડેલો, અને તેનાં દર્શન સરખાં પણ દુર્લભ. તેનું અધરામૃત ઉભરાઇ જતું, પણ તેનું પાન કરવાને પાસે કોઇ નહતું. અરે કેતકી! તમે પણ દેવળદેવી કરતાં અતિ ઘણી ભાગ્યવાન છો. આંબાના ઝાડોની આસપાસ જે વેલા વિંટલાયલા હતા તે કેવા ચુડ ભેરવીને તે વૃક્ષની અડોઅડ રહેલા હતા, રખેને કોઇ તેને વછોડી નાખે. પણ તે કેવી દુર્ભાગ્ય કે તેને આવું આલિંગન આપવાને કોઇ નહતું. વેલા અને સ્ત્રી એ બન્નેને કાંઈપણ આશ્રયની જરૂર છે. તે ન હોય તો તેઓ બન્ને કરમાઇને મરી જાય. વેલાઓને તો એવો આશ્રય તુરત મળે છે, અને તેને ચુડ ભરવીને તેઓ રહે અને વધે છે, અને ઘણીએક વાર તો તે આશ્રયથી જ તેઓનું પોષણ થાય છે. સ્ત્રીને પણ આવો આશ્રય મળે તો ખરો પણ ઘણી વાર તેને મન ગમતો તે મળતો નથી, અથવા તેથી તે બરાબર પોષણ થતું નથી. મોરો પોતાનાં રંગબેરંગી શોભાયમાન વિસ્તારીને કળા કરીને નાચતા હતા. તેને તે વખતની મઝાથી ઉપજતો હતો, અને તેની ખુશીમાં ભાગ લેનાર ઢેલો, તેના જે તો નહિ પણ જેવી તેવી, ત્યાં ફરતી હતી. જ્યારે ઢેલ સરખી આવો રૂપાળો નર મળે, અને તેઓ શ્રાવણ સરખા મઝા કરે ત્યારે દેવળદેવી કેવી પાપણી કે તેનું અ તેની સાથે ગેલ કરવાને તથા તે ઋતુનું સુખ બે પક્ષીઓ પણ આનંદથી એક ઝાડ ઉપરથી બીજા મીઠા સ્વર કાઢીને ઉડતાં હતાં, અને તેમના

ગાજી રહી હતી. તેઓની ખુશીને કાંઈ હદ નહતી; બિચારી દેવળદેવી એકલી પોતાના વહાલાના વિયોગથી મહા પીડામાં દેખાતી હતી, અને પક્ષીઓની અવસ્થા ઉપર અદેખાઇ લાવી ઉત્તમ માનવી દેહ ત્યાગ કરી પક્ષીઓનો દેહ ધારણ કરવાને તે પરમેશ્વર પાસે માગતી હતી. તેની પાળેલી હરણી તેની પાસે આવી, અને હમેશના ધારા પ્રમાણે તે તેના ઉપર હાથ ફેરવશે, અથવા બીજી ઘણી રીતે લાડ લડાવશે એવી આશા રાખી ત્યાં ઉભી રહી, પણ તેની આશા સફળ થઇ નહિ. તે બિચારી તેની સદાની સોબતી પાસે ઉભી જ રહી, પણ તેના ઉપર એક પણ પ્રેમ-દૃષ્ટિ પડી નહિ. તે બિચારી શું જાણે કે તેના પાલકની સઘળી પ્રીતિ એક ઠેકાણે એકઠી થઇ ત્યાં જ બંધ થયલી હતી તેમાંથી તેના ઉપર તે શી રીતે નિકળે? અંતે તેનું નિરાશ, ગરીબડું મ્હોડું જોઇને દેવળદેવીને દયા આવી, અને તેના ઉપર હાથ ફેરવી તે બોલી: "અરે! તું પણ મારા જેવી જ અભાગણી છે. તને પણ કોઇ નર નથી, અને તે કોઇ દહાડો મળશે એવો તું જ્યાં સુધી મારી પાસે રહેશે ત્યાં સુધી સંભવ પણ નથી. માટે હું તને થોડા દહાડામાં છોડી મુકીશ, પછી તું જંગલમાં છુટી ફરજે, અને તારી જાતના નર સાથે જેટલું અને જેવું સુખ ભોગવાય તે ભોગવજે. પણ હજી મારા કરતાં તું વધારે સારી છે. તું મારી સાથે ગેલ કરે છે, અને મારી પ્રીતિથી સંતોષ માનીને સદા આનંદમાં રહે છે પણ મારી સાથે પ્રીતિ કરનાર કોઇ જ નથી, અને મને કોઈ લાડ લડાવનાર મળવાનો પણ નથી." એટલામાં વાદળાં ચઢી આવ્યાં, અને સઘળે ઘોર અંધારું થઇ રહી. ઝરમર ઝરમર વરસાદ આવવા લાગ્યો. ફુલાએ પોતાના [illegible] આકાશમાંથી અમૃત પડતું હતુ તે ઝીલવાને ઉઘાડયાં. પક્ષીઓ જે સુંદર સુસ્થા ગેલ કરતાં હતાં તેઓ ઝાડોમાં ભરાઇ ગયાં. મોર વધારે લાંબા કરી તથા વધારે આનંદ પામી નાચવા લાગ્યા. હરણી પણ ખુશીના હતી. તેનું આરે પાસેથી કુદતી કુદતી નાસી ગઇ. તે સ્થળે તો દેવળદેવી મિશ્ર થયલું લોહી બે જણાં જ એકલાં રહી ગયાં. શું આ વરસાદના પાણીથી [illegible]ને તેના સઘળા વિગ્લવાય? કદી નહિ. જેમ બળતા ઉપર થોડું થોડું [illegible]ના વાયુ વાતો હતો જાગૃત તથા પ્રદિપ્ત થાય છે તેમ દેવળદેવીના [illegible] જોરથી બળતો હતો. પડવાથી વધારે જુસ્સાથી બળવા લાગ્યો. [illegible] રડાઈ આવતી તેથી [illegible] મીઠા શબ્દ કાઢતી હતી, અને સઘળાં

પક્ષીઓને તે છેલ્લા રામરામ કરતી હતી. પપૈયા પીઉપીઉ કરતા દેવળ દેવીને શંકળદેવનું સ્મરણ કરાવતા, અને તેની છાતીમાં ઘા મારતા હતા. દેડકાઓ પણ ખાબોચિયાંમાંથી તેઓનો બેસુરો અને કઠોર નાદ સંભળાવતા હતા. સઘળે ઠેકાણે આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો હતો; પણ કામથી પીડિત સ્ત્રીને આવા રળિયામણા દહાડામાં સ્વામી વિના શી રીતે સંતોષ થાય? તેના મનની આગ કેમ હોલવાય? અરે કવિઓ, તમે કામદેવનાં બાણ ફુલનાં બનેલાં કલ્પો છો પણ એ જુદું છે. કદાપિ તે ફુલોનાં બનેલા હશે તોપણ તેઓમાં ઘણા તીક્ષ્ણ કાંટાઓ છે તેથી જ્યારે તેઓ અંતઃકરણને લાગે છે ત્યારે તે કાંટાઓ ભોંકાઇ જાય છે અને તેના ઘા રૂઝાવા ઘણાં કઠણ થઇ પડે છે. દેવળદેવીની છેક આવી અવસ્થા થઈ હતી. એવા દુઃખની વખતે સમાન વયની સખીઓ આગળ દીલનો ખુલાસો કીધાથી જે શાંતિ થાય છે તેમ કરવાને પણ દેવળદેવીને કોઇ નહતું. આ વખતે તેની મા હોત તો પણ સારૂં? તેની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ તેના અંતઃકરણમાં ઠેઠ સુધી પોંહોંચત; અને તેનો ગુપ્ત ભેદ જાણી તેનું દુઃખ મટાડવાને તે કાંઇ ઉપાય કરત. તેની મોટી બેન પણ મરી ગઇ. તે હોત તોપણ તેની આગળ તે તેના મનનો ઉભરો ખાલી કરત, અને તેનો ઇલાજ કદાપિ તેનાથી થાત નહિ તોપણ એ વિષેની વાતો કરવાથી જ તેના મનને કાંઈક સંતોષ ઉપજત. તેને બીજી કોઈ સખીઓ પણ નહતી એટલે તે હમેશાં મુઝાયાં કરતી. આવે વખતે તે પોતાનું દુઃખ તેની એક દાસીને કેહેત, પણ તે તો ઘરડી થઈ ગઇ હતી, અને તેનું દીલ હવે જુવાન સ્ત્રીના કામ વિષયમાં કેમ લાગે? વળી એ બાબતમાં જુવાન તથા વૃદ્ધ સ્ત્રીઓના વિચાર મળતા આવે જ નહિ. તેઓને એ વાતમાં સમાનભાવ થતોજ નથી: અને તે કેમ થાય? ધગધગતા અંગારા અને બરફનો સંયોગ શી રીતે થાય? બે સામસામી દિશાનાં બળો એક બીજાનું કાર્ય તોડી નાખે છે એવો સૃષ્ટિનો નિયમ છે. ત્યારે આવી વખતે દેવળદેવીને તેની વૃદ્ધ દાસી કાંઈ કામ લાગી નહિ. તેનો બાપ એકલો રહ્યો, પણ તે તો બિલકુલ નકામો, તે એ વાતમાં શું સમજે? અને સમજે તોપણ તેની આગળ કાંઈ કેહેવાય પણ નહિ, અને કેહેવાય તોપણ તેની જરાપણ કદર તે જાણે નહિ, અને ઉલટું કામ બગડે. એ વિષેના વિચાર દેવળદેવીને થતા, તેની સાથે તેને વારેવારે બીજો પણ એક સંશય

પમાં કરતો. જેવી હું શંકળદેવને વાસ્તે પ્રીતિથી પીડાઉં છું તેવો તે પીડાતો હશે કે નહિ? આ મારો પ્યાર એક તરફી હશે કે અન્યોન્ય હશે? હું જ્યારે પરમેશ્વરની પેઠે તેનું નિરંતર સ્મરણ કર્યાં કરૂં છું ત્યારે તે કદાચ બીજા કામોમાં પડી મને લગાર યાદ પણ કરતો નહિ હોય, કદાચ તેનું મન કોઈ બીજી સ્ત્રીએ હરણ કીધું હશે; કદાચ તેનું અંતઃકરણ પ્રીતિથી વિરક્ત હોય; કદાચ તેને મારૂં રૂપ તથા ગુણ ગમતાં નહિ હોય. જો એમ હોય, (અરે પરમેશ્વર, એમ ન હોય તો કેવું સારૂં!) તો આ બધી કેવળ વ્યર્થ પીડા હું ભોગવું છું. પણ એમ હોય તો નહિ. એવો વિચાર કરવામાં જ હું પાપ કરૂં છું. મારૂં અંતઃકરણ માંહેથી સાક્ષી પુરે છે, મારા મનમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રેરણા થાય છે કે એમ નથી. પ્રીતિ અન્યોન્ય છે; તે પણ મારે વાસ્તે વલખાં મારે છે; તેપણ કામની મહાવ્યથામાં પડેલો છે; તેને પણ મારી પેઠે અન્ન ભાવતું નથી; તેના અંતઃકરણમાં પણ મારી છબી જડાઇ ગઈ છે: હવે તેનો અને મારો મેળાપ એકવાર પરમેશ્વર કરાવે તો કેવું સારૂં! હું ફરીથી તેને છોડું નહિ; હું તેની આગળ મારો સઘળો ઉભરો કાઢું; અને મારા તરફ તેની વૃત્તિ કેવી છે તે સેહેજ જાણી લઉં.

એવી રીતે દેવળદેવી વિચાર કરતી હતી તે વખતે પાસેના ખેતરમાંથી આવતો મોરલીનો નાદ તેણે સાંભળ્યો. મોરલીનો સ્વર હમેશાં ઘણો મીઠો લાગે છે તેમાં વિશેષે કરીને જ્યારે ચોમાસાના દહાડામાં વરસાદ અંધરાયલો હોય તે વખતે, તેના મધુર સ્વરથી જીવને ઘણો જ આનંદ ઉપજે છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણની મોરલીના મોહ ઉત્પન્ન કરનારા નાદથી વ્રજની તમામ ગોપીઓ ગાંડી ઘેલી જેવી થઈ જઈ તેઓની શુદ્ધબુધ ભૂલી જતી, તેમ આવે વખતે વાંસળીનો શબ્દ દેવળદેવીને કાને પડયો કે તુરત તે આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગઈ. કામની પીડા વધારે જોરથી લાગવા માંડી, તથા તેના મનનો જુસ્સો ઘણો વધી ગયો. પણ આ ક્ષોભમાંથી તે સ્વસ્થ થાય છે, એટલામાં વાડીના કોટ ઉપરથી કોઈ પુરૂષે ભુસ્કો માર્યો, અને એક ક્ષણમાં દેવળદેવીની સન્મુખ તેનો પ્રિય શંકળદેવ ખરેખરો અસ્થિ, માંસ અને ચર્મવાળો ખુદ જાતે આવી ઉભો રહ્યો. આમ અકસ્માત્ મેળાપ થઈ જશે એવી દેવળદેવીને બિલકુલ આશા જ ન હતી, તેથી આશ્ચર્યને લીધે તે મુર્છાગત થઈ ભોંય ઉપર પડી. શંકળદેવ પોતાની પ્રાણસમાન વાહાલીને આવી અવસ્થામાં જોઇને ઘણો ગભરાયો, પણ ધીરજ રાખી તેને જાગૃત

ફરવા અનેક ઉપાયો કરવા લાગ્યો. થોડી વારમાં તેને શુદ્ધિ પાછી આવી, અને તે બન્ને પ્રેમીજનની આંખો મળી. તેમના તે વખતના સુખનું કોણ વર્ણન કરી સકે? ફકીર, સન્યાસી, સાધુ, વગેરે બીજા આ દુનિયાનો તિરસ્કાર કરનારા જેઓ જગતમાં હમેશાં નઠારૂં જ જોયાં કરે છે, તથા જેઓ માણુસની સ્થિતિમાં દુઃખ સિવાય બીજું કાંઇ જોતા જ નથી તેઓએ જાણવું જોઇએ કે દુનિયામાં ઘણુંખરૂં નઠારૂં દેખાય છે એ વાત ખરી તોપણ તેમાં ઘણે ભાગે સારૂં પણ છે, અને અગરજો જગતમાં માણસો ઉપર અગણિત દુઃખો આવી પડે છે તોપણ તેમાં કેટલાએક સુખના પ્રસંગ પણ છે. તે સુખમાં પવિત્ર પ્રીતિના બંધનથી બંધાયલાં સ્ત્રી પુરૂષનો સમાગમ એ એક મુખ્ય છે. આ બે શરીરે જુદાં પણ એકજ મનવાળાં શંકળદેવ તથા દેવળદેવી એકઠાં મળ્યાં તો ખરાં, તોપણ તેઓએ એક બીજાને જે કાંઈ કેહેવાનું ધાર્યું હતું તે કેહેવાયું તો નહિ એટલુંજ નહિ, પણ કેટલીએકવાર સુધી તે બેમાંથી કોઇના મ્હોંમાંથી એક શબ્દ સરખો પણ નિકળી સકયો નહિ. તેઓ બે મુગાં જ ઉભાં રહ્યાં એમ કહીએ તો તે ખોટું કેહેવાય, કેમકે અગરજો તેઓ અવાચક ઉભાં રહ્યાં હતાં, તોપણ તેઓની આંખ પોતાની જુદી જ ભાષામાં વાતચિત કરવા મંડી પડી હતી. મ્હોંની વાચા કરતાં આંખની ગૂઢ ભાષામાં વધારે અર્થ રહેલો હોય છે; તેની અસર વધારે લાગે છે; તથા તે વધારે ટુંકી મુદતમાં મનના સઘળા વિચાર સમજાવી સકે છે. શબ્દથી ન થઈ સકે તેટલી આંખની ઈશારતથી તેઓએ એક બીજાને ખાતરી કરી આપી કે તેઓની પ્રીતિ અન્યોન્ય હતી; તેઓ બન્નેના હૃદયમાં સરખા જ વિચાર ચાલતા હતા; તથા તેઓ બન્ને સુખને અથવા દુઃખને વાસ્તે પોતાનાં નસીબ મેળવવાને રાજી હતાં. પણ તેઓનું અંતઃકરણ ઉભરાઇ જતું હતું તે ઉભરો બહાર કાઢવો જરૂરનો હતો; અને તે કામ મ્હોંથી જ સારી રીતે થઈ સકે એમ હતું. પેહેલું શંકળદેવે બોલવું શરૂ કીધું, અને ત્યારપછી દેવળદેવી હિમ્મત પકડીને બોલી. તેઓ બન્નેની વચ્ચે શી વાતચીત થઇ તે આ ઠેકાણે લખવાની જરૂર નથી. પ્યારની અસરથી માણસ ઘણું વાચાળ થાયછે, અને તેવી વખતે માણસ જેવી રીતે તથા જેટલું બોલી સકેછે તેવી રીતે તથા તેટલું બીજી કોઈ વખતે બોલી સકતું નથી. માટે તે વખતે જે વાત તેઓની વચ્ચે થઈ તેની કલ્પના વાંચનારાઓએ કરી લેવી. તેઓનો પ્યાર સાધારણ લોકોના પ્યાર કરતાં જુદી જ તરેહનો હતો;

તેમાં વિષયવાસનાનો જેમ અને તેમ થોડો ભેગ હતો ; તેની અસર આ લોકની પ્રીતિ કરતાં પરલોકની પ્રીતિને વધારે મળતી હતી. તેમની પ્રીતિ આવી સ્વચ્છ તથા પવિત્ર હોવાને લીધે જ શંકળદેવને દેવળદેવીના શરીરને માટે એટલી તો મર્યાદા રહી હતી કે તેને તે આ દુનિયાની નહિ પણ સ્વર્ગની ગણતો, અને તેવી જ રીતે તેની સામે માન પૂર્વક તે ઉભો રહેતો હતો. તેના સદ્ગુણોને માટે શંકળદેવનો અભિપ્રાય એટલો ઊંચો હતો તેને વિષે મનમાં કુવિચારનો પડછાયો પણ પડવા દેવો અને નર્કના ઊંડામાં ઊંડા ખાડામાં તુરત પડવું એએ બરોબર છે એમ તે જાણતો, અને તેથી જ તેની પણ સ્વચ્છતા જરાપણ મલિન ન થાય એ વિષે તેના મનમાં એટલી તો ફિકર હતી કે તેના નિર્મળ નામને જરાપણ કલંક લાગે તે કરતાં તેના જેવા લાખો માણસોનો નાશ થાય તે વધારે સારૂં એવો તેનો દૃઢ સંકલ્પ હતો. વળી આવી નિરાશ્રિત અવસ્થામાં આવી પડેલી અબળાને મોહના ફાંદામાં નાખવી, તથા લાલચના રસ્તામાં જાણી જોઇને ફસાવવી, એ પુરૂષ નામ ધારણ કરનારનું લક્ષણ કહેવાય નહિ. એવું જે કરે તે માણસ નહિ પણ પશુ સમજવો. જે પોતાના મન ઉપર એટલી સત્તા રાખી સકતો નથી તે મરદ નથી પણ બાયલો જ છે. તેમાં વળી તે ક્ષત્રીય તો ક્યાંથીજ કહેવાય ? શંકળદેવે પણ પુરૂષ નામને જે યોગ્ય ગણાય તેજ કીધું. છેલ્લી વારે જ્યારે એક મેકથી છુટાં પડવાની વખત થઈ ત્યારે તેઓ બંન્ને પાસે ઉભાં રહ્યાં, અને આકાશ તરફ મ્હોડું કરી તથા એકેકના હાથ પકડી નીચે પ્રમાણે તેઓએ પ્રતિજ્ઞા લીધી.

"સૂર્યદેવતા જેનું તેજ સર્વત્ર પડેછે, તથા જે માણસોનાં બહારનાં કામો તથા માંહેના વિચારો જાણેછે તે, વનના દેવો જેઓ આ વાડીમાં આવા રળિયામણા વખતમાં ફરતા હશે તથા આ આપણો પવિત્ર કોલ થતો જોવાને આવ્યા હશે તેઓ, વાયુદેવતા જે પવનની હરેક લેહેરમાં ફરેછે તથા માણસોના હરેક કામને જોયછે તે, વરૂણદેવતા જે ઇહાંનાં નદી નાળાંનું રક્ષણ કરવાને હાજર હશે તે, વાયુમાં વસનારા અગણિત ગણો તથા કનિષ્ટ દેવો, જેઓ દુનિયા સંબંધીનું સઘળું કામકાજ કરેછે તેઓ, તેત્રીશ કરોડદેવતાઓ જેઓ તેઓના દૈવ ચક્ષુઓવડે ગમે ત્યાં હશે તો પણ આ આપણો મેળાપ જોઈ સકતા હશે તેઓ, તથા સર્વવ્યાપક અને સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર જેના એક મોટા મંદિરમાં આપણે પ્રતિજ્ઞા લેઇએ છીએ

તથા જેના હુકમ સિવાય એક શ્વાસનું તણખલું પણ હાલી સકતું નથી તથા જેના જાણ્યા સિવાય કાંઈ પણ કામ થઈ સકતુ નથી તે એ સઘળાઓની સમક્ષ અમે બે શંકળદેવ તથા દેવળદેવી પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે જે દ્દઢ પ્રીતિ અમારા બેની વચ્ચે બંધાઈ છે તેને વધારે દ્દઢ કરવાને, પ્રીતિવડે આ દુનિયામાં જે સુખ પ્રાપ્ત થઈ સકે તે ભોગવવાને, પુરૂષ તથા સ્ત્રીના સંયોગથી જગતની વૃદ્ધિ થાયછે તે નિયમ અમલમાં લાવવાને, તથા પ્યારનો ભંડાર ઈશ્વિરે અનંત ડહાપણથી અમારાં અંત:કરણમાં આપેલો છે તેનો યથાયોગ્ય તથા સારે રસ્તે ઉપયોગ કરવાને, અને આ અમારૂં તન, મન, અને ધન આ દુનિયામાં જ્યાંસુધી જીવીએ ત્યાંસુધ મેળવવાને અમે બે જણ આ પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ. આજથી અમારૂં એક સ્વરૂપ જાણવું, તથા સુખ અથવા દુ:ખ જે સંસારમાં પડે તે અમારે સમાન ભાગે વેહેંચી લેવું. આજથી અમારે અમારા સ્ત્રી પુરૂષના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું અને જગતમાં પોતે સુખી રહી બીજાઓને સુખી કરવાને પ્રયત્ન કરવો. આ અમારા કોલ ઉપર જગતકર્ત્તા જે ઈશ્વિર તે તું મોહોર કરજે તથા તેત્રીસ કરોડ દેવતાઓ તમે સાક્ષી કરજો; એટલે જો એ પવિત્ર કોલથી અમે ફરીએ તો અમે અમારા બાપદાદાના, અમારી જાતના, તથા પ્રાણી માત્રના ધર્મથી ફર્યા એમ જાણવું; ને એ અઘોર પાપને માટે નર્કમાં જે મોટામાં મોટી શિક્ષા છે તેને અમે ખરેખરાં પાત્ર થયાં એમાં કાંઈ સંશય નથી. માટે રે અનાથના નાથ, રે દીનદયાળ પ્રભુ, રે જગતનું પ્રતિપાળણ કરનાર, તું નીચે જોઈને આ અમારા નવા સંબંધને પવિત્ર કર; તું તેને આશીર્વાદ દે; તેનાં ફળ સુખરૂપ થાય એવું નિર્માણ કર; અને અમારી બન્નેની આશા સઘળી સફળ કર. એ અમારી ખરા અંત:કરણની પ્રાર્થના છે તે તુ અપાર દયાવાન તથા અનંત પ્રીતિયુક્ત જગતનો પિતા! સાંભળી લઈ માન્ય કરજે."

એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કીધા પછી તેઓ બન્નેનાં મનને શાંતિ થઈ, અને તેઓનાં અંત:કરણ ઉપરથી હજારો મણનો બોજો ખસી ગયો હોય એવું ચેહેન થયું. પણ હવે તેઓએ જુદાં પડવું જોઈએ. દેવળદેવીનો જમવાનો વખત થયો તેથી તે જો જલદી ઘરમાં ન જાય તો કોઈ માણસ તેડવાને આવે, અને આ સઘળી વાત જણાઈ જાય માટે હવે જવું જોઈએ. પણ એ કેમ થાય? એ તો કેહેવું જ ઘણું સેહેલું છે. આવી

અવસ્થામાં જુદાં તે કેમ પડાય? પ્રિયજન એકઠાં મળે ત્યારે એક દહાડો એક પળના જેવો લાગે છે, ત્યારે આ એક કલાકના મેળાપથી તે બન્નેમાંથી કોઇનું મન કેમ તૃપ્ત થાય? પણ હવે તો જવું જોઇએ. અમૃત પીતાં કોણ ધરાયું છે? વિયોગ એ ભયંકર શબ્દ છે. આ દુનિયામાં એટલી તો અનિશ્ચયતા છે, સઘળાં પાછળ મોત એવું તો ભમ્યાં કરે છે, તથા માણસોનાં ધારેલાં કામોને અટકાવવાને તથા તેઓની વાહાલામાં વાહાલી આશાઓનો ભંગ કરવાને એટલા બધા બનાવ બને છે કે ટુંકી મુદ્દત સુધી જુદા પડવામાં પણ ઘણીવાર નિરંતર જુદાં પડવાનું થાય છે. તેમ કદાચ દેવળદેવી તથા શંકળદેવનો મેળાપ આ છેલ્લો જ હોય એ ભયથી જ માત્ર તેઓને ઘણો શોક ઉપન્ન થયો. પણ અંતે લાચાર. પરમેશ્વર ઉપર તથા પોતાના ભાગ્ય ઉપર ભરોસો રાખી બન્ને છુટાં પડયાં. તેઓ ફરી પાછાં મળશે કે નહિ તે આગળની વાત ઉપરથી જણાશે.

એહેન તથા નિશ્ચિંતપણામાં દહાડા જતાં વાર લાગતી નથી, તેમ દેવળદેવીને થયું. તેના પ્રાણપ્રિયની સાથે મેળાપ થયો તે જાણે ગઈ કાલેજ થયો હોય એમ તેને લાગતું હતું. એટલામાં એક દહાડો દેવગઢથી એક ભાટ તથા રાજગોર બાગલાણના કિલ્લામાં આવ્યા. કરણ રાજાએ તેઓનો ઘણો સત્કાર કીધો, અને તેઓને આવવાનું કારણ પુછયું. ભાટે કેટલીએક ભાટાઈ કીધા પછી દેવગીરીના રાજ્યનો વિસ્તાર, તેની દોલત વગેરે વૈભવનાં ઘણા વિસ્તારે વખાણ કીધાં. અને પછી શંકળદેવને યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, વિક્રમ, ભોજ, આદિ ઘણાએક નામાંકિત, સદ્ગુણી, તથા પરાક્રમી રાજાઓની ઉપમા આપી, અને વાઘના શિકારને દહાડેથી તે વાડીના મેળાપના દાહાડા સુધી જે જે બન્યું હતું તે વર્ણવ્યું, દેવગઢના રાજા સાથે સંબંધ કરવાથી જે જે લાભ થશે તે સઘળા કહી સંભળાવ્યા, અને છેલ્લે શંકળદેવને વાસ્તે દેવળદેવીની માંગણી કીધી.

કરણ રાજાને આ ભાટની વાત સાંભળીને ઘણો ક્રોધ ચઢયો. તેના મ્હોં ઉપર લોહી ચઢી આવ્યું, અને તે રીસે ભરાઇને બોલ્યો: "અરે ભાટજી, જો કે હું મારૂં સઘળું રાજ્ય ખોઇ બેઠો છું, મારી પરમપ્રિય સ્ત્રીને બળાત્કારે દિલ્હીના મ્લેચ્છ પાદશાહ પાસે ઘસડી ગયા છે, હું નિર્ધન, અશક્ત, તથા રામદેવના આશ્રયમાં આવી રહ્યો છું, તોપણ હું

હજી તમો ધારો છો એટલો અધમ થયો નથી. હજી મારામાંથી રજપૂતનું લોહી ગયલું નથી. હજી મારામાં ક્ષત્રીનો ટેક કાયમ છે; માટે તમારા કહેવા પ્રમાણે હું કદી કરનાર નથી. શું વાઘેલા રજપૂતે પોતાની કન્યા એક મરેઠા સાથે પરણાવવી? શું હંસણીને કાગડાના ટોળામાં ભેળવવી? શું ગાયને ગધેડાંમાં શામેલ કરવી? એમ કદી થનાર નથી. તમારો રાજા ગમે તેવો મોટો હશે, તમારૂં રાજ્ય ગમે તેટલું બળવાન, ધનવાન તથા વિસ્તીર્ણ હશે, તથા શંકળદેવમાં સઘળા દેવતાના ગુણો એકઠા થયા હશે, તોપણ તે મરેઠો, તે રજપૂતની કન્યાને વરવાને યોગ્ય નથી. મારા પડતા દહાડામાં સઘળા મારૂં અપમાન કરે છે; હવે છેલ્લો વારો રામદેવનો આવ્યો. તેણે પણ હવે કાંઇ કસર રાખી નહિ. હજી મારામાં સામર્થ છે; હું જીવું છું, અને જ્યાંસુધી આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી મારા નામને, મારા કુળને, તથા મારી જાતને કદી કલંક લગાડવા દઇશ નહિ. આ ઊંચ કુળની કન્યા નીચ કુળના વરને પરણાવું? મારા ઉપર આથી વધારે આફત પડે, મને કાપીને કડકા કરે, તોપણ હું એમ થવા દઊં નહિ. અમારા લોકો પુત્રીના જન્મથી ઘણો શોક ધરે છે તે વાજબી છે, તેઓ પોતાની આબરૂને ડાઘ ન પડવા દેવાને કુમળા બાળકની હત્યા કરે છે તેમાં તેઓનો કાંઇ વાંક નથી. મરેઠા જોડે રાજ્ય કન્યાના લગ્ન કરવાં? આકાશ તુટી પડે, પૃથ્વી રસાતાળ જાય, તોપણ હું તેમ થવા નહિ દઊં. માટે તમારા રાજાને કેહેજો કે તમે મારૂં ઘણુંજ અપમાન કીધુ છે તમારી આશા કદી સફળ થવાની નથી; તથા તમારૂં બોલવું કદી પ્રમાણ થવાનું નથી. શંકળદેવ તથા દેવળદેવીએ ગુપ્ત રીતે લગ્ન કીધાં હશે તે રદ છે. દેવળદેવીનો મારી રજા સિવાય કાંઇપિણ પ્રતિજ્ઞા કરવાનો અખતિયાર નથી. તે હજી નાદાન છે તેથી તેનું કીધેલું મંજુર થાય નહિ; માટે મારી સાફ ના છે. તમે ઘણું કરશો તો મને આ જગાએથી કાઢી મુકશો, પણ તેથી હું બીહીતો નથી. ચોખંડ પૃથ્વી પડી છે તેમાં ગમે તે એક ખુણામાં પડી રહી મારૂં આવર્દા પૂરૂં કરીશ; પછી મારા મુઆ પછી જે કરવું હોય તે કરજો." એટલું કહી તેણે ભાટ તથા રાજ્યગોરને વદાય કીધા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

"અરે ભગવાન, તુ કીડીનો કુંજર તથા તરણાનો મેરૂ કરી સકે છે, તારી ગતિનો પાર કોઇ પામી સકતુ નથી." એ પ્રમાણે દિલ્હીના એક શરિયામ રસ્તા ઉપર એક મોટા મેહેલ આગળ એક હિંદુ નામે બિહારીલાલ ઘોડા ઉપર બેસીને આવ્યો તે તે મેહેલ જોઇને બોલ્યો. તે બિચારો મહાસંકટમાં આવી પડ્યો હતો, અને તેમાંથી છુટવાનો ઉપાય કરવાને તે ત્યાં આવ્યો હતો. સઘળા કાફર હિંદુઓ મુસલાન ધર્મ ન માને તો શરેહ પ્રમાણે તેઓની પાસેથી જજીઓ કર લેવામાં આવતો હતો. એ કર આપવામાં જેઓ હરકત કરતા, અથવા કાંઇ દગો કરી તે જેટલો જોઇએ તે કરતાં ઓછો આપતા, તેઓને ભારેમાં ભારે દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવતી હતી. બિહારીલાલે ઘરમાંનું એક માણુસ છુપાવી ઓછો જજીઓ આપ્યો એવું તેના ઊપર તોહમત આવ્યું હતું; અને અગરજો તે બિલકુલ પાયા વગરનું હતું, અગરજો તે નિરપરાધી હતો, તથા એ સઘળું કામ જજીઆના ઊઘરાતદારની દુશ્મનીને લીધે ઉઠ્યું હતું, તોપણ જે રાજ્યમાં હિંદુઓ ઊપર દ્વેષ, જ્યાં ઇનસાફનો કાંટો પૈસાવડે ગમે તેણી ગમ નમે, અને જ્યાં સરકારને જે વાતથી નુકસાન થાય એવી વાતમાં ન્યાયાધીશો રૈયતની વિરૂદ્ધમાં ફેસલો કરે એ નિશ્ચય, ત્યાં બિહારીલાલ પોતે નિર્દોષ છતાં પોતાના જાનમાલની મોટી ધાસ્તીમાં રહે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નહતું. ધાસ્તી તો શું પણ તેના મનમાં નક્કી હતું કે જો આ પ્રસંગે ઘટતા ઉપાય કરવામાં આવશે નહિ તો વધારે દહાડા જીવવાની આશા રાખવી નહિ. પણ પરમેશ્વરની મેહેરબાનીથી એવા અન્યાયી જુલમી રાજમાં શિક્ષાથી બચવાનો એક મોટો ઉપાય હોય છે, અને જ્યાં સુધી તે ઉપાય કરવો આપણા અખતિયારમાં હોય છે ત્યાં સુધી જીંદગી સલામત છે એમ કહી સકાય છે. એ ઉપાય પૈસા છે. 'જર ચાહેસો કર', એ કેહેવત કેટલીએક વાતોમાં ખરી પડે છે. જરવાળો માણસ ખરા અથવા ખોટા ગુન્હામાંથી એ સાધનથી બચી સકે છે એટલુંજ નહિ, પણ તે ગુન્હો કોઇ બીજા ઉપર ઢોળી સકે છે. એવે ઠેકાણે જેઓ ગરીબ એટલે અશક્તિમાન સાધન રહિત હોય તેઓની ખરેખરી કમબખ્તી થાય છે. તેઓ પોતાના ઉપરના ખરા અથવા ખોટા અપરાધની શિક્ષા ભોગવે છે એટલુંજ નહિ

પણ બીજા શ્રીમંત લોકોના અપરાધની સજા ઘણી વખતે તેઓને ખમવી પડે છે. તેઓનો બેલી તો પરમેશ્વર જ છે; અને તેઓ જીવતા રહે તેજ આ જગતના તથા તેમના દેશના પાદશાહઓનો મોટો પાડ એમ તેઓએ માનવું જોઇએ. બિહારીલાલ મોટો વ્યાપારી હતો, અને તેણે થોડાંએક વર્ષમાં ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું. પણ રાજ્યના જુલમને લીધે તેનાથી તે દ્રવ્યનો ઉપભોગ થઇ સકતો નહતો. સરકારના માણસોની ગીધ જેવી નજર તેના ઉપર ન પડે માટે તે એક ખુણામાં એક નાના સરખા ઘરમાં રહેતો હતો. ખાવા જેટલો પૈસો બહાર રાખી તેણે પોતાની સઘળી દોલત ભોંયમાં દાટી મુકી હતી; અને એવાં નઠારાં લુગડાં પહેરીને તે ફરતો તથા ઘરમાં એવો થોડો ખરચ રાખતો હતો કે તેની પાસે પૈસો છે એવો શક કોઇને ઘણી જ મુસ્કેલીથી આવે. પણ પૈસાની બાબતમાં જુલમી સરકારની ઘ્રાણેંદ્રિય ઘણી જ તીક્ષ્ણ હોય છે. જેમ કેટલાએક શિકારી કુતરા ભોંયમાં દર કરી ભરાયલાં સસલાંને સુંઘવાથી બહારથી પારખે છે, જેમ મુડદાંની વાસ ગીધ તથા સમડીને ઘણે દૂરથી લાગે છે, તથા જેમ મંકોડા સાકરની પીમળ ગમે ત્યાંથી ઓળખી કાઢે છે, તેમ તેના દાટેલા ધનની ગંધ સરકારના નાકમાં પોંહોંચી. હરેક માણસને કોઇપણ શત્રુ હોય છે, અથવા જો તેની અવસ્થા સારી હોય તો કેટલાએક તેની અદેખાઇ કરનાર હોય છે. તેઓને પોતાનું વેર લેવાને અથવા અદેખાઇનો તાપ હોલવવાને બીજો કાંઇ ઉપાય જડતો નથી ત્યારે તેની પાસે અખુટ દોલત છે એવી સરકારમાં ખબર આપે છે. પછી તે ખબર ખરી હોય કે ખોટી તોપણ તેના ઘર ઉપર બીજે દહાડે પેહેરો આવવાનો, તેના માલની જપ્તી થવાની, તે કોઇ અન્યાયને માટે સરકારમાં ઘસડાવવાનો, તોહમત તેના ઉપર સાબીતં થવાનું, સજા કરતી વેળા જાણીજોઇને ભાંજગડ કરવા કેટલાએક પડવાના, તેની પાસે વધારે દોલત છે એજ તેનો મોટો દોષ એમ તેની ખાતરી થવાની, તથા અંતે તેની દોલતનો અર્ધો ભાગ અથવા વખતે તેથી પણ વધારે ઘણીએક રકજક તથા તકરાર પછી તેને આપવો પડવાનો, એમાં કાંઇ સંશય જેવું નથી. આવા ખાનગી દુશ્મનો તથા અદેખા લોકો એ કામને વાસ્તે જાણે બસ ન હોય તેમ સરકારના તરફથી ગુપ્ત જાસુસો પણ શેહેરમાં ફર્યાં કરતા હતા. તેઓ દિલ્હીના હરેક ભાગની, હરેક મોહલ્લાની, તથા હરેક ઘરની બાતમી રાખતા હતા, અને કોઇપણ શિકાર તેઓને મળ્યો એટલે

તુરત તેના ઉપર પંઝા લાંબા કરી તલપ મારતા હતા. એવે વખતે જે માણુસ તે જાસુસને રાજી રાખવાને તથા તેનું ગજવું ભરવાને આનાકાની કરે તેની ખરેખરી કમબખ્તી જાણવી. તે હોલમાંથી બચવા જતાં ચુલમાં પડે છે, તેને બકરી કાઢતાં ઊંટ પેસે છે, અને આખરે તેને સરકાર તથા જાસુસ એ બન્નેને ટાઢા પાડવા પડે છે. બિહારીલાલની દોલતની વાસ સરકારને પડી હતી, અને તે ખબર કરનાર જજીઆનો ઉઘરાતદાર હતો. પોતાની સાચવટ ઉપર ભરોસો રાખી તથા એવા લોકોનો જુલમ અટકાવવાના હેતુથી તેણે ઉઘરાતદારને ખુશ કીધો નહિ, અને તેનું પરિણામ એ થયું કે થોડા દહાડામાં તેના ઘર ઉપર જપ્તી બેઠી; તેનાં બઈરી છોકરાંને એક ઓરડામાં ગોંધ્યાં, તથા તેને ગુન્હેગારની પેઠે બાંધીને સરકારમાં લઈ ગયા. તે દહાડે તો તે હાજરજામીન આપીને છુટયો; પણ હવે શું થશે એ વાતની તેના મનમાં ઘણીજ ચિંતા રહી. તેને પોતાને વાસ્તે એટલી બધી ફીકર હતી એમ કાંઇ નહતું. પોતાનો વાહાલો પૈસો જે તેણે ઘણે શ્રમે, ઘણાં સંકટ ભોગવીને, તથા મોટાં જોખમ માથે લઇને મેળવ્યો હતો તે સઘળો એક પળમાં ઉડી જશે; અને તેનાં બઇરાંને માથે પણ મહાભારત દુઃખ આવી પડશે, અથવા તેના આવા કામને લીધે તેઓને પણ સજા થશે એ વિચારથી તેના અંતઃકરણને તીક્ષ્ણ બાણ વાગતાં હતાં. જેમ ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે બાવા આદમના કીધેલા ગુન્હાને માટે પરમેશ્વરે કીધેલી શિક્ષા આપણે સઘળાં માણસો ભોગવીએ છીએ, જે પ્રમાણે મા બાપના રોગ છોકરાંને વખતે ઉતરે છે, તથા જે પ્રમાણે માબાપના કીધેલાં કામોનાં ફળ દુનિયામાં વખતે છોકરાંને ચાખવાં પડે છે, તે પ્રમાણે અન્યાયી, જુલમી તથા આપ અખતિયારી રાજાના હાથ નીચે માબાપના ગુન્હાની સજા છોકરાંને ભોગવવી પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ તેઓનાં છોકરાં તથા નિકટના સંબંધીઓને પણ તેમાં વખતે શામેલ કરવામાં આવે છે. એવી બારીક હાલતમાં બિહારીલાલ આવી પડયો હતો. વાઘ જેવાના સપાટામાંથી પણ કોઇવાર બચાય, પણ એવી સરકારની ચુગલમાંથી સહી સલામત છુટવું એ તો ઇશ્વરના તરફનો ચમત્કાર જાણવો. કરોળિયાની જાળમાં કોઈ માખી સપડાય છે ત્યારે તે કેટલીએક વાર સુધી તરફડિયાં મારે છે, તેમાંથી જો પાંખ અથવા પગ તુટતાં પણ બાહાર નિકળાય તો તેનું મોટું ભાગ્ય જાણવું, નહિ તો કરોળિયો આઘે બેસીને તેના પછાડા

તાકીને જોયાં જ કરતો હોય છે, અને જ્યારે તેનો ભક્ષ થાકીને નરમ પડે છે એટલે તે ધીમે ધીમે આવી તેની જીંદગીનો અંત આણે છે. તેવો બિહારીલાલ બિચારો સરકારની મહાજાળમાં ફસાયો હતો, અને તેમાંથી હવે નિકળવાને પછાડા મારતો હતો. તેની ચુક માત્ર એટલી જ હતી કે તેણે જમાનો, દેશની હાલત તથા રાજનીતિ બરોબર તપાસી નહિ. સાચવટ તથા પ્રમાણિકપણા ઉપર ભરોસો રાખી તથા તેને ખડકના જેવાં અચળ સમજીને તેઓને અઢેલીને તે ઉભો રહ્યો. પણ તે એટલું સમજ્યો નહિ કે સાચવટ તથા પ્રમાણિકપણું આ દુષ્ટ જગતમાં ઘણે પ્રસંગે માણસને દુનિયા તરફના નુકસાનથી બચાવી સકતાં નથી, તથા આ તોફાની ભવસાગરમાં તે ખડકો કેટલીએકવાર ખસી જાય છે, અને તેઓના ઉપર વિશ્વાસ રાખી તેને વળગીને રેહેનારો માણસ ઉછળતાં મોજામાં ઘસડાઈ જાય છે. જો સાચવટ તથા પ્રમાણિકપણા ઉપર પાકો ભરોસો રાખવો હોય તો દુનિયા તરફની ખરાબીથી કદી પણ બીહીવું નહિ. તેણે નક્કી મનમાં સમજવું કે આ બે અમુલ્ય ગુણ પકડી રાખ્યાથી દુનિયામાં કદાચ તેમના ઉપર ગમે તેટલી આફત પડે, તેની પાયમાલી થઈ જાય, અથવા વખતે જાનની પણ ખુહારી થાય, તોપણ આ પ્રપંચી દુનિયાનો ત્યાગ કીધા પછી પરલોકમાં સર્વશક્તિમાન તથા સઘળાં સારાં કામોના તથા સઘળા શ્રેષ્ઠ ગુણોનો બદલો આપનાર પરમેશ્વરની તરફથી અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ થયા વિના રેહેશે નહિ, એ વાત ઉપર નજર રાખીને તથા એ ગુણો સારા જ છે માટે હમણા તેઓથી ગમે તેવાં માઠાં પરિણામ નિપજે તેની દરકાર ન કરતાં તે ગુણો પાળવા જ એમ તેણે મનમાં નક્કી રાખવું. એ સદ્‌ગુણોને લીધે દુનિયામાં પણ ઘણા લાભ થાય છે. પણ તે લાભ ઉપર એટલો વિશ્વાસ રાખવો નહિ. જે માણસ આ જગતમાંના ફાયદાને માટે જ સદાચરણે વર્તે છે તેનો ટેકો ઘણો નબળો છે. સદ્‌ગુણી માણસો ઉપર ઘણી વિપત્તિઓ આવી પડે છે; તેઓને પણ જગતના સામાન્ય નિયમો લાગુ પડે છે; તથા તેઓને પણ હમેશાં લાભ જ થાય એમ બનતું નથી; ત્યારે સાચવટ અને પ્રમાણિકપણે ચાલનાર એવી આશા રાખે કે એ પ્રમાણે વર્તવાથી પરમેશ્વર તેના ઉપર મેહેરબાન થઈ તેને હમેશાં સુખી રાખશે, તેની ઉમેદ હમેશાં બર લાવ્યાં કરશે, તથા તેને માથે કોઈ દહાડો પણ આફત આવી પડશે નહિ, તે ઘણો નાઉમેદ તથા નિરાશ થઈ જાય

અને તેનું પરિણામ એ થાયછે કે તેના મનમાં એમાંથી એક વાતની શંકા ઉત્પન્ન થાયછે: એક તો એ કે પરમેશ્વર ઇનસાફી નથી; તે આંધળો થઈ બેઠો છે, તથા સારા નઠારા માણસોમાં કાંઈ ભેદ ગણતો નથી: માટે તેના ઉપર પ્રીતિ રાખવાથી, તેના ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખવાથી, તથા સારાં કામોના બદલાની તેની તરફથી આશા રાખવાથી કાંઈ ફળ નથી; અથવા તેને એવી ખાતરી થાયછે કે સારાં નઠારાં કામોમાં કાંઈ ભેદ નથી. નઠારાં કામનો નઠારો અને સારાં કામનો સારો બદલો મળશે એ ખોટું છે; એ એક જુઠી લાલચ અસલના વખતના ડાહ્યા લોકોએ આપેલી છે; તથા નઠારાં કામો કરતાં લોકોને અટકાવવાને વ્યર્થ ધમકી બતાવેલી છે. જે મૂર્ખના મનમાં એ પ્રમાણે શંકા ઉત્પન્ન થાયછે તેમાં ખરેખરો તેનો વાંક છે, પરમેશ્વરનો નથી. અગરજો જગતના નિયમ એવા બનાવેલા છે કે સદ્ગુણીને ઘણીવાર લાભ થાયછે તોપણ તેઓનાં સારાં કામોનો બદલો આ લોકમાં મળે એવો પરમેશ્વરનો હેતુ નથી. માટે પરલોકમાં સારાં ફળ ભોગવવાની ઉમેદથી જ તથા સદ્ગુણનો બદલો સદ્ગુણ જ છે એમ જાણી જે લોકોને સદ્ગુણે આચરવું હોય તેઓએ દુનિયા તરફના લાભ ઉપર નજર રાખવી નહિ. જો દેશની સ્થિતિ એવી હોય કે સાચવટ રાખ્યાથી જાનમાલને નુકશાન પોહોંચે તો તે દેશ છોડીને જતા રેહેવું, અથવા ત્યાં રહી સાચવટને આપણો દેહ, માલમતા, અથવા આપણી વાહાલામાં વાહાલી વસ્તુઓ જરૂર પડે તો અર્પણ કરવી, પણ સાચવટ કદી છોડવી નહિ એવી નીતિ છે. શું બકરી પોતાના નિર્દોષ-પણા ઉપર વિશ્વાસ રાખી ઉભી રહે તો વાઘ તેને માર્યા વિના રહેશે? શું ચકલી પોતાની ગરીબાઈ તથા નિરપરાધીપણા ઉપર ભરોસો રાખી નિશ્ચિંત બેસે તો સકરો તેને તલપ મારી લઈ નહિ જાય? એ તો સૃષ્ટિના નિયમ પ્રમાણે થશે જ. બિહારીલાલને એ વાતનું જ્ઞાન નહતું, અથવા તે વખતે તે ભૂલી ગયો હતો. હવે જ્યારે તે આવી આફતમાં પડયો ત્યારે કેટલાએક દુનિયાના ડાહ્યા તથા વખત પ્રમાણે ચાલનારા તેના મિત્રો તેને આવી મળ્યા, અને તેને કેહેવા લાગ્યા, 'હવે બાળો તમારી સાચવટ. આવડા મોટા થયા તોપણ બરોબર અક્કલ આવી નહિ. ભાઈ! જેવો દેશ તેવો વેશ રાખવો, અને સમય પ્રમાણે વર્તવું. તે દહાડે જો અમારી સલાહ પ્રમાણે પેલા ચંડાળ ન્ઘરાતદારનું મ્હોં પુર્યું હોત તો આ દહાડો કદી આવત નહિ. પણ તે ાડે તો સાચવટ ઉપર ગયા! હવે તમારી સાચવટ કેમ મદદ કરી સકતી

નથી? જો તે દહાડે માન્યું હોત તો થોડે પતત. હવે પૈસા પણ વધારે ખરચવા પડશે, અને તેમ કીધા પછી પણ કામ સિદ્ધ થશે એવી પાકી આશા નથી. સાચવટ! જો સાચવટ રાખવી હોય તો દુનિયામાં શામાટે રહોછો? વેરાગી અથવા સન્યાસી થઈ જાઓ. પછી તમારૂં ડાહાપણ ચલાવજો.' આ બધા ઠોક બિચારા નિર્બળ મનના બિહારીલાલે સાંભળી લીધા, અને ઘણું પસ્તાઇને તેઓની સલાહ માથે ચઢાવી કેટલાક પૈસા સાથે રાખીને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તે એક મેહેલ આગળ ઉભો રહી આ પ્રકરણને મથાળે જે લખ્યું છે તે બોલ્યો.

જ્યારે અલફ્ખાંએ પાટણ શેહેર લીધું ત્યારે તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે ખંભાતમાં ઘણા દ્રવ્યવાન વ્યાપારીઓ છે. તે ઉપરથી લુંટની આશાથી સઘળું લસ્કર તે શેહેર ઉપર ચઢયું. ત્યાં જઈ તે શેહેર લીધું તથા ત્યાંના તમામ ધનવાન લોકોનાં ઘરો લુંટી લીધાં. એ લુંટમાં અલફ્ખાંએ એક ખુબસુરત ગુલામને પકડયો. તે એક વ્યાપારીના તાબામાં હતો, અને તેને ખોજો કરીને તેના જનાનખાનાની ચોકી કરવા ઉપર રાખ્યો હતો, જ્યારે તે ખંભાતમાં હતો ત્યારે તે ખોજો કાફુર એ નામથી ઓળખાતો હતો, અને તેનામાં રૂપ સિવાય બીજા ઘણા ગુણો હતા. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને તથા દુનિયામાં મોટી પદવી મેળવવાને જે જે ગુણો જરૂરના છે તે સઘળા તેનામાં હતા. તેનામાં કેટલાએક સારા તેમ કેટલાએક નઠારા પણ ગુણો હતા. જે જે કામોની સાથે તેના સ્વાર્થને સંબંધ ન હોય તે તે કામોમાં તે સારા ગુણો વાપરતો, અને તે વખતે તેનામાં દુર્ગુણ એકપણ હોય એમ કોઇને લાગતું નહિ; પણ જ્યારે તેની મતલબ પાર પાડવાની હોય, જ્યારે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા કાંઇપણ કામ કરવાનું હોય, અથવા પોતાને કાંઇફાયદો થતો હોય, ત્યારે ગમે તેવું દુષ્ટ કામ હોય તોપણ તે કરતાં તે જરાપણ આચકો ખાતો નહિ. એ પ્રમાણે તે એ જાતનો માણસ હતો. જ્યાંસુધી તે ગુલામગીરીમાં રહ્યો ત્યાંસુધી એ સઘળા ગુણો વાપરવાને તેને પ્રસંગ આવ્યો નહિ; પણ તેનું ભાગ્ય ખુલવાનું તેથી તે મુસલમાન લસ્કરના હાથમાં પડયો અને તે દેખીતો ઘણો ખુબસુરત હતો તેથી જો તેને પાદશાહ પાસે નજર દાખલ મોકલવામાં આવે તો તે ઘણો ખુશ થશે એમ જાણી તેને દિલ્લી મોકલવાનો ઠરાવ કીધો. તેને કૌળાદેવી સાથે અલાઉદ્દીન પાસે મોકલ્યો. ત્યાં તે પાદશાહને ઘણો પસંદ પડયો. છેક હલકી પદવી ઉપરથી ચઢતાં ચઢતાં આ

વખત તે અલાઉદ્દીનનો માનીતો થઈ પડયો હતો. આપણા દેશી રાજ્ય, દરબારમાં જે ખટપટ, કાવતરાં, તથા દગા ફટકા ચાલછે તે સઘળામાં તે ઘણો કુશળ હતો, અને તેણે પોતાની તદબીર તથા ચતુરાઈથી રાજાના મન ઉપર એટલી તો સત્તા મેળવી હતી કે રાજા તેને વશ થઈ ગયો હતો; તેજ જાણે પાદશાહ હતો, અને સઘળા મોટા અમીર ઉમરાવોને આ ખોજા કાફુરને માન આપવું પડતું હતું તેથી તેઓને ઘણું જ માઠું લાગતું હતું, તથા તેઓ તેની ઘણી અદેખાઈ કરતા હતા. દેશભાવે સઘળા તેને 'હજાર દીનારી' કેહેતા હતા, કેમકે અસલ તેને હજાર દીનાર આપીને વેચાતો લીધો હતો. તેનું ચલણ એટલું તો હતું કે કેટલાએક કામ તે પોતે પાદશાહને પૂછ્યા સિવાય પણ કરતો, અને આટલી તેની ચઢતી કળાથી તેના મનમાં એટલો લોભ ઉપજ્યો હતો કે પાદશાહના મુઆ પછી પોતે તખ્ત ઉપર બેસવા સારૂ ઉમેદ રાખતો હતો. બલકે તે પોતાના સ્વાર્થ આગળ એટલો આંધળો થઈ ગયો હતો કે જેણે તેના ઉપર આટલા બધા ઉપકાર કીધા હતા તથા જેણે તેને ધુળમાંથી ઉઠાવી લઈને એક મેહેલમાં બેસાડયો હતો, તેની જ તરફ અપકાર કરી તેના જીવતાં પણ પોતે તખ્તનશીન થવાને નિરંતર ઉદ્યોગ કર્યા કરતો હતો. એ ખોજા કાફુર હજાર દીનારીના મેહેલ આગળ બિહારીલાલ ઉભો હતો, અને તેને દ્રવ્ય આપી સંતોષીને આવી પડેલી આફતમાંથી બચવાની તે ધારણા કરતો હતો.

ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને દરવાજામાં બિહારીલાલ પેસવા જાય છે એટલે દરવાને તેને રોકયો, અને એક હડસેલો મારી તેને ફેંકી દેવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં તેણે તેનો જુસ્સો સોનેવતી નરમ પાડયો. આગળ જતાં ઘણા સિપાઈઓ તેને વિંટલાઇ વળ્યા તેઓ સઘળાને તેણે સોનાના પ્રસાદથી સંતોષ્યા. પછી કેટલાએક મેહેતાઓને પણ પાનસોપારી મળ્યાં. એટલું સોનું જ્યારે વપરાયું ત્યારે તેને બેસવાની જગા મળી, અને એક સિપાઈએ માંહેના ઓરડામાં કાફુર એક દર્વેશ સાથે વાત કરતો હતો ત્યાં જઈ જાહેર કીધું. કાફુરનું નાક પણ પૈસા સુંઘી સુંઘીને ઘણું તીવ્ર થયલું હતું તેથી તેણે બિહારીલાલના પૈસાની ગંધ પારખી, અને દર્વેશને થોડીવાર સબુર કરવાનું કહી તે બાહાર આવ્યો. બિહારીલાલને આગળથી ભણાવી મૂકયો હતો તે પ્રમાણે કાફુરને જોતાં જ તેણે પાઘડી

માથા ઉપરથી ફેંકી દીધી, અને લાંબો થઇ પગેલાગીને રડી પડયો. પણ રૂદનના શબ્દથી પિગળે એવું કાફુરનું અંતઃકરણ કોમળ નહતું. તેના હૈયા ઉપર તો જુદી રીતે જ અસર થતી હતી, અને જ્યારે સોનાનો ખણુખણાટ તેને કાને પડતો ત્યારે જ તે ઈંદ્રિયદ્વારે તેના હૃદયપર અસર થતી. જ્યારે રડવાથી તેનું કામ થવાને બદલે ઉલટો કાફુર ગુસ્સે થયો ત્યારે તેણે પોતાની પાસે જે એકસો સોનાની અશરફીની કોથળી હતી તે તેની આગળ ખાલી કીધી, અને 'મારો જે અપરાધ થયો હોય તે ક્ષમા કરો' એટલું જ તે બોલી સકયો. કાફુરે તે અશરફીના ઢગલા તરફ જોયું, પણ તેને તે ઘણો નાનો લાગ્યો તેથી તે ઉપર પગની ઠેસ મારી તેને વેરી નાખી, અને ક્રોધથી બોલ્યો: "કાફર ચંડાળ, હરામખોરી કરી કરોડો રૂપિયા મેળવ્યા છે, અને નાના છોકરાને સમજાવવા આવ્યો હોય તેમ આટલી અશરફી મૂકીને પોક મૂકે છે. હું કાંઈ કરી સકતો નથી. પાદશાહ પાસે સઘળું કામ ગયલું છે. જો અપરાધ સાબીત થશે તો મોત સિવાય બીજી કાંઇ શિક્ષા નથી." બિહારીલાલે ઘણા કાલાવાલા કીધા, પણ શબ્દથી કાંઇ પણ કામ થતું નથી એમ જોઇને તેણે તેવીજ એક બીજી થેલી ખાલી કીધી; પણ સઘળું વ્યર્થ ગયું. કાફુર તો તેના નામ પ્રમાણે ખરેખરો કાફર હતો. આવા ખુબસુરત રૂપની સાથે તેનામાં આવું દુષ્ટ અંતઃકરણ હશે એમ કોઇના ધાર્યામાં આવે નહિ. તે તો ઇંદ્રિવાણીનું ફળ, તેથી જ્યારે બિહારીલાલે એવી પાંચ કોથળી ઠાલવી ત્યારે જ તેનો ચેહેરો નરમ પડેલો દેખાયો, અને ત્યારે જ તેણે બિહારીલાલને વચન આપ્યું કે હવે તારા માથાના એક વાળને પણ નુકસાન પોંહોંચશે નહિ. બિહારીલાલ ત્યાર પછી ઘણો હરખાતો બાહાર ગયો, અને કાફુર પણ ખુશ થઇ ચાકરને તે થેલીઓને ખજાનામાં મૂકવાનો હુકમ કરી દર્વેશ પાસે ગયો. દર્વેશે આ સઘળું બન્યું તે છાનામાના જોઇ લીધું, અને પૈસાને વાસ્તે એક કાફર હિંદુ ઉપર દયા કીધી, જરની ખાતરે પાક મઝબનું એક ફરમાન તોડી જજીઓ કર માફ કીધો, એ જોઇને કાફુર ઉપર તેને ઘણો ગુસ્સો ચઢયો.

કાફુરને આવતો જોઇ તે ક્રોધથી બોલ્યો: "અલ્લા કરીમ! શું જમાનો બારીક આવ્યો છે. દીન તો સઘળો ડુબી ગયો. અને જર અંતઃકરણમાં અલ્લા મીઆના તખ્ત ઉપર બેઠું છે. તું કોણ અને કેવો હતો

તે તને યાદ નથી? અલ્લાતાલાએ રેહેમ લાવી તને ખાકમાંથી ઊંચકી લઇ આટલો મોટો મરતબો આપ્યો તે આટલા સારૂ? અસતગફેરૂલ્લાહ! કાફર હિંદુને મારી? કુરાને શરીફમાં શું કહ્યું છે? કાફર લોકો જેઓ મૂર્તિને પૂજે છે, જેઓ નાપાક શેતાનનો ધર્મ પાળે છે, તેઓને તો જોર જુલમથી આપણો પાક, હઝરત પેગંબર સાહેબને જબરાએલ ફિરસ્તાએ આપેલો દીન પળાવવો. એ કાફર લોકોને મારી? તેઓ તો સુંનત કરાવે, નહિ તો તલવારથી તેઓનાં માથાં કાપી નાખવાં. બિસમિલ્લાહ! એ લોકો દુનિયામાં વસીને શું કરે છે? ફક્ત દોજખનો ખાડો ભરે છે. તેઓને આવી રીતે મારી? તાલે અલ્લાહ! હજી કયામતનો દહાડો તો દૂર છે."

કાફુર દર્વેશનો ગુસ્સો જોઇને ઘણો બીધો, અને તે જાતે ઘણો અજ્ઞાન અને તેને લીધે ઘણો વેહેમી હતો તેથી જો દર્વેશ શાપ દેશે તો પોતે પાયમાલ થઇ જશે એ ધાકથી તે થરથર કંપવા લાગ્યો, અને ગભરાટમાં બોલી ઉઠ્યો: "દર્વેશ સાહેબ, ગુન્હો માફ કરો. પાદશાહ પણ એજ પ્રમાણે કરે છે, અને પૈસાની બાબતમાં તે હિંદુ તથા મુસલમાન ધર્મમાં કાંઇ તફાવત ગણતો નથી."

કાફુરના આ બોલ સાંભળીને દર્વેશને પગથી તે માથા સુધી ઝાળ ચઢી. તેનું લોહી ઉકળી આવ્યું, અને તેના ક્રોધના અગ્નિમાં જાણે તેલ હોમાયું. તે બોલ્યો: "અરે નાપાક સુઝી! પાદશાહ એ પ્રમાણે કરેછે માટે તે શું વાજબી થયું? જ્યારે તમે સઘળા એમ જ કરો છો ત્યારે અજબ છે કે આસમાન તુટી પડતું નથી? અજબ છે કે આપણે સઘળા મરકીના સપાટામાં ઘસડાઇ જતા નથી! અજબ છે કે આપણે ધરતીમાં ગરક થઇ જતા નથી! એ કાફર લોકોના દીન (થુ તેઓના મ્હોં ઉપર) અને આપણા દીનનો મુકાબલો કરવો? તેઓમાં શું ફરક નથી? અરે! આસમાન જમીન જેટલો તફાવત. અરે અંધારા અને અજવાળા જેટલું અંતર. અરે! શેતાન અને ફિરસ્તા જેટલી જુદાઇ. અલહમદુલિલ્લાહ! આ લોકોના માથાં જ ફરી ગયાં છે ને! તેઓ ખુદાને પણ ઓળખતા નથી! તેઓ ખરો અને ખોટો દીન પારખી સકતા નથી! તોબા! તોબા! સઘળા ધર્મો દુનિયામાં મનાય છે તેમાં મૂર્તિપૂજા સૌથી નાપાક છે. આખી જહાનમાં એક ખુદાને માનનાર તથા સર્જેલી વસ્તુને નહિ પૂજનાર એવા તો ફક્ત ત્રણ ધર્મના જ લોક છે. એક યહુદી, બીજા ઇસાનો મત માનનારા, અને

ત્રીજા આપણે મુસલમીન છીએ. હવે એ ત્રણમાં કોનો દીન સાચો તે હું તને બતાવું છું. આરબ લોકો તથા યહુદી લોકો બંને ઇબ્રાહીમના વંશના છે. એક ઇસ્માયલના અને બીજા ઐઝાકના છોકરા. વળી પેગંબર સાહેબે યહુદી લોકોનું તોરત કબૂલ રાખ્યું છે, અને આદમ, નુહ, મુસા, વગેરેનો પેગંબરી દાવો મંજુર ગણેલો છે. આદમની બેવફાદારીથી દુનિયાની ખરાબી થઇ; માણસને મેહેનત કરવી પડે છે; રોગો શરીરને વળગ્યા; બીજાં દુ:ખો આદમ જાત ઉપર આવી પડ્યાં; અને મોતની સજા જગતમાં પરમેશ્વરે ચલાવી; માટે બાવા આદમનો પેગંબરી હક રહ્યો નથી. નુહનાં ફરમાનો ઘણાં જ થોડાં મનાય છે, અને મુસાના કાયદા તે વખતના યહુદી લોકોને જ વાસ્તે કીધેલા હતા. તેઓના તોરતમાં લખેલું છે કે આખરે એક પેગંબર જન્મશે તે આ દુનિયાને જીતશે તે પ્રમાણે હઝરત મુહમ્મદનો જન્મ થયો. પણ આંધળા યહુદી લોકોએ તકરાર ઉઠાવી કે આરબ લોકો ઇસ્માયલના છોકરા, અને ઇસ્માયલ ઇબ્રાહિમની લોંડીના પેટનો તેથી તોરતમાં લખેલો પેગંબર હઝરત મુહમ્મદ નથી. આપણામાં અને તેઓમાં એટલો જ વાંધો છે. વળી મરિયમના છોકરા ઇસાનો ધર્મ કાંઇક સારો છે, શાથી કે ઇસા પણ પેગંબર હતો; અને જ્યારે હઝરત મુહમ્મદ બોરાખ ઉપર બેસીને સાતમા આસમાન સુધી જઇ આવ્યા ત્યારે ઇસાની તેણે મુલાકાત કીધી હતી. પણ મુહમ્મદ (શુકર તેના નામ ઉપર!) સૌથી છેલ્લા આવ્યા માટે તે સૌથી મોટા પેગંબર અને તેનો દીન સૌથી સાચો એમાં કોઇથી ના કહી સકાશે નહિ. મૂર્તિપૂજકોમાં સઘળાથી ઊંચા પારસી લોકો છે. તેઓ આતશપરસ્ત છે તેથી તેઓ અગરજે ખુદાની પાક નજરમાં ઘણા ગુન્હેગાર છે તોપણ તેઓ હિંદુઓ કરતાં ઘણા સારા છે. સૌથી નાપાક બૂતપરસ્ત હિંદુ લોકો છે; તેથી એવા દોજખી ધર્મવાળાઓ ઉપર મેહેર રાખવી નહિ. પેહેલાં તો એ કાફર હિંદુ લોકો એક ખુદાને માનતા નથી. તેઓના દેવ તેત્રીશ કરોડ છે. કેવા આંધળા અને હૈયાના ફુટેલા! આસમાનમાં હીરાની પેઠે જડેલાં અગણિત બિંદુઓ જેને આપણે તારા કહીએ છીએ, જે શીતળ ચંદ્ર રાતની વખતે પૃથ્વીને અજવાળું આપે છે તથા વનસ્પતિને ઉગવામાં મદદ કરે છે, જે તેજસ્વી આગનો ગોળો દુનિયાને અજવાળું તથા ગરમી પોંહોંચાડે છે તથા સઘળા ચૈતન્યવાળા પદાર્થોના જીવનનો આધાર છે, જે અનિયમિત કેતુઓ વખતે વખતે આવી

પૃથ્વીના લોકોને ત્રાસ પમાડે છે તથા લોકો ઉપર કોઇ પ્રકારની મોટી આફ્ત આવી પડશે એવી ચેતવણી અજ્ઞાની લોકોને આપે છે, તે તથા એવા બીજા ચમત્કારી આકાશના પદાર્થોથી તે એક રેતીના દાણા અથવા એક ઘાસના તણખલા સુધી સઘળા નાના મોટા પદાર્થોને માટે એક જ સરખા નિયમો હોય છે, અને એક નાના પરમાણુથી તે કરોડો યોજનને અંતરે જે અસંખ્યાત ગોળાઓ અવકાશમાં ગબડે છે તેઓ સુધી સઘળે એકત્વપણું જોવામાં આવેછે, તે ઉપરથી તે સઘળાનો કર્તા એકજ છે એવું સેહેજ અનુમાન થઇ સકે છે. જેમ પદાર્થો નાશવંત છે તેમ પરમેશ્વર નાશવંત નથી. એ વાત પણ તુરત અક્કલમાં ઉતરેછે. નાશ એટલે અવસ્થાંતર, એટલે પરમાણુની સ્થિતિમાં ફેરફાર થઈ તેઓનું બંધારણ તુટી તેઓનું વિખરાઈ જવું. માટે જેમાં પરમાણુ છે તે જ નાશ પામેછે. એટલે પરમેશ્વર જે નાશવંત નથી તેમાં પરમાણુ નથી, અથવા તે પદાર્થ નથી. હવે જ્યારે તે પ્રાકૃતિક નથી ત્યારે તેમાં પ્રકૃતિના ગુણ નથી, અને રૂપ નથી ત્યારે તેને મર્યાદા નથી, અને મર્યાદા નથી ત્યારે તે અપાર સર્વવ્યાપક છે. એ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે પરમેશ્વર એક તથા આત્મિક એટલે નિરાકાર છે, અને તે સર્વ વ્યાપક છે."

કાફર—દર્વેશ સાહેબ માફ કરો તો બોલું; પણ હિંદુ લોકોમાં એક વેદ નામની કિતાબ છે તેમાં લખ્યું છે કે પરમેશ્વર એક તથા નિરાકાર છે.

દર્વેશ.—જુઠું. જે વાત પેગંબરને ખુદાની તરફથી ફિરસ્તાએ કહેલી તે જાણવાને એ કાફર લોકોના દીલમાં ખુદાઈ રોશની હોય એમ માનવામાં આવતું નથી; અને અગરજો એ વાત તેઓની વેદની કિતાબમાં લખેલી છે તો તેઓ શામાટે માનતા નથી? એટલા જ ઉપરથી જણાય છે કે વેદમાં એ પ્રમાણેનું નથી. કદાચ હોય તોપણ શા કામનું? આપણી કુરાને શરીફમાં સાફ એ વાત લખેલી છે ત્યારે એવી એવી વેદ જેવી કિતાબોની શી જરૂર છે? તેઓ જલદીથી બળી જાય, અથવા ફના થઈ જાય તો સારૂં. જ્યારે આરબ લોકો આસમાનના તારા વગેરેને પૂજતા હતા, જ્યારે યહુદી લોકો મુસાના કાયદાને એક કોરે મૂકી તથા દાઉદનાં પવિત્ર ગીત અને સુલેમાનનાં દાનાઈનાં વચનની અવગણના કરી ચાલતા હતા, જ્યારે ઈસા પેગંબરના મતવાળા ઈસા તથા મરીયમ બીબીનાં સોનાના પુતળાં બનાવી દેવળમાં રાખતા, અને ઘણાએક સાધુઓ તથા શાહિદોની કબરો તથા

બ્હાડકાંને ખુદાઈ માન આપતા હતા, તે વખતે હઝરત મુહમ્મદ સાહેબે, લાઈલાહઈલિલ્લાહ મુહમ્મદરૂસલુલ્લાહ" (એક પરમેશ્વર સિવાય બીજો પરમેશ્વર નથી, અને મુહમ્મદ પરમેશ્વરનો પેગંબર છે.) એ મત ચલાવ્યો.

કાફુર.–શુકર અલ્લા! શુકર અલ્લા! અને હઝરત સાહેબના નામને પણ શુકર.

દર્વેશ.–(પોતાની દાઢી ઉપર હાથ ફેરવીને) આમીન! આમીન! આમીન! વળી હિંદુ લોકો પોતાના મુએલા તથા જીવતા માણસોને ઈશ્વરના જેવા માને છે. તેઓના રામ, કૃષ્ણ વગેરે બીજા દેવો પાછલા જમાનામાં આદમીઓ હતા; પણ તેઓએ જીવતાં મોટાં મોટાં પરાક્રમ કીધેલાં તેથી મુઆ પછી માનવી રૂપે ઈશ્વર હતા એમ મનાવવા લાગ્યું. એ કેવી મુર્ખાઈ! ખુદાની તલવાર, અને કાફરોને કતલ કરનાર ખાલિદ, મિસરનો જીતનાર અમરૂ, આપણા ખલીફાઓ અબુબેકર, ઉમર, અલી, ઇત્યાદી, તેઓના વિક્રમ તથા ભોજના જેવા, આપણા હુતિમતાઈ તથા હારૂનલરશીદ એ સઘળાને આપણે જરાપણ પૂજતા નથી. વળી તેઓ હેવાનને પણ પૂજેછે. ગાય, હાથી, વાંદરા, વગેરે ઘણાં જાણવરોને તેઓ પરમેશ્વર સરખા માનેછે, અને સાપ તથા નોળિયાને પણ કેટલેક દહાડે પૂજે છે. એવા કાફર પાપી લોકો દુનિયાની સપાટી ઉપર કોઈપણ વસતા નહિ હશે. જેમ સાડમ અને ગામરા શેહેરો ઉપર તેઓના રેહેવાસીઓનાં મહા પાપને લીધે ખુદાએ આતશ તથા ગંધકનો વરસાદ વરસાવ્યો, તથા તેઓને પાયમાલ કરી નાખ્યા, તેમ આ આખો મુલક કોઈ દહાડો ધરતીમાં ગરક થઈ જશે, અથવા તે ઉપર દરિયો ફરી વળશે. હેવાનને ખુદાઇ માન આપવું! એ આંધળા લોકોની આગળ તો કોરાન કે તલવાર. તેઓ અલહમદુલિલ્લાહનો ધર્મ માને, નહિ તો તલવારની ધારથી તેઓના આત્માને જલદીથી દોજખમાં મોકલી દેવા. અસ્તગફિરૂલ્લાહ.

બચ્ચા કાફુર હજી બસ થયું નથી. તેઓ જીવવાળા થઈ નિર્જીવ વસ્તુઓને માને છે; સુરજ, ચંદ્ર, તારાને પૂજેછે; ભોંયની પૂજા કરે છે; નદી પાહાડ વગેરેને માન આપેછે; અને દુનિયામાં જે જે ચમત્કારી વસ્તુઓ અથવા દેખાવ જોવામાં આવે છે તેઓને તેઓ ઇશ્વર જેટલું માન આપે છે. ત્યારે પેદા કરનાર અને પેદા થયલી વસ્તુઓમાં તફાવત શો? એટલું એ આંધળા લોકોના સમજવામાં આવતું નથી. આદમ જાતને ખુદાએ સૌથી ઊંચી બનાવી છે; તેઓને બીજા સઘળાઓ કરતાં વધારે સાધન

આપેલાં છે; તેઓને સૃષ્ટીનું ધણીપણું આપેલું છે; તથા તેઓના સુખ અને રક્ષણને માટે દુનિયા માંહેલા બીજા પદાર્થો ઉત્પન્ન કીધેલા છે; માટે આદમ જાત સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. તે છતાં પણ એ લોકો પોતાને સઘળાથી હલકા માને છે, અને તેથી તેઓ તેઓના કિર્તારની ઇચ્છાથી ઉલટા ચાલે છે. પરમેશ્વર જલદીથી તેઓના અંતઃકરણનું અંધારૂં દૂર કરે, અને સાચી વાત સમજવાને તે કિર્તાર તેઓને રોશની આપે.

કાફુર.—આમીન ! આમીન !

દર્વેશ.—પણ આખી જહાનમાંથી એ અધારૂં દૂર કરવાને ખુદાએ હઝરત પેગંબર સાહેબને જન્મ આપ્યો, કોરાને શરીફના ફકરા આપી હરેક રમઝાન મહીનામાં મક્કાની પાસેની હીરાની ગુફામાં પેગંબર સાહેબની પાસે જબરાયલ ફિરસ્તાને મોકલ્યો. કાબાના રખેવાળ તથા તેના પક્ષનાં માણસોને હરાવ્યાં, આખા મદીના અને મક્કા શેહેરમાં અને પાછળથી તમામ અરબસ્તાનમાં નબી સાહેબના મોત પેહેલાં આપણો દીન ફેલાયો ; ત્યારબાદ આપણા ખલીફાઓના હુકમથી ઇરાન તથા રૂમશામના પાદશાહોના મુલક આપણા શરા સરદારોએ સર કીધા ; અને એ પ્રમાણે ધીમેધીમે આપણો તથા આપણા પાક દીનનો અમલ ઘણું કરીને આખા જહાનમાં પથરાયો. એ સઘળું ખુદાની મેહેરબાનીથી થયું. માટે આપણે ગમે તે ઉપાયથી એ કાફર હિંદુઓના મન ઉપર જે ખોટા વેહેમોનો પડદો વળેલો છે તે ફાડી નાખવો જોઇએ.

વળી પરમેશ્વર નિરાકાર છે તેથી તે અવ્યક્ત છે ; માટે તે કેવો છે તેની લોકોને કલ્પના આવી સકતી નથી, તે ઉપરથી જ્યારે લોકોને બંદગી કરવી હોય, તેની પૂજા કરવી હોય, અથવા તેને ખુશ કરવાને કાંઇ અર્પણ કરવું હોય ત્યારે કોને કરવું એ તેઓ સમજતા નથી. ત્યારે પરમેશ્વરના પ્રતિનિધી તરીકે તેઓ માટી, લાકડા, અથવા ધાતુની માણસના અથવા મનસ્વી આકારની મૂર્તિઓ બનાવે છે, અને ઇશ્વર સર્વવ્યાપક છે માટે મૂર્તિઓમાં પણ હોવો જ જોઇએ એમ સમજીને તેઓને પરમેશ્વરની માફક માન આપે છે. એ પ્રમાણે કરવાનું સઘળી આદમ જાતનું સ્વાભાવિક વલણ હોય છે, અને તેઓને ગમે તેવો પાક ધર્મ બતાવ્યો હોય તોપણ પરમેશ્વરની માનસિક પૂજા કરવાને બદલે તેને ઠેકાણે કોઈ દૃશ્યમાન પદાર્થને ગોઠવીને તેની પૂજા કરે છે. જ્યારે યહુદી લોકો મિસરથી નાસીને પોતાના

દેશ તરફ જતા હતા ત્યારે વારેવારે તેઓ મૂર્તિઓ બનાવીને તેને પૂજતા અને એમ કરવામાં મોટું પાપ છે એમ સમજાવવાને મુસા પેગંબરને ઘણી મુશ્કેલી પડી હતી. છેલ્લી વારે સીનાઇ પર્વત ઉપર ખુદાએ તેને એક પથ્થર આપ્યો. તેના ઉપર દશ આજ્ઞા કોતરેલી હતી. તેમાં સાફ હુકમ કીધેલો હતો કે મૂર્તિપૂજા કરવી નહિ. એ પૂજાની મોટામાં મોટી ખરાબી એટલી જ છે કે એવી પૂજા કરનારા ધીમે ધીમે મૂર્તિને પરમેશ્વર સમજે છે; અને ધણીને ન માનતાં ગુમાસ્તાને સેઠનું માન આપે છે. એવી રીતનું લોકોનું વલણ છે તે ઉપરથી આપણા હઝરત પેગંબર સાહેબે મૂર્તિ પૂજવાની સાફ મના કીધેલી છે એટલું જ નહિ પણ તેની પોતાની, ખુદાની, અથવા કોઇપણ મોટા પાક આદમીની તસ્વીર પાડવી નહિ, અથવા મસજીદોમાં પુતળાં કોતરવાં નહિ, અથવા ચિત્ર રાખવાં નહિ, એવું ફરમાવ્યું છે.

કાફુર.—સુબહાન અલ્લાહ! કેવી પેગંબર સાહેબની દાનાઇ. જો એ પ્રમાણેની મનાઇ કીધી નહોત તો આપણે પણ બીજા કાફર લોકોની પેઠે બૂતપરસ્ત હોત. "લાઇલ્લાહઇલલલ્લાહ મુહમ્મદુરરસુલલ્લાહ." શલાહ દર્વેશ સાહેબ, હું સારી પેઠે જાણું છું કે એ હિંદુ ઘણા નાપાક, પાપી કાફર લોકો છે. તેઓની પાસે જોર જુલમથી પણ આપણો સાચો તથા પાકદીન મનાવવો જોઇએ, અને જો શેતાનના સમજાવ્યાથી તેઓ આપણી વાત સાંભળે નહિ તો તેઓ સઘળાઓને કતલ કરવા, અથવા જરાપણ તેઓના ઉપર દયા કરવી નહિ. પણ દર્વેશ સાહેબ, એ પ્રમાણે રાજાઓથી ચાલતું નથી, અને આગલા ખલીફાઓએ પણ એ પ્રમાણે કીધું નથી. આપણી શરેહમાં એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે કાફર લોકો જેટલો આપી સકે તેટલો કર તેઓની પાસેથી લેવો; નહિ આપે તો તેઓની બિલકુલ નસલ કાઢવી. વળી આપણા દીનમાં દાના લોકોએ ઇસિલામ ધર્મ માનનારાઓને ફરમાવ્યું છે કે તેઓને કાપી નાખવા. અથવા તેઓને આપણા ધર્મમાં લાવવા એવું હજરત પેગંબર સાહેબે ખુદે કહ્યું છે, પણ ત્યાર પછી ઈમામ હનીફે એવું ફરમાવ્યું છે કે મોતને બદલે તેઓના ઉપર જજીઓ અથવા જેટલો ખમાય એટલો બીજો કોઇ કર બેસાડવો, અને તે લોકોને નકામા કતલ કરવાની તેણે સાફ મના કીધી છે. તેનો ફરમાન એવો છે કે તેઓની પાસેથી જેમ બને તેમ જજીઓ એટલે માથા દીઠ વેરો અને ખીરાજ એટલે ખંડણી લેવી, અને તે વસુલ કરવામાં એટલી સખ્તી વાપરવી કે તે

સજા મોતની લગભગ થઈ રહે. વળી જે હિંદુ હમણા ઈહાં આવી ગયો તેણે કાંઈ કસુર કીધી નથી. તેણે જજીઓ બરાબર આપેલો છે. તેના ઉપર જે તોહમત મુકયું છે તે ખોટું છે, તેનો અપરાધ એટલો જ છે કે તેની પાસે દોલત ઘણી છે. જજીઆ ઉઘરાતદારની દાનત તેની પાસેથી પૈસા કઢાવવાની હતી, પણ જ્યારે તેણે તેને માગેલા પૈસા આપ્યા નહિ ત્યારે તેણે આ ખોટી ફરિયાદ કીધી. હું સારી પેઠે જાણતો હતો કે તે વગર પાયાની છે, તોપણ એવો શિકાર ફરીને ક્યાં મળવાનો છે એમ જાણી, તથા એવા નાપાક કાફર પાસે દોલત રહે તે નઠારે માર્ગે વપરાય માટે એની પાસેથી પાંચસેં અશરફી મેં કઢાવી છે તેમાંથી અર્ધી તમને આપવાને મેં ધાર્યું છે તે મેહેરબાની કરી લેવી, અને ખુદાને પસંદ પડે એવે સારે રસ્તે તમારે વાપરવી.

અઢીસેં અશરફી પોતાને મળવાની છે એ સાંભળીને દર્વેશને ઘણો આનંદ થયો અને તેની આંખમાં સોનાનું તેજ તે જ વખતે આવી ગયું. તે બોલ્યો: "શાબાશ બચ્ચા શાબાશ! તેં કીધું છે તે ઘણું જ વાજબી છે. એવું હમેશાં કર્યા કરજે, અને જે મળે તેમાંથી થોડો ભાગ ખેરાત કરજે, અને થોડો ભાગ અમારા જેવા દર્વેશોને ખુદાના કામમાં વાપરવાને આપજે. જો એવી તારી દાનત રહેશે તો તે પરવરદીગાર તારા ઉપર વધારે રાજી થશે, અને આથી પણ મોટો મરતબો તને આપશે."

કાફુર.—આમીન! એ સઘળું તમારા આશીર્વાદથી થશે. પણ આથી વધારે મરતબો બીજો કોઇ નથી. ફકત એક છે તે તો—

દર્વેશ:—તારી મતલબ તો હું સમજ્યો, અને તે ખુદા જલદીથી બર લાવે. હવે ચુપ. ભીંતને પણ કાન હોય છે માટે હવે એ વાત બંધ કરવી." એટલું કહી આંખની ઇશારત કરી દર્વેશ અઢીસેં અશરફી બાંધીને તથા કાફુરને અંત:કરણથી આશીર્વાદ દઇને ચાલ્યો ગયો, અને કાફુર પણ દરબારમાં જવાને તૈયારી કરવા લાગ્યો.

હવે બિહારીલાલ મોતના સપાટામાંથી તથા એથી વધારે બીજી મોટી આફતોમાંથી બચી ગયો તેથી તેના હૈયામાં હર્ષ માય નહિ. તે રસ્તામાં જેવો હવામાં ચાલતો હતો. પણ જ્યારે તે દિલ્હીના મોટા ચોગાનમાં આવ્યો ત્યારે એક ભયંકર દેખાવ તેની નજરે પડ્યો. આ વખતે

મોગલ લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર હમેશાં હુમલો કર્યાં કરતા હતા, તથા રાજ્યને નિરંતર ઉપદ્રવ કરતા હતા. ઐબકખાં કરીને એક મોગલનો સરદાર હજાર બળવાન સ્વાર તથા એથી વધારે બીજા માણસો લઇને હિંદુસ્તાન ઉપર આવ્યો, અને મુલતાન શેહેર ઉજડ કરીને સિવાલિક પહાડો આગળ છાવણી નાખીને પડ્યો. એ લોકો ઉપર પાદશાહી લશ્કરે હુમલો કીધો. અને ઘણુંએક માણસોને કાપી નાંખી તેઓને હરાવ્યાં; જેઓ જીવતાં રહ્યાં તેઓ જંગલમાં તરસ તથા ઊના પવનથી મરણ પામ્યાં, અને તેઓના લશ્કરનાં ત્રણ હજાર માણસો પકડાયાં તે સિવાય એક પણ આદમી જીવતો રહ્યો નહિ. ઐબકખાં અને એ ત્રણ ચાર હજાર કેદીઓને દિલ્હીમાં લઇ આવ્યા; અને તેઓ સઘળાને એકદમ મારી નાખવાને ત્યાં તૈયારી થઇ રહી હતી. પોતાના માણસોની શી દશા થાય છે તે જોવાને ઐબકખાંને એક પ્રસિદ્ધ ઠેકાણે બાંધીને બેસાડેલો હતો. સઘળા મોગલ લોકોનાં બઇરાં છોકરાં જે પકડાયાં હતાં તેઓને જુદે જુદે શેહેર મોકલીને બજારમાં હરાજ કરી ગુલામ દાખલ વેચી નાખ્યાં હતાં, અને તેઓના મરદોને ઘણી દુષ્ટ રીતે મારી નાખવાને પાદશાહનો હુકમ થયો હતો. તે ત્રણ હજાર માણસોની ત્રીશ ત્રીશની સો ટુકડી કીધી, અને તે ટુકડીઓને આઘે આઘે રાખી, પછી ત્યાં સો ગાડાં, તથા સો જોરાવર હાથીઓને લાવી તેઓને દારૂ પાઇને ઘણા જ મસ્ત કીધા હતા. પછી સો જલાદો આવીને તેઓએ એક એક ટુકડી તથા એકેક હાથી લઇ લીધો, અને એકેક માણસને હાથીના પગતળે છુંદાવી નાખી બધાંને મારી નાખ્યા. એ પ્રમાણે થોડાએક વખતમાં ત્રણ હજાર ઇશ્વરના પેદા કીધેલા માણસોના પ્રાણ આ રાક્ષસી, દુષ્ટ ચંડાળ પાદશાહે લેવડાવ્યા. ત્રણ હજાર માણસને આવી ક્રૂર રીતે મારી નાખ્યા એ વિચાર કીધાથી જ શરીરમાંનું સઘળું લોહી ઠરી જાય એ સ્વાભાવિક છે. ગાંડા મસ્ત થયલા સો હાથીઓને આવી રમત મળી તેથી મગ્ન થઇ તેઓ વખતે વખતે બરાડા પાડતા હતા તે અવાજો, જે બિચારા કેદીઓ તેના મોટા તથા ભારે પગના દબાણથી કચડાઇ જતા હતા તેઓનું કષ્ટ તથા તેઓની તે વખતની ચીસાચીસ, જેઓના મરવાનો વારો આવ્યો નહતો તેઓનાં ચિંતાથી તથા ભયથી લોહી ઊડી ગયલાં મ્હોંડા, તેઓનો નિરાશ દેખાવ તથા બેબ્હાકળી આંખો, કેટલાએક નબળા મનના મોગલોની આવા દુષ્ટ મોતના ધાકથી થયલી દયામણી શિકલ, તથા

પોતાનો દેશ, બઇરી, છોકરાં, સગાં વાહાલાં, એ સઘળાં યાદ આવ્યાથી તેઓની આંખોમાંથી વહેતી આંસુની ધાર, તથા પોતાના મન ઉપર અખતિયાર રાખી ન સકયાથી કેટલાકનું ડુસકાં ભરીને રડવું એ સઘળાંની કલ્પના માત્ર કરો પછી કોણ એવો વજ્ર હૈયાનો હશે કે તેને દયા આવ્યા વિના રહેશે? અને કોના નિમાળા ઊભા નહિ થાય? પણ આટલી બધી ક્રૂરતા એ નિર્દય પાદશાહને બસ લાગી નહિ. કેટલેક દૂર ઘણાએક કસાઇઓ બેઠેલા હતા તેઓ મરી ગયલા મોગલોની ખોપરીઓ કાપીને કાઢી લેતા હતા, અને તેઓને ગાડામાં ભરતા હતા. આ તમાશો જોઇને બિહારીલાલને ઘણો કમકમાટ ઉપજ્યો. તોપણ એ ખોપરીઓને શું કરે છે એ જાણવાની આતુરતાથી તે સઘળાં ગાડાં ભરાયા પછી તેઓની પાછળ ગયો. એ સઘળાં ગાડાં દિલ્હીના હુમાયુન દરવાજા આગળ ખાલી કીધાં, અને ત્રણ હજાર ખોપરીઓને એક ઉપર એક ગોઠવીને તેઓનો એક ઊંચો સ્તંભ બનાવ્યો.

એ ભયંકર કામ પૂરૂં થયું એટલે એક લોકનું મોટું ટોળું તે રસ્તે આવ્યું. તેમાં એ મોગલનો સરદાર ઐબકખાં ઘોડા ઉપર બેઠેલો હતો. તેના હાથ બાંધેલા હતા, તથા પગે ઘણી ભારે બેડીઓ જડેલી હતી. એ લોકોનાં ટોળામાં બિહારીલાલ પણ શામેલ થયો, અને તેઓ સઘળા નદીને કીનારે ગયા. ત્યાં પોંહોચ્યા પછી તમાશગીર લોકો જમુનાને કાંઠે હારબંધ ઉભા રહ્યા, અને ઐબકખાંને એક હોડીમાં બેસાડયો, અને તેમાં પાદશાહનાં માણસો બેઠાં. ઐબકખાંની ઉમર આસરે પાંતરીશ વર્ષની હતી, અને તેનું શરીર પણ ઘણું જોરાવર હતું. પણ હમણા તો તેની સઘળી ઉમેદ ભાંગી ગઈ હતી; તેનું લશ્કર હારી ગયું હતું; તેને મહા સંકટ વેઠવું પડયું હતું; તેનાં ઘણાંએક માણસો ભુખ તરસથી માર્યાં ગયાં હતાં; તે દુશ્મનના હાથમાં પકડાયો હતો; તેને દિલ્હીમાં ઘણા અપમાન સાથે લાવ્યા હતા; તેણે તેની નજરે પોતાના જાતભાઇઓને, પોતાના જુના તથા નિમકહલાલ સિપાઇઓને આવાં દુષ્ટ મોતે મરતા જોયા હતા; પોતાને પણ મરવાની સજા થયલી હતી; અને હમણા મોત તેની પાસે આવી ઉભું રહેલું હતુ એ સઘળાં કારણોથી તે છેક નંખાઇ ગયલો માલમ પડતો હતો. તે મરવાથી જરા પણ બીહીતો નહતો, પણ પોતાની તથા પોતાના લશ્કરની આ દશા થઇ તેથી, માવરાઉન નહર એટલે સ્વતંત્ર તાતાર દેશના પાદશાહ અમીર દાઉદખાંથી અમીર બેગ તથા ખ્વાજા તાશના મૃત્યુનું વેર લેવાયું નહિ એ વાતથી

તેને ઘણું જ દુઃખ થતું હતું. પણ હવે તે શું કરે ? લાચાર. હોડી પવનના જોરથી જમુના નદીમાં આગળ ચાલી, અને જ્યારે તે વચ્ચોવચ આવી, ત્યારે તેને અટકાવીને ત્રણ ચાર માણસોએ એબકખાંને ઊંચકીને નદીનાં ઉછળતાં મોજાંમાં ફેંકી દીધો. તે બીચારાના હાથ બાંધેલા, પગે બેડી એટલે તેનાથી તરી તો ક્યાંથી સકાય ? તે પછાડા પણ મારી સકયો નહિ. પોતાના અંગબળ વડે તે એક વાર ઊંચો આવ્યો, અને આ દુનિયા ઉપર છેલ્લી નજર કરી સઘળાંને રામરામ કરી લીધા; પણ તુરત તે નીચે ગયો. અને તેના ઉપરનું પાણી થોડી વાર સુધી હાલ્યા પછી પાછું સ્થિર થઇ ગયું. એ પ્રમાણે આ કમનસીબ સરદાર મરણ પામ્યો. જમુના નદીનું પાણી તેની કબર થઇ. અને કાલિંદીનું કાળું નીર તેની લાશ ઉપર ફરી વળ્યું. તેણે મરતી વખત એક પણ ચીસ પાડી નહિ, પણ ચુપકીથી તેનો આત્મા તેના ક્ષણભંગુર દેહનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો. તમાશગીર લોકોના મન ઉપર આ ભયંકર મોત જોઇને કાંઇ પણ અસર થઇ નહિ. અગર જો તેઓ એવા રાક્ષસ નહતા કે તેઓ આ તમાશો જોઇને ખુશીની બૂમ પાડે તોપણ કસાઇને બકરૂં કપાતું જોવામાં જેટલી બેપરવાઇ હોયછે તેટલી જ બેપરવાઇ તેઓને હતી. પણ એમાં તેઓનો કાંઇ વાંક નહતો. જેને જે જોવાની ટેવ પડી જાયછે તે જોવાથી તેના મનપર કાંઇ પણ અસર થતી નથી. તે વખતમાં દિલ્હીમાં એવા તમાશા વારેવારે જોવામાં આવતા હતા તેથી તેઓની દયાની વૃત્તિ બેહેર મારી ગઇ હતી, અને ભયાનક દેખાવો જોવામાં માણસના મનને જે કમકમાટ તથા આચકા લાગેછે તે માહાવરાથી બિલકુલ જતો રહ્યો હતો. સરકારનાં માણસો પોતપોતાને કામે લાગ્યાં, તથા લોકો અને તેમાં બિહારીલાલ પણ ઘેર ગયા.

આવી રીતે સખ્તી કીધાથી રાજ્યમાં ફાયદો થતો હશે એમ કોઇના મનમાં આવે તો તેની મોટી ભૂલ છે. દુનિયામાં જોર જુલમથી તથા સખ્તીથી લાભને બદલે હાની થાયછે. મોગલ લોકોએ અલાઉદીન પાદશાહના વખતમાં ઘણીએક વાર હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઇ કીધી; સઘળી વાર તેઓ હાર્યા; એક કરતાં વધારે વાર તેઓ પકડાયા; તેઓના ઉપર ઘણીએક રીતે જુલમ કરવામાં આવ્યો; તેઓનાં બઇરી છોકરાંને વેચાવી નાખ્યાં; તથા તેઓને પણ નિર્દય રીતે મારી નાખ્યા; આ વખતે પણ આવી રીતે તેઓની દુર્દશા થઇ; હવે કોઇના મનમાં આવશે કે તેઓ ફરીથી રાજ્યને ઉપદ્રવ

કરશે નહિ, પણ જે વખતે ઉપર લખેલો બનાવ બનતો હતો તે વખતે આલમંદ કરીને એક બીજા મોગલ સરદારે દેશ ઉપર હુમલો કીધો હતો, અને તેની સામે પાદશાહે એક બીજું લશ્કર મોકલ્યું હતુ.

જ્યારે બિહારીલાલ પોતાને ઘેર જતો હતો ત્યારે કાફુર સ્વારી સાથે પાદશાહી દરબારમાં જતો હતો. કાફુર હમણા રાજ્યમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હતો. તે પાદશાહનો એવો તો મુછનો બાલ હતો, તથા તેના મન ઉપર તેણે એટલી બધી સત્તા મેળવી હતી કે તે ચાહે તે કરી સકતો હતો. તેણે મોટામાં મોટી પદવી મેળવી હતી, પણ તે છતાં તે સુખી નહતો. રાજાની જે પ્રીતિ તેણે સંપાદન કીધી હતી તે કાયમ રાખવાને, પાદશાહના સ્વચ્છંદી તથા ચળ સ્વભાવને લીધે જે નિરંતર ચિંતા થયાં કરતી હતી, તથા અમીર ઉમરાવોને આવા નીચ ગુલામ, આવા આજ કાલના ચઢેલા શખ્સને પાદશાહ જેટલું માન આપવું પડતું હતુ તેથી તેના ઉપર જે કંટાળો, ક્રોધ તથા અદેખાઈ આવતી હતી, અને તેને લીધે તેઓ તેની ઊંચી પદવી ઉપરથી તેને ઢોળી પાડવાને તથા તેનો અંત આણવાને પણ હજારો યુકિતઓ કરયાં કરતા તેને અટકાવવાને, તેને હમેશાં ચોકસી રાખવી પડતી એથી જે તેના સુખમાં ઘટારો થતો હતો તે એક કોરે મુકીએ તોપણ તેને અસુખ થવાને બીજાં બે મોટાં કારણો હતાં. એક તો એ કે તેના લોભની તથા અસંતોષની વૃત્તિ ઘણી પ્રબળ થઈ ગઈ હતી. આટલી બધી વાર સુધી તેનાં ધારેલાં કામો તથા રાખેલી આશા સફળ થયાં કીધી તેથી ઇચ્છાનું જોર ઘટવાને બદલે ઉલટું વધ્યું. તેના અંતઃકરણમાં લોભનો કીડો મોટો થયો, અને તેનું કલેજું કોતરી ખાવા લાગ્યો. તેને હવે પાદશાહ થવાનો લોભ થયો, અને તેની નજર હવે તે નિશાન ઉપર જયાં કરતી હતી. પણ પાદશાહ થતા પેહેલાં તેણે પ્રસિદ્ધ થવું જોઈએ; તેણે કોઈ પ્રકારે નામ મેળવવું જોઇએ ; તેણે કોઈ પણ પરાક્રમ કરી લોકોમાં ઘણું માન મેળવવું જોઈએ; અને આવા અજ્ઞાન લોકોમાં શુરાતન દેખાડવાથી જ તથા બાહાદુરીનાં કામો કીધાથી જ પ્રસિદ્ધ થવાય, નામ મેળવાય, તથા પ્રતિષ્ટા સંપાદન થાય. અત્યાર સુધી તેણે કાંઇ બાહાદુરીનાં કામ કીધાં નહતાં, તેણે આ મોટો મરતબો ફક્ત નરમાશથી તથા કાવતરાં કરી મેળવ્યો હતો. તેનું કુળ આવું નીચું હતું, તેની અવસ્થા કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ ગુલામગીરીની હતી, તે પોતાનું રૂપ સુધારવાને હમેશાં ઉપાયો કરયાં કરતો હતો, તેણે જનાનખાનામાં તેની જીંદગીનો

કેટલોએક ભાગ કાઢયો હતો, તથા તે ખોજો હતો તે ઉપરથી તેના શૂરાતન વિષે લોકોના મનમાં મોટો શક હતો, અને જ્યાંસૂધી તે શક કાયમ રહે ત્યાંસુધી તેની ધારેલી મતલબ પાર પાડવામાં મોટી હરકત પડે એમ સમજીને તેણે પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ લોકોને દેખાડવાને, પોતાની સ્વાભાવિક હિમ્મત તથા બાહાદુરી પ્રકટ કરવાને, તથા પોતાના નામ ઉપરનો આ કલંક ધોઈ નાખવાનો ઠરાવ કીધો હતો. ઇતિહાસ ઉપરથી માલમ પડેછે કે ખોજાઓ પુરૂષના લક્ષણ રહિત હોયછે તોપણ તેઓમાં હમેશાં નામર્દાઇ હોયછે, અથવા તેઓ નાહિમ્મત હોયછે એમ કાંઈ હોતું નથી. નારસીસ અને બીજા કેટલાએક જનાનખાનાના રખેવાળોએ મોટાં શૂરાં કામો કીધેલાં છે, તેઓમાં બાહાદુરીની કાંઇ કસર નહતી; તેજ પ્રમાણે કાફુરને હતુ. માટે તેનામાં જે જવાહિર હતું તે દુનિયાને દેખાડી આપવાને કોઈ પણ લડાઈ ઉપર ચઢવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો.

એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો કાફુર પાદશાહી મેહેલમાં ગયો, અને પાદશાહ ક્યાં છે એ વાતની તજવીજ કીધી. તે વખતે અલાઉદીન જનાનખાનામાં બેઠેલો હતો, પણ કાફુરને બેગમોને જોવાને તથા તેઓની સાથે વાતચિત કરવાને કાંઈ હરકત નહતી તેથી તે પણ જનાનખાનામાં ગયો. તે જઇને જુએછે તો અલાઉદીન ભોજન કરવાને બેઠો હતો. તેની આગળ મેજ ઉપર નાના પ્રકારના દારૂના સીસા પડેલા હતા, તથા પ્યાલાંઓ વારાફરતી ભરાતાં હતાં. તેની પાસે તેની કૌળારાણી બેઠેલી હતી, અને તેઓ બન્ને અતિ આનંદમાં વાતચિત કરતાં હતાં, તથા રાતા ચળકતા પ્રવાહીઓનો ઘણી છૂટથી ઉપયોગ કરતાં હતાં. કૌળારાણીને આપણે છેલ્લી જોઈ તે કરતાં હમણા કાંઇ બદલાઈ નહતી. ઉલટી રજપૂતાણીનો પેહેરવેશ બદલી તેણે હમણા પઠાણની બઇરીનો પોશાક પેહેરયો હતો, તથા ઘણાં ઉમદા અને કિમતી જવાહિરો પેહેરેલાં હતાં તેથી તે વધારે ખુબસુરત દેખાતી હતી, તથા તેનું હુરીના જેવું રૂપ વધારે પ્રકાશી નીળકતું હતું. ગુજરાત છોડતી વખતે તેને જે દુ:ખ ઉપજ્યું હતું તે ધીમે ધીમે ઘસાઈ ગયું હતું. દુ:ખનું ઓસડ જે દહાડા તેણે તેના મન ઉપર મોટો ફેરફાર કર્યો હતો, અને ટેવ જે માણસને હરેક સ્થિતિ સાથે અનુકૂળ કરી આપેછે તેણે હવે તેની મદદે આવીને તેને તેની આ નવી અવસ્થાની સાથે સમાધાન કરાવ્યું હતું. એટલા ઉપરથી કોઇએ એમ ધારવું ન જોઇએ કે

તેનું આગલું દુઃખ ખોટું હતું, તથા તેણે જે વિલાપ કીધો તે ઢોંગ હતો. માણસને જ્યારે દુઃખ પડેછે ત્યારે ખરેખરી દિલગીરી થાયછે, પણ પરમેશ્વરે દુઃખી માણસ ઉપર દયા લાવી તેનું મન એવું તો સ્થિતિસ્થાપક કીધેલું છે કે થોડી મુદ્દત સુધી ઘણામાં ઘણો સંતાપ ભોગવી કેટલીએક વારપછી આશાની સહાયતાથી તે પોતાની અસલ સ્થિતિ ઉપર આવી જાયછે. જો પરમ દયાળુ ઈશ્વરે એમ કીધું ન હોત, જો માણસનું દુઃખ વખત જવાથી નરમ પડતું નહોત, તો તે ખરેખરો દુઃખી, અભાગિયો થઈ પડત, તેનું આખું આવર્દા દિલગીરીમાં જ જાત, અને તેથી દુનિયાનો ઘણી મુદ્દત ઉપર અંત આવ્યો હોત. અગર જો કેટલાએકનું મન એવું જડ હોય છે કે તેમાં દિલગીરી જડમૂળ ઘાલીને વસે છે, તથા તેથી તેઓ દેહત્યાગ કરે છે, તોપણ એવા થોડા છે. તેઓ જગતના નિયમથી બહાર છે. કૌળાદેવી તેવી ન હતી, માટે તેને ઠપકો દેવો એ અયોગ્ય ગણાય. કાફુરે કેટલીએક વાત કીધા પછી ખંડિયા રાજાઓનો વિષય કાઢ્યો, અને દેવગઢનો રાજા રામદેવ પોતાના સામર્થ ઉપર ભરોસો રાખીને આજ ત્રણ વર્ષ થયાં ખંડ- ણી આપતો નથી એ આપણું મોટું અપમાન થાય છે, માટે તેને ભારે સજા થવી જોઈએ, તેના ઉપર એક મોટું લશ્કર મોકલવું જોઈએ, અને જો આપની રજા હોય તો હું તે લશ્કર લઈને જલદીથી તેને ઠેકાણે લાવી તેની પાસેથી ચઢેલી ખંડણી વસુલ કરી લાવું એટલુંજ નહિ પણ ત્યાંની અગણિત લક્ષ્મી ઘસડી લાવી આપની સેવામાં રજુ કરૂં. એ કામ કરવાથી બે ફળ થશે. એક તો આપણી દોલતમાં તથા સત્તામાં વધારો થશે, આપણી બાહાદુરી પ્રકટ થશે, અને આપણા નામનો ત્રાસ હિંદુસ્તાનમાં ફેલાશે. લોકો જોશે કે આપણે હજુ લડાઈથી થાકી ગયા નથી; આપણી પાસે લશ્કર, દ્રવ્ય, તથા લડવાનાં બીજાં સાધનોની હજી કાંઈ ખોટ નથી; તથા આપણે હજી આપણી મેળવેલી સત્તા વધારવાને તથા કાયમ રાખવાને અને બલવાખોરોને ભારે સજાએ પોહોંચાડવાને સમર્થ છઈએ. બીજું ફળ મારી જાતને થશે. ઈહાંના અમીર લોકો મને ધિક્કારે છે, હું ખોજો છું તેથી તેઓ એમ સમજે છે કે હું સ્ત્રીઓનાં કામ કરવાને જ માત્ર લાયક છું, અને મારામાં કાંઈ શૂરાતન નથી. તેઓને મારે ખાતરી કરી આપવી છે કે અગર જો પરમેશ્વરે મને નીચ કુળમાં જન્મ આપ્યો છે, મારી પાસે ગુલામગીરી કરાવી છે, મારામાંથી પુરૂષાર્થ લેવડાવી લીધું છે, મને અબળાઓનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું છે,

તોપણ તે પરવરદિગારે જોઇએ તેટલી હિમ્મત તથા બાહાદુરી મને બક્ષેલી છે; અને જેમ હું દરબારનું કામ હોશિયારીથી કરી સકુંછું તેમ લડાઇ ઉપર લશ્કર પણ લઈ જઈ સકુંછું; માટે જહાંપનહાં, આપના ગુલામની અરજ કબુલ રાખી એક મોટું લશ્કર તૈયાર કરવું જોઇએ અને તેની સરદારી મને આપીને મને દેવગઢ ઉપર મોકલવો જોઇએ.

કાફુરનું આ બોલવું સાંભળીને પાદશાહને ઘણી ખુશી થઈ, અને તેના માનીતા કાફુરની કોઇ પણ નજીવી અરજ તે કદી નામંજુર કરતો નહતો તે આવી મોટી તથા તેને ગમતી વાત શી રીતે ના પસંદ કરે? વળી દેવગઢ ઉપર ચઢાઇ કરવાથી કાફુરે બતાવ્યા તે પ્રમાણેના ઘણા લાભ ન થાય તોપણ એકલી નકામી, વગર જરૂરની લડાઇ હોરવાને પણ તેને ઘણો શોખ હતો; લડાઇનું નામ સાંભળીને તે જાગૃત થઈ જતો; તેની નસોમાં લોહી વધારે જુસ્સાથી વેહેતું; તથા તેમાં ઝંપલાવી પડવાને તે તુરત તૈયાર થઈ જતો. તેને લડાઇમાં જાતે જવાની મરજી થઇ, પણ કાફુરના કાલાવાલા ઉપરથી તેણે તે વિચાર છોડી દીધો અને તેને મોકલવાનું કબુલ કીધું.

કૌળાદેવીએ જ્યારે આ વાત સાંભળી, અને દેવગઢ તથા રામદેવનાં નામ તેને કાને પડયાં, ત્યારે તેનું આગલું સઘળું દુઃખ યાદ આવ્યું, અને તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. તેનો આગલો ધણી કરણ બાગલાણમાં છે એવી તેને ખબર હતી; તેની મોટી છોકરી કનકદેવી મરી ગઇ તે પણ તે જાણુતી હતી; અને તેની નાની છોકરી દેવળદેવી તેના બાપની પાસે છે એમ તેને માલમ હતું. પાદશાહની પાસે રેહેવામાં પોતાને ઘણી તરેહનું સુખ હતું તોપણ તેને વખતે ઘણું એકાંતપણું લાગતું, અને ઘણી વાર તે ઉદાસ રેહેતી. બઈરાંને છોકરાં પોતાની પાસે રાખવાં ઘણાં ગમે છે, તે પ્રમાણે કૌળાદેવીને પોતાની મોટી થયલી તેર વર્ષની છોકરીને બોલાવવાનું ઘણું મન હતું. માની છોકરાં ઉપર ઘણી પ્રિતી હોય છે તેની સાથે તેઓ એવું સમજે છે કે છોકરાં ઉપર માના જેટલું બાપનું હેત હોતું નથી, અને તેઓના ઉપર બાપના કરતાં માનો વધારે હક હોય છે. દેવળદેવીને વાસ્તે તેને જે પ્યાર હતો તેથી તે એવી તો આંધળી થઈ ગઇ કે તેને બોલાવવાથી તેના ભર્તાર કરણને જે દુઃખ થશે, તથા તેને દીકરીના જવાથી, નિરાધાર થઇ જવાથી, અને ઘણી મુદ્દતની બાપ અને છોકરીની વચ્ચે મજબુત બંધાયલી પ્રીતિ તુટવાથી જે સંતાપ થશે તે સઘળું આ

વખતે તે ભુલી ગઇ. તેણે અલાઉદીનને વિનંતી કીધી કે જ્યારે કાફુર દેવગઢ સુધી જાય છે ત્યારે બાગલાણમાં મારી તેર વર્ષની એક દેવળદેવી નામની છોકરી છે તેને લઇ આવવાનો કાફુરને હુકમ આપવો જોઇએ. અલાઉદીનને આ અરજ ઘણી માકુલ જણાઈ નહિ તોપણ પોતાની વાહાલી રાણીને ખુશ કરવાને તેણે કાફુરને દેવળદેવીને લાવવાનો હુકમ કીધો. કાફુરે એ હુકમ માથે ચઢાવ્યો, અને તેને ન લાવું તો મારૂં માથું આપવું એવું વચન આપ્યું.

બીજે દહાડે એક મોટું દરબાર ભરી ત્યાં પાદશાહે પોતાને હાથે કાફુરને મોટો શિરપાવ તથા ખિલઅત આપ્યાં, અને હવે પછી તેને નાયબ મલેક કાફુર કેહેવો, તથા સઘળા અમીર ઉમરાઓએ તેને પોતાના જેટલું જ માન આપવું એવો હુકમ કીધો. પછી એક મોટું લસ્કર તૈયાર કરાવ્યું, અને થોડા દહાડામાં દિલ્હીમાં પાદશાહની રૂબરૂ એક લાખ સ્વાર આવી ઉભા રહ્યા. એ લસ્કરની સરદારી નાયબ મલેક કાફુરને સોંપી, અને તેના હાથ નીચે ખ્વાજા હાજી નામના એક ઘણા સદ્ગુણી માણસને નિમ્યો. તે લસ્કર દિલ્હીથી ઇ૦ સ૦ ૧૩૦૫ માં દક્ષણ દેશ જીતવાને નિકળ્યું. આ મોટી સૈન્યાની સાથે ઘણા એક મોટા નામાંકિત અમીરો હતા, તથા તેને મદદ આપવાને માળવાના સુબા એનુલમુલ્ક મુલતાનીને હુકમ થયો હતો, તથા ગુજરાતના સુબા અલફખાંને પણ લસ્કર લઇ મલેક કાફુર જોડે એકઠા થવાનું લખ્યું હતું. કાફુરે પાદશાહની છેલ્લી રજા લીધી, અને તેના જવાથી તથા લડાઇના સપાટામાં તે કદાચ મરણ પામે એ વિચારથી પાદશાહે ઘણી દિલગીરી બતાવી. આ વખતે પણ દેવળદેવીને લાવવાનું તેણે યાદ દેવડાવ્યું, અને જો તેને નહિ લાવે તો મારા ક્રોધને લીધે મારાથી જે થઇ જશે તેનો હું જવાબદાર નથી એમ કહી સંભળાવ્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

જુવાન પુરૂષ અથવા સ્ત્રી જે પેહેલી જ વાર પ્રીતિ બાંધે છે તેમાં અટકાવ થવાથી તેને જે દુ:ખ ઉપજે છે તે સૌથી આકરૂં છે. એમ થવાથી તેનું હૈયું જેવું ફાટી જાય છે: તેના શરીરમાં અવ્યવસ્થા થઇ જાય છે;

એને દુનિયા સ્મશાન જેવી ઉદાસ લાગે છે. તેને કાંઇ કામ ધંધો સુઝતો નથી; અને જો તે જગાનો ફેરફાર કરી અથવા બીજી કોઇ પણ રીતે તે બાબતના સઘળા વિચારો ખસેડી નાખે નહિ તો તેની ખરાબી થઇ જાય છે. જ્યાં પ્રીતિમાં થોડી મુદ્દત સુધી પોંહોંચે એવો જ અટકાવ થયો હોય, જ્યાં નિરાશાના અંધકારમાં આશાનું કાંઇ પણ ઝાંખું કિરણ આવતું હોય ત્યાં તો ધીરજ રાખી સકાય છે, તથા વખતે તેથી વધારે કાંઈ અસાધારણ પ્રયત્ન પણ થઇ સકે છે; પણ જ્યાં આશાનું ઢાંકણું દેવાયું ત્યાં સુખનું ઢાંકણું દેવાયું એમ સમજવું. ઘણાંએક માણસો જ્યારે એવી અવસ્થામાં આવી પડે છે ત્યારે તેઓ દેશાટન કરે છે, અને ત્યાંના નવા નવા પદાર્થો જોવાથી, નવાં નવાં કામોમાં પડવાથી, તથા વખતે કોઇ નવી સુંદરીના સમાગમમાં થતા સુખથી આગલું દુઃખ નિવારણ કરી સકે છે. પણ સ્ત્રીઓને એ પ્રમાણે થવું કઠણ પડે છે. તેઓનું અંતઃકરણ વધારે નરમ હોય છે, તથા તેઓનાં હૈયાં ઉપર મીણની પેઠે પ્યારની છાપ વધારે મજબુત બેસી જાય છે તે જલદીથી ભુસાઇ જતી નથી; તેઓને બીજા દેશોમાં અથવા બીજાં શેહેરોમાં ફરવા જવાનું ઘણી વખતે બની આવતું નથી; તથા નવી વાત ગ્રહણ કરી જુની વાત વિસારી નાખવાનો ક્વચિત જ પ્રસંગ આવે છે; તેઓ મુઝાયાં કરે છે, તેઓ બળ્યાં કરે છે, તેઓ જો નાજુક પ્રકૃતીનાં હોય છે ત્યારે તો તેમનાં શરીરમાં રોગ પ્રવેશ કરે છે અને ક્ષય રોગથી તેઓનો અંત આવે છે. એ પ્રમાણે કાંઈ હમેશાં જ બનતું નથી, તોપણ પ્રીતિમાં આશાભંગ થવાથી પુરૂષો કરતાં તેમને વધારે દુઃખ થાય છે.

કરણે શંકળદેવનું માગું પાછું વાળ્યું ત્યારથી દેવળદેવીના સુખનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો. આશાને લીધે જે ઉમંગ તેને થયલો તે જતો રહ્યો. તેના મ્હોં ઉપર ઉદાસીનું વાદળું ફરી વળ્યું, તેનું શરીર ગળવા લાગ્યું; તથા ધીમો નાશકારક તાવ તેના શરીરમાં દાખલ થયો. તેનું ખુશકારક હસવું બંધ પડી ગયું; તેના રાગમાંથી સઘળી મીઠાશ ઉડી ગઇ; તેની વાણીની મધુરતા જતી રહી; અને જે ખુલ્લા દીલથી તથા ઉલ્લાસથી તે ચાલતી તે ચાલ હમણાં બિલકુલ બદલાઇ ગઈ. આ સઘળા ફેરફાર જોઇને કરણને પણ ઘણી દિલગીરી થઇ. પૈસા, વ્હાલ અને બીજા ઘણાએક ઉપાયોથી તેની અસલ સ્થિતિ પાછી લાવવાને તેણે ઘણાં ફાંફાં માર્યાં; પણ જેનું

માથું દુખે તેના પેટ ઉપર ઓસડ ચોપડવાથી શો ફાયદો? જેના કલેજામાં ઘા લાગેલો તેને બાહારના ઉપાય શી રીતે કામ લાગે? જ્યાંસુધી તેના અંતઃકરણમાંનો કીડો જીવતો રેહે ત્યાંસુધી જે જે ઉપાય કરે તે સર્વે વ્યર્થ જાય જ.

એવી ઉદાસ વૃત્તિમાં આવી પડેલી પુત્રીની સાથે કરણ રાજા એક દહાડો બેઠો હતો, તથા તેની દિલગીરી કાઢી નાખવાને તેને શિખામણ દેતો હતો. એવામાં એક મુસલમાન અમીર કેટલાંએક માણસ લઇને બાગલાણના કિલ્લામાં આવ્યો. અકસ્માત્ આવો માણસ આવી રીતે તેના એકાંત રેહેવાનાં ઠેકાણામાં આવ્યો તે જોઇને કરણ રાજાને મોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું, તથા તેના જીવને મોટી ફાળ પડી. એ નવતરા આવનારથી કાંઇ માઠાં જ પરિણામ નીવડશે એવી તેને સ્વાભાવિક પ્રેરણા થઇ આવી, અને હવે શી વધારે ખરાબી થશે એ વિચારથી તેણે એક મોટો નિશાસો મુક્યો. તેને સઘળી ફિકર પોતાની પુત્રીને વાસ્તે હતી. એ અમુલ્ય રત્નને કોઇ લુંટારો લઇ જશે એ તેને મોટી દેહેશત હતી. પોતાને વાસ્તે તેને જરા પણ ધાસ્તી નહતી. તેના ઉપર તો દુઃખના એવા અને એટલા ઢગલા આવી પડ્યા હતા કે એ કરતાં વધારે દુઃખ તેની કલ્પનામાં પણ આવતું નહતું. લુંટાયલાને ભય શેનો? તેણે સર્વસ્વ ખોયું હતું; હવે જવાનું કાંઇ બાકી રહ્યું નહતું. કાંઇ પણ પુછપરછ કર્યા વિના તે અમીર કરણની રેહેવાની જગા આગળ આવ્યો. ઘોડા ઉપરથી તે ઉતરી પડ્યો: પોતાનાં માણસોને કિલ્લાના જુદા જુદા ભાગમાં રેહેવાને મોકલી દીધાં; ઘોડા સઘળા ઘોડશાળામાં બંધાવી દીધા; અને પોતે એકલો રજપૂતની આબરૂ તથા મોટા મન ઉપર વિશ્વાસ રાખી ઘરમાં પેઠો. કરણે તેને અંદરના ઓરડામાં આવવાની રજા આપી. પોતાની છોકરીને એક બીજા ઓરડામાં મોકલી દીધી; અને તે અમીરનું સન્માન કરી ઉભા થઇને તેને બેસવાની જગા આપી. મુસલમાન લોકો ઘણું કરીને બોલવામાં ઘણા હોશિયાર તથા વાચાળ હોય છે, તેઓની બોલીમાં એક જાતની નર્માશ તથા મિઠાશ હોય છે, તેઓ ઘણી નમ્રતાથી તથા લાયકીથી બોલે છે, તેથી તે અમીરને પોતાની ધારેલી વાત એકદમ કાઢવામાં કાંઇ મુશ્કેલી પડી નહિ, અને તે વાત તેણે એવી ચતુરાઇથી ચલાવી કે કરણ તેના દુઃખથી ઘણો ચીઢિયો થઇ ગયો હતો તોપણ

તેણે તેની વાત અથથી ઇતિ સુધી ધીરજથી સાંભળી લીધી. તે બોલ્યો "હું સઘળી જહાંનનો પાદશાહ અલાઉદીન જેનું તખ્ત દિલ્હી શેહેરમાં છે તેના દરબારનો અમીર છું. દેવગઢનો રામદેવ રાજા ત્રણ વર્ષ થયાં ખંડણી આપતો નથી, તથા દક્ષિણના બીજા રાજાઓ પાદશાહને નામના જ માત્ર તાબે હોય એમ વર્તે છે તેઓના ઉપર સત્તા કાયમ બેસાડવાને પાદશાહે એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું છે. તેની મતલબ આખો દક્ષિણ દેશ જીતવાની છે. અમારૂં લશ્કર કેવું બળવાન હોય છે તથા તે કેવાં કેવાં કામો કરી સકે છે તે તો હવે તમારી આગળ કેહેવાની જરૂર નથી. તેનાં પરાક્રમનો વિસ્તાર કરવાને હું ચાહતો નથી, કેમકે તેમ કીધાથી તમારૂં દુઃખ તાજું થઇ આવે. એ લશ્કરની સંખ્યા અગણિત છે. તેમાં માત્ર એક લાખ સ્વાર છે; તેનો સરદાર નાયબ મલેક કાફુર છે; તે ઘણો આગ્રહી, શૂરો, તથા લડાઇના કામમાં પ્રવીણ છે. તેની સાથે બીજા ઘણા બુજર્ગ, દાના તથા લડાઇના કામમાં ઘણા માહિતગાર એવા અમીર લોકો મસલતદાર છે. તેઓની છાવણી હાલમાં ખાનદેશમાં સુલતાનપુરમાં છે. ત્યાંથી કાંઇ સંદેશો કેહેવાને મલેક નાયબ કાફુરે પાદશાહ અલાઉદીનના હુકમથી મને મોકલ્યો છે. તે સંદેશો શો છે તે હું તમને જણાવું છું. તમને ખબર તો હશે કે તમારી રાણી કૌળાદેવી હાલમાં પાદશાહના જનાનખાનામાં મુખ્ય દરજ્જો ભોગવે છે. તે પટરાણી થઇ પડી છે; તેની સત્તા પાદશાહ ઉપર ઘણી છે; અને પાદશાહ તેને કાંઇ વાતની ના કહી સકતો નથી. એ કૌળા રાણીને બે દીકરીઓ હતી તેમાંથી એક મરી ગઇ છે, અને બીજી તેર વર્ષની જેનું નામ દેવળદેવી છે તે તમારી સાથે રેહે છે. તેની માને તેના વિના જરાપણ ગમતું નથી. તે એનો ઘણાં વર્ષ થયાં વિયોગ થયો છે, તેથી તેને મળવાને સુલતાના ઘણાં આતુર છે. અલબત તેનો તમારા કરતાં છોકરી ઉપર વધારે હક છે, તેને પોતાની છોકરી ઉપર એટલો તો હજી પ્યાર છે કે તેના વિના તેની તબિયતમાં બિગાડ થશે; વળી તે છોકરી ઇહાં છે તે કરતાં પાદશાહની પાસે મોટા દરબારમાં સુલતાના સાહેબની સાથે રહેશે તો વધારે સુખી થશે. બેગમ સાહેબે પાદશાહને દેવળદેવીને તેડાવવાની ઘણી જ ખાહેશ દેખાડી છે. પાદશાહે તેની અરજ મંજુર કીધી છે અને તે પ્રમાણે મલેક કાફુરને એવો હુકમ કીધો છે કે જો તે દેવળદેવીને જીવતી દિલ્હી નહિ લાવે તો તેનું માથું કાપી નાખવામાં

આવશે. એ પ્રમાણે પાદશાહે સખ્ત હુકમ કીધો છે. માટે તમારે। તે છોકરી આપ્યા વિના છુટકો નથી; માટે જો તમે તમારી દીકરીનું સુખ ચહાતા હો તો આનાકાની કીધા વગર મને આપી દો. હમણા તેની ઉમર એટલી છે કે તેને માની સંભાળની ઘણીજ જરૂર છે. તેને પણ હમણા માની ખોટ લાગતી હશે તે ત્યાં જવાથી પૂરી પડશે, હમણા તે અંધારામાં એક ખુણામાં સંતાઈ રહી છે તેને અજવાળામાં લાવી તેનું સુંદર ચિત્તાકર્ષક રૂપ જગતમાં પ્રસિદ્ધ કરવું જ જોઇએ. હમણા તે અમુલ્ય પાણીદાર રત્ન અગાધ અંધારા મહા સાગરના ઊંડા કોતરમાં પડી રહ્યું છે તેને કોઇ ચોકસીને આપી કોઇ વીંટીમાં જડવું જ જોઇએ. હમણા તે એક ખુબસુરત ખુશબોદાર ફુલ જંગલમાં ઉગેલું છે, અને તેની સુગંધ નકામી વેરાઇ જાય છે તેને બદલે કોઇ માળીને ત્યાં લાવી કોઈ ગોટાની વચ્ચોવચ્ચ મુકવું જ જોઇએ. તમે તેને ઇહાં રાખીને શું કરશો? તેની આ વયે નિરંતર તમને જ જોયાં કર્યાંથી તેને સંતોષ કેમ થાય? તમારા જેટલી વૃદ્ધ ઉમરનો માણસ તે તેનો યોગ્ય સોબતી શી રીતે થઇ સકે? જ્યાં સુધી દેવળદેવી તમારી પાસે છે ત્યાં સુધી તે ટોળામાંથી જુદી પડેલી હરણી જેવી છે; પાણીમાંથી બાહાર કાઢેલી માછલીના જેવી છે, જો તમે તેને પાણીમાં પાછી નહિ મુકી દો તો તે ટળવળીને મરી જશે. તમે એક પતંગને દીવા પાસેથી આઘું કીધું છે તે જ્યાં સુધી ત્યાં રેહેશે ત્યાં સુધી તેને સુખ શાતા કેમ વળશે? તમે વાડીમાંથી એક ફુલનો રોપો મારવાડના રેતીના રણમાં રોપ્યો છે તે ત્યાં પાણી વિના કેમ ઉછરશે? વાડીના ફુલોમાં રમનારી પોપટીને તમે ત્યાંથી ખસેડીને ઘરમાં મુકી છે ત્યાં તેને ખુલ્લા તડકામાં ઉડવાને બદલે ભોંય ઉપર ચાલવાનું મળે તેથી તે કેમ રાજી થશે? માટે મારા કહ્યા પ્રમાણે કરો. જો તમે એમ કરશો તો તમને પણ ઘણો ફાયદો થશે; તમને કદાપિ એ શરતથી તમારૂં રાજ્ય પાછું મળશે; તમને ખંડણી તો બીજા રાજાઓની પેઠે આપવી પડશે તોપણ તમે રાજા કેહેવાશો; તમારૂં સઘળું ગયલું સુખ પાછું મળશે; પાદશાહ તમારા ઉપર ઘણી મેહેરબાની રાખશે; અને આવી દુર્બળ કંગાળ અવસ્થામાં રેહેવાને બદલે તમે સઘળી વાતે પેહેલાંના જેવા સુખી થશો. આવો વખત ફરીથી આવવાનો નથી; એક તેર વર્ષની બાળકીના બદલામાં લાખો રૂપિયા તમને મળે છે; થોડુંએક નુકસાન વેઠયાથી બેશુમાર લાભ થાય છે; માટે એ વાત

ઉપર પાકો વિચાર કરીને જવાબ દેજો. ઉતાવળ કરવાનું કાંઇ કામ નથી. લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવી છે ત્યારે મ્હોં ધોવા જશો મા. તમે રાજવંશી છો. તમે કેટલાંએક વર્ષ સુધી એક મોટા દેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું છે. માટે તમને વધારે કહેવાની જરૂર નથી. હું તમારી તરફથી નકારની તો આશા રાખતો જ નથી; પણ જો કદાચ તમારા દુર્ભાગ્યને લીધે તથા પડતા દહાડામાં માણસની અક્કલ ઊંધી થઇ જાય છે તેને લીધે જો તમે ના કહેશો તો થોડે અંતરે એક મોટું સૈન્ય તૈયાર છે તે ઇહાં આવી બળાત્કારે તે છોકરીને પકડી જશે. પછી તમારૂં કાંઇ ચાલવાનું નથી, અને તમારી શોભા પણ રેહેશે નહિ."

આટલી વાત સાંભળતાં સાંભળતાં જ કરણને વારે વારે ક્રોધનો આવેશ તો આવતો હતો, પણ તેણે અત્યાર સુધી તેના મન ઉપર અંકુશ રાખ્યો હતો. હવે જ્યારે તેનો બોલવાનો વારો આવ્યો ત્યારે તેનું મન તેને વશ રહ્યું નહિ. તેણે જુસ્સાથી જવાબ દીધો "અગર જો આસમાન તુટી પડે, અગર ધરતી રસાતળ જાય, અગર પાદશાહ પોતે અથવા તેથી પણ વધારે ખુદ પરમેશ્વર મારી પાસેથી એ છોકરી માગવા આવે તોપણ હું તેને ખુશીથી તો કદી આપું નહિ. હું હમણા એવી અવસ્થામાં છું કે મને કોઇ માણસનો ડર રહ્યો નથી. મેં મારૂં સઘળું સર્વસ્વ ખોયું છે. હવે મારી પાસે જવાનું બાકી રહ્યું નથી. મારા ઉપર સઘળી જાતની આફત આવી પડી ચુકી છે. હવે વધારે અથવા એથી મોટી આફત બીજી છેજ નહિ. તેથી હું તમારા પાદશાહથી, તમારા મલેક કાફુરથી તથા તેના અગણિત લશ્કરથી જરા પણ બીહીતો નથી. હજુ રજપૂતો એટલા અધમ થઇ ગયા નથી; હજુ તેઓમાં આબરૂનો છેક નાશ થઇ ગયો નથી; હજી તેઓમાંથી જાતનો તથા કુળનો અહંકાર એટલો ગયો નથી કે તેઓ પોતાનું રક્ષણ, પોતાનો લાભ, પોતાનું સુખ, પોતાની દીકરી પારકાને આપીને માગે. ના, ના, એવો દહાડો હજી આવ્યો નથી, અને આવતાં ઘણી વાર છે. છોકરીને મ્લેચ્છ પાદશાહને આપું? તેને દુષ્ટ ચંડાળ લોકોને સોંપું? તેને તેના બાપના કટ્ટા શત્રુને, તેના બાપનું વગર કારણે રાજ્ય હરણ કરનારને, તેને આવી દુર્દશામાં લાવનારને ત્યાં મોકલું? એમ કદી થનાર નથી. જ્યાં લગી આ ઘટમાં પ્રાણ છે, જ્યાં સુધી આ શરીરમાં રૂધીર વહે છે, જ્યાં સુધી તલવાર પકડવાને આ હાથ સલામત છે, ત્યાં-

સુધી હું એ છોકરીને મારા હાથમાંથી જવા દેવાનો નથી. તેને લેતાં પેહેલાં તેના રક્ષણને અર્થે મારો પ્રાણ અર્પણ કરવાને તૈયાર છું. મારા મોત પછી તેનું જે થાય તે ખરૂં, પણ શું કરણને વાસ્તે જગતમાં એમ કહેવાશે કે તેણે જીવતાં પોતાના સ્વાર્થને સારૂ પોતાની છોકરી વેચી? કદી નહિ. હું તેને મારે હાથે કાપી નાખીશ. એ કુમળું ફુલ અપવિત્ર તથા અધમ હાથમાં જાય તે કરતાં હું તેને તોડી નાખીશ; એ પાણીદાર અમુલ્ય મોતી કોઇ નીચના શરીરને શણગારે તે કરતાં હું તેને ભાંગી ચુરેચુરા કરી નાખીશ. એ વાતની અમને રજપૂતને કાઇ શરમ નથી. તેથી અમારી કાંઇ અપ્રતિષ્ઠા થવાની નથી. તે તો અમારો અસલથી ચાલ્યો આવેલો સંપ્રદાયજ છે. અમે તો અમારા કુળની લાજ રાખવાને તથા હલકા માણસને અમારી કન્યા આપવી ન પડે માટે છોકરીઓને જન્મતાંજ દુધપીતી કરીએ છીએ. મેં તેને જીવતી રાખી, મોટી થવા દીધી, એજ મેં ભુલ કીધી. પણ હજી શું ગયું છે? એક તલવારના ઘાથી ધારેલું કામ બની આવશે. એક ઘાથી મારી, મારા કુળની, મારી જાતની, મારા દેશની આબરૂ રેહેશે. એક ઘાથી તમારા પાદશાહની ઉમેદ અફળ થશે. અને એક ઘાથી મારી છોકરી અપવિત્ર થતી બચશે. અરે ચંડાળ, દુષ્ટ, પાપણી કૌળાદેવી, હવે તને રાણી શા માટે કહું? અરે! મેં તને કેટલું સુખ દીધું છે? મેં તને કેટલાં લાડ લડાવ્યાં છે? મેં તારો મ્હોંમાંથી પડતો બોલ ઝીલ્યો છે; મેં તને પટરાણી બનાવી હતી તે સઘળાનો બદલો તું આજ બહુ સારો લેવા નિકળી છે! તને એજ યોગ્ય છે! અરે! તું તારા ધણી, તારી છોકરી, માબાપ, સગાં વાહાલાં ન્યાત જાત, દેશ, એ સઘળું છોડીને ધર્મથી ભ્રષ્ટ થઈ, એક મ્લેચ્છ પાદશાહના જનાનખાનામાં માહલે છે, તું જીવતા વરે બીજાને વરી, તેં એક ભવમાં બે ભવ કીધા, તું હમણાં એક દુષ્ટ અધર્મી પુરૂષની બાથમાં પૈસાને લોભે ભરાઇ છે, અને સઘળી જાતનાં સુખ ભોગવે છે તેની હું અદેખાઇ કરતો નથી; પણ તું મારી જરાપણ દયા રાખતી નથી, તું મારી અવસ્થા જોતી નથી, તું મારા અથાગ દુઃખ ઉપર કાંઇપણ નજર કરતી નથી; તું કેવી સ્વાર્થી કે તને આટલાં બધાં સુખ છતા છોકરીનું પણ સુખ જોઇએ છીએ, અને હું સઘળી રીતે પાયમાલ થઇ ગયલો, હું આ મઠમાં સાધુની પેઠે દુનિયાનો તથા સુખનો ત્યાગ કરી બેઠેલો, હું એક છોકરી ઉપર મારા થોડા સુખને વાસ્તે આધાર રાખી રહેલો તે સુખ

તું મારી પાસેથી લઈ લેવા માગે છે? અરે ભુંડી, તારી છોકરી આવવાથી તારા સુખમાં ઘણો જ થોડો વધારો થવાનો છે. અને હું તો તેના વિના ટળવળીને રઝળી રખડીને મરણ પામીશ. તે સઘળું પાપ તારે માથે. અરે દુષ્ટ, તું દુખિયાને વધારે દુખિયો કરવા ચાહે છે, તે તને કોઇ દહાડો સુખ થવાનું નથી. તુ પણ મારી પેઠે દુ:ખી જ થશે. હમણા તો તારા સુખનો મધ્યાન્હનો સૂર્ય છે, પણ કોઈ વખત પણ સાંજ પડશે, કોઈ વખત પણ તે અસ્ત થશે, અને પછી ઘોર અંધારૂં થઇ જશે. પણ હું મિથ્યા શોક શા માટે કરૂં છું? અને આ સંદેશો લાવનારને શા માટે ખોટી કરૂં છું? તમે અમીર સાહેબ, જઇને તમારા સરદારને કહો કે જ્યાં સુધી હું જીવતો છું ત્યાં સુધી દેવળદેવીને કદી આપનાર નથી. તમારાથી જે થાય તે સુખેથી કરી લેવું.”

પેલા અમીરે જોયું કે તેની સાથે વધારે વાત કરવામાં કાંઇ ફળ નથી, અને તે એવો ગુસ્સા ઉપર ચઢી ગયો છે, તથા એવો હઠીલા સ્વભાવનો દેખાય છે કે નરમ ઉપાયથી માનવાનો નથી તેથી તે વધારે બોલ્યા સિવાય ઉઠી ગયો, અને તેણે જતી વખતે કરણને એટલું જ કહ્યું, “હજી વખત છે, કબુલ કરવું હોય તો હજી કરો. હું જઇને આ પ્રમાણે સઘળી હકીકત નાયબ માલેક કાફુરને જાહેર કરીશ. તે બધું લસ્કર લઇને તમારા ઉપર ચઢી આવશે, અને બળાત્કારે દેવળદેવીને લઈ જશે, અને હમણા તેને રાજી ખુશીથી આપવાથી જે લાભ થશે તે તે વખતે થવાનો નથી. માટે પછી પસ્તાશો તેથી વિચાર કરો.” કરણ રાજાએ કાંઈ જ જવાબ દીધો નહિ તે ઉપરથી જણાયું કે હજી તે કબુલ કરતો નથી, તથા પોતાની હઠીલાઈ મુકતો નથી તેથી તે અમીર ચાલ્યો ગયો અને કરણનો જવાબ સુલતાનપુર જઈ મલેક કાફુરને કહ્યો.

આ જવાબ સાંભળીને કાફુર ઘણો ગુસ્સે થયો, અને બે ત્રણ દહાડા પછી બીજો માણસ પાછો કરણની પાસે મોકલ્યો; તેપણ તેજ જવાબ લઇને આવ્યો. પાદશાહનો હુકમ થયલો એટલે દેવળદેવી લાવવી તો જોઇએ. અલાઉદીને તેને બે ત્રણ વાર ટોકી ટોકીને કહ્યું હતું. તેણે તેને લાવવાનું વચન આપ્યું હતું, તથા જો તે હાથમાં નહિ આવે તો કૌળા રાણી કોપાયમાન થશે, અને તેની સત્તા પાદશાહ ઉપર એટલી તો છે કે તેના કહેવાથી તે પણ ક્રોધાયમાન થશે, અને તે જ્યારે રોશે ભરાયો

ત્યારે આપણું માથું સલામત નહિ એવી કાફુરને પક્કી ખાતરી હતી. પણ એ કામ કાફુરને એટલું હલકું લાગ્યું કે પોતે બાગલાણ ઉપર સઘળા લશ્કર સાથે જઈ ત્યાં વખત ખોવો એ તેને જરૂરનું લાગ્યું નહિ. દક્ષણ દેશ જીતી ત્યાંથી અગણિત દોલત લુંટી લાવવી, તેમાંથી કેટલો એક ભાગ સિપાઇઓને, સરદારોને, તથા તેની સાથે આવેલા અમીરોને વેંહેંચી આપવો અને બાકી રહેલો ઘણો ભાગ કોઇ દહાડો તખ્ત મેળવવાને કામ આવે માટે પોતાને સારૂ રાખવો એ તેની મુખ્ય મતલબ હતી. તે ઉપરજ તેની નજર હતી. ત્યારે આવા હલકા કામમાં ગુંથાવાથી શું ફળ? તે કામ બીજાઓ પણ કરી સકે માટે તેણે જાતે શા માટે તસ્દી લેવી જોઈએ? એવો વિચાર કરી તેણે ગૂજરાતના સુબા અલફ્ખાંને લખી મોકલ્યું કે "તમારે એક મોટું લશ્કર લઈ અમારી છાવણીમાં જેમ બને તેમ જલદીથી આવી મળવું. વળી તમારે બાગલાણને રસ્તે આવવું, અને ત્યાં કરણ રેહે છે તેની પાસેથી ગમે તે ઉપાયથી અને જરૂર પડે તો લડાઈ કરીને પણ તેની છોકરી દેવળદેવીને જીવતી પકડી ઘણી આબરૂની સાથે અમારી પાસે લાવવી. જો એ છોકરી તમારે હાથ આવશે નહિ, જો તે તમારા હાથમાંથી છટકી જશે, અથવા તમે તેને જવા દેશો તો પાદશાહની તમારા ઉપર ઘણી જ ઈતિરાજી થશે, અને તમારે પછી તમારો જીવ ખોવાની જ તૈયારી રાખવી." એ પ્રમાણે અલફ્ખાં ઉપર પાટણ ખત મોકલીને મલેક કાફુરે સુલતાનપુરથી પોતાની છાવણી ઉઠાવી.

આણીગમ કરણ રાજા પણ ઊંડા વિચારમાં પડયો. હવે શું કરવું તે તેને સુઝયું નહિ. છોકરી આપવાની ના કહી તેથી મ્લેચ્છ લશ્કરનો સરદાર ગુસ્સે થશે એમાં કાંઈ શક ન હતો. સાંભળ્યા પ્રમાણે અલાઉદીન ઘણો ક્રૂર સ્વભાવનો હતો. તે કદી પોતાનો હુકમ ફેરવતો નહિ. તેના કહેવા પ્રમાણે જો કામ ન થાય તો તે એટલો કોપાયમાન થતો કે જે શખ્સથી તે ગફલત થઈ હોય તે પછી અમીર હોય કે ફકીર હોય તોપણ તેને પોતાના જાન ઉપરથી ફારગતી અપાવતો માટે તેનો હુકમ અમલમાં લાવ્યા વગર કોઈથી પણ ચાલતું નહિ. થોડી મુદતમાં સઘળું લશ્કર આ કિલ્લા ઉપર તુટી પડશે ત્યારે શું કરવું? લડાઇ તો શી રીતે કરાશે? માણસો નથી, પૈસા નથી, તથા બીજી સામગ્રી પણ નથી. અરે પરમેશ્વર! તું મારા રંક ઉપર દયા લાવીને જો. શું મારે અંતે દેવળદેવીને આપી દેવી

પડશે? અરે! એ વિચારથી જ મારી કાયા થરથર ધ્રુજે છે, તથા મારા મનમાં ઉકળાટ થઈ આવે છે. પણ હવે આળસુ બેસી રેહેવાનો વખત નથી. હવે કાન ફફડાવીને જાગૃત થવું જોઇએ. હવે પ્રારબ્ધ ઉપર બેસી રેહેવામાં મુર્ખાઈ છે. જો હું મેહેનત કરીશ તો પરમેશ્વર મને મદદ કરશે જો હું આળસુની પેઠે નસીબ ઉપર બેસી નહિ રેહેતાં કાંઈ પ્રયત્ન કરીશ તો દેવતાઓ એક કુમળી અબળાની વાહારે ધાશે. જો હું યથા સામર્થ્યે કાંઇ ઉપાય કરીશ તો કોઇ પણ આ બિચારી નિર્દોષ પશુને વાઘના પંઝામાંથી છોડવશે. માટે આળસ તું જા; નસીબ તું દૂર બેસ; અને મારી વાહાલી ઢાલ તલવાર તથા ધનુષ્ય બાણ તમે મારી પાસે આવો. તમારૂં કામ હવે પડયું છે, માટે તમે મારા સંકટમાંથી મને ઉગારો, અને મારી પરમ પ્રિય દીકરીનું સુખ મને કાયમ રખાવો. હજી ગૂજરાતમાં ઘણાએક શૂરા સામંતો અંગીઠીમાંના અંગારાની પેઠે રાખમાં દબાઈ રહેલા હશે; હજી ઘણાએક બાહાદુર રજપૂતો દુશ્મનોનું લોહી પીવાને તરસ્યા હશે. હજી ગૂજરાતમાં કેટલાએક લોકોનાં મનમાં મુસલમાનો ઉપર વેર લેવાનું હશે. હવે વખત આવ્યો છે. શું તેઓ એવા નિમકહરામ થઇ ગયા હશે કે આ વખતે તેઓના જુના દુઃખમાં પડેલા રાજાની મદદે નહિ આવશે? શું તેઓનાં મનમાંથી શરમ તથા આબરૂ એટલી જતી રહી હશે કે પોતાના દેશીનો બચાવ નહિ કરે? શું તેઓને પોતાના દેશ ઉપરથી એટલી બધી પ્રીતિ ઉઠી ગઈ હશે કે તેઓ નામરદ હીચકારાની પેઠે પારકા દુષ્ટ મ્લેચ્છ લોકોનો જુલમ મુગા મુગા ખમ્યાં કરશે? શું આવી વખતે તે ચંડાળ લોકો ઉપર વેર લેવાને મારી સાથે શામેલ થશે નહિ? હું ધારૂં છું કે હજી એવો વખત આવ્યો નથી; હજી છેક લોકોમાંથી પાણી ગયું નથી, માટે મારા ઉપર જે આફત આવી પડી છે તેની તેઓને ખબર કરવી, તથા આવી વખતે મારી મદદ કરવાને સઘળા રજપૂતોને વિનતી કરવી.

એ પ્રમાણે વિચાર કરી કરણ રાજાએ કેટલાએક લોકોને પત્ર લખ્યા, અને ગૂજરાતમાં સઘળે ઠેકાણે જાસુસો મોકલ્યા. થોડા દહાડા ગયા એટલે હથિયારબંધ રજપૂતો બાગલાણમાં આવવા લાગ્યા. કેટલાએક સામંતો પોતાના વગનાં માણસોને સાથે લઇને આવ્યા, અને એ પ્રમાણે એક મહીનામાં પાંચ હજાર માણસ એકઠાં થયાં. ધન્ય છે એ રજપૂતોને!

શાબાશ છે બીજા લડવા આવેલા લોકોને! આ લડાઈમાં જીતવાની ઘણીજ થોડી આશા હતી; હારવાનો સંભવ ઘણો જ હતો; મોત તેઓના મ્હોં સામું તાક્યાં કરતું હતું; એવું છતાં પણ આ બાહાદુર લોકો પોતાના જીવની આશા મુકીને મોતને મળવા સારૂ પોતાનાં ઘરબાર, બઈરી છોકરાં વગેરેને મુકીને પોતાના જુના રાજાને મદદ કરવા આવ્યા! કરણ હમણા કાંઈ રાજા નહતો, તેની તરફથી તેઓને કોઈ રીતનો ભય કિંવા લાભ નહતો, તે કાંઈ તેઓને પગાર આપવાનો નહતો, તેના તરફથી તેઓને કાંઈપણ પ્રકારની આશા ન હતી તેની પાસે તેઓને કશી વાતે નુકશાન પોંહોંચાડવાની શક્તિ નહતી, તે છતાં તેઓ શા માટે આવ્યા? ફક્ત રાજા ઉપર પ્રીતિ, ફક્ત પોતાના દેશનું અભિમાન, અને ફક્ત પોતાના દેશીને સહાય થવાની ઉત્તમ વૃત્તિ. અરે! એ સઘળુ હમણા દેશમાંથી જતું રહ્યું છે! અને તે જવાથી જ આપણા લોકો આજ પરતંત્ર થયા છે.

પાંચ હજાર લસ્કર આટલી ટુંકી મુદ્દતમાં એકઠું થશે એવું કરણના સ્વપ્નમાં પણ નહતુંઃ પણ જ્યારે તેણે એ સઘળા લડવાની હોંસથી ભરપૂર તથા તેના ઉપર આવી પ્રીતિ રાખનારા માણસોને આવેલા જોયા ત્યારે તેના હૈયામાં હર્ષ માયો નહિ, તેનામાં લડાઇનો જુસ્સો પાછો આવ્યો અને તે પાછો રાત દહાડો લડાઈની તૈયારી કરવા મંડી ગયો. કિલ્લામાં જે કાંઈ ભાગેલું તુટેલું હતું તે તુરત સમરાવી દીધું. જંગલમાંથી ભાથાના ભારે ભારા મંગાવ્યા, તીરોની અણી કરવાને સઘળા લુહારોની દુકાનમાં ભઠ્ઠી તથા હથોડા ધમધોકાર ચાલવા માંડ્યા, ખાનદેશથી વણજારાઓને બોલાવી બાગલાણના રેહેવાસી તથા સઘળા સિપાઇઓ તથા તેઓની સાથે આવેલાં સઘળાં માણસોને લાંબા વખત સુધી ચાલે એટલું અનાજ ભરી રાખ્યું, અને બાકીનું વખતે વખતે પૂરૂં પાડવાને તેઓની સાથે બંદોબસ્ત કીધો. આ વખતે કરણે પોતાનો હઠીલો સ્વભાવ જરા મુકી દીધો તથા એકલા પોતાના મત પ્રમાણે જ ચાલવું એ જે તેની નુકસાનકારક ટેવ હતી તે હાલ છોડી દીધી. સઘળાં કામમાં તે પોતાના સામંતોની સલાહ લેવા લાગ્યો, અને ગમે તેવો હલકો સિપાઈ હોય તોપણ તેને બોલવાની રજા આપી, અને તેનો અભિપ્રાય ખોટો હોય તો કરણ તેને તકરારથી ખાતરી કરી આપતો અને જો ખરો હોય તો તે સ્વીકાર કરી

તે પ્રમાણે ચાલતો. જો આવી વર્તણુક તેણે પેહેલાં રાખી હોત તો તેનું રાજ્ય કદાપિ જાત નહિ. અથવા જાત તો ઘણી મુદ્દતે તથા શ્રમ કરાવીને તથા દુશ્મનોની ઘણી ખરાબી થયા પછી જાત. પણ માણસ ઘણું કરીને અનુભવથી ડાહ્યું થાયછે. તે ઠોકર ખાઈ ખાઈને જ શિખેછે. પેહેલ વેહેલાં જ વિચાર કરી સાચે રસ્તે ચાલનારા તથા ખરી રીતે કામ કરનારા થોડા જ હોયછે. તોપણ હમણા કરણે જે ડાહાપણ વાપર્યું, તથા જે યોગ્ય રીતે સઘળું કામ કીધું, તેનાં ફળ કેટલીએક વારસુધી સારાં નિપજ્યાં, અને તેની અસર બીજાં જુદાં જ કારણો જે તેના હાથમાં બિલકુલ નહતાં તેઓથી જ તુટી.

જ્યારે કરણ આવી રીતે લડાઈ કરવાની તૈયારીમાં પડેલો હતો તે વખતે આપણે જરા **પાટણ** તરફ નજર કરીએ. નવ વર્ષ થયાં તે શેહેર મુસલમાનોના હાથમાં આવેલું હતું. તેટલી ટુંકી મુદ્દતમાં પણ તેમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. દીલ્હીથી જે જુદા જુદા સુબાઓ ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા હતા તેઓ પાદશાહની નજરથી દૂર પડેલા તેથી ઘણો જ જુલમ લોકો ઉપર કરતા હતા. તેઓને તેઓની નોકરી કેટલી મુદ્દત પોહોંચશે એ વાતનો જ નિશ્ચય નહતો. નોકરીમાંથી કાઢી મુકયા પછી ઘણું કરીને તેઓની પાસેથી એવો તો ભારે દંડ પાદશાહ લેતો કે જો તેઓ એકલા પોતાના પગાર ઉપર જ રેહે તો ચાકરી કીધા પછી પ્રમાણિકપણે મેળવેલી સઘળી દોલત તેઓની ઘસડાઈ જાય. તેઓ જુલમ કરી રૈયત પાસેથી લાખો રૂપિયા ખાઈ જાયછે એવો પાદશાહના મનનો સિદ્ધાંત હતો. તેમાં જો કોઇ વાજબી રીતે ચાલે તોપણ તે લુચ્ચો ગણાય, અને તેની અવસ્થા પણ લુચ્ચાના જેવી જ થાય ત્યારે પ્રમાણીકપણે કોણ ચાલે? પાદશાહના આ દૃઢ વિચારનું પરિણામ એટલુંજ થયું કે દેશની આમદાની સરકારને ઓછી થઈ, રૈયત પાસેથી ઘણા જ વધારે પૈસા લવામાં આવ્યા, અને તે પૈસો સુબાના ખાનગી ખજાનામાં ભરાયા.

જમીન ઉપર મહેસુલ વધારી દીધું, અને ખેડુતો ભુખે મરવા લાગ્યા, તથા તેઓના ઉપર ઘણો જ જુલમ ગુજરવા લાગ્યો. વેપારની વસ્તુઓ ઉપર જકાત પેહેલાં કરતાં ચોગણી થઈ તેથી વેપાર પણ તુટવા લાગ્યો બ્યાપારીઓને ઘણું નુકસાન પોહોંચ્યું, અને શેહેરમાંથી દોલતનો ઘણો ઘટારો થયો. સેહેજ અન્યાયને માટે સારા સારા આબરૂદાર લોકોને પકડી મંગાવી તેઓને એટલી તો દેહેશત આપવામાં આવતી, તથા વખતે તેઓના

શરીરને ભયંકર યંત્રો વડે એટલું તો દુઃખ દેવામાં આવતું કે તેઓ આવી અવસ્થામાંથી છુટકો થવાને માંગે તેટલું અથવા ઘણામાં ઘણું આપી સકાય તેટલું દ્રવ્ય આપીને મુગે મ્હોંએ ઘેર જતા. જે લોકોએ પૈસો મેળવી સંગ્રહ કીધો એવો તેઓના ઉપર શક આવે, અથવા જેઓ પોતાની આબરૂને ઘણી પ્યારી ગણેછે એવી એ લોકમાં વાત ચાલી કે તેઓના ઉપર જુઠાં તોહોમત મુકીને તેઓની ઘણી ગેર આબરૂ કરવામાં આવતી, અને જ્યારે તેઓ સુબાનું ગજવું ભરી આપતા ત્યારે જ તેઓનો છુટકો થતો. બીજી ઘણીએક જાતના સાંભળવામાં ન આવેલા કરો લોકો ઉપર બેસાડ્યા; તેઓમાં જજીયાથી, તેને ઉઘરાવવાની ક્રૂર તથા સખત રીતથી, અને ઉઘરાતદારની લુચ્ચાઈ તથા જુલમથી લોકો ત્રાહ ત્રાહ કરવા લાગ્યા. પ્રજાની મિલકત તથા જીંદગી જરાપણ સલામત નહતાં, તેઓનો વીમો લાખો રૂપીઆના 'પ્રીમિઅમે' પણ કોઈ ઉતારે નહિ. જે દહાડો જાય તે ગનીમત, જે પૈસા સલામત રહ્યા, જે જીવતાં સુધી તેની પાસે રહ્યા તેજ તેના, અને રાત્રે સુઇને બીજે દહાડે સહીસલામત ઉઠે ત્યારે જ એક દહાડો જીવ્યા એમ કેહેવાય. એ પ્રમાણેનો જુલમ ચાલી રહેલો હતો. વળી રજપૂતોના રાજ્યમાં બઈરીંઓને ફરવા હરવાની છુટ હતી તે સઘળી જતી રહી. જે બઈરી પછી તે ગમે તેવી આબરૂદાર હોય તોપણ ખુલ્લી રીતે રસ્તામાં ફરે તો મુસલમાન લોકો તેને કસબણ સમજતા હતા, અને તેનું ઘણું અપમાન કરતા હતા, તેથી બિચારાં બઈરાંનું સુખ તો પૂરૂં થયું; તેઓ સઘળે ઠેકાણે કેદીની પેઠે ગોંધાયાં; આબરૂદાર લોકોના ઘરમાં જનાનખાનાનો હોજલ પડદો પળાવવા લાગ્યો; અને એ પ્રમાણે થવાથી બઈરાંની રીતભાતમાં તથા ચાલ ચલણમાં પણ માઠો ફેરફાર થવા લાગ્યો. ગરીબ લોકનાં બઈરાં જેને જાતે રળવાની ફિકર હતી, તથા જેને બાહાર ફર્યાહર્યા વિના ચાલે નહિ એવું હતું, તેઓ જ માત્ર ઘણી લાચારીથી બાહાર ખુલ્લાં નિકળતાં. તેઓ બિચારાંને પણ ઘણી દેહેશત રેહેતી, અને તેઓમાંથી કદાપિ કોઇ દેખાવડું હોય તો તેની ખરેખરી કમબખ્તી જ જાણવી. તે બાપડીની તો ડગલે ડગલે ફજેતી તેના ઉપર તો સઘળા મુસલમાનોનો એક સરખો જ હક તેમાં વળી કોઈ જોરાવર સત્તાવાળો તુરક મિરઝાં તેને જોર જુલમથી પકડી પોતાના જનાનખાનામાં હડસેલી ન દે તો તેનું મોટું ભાગ્ય જાણવું. ધર્મને પણ

એજ પ્રમાણે ધક્કો લાગ્યો. તેનું પણ એજ પ્રમાણે અપમાન થવા લાગ્યું. સવારના પોહોરમાં જ્યારે મસજીદોમાંથી મુલ્લાં બાંગ પોકારે ત્યારે કોઈ પણ દેવસ્થાનમાં ઘંટ, શંખ, વગેરે બીજાં વાજીત્રો વગાડવાની ઘણી સખ્ત મનાઈ કરવામાં આવી હતી. મસજીદ આગળ કોઇ પણ હિંદુઓ વાજીત્ર વગાડે તો તેને ભારે શિક્ષા થતી હતી. મુસલમાન લોકોને ધર્મ સંબંધી કોઇ પણ કામમાં ભોગ જોગે કોઇ હિંદુ હરકત કરે તો તેણે તો પોતાના જીવની આશા છોડી જ દેવી. એથી ઉલટું, હિંદુઓના ધર્મ સંબંધી સઘળા કામોમાં હરકત કરવાની હરેક મુસલમાનને રજા હતી. રજા સ્પષ્ટ તો આપેલી નહિ, પણ તેવી હરકત કરનારને કાંઈ પણ સજા થતી નહિ એટલે તેમ કરવાની રજા મળેલી હોય તેના જેવું જ હતું. હિંદુઓથી ખુલ્લી રીતે કોઈ પણ ક્રિયા થઈ સકતી નહિ, કેમકે છેક સુબાથી તે એક હલકા મુસલમાન ઝાડુ કાઢનાર સુધી સઘળાને ખાતરી હતી કે હિંદુઓનો ધર્મ પાખંડી, શેતાનનો બનાવેલો, તથા જેમ બને તેમ જલદીથી જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા જેવો છે. એવા ધર્મને હરકત કરવામાં તથા જોર જુલમથી હિંદુના મ્હોંમાં થુંકીને તથા બિસમિલ્લા બોલાવીને તેને મુસલમાન કરવામાં મોટો સવાબ છે એમ તેઓ માનતા. રોજ રોજ કેટલાએક હિંદુઓ પૈસાની તથા આબરૂની લાલચથી મુસલમાન થતા. લોકો ઉપર જુલમ કરી સકાશે એવા વિચારથી તથા રાજ્ય કરનારના વર્ગમાં ભળી જવાથી મોટો અધિકાર મળશે, તથા હિંદુ તરીકે તેમના ઉપર જે જુલમ ગુજરતા હતા તે બધામાંથી છુટા થવાશે, એ મતલબથી જ પોતાનો ધર્મ છોડીને દીન મહમ્મદનું નામ ધારણ કરતા હતા. કેટલાંએક બિચારાંને તો પકડીને બળાત્કારે વટાળતા, અને કેટલાંએકને તો લાલચ આપી બિસમિલ્લા બોલાવતા; પછી તેઓ ભીખ માગીને ખાતાં, અને મસજીદોમાં સુઇ રહેતાં.

હિંદુઓના દેવની તથા દેવસ્થાનોની અને તેઓની સાથે તેઓના પૂજારાઓ તથા બ્રાહ્મણોની પણ તેવી જ દુર્દશા થઈ. દેવસ્થાનોના અંગના ઘણાએક હકો છીનવી લીધા, પૂજારાઓને પૂજા બદલ જે મળતું તે બંધ કીધું, બ્રાહ્મણોને જે હક તથા વર્ષાસન આગલા હિંદુ રાજાઓએ કરી આપ્યાં હતાં તેઓમાંનાં ઘણાં ખરાં અટકાવ્યાં, દેવોને સઘળે ઠેકાણે અપમાન થવા લાગ્યું, કેટલેએક ઠેકાણેથી તેઓનાં દેહેરાંમાંથી તેઓને કાઢી ફેંકી દીધા, તેઓનો દેવાલય ઉપરનો હજારો વર્ષનો ભોગવટો રદ કીધો.

ઘણાંએક દેહેરાંઓ ભાંગી નાખી તથા કેટલાંએકમાં થોડો ઘણો ફેરફાર કરી તેઓની મસજીદો બનાવી; અને જ્યાં ઘંટનો અવાજ તથા શંખનાદ સંભળાતો હતો ત્યાં મુલ્લાં બાંગ પોકારવા લાગ્યા. બીજે કેટલેક ઠેકાણે ખાનગી લોકોનાં ઘરો તોડી પાડીને ત્યાં મસજીદો બાંધી. શેહેરની વચ્ચોવચ એક ઘણું જ શોભાયમાન તથા મોટું પંકાયલું મહાદેવનું દેવસ્થાન હતું તે **અલફ**ખાંએ તોડાવી પાડીને ત્યાં જુમા મસજીદ બંધાવી. તે ઘણી જ મોટી તથા રોનકદાર હતી. તે ધોળા સંગેમરમરની બાંધેલી હતી, તથા તેમાં સ્તંભો એટલા બધા હતા કે તેઓને ગણવામાં ભુલ પડ્યાવિના રેહે જ નહિ. એ મસજીદ તુટેલી ભાગેલી હજી પણ છે. એ ઠેકાણે **અલફ**ખાં તથા મોટા મોટા અધિકારીઓ નિમાજ પઢવાને આવતા હતા.

એ પ્રમાણે આરંભમાં જ મુસલમાન લોકોએ હિંદુઓ ઉપર જુલમ કીધો. જૈનમાર્ગી તથા શૈવમાર્ગી એ બન્ને પોતાનું આદ્ય વેર ભુલી જઇને એકઠા થઈ બન્નેના ધર્મની આવી ખરાબી જોઇને અફસોસ કરવા લાગ્યા. જુલમની ફરિયાદ તો કોને કરે? દિલ્હી તો ઘણું વેગળું પડ્યું ત્યાં જઈ શી રીતે કરાય? માટે ફરિયાદ કરવાની જગા રહી નહિ. ત્યારે હરેક જુલમને પ્રસંગે પેહેલાં તો તેઓ હુલ્લડ ઉઠાવવા લાગ્યા; પણ મુસલમાનોનું લસ્કર પાસેજ હતું તે તેઓના ઉપર તુટી પડતું, અને જરાપણ દયા રાખ્યા વિના તેઓને ઘાસની પેઠે વાઢી નાખતું. આખરે તેઓનું કંઇ વળતું નહિ. મફતના હજારો માર્યા જતા, અને એ પ્રમાણે સામે થવાથી જુલમ તો વધતો જતો, તેથી તેઓ ધીમે ધીમે બકરાં જેવા થઇને બેઠા. તેઓનો જુસ્સો નરમ પડી ગયો, તેઓનું શૂરાતન નબળું પડવા લાગ્યું; અને તેઓની તલવાર તથા બીજાં લડાઈનાં શસ્ત્રો કટાવવા લાગ્યાં. બિચારા હિંદુઓ ભાજીખાઉ જેવા થઈ ગયા. લડવાને બદલે બડબડવાનું કામ વધારે ચાલ્યું. જેમ જેમ તલવાર કટાતી ગઈ તેમ તેમ જીભ વધારે તેજ થતી ગઈ, અને ગુલામગીરી તથા જુલમ ઘણા દહાડા મુગા મુગા સહન કરવાથી જુઠું બોલવાની ટેવ, ઢોંગ, લુચ્ચાઈ, હલકાઈ, નબળાઈ, આળસ, વગેરે ઘણાએક દુર્ગુણો એ લોકોમાં આવ્યા. પરદેશી જુલમી રાજ્યમાં રેહેવાથી એ સઘળા દુર્ગુણો આવ્યા વિના રહેતા જ નથી તે પ્રમાણે હિંદુઓને થયું, અને તે તેઓનાં મનપર એટલાતો જોરથી ચોંહોટયા કે તેઓની અસર આજ પાંચશેં વર્ષ થવા આવ્યાં તોપણ છેક ગઈ નથી.

મલેક કાફુરનો હુકમ **અલફ્**ખાંને પોહોંચતાં તેણે લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી, અને થોડી મુદ્દતમાં તેણે દશ હજાર માણસ એકઠાં કીધાં. એટલું લશ્કર લઇને તે **પાટણ** શેહેરથી નિકળ્યો. કરણ રાજા જ્યારે નવ વર્ષ ઉપર એવા જ કામને સારૂ **પાટણ** શેહેરમાંથી છેલ્લીવારે ગયો ત્યારે લોકોને જેવો ઉમંગ હતો તથા તેના વિજયને વાસ્તે જેવી આતુરતા લોકોએ બતાવી હતી તેવું આ વખતે કાંઈ જ જોવામાં આવ્યું નહિ. રસ્તામાં લશ્કરના માણસો સિવાય બીજું કોઇ નહતું, કોઇએ તેઓને આશીર્વાદ દીધો નહિ, તથા કોઇએ પરમેશ્વર પાસે તેઓનો જય પણ માગ્યો નહિ. લોકો ઘણા દિલગીરીમાં હતા, અને અંતઃકરણમાં એવું ચાહતા હતા કે એ સઘળું લશ્કર ધુળધાણી મળી જાય તો સારૂં. તેઓ માજી રાજાને રોજ રોજ સંભાર્યા કરતા હતા. અને તેને લીધે તેઓની કરણ ઉપર એટલી પ્રીતિ વધી ગઈ હતી કે તેની પ્યારી કુંવરી મુસલમાનોને હાથ ન જાય, તથા કરણની અને તેની મદદે ગયલા રજપૂતોની અને તમામ હિંદુ લોકોની આબરૂ રહે એમ ચાહાતા હતા. પણ તેઓને આશા ઘણી થોડી હતી; તેઓ **અલાઉદ્દીન** પાદશાહનો સ્વભાવ સારી પેઠે જાણતા હતા, તેઓને ખબર હતી કે જે વાત પાદશાહ મન ઉપર લે તો તે વાત તે પાર પાડ્યા વિના રેહેતો જ નહિ; તેઓને માલમ હતું કે મુસલમાનોનું સામર્થ્ય ઘણું હોવાથી જો આ લશ્કરથી ધારેલું કામ બનશે નહિ તે બીજું લશ્કર મોકલશે અને કરણની પાસે તો થોડાં માણસો હતાં, તેથી તેઓ જો કપાઈગયાં તો તેઓની જગાએ બીજાં આવવાનાં નથી, તથા તેની આવી પડતી હાલતમાં તથા તેના શત્રુઓની આવી ચઢતી અવસ્થામાં કોઇ રાજા રાણા પણ તેને મદદ કરવાના નથી તેથી નિરાશ થઇને તેઓ પરમેશ્વર ઉપર ભરોંસો રાખીને શું થાયછે તે જાણવાની રાહા જોઈ બેશી રહ્યા.

એક મહીનામાં **અલફ્**ખાં પોતાના લશ્કર સહિત **બાગલાણ** જવાના બે પાહાડો વચ્ચેના એક સાંકડા રસ્તા આગળ આવ્યો. આગળ આપણે કહેલું છે કે **બાગલાણની** ચોતરફ મોટા ઊંચા પાહાડો હતા, અને તે શેહેરમાં જવાના ચાર દિશાએ ચાર રસ્તા હતા. એ રસ્તાઓ બે ઊંચા પાહાડની વચ્ચે થઇને હતા, અને તેઓ એવા તો સાંકડા હતા કે તેમાંથી ચાર પાંચ માણસો અને કેટલેક ઠેકાણે ઘણામાં ઘણાં દશ માણસો સાથે એક હારમાં ચાલી સકે. એ પ્રમાણે હોવાથી તેઓનો બચાવ કરવો એ

સેહેલું કામ હતું. એવે ઠેકાણે થોડાં બહાદુર માણસો ઉભાં રહે તો તેથી દશ ગણાં માણસોને આવતાં રોકી સકે. વળી પાહાડોની ટોચ ઉપરથી બીજાં માણસો નીચેના લશ્કર ઉપર પુષ્કળ માર ચલાવી સકે, અને નીચેના લોકો ઉપલાઓને ઘણું નુકશાન કરી સકે નહિ. એજ પ્રમાણે થરમાપિલી આગળ થોડા જ યુનાની લોકોએ અસંખ્ય ઈરાનીઓને રોકયા, અને એજ પ્રમાણે હમણા ત્રણસેં રજપૂત સિપાઈઓએ પણ અલફખાંનું તમામ લશ્કર અટકાવ્યું.

કરણે પાહાડોમાં થઇને બાગલાણમાં આવવાના સઘળા રસ્તા સાચવવા માણસો રાખ્યાં, અને એ પ્રમાણે નાકાબંધી કરી પોતે થાડાંએક માણસો સાથે રાખી પાહાડોનાં મથાળાં ઉપર ફર્યાં કીધું. જ્યારે તેને ખબર પડી કે ફલાણે નાકે દુશ્મન આવ્યા ત્યારે તે રસ્તાની બે બાજુ ઉપરના બે પાહાડોની ટોચ ઉપર પોતાના માણસોને રાખી ઉભો રહ્યો. લડાઇને વાસ્તે સઘળી ગોઠવણ કીધી, તથા જુદા જુદા સામંતોએ શાં શાં કામ કરવાં, લડાઇનો શી રીતે પ્રારંભ કરવો, શી રીતે તેને ચલાવવી, કોણે કોને મદદ આપવી, વગેરે ઘણોએક બંદોબસ્ત કીધો. અલફખાંએ થોડેક દૂર છાવણી નાખી એક જાસુસ કરણની પાસે મોકલ્યો, અને તેને કેહેવડાવ્યું કે "તમારે તમારી છોકરી જલદીથી અમારે સ્વાધીન કરી દેવી, એટલે અમે તમને કાંઇ પણ ઉપદ્રવ કીધા સિવાય પાછા ફરીશું, અને તેમ કીધાથી અમારા માણસનો, પૈસાનો, તથા વખતનો જે બચાવ થશે તેનો બદલો અપાવવાને અમે અમારા મુખ્ય સરદાર નાયબ મલેક કાફુરને તમારે વાસ્તે ભલામણ કરીશું. તે આ વાત પાદશાહને જણાવશે એટલે તમને મોટો ફાયદો થયા વિના રેહેશે નહિ. માટે જો તમને તમારો તથા તમારા માણસોનો જીવ વાહાલો હોય, જો તમારે આ નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરવામાં પૈસા નકામા નાખી ન દેવા હોય, અને તમારે જો સુખેથી રેહેવું હોય તો અમારા કેહેવા પ્રમાણે તુરત અમલ કરો. તમે અમથાં મોતનાં ફાંફાં મારોછો. તમે શું એમ ધારોછો કે તમારાં મુઠીમાં સમાય એટલાં માણસથી અમારૂં લશ્કર જીતાવવાનું છે ? શું એક મોટી જોરાવર નદીનું પૂર હાથે વતી અટકાવી સકાશે? આસમાન તુટી પડશે તેને પગે વતી ઝીલી લઇ પોતાનાં બચ્ચાંનું રક્ષણ કરવાની મતલબથી ટીટોડી ઊંચા પગ રાખી સુએછે તેના જેવી બેવકુફી તમારામાં છે. એમ હોવું જોઇએ તો નહિ, માટે ડાહ્યા થાઓ; વિચાર કરો; અને કોઇ બેઅક્કલ, વિચાર

વગરના માણુસની શિખામણ ઉપરથી તમે આ મુડદાંઓ એકઠાં કરી મોત લેવા આવ્યા છો, બળતી આગમાં ઝંપલાવાનું કરોછો, તથા કાળને વગર બોલાવે મળવા જાઓછો એ કામ એક કોરે મુકો. જો તમે લડવા લાયક શત્રુ હોત તો તમારી સાથે હાથ મેળવવા અમે જરાપણ આચકો ખાત નહિ. પણ તમારી આવી હાલતમાં તમારી સાથે લડતાં અમને શરમ લાગેછે, અમને ધિઃકાર આવેછે, અમને તમારી ઉપર દયા આવેછે. વળી તમને જીતવામાં આબરૂ શી? સિંહે એક ઊંદર માર્યો એમાં કાંઇ સિંહની પ્રતિષ્ઠા વધતી નથી, માત્ર ઊંદરનો જીવ જાયછે. એક પેહેલવાને એક નાના બાળકને માર્યું તેમાં પેહેલવાનની શોભા શી? માટે આ લડાઇનો ઢોંગ મુકીદો, એવી છોકરાંની રમતથી અમે ડરવાના નથી. અમારા કહ્યા પ્રમાણે દેવળદેવીને આપીદો. મોડાં કે વેહેલાં એમ કીધા વિના તો છુટકો નથી ત્યારે ભુંજીને વાવતા મા. જે કર્યા વિના ચાલે નહિ તે તુરત કરવામાં ઘણો લાભ છે. માટે તમારો શો જવાબ છે તે જલદીથી કહો."

કરણ બોલ્યો: "અમે રજપૂત મોતથી બીહીતા નથી. અમે મરવાને જ આવેલા છીએ, તે જીવતા પાછા ઘેર જવાના નથી. અમે તમને, તમારા પાદશાહને, તમારા લસ્કરને ધિઃકારીએ છીએ. અમને સહાય કરનાર પરમેશ્વર છે. અમે એક તેને ભરોસે તથા સત્યને આધારે લડીએ છીએ. પછી જો હારીશું તો અમારાથી જેટલું બન્યું તેટલું કીધું એટલોજ અમને સંતોષ થશે. માટે જ્યાં સુધી અમે જીવતા છીએ ત્યાં સુધી દેવળદેવીને અમે કદી તમારે સ્વાધીન કરનાર નથી. કદી નહિ, કદી નહિ, કદી નહિ. જો લેવી હોય તો આવીને લઇ જાઓ. એટલો જ મારો જવાબ છે તે જેણે તમને મોકલ્યા હોય તેને પોહોંચાડજો."

જાસુસે જઇને અલફખાંને કરણનો જવાબ સંભળાવ્યો તે ઉપરથી અલફખાંને ઘણો જ ક્રોધ ચડયો, અને તેણે એકદમ કુચ કરી આ જુઠી હિમ્મતવાળા ઘેલા રજપૂતડાઓને મારીને હાંકી કાઢી મુકવાનો લસ્કરને હુકમ કીધો. મુસલમાન સિપાઇઓ સેહેજ જીત મળશે એવો પુરો ભરોંસો રાખી તથા કોઇ ક્ષુદ્ર પ્રાણીને પગતળે છુંદી નાખવું હોય એટલી બેવપરાઈ રાખીને આગળ ચાલ્યા. પણ જ્યારે તેઓએ રજપૂતો પાસે નાકું છોડાવવાને પ્રયત્ન કીધો ત્યારે તેઓને તેઓની ભુલ માલમ પડી. દુસ્મન કાંઈ ધિઃકારવા લાયક નહતા. પાસે આવતાં જ રજપૂતોએ એવો તો તાકીને તેઓના ઉપર

બાણનો માર ચલાવ્યો કે મુસલમાન સિપાઇઓની હાર તુટી, તેઓ આશ્ચર્ય પામી ઉભા રહ્યા, અને આગળ જવાની તેઓમાં હિમ્મત રહી નહિ. અલફખાંએ તેઓની હિમ્મત જાગૃત કરવાને ઘણી મેહેનત કીધી, તથા તેઓને ઘણા સમજાવ્યા, પણ આ પેહેલા જ સપાટાથી તેઓમાં એવી તો દેહેશત ભરાઈ ગઇ, તથા આટલાં થોડાં માણસોની હિમ્મત જોઇને તેઓ એવા તો વિસ્મિત થયા કે તેઓ થોડી વાર સુધી જડ ભરતની પેઠે ઉભા જ રહ્યા, અને પછી એકાએક તેઓએ પીઠ ફેરવી નાસવા માંડયું. અલફખાં ઘણો ગુસ્સે થયો, પણ લાચાર, તે શું કરે? તોપણ તેઓ થોડેક સુધી નાઠા પછી તેણે તેઓને અટકાવ્યા. તે દહાડો તો જવા દીધો, પણ બીજે દહાડે પાછી ચઢાઇ કીધી. આ વખતે પાહાડ નીચેનાં માણસોએ આગલા દહાડાની પેઠે બાણની વૃષ્ટિ કીધી, પણ તેથી મુસલમાનો ઉપર ઘણી અસર થઇ નહિ. તેઓ આગળ વધ્યા જ ગયા. રજપૂતોને પાછા હઠવું પડયું, અને જેમ જેમ તેઓ પાછળ હઠતા ગયા તેમ તેમ મુસલમાનો આગળ વધતા ગયા. જ્યારે તેઓ સાંકડી નાળમાં ફસાઇ ગયા ત્યારે રજપૂતોએ અટકી પડવા માડયું, અને ઉપરથી કરણના માણસોએ તીરનો માર નીચે ચલાવ્યો. મુસલમાનોએ આવું ધાર્યું નહતું. તેઓના ઉપર બે તરફથી હુમલો એકી વખતે થયો. જો ઉપરના શત્રુ સામે પોતાનો બચાવ કરવા જાય તો નીચેનાં માણસો તેઓને ભાલેવતી વીંધી નાખે, અને એથી ઉલટું કરવા જાય તો ઉપરથી તીરનો વરસાદ વરસે. એ પ્રમાણે થવાથી મુસલમાન સિપાઇઓ ઘણા અકળાઇ ગયા. તેઓની એકેક હારમાં પાંચ કરતાં વધારે માણસો રહી સકે એટલી જગા નહિ હોવાને લીધે તેઓનું કાંઇ જોર ચાલ્યું નહિ. તેઓમાંથી ઉપરાઉપરી માણસો મરવા લાગ્યાં, અને આગળ કાંઇ થાગ લાગશે નહિ એવું વિચારીને તેઓ વેરાઇ ગયાં; તેઓમાં ભંગાણ પડયું; તથા છુટક છુટક સઘળાં નાસવા લાગ્યાં. આવી અવસ્થામાં રજપૂતોએ એક ધસારો કરી દુસ્મનનના ઘણાએકને કાપી નાખ્યા, અને પાછા પોતાને નાકે જઈ ઉભા રહ્યા. જો કરણ રાજાએ દોડ કીધી હોત તો તેની મોટી મુર્ખાઈ થાત, કેમકે તે મેદાનમાં પડત, અને તેના દુસ્મન પાછા ફરીને તેને સપડાવત તો તેની ખરાબી થયાવિના રેહેત નહિ. પણ આ વખતે પેહેલાંના જેટલી તેણે બાહાદુરી તો બતાવી પણ તેની સાથે ડાહાપણ વધારે વાપરયું. જો એટલું ડાહાપણ તે વખતે વાપરયું હોત, જો હમણાની પેઠે તે બીજા

અનુભવી તથા પ્રવીણ શૂરા સામંતોની સલાહ પ્રમાણે ત્યારે ચાલ્યો હોત તો તેને આ દહાડો આવત નહિ. આ વખતે તેના ડાહાપણનું ફળ એ થયું કે મુસલમાન લશ્કરનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ; તેઓ રોજ રોજ તેના ઉપર હુમલો કરતા, પણ હરેક વખતે હાર ખાધાવિના તેઓ પાછા જતા નહિ. મુસલમાન સિપાઇઓ ઘણા ગભરાયા તથા ચિઢવાયા. તેઓનો સરદાર પણ ઘણો ગુસ્સે થયો, અને જય પામ્યા સિવાય ત્યાંથી જવું નહિ એવો તેણે પક્કો ઠરાવ કીધો. પણ તેનાં માણસો ઘણાં મરાયાં, બાકી રહેલાં નિરાશ તથા નાહિમ્મત થઇ ગયાં, અને બીજા સિપાઇઓ એકઠા કરવાને તેણે જે મેહેનત કીધી તે હજી સુધી પાર પડી નહિ. તેને ઘણી જ શરમ લાગી, તથા આટલાં થોડાં માણસને તેનાથી હાંકી કઢાતાં નથી એ વાત જો મલેક કાફુર અથવા પાદશાહ જાણશે તો તેની કેવી ફજેતી થશે, તથા આગળ જે જે પરાક્રમો કરી તેણે કીર્તિ મેળવી હતી તે સઘળી આ સેહેજ વાતમાં ડુબી જશે, એવી ચિંતા થવા લાગી. તેણે ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, તેણે લશ્કર ઉપાડી છાનામાના બીજા રસ્તાઓમાંથી જવાનું કીધું, પણ જ્યાં જ્યાં તે ગયો ત્યાં ત્યાં તેની સામે તૈયાર થયલા રજપૂતો લડવાને નિકળ્યા, અને કરણ પણ પોતાનાં માણસોની સાથે બહુરૂપી અથવા ભૂત હોય તે પ્રમાણે રસ્તાને મથાળે માલમ પડયો. એ પ્રમાણે બે મહીના સુધી કરણ રાજાએ ઘણા ડાહાપણથી તથા બાહદુરીથી લડાઇ ચલાવી, અને અલફખાંએ ગમે તેટલા પ્રયત્ન કીધા તોપણ તેને કોઇ પણ રસ્તે આગલાણ આવવા દીધો નહિ. મુસલમાન સિપાઇઓ થાકી ગયા, અને તેઓનાં ઘણાંએક માણસો માર્યાં ગયાં હતાં તેથી અલફખાંએ ઠરાવ કીધો કે જ્યાંસુધી નવા બોલાવેલા સિપાઇઓ આવી પોંહોંચે ત્યાંસુધી લડાઇનું કામ બંધ રાખી એક ઠેકાણે છાવણી નાખીને રેહેવું. એ ઠરાવથી કરણને પણ મોટો ફાયદો થયો. તે પણ લડી લડીને કાયર થઈ ગયો હતો; તેને ઘણાએક જખમ વાગ્યા હતા તેથી, તથા લડાઈના થાક તથા ફિકર ચિંતાથી તેનું મન બેબાકળું થઈ ગયું હતું. તેને આરામ લેવાની ઘણી જ જરૂર હતી. તેના માણસો અસલ પાંચ હજાર હતાં તે મરતાં તથા ઘાયલ થતાં માત્ર બે હજાર રહી ગયાં હતાં. તેઓ પણ ઘણાં અશક્ત થઇ ગયાં હતાં; માટે થોડો આજે વિરામ મળ્યો તેથી બન્ને તરફનાં માણસોને ફાયદો થયો. હવે કરણ રાજાએ પોતાની અવસ્થા ઉપર વિચાર કરવા માંડ્યો અને

આગળ પાછળની તમામ હકીકત જોતાં તેના મનમાં ઘણી ઉદાસી ઉત્પન્ન થઈ. જે બે હજાર માણસ રહી ગયાં તેમાં ઘટારો થયાં કરવાનો, વધારાની તો તેને કદી આશા ન હતી; એથી ઉલટું તેને ખબર હતી કે મુસલમાનોના લશ્કરમાં જલદીથી વધારો થવાનો હતો, અને જ્યારે તેઓની મદદે નવા સિપાઇઓ આવશે ત્યારે પોતાનાં થોડાં રહી ગયલાં માણસો તેમની સાથે લડી સકશે નહિ એવી તેને ખાતરી હતી. અંતે તેઓ બાગલાણનો કિલ્લો સર કરવાના, અને અંતે તેઓ બળાત્કારે દેવળદેવીને લઇ જવાના એ પણ નિશ્ચય હતું. લડવાથી માત્ર દહાડા નિકળે છે; બીજો કાંઇ ફાયદો નથી. તેના હાથ નિચેના સામંતો પણ એ વાત સારી પેઠે જાણતા હતા, અને હલકા સિપાઇઓને પણ મરવા સિવાય બીજી કાંઈ આશા નહતી, અને મરવાની સાથે પણ જે કામને વાસ્તે મુસલમાન લોકો આવેલા છે તે સિદ્ધ કીધાવિના તેઓ પાછા જવાના નથી એવી તેમનાં મનની ખાતરી હતી.

હવે કરણે શું કરવું? લડી લડીને પોતાનાં માણસોના નકામા જીવ ખોવડાવવા; પોતે પોતાને હાથે મરવું કે લડાઇનો અંત આવે; અથવા પોતાની પુત્રી દેવળદેવી જે આ લડાઈનું સઘળું કારણ તેને મારી નાંખવી કે પછી લડાઇ આગળ ચલાવવાની મતલબ રહે નહિ. એ ત્રણે રસ્તા ભયંકર હતા. લડવાથી કાંઈ ફળ નહતું. તેમાં માત્ર માણસો તરફનું નુકસાન થયાં કરતું. પોતાને હાથે તો કેમ મરાય? એ વાત પણ કરણને ગમી નહિ. આપઘાત કરવામાં ઘણું પાપ છે એમ તે જાણતો હતો; આપઘાત કરવાથી નરક કુંડમાં પડાય એમ તેણે સાંભળ્યું હતું; તથા આપઘાતથી લોકોમાં અપકીર્તિ થાય એ નક્કી હતું. વળી જે નર જીવે તેને સઘળું મળે; મુઆ પછી સઘળી આશા છોડવાની છે; માટે આપઘાત તો કરવો નહિ. હવે દેવળદેવીને મારી નાખ્યા સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય રહ્યો નહિ. એ કામ ઘણું દુષ્ટ, ભયંકર અસ્વાભાવિક તથા ચંડાળને લાયક, તોપણ તેવું કામ કરવાને રજપૂતોને થોડીજ ફિકર હોય છે. તેઓના તો આબરૂ વિષે ઘણા જ વિલક્ષણ વિચાર હોય છે. જે વાતમાં તેઓએ આબરૂ માની લીધી તે વાતમાં ગમે તેવું ક્રૂર કામ કરવું પડે તોપણ તેઓ જરાપણ આચકો ખાતા નથી. વળી તેના વિચાર પ્રમાણે સ્ત્રીજાતીને આબરૂ સૌથી વધારે પ્યારી હોવી જોઇએ, અને તેઓના

ભાટ ચારણના રાસા તથા દંતકથા ઉપરથી જણાયછે કે ઘણાંક બઇરીએ આબરૂનું પ્રતિપાલન કરવાને જ પોતાનો વાહાલો પ્રાણ અર્પણ કરેલો છે. માટે આવી વખતે દેવળદેવીએ પણ મુસલમાનોના હાથમાં પડવા કરતાં પોતાને હાથે પોતાનો પ્રાણ કાઢવો જોઇએ, અને જ્યારે તે પોતાની મેળે તેમ કરતી નથી ત્યારે કોઇએ તેને વાસ્તે તે કામ કરી આપવું જોઇએ.

એ પ્રમાણે એક રાત્રે કરણ પોતાના મનમાં વિચાર કરતો હતો. ઘરમાં સઘળાં ચુપાચુપ સુઈ ગયલાં હતાં. એક દીવો માત્ર ઝાંખો ઝાંખો બળ્યાં કરતો હતો, અને મધ્યરાત્રને સમયે તેનો સુવાનો ઓરડો જાણે ખાવા ધાતો હોય એવો દેખાતો હતો. એવે વખતે વિચાર કરતાં કરતાં એટલો તો તે જુસ્સા ઉપર ચઢી ગયો, તથા તેને એટલું તો શૂર ચઢી આવ્યું કે પથારી ઉપરથી એક છલંગ મારી તે કુદી પડ્યો, અને પોતાની તલવાર ખેંચી જે ખાટલા ઉપર દેવળદેવી સુતેલી હતી ત્યાં જઇને ઉભો રહ્યો. દેવળદેવી ભર નિદ્રામાં સુતેલી હતી. તેના સુંદર કેશ છુટા વખેરાઈ ગયલા ગમે તેમ પડેલા હતા. તેની ચળકતી આંખો ઉપર પોપચાં અડધાં બિડાયલાં હતાં તે રાત્રે જેમ કમળના ફુલની પાંખડીઓ બંધ થાયછે તેના જેવી દેખાતી હતી. તેના ઓઠ જરા જરા આઘા રહેલા હતા તેમાંથી તેનો ખુશબોદાર શ્વાસ નિકળતો હતો, અને એક ખીલેલા ગુલાબની પેઠે તેઓ મંદમંદ હસતા હોય એમ દેખાતા હતા. તેનું આખું શરીર નિદ્રાને વશ થઈ બેભાન થઈ પડ્યું હતું, અને તેનું સુંદર વદન નિર્દોષપણાને લીધે આનંદમાં માલમ પડતું હતું. તે સ્વર્ગથી ઉતરી આવેલી અપ્સરાના જેવી દેખાતી હતી, તેને માત્ર જોવાથીજ ગમે તેવા ખુની માણસનું ખુન પણ ઉતરી જાય. આવા પરલોકના પ્રાણીને ઉપદ્રવ સરખો પણ થાય નહિ તે પછી તેને મારવાને કયા દુષ્ટ ચંડાળનો હાથ ઉપડે? વળી આ ઠેકાણે તો તેનો બાપ જ ખુની હતો. તે બન્નેની વચ્ચે સહવાસથી ઘણો જ ગાઢો પ્યાર બંધાયલો હતો. તેથી જ્યારે કરણે તેની ઉંઘતી દીકરીનું મ્હો જોયું એટલે તુરત તેના હાથમાંથી તલવાર નીચે પડી ગઈ, અને તે ત્યાં સ્તબ્ધ થઇને ઉભો રહ્યો. અરે, હું કેવો રાક્ષસ! હું કેવો રાની પશુ કે આવું નિર્દય કામ કરવા તૈયાર થયો હતો. અરે પરમેશ્વર! તેં ઠીક વખતે મને રોક્યો, નહિ તો આજ હું મારી આ તલવાર મારી છોકરીના અંતઃકરણમાં ખોસત. શિવ! શિવ! શિવ! રે ભગવાન! હું આ શું કરતો

ો ? શું હું મારે હાથે મારૂં વાવેલું કુમળું ઝાડ કાપી નાખતો હતો ? હું મારે હાથે મારી જીંદગીનો આધાર તોડી નાખતો હતો ? તે કરતાં ને શંકળદેવને પરણાવવામાં શી હરકત છે ? તેને તેની સાથે પરણવું ડુ ગમેછે ; તે શંકળદેવને વાસ્તે હરઘડી હિજરાયાં કરેછે ; તેણે શંકળદેવના યોગથી પોતાની સઘળી કાયા ગાળી નાખી છે ; ત્યારે જો હું તેને ગઢ પરણાવું તો લડાઈ પતી જાય. દેવગઢનો રાજા તેનું રક્ષણ કરવાને મર્થ છે, અને તેને તો જુદા કારણને સારૂ અલાઉદ્દીનના લશ્કર સાથે દ્ધ કરવું જ છે. માટે તેની સાથે એ છોકરીનું લગ્ન કરવું. તેની જાત નકી તો છે ખરી, તે મરેઠો છે માટે તેની પદવી રજપૂતના જેટલી તો થી તોપણ તેઓ યાદવ છે ; અને આવી લાચારીને વખતે કુળ જોવામાં ઈ ફાયદો નથી ઉલટું નુકસાન છે. માટે શંકળદેવ તથા દેવળદેવીએ ખાનગી લગ્નની પ્રતિજ્ઞા કીધી છે તે મારે મંજુર છે. એ ઠરાવથી ને શાંતિ થઈ, અને તેના મનનું તોફાન નરમ પડી તેને ઊંઘ આવી.

આ વાત બન્યા પછી થોડેક દહાડે કરણની છાવણીમાં એવી ખુમ ાલી કે દેવગઢ તરફથી એક લશ્કર આવેછે. તે કોનું હશે એ ન જાણવાથી રણના સિપાઇઓમાં ઘણો ગભરાટ થયો, અને તેઓના મનમાં એવો દેહ ઉપજ્યો કે જે લશ્કરની મુસલમાન લોકો રાહ જોયછે તે એજ હશે, થી તેઓ સઘળા તેને અટકાવવાને તૈયાર થઈ ગયા. અલફખાંએ એવું ાર્યું કે મને જતાં વાર લાગી તેથી મલેક કાફુરે મને આ મદદ મોકલી શે તેથી તેનાં માણસો ઘણાં ખુશી થયાં, અને આ નવા આવના-ઓને આદરમાન આપવાને તેઓ સઘળા તત્પર થઈ રહ્યા. જ્યારે તે શ્કર થોડું પાસે આવ્યું ત્યારે એવું માલમ પડયું કે એ તો ભીમદેવ ોડાંએક માણસો લઈને આવેછે, પણ તેની આવવાની શી મતલબ હશે તે ાઈના જાણ્યામાં આવ્યું નહિ. અલફખાંને હવે નક્કી થયું કે જેઓ આવેછે ેઓ તેના મદદગાર નથી પણ ઉલટા શત્રુ છે માટે તેઓને અટકાવી ાછા વાળવા જોઈએ, અને તે કારણસર તેણે પોતાનાં થોડાં માણસો આગળ મોકલ્યાં. કરણ પણ ઘણા સંદેહમાં પડયો. ભીમદેવની લશ્કર ઈને આવવાની શી મતલબ હશે ? શું તેનો વિચાર દેવળદેવીને બળાત્કારે ઈ જવાનો હશે ? જો એમ હશે તો પેહેલાંથી જ હું તેને મારી ખુશી તાવીશ, પછી તે શામાટે જોર કરશે ? શું તેનો વિચાર ફરીથી દેવળ-

દેવીનું માગું કરવાનો હશે? એમ હોય (હોય તો કેવું સારૂં!) તો હું તેને ઉપર જાણે મોટો ઉપકાર કરતો હોઊં એવું દેખાડી કેટલીએક શરતે તેની વાત કબુલ કરીશ. તે અલફખાંને મદદ કરવાને તો આવ્યો નહિ જ હશે. તેને અને અલાઉદીન પાદશાહને તો કટ્ટું વેર છે. પણ હવે તે આવશે ત્યારે સઘળી વાત જલદીથી જણાઈ આવશે.

ભીમદેવે પોતાની સામે લડવાને મુસલમાનોનું એક લશ્કર આવેછે એમ જાણીને, તથા લડાઈ કરી વખત ખોવાની તેની ખુશી ન હતી તેથી તેણે પોતાનો રસ્તો બદલ્યો, અને એક અજાણે માર્ગેથી પોતાનું લશ્કર લઈ જઈ જલદીથી કરણની છાવણીમાં જઈ પોહોંચ્યો. મુસલમાન લોકોની ટુકડી ઘણે આગળ ગઈ, પણ ભીમદેવનાં માણસોને કાંઈ દીઠાં નહિ. આસપાસનાં ગામના લોકોએ ખોટી ખબર આપી તેઓને આણીગમ તેણીગમ ઘણા રઝળાવ્યા, અને પછી તેઓ જ્યારે કટ્ટી ઝાડીમાં સપડાઈ ગયા, ત્યારે તેઓના ઉપર ગામડિયા તથા પહાડી લોક તુટી પડ્યા. આવે વખતે થોડાએક મુસલમાન લોકો શું કરે? તેઓને નાસવાનો કાંઈ રસ્તો જડે નહિ, ચોતરફથી ઘેરાઈ ગયા તેથી તેઓ નિરાશ થઈ મારીને મરવું એવો નિશ્ચય કરી લડવાને ઉભા રહ્યા. પણ શેરને માથે સવાશેર. અજાણે ઠેકાણે ઝાડી અને પહાડોની વચ્ચોવચ્ચ આવી ગયલા, અને દુશ્મન એક પણ જણાય નહિ, પણ તેઓનાં તીરનો વરસાદ માથા ઉપર વરસ્યાં જ કરે, તેથી એક બે દહાડામાં તેઓ સઘળા માર્યા ગયા, અને તેઓમાંથી એક પણ પોતાના સોબતીઓને ખબર કરવાને અલફખાંની પાસે જઈ સક્યો નહિ.

ભીમદેવનું કરણે ઘણું સન્માન કીધું તથા તેને પરોણો જાણી પોતાની પાસે રાખ્યો. રસ્તાની મુસાફરીથી જે થાક લાગ્યો હતો તે ઉતર્યા પછી ભીમદેવે દેવળદેવીની વાત કાઢી, અને કરણને સમજાવીને કહ્યું કે શંકળદેવ તથા દેવળદેવીની વચ્ચે અસાધારણ પ્યાર બંધાયલો છે. શંકળદેવ દેવળદેવી વિના ક્ષય રોગમાં પડ્યો છે, અને તેને જો તે નહિ મળશે તો તેનું નક્કી મૃત્યુ થશે. દેવળદેવીને પણ તેજ પ્રમાણે તેને વાસ્તે લાગતું હશે. હવે તેઓને પરણાવવામાં તમારી તરફથી શી હરકત છે? કુળની. બીજી કાંઈ નથી. પણ તમે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એવા મુર્ખ નહિ હો કે એવી જુજ વાતને વાસ્તે તમારી છોકરીના સુખનો નાશ કરશો, તથા તમને થતા લાભ મુકી દેશો. કુળની વાત ઘણી જ નજીવી

છે. જેવા તમે રજપૂત તેવા અમે યાદવ છીએ. માટે એ લગ્ન કરવામાં તમને કાંઈ કલંક લાગવાનું નથી; પણ ફાયદા કેટલા થશે એનો તો વિચાર કરો. આ સઘળી લડાઇ દેવળદેવીને વાસ્તે છે. જો અલફખાંને ખબર થશે કે જે રાજકન્યા લેવા આવ્યા છીએ તે તો બીજાના હાથમાં જઈ ચુકી, તો તે તુરત છાવણી ઉપાડી અમારી સાથે લડવાને આવશે, પછી અમે છીએ અને તેઓ છે. વળી અમે તમને માણસની તથા પૈસાની મદદ કરીશું, એટલે જ્યાં સુધી મારાથી દેવળદેવીને લઇને દેવગઢ પોહોંચાશે નહિ ત્યાંસુધી આપણો બચાવ કરી સકીશું. માટે મારી વાત કબુલ કરો.

કરણને એ સઘળું સાંભળવાની આશા જ હતી, તથા તેને શો જવાબ દેવો એ પણ તેણે આગળથી નક્કી કરી રાખેલો જ હતો. તોપણ તે બાહારથી ઘણો દિલગીર જણાયો, અને થોડીવાર સુધી જવાબ દેવામાં આનાકાની કીધી. પણ જ્યારે તેના ભીમદેવે ઘણા કાલાવાલા કીધા, ત્યારે તે બોલ્યો: "તમે કહો છે તે સઘળું ખરૂં છે. તમારા ભાઈ સાથે મારી દીકરીનું લગ્ન કીધાથી તમે ફાયદા બતાવો છો તે મને થાય તો ખરા, પણ કુળની વાત ઉપરથી જ મારૂં મન આચકો ખાઈ જાય છે. હલકા કુળમાં છોકરીનાં લગ્ન કરવાં એમાં અમે ઘણામાં ઘણી ગેર આબરૂ માનીએ છીએ. પણ જો શંકળદેવને નહિ પરણાવું તો તે મ્લેચ્છ તુરકડાઓના હાથમાં પડશે એ પણ વિચારવું જોઇએ. તમને અમે હલકા ગણીએ છીએ, તોપણ તમે મુસલમાનો કરતાં લાખ કરોડ દરજ્જે સારાછો; માટે એમાંથી તમારી સાથે સંબંધ કરવો વધારે સારો છે એમ સમજી તમારી વાત કબુલ કરૂંછું. પણ તમારાથી એ દેવળદેવીને ઇહાંથી શી રીતે લઈ જવાશે? અલફખાંની મદદે એક મોટું લસ્કર એક બે દહાડામાં આવનાર છે, તે આવે તેની અગાઉ તમારે ઇહાંથી જવું જોઇએ. હું પણ તમારી સાથે આવીશ, અને તમારી લડાઈમાં શામેલ થઇ મારાથી બનશે એટલી મદદ કરીશ. માટે હવે ઉતાવળથી દેવળદેવીને લઇને આપણે સઘળાએ કોઈ આડે અવળે રસ્તે બહાર નિકળી જવું જોઇએ. દેવગઢ પહોંચ્યા એટલે પાર પડ્યા."

પ્રકરણ ૧૪ મું.

કરણ રાજાની છાવણીમાં **ભીમ**દેવ આવ્યો, અને તેને અટકાવવાને મોકલેલાં માણસોનું શું થયું એ વાતની કાંઇ ખબર પડી નહિ, ત્યારે **અલફ**ખાંને ઘણી ચિંતા થઇ. તેણે પોતાના સિપાઇઓના શા હવાલ થયા એ વાતનો નિશ્ચય કરવાને ઘણાંએક માણસોને મોકલ્યાં, પણ તેઓની ખબર હાથ લાગી નહિ. ચાર પાંચ દહાડા વહી ગયા, પણ કોઇ રીતના સમાચાર મળ્યા નહિ. તેની પાસેનું લસ્કર બે મહીના લગી લડવાથી તથા આ માણસોના ગુમ થવાથી ઘણું જ ઓછું થઇ ગયું. તેઓને પોતાનું કામ સેહેલથી કરી લેવાની જે આશા હતી તે નિષ્ફળ ગઇ તેથી તેઓ ઘણા નાહિમ્મત થઇ ગયા, અને **અલફ**ખાં ઉપર સઘળા બડબડવા લાગ્યા. એથી ઉલટું, કરણના લસ્કરમાં **ભીમ**દેવના આવવાથી વધારો થયો. તેઓને આવી વખતે મદદ મળી આવી એ જાણે ઇશ્વરની તરફથી મોટી કૃપાનું ચિન્હ મળી આવ્યું હોય એમ જાણીને તેઓ ઘણા ખુશી થયા, અને તેઓની લડવાની હોંસ વધારે જાગૃત થઈ. હવે **ભીમ**દેવ દેવળદેવીને જલદીથી લઇ જશે. એટલે લડાઈનું કારણ બંધ થશે એમ જાણી તેઓ ઘણા ઉમંગમાં આવ્યા.

આ વખતે **અલફ**ખાંની અવસ્થા કોઈ હલકામાં હલકો સિપાઇ પણ અદેખાઇ ન કરે એવી થઇ હતી, તથા તેના મનમાં જે ફિકર તથા ઉદાસી ઉત્પન્ન થઈ તે એવી હાલતમાં જે માણસ પડેલો હોય તેજ જાણે. તેણે આટલી ઉમરમાં મોટી મોટી લડાઇઓ કરીને જે કીર્તિ મેળવી હતી તે આવી હલકી લડાઇમાં સઘળી એકદમ ધોવાઈ જવા બેઠી. એક સપાટામાં આખું ગૂજરાત જીતી લેવાથી તેણે જે નામ મેળવ્યું હતું તે ઉપર પાણી ફરી વળવાનો વખત આવ્યો. પાદશાહનો સંબંધી હોવાને લીધે તથા પોતાનાં મોટાં પરાક્રમને લીધે જે તેણે મોટામાં મોટી પદવી સંપાદન કીધી હતી તે પદવી ઉપરથી આવી ધૂળ ગજાની વાતને વાસ્તે ગબડી પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો, અને જો દેવળદેવીને **ભીમ**દેવ દેવગઢ લઈ જશે, જો તે **શંક**-ળદેવની સાથે પરણશે, જો તેમ થવાથી તે કદી હાથ આવશે નહિ, અથવા તેને પકડવામાં ઘણી ઢીલ થશે, જો તેથી કૌળારાણી કોપાયમાન થશે, અને તે પોતાની સત્તા પાદશાહ ઉપર ચલાવશે, તો પાદશાહનો સ્વભાવ એવો હતો કે તેનો આવો નિકટનો સંબંધ છતાં, તેની મોટી પદવી છતાં, તથા

તેની આગલી ચાકરી ઉપર નજર રાખતા છતા તેની જીંદગી તથા માલમીલકત તથા કુટુંબ કબીલો સલામત રેહેશે નહિ એ વાતની તેને પક્કી ખાતરી હતી. એ સઘળા વિચારથી અલફખાં શોકાતુર થઇને બેઠો હતો એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નહતું. હવે એક વાતપર સઘળી આશા રહી હતી. તેની આબરૂ તથા જીંદગી એક દોરા ઉપર ટંગાયલી હતી. જો છેલ્લી વારે પાસો સવળો પડે તો સઘળી રમત મન માનતી રીતે પાછી ઠેકાણે આવે. જો પરમેશ્વર તેના ઉપર આ વખતે રહેમ કરે તો જ તે જીવતો રહે. તેણે બીજા સિપાઇઓ એકઠા કરવાને જે માણસો મોકલ્યાં હતાં તેઓ હજી પાછાં આવ્યાં ન હતાં. નવા સિપાઇઓ જલદીથી આવી પોહોંચશે એવી તે ઘડીએ ઘડીએ આશા રાખતો હતો, અને એ મદદ જેમ બને તેમ તાકીદથી આવે તેને માટે તે ખુદાતાલાની રોજ બંદગી કરતો હતો. કેટલાંક કાર્યનાં કારણો ઇશ્વિરે માણસોથી ગુપ્ત રાખ્યાં છે. ઇશ્વરે અલફખાંની પ્રાર્થના સાંભળવી તથા મંજુર કરવી, મુસલમાનોનું જોર વધારવું, તથા હિંદુઓને છુંદવા એ તેમાંનું એક કાર્ય હતું. તેનો આ હેતુ કાંઇ ડાહ્યા જ કારણથી નિર્માણ થવો જોઇએ. અલફખાંની જીંદગી તથા કીર્તિ સલામત રહેવાની, શંકળદેવને વાસ્તે દેવળદેવી સર્જીત નહિ હોવાની દેવળદેવીના ઉપર પણ કેટલીએક આફત આવી પડવાની, તે પણ તેની માની પેઠે મ્લેચ્છ લોકોના હાથમાં જવાની, અને તેનું અંતે અકાળ તથા દુ:ખદાયક મૃત્યુ થવાનું, કરણ તેના મનમાં જે વિચાર કરતો હતો કે મારા ઉપર હવે વધારે દુ:ખ પડી સકવાનું નથી તે વિચાર ખોટો પડવાનો, તેની આફતનો ઘડો હજી ભરાયો નહતો તે છલાછલ ભરાવાનો, તેની વહાલી છોકરી તેના હાથમાંથી જવાની, તે મ્લેચ્છ વરને વરવાની તથા તેને રઝળી રખડીને મરવાનું એ સઘળું નિર્માણ થયલું તેથી જ એક સાંજરે ક્ષિતિજમાં ધુળના ગોટેગોટા જણાયા, અને થોડા કલાકમાં અલફખાંની છાવણીમાં હિમ્મત તથા હોંસથી ભરેલા પાંચ હજાર તાજા લડવૈયા આવીને ભળ્યા. તે વખતે અલફખાંને જે બેહદ આનંદ થયો તેનું વર્ણન કરી સકાતુ નથી. આખા લસ્કરમાં જયજયકારની ધુમ ચાલી, અને તેઓએ એક મોટી ફતેહ મેળવી હોય તેટલી ખુશી તથા આવેશ સઘળા મુસલમાન સિપાઇઓમાં પેદા થયો.

આ નવાં માણસો આવ્યાં એટલે તાકીદથી ધમધોકાર કામ ચલાવવું એવો અલફખાંએ નિશ્ચય કીધો. તેણે લડવાની સઘળી તદબીર મનમાં

ગોઠવી, તથા બીજે દહાડે તેને અમલમાં લાવવાના સઘળા લસ્કરી અમલદારોને હુકમ આપ્યો. તેણે પેહેલું કામ એ કીધું કે બાગલાણમાંથી નિકળવાના પહાડના જે જે રસ્તા હતા તે સઘળા બંધ કરવાને થોડાં થોડાં માણસો મોકલ્યાં, અને લસ્કરનો મોટો ભાગ પોતાની સાથે લઇને તે કરણના લસ્કર સાથે લડવા ચાલ્યો.

કરણ રાજા ઘણા આનંદમાં પોતાની છાવણીમાં ફરતો હતો. મુસલમાનોનું લસ્કર એક ઠેકાણે પડી રહેલું હતું તેનું કારણ તેઓનું કમ જોર હતું એમ તે સારી પેઠે જાણતો હતો. પોતાનાં તથા ભીમદેવનાં માણસો એકઠાં મળવાથી દેવળદેવી સહીસલામત દેવગઢ પોંહોંચશે એવી તેની ખાતરી થઈ હતી. લડાઈ પૂરી થશે, અને દુસ્મનોની ઉમેદ નિષ્ફળ જશે એ વિચારથી તે ઘણો ખુશ થતો હતો, અને અગરજો એક હલકા કુળના મરેઠા સાથે પોતાની છોકરીને પરણાવવી પડે છે એ વાત યાદ આવ્યાથી તેને ઘણો સંતાપ થતો હતો તોપણ પરદેશી મ્લેચ્છ કરતાં તે ઘણો સારો એટલાથી જ તેના મનનું સમાધાન થતું હતું. તેનાં માણસો પણ તેટલા જ ઉમંગમાં હતાં. તેઓ લડાઇથી છેક કંટાળી ગયાં હતાં, અને અગર જો તેઓ રજપૂત હોવાને લીધે તથા આબરૂ વિષે તેઓના ઘણા ઊંચા વિચાર હોવાને લીધે કરણને મુકીને તેઓથી જતાં તો ન રહેવાયું, તોપણ આબરૂની સાથે પાછા ઘેર જવાનો હવે વખત આવ્યો તેથી તેઓ ઘણા આનંદમાં હતાં. કુચ કરવાની તૈયારી થઇ; છાવણી ઉપાડવાનો હુકમ મળ્યો; સઘળા સિપાઇઓએ પોતપોતાનો સામાન તૈયાર કીધો. દેવળદેવી પોતાનાં કિમતી વસ્ત્ર તથા શણગાર સજી ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ. કરણ અને ભીમદેવ પણ તેજ પ્રમાણે લડવાનો સામાન સાથે લઇને લસ્કરની જોડે ચાલ્યા; પણ તેઓ થોડેક દૂર ગયા એટલે એક જાસુસ દોડતો દોડતો તેઓની પાસે આવ્યો, અને શ્વાસ ખાધાવિના કરણ તથા ભીમદેવને સમાચાર કહ્યા કે અલફ્ખાંના લસ્કરમાં બીજાં નવાં પાંચ હજાર માણસો હમણાં જ ઉમેરાયાં છે, તેણે સઘળાં નાકાં ઘેરી લીધાં છે, તથા આપની સાથે લડવાને તે પોતે આવે છે.

"અરે! પાપી, આવી ખબર કયાંથી લાવ્યો ?" એ અક્ષર જાસુસની ખબર સાંભળતાં જ કરણના મ્હોંમાંથી નિકળી ગયા. આખું લસ્કર ત્યાં સ્થિર થઈ ઉભું રહ્યું. સઘળાનાં શરીર ઉપરથી લોહી ઉડી ગયું. કરણ અને ભીમદેવ તો

મૂઢની પેઠે ઉભા થઈ રહી એક બીજાની તરફ એકી નજરે જોવા લાગ્યા. દેવળદેવી ઘોડા ઉપરથી બેહોશ થઇને પડી જાત, પણ એક સિપાઇએ તેને પકડી લીધી. તે તો ઘેલી જેવી જ થઈ ગઈ. સઘળાઓને એક વિજળીનો આચકો લાગ્યો હોય તેમ તેઓ સ્થિર થઈ ગયા. કોઇએ તેમના ઉપર સ્તંભન મંત્ર અજમાવ્યું હોય તે પ્રમાણે તેઓ સઘળા પથ્થરનાં પુતળાંની પેઠે જડ જેવા ઉભા રહ્યા. લશ્કર સઘળું ચુપાચુપ થઈ ગયું. કોઈ બોલે પણ નહિ, અને ચાલે પણ નહિ. આવી અવસ્થામાં આવી પડવાનું કારણ કાંઈ તેઓની નામરદાઈ હતું એવું કદી કોઇએ એક ક્ષણવાર પણ મનમાં આણવું નહિ. રજપૂત સિપાઇઓ લડાઇથી કદી બીહીતા નથી; લડવામાં તેઓ ઘણી ખુશી માને છે; લડવું એ તેમનો ધર્મ સમજે છે; લડાઇમાં મરવાથી દેવલોક પ્રાપ્ત થાય છે, તથા અપ્સરાઓ તેમને વરે છે એવો તેમનો મત છે; લડાઈ એ એક જાતની રમત છે એમ જાણવાની તેઓને નાનપણથી ટેવ હોય છે; એથી ઉલટું, લડાઇથી બીહીવામાં તેઓ ઘણી નામોશી ગણે છે; લડતાં પાછા ફરવામાં તેઓ મોટી ગેર આબરૂ માને છે; માટે આ વખતે તેઓ સ્થિર થઇને ઉભા રહ્યા તેનું કારણ લડવાની બીહીક સિવાય કાંઈ જુદુંજ હતું. તેઓ તો આ બનાવથી મૂઢ જેવા થઇ ગયા હતા. જે ઉમેદ તેઓએ બાંધી હતી તે સઘળી બિલોરી કાચની પેઠે ફુટી ગઈ; જે વસ્તુ તેઓના હાથમાં આવી ચુકેલી માનતા હતા તે છટકી ગઈ; તથા જે કામ પાર પડવાની તૈયારી ઉપર આવેલું હતું તે સઘળું ઊંધું થઈ ગયું. એ બધું એકીવારે વગર ધાર્યે બન્યું તેથી તેઓનાં મનને આચકો લાગ્યો હતો.

કરણે ત્યાં જ પોતાના લશ્કરને અટકવાનો હુકમ કીધો, અને હવે શું કરવું તે વિષે વિચાર કરવાને પોતે, ભીમદેવ તથા બીજા વૃદ્ધ તથા અનુભવી સામંતો એક ઠેકાણે મળ્યા. નવા આવેલા સિપાઇઓ તથા તેઓના આવવાને લીધે નવી હિમ્મત પકડેલા મુસલમાનોની સાથે, લડાઇથી થાકેલા તથા નાહિમ્મત થઇ ગયલા, હોંસ વિનાના રજપૂતો વડે લડવું એ કામ તેઓને જોખમ ભરેલું લાગ્યું. વળી જો હાર થાય તો ઘણાં એક માણસ કપાઈ જાય, તેની સાથે દેવળદેવી કદાચ દુશ્મનોના હાથમાં પડે એ વિષે ભીમદેવને ઘણી દેહેશત હતી, માટે હમણા લડાઇ કરવાની વિરૂદ્ધ તેણે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો. બીજા સામંતોએ પણ એવી જ સલાહ આપી કે લડવામાં કંઇ ફાયદો નથી. હવે શું કરવું ? બાગલાણના કિલ્લામાં જઇને ભરાઇ બેસવા સિવાય બીજો કાંઈ

ઉપાય નહતો. તેમ કરવામાં ફાયદો એટલો જ કે જો લડવાનું યોગ્ય લાગે તો કિલ્લામાંથી બાહાર નિકળી પડી સકાય, અને જો હાર થાય તો પાછા કિલ્લામાં જઇ સકાય, અને ફરીથી યુદ્ધ કરવાનું બની આવે. એ પ્રમાણે કરવામાં અગર જો થોડી નામર્દાઇ હતી, અગર જો પાછળ ભરાઇને માર મારવો એ તેઓની નજરમાં કાયર પુરૂષનું કામ હતું, તોપણ આવી વખતે તેઓની અવસ્થામાં એજ સારામાં સારો રસ્તો તેઓને જણાયો. મરીને શું કરવું? 'જે આજે લડીને નાશી જાય તે કાલે લડવાને જીવતો રહે,' એ કેહેત પ્રમાણે ચાલવાનો તેઓએ નિશ્ચય કીધો. પણ કિલ્લામાં ભરાઈ રહેવામાં એક મોટો ગેરફાયદો હતો. બાગલાણ ગામ કાંઈ મોટું નહતું; ત્યાંના વેપારીઓ મોટા તથા દ્રવ્યવાન નહતા; તેની આસપાસ કાંઇ ઘણાં ગામો નહતાં; પાસેનાં ખેતરોમાં અનાજ પુષ્કળ પાકતું નહતું; લોકો જે અનાજ વાપરતા હતા તે આઘેથી આવતું હતું; શેહેરમાં ખાનગી લોકો પાસે કાંઇ અન્નનો ઘણો સંગ્રહ નહતો; તથા દુકાનોમાં માલ જોઇએ તેટલો નહતો. જો શેહેરના લોકોમાં ઉમેરો ન થાય તો આસરે બે ત્રણ મહીના સુધી ચાલે એટલું અનાજ હતું પણ જ્યારે લશ્કરનો પડાવ શેહેરમાં થાય ત્યારે એક મહીનો પણ પહોંચે એટલો માલ નિકળવો મુશ્કેલ પડે. માટે જે કરવું તે એક મહીનાની મુદ્દતમાં કરી લેવું અને મુસલમાનોને મારી હઠાવવા, અથવા તેઓને કાયર કરી થકવીને પાછા કાઢવા; પણ જો એ બેમાંથી એક પણ કામ તેટલી ટુંકી મુદ્દતમાં બની ન સકે તો પછી શી અવસ્થા? જો મુસલમાનો જય મેળવીને કિલ્લો સર કરે, અથવા કિલ્લા આગળ ધીરજથી પડી રહે અને શેહેરમાં અનાજ આવતું બંધ કરે, અને તેથી ભુખમરાને લીધે આપણને શરણ થવાની જરૂર પડે, ત્યારે કેમ કરવું? નાસવાનો રસ્તો કદાચ રહે નહિ; પણ સઘળી હકીકત ઉપર વિચાર કરતાં તેઓ સઘળાએ જલદીથી પાછા ફરી કિલ્લામાં જવાનો એકમતે ઠરાવ કીધો.

ઉપર પ્રમાણે હુકમ થતાં જ સઘળું લશ્કર ભારે દિલગીરીની સાથે પાછું ફરયું, અને યમના રાજ્ય તરફ જતા હોય તેવી મનોવૃત્તિ રાખીને તથા જીવવાની સઘળી આશા છોડી દઇને અને બઇરી છોકરાં તથા બીજાં સંબંધીઓને વિસારી દઇને તેઓ આગળ ચાલ્યા. સઘળા વિચારમાં તથા ફિકરમાં ગરક થઈ ચુપાચુપ ચાલતા હતા. પાછળ અલફખાંનું લશ્કર ઘણા ઉમંગમાં તથા જય મેળવવાનો પક્કો ભરોસો રાખી કુચ કરતું હતું. તેઓને

પણ અનાજની તાણ હતી, પણ તેઓએ અનાજ પૂરૂં પાડવાને વેપારીઓ જોડે બંદોબસ્ત કીધો હતો. સઘળાં નાકાં તેઓના હાથમાં આવ્યાં એટલે તેઓની છાવણીમાં વણજારને આવવાની કાંઇ હરકત રહી નહતી. તેની સાથે વળી તેના રસ્તામાં તથા તેની આસપાસ જે જે ગામો આવતાં ત્યાં જઇ સઘળું અનાજ લુંટી લાવતા તે તેઓને મુસાફરીમાં કામ લાગતું હતું. વળી તેણે સઘળાં ગામોના લોકોને સમજાવીને શેહેર તરફ હાંકી મુકયા, અને તે લોકોને પણ અનાજ ગયા પછી જીવવાનો કશો આધાર રહ્યો નહિ તેથી તેઓ પણ પોતાનાં બઇરાં છોકરાં તથા સાથે લઇ જવાય એવી માલમતા જોડે રાખી બાગલાણ તરફ જવાને નિકળ્યા, અને કરણ કિલ્લામાં પહોંચ્યો નહિ એટલામાં તો તેઓ શેહેરમાં દાખલ થઇ ગયા. એ પ્રમાણે તે શેહેર લશ્કર સિવાયના માણસોથી ખિચોખીચ ભરાઇ ગયું; પછી એક બે દહાડામાં કરણના લશ્કરે શેહેરમાં પડાવ નાખ્યો, અને કિલ્લાનો તથા શેહેરનો બચાવ કરવાને સઘળી તૈયારી કરવા માંડી. લુહારની દુકાનો જાગૃત થઇ ગઇ; ભાલાઓ, તીરનાં ભાલુડાં, બખતર વગેરે હુમલો તથા બચાવ કરવાનાં શસ્ત્રો બનાવવા માંડયાં; તથા શેહેરમાંના જુવાન પુરૂષોએ પણ જરૂર પડે તો લડવાને વાસ્તે તૈયારી કરવા માંડી.

એ પ્રમાણે ચાર પાંચ દહાડા વિત્યા એટલે અલફખાંનું લશ્કર પણ શેહેરના કોટ આગળ થોડે દૂર છાવણી નાખીને પડયું, અને દુશ્મનોના મારથી પોતાનો બચાવ કરવાને પાકાં કામ બાંધવાનો તેમણે આરંભ કીધો. તેઓ ધીરજ રાખી લાંબી મુદ્દત સુધી છાવણી નાખીને ત્યાં જ રહેવાના હોય એવી રીતે તેઓએ પાકાં કામ બાંધવા માણ્ડ્યાં; તથા બીજી રીતનો બંદોબસ્ત કરી દીધો, તે ઉપરથી એવું જણાયું કે તેઓને કંઈ ઉતાવળ નહતી; જે કામને સારૂ તેઓ ત્યાં આવ્યા હતા તે કામ પાર પડ્યાવિના ત્યાંથી એક તસુ પણ પાછા ન ખસવાનો તેઓને દૃઢ નિશ્ચય માલમ પડતો હતો. તેઓ હુમલો કરવાને આગળ ધસતા નહતા; માત્ર શત્રુઓથી પોતાનો બચાવ કરતા હતા. અલફખાંનો ઇરાદો લડાઇ કરી માણસો તરફનું નુકસાન વેઠવાનો નહતો. તે સારી પઠે જાણતો હતો કે શેહેરમાંથી થોડા દહાડામાં અનાજ ખુટી જશે, એટલે માંહોમાંહે લુંટ ચાલશે, અને છેલ્લી વારે વગર શરતે તાબે થવાથી તેઓને જરૂર પડશે, માટે તેની મુખ્ય મતલબ શેહેરમાંનું અનાજ ખુટાડવાની હતી, અને તેથી તેણે સઘળાં નાકાં બંધ

કીધાં, અને શેહેરમાં એક દાણો પણ અનાજ જઇ ન સકે એવો બંદોબસ્ત કીધો. એ કીધા પછી ધારેલું કામ વગર મેહેનતે અને વગર લડાઈએ અને કોઇ રીતે નુકશાન ખમ્યા સિવાય કરી લેવાના અવસરને વાસ્તે તે શાંત મન રાખીને રાહ જોતો બેઠો.

શેહેરમાં ગયા પછી કરણને માલમ પડયું કે અનાજને વાસ્તે જે ધાસ્તી રાખવામાં આવી હતી તે ખરી હતી. અત્યારથી જ અનાજ મોઘું થઈ ગયું, અને થોડા દહાડામાં દુકાનોમાંનો માલ ખપી જશે એમ દેખાયું. આખા શેહેરમાં એ બાબત શોરબકોર થઈ રહ્યો. કરણે પણ જોયું કે જેમ બને તેમ જલદીથી મુસલમાનો પર હુમલો કરવો જોઇએ, અને જો લાગ ફાવે તો તેઓમાંથી નિકળી જવું જોઇએ.

એક ઘોર અંધારી રાત્રે કલાક બેને સુમારે કરણ પોતાના લશ્કર સુધ્ધાં કિલ્લાની બહાર નિકળ્યો. તે વખતે કંસારીના અવાજ સિવાય સઘળું ચુપાચુપ હતું. વખતે વખતે ઝાડીમાંથી કોઈ રાની પશુનો અવાજ સંભળાતો હતો, અથવા આસપાસનાં નદીનાળાં આગળ શિયાળવાં ભુકતાં હતાં, તે બેનો શબ્દ કાને પડતો હતો. આકાશમાં ચંદ્રમા નહિ હતો, અને તારાઓથી જે થોડું અજવાળું પડતું હતું તેમાં ઝાડો તથા ટેકરીઓના ઓળા પડવાથી તેટલો થોડો પ્રકાશ પણ ઝાંખો થઇ ગયો હતો. ડગલે ડગલે સિપાઇઓ ઠોકર ખાતા હતા, પણ રસ્તાના જાણનાર ભોમિયા સાથે હતા તેથી આવી અંધારી રાત્રે તેઓ ચાલી સકયા. થોડેક આગળ ચાલ્યા એટલે તેઓએ દુશ્મનની છાવણી દીઠી. તેને ઓળખવાની નિશાની એટલીજ હતી કે તેની આસપાસ ચોકીદાર લોકોએ મોટાં મોટાં તાપણાં સળગાવ્યાં હતાં. તેના અજવાળાંને સુમારે તેઓ આગળ ચાલ્યા, અને શત્રુની છાવણી આગળ લગભગ આવી પહોંચ્યા. તે વખતે સઘળા મુસલમાનો ભરનિદ્રામાં પડેલા હતા. જે કોઈ જાગતું હતું તે પણ સુઈ રહેલું હતું. કરણે પોતાના લશ્કરની ગોઠવણ કીધી, તથા અંધારામાં કેમ લડવું એ બાબે સઘળા હુકમ જુદા જુદા સરદારોને આપી દીધા. પછી પેહેલો જે પેહેરેગીર તેઓને મળ્યો તેને તુરત ઠાર મારયો, પણ તેમ કરવામાં એવું બન્યું કે તેણે મરતી વખતે મોટી ચીસ પાડી, તેથી પાસેના પેહેરેગીર જાગી ઉઠયા, અને બળતાંના અજવાળા ઉપરથી સાફ માલમ પડયું કે રજપૂતોનું તમામ લશ્કર તેઓના ઉપર આવી પડયું છે. આ વાત માલમ પડતાં જ છાવણીમાં

તેઓએ દોડાદોડ કરી મુકી, અને સઘળે ઠેકાણે શત્રુના આવવાની ખબર પહોંચાડી દીધી. મુસલમાનોમાં ગડબડાટ થઈ ગયો; સિપાઇઓ ઝપાઝપ ઉઠીને હથિયારબંધ થઈ ગયા; અલફખાં તુરત બહાર આવ્યો; અને પોતાના માણસોની વ્યવસ્થા કરવાને તેણે ઘણી મેહેનત લીધી. એટલા વખતમાં રજપૂતોએ જેજે મુસલમાન તેઓના હાથમાં આવ્યા તેઓને કાંઈ પણ દયા લાવ્યા વગર કાપી નાખ્યા. એ પ્રમાણે આખું લશ્કર ચીરીને કરણના માણસો બહાર જઈ સકત; પણ અલફખાંએ ઘણા થોડા વખતમાં લશ્કરની ગોઠવણ કીધી, અને દુશ્મનને અટકાવવાને ધીરજથી ઉભો રહ્યો. જો આ વખતે રાત અજવાળી હોત તો કરણ તથા દેવળદેવી સેહેજ શત્રુના સપાટામાંથી બચી જઈ સકત; પણ આ વખતે અંધારાને લીધે તેઓથી ઝડપ થઈ સકી નહિ, અને તેથી દુશ્મનોને સામા થવાનો વખત મળ્યો. મુસલમાનોનાં સેંકડો માણસ આ રાત્રે કપાઈ ગયાં તેથી અલફખાંનાં તમામ માણસોને ઘણું શૂર ચઢ્યું, તેઓમાં ક્રોધનો આવેશ આવ્યો, અને તેથી તેઓએ એવો ઠરાવ કીધો કે મરતાં સુધી રજપૂતોને કદી રસ્તો આપવો નહિ. જ્યારે કરણનું લશ્કર તેઓની પાસે આવ્યું, ત્યારે તેઓને આદરમાન આપવાને તૈયાર છે એમ જણાવવાને તેઓએ એકી વખત અને એકે સ્વરે "અલ્લાહ અકબર" એવી જોરથી બુમ પાડી. તેની સામા રજપૂતોએ "હરહર મહાદેવ" નો પોકાર કીધો. તે વખત ઘણો જ ભયંકર હતો. બન્ને લશ્કરના અવાજથી તે સઘળી જગા ગાજી રહી, અને પાસેના ડુંગરોમાંથી તેનો પડઘો પડ્યો. પાછળથી મરતાં અને ઘાયલ થયલાં માણસો રડતાં હતાં, તથા દરદને લીધે ચીસાચીસ પાડતાં હતાં તે આ મોટા અવાજમાં ધીમું ધીમું સંભળાતું હતું. અંધારામાં તલવારનો ચળકાટ વિજળીની પેઠે દેખાતો હતો. વળી તે વખતે વાતાવરણમાં પણ જાણે એક યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ચોદીશાએથી પવનના સપાટા સામસામા અથડાતા તેને લીધે ઝાડોના હાલવાથી પણ ઘણો અવાજ થતો હતો. વનમાં ઝાડની ડાળીઓ ભાંગી પડતી તેના કડાકા સંભળાતા હતા. સુકાં પાતરાં ચોતરફ ઉડતાં તેનો પણ ખડખડાટ થઈ રહ્યો હતો, અને ધુળ, પાતરાં, તથા બીજી હલકી વસ્તુઓ વંટોળિયામાં ઘસડાઇને ઉપર જતાં હતાં તેથી હવા સઘળી કચરાથી ભરાઈ ગયલી હતી. આવી વખતે રાની પશુઓનો શબ્દ તો ડુબી જ ગયો; નગારખાનામાં

તતુડીનો અવાજ ક્યાંથી સંભળાય? એવી રીતે ત્યાંનો દેખાવ થઇ રહ્યો હતો. ત્યાં વિવેક બુદ્ધિવાળાં માણસો જેઓને ખરૂં ખોટું સમજવાની શક્તિ આપેલી છે, જેઓની વચ્ચે કેટલીક તરેહનો સંબંધ રહેલો છે, તથા જેઓએ એક બીજાને પોતાના ભાઇઓ જેવા ગણવા જોઇએ એવો જગતુકર્તાનો નિયમ છે એવાં માણસો એક એકનો જીવ લેવાને તૈયાર થયલાં હતાં, તેઓ સઘળાંમાં એક જાતનો શેતાન ભરાયલો હતો, તેઓનાં મનમાં એક મોટું તોફાન થઈ રહ્યું હતુ, અને સઘળા સારા ગુણો તથા વૃત્તિઓ દબાઈ જઇને તેઓને ઠેકાણે માણસના ઘણામાં ઘણા દુષ્ટ તથા નાશકારક વિકારો પ્રબળ થઈ ગયા હતા; તેઓમાંથી હમણા માણસપણું ગયું હતું; તેઓમાં પ્રેરણાનું જોર વધી ગયું હતુ, માણસ અને કનિષ્ઠ પ્રાણીઓમાં જે અંતર છે તે જતુ રહ્યું હતું; વિવેકબુદ્ધિ સમાઈ ગઈ હતી; અને તેઓ તે પ્રસંગે રાની હિંસ્ર પશુઓના જેવાં થઈ ગયાં હતાં. જગતનું હિત ચાહાનારા લોકો લડાઇને ઘણી જ ધીક્કારે છે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. એક એકનું કલ્યાણ કરવું એ હેતુથી માણસને પરમેશ્વરે નિર્માણ કીધાં છે; તથા તેઓને સમુદાય બાંધી રહેવાની પ્રેરણા આપી છે તે હેતુ લડાઇથી નિરર્થક થઈ જાયછે. સ્વરક્ષણને માટે જ લડાઈની ખરેખરી અગત્ય છે, તોપણ પોતાના બચાવને માટે લડવું પડે એ કાંઈ થોડું ખેદકારક નથી અને સૃષ્ટિમાં ઘણી વાર યુદ્ધ થતાં જોઇએ છીએ તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે માણસનો સ્વભાવ જેવો થવો જોઇએ તેવો થયો નથી. આ લડાઈ પણ ઘણી ગેરવાજબી હતી. એક માણસની છોકરીને બળાત્કારે તેની પાસેથી લઈ લેવી એ ન્યાયથી ઉલટું છે, પણ જ્યાં "જેની તેગ તેની દેગ" ત્યાં ન્યાયાન્યાય કોણ સમજેછે? હવે લડાઈ વાજબી અથવા ગેરવાજબી ગમે તેવા કારણથી ઉઠી તે વાતમાં કાંઇ સાર નથી, તેનાં પરિણામો શાં થયાં તે તપાસવા લાયક છે.

દરિયામાં ભારે તોફાનની વખતે મોટાં પહાડ જેવાં મોજાં અથડાય છે, અથવા આકાશમાં જોસવાળા પવનથી ઘસડાતાં બે વાદળાં સામસામા આવી મળે છે, તેમ કરણનું તથા અલફખાંનું લશ્કર એકેકને ભેટયું. પણ એ ભેટવું કાંઈ લાડનું નહતું; એ તો 'ભીમભાઇના લાડ' જેવું ભેટવું હતું. છેક પાસે પાસે આવી ગયેલા તેથી તીરકાંમઠાં બિલકુલ નકામાં થઈ પડ્યાં હતાં. તેઓ ભાલા, તલવાર અને વખતે ખંજર, કટાર, વગેરે ટુંકા હથિયારો વડે લડતા હતા. એકએકના ઉપર દયા લાવી પ્રાણ ઉગારવાના

તેઓએ સમ ખાધા હતા. મારવું અને મરવું એજ વાત મનમાં રાખીને તેઓ લડતા હતા. "અલ્લાહ અકબર" એક તરફથી ને "હરહર મહાદેવ" બીજી તરફથી વારેવારે સંભળાતાં હતાં. તલવાર, ભાલા, વગેરેનો ખડખડાટ થઈ રહ્યો હતો. સેંકડો માણસ ઘાસની પેઠે કપાઈ જતાં હતાં. તે કરતાં પણ વધારે માણસો ઘાયલ થઇને પડતાં તેઓ તેમના સોબતીના પગ નીચે છુંદાઇ જતાં હતાં, અથવા તેઓને તેમના સાથીઓબાજુ તરફ ફેંકી દેતા હતા ત્યાં તેઓ પડ્યાં પડ્યાં બરાડા બરાડ પાડતાં હતાં. એ પ્રમાણે મારામારી તથા કાપાકાપી ત્રણ કલાક સુધી ચાલી; પણ તેટલા વખતમાં એમાંથી કોઈ પાછું હઠ્યું નહિ. સવાર પડવા આવી; રાતનો અમલ ઉતરી ગયો; પૂર્વ દિશાએ અરૂણને પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો; વાદળાંનો રંગ તેણી તરફ ઘણો જ સુંદર રતાશ પડતો થઈ ગયો; તારાઓ એક પછી એક પોતાનું મ્હોં છુપાવવા લાગ્યા; અને આસપાસની સઘળી વસ્તુઓ ધીમે ધીમે અંધકારમાંથી નિકળવા લાગી. થોડીવાર પછી જ્યારે સૂર્ય ઘણા દબદબાથી પૂર્ણ બિંબ સાથે બહાર આવ્યો, ત્યારે એક ભયાનક તથા હૃદયભેદક દેખાવ નજરે પડયો. રણભૂમીમાંથી લોહીની નીક વેહેતી હતી; કેટલેક ઠેકાણે લોહીનાં ખાબોચિયાં ભરાઈ રહ્યાં હતાં; સામસામાં લશ્કર વાઘ અથવા વરૂનાં બે ટોળાંની પેઠે ગુસ્સાથી તથા ક્રૂરપણાથી લડતાં હતાં; બન્ને તરફનાં મરી ગયલાં માણસો જુદે જુદે ઠેકાણે તથા જુદી જુદી રીતે જમીનપર પડેલાં હતાં; કેટલાએકનાં મ્હોં વકાસેલાં હતાં; કેટલાએકની આંખ ઉઘાડી રહી ગઈ હતી; કેટલાએકની શિકલ તેઓના મરતી વખતના કષ્ટને લીધે વિકાળ થઈ ગયલી હતી; કેટલાએકનાં અવયવો કપાઈ ગયલાં આઘાં પડેલાં હતાં; અને કેટલાએકનાં માથાં વગરનાં ધડ રઝળતાં હતાં. તેજ પ્રમાણે ઘાયલ થયલા લોકો ભોંયપર ટળવળતા હતા; તેઓની ચાકરી કરનાર કોઈ નહિ, તથા તેઓને ત્યાં જે જોઇએ તે આપનાર કોઈ મળે નહિ; કોઈ તેના ઘા ઉપર હાથ ફેરવનાર નહિ; કોઈ તેને મીઠાં વચન કહી જીવને આરામ આપનાર અથવા દરદમાં દિલાસો આપનાર નહિ; તેના ઘાઉપર ઓસડ ચોપડનાર અથવા કોઇપણ રીતે તેની વેદના કમી કરનાર મળે નહિ, એટલે બિચારા પોકેપોક મુકી રોતા હતા. આવી દુઃખદાયક અવસ્થામાંથી પરમેશ્વર તેઓને જલદીથી આ પાર કે પેલે પાર આણે માટે તે દીનદયાળ પ્રભુની સ્તુતિ કરતા હતા, તથા કેટલાએક આવા દુઃખમાં પોતાની મા તથા બાપને સંભારતા હતા.

યુદ્ધ કરવામાં શૌર્ય આણવાને બન્ને તરફવાળાઓ વાજીંત્રો વગાડતા હતા જ્યારે સકળ સંસારમાં પ્રભાત આવી આનંદકારક પડી હતી તે વખતે આ ઠેકાણે શોકના શબ્દ આ પ્રમાણે સંભળાતા હતા. જ્યારે આસપાસની નિર્જીવ વસ્તુઓ રળિયામણી દેખાતી હતી તે વખતે આવો ભયંકર તમાશો તે ઠેકાણે બની રહ્યો હતો; અને જ્યારે પશુ, પક્ષી, આદિ બીજાં કનિષ્ઠ પ્રાણીઓ ઉમંગભર ઉઠી પોતાનો ખોરાક શોધવાને, અથવા [illegible] કાંઈ કામ સર, અથવા ફક્ત ગમતને માટે ખુશીમાં કલ્લોલ કરતાં આણીમેર તેણીમેર ફરતાં તથા ઉડતાં હતાં, તે વખતે માણુસ—વિવેકબુદ્ધિવાળાં, ખરૂં ખોટું તથા પાપ પુણ્ય સમજનાર, અમર આત્માવાળાં, સૃષ્ટિમાં સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રાણી તથા જગતનું ધણીપણું ચલાવનાર—એવાં માણુસો એક એકનો પ્રાણ લેતાં હતાં, તથા પશુતુલ્ય થઇ, માણુસાઇનું મહત્વ ખોઈ તેના પેદાકરનારનું અપમાન કરતાં હતાં, તથા તેનો એક મોટો અગત્યનો તથા પવિત્ર હુકમ તોડતાં હતાં.

અજવાળું પડતાં જ બન્ને લશ્કરવાળાને પોતપોતાને થયલું નુકસાન માલમ પડયું, અને રજપૂતો મુસલમાનો કરતાં થોડા માર્યા ગયા હતા તોપણ તેઓની અસલ સંખ્યા ઓછી હતી તેથી તેઓને ખોટ વધારે જણાઈ, તથા તેઓ ઘણા ઘટી ગયલા દેખાવા લાગ્યા. દેવળદેવી પણ લશ્કરની સાથે હતી, અને તેને પાછળ રાખેલી હતી. પણ ભીમદેવને તેને વાસ્તે ઘણી ફિકર લાગ્યાં કરતી હતી. એટલામાં અલફખાંએ એક તદબીર કરી રાખી હતી તે અમલમાં આવી. તેણે રાત્રે કેટલાંએક માણુસોને આઘાં રાખ્યાં હતાં તેઓ હમણા લડવાને આવ્યાં. તેઓને જોઇને રજપૂત સિપાઇઓના પેટમાં ભારે ફાળ પડી. તેઓને લાગ્યું કે જે પ્રમાણે આ માણુસો આવ્યાં તે પ્રમાણે થોડી વાર પછી બીજાં તાજાં માણુસ આવશે, અને એવી રીતે તેઓ કદી થાકવાનાં નથી. એથી ઉલટું, તેઓમાં કાંઈ વધારો થશે એવો સંભવ નહતો; પણ ઉલટો તેઓમાંથી ઘટાડો થયાં કરતો હતો; અને જ્યારે એવું છતાં અલફખાંના લશ્કરને મદદ મળી ત્યારે તેઓ ઘણા ગભરાયા, તેઓએ જીતવાની સઘળી આશા છોડી દીધી, અને હાર્યા જેવું જણાયું. ભીમદેવને આ વખતે દેવળદેવીને વાસ્તે ચિંતા વધી, અને તેના રક્ષણને માટે તે એટલો અધીરો થઈ ગયો કે તેણે પોતાનો ક્ષત્રી ધર્મ ભુલી જઇને પાછા કિલ્લા તરફ ફરવાને પોતાનાં માણુસોને ફરમાવ્યું. તેઓને પણ એટલું જ જોઇતુ હતુ માટે જ્યારે

આવી રીતે તેઓને પોતાના સરદાર તરફથી પાછા ફરવાની આજ્ઞા થઈ એટલે તુરત તેઓ બંદોબસ્તની સાથે પાછા હઠયા, અને શેહેર તરફનો રસ્તો પકડયો. તેઓને જોઇને તમામ રજપૂત લશ્કરે પોતાની પીઠ ફેરવી, અને ભીમદેવનાં માણસોની સાથે તેઓ પણ ચાલ્યા. જ્યારે એવો જ જુવાળ બેઠો ત્યારે તેને કોણ અટકાવી સકે? ઘેટાંનાં ટોળાંમાંથી એક ઘેટું જે રસ્તે જાય તે રસ્તે બીજાંઓ પણ ચાલ્યા વિના રહે જ નહિ એવો નિયમ છે, તેજ પ્રમાણે લશ્કરમાં થોડા નામરદ તથા બીહીકણ લોકો નાસવા માંડે એટલે બીજાઓને ચેપ ઉડે છે, અને તેઓને પણ તેઓના સોબતીની પેઠે કરવાનું વલણ થઈ આવે છે. કરણનું લશ્કર જલદીથી આગલાણ તરફ વળ્યું, અને તેઓની પાછળ મુસલમાનોએ દોડ કીધી. રજપૂતો નાસતા ગયા, તથા પાછા ફરી ફરીને દુશ્મનોની સામા લડતા ગયા. એમ કરવામાં તેઓનાં ઘણાં માણસો કપાઈ ગયાં, અને કિલ્લામાં પેસતાં પેહેલાં એક સાંકડી નાળ હતી તેમાં તેઓ આવ્યાં ત્યાંથી મુસલમાનો અટકયા; તેઓ રજપૂતોની પાછળ વધારે આવ્યા નહિ. તેઓ પોતાની છાવણીમાં પાછા ગયા, અને રજપૂતો થાકેલા, અથડાયલા, તથા હાર અને માર ખાધેલા આગલાણ શેહેરમાં પેઠા. મુસલમાનોએ તેઓને વધારે ઉપદ્રવ કર્યો નહિ, પણ તેઓએ શેહેર તમામ ઘેરી લીધું હતુ તેથી કોઈ પણ માણસ તેમાંથી બહાર જઈ સકતું નહિ, તથા કોઈ તેમાં આવી સકતું નહિ. શેહેરમાં અનાજ ન જવા દેવાને ઘણો જ પાકો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. રજપૂતો શેહેરમાં જઇને ઘણા જ ઉદાસ તથા શોકાતુર થઇને પડી રહ્યા. હવે તેઓને વધારે વાર લડવાની હિમ્મત રહી નહિ. તેઓનો ઉમંગ જતો રહ્યો, તથા તેઓ નિરાશ થઈ ગયા. આ વખતે જો શેહેર ઉપર મુસલમાનો હુમલો કરે તો શું કરવું? લશ્કર તો વધારવું જોઇએ, અને જો બની સકે તો દુશ્મનોના ઉપર આવો બીજો હુમલો પણ કરવો. શેહેરમાં પડી રેહેવાથી અનાજ ખપાવી દેવું, દુકાળને વેહેલો આણવો, તથા શત્રુને શરણે જવાનો પ્રસંગ ઉતાવળથી લાવવો, એવી તરેહના બીજા ઘણા ગેર ફાયદા હતા. જો લડવાને બહાર જવાય, અને રાતની વખતે છાપો મરાય, તો કદાચ નાસી જવાનો પ્રસંગ મળે, અને એ પ્રમાણે સઘળાં માઠાં પરિણામોનું એકદમ નિવારણ થાય. વળી એ પ્રમાણે કીધાથી દુશ્મનોનાં ઘણાંએક માણસો માર્યાં જાય,

તથા તેઓ થાકી જઈ લડાઇથી કંટાળીને મુકામ ઉઠાવી ચાલ્યા જાય. માટે શેહેરના રહેવાસીમાંથી જે જે જુવાન તથા લડવાના સામર્થવાળા હતા તેઓને લશ્કરમાં શામેલ કરવાને કરણે ઘણી મેહેનત કીધી, પણ તેઓમાંના ઘણા જ થોડા લડવાને તૈયાર થયા. તેઓને લડાઇમાં જવાની ટેવ નહતી; તેઓએ રણસંગ્રામ ક્વચિત જ જોયો હતો; તેઓના શેહેર ઉપર તેઓના વખતમાં કોઇએ ચઢાઈ કરી નહતી તેથી તેઓને લડવાનો બિલકુલ મહાવરો નહતો; તેઓનું શૂરાતન પ્રકટ થયલું નહતું; માટે ઘણાએકે જુઠાં બહાનાં કાઢયાં, કેટલાએક સંતાઇ બેઠા, અને કેટલાએકે તો શરમ મુકી સાફ નાજ કહી. તેઓ સઘળા કરણના ઉપર ગુસ્સે થયેલા હતા; તેઓના શેહેર ઉપર આ આફત આવી પડી તેનું કારણ કરણ છે એમ જાણીને તેઓ રાત દહાડો તેને અંત:કરણથી ગાળ દેતા હતા. શેહેરમાં અનાજની ઘણી જ મોંઘવારી થઇ ગઇ હતી, તથા બિચારા સેંકડો ગરીબ લોકો મરી જતા હતા તેઓ કરણ તથા દેવળદેવી ઉપર નિસાસો મુકતા હતા. શેહેરમાંના જે જુવાન લોકો લડવાને તૈયાર થયા હતા તેઓનાં માબાપ તથા બઇરાં છોકરાં પણ કરણને શાપ દેતાં હતાં. જે નવાં માણસો કરણના લશ્કરમાં ઉમેરાયાં તેથી કાંઇ તેમાં ઝાઝો વધારો થયો નહિ માટે ભીમદેવે શેહેરનાં મુખ્ય મુખ્ય માણસોને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં, ને તેઓને સમજાવ્યું કે હાલ જે લડાઇ ચાલે છે તે કરણ રાજા ઉપર નથી, પણ તે તો દેવગઢનો રાજા, રામદેવજી, જે તમારો સઘળાનો રાજા છે, તેના ઉપર ચાલેછે; કેમકે તમે સઘળા જાણોછો કે લડાઈનું કારણ દેવળદેવી છે; તેને મ્લેચ્છ લોકોને પોતાને વાસ્તે લઇ જવી છે; પણ તે તો આપણા શંકળદેવની સાથે પરણી ચુકી છે, માટે તે તમારી રાણી છે. તમારે તમારી રાણીના બચાવને વાસ્તે લડવાનું છે, તમારે તમારા રાજાની પ્રતિષ્ઠા રાખવાની છે, અને આજે જો તેઓ તમારા રાજાના ઘરની રાણી લઈ જશે તો કાલે તમારાં ઘરનાં બઇરાંને ઘસડી લઇ જવામાં તેમને શી હરકત પડશે? માટે તમે તમારા લોકોનું, તમારા દેશનું, તથા તમારા રાજાનું જરા અભિમાન રાખો, અને જે હવે પછી તમારી રાણી થવાની છે તેને શત્રુઓના હાથમાં પડતી બચાવો. શું દુનિયામાં એમ કહેવાશે કે દેવગઢના રાજ્યના લોકો એવા હિચકારા હતા કે તેઓએ પોતાની રાણીને પોતાના દેશમાંથી પારકા દેશમાં લઇ જવા દીધી? એમ થાય તો તે મોટામાં મોટી ગેરઆબરૂ સમજવી. પણ મને આશા છે કે

તમે સઘળા એવા અધમ નથી કે એમ થવા દઈ તમારૂં નામ જગતમાં ડુબાવશો, માટે જાગૃત થઈ જાઓ. આબરૂને વાસ્તે વિચાર રાખો. મરવાની દેહેશત છોડી દઈ બઇરાં જેવી ચાલ ચાલતાં શરમાઓ, અને દુનિયાની સઘળી વાત આબરૂ આગળ હલકી ગણીને ઢાલ તલવાર બાંધીને તૈયાર થઇ જાઓ. કોઇ શા માટે જવાબ દેતું નથી? તમારામાંથી કોઇને જુસ્સો કેમ આવતો નથી? શું એવો વખત આવ્યો છે કે માણસો જીંદગી ઉપર એટલી બધી પ્રીતિ રાખે કે પોતાના રાજાની તરફથી પણ લડવાની ના કહે? અરે! શરમ છે તમને સઘળાને! ધિઃકાર છે તમને! ધુળ પડી તમારી જીંદગી ઉપર! એટલું કહીને ચુપ રહ્યો. તેને એટલો બધો ક્રોધ ચઢી ગયો કે તેનાથી વધારે બોલાયું નહિ.

પણ ભીમદેવનું આ સઘળું બોલવું પવનમાં ઉડી ગયું. એ તો પથ્થર ઉપર પાણી. તેઓ સઘળા જડ થઇને બેસી રહ્યા. કોઇના ઉપર કાંઇ અસર થઈ નહિ, તેઓનાં મનમાં નક્કી હતુ કે આ કામમાં જય મળવાનો નથી, માટે જીંદગી શા માટે નકામી ફેંકી દેવી જોઇએ. પણ જે જીંદગીના ઉપર તેઓને આટલી બધી પ્રીતિ હતી, જે જીંદગીને વાસ્તે તેઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખોવા બેઠા હતા અને જે જીંદગીને વાસ્તે તેઓ પોતાના રાજા આગળ હલકા પડ્યા, તે જીંદગી ઘણીવાર ટકે એવો સંભવ નહતો. મુસલમાન સિવાય એક બીજો શત્રુ શેહેર ઉપર ચઢી આવ્યો હતો, તે શત્રુ અદૃશ્ય હતો, તેના સપાટામાંથી બચવું મુસ્કેલ હતુ, અને તેના હાથથી મરવામાં કાંઇપણ આબરૂ નહતી. એ શત્રુ દુકાળ હતો. જો તેઓએ ભીમદેવના કહ્યા પ્રમાણે કીધું હોત, જો તેઓએ સઘળા મળીને મુસલમાનો ઉપર હુમલો કીધો હોત, તો કદાચ આ નવા શત્રુના હાથમાંથી તેઓ જીવતા રહેત; તેઓની પ્રતિષ્ઠા કાયમ રહેત; તેઓના રાજાનું કામ થાત; લડાઇનો અંત આવત; અને બીજાં નઠારાં પરિણામોનો અટકાવ થાત. પણ કેહેવત છે કે 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ:' તેઓની મતિ બદલાઈ ગઇ, અને તેથી તેઓમાંના ઘણુંખરાં ઢોર ને પશુની પેઠે મરણ પામ્યાં; તેઓનાં બઇરાં છોકરાંની પણ તેવી જ અવસ્થા થઇ, અને તેઓની માલમિલકત સઘળી ફના ફાતીઆ થઇ ગઈ.

શેહેરમાં અનાજની ખોટ હતી એ ઉપર કહેલું જ છે. જ્યારથી શેહેરમાં લશ્કરનો તથા આસપાસના ગામના લોકોનો જમાવ થયો ત્યારથી જ અનાજ ઘણું મોઘું વેચાવા લાગ્યું, અને પેહેલવેહેલાં તો ગરીબ લોકોનો મરો

થયો. પણ લડાઈ જલદીથી પૂરી થશે, અને અનાજ બહારથી આવી પહોંચશે એ આશાથી લોકો ધીરજ રાખી દુઃખ વેઠી બેસી રહ્યા. પણ લડાઇનો પાર આવ્યો જ નહિ, અને દુકાનોનો સઘળો માલ ખપી ગયો સિપાઇઓ તથા બીજા લોકો બુમાબુમ પાડવા લાગ્યા; રસ્તામાં રોજ ઘણા લોકોનાં મુડદાં પડેલાં દેખાતાં હતાં; લોકો છેક નિરાશ થઈ ગયા; અને ભૂખના માર્યા ઘેલા જેવા થઇને લુંટવા નિકળ્યા. એક સવારે શેહેરનો તમામ કચરો એટલે હલકા લોકો હથિયાર લઈ નીકળ્યા, અને બધે ઠેકાણે પથરાઈ જઇને લોકોનાં ઘર ફાડી માંહે પેઠા. તેઓની જોડે લશ્કરના સિપાઇઓ પણ શામેલ થયા, અને દરેક ઘરમાં અનાજનો જે સંગ્રહ હતો તે લઈ ગયા. રસ્તામાં કાપાકાપી ચાલી, લોહી વહ્યું, મુડદાંઓ રસ્તામાં પડ્યાં, અને શોરબકોર સઘળે થઈ રહ્યો. દ્રવ્યવાન લોકોએ ગમે તેટલો અટકાવ કીધો પણ તેમ કરવામાં ઘણાના જીવ ગયા, તોપણ તેઓનું કાંઈ ફાવ્યું નહિ. તેઓનાં ઘરનું સઘળું અનાજ લુંટાઈ ગયું, અને હવે તેઓને ભૂખે મરવાનો દહાડો આવ્યો. પણ થોડા દહાડા વહી ગયા એટલે પેલું લુંટેલું અનાજ થઈ રહ્યું, એટલે પાછા સઘળા સરખા થઈ ગયા. હવે દુકાળ રાક્ષસે પોતાનું ખરેખરૂં રૂપ પ્રકાસ્યું, અને હવે ભૂખનું દરદ સઘળાને સરખું લાગવા માંડયું. આવી વખતે તે બિચારા લોકોની દુર્દશાનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવું ઘણું મુસ્કેલ છે. જો બરાબર થઈ સકે તો તેથી દયાવૃત્તિને ઘણો આચકો લાગે, ને શરીરમાંનું સઘળું લોહી ઠરી જાય. રસ્તામાં લોકોના ચેહેરા જોવાથી ચિતળી ચઢયા વગર રહેજ નહિ. તે બિચારાં ભૂખે મરી ગયલાં માણસોનાં શરીર લોહી ઉડી જવાથી ધોળાં ફક જેવાં થઈ ગયાં હતાં; તેઓમાંથી માંસ તથા ચરબી પીગળી જવાથી હાડકાં સઘળાં બહાર નીકળી આવ્યાં હતાં; તેઓના ચેહેરા ફિક્કા સુકાઈ ગયલા, તથા ખડબચડા થઈ ગયલા હતા; અને તેઓ એવા તો બિહામણા થઈ ગયા હતા કે તેઓમાં અને મલીન ભૂતમાં કાંઇ અંતર રહેલું નહતું. વળી એવા ભયંકર ચેહેરા ઉપર તેઓના મનના સઘળા દુષ્ટ વિચારો બહાર નિકળી આવેલા હતા. દ્વેશ, અદેખાઈ, ક્રોધ, મરવા તથા મારવા વિષે બેપરવાઈ, તથા ભૂખ મરાથી જ યમરાજાના દરવાજા આગળ આવી પહોંચેલા લોકોમાં જે જે નઠારા ગુણો પ્રકટ થઈ આવે તે સઘળા તેઓના મ્હોં ઉપર સાફ માલમ પડતા હતા. સારાંશ કે તેઓના ઉપર ખુદ મોત આવીને બેઠું હતું,

અને જો તે માણસનું રૂપ ધારણ કરે, તો તેનું સ્વરૂપ આ લોકોના જેવું બરાબર થાય. એ તો આપણે તેના બહારના દેખાવનું વર્ણન કીધું; પણ તેઓનાં મનમાં જે અવ્યવસ્થા થઈ રહી હતી, ભૂખને લીધે જે તેઓને મહાવેદના થતી હતી, તેનું વર્ણન તો વૈદકશાસ્ત્રમાં જેઓ પ્રવીણ હોય તેઓ જ કરી સકે, તથા જેઓને તે વાતનો અનુભવ થાય તેને જ તેની ખબર પડે. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં કેટલાંએક તમર ખાઇને પડી જતાં, અને તત્કાળ મરણ પામતાં; અથવા તેઓ એક બે દિવસ સુધી તેવી હાલતમાં રીબાયાં [illegible]. જ્યાં સઘળા ઉપર સરખી જ આપદા આવી પડેલી, ત્યાં એક ઉપર [illegible] પણ કોણ લાવે? તથા તેનું દુ:ખ મટાડવાને કોણ ઉપાય કરે? માટે [illegible] રસ્તામાં બીજાં મુએલાં માણસોની સાથે જીવતાં પડી રહેતાં હતાં. [illegible]એકથી તો બહાર નિકળાતું જ નહતું. તેઓ ભૂખથી એવાં અશકત થઈ ગયાં હતાં કે તેનાથી ઉઠાતું પણ નહતું. તેઓ ઘરમાં સુતાં સુતાં બરાડા બરાડ પાડતાં હતાં. નાનાં નાનાં છોકરાં રસ્તામાં ટળવળતાં હતાં અને પછાડા મારી મારીને મરી જતાં અથવા મરણતોલ થઇને ભોંય ઉપર પડતાં હતાં. છોકરાંની મા ઘેલી જેવી આણીગમ તેણીગમ દોડતી, અને કડકો રોટલો જે તેણે છુપાવી રાખ્યો હોય તે પોતાના હાડ પિંજર જેવાં સુકાઈ ગયલાં છોકરાંને ખવડાવતી, અને તેટલો સુકો રોટલો પણ કોઇ, હરામખોર આવે તો તેના હાથમાંથી લઇ જાય માટે તે ચોતરફ જોયાં કરતી. કેટલીએક બઈરીઓની નજર આગળ તેઓનાં નાનાં નાનાં કુમળાં બાળક તરફડીને મરી જતાં તેને જોઈ તે ડોળા બેબાકળા કરી મ્હોં ઉઘાડું રાખી ઉભી રહેતી. પોતાને ખાવાને મળે નહિ, એટલે દુધ તો કયાંથી જ આવે? માટે ધાવણાં છોકરાં પીલાઇ પીલાઇને મરી જતાં હતાં. તેઓના દરદથી તથા ભૂખથી તેઓની માની પણ તેવી જ અવસ્થા થતી હતી. ઘરડા અશકત ડોસાઓ તથા ડોશીઓ પડીપડીને મરતાં હતાં. અને ભરજુવાનીમાં આવેલાં સ્ત્રી પુરૂષો પણ કાળચક્રના સપાટામાં આવી ગયાં હતાં. દુકાળની આગળ બધી જાતનાં, ઉમરનાં, તથા પદવીનાં માણસો સરખાં જ હતાં. મોત ચોતરફ ફરતું હતું. તેના હાથમાં ઘણું કામ આવી પડયું હતું. ગરીબ લોકોનાં મુડદાં રસ્તામાં, ગલીમાં, અને ઘરોમાં, કોહી જતાં હતાં. તેઓને બાળવા જવાની કોઇનામાં શક્તિ રહી નહતી, તથા જ્યાં સઘળાંને મરવાની ધાસ્તી સરખી જ ત્યાં એક એકને શરમ તથા સંબંધ તો કયાંથી જ રહે?

હવે અનાજ તો થઈ રહ્યું, અને જીવતાં રહેલાં માણસોને કોઈ પણ જાતનો ખોરાક તો જોઇએ, માટે કેટલાંએક ઝાડનાં ફળ ખાઇને જીવતાં, કેટલાંએકને ત્યાં ગાય ભેંસ હતી તેઓ દુધ પીને પોતાનાં શરીરને આધાર આપતાં, કેટલાંએક ઢોરની પેઠે ઘાસ ખાતાં, કેટલાંએક પાતરાં ખાતાં, વળી બીજાંઓ એમાંથી કાંઈ ન મળે ત્યારે ચામડાં કરડતાં, અને વખતે ધૂળ ને મટોડું ખાતાં. જે કાંઈ નરમ વસ્તુ ચાવી સકાય તેવી હોય તે સઘળી ભક્ષ કરવામાં આવતી. એ બધાની સાથે પેટનું ભરતિયું થવાને માટે પુષ્કળ પાણી લોકો પીતા હતા. આવો નઠારી જાતનો, જેથી પોષણ થઈ ન સકે એવો, વખતે શરીરને નુકસાન પહોંચાડે એવો ખોરાક ખાવાને લીધે, તથા મરી ગયલા માણસોની સડી ગયલી લાશોમાંથી જે દુર્ગંધ તથા પ્રાણઘાતક હવા નિકળતી હતી તેને લીધે શેહેરમાં મરકી ચાલી. લોકોને તાવ, જીવમાં ચુંથારો, અને અંતે સનેપાત થવા લાગ્યો, અને થોડા વખતમાં મોત આવીને આ સઘળા દુઃખમાંથી તેઓનો છુટકો કરવા લાગ્યું. એ પ્રમાણે તે લોકોના ઉપર દુકાળ અને મરકી એ બે આફતો આવી પડી, અને તેથી મૃત્યુનું કામ ઘણું જ ધમધોકાર ચકલવા માંડયું. જેઓ કદાચ દુકાળના સપાટામાંથી બચે તેઓ મરકીના ઝપાટાથી ઘસડાઇ જાય. જ્યારે શેહેરયાં મરકીએ દેખાવ આપ્યો, ત્યારે લોકો છેક નિરાશ થઈ ગયા. તેઓએ જીવવાની સઘળી આશા છોડી દીધી અને મોતને વાસ્તે ઘણી જ બેપરવાઇ દેખાડવા લાગ્યા. પછી રસ્તામાં જે મુડદાં પડે તેને કોઇ ઉઠાવે પણ નહિ, ત્યાંને ત્યાં તેઓ સડ્યાં કરે. ઘરોમાં પણ મુડદાં પડી રહેતાં. શેહેરમાં કાગડા, ગીધ, અને સમડી ધોળે દિવસે મુડદાંને પીંખી નાખતાં; વખતે કુતરાં, બિલાડાં તેઓને ઘસડતાં, તથા ફાડી ખાતાં; રાત્રે જંગલમાંથી શિયાળવાં તથા બીજાં હિંસક પશુઓ શેહેરમાં ઉજાણી કરવા આવતાં. ગાય, ઢોર તથા બીજાં પાળેલાં જાનવરો ધણી વિના, ખાધા વિના, સંભાળ વિના મરવા લાગ્યાં. તેઓએ પણ શેહેરની દુર્ગંધીમાં વધારો કીધો. માણસો તથા તેની સાથે સંબંધ રાખનારાં પ્રાણીઓનો આ પ્રમાણે નાશ થતો હતો, અને માંસ ભક્ષક પશુઓનાં મનને મોટો ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો. દુકાળ તથા મરકીને લીધે જેવો લોકોની શરીરની અવસ્થામાં ફેરફાર થયો તેવો જ તેઓની મનની સ્થિતિમાં પણ ફેરફાર થયો હતો. માણસમાં જે દુષ્ટ તથા નઠારા ગુણો હોય છે તેઓ સઘળા આ વખતે પ્રકટ થયા,

તથા સઘળા સારા તથા ઊંચા ગુણો દબાઈ ગયા. માણુસોમાંથી માંહો-માંહેની શરમ ઉઠી ગઈ; સગપણનો નાશ થયો; દોસ્તી હોલવાઈ ગઈ; સ્વાર્થ સ્વાર્થ સઘળે ઠેકાણે સઘળાનાં મનમાં વ્યાપી રહ્યો. માબાપ અને છોકરાંની વચ્ચેનું તથા ધણી ધાણુયાણી વચ્ચેનું સઘળું હેત નાસી ગયું, આ વખતે કોઈ કોઈનું નહિ. સૌને સૌનું લાગ્યું હતું. લોકોનાં મનમાંથી ધર્મનો અંશ જતો રહ્યો; પરમેશ્વરને તેઓ ભુલી ગયા; મોતનો ડર તથા મુએલાં માણસને વાસ્તે માન એ બન્ને જતાં રહ્યાં. આ સઘળી આફત જોવાથી તથા મોત તેઓની પાછળ પાછળ ડગલાં ભરતું હતું તે વિચારથી ઇશ્વર તરફ મન લઈ જવાને, તથા શોકાતુર થઇને શાણપણ તથા ગંભી-રાઈ પકડવાને બદલે તેઓ ઉલટા ખુશી થતા તથા આણીગમ તેણીગમ અતિ આનંદમાં ફરતા દેખાતા હતા. તેઓનાં મગજ ભૂખથી ફરી ગયલાં હતાં; આવી અસ્વભાવિક વર્તણુક બીજા કોઈ પણ કારણને લીધે તેઓએ પકડી હતી; એ ગમે તેમ હોય તોપણ દિવસે અને રાત્રે કેટલાંએક બીહીમણાં ભૂત જેવાં માણસોનાં ટોળાં રસ્તામાં મોટે અવાજે તથા ખુશીથી ગાતાં, વાજીંત્રો વગાડતાં, તથા ઘણો શોર કરતાં જતાં હતાં. એ પ્રમાણે કરવામાં તેઓની મતલબ કાંઈપણ જણાતી નહતી. તેઓ માત્ર વખત કાઢવાને તથા મોતનો વિચાર દૂર કરવાને ફરતાં હતાં. કેટલાંએક માણુસો સનેપાતના જોરમાં બહાર નિકળીને ફરતાં અથવા દોડતાં હતાં, તેઓ ગાતાં, બુમ પાડતાં અથવા વગર અર્થનું અને વગર મતલબનું બોલતાં, અને છેલ્લી વારે એવા જોરથી ખડખડ હસી પડતાં કે આખો મોહલ્લો ગાજી રહેતો. એ પ્રમાણે શેહેરની અવસ્થા થઈ રહી હતી.

હવે કિલ્લામાં જ્યાં કરણ રાજા, ભીમદેવ, દેવળદેવી તથા મુખ્ય સામંતો અને બીજા સરદારો રેહેતા હતા તેઓને વાસ્તે તે કિલ્લાના કોઠારમાં કેટલુંક અનાજ ભરી રાખેલું હતુ તેમાંથી થોડું થોડું તેઓ વાપરતા, અને એ પ્રમાણે કસર કરી તેઓએ અનાજ અત્યાર સુધી પોંહોંચાડયું હતુ; અને હજી થોડા દહાડા વધારે ચાલે એટલું બાકી રહેલું હતુ. લોકોને એ જોઇને ઘણી અદેખાઈ આવતી હતી, અને તેઓને વાસ્તે પોતે મરણ પામે, અને જેઓ લડાઇનાં મુખ્ય કારણ તેઓ જીવતા રહે એ જોઇને તેઓને ક્રોધ આવતો હતો. પણ તેઓને ગૂજરાતના દુર્દશામાં આવી પડેલા દુર્ભાગ્ય કરણ રાજા ઉપર દયા આવતી

તી; તથા પોતાના રાજાના કુંવર ભીમદેવની તેઓ આબરૂ રાખતા તા, તેથી તેઓએ કિલ્લા માંહેના લોકોને કશી રીતનો ઉપદ્રવ કીધો ાહિ. એ છતાં પણ કેટલાએક ફિતુરી, હલકા, તથા લુચ્ચા લોકોએ કિલ્લા ાપર હુમલો કરી તેમાંનું અનાજ લુંટી લેવાનો એક કરતાં વધારેવાર નિશ્ચય ાધો; પણ તેઓમાંના વિચારવંત, દયાળુ, તથા રાજનૈષ્ટિક લોકોએ તેમને ામજાવ્યા કે એટલું અનાજ લુંટી લાવ્યાથી શેહેરમાંનાં આટલાં બધાં ાાણસોને કાંઇ વધારેવાર ફાયદો થવાનો નથી, અને કિલ્લામાંના મોટા ાાણસો જેઓ દુનિયામાં અગત્યના છે તેઓ મરણ પામશે. તે વાત તે-ઓના મનમાં ઉતરી, તેથી તેઓ પોતાના ધારેલા કામથી બંધ પડ્યા. પણ તેઓનો ક્રોધ હજુ સુધી સમ્યો નહતો. તેઓની પાસે એક ઉપાય તૈયાર જ હતો. જો તેઓ સઘળા મળી શેહેરના દરવાજા ઉઘાડી નાખી મુસલમાનોને અંદર આવવા દે તો તેઓના દુઃખનું તુરત નિવારણ થાય. પણ તેમ તેઓએ કીધું નહિ. એ પ્રમાણે દગલબાજી કરવામાં ઘણી ગેર આબરૂ છે એમ તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. તેમ કરવાથી જે પરિણામો નિપજે તેને વાસ્તે તેઓ ઘણા દિલગીર હતા, માટે આટલું બધું કષ્ટ તેઓએ સહ્યું; દુકાળ અને મરકી પોતાના શેહેરમાં આવવા દીધી; પોતાના વહાલાંમાં વહાલાં માણસોને પોતાની નજર આગળ પીલાઇ પીલાઇને આવાં ભયંકર મોતે મરતાં જોયાં; તથા પોતાના મોતને વાસ્તે પણ કાંઇ દરકાર રાખી નહિ; પણ તેઓએ તેઓના હાથમાં રહેલો ઉપાય કામે લગાડયો નહિ. એ તેઓનો વિચાર જોઇને આપણને ખરેખરૂં આશ્ચર્ય લાગવું જોઇએ, અને તેમના પ્રતિષ્ઠા જાળવવા વિષેના એવા ઉમદા વિચાર જોઇને આપણે વિસ્મિત થયા વિના રેહેતા નથી. આટલી બધી વાર તેઓએ આવા વિચાર રાખ્યા, પણ હવે તેઓનું મન બદલાયું, અને કેટલાએક હલકા લોકોએ ઠરાવ કીધો કે હવે શેહેરના દરવાજા ઉઘાડા મુકી દેવા. અને આ દૈવકોપનો એકદમ અંત આણવો. વળી આપણે ઇહાં રહીને પણ શું કરી સકીએ છીએ? આપણામાં હવે લડવાની કાંઇ શક્તિ રહી નથી કરણ તથા ભીમદેવનું લશ્કર ઘણું ખરૂં સઘળું મરી પરવાર્યું છે, અને જે કોઇ જીવતા રહ્યા હશે તેઓની અવસ્થા લડવા લાયક રહી નહિ હોય, માટે હવે દરવાજા બંધ રાખ્યાથી ને પડી રહેવાથી વધારે માણસોનો નાશ થાય છે પણ તેથી કાંઇ કામ સિદ્ધ થાય એવો

સંભવ નથી. માત્ર તેથી વખત વધારે મળે છે. પણ એટલા વખતના જુજ ફાયદાને માટે માણસોના અમુલ્ય જાનની ખરાબી થાય એ કાંઇ વાજબી નથી. એ ઉપરથી તેઓએ ઠરાવ કીધો કે એ સઘળી વાત કરણને જઇને કેહેવી, ને તેને કાને નાખીને એ કામ કરવું.

એ વિચાર પ્રમાણે ઘણાએક માણસોએ કિલ્લામાં જઇ કરણની આગળ સઘળી હકીકત કહી, અને હવ શેહેરમાં શત્રુઓને આવવા દેવાની રજા માગી. કરણે તેઓનો ઉપકાર માન્યો, અને પોતાને તથા પોતાની પુત્રીને વાસ્તે તેઓ આટલી લાંબી મુદ્દત સુધી મહાભારત દુઃખ તથા નુકસાન વેઠીને રહ્યા તેને માટે તેઓને ઘણી જ શાબાશી આપી. કરણને તેઓના ઉપર ઘણી દયા આવતી હતી, અને તેઓ કેહે છે તે સઘળી વાત ખરી છે એવી તેના મનમાં ખાતરી થઈ હતી. હવે જીતવાની આશા તો મુદ્દલ રહી જ નહતી. સિપાઇઓ સઘળા આ જગત છોડીને જતા રહ્યા હતા, અને જીવતા રહેલા આલોક અને પરલોકની વચ્ચે લટકતા હતા. તેઓ કાંઇ લડવા લાયક રહ્યા નહતા, તેથી હવે કિલ્લામાં ભરાઇ રહેવું નિરર્થક છે એમ તેને સાફ જણાયું, અને વધારે માણસોને મરતાં અટકાવવાને માટે તેણે લોકો પાસે એક રાતની મેહેતલ માગી, અને બીજે દહાડે દરવાજા ઉઘાડા મુકવાની તેમને રજા આપી. લોકો તે સાંભળીને સંતોષ પામી ઘેર ગયા, અને બીજા દહાડાની રાહ જોવા લાગ્યા. તેઓ ગયાકેડે કરણ ઊંડા વિચારમાં પડયો. હવે શું કરવું? અત્યાર સુધી તેને એવી આશા હતી કે થોડા દહાડામાં કિલ્લામાંનું અનાજ ખપી જશે, એટલે પોતે તથા પોતાની છોકરી બન્ને એક પછી એક અથવા સાથે ભૂખથી મરી જશે, એટલે લડાઇ એની મેળે સંપૂર્ણ થશે. પણ તેમ થવાનો વખત આવ્યો નહિ. લોકોએ તેટલી ધીરજ રાખી નહિ. હવે એક રાત વચ્ચે રહી તેમાં કાંઈ તેના ધાર્યા પ્રમાણે થવાનું નહતું. માટે હવે શસ્ત્ર વડે એમાંથી એકનો જીવ લીધા સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય રહ્યો નહિ. હવે એમાંથી કોણે મરવું એ વાતનો વિચાર રહ્યો. દેવળ દેવીને મારવાનો આગળ કરણે વિચાર કીધો હતો, તેને કાપી નાખવાને તેણે તલવાર ઉગામી હતી, પણ એ અસ્વાભાવિક કામ કરવા જતાં તેનું મન હઠી ગયું હતું. આવી બાળક છોકરીને શી રીતે મારી નંખાય? માટે પોતે જ મરવું એ સારૂં છે; પોતાના જીવવાથી કાંઈ ફળ નહતું; પોતે ઉમરે પણ પહોંચ્યો હતો; પોતાને સુખના દિવસ પાછા આવશે એવો સંભવ નહતો; તેથી દુઃખમાં બાકીનાં

વર્ષ કાઢવા કરતાં એકદમ આયુષ્યની દોરી તોડી નાખવી એ સારૂં એમ તેણે નક્કી કીધું. તે રાત્રે બાર વાગતે જ્યારે કિલ્લામાં સઘળા ભર ઊંઘમા હતા ત્યારે લુઘડાં પેહેરી એક તેજ તલવાર સાથે રાખીને કિલ્લામાંથી બહાર નિકળ્યો. તેનો દેખાવ જોવાથીજ તુરત જણાઇ આવે કે તે વખત તે કાંઇ ભયંકર કામ કરવાને જાય છે. તે પોતાની દીકરીને જગાડીને છેલ્લીવાર મળ્યો પણ નહિ; તોપણ તેને અંતઃકરણથી આશીર્વાદ દઇને તથા તેની જીંદગી અને પ્રતિષ્ઠાના સંરક્ષણ વાસ્તે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યો. બાહાર મેદાનમાં પૂર ચાંદરણું ખીલી રહ્યું હતું તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ઝાડો તથા ડુંગરોના ઓળા પડ્યા હતા. હવા બિલકુલ સ્થિર હતી, ઝાડોનાં પાંદડાં લગાર પણ હાલતાં નહતાં. સઘળું ચુપાચુપ હતું તેમાં કરણનાં પગલાં સાફ સંભળાતાં હતાં. તે વખતે વખતે ઇશ્વરનું સ્મરણ કરતો હતો, અને આખી દુનિયાની આ છેલ્લી ભેટ લેતો હતો. થોડી એકવાર સુધી ઊંચી નીચી ભોંય પર ચાલ્યા પછી તે એક મોટા મહાદેવના દેહેરા આગળ આવી પોહોંચ્યો. તે દેવસ્થાન તે જગોએ ઘણું નામાંકિત હતું, અને તે ઘણું વિસ્તીર્ણ હતું. તે રાત દહાડો ઉઘાડું રહેતું હતું, અને આ વખતે તેમાં કે તેની આસપાસ કોઇ પણ માણસ નહતું. કરણ તે દેહેરામાં જઇ જ્યાં શિવલિંગ હતું ત્યાં ઉભો રહ્યો. તેણે ત્યાં કેટલીકવાર સુધી એક ચિત્તે મહાદેવની સ્તુતિ કીધી, પછી મહાદેવની પૂજા કીધી, અને થોડાંક ફુલ પોતાની સાથે લઇ આવ્યો હતો તે તેના ઉપર ચઢાવ્યાં. પછી તે ઘણા જુસ્સાથી ઉભો થયો, અને તલવાર મિયાનમાંથી કાઢીને પોતાની ડોકે અડકાડી મોટેથી અને જુસ્સાથી બોલ્યો: "હે મહાદેવ, હે ભોળાનાથ, હે શંકર, હું કેવી આફતમાં આવી પડયો છું તે તુ સારી પેઠે જાણે છે. તેમાંથી ઉગરવાનો કાંઇ રસ્તો સુઝતો નથી. માટે રે જગતના પ્રલયકર્તા, આ તારી સમક્ષ હું મારો દેહ ત્યાગ કરૂં છું, નહિ તો બચવાનો માર્ગ બતાવ." એટલું કહી તેણે તલવાર આઘી ખસેડી જોરથી ઉગામીને ડોક ઉપર મારવાની તૈયારી કીધી; પણ તેટલામાં કોઇએ તેનો હાથ પકડયો હોય એમ લાગ્યું. તેની તલવાર ભોંયઉપર પડી ગઇ, અને આકાશવાણી થતી હોય એમ ઘુમટમાંથી નીચે પ્રમાણે શબ્દ સંભળાયો "અરે કરણ રાજા, તારા દુ:ખનો પાર જ નથી, પણ તું આપઘાત કરીશ મા. જે થાય તે થવાદે, તને કાલે બચવાનો રસ્તો જડશે. માટે ધીરજ રાખ." કરણે એ શબ્દ સ્પષ્ટ સાંભળ્યા, અને તેનો અર્થ પણ

સમજ્યો. મહાદેવની એ વાણી થઈ એવી ખાતરી તેને થઇ તેથી સંતોષ આવ્યો, અને આકાશવાણી ખરી પડશે એવો પૂરો ભરોસો રાખીને તેણે તલવાર મિયાનમાં ઘાલી, મહાદેવને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કીધા, અને પાછો કિલ્લા તરફ ગયો.

બીજે દિવસે શેહેરના કેટલાએક લોકોએ કોટ ઉપર ચઢીને સલાહનું નિશાન દેખાડયું. તે ઉપરથી અલફખાંએ પોતાની તરફથી કેટલાંએક માણસોને મોકલ્યાં તેઓની આગળ શેહેરના લોકોએ પોતાની સઘળી હકીકત કહી; તેઓની કેવી દુર્દશા થઇ હતી તે સઘળું તેઓને દયા ઉપજે એવી રીતે કહી સંભળાવ્યું. તે આખું શેહેર તેઓને સ્વાધીન કરવાને કબુલ કીધું. પણ એટલી શરત કીધી કે અમારી માલ મિલકતને તમારે છેડવી નહિ. તેઓએ કહ્યું કે અમે મરી રહેલા છીએ; હવે મરતાને મારવામાં કાંઇ આબરૂ તથા મોટાઈ નથી. વળી કરણ રાજા તથા દેવળદેવી તમારા હાથમાં આવશે એટલે તમારૂં ધારેલું કામ પાર પડશે; પછી શેહેરના બિચારા નિરપરાધી લોકોને મારી નાખવામાં તથા તેમની મિલકત લુંટી લેવામાં તમને શો ફાયદો છે? માટે એ વાત તમારા સરદારને કહો, અને જો એ પ્રમાણે કરવાને તમે અભયવચન આપો તો અમે શેહેર તમને આજે સ્વાધીન કરીએ. મુસલમાનોએ એ સઘળી વાત જઇને અલફખાંને કહી, તેથી તે સરદારને ઘણી દયા આવી અને તેઓની અરજ વાજબી, તથા કબુલ કરવામાં કાંઈ નુકસાન થાય એવી નથી એમ જાણીને શેહેરના લોકોને તે કબુલત કહી સંભળાવી, અને તે દહાડે રાત્રે શેહેરના દરવાજા ઉઘાડા મુકવાનું ઠરાવ્યું. પેહેલી રાત્રે શેહેરના લોકોએ એક દરવાજો ઉઘાડયો, અને મુસલમાન લોકો પાસે જ હતા તેઓ ધસારો કરી માંહે પેઠા. શેહેરમાં પેસતાં જ તેઓ કરણ તથા દેવળદેવીને શોધવા લાગ્યા. રસ્તામાં કેટલાએક મરદો તથા બઇરીઓ તેઓને જોવાને ઉભેલાં હતાં તેઓમાંથી જ કોઇ દેવળદેવી હશે એમ તેઓને વેહેમ જવાથી તેઓ તેમને પકડીને ઘસડવા લાગ્યા અને તેમનું ઘણીક રીતે અપમાન કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે તેઓએ ઘણાંએક બઇરાંને કીધું. તે તેઓના ધણીથી તથા બીજા માણસોથી ખમાયું નહિ, માટે તેઓએ મુસલમાન સિપાઇઓની સાથે પેહેલાં તકરાર કીધી: પણ તે તકરારથી કાંઇ જ ફાયદો થયો નહિ, ત્યારે તેઓએ વળગા ઝુમી કીધી, અને તેમ કરવામાં આખરે મારામારી ઉપર આવી ગયા. મુસલમાનોને આટલી મુદ્દત સુધી શેહેર

આગળ પડી રહેવું પડયું, તથા તેઓમાંના ઘણાખરા માર્યા ગયા, તેથી તેઓ શેહેરના લોકો ઉપર ઘણા ગુસ્સે હતા. તેમાં વળી જ્યારે આ લડાઈ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે તેઓએ આટલા દીવસનું એકઠું થયલું વેર એકદમ તેઓના ઉપર કાઢવાનો નિશ્ચય કીધો. ત્યાં તલવારો નિકળી; અને કેટલાએક જેઓ દુકાળ તથા મરકીના સપાટામાંથી બચ્યા હતા તેઓ આ લડાઈમાં માર્યા ગયા. જ્યારે આ ગડબડાટ શેહેરના મુખ્ય બજારમાં થઈ, તે વખતે કેટલાએક અટકચાળા તથા લુંટવાની ઉમેદ રાખનારા મુસલમાનોએ એક દુકાન સળગાવી મુકી. એ આગ લાગવાથી સઘળા મુસલમાન સિપાઇઓ ઘણા ખુશ થયા. તેઓને એટલુંજ જોઇતું હતું. જ્યારથી અલફખાંએ શેહેરના લોકોની જીંદગી તથા માલમિલકત બચાવવાને અભયવચન આપ્યું, ત્યારથી તે સિપાઇઓ ના-
ઉમેદ થઇ [illegible] તા. તેઓને લુંટ મેળવવાની આશા હતી, અને તે પૂરી
પડશે એ [illegible] સુધી તેઓને ખાતરી હતી. પણ છેલ્લી વારે તેઆશા ભંગ
થઈ ગઈ [illegible] ગ્રા ખીજવાયા હતા. પણ જ્યારે આગ
લાગી, અ [illegible] ને આખા શેહેરમાં ફેલાશે ત્યારે લોકોનાં
ઘરમાં ભરા [illegible] દોલત લઈ લેવાને કાંઈ હરકત પડશે નહિ
એ ધારણાથ [illegible] ગ હોલવવાની કાંઈ મેહેનત કીધી નહિ. બલકે
શેહેરના બે [illegible] ા થોડાએકે જઇને નાનાં નાનાં ઘરો સળગાવી
મુક્યાં. રાતને [illegible], પવન નિકળેલો, કોઈ હોલવનાર મળે નહિ, શેહેરમાં
થોડાં જ માણ [illegible] રહી ગયલાં અને તેઓ એવાં અશકત કે તેઓથી કાંઈ
કામ બની સકે નહિ, તેથી આગ ઘણા જોરથી ફેલાઈ અને થોડા વખતમાં આખું શેહેર અગ્નિની ઝાળમાં લપેટાઈ ગયું. આ વખતે શેહેરનો દેખાવ ઘણો ભયંકર થઈ રહ્યો. ઘરો સઘળાં ઘાસની પેઠે ભડભડ બળવા લાગ્યાં, મુસલમાન સિપાઇઓમાં કાંઈ બંદોબસ્ત રહ્યો નાહ, તેઓ સઘળા અલફખાંના હુકમથી ઉલટા ચાલીને બધા શેહેરમાં ફરી વળ્યા, અને જે મોટાં મોટાં ઘરો તેઓની નજરે પડ્યાં તેઓમાં પેસીને લુંટફાટનાં કામમાં પડ્યા.

આગ એ એક મોટી આફત છે, તેમાં વળી બાગલાણુ જેવી અવસ્થામાં આવી પડેલા શેહેરમાં આગ એથી તો આડો આંક જાણવો. કેટલાએક મરકીના રોગથી પીડાતા તથા ભૂખે હસહસતા થઈ ગયલા લોકો જેઓ ઉઠી સકતા નહતા તેઓ ઘરમાંને ઘરમાં જ બળી મુઆ. તેઓને

કાઢનાર કોઈ મળે નહિ. કેટલાએક પોતાનો જીવ બચાવી સકે તેવા હતા તેઓ પોતાનાં બઈરી છોકરાંને તથા ધન દોલતને છોડીને નાઠા. બઈરીઓ તથા છોકરાં જેટલાં નાશી સકયાં તેટલાં બચ્યાં, બાકીનાં આગમાં ફુંકાઈ ગયાં. કેટલાએક કિમતી દાગીનાની એક નાની પેટી લઈ બહાર નિકળતા, તેઓને રસ્તામાં મુસલમાનો પકડતા, તથા તેઓની પાસે જે હોય તે છિનવી લેતા. જે બિચારા પૈસા વગર ખાલી હાથે મળતા તેઓને પકડીને ખુબ માર મારતા, અને તેને ઘેર તેઓને લઇ જવાનું તથા દોલત બતાવવાનું તેની પાસેથી કબુલ કરાવતા. જેઓ ઘરમાં પડી રહેતા હતા તેઓને પણ મારફાડ કરી દ્રવ્ય કયાં સંતાડયું છે તે દેખાડવાની જરૂર પાડતા. જેઓ પૈસા બતાવે નહિ, અથવા જેઓની પાસે ન હોય, તેઓને વેહેમ ઉપરથી એટલો માર મારતા કે તેથી તેઓ જલદીથી મરણ પામતા. એ પ્રમાણે શેહેરમાં ગડબડાટ થઈ ગઈ હિંદુ જાય તેને અટકાવી મુસલમાન સિપાઇઓ કહેતા કે. " દેખાડ." તે વખતે જો તેઓનું મન ન મનાવે તો ત કડકા કરી નાખતા. અલફખાંનો હુકમ કોઈ માનતું ચીઢવાઈ ગયો. તેનાથી લસ્કરમાં બંદોબસ્ત રાખી સકા તેના મનને મોટી નામોશી લાગતી હતી. પણ આ વ મનમાં એક બીજી મોટી ફિકર હતી. તેને દેવળદેવીને હાથમાં લ જ આતુરતા હતી. આ સઘળી લડાઈનું કારણ જો આ છેલ્લી ટકી જશે તો તે ફરીથી હાથ લાગશે નહિ; લડાઈ સઘળી વ્યર્થ જશે; પાદશાહ ઘણો કોપાયમાન થશે; અને તેની જીંદગી રદ જેવી થઈ જશે. તેના મનમાં મોટી ધાસ્તી હતી કે જો આ વખતે તે જતી રેહેશે તો તેને અટકાવનાર કોઈ નથી, માટે લસ્કરને પાછું એકઠું કરી તેને જલદીથી શોધી કાઢવી જોઇએ. એક વાર તે હાથ લાગી એટલે પછી શેહેર જેટલું લુંટવું હોય તેટલું લુંટે તેમાં તેને કાંઈ આપદા નહતી. તેણે સિપાઇઓને સમજાવ્યા, ધમકાવ્યા, તથા બીજા ઘણા ઉપાયો કીધા, પણ કોઈ લુંટમાંથી પાછું આવ્યું નહિ. હવે જ્યારે કરણ રાજાને આ સઘળી વાતની ખબર પડી ત્યારે તેને ઘણી જ ખુશી થઈ. તેણે જોયું કે જ્યારે અલફ-ખાંના સિપાઇઓ લુંટવાના કામમાં પડેલા છે ત્યારે નાસી જવાનો સારો લાગ છે. આકાશવાણી કમળપૂજા કરી રહ્યા પછી

તેણે સાંભળી હતી તે હમણા ખરી પડશે એમ તેને લાગ્યું, કેમકે તેને પકડનાર તથા હરકત કરનાર કોઈ જ નહતુ. તેણે ત્યાંથી નાસવાની તૈયારી કીધી, અને પોતે, ભીમદેવ, દેવળદેવી તથા થોડાંએક ખાનગી માણસો એટલાં કિલ્લાને પાછલે રસ્તે નિકળ્યાં, અને ઘણા જલદ ઘોડા તૈયાર રાખેલા હતા તે ઉપર સ્વાર થઇને તેઓ પૂરવેગે દેવગઢ જવાને નિકળી પડ્યાં. રસ્તામાં દુસ્મનોનું એક પણ માણુસ તેઓને મળ્યું નહિ તેથી તેઓ નિરાંતે ઝડપથી કુચ કરી આગળ ચાલ્યાં.

જ્યારે બાગલાણમાં સઘળી દોલત લુંટાઇ રહી ત્યારે મુસલમાન સિપાઇઓ અલફખાંની રૂબરૂ હાજર થઇ ગયા, અને જે તકસીર કીધી હતી તેને માટે તેઓએમાફ માગી. તે વખતે મધ્યરાત્રી થઇ હતી, પણ અલફખાં તેઓને લઇને તુરત કિલ્લા તરફ ગયો, પણ અંદર જવાનો રસ્તો કાંઇ જડયો નહિ. કેટલીકવાર આણીગમ તેણીગમ ફર્યા પછી તેઓને એક માણસ હાથ લાગ્યું, તે તેઓને કિલ્લાની પાછળની બાજુએ લઇ ગયો. ત્યાંના દરવાજા ખુલ્લા હતા તેટલા ઉપરથી જ અલફખાં નિરાશ થઇ ગયો, અને તેણે તુરત અનુમાન કીધું કે પક્ષીઓ પાંજરામાંથી ઉડી ગયાં. તોપણ કદાચ દરવાજો જાણી જોઇને ઊઘાડો મુકયો હોય કે ખુલ્લો જોઇ બીજાનાં મનમાં આવે કે તેમાં કોઇ નહિ હોય, અને તેમ જાણી વધારે ખોળ ન કરે, અને તેઓ તેમાં સંતાઇ ગયાં હોય, માટે જ્યારે આટલે સુધી આવ્યા ત્યારે કિલ્લાની માંહે સંઘે ફરીને જોવું, અને તેઓ ત્યાં નથી એ વાતની પક્કી ખાતરી કરવી એ મતલબથી તેઓ કિલ્લામાં પેઠા, અને મોટી મોટી મશાલો સળગાવી કિલ્લામાં ખુણે ખોતરે સઘળે જોઇ વળ્યા. સવાર થવા આવી, પણ કરણ, દેવળદેવી, કે કોઇ ત્યાં માલમ પડ્યું નહિ તેથી અલફખાંને ઘણી દિલગીરી તથા ગભરાટ થયો. લગભગ હાથમાં આવેલી દેવળદેવી તેણે ખોઇ. તેની સઘળી મેહેનત છુટી પડી. તેણે સિપાઇઓને હજારો ગાળો દીધી. તેઓ લુંટવામાં પડવાથી તેનું કામ સઘળું બગડી ગયું. હવે કેમ થશે? તેની ખાતરી થઇ કે દૈવ તેની સામા છે અને કરણની સામા લડવું અને દૈવની સામા લડવું બરોબર છે. તેને હમણા વેહેમ પડવા લાગ્યો કે મારા દહાડા હવે પડતા આવ્યા છે; મારો સૂર્ય અસ્ત પામવા ઉપર આવ્યો છે; માટે મારા કામમાં ધાર્યાથી ઉલટું જ થયાં કરે છે. તેના મનમાં હવે નક્કી થયું કે તેઓ ઘણે આઘે નિકળી ગયાં હશે; અને દેવળદેવી

એકવાર દેવગઢમાં પોંહોંચી, અને શંકળદેવને પરણી, એટલે તો સઘળું થઇ ચુક્યું. પછી તેમાં કાંઇ ઉપાય ચાલવાનો નથી. તોપણ જ્યાંલગી આશા છે ત્યાંલગી શ્રમ તો કરવો જ જોઇએ, એમ ધારી તેણે દેવગઢ તરફ જવાનો પોતાના સિપાઇઓને હુકમ કીધો. તેઓ ઘણા જલદીથી આગળ ચાલ્યા. જરાપણ આરામ લેવાને ઉભા રહ્યા નહિ. જ્યારે સાંજ પડી, અને થોડું થોડું અંધારૂં સઘળે પથરાયું, ત્યારે તેઓએ ક્ષિતિજમાં ધૂળ ઉડતી જોઇ. તે ઉપરથી તેઓએ અનુમાન કીધું કે એજ કરણનાં માણસો હશે, એમ ધારીને તેઓ વધારે વધારે ઝડપથી દોડ્યા, અને જેમ જેમ પાસે જતા ગયા તેમ તેમ કરણનાં માણસો સ્પષ્ટ દીસવા લાગ્યાં.

આણીગમ કરણે પણ જાણ્યું કે દુશ્મન તો લગભગ પાસે આવી ચુક્યા. તેઓ ઘણા થાકી ગયલા હતા તેથી વધારે ઝડપથી જવાને અશક્તિમાન હતા, પણ તેઓને સંતોષ એટલો જ હતો કે હવે રાત પડવા આવી હતી; આગળ ઝાડી ઘણી ખિચોખિચ હતી, તથા રસ્તા ઘણા વિકટ હતા. વળી ગામડાના લોકો જેઓ આ રસ્તાના ભોમિયા હતા તેઓ મુસલમાન લોકોને ભમાવ્યા વિના રહેશે નહિ, એટલે આપણે દેવગઢ જવાને વખત મળશે. અલફ્‌ખાંએ મશાલ તૈયાર કરાવી એટલા જોરથી કુચ કીધી કે છેક કરણની પાસે આવી પહોંચ્યો. આજ વખત સમાલવાનો હતો. આ વખતે જો કાંઇ તદબીર કરવામાં નહિ આવે તો દેવળદેવી નિશ્ચય મુસલમાનોના હાથમાં પડશે, માટે ભીમદેવ પોતાના માણસો સાથે દેવળદેવીને લઇને એક બાજુ તરફના રસ્તાપર નિકળી ગયો, અને અલફ્‌ખાંને એકલા કરણની પાછળ જવા દીધો. એ પ્રમાણે કરણ તથા દેવળદેવી જુદાં પડ્યાં એ વાત અલફ્‌ખાંને માલમ નહતી, માટે તેણે દેવળદેવીની ઉમેદે કરણની પાછળ દોડ કીધી. રાત અંધારી હતી, ઝાડી ઘણી જ ઘાડી આવી પડી, બન્ને લશ્કરવાળાઓએ તે રાત્રે ઘણું જ દુ:ખ ભોગવ્યું, પણ કોઇ હઠયું નહિ. આખી રાત મુસલમાનોએ ચાલ ચાલ કર્યા કીધું, અને જ્યારે સવાર પડી, ત્યારે તેઓ એક મોટા મેદાનમાં આવ્યા એમ તેમને માલમ પડયું; ત્યાં તજવીજ કરતાં જણાયું કે દેવગઢ ત્યાંથી હવે એક મંજલ દૂર રહ્યું હતુ. પણ અફસોસની વાત એટલી જ કે કરણનું કાંઇ ઠામ ઠેકાણું જડયું નહિ; તેની કાંઇ નિશાની નજરે પડી નહિ. હવે તો નક્કી થયું કે કરણ દેવગઢ પોંહોંચ્યો હશે, અથવા જલદીથી પોંહોંચશે, માટે પાછળ દોડવામાં કાંઇ ફળ નથી,

માટે છેક નિરાશ થઇ અલફખાંએ ત્યાં મુકામ કીધો, અને તપાસ કરવાને ચો તરફ માણસો મોકલ્યાં. આખો દહાડો વહી ગયો તોપણ કાંઇ ખબર મળી નહિ. કરણ તો દેવગઢ સહી સલામત પહોંચ્યો, અને ભીમદેવ આડે રસ્તે પડયો હતો તે પણ કેટલેક દૂર જઈ એક ગામમાં મુકામ કરી ત્યાં રહ્યો અને તે ઠેકાણે દુશ્મનોનો આવવાનો સંભવ નથી, એવું જાણીને ત્યાં એક દહાડો થાક ખાઈ બીજે દિવસે ત્યાંથી નિકળવું એવો ઠરાવ કીધો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

બીજે દહાડે સાંજ પડવાની વખતે એક નાના ગામમાં ગડબડ થઇ રહી હતી. ઠેકાણે ઠેકાણેથી ઘોડાનો હણહણાટ સંભળાતો હતો, તથા ચોરા ઉપર ઘણાએક સ્વારો તથા સિપાઇઓ એકઠા થઈ બેઠા હતા. કેટલાએક નકામા ગામમાં આણીમેર તેણીમેર ફર્યા કરતા હતા. કેટલાએક ગામની બાહાર સીમમાં પોતાના ઘોડાઓને વાસ્તે ચારો શોધતા હતા. ગાયો તથા ગોધા ચરીને મસ્તી કરતાં તથા રસ્તામાં કોટેકોટ ધૂળ ઉડાવતાં પાછાં ગામ તરફ આવતાં હતાં. ખેડુતો પોતાનાં ખેતરોથી થાકેલા પાકેલા ધીમે ધીમે ઘર તરફ આવતા હતા, તથા તેઓના બળદો રાતનો વિસામો ખાવાને ઘણા આનંદથી સિંગડાં ડોલાવતા તથા તેઓને ગળે બાંધેલા ઘુઘરાનો અવાજ કરતા ચાલતા હતા. વખત ઘણો રળિયામણો લાગતો હતો. સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમને દરવાજેથી જતા રેહેવાની તૈયારીમાં હતા, અને આકાશનો તે ભાગ નાના પ્રકારના રંગથી શોભાયમાન દીસતો હતો. આસપાસનાં ઝાડો તથા ફુલોનો મંદમંદ સુવાસ સઘળે પથરાઇ રહ્યો હતો, તેમાં માત્ર માણસની બેફિકરાઇથી તથા ફુવડાઇથી જ ઉત્પન્ન થતી દુર્ગંધ કોઈ વેળા ભળતી હતી. ગામમાં હરેક ઘરની સામા એકેક ઉકરડો હતો તેમાં વર્ષોનાં વર્ષ થયાં છાણ વગેરે ઘણી એક ગલીચી એકઠી થયાં કરતી હતી. એ ઝેરના ઢગલામાં સડેલી વનસ્પતિ તથા બીજા પદાર્થ કોહ્યાં કરતા, અને તેમાંથી જે નાશકારક રજકણો હવામાં ઉડતાં હતાં તેથી લોકોમાં અનેક તરેહના રોગો પથરાતા હતા, તથા તેઓના આવર્દામાં ઘણો ઘટારો થતો હતો. પણ તે બિચારા પશુતુલ્ય પ્રાણીઓને એ વાતનું કાંઇપણ ભાન નહતું. પોતાના દૈવ ઉપર પાકો ભરોસો રાખીને, જે થાય છે તે ઇશ્વરની

તરફથી બને છે એમ સમજીને, તથા તેઓનાં માબાપ, છોકરાં, ધણીધણિ-યાણી, સગાંવાહાલાં, વગેરે જેઓ મોતના સપાટામાં તેઓના યોગ્ય વખત પેહેલાં આવી પડેલાં તેનું કારણ કેટલેક દરજ્જે એ ઉકરડા જ હતા, તથા એ મૃત્યુને કાંઇક હદમાં રાખવું એ તેઓના હાથમાં હતું, એ વાત જાણ્યા સિવાય તેઓ સુખી અજ્ઞાન અવસ્થામાં પોતાના દહાડા કાઢતા હતા. તે ગામના એક નીચા ઘરમાં એક ઓરડામાં તે સાંજરે બે માણસ બેસી ધીમે ધીમે વાતચિત કરતાં હતાં તેઓમાંથી એક પુરૂષ તથા બીજી સ્ત્રી હતી. પુરૂષની વય આસરે ૪૦ વર્ષની દેખાતી હતી; પણ કેટલાંક કારણોને લીધે તે વૃદ્ધાવસ્થામાં વેહેલો આવી પડ્યો હોય એમ લાગતું હતું. તેનું શરીર સુકાઈ ગયલું તથા ચામડીનો રંગ છેક કાળો પડી ગયલો હતો, આખે શરીરે તે ખંજવાળ્યાં કરતો હતો. તેની આંખ લાલચોળ તથા ઊંડી પેસી ગયલી હતી. માથા ઉપર તાલ પડ્યાથી તે કાચના જેવું ચળકતું હતું; અને તે ઉપર આફ્રિકાના મહા રણમાં લિલોતરીની કોઈ નાની જગા માલમ પડે છે તેમ સફેદ થોડાએક નિમાળા ઉડતા હતા. તેના આખા દેખાવ ઉપરથી જણાતું હતું કે તે કોઈ નઠારા વ્યસનમાં ગરક થવાથી અશક્ત થઈ ગયલો હતો: અને ખરી વાત પણ તેમજ હતી. તે ભાંગનો પૂરો ગરાડી હતો. આખા દહાડામાં જો તેને આશરે ચાર અથવા પાંચ શેર ભાંગ ન મળે તો તે મરવાતોલ થઇ જાય. પણ એકલી ભાંગથી તે ધરાતો નહતો. અફીણ, ગાંજો, તથા બીજી કેફી વસ્તુઓ પણ રોજ તેના ખપમાં આવતી હતી તેથી આખો દહાડો અમલ કરવા સિવાય તેનાથી બીજું કાંઈ કામ થઇ સકતું નહતું. આ સઘળાનું પરિણામ એ થયું કે તેનાથી કાંઈ ધંધો રોજગાર થઈ સકતો નહિ. ગામમાં ધામોટપણું કરવામાં જ કાંઈ થોડી ઉપજ આવે તેમાંથી તેની તરફથી કામ કરનાર બ્રાહ્મ-ણને અર્ધોઅર્ધ આપવું પડતું હતું, અને બાકીના અર્ધામાંથી પોતાની સ્ત્રી અને પાંચ છોકરાંનું ગુજરાન કરવું પડતું હતું. તે બિચારો ઘણી કંગાલ અવસ્થામાં હતો; પણ જો તે એકલો હોત તો ગમે તેવી દુર્દશાથી તે સંતોષ પામી પોતાના કાળનો નિર્વાહ કરત. પણ તેની સ્ત્રી ઘણા જ જુદા સ્વભાવની હતી, અને તેના ઠોક તથા ધાકથી નિરંતર તેને ઉપદ્રવ થયાં કરતો, અને જો કેફના અમલથી તે નિશ્ચિંત, સદા આનંદમાં રહેતો ન હોત તો તેની સ્ત્રીના પૈસાના લોભથી તેનો જલદીથી અંત આવત. પણ હવે

તેની બાયડીના ઠોક પણ પવનમાં ઉડી જતા હતા. તેની ગાળ
ની ભીંત માને તો તે માને, અને તેના વજ્ર જેવા બોલ
ની હાથી જેવી ચામડી ઉપર અથડાઇને પાછા પડતા હતા. તે
ઘળાં કારણોને લીધે તેની બઇરીનો જીવ ઘણો ઉકળી જતો. વખતે
ને ક્રોધ એટલો બધો ચઢતો કે તે પોતાના શરીરને ભારે દુઃખ પોહોંચાડતી;
ણીવાર તે પોતે ભુખી રેહેતી; તથા પોતાના ધણીને ભુખ્યો રાખતી.
વગેરે ઘણેક રસ્તે તેની રીસ ઉભરાઈ જતી. પણ શાંતિ, એ અમુલ્ય
ણ તેના સ્વામીમાં જોઇએ તે કરતાં વધારે હતો તેથી આખરે તેનો જ
રાજ્ય થતો. એ ક્રોધાંધ સ્ત્રી શરીરે ઘણી કદાવર હતી. તેના દેખાવ
પરથી જ કોઇને ભય ઉત્પન્ન થાય. તેની ઉમર આસરે ૩૫ વર્ષની હતી.
ાવી સ્ત્રી જેને હોય તેની ખરેખરી કમબખ્તી જાણવી. જેટલા ગુણો
ડારા ગણાયછે તેઓમાંના ઘણા ખરા તેનામાં હતા. ક્રોધ, અદેખાઈ,
ર્દયતા, આદિ બીજા દુર્ગુણોનું તેના મન ઉપર ઘણું પ્રબળ હતું. પણ
થી વધારે તેનામાં પૈસાનો લોભ હતો. પૈસાને વાસ્તે તે શું નહિ કરે
કહી સકાય નહિ. પૈસાને વાસ્તે રાત દહાડો તેનો જીવ બળ્યાં કરતો
તો. પણ ઇશ્વરનો બનાવ એવો બન્યો કે જેટલો તેનો લોભ વધારે તેટલી
ની દરિદ્રતા વધારે હતી. પોતાની અગણિત તૃષ્ણાઓને શાંત કરવાને
ેઈએ તેટલા પૈસા તેને મળતા નહતા એટલુંજ નહિ, પણ તેને ખાવાપીવા-
તથા બીજી જીંદગીને અવસ્ય વસ્તુઓના વાંધા પડતા. એજ તેને ઘણું
ારે દુઃખ હતું, અને તેથી જે રીસ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થતી તે સઘળી
ના ધણી ઉપર તે કાઢતી. તે દહાડે તેને ઘેર મોટા શ્રીમંત પરોણા આવેલા
તા. ભીમદેવ તથા દેવળદેવી તેઓને ઘેર ઉતરેલાં હતાં. તેઓના
રજ્જા પ્રમાણે તેઓનું સન્માન કરવું, તેઓને કોઈ પણ પ્રકારે રાજી
ાખવાં, એવિષે તેને ઘણી ચિંતા થતી હતી. તેને એવી આશા હતી કે
ને તેઓ પોતાના રાજકુંવરને ખુશ કરશે તો તેઓ તેને ન્યાહાલ કરી
ાખશે, તથા તેઓનો દહાડો ફેરવી નાખશે. એ મતલબસર તેણે ઘણીએક
ાઠવણ કીધી; પણ તેટલા ઉપરથી પોતાની ધારેલી મતલબ પાર પડશે
મે બાબત તેને ઘણો શક હતો. માટે આ વખતે કાંઈ તદબીર કરવી જોઇએ.
શું કરવી એવિષે તે ઊંડા વિચારમાં પડી હતી. દેવળદેવીના અંગ
પર ઘણું કિમતી ઘરેણું હતું તેટલું જ જો હાથ આવે તો જન્મ સુધી

પાર પડી જવાય. પણ તે શી રીતે મળે? મધરાત્રે તે જ્યારે ભર ઊંઘમાં હોય તે વખત ગુંગળાવી તેને મારી નાખીને તમામ ઘરેણું ઉતારી લઈ રાત ને રાત નાસી જવું, અને મુસલમાનોનું લશ્કર પાસે હતું તેથી તેને આશા હતી કે ભીમદેવ તેની શોધ કરવા પાછળ આવશે નહિ. એ વાત ઉપર જેમ જેમ તે દુષ્ટ ચંડાળે વધારે વાર વિચાર કીધો તેમ તેમ તેનું અંત:કરણ વધારે વજ્ર તથા નિર્દય થતુ ગયું, અને પૈસાના લોભથી તેના મનમાં સઘળા કોમળ વિચાર દબાઈ ગયા.

પણ તે કામ હવે કોણે કરવું? તેણે પોતાના ધણીને પાસે બોલાવ્યો, અને તેની આગળ સઘળી હકીકત ઘણી અસરકારક રીતે કહી, અને છેલ્લે પોતાનું ધારેલું દુષ્ટ કામ તેની પાસે કરાવવાને તેણે તેને હુકમ કીધો. પોતાની ધણિયાણીમાં પૈસાનો આટલો બધો લોભ હશે, તથા તેને લીધે આવું પાપી કર્મ કરવાને તે કહેશે એવું હજીલગી તેના મનમાં નહતું. તેથી આ ધારણા સાંભળીને તેને ઘણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું એટલુંજ નહિ, પણ તેને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો. તે બોલ્યો: "અરે! દુષ્ટ ચંડાળણી, અરે! શંખણી, યુગના મહાત્મને લીધે તારામાં કેટલું પાપ ભરાયું છે અરે! કસાઈ, તને આ વિચાર તે કેમ સુઝ્યો હશે! અરે! મારી પાસે સ્ત્રી હત્યા કરાવવી? અને તે સ્ત્રી પણ રાજકન્યા, અને આપણા રાજાના પુત્રની સ્ત્રી? અરરર! હવે કળિયુગની ભર જુવાની બેઠી. આ કાળમાં પુરૂષો તો દુષ્ટ થઈ ગયા છે: તેઓએ તો સત્ય મુક્યું; તેઓ પ્રપંચના ઊંડા કુવામાં પડ્યા; તેઓ માયાની મોહજાળમાં ફસાઈ પડ્યા છે; તેઓ પરમેશ્વરનો ભય જરાપણ રાખતા નથી; એ સઘળું તો જોયું છે. પણ સ્ત્રીઓ! કોમળ હૃદયની સ્ત્રીઓ, જેઓ અંધારામાં જતાં બીહે, જેઓ માખી મરતી જોઈને કમકમાટ પામે જેઓનાં મનમાં દયા વધારે હોવી જોઇએ, તે સ્ત્રીઓ જ્યારે એક નિરપરાધી પ્રાણીની હિંસા કરવાનો વિચાર કરે એથી તો સીમા વળી. અરે ભગવાન! આગળ કેવો કાળ આવવાનો છે! તે હું ન જોઉં તો સારૂં. તેની અગાઉ, અરે ભગવાન, તું મને ઉઠાવી લેજે. રાજદ્રોહ! સ્ત્રી હત્યા શાસ્ત્રમાં મોટામાં મોટી કહેલી છે. અરે લક્ષ્મીબાઈ, તેં જગતમાં સઘળાંને વશ કીધાં છે. બીજા બધા દેવો તથા દેવીને મુકીને તારા સેવકો સઘળા થઈ પડ્યા છે. તારે વાસ્તે લોકો ઘણા અધર્મ કરેછે, પણ એક સ્ત્રી, તે એક રાજકન્યા, અને તે વળી પરોણાગતના આશ્રયમાં રહેલી, તેની હત્યા કરવાનો વિચાર મારી

દુષ્ટ શીને સુઝયો, અને તે ઘોર પાપ મારી પાસે કરાવવાને ધારેછે એથી તો આડો આંક વળ્યો. હવે જગતમાં રેહેવામાં કાંઈ સાર નથી. હવે તો મારે સન્યસ્ત ગ્રહણ કરવું જોઈએ, અને આ પાપી પ્રપંચી દુનિઆનો ત્યાગ કરવો જાઈએ. હું એક ગરીબ બ્રાહ્મણ છું; મને મારી ધણિયાણી તરફથી મહા સંતાપ છે; મારૂં ભરણ પોષણ પણ મુસ્કેલીથી થાયછે; તોપણ એટલા બધા દુ:ખની સાથે હું મારા કાળનો નિર્વાહ કરૂંછું; જગતની જંજાળ તથા કળિયુગના દુષ્ટ વિચારોથી વિરકત રેહેવાને હું રંગપાણી લઊં છું; હમેશાં નિશાની લેહેરમાં રહીને સંસારનો મહા સાગર ચેહેનથી તરી જાઊંછું. ભલે આકાશ તુટી પડે તોપણ આ દુષ્ટ કર્મ, આ ઘોર પાપ હું કદી કરવાનો નથી. મારે કાંઈ પૈસાનું કામ નથી, અને મારાથી એ કામ બને એવું નથી.”

રંગમાં ચકચૂર થયલા ભટ આ પ્રમાણે પહેલી જ વાર પોતાની ધણીઆણીની સામું બોલ્યા. ભટે પેહેલી જ વાર પોતાની ભટાણીની મર્યાદા તોડવાને હિમ્મત ચલાવી. તે એ પ્રમાણે પોતાની આજ્ઞાનું ઉલંઘન કરશે એવી ભટાણીને આશા નહતી, અને તેની સાથે તે આવી રીતે ચાલશે એવો તેને વિચાર આવ્યો જ નહતો. તેને એ વાતની તો પક્કી ખાતરી હતી કે એ કામ તેનાથી થવાનું નથી. તેને તો માત્ર તેની મદદ જોઈતી હતી. પણ ઉપર પ્રમાણેનું બોલવું સાંભળીને તેનામાં સુતેલો શેતાન જાગ્યો; તેનામાં નખથી શીખા સુધી ક્રોધની જ્વાળા ઉઠી; તેનું મ્હોં રીસથી લોહીવર્ણું થઈ ગયું; તેના ડોળા લાલચોળ થયા; તથા આખા શરીર ઉપર તેનાં રૂઆં ઉભાં થયાં. આટલી બધી વાત સાંભળવાની તેનામાં ધીરજ રહી એજ મોટું આશ્ચર્ય હતું; પણ ક્રોધને લીધે તેની છાતી બંધ થઇ ગઈ અને તેનાથી બોલી સકાયું નહિ. પણ જ્યારે ભટ ઉપર પ્રમાણેનું ભાષણ કરી ચુપ બેઠા, ત્યારે ભટાણીનો સઘળો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો, અને પેહેલો જુસ્સો તો ગાળ દેવામાં જ ખાલી કીધો. તે બોલી: “અરે ભંગી, અફીણી ગાંજાખોર, અરે દુષ્ટ વ્યસની, અરે બાયલા, તું પુરૂષને રૂપે સ્ત્રી છે. તને પુરૂષ બનાવવામાં બ્રહ્માની ભૂલ થઈ છે. મારાં કયા જન્મનાં પાપ નડયાં કે હું તારે પાલવે પડી. મારાં માબાપ કેવાં આંધળાં હશે કે મારે વાસ્તે આવો ધણી શોધી કાઢયો. તને તે મશાલ લઇને શોધી કાઢયો હશે. અરે, બીજા મરી ગયા હશે કે તારે કર્મે હું પડી? બળતી મશાલે ખરે બપોરે મને કુવામાં નાખી.

તને પરણીને હું શું સુખ પામી છું. તુ તો નિશામાં આંધળો થઇને પડી રેહેછે તે તેં કાંઈ જોયું છે? બીજાં આપણી ન્યાતનાં બઇરાં કેવાં ફરે છે! લુગડાં ઘરેણાંથી તેઓ ભરપૂર રેહેછે. તેઓના સઘળા કોડ તેઓના ધણી પૂરા પાડેછે. તેઓનાં મન રાજી રાખવાને તેઓ સવારથી સાંજ સુધી ગદ્ધા વહિતરૂં કરેછે. તેઓની મરજી સમાલેછે. તેઓની સાથે હેતથી રેહેછે. પણ હું અભાગણી કેવી? એવું સુખ મારા જન્મારામાં ભોગવ્યું નથી. મારો અવતાર છેક એળે ગયો. મારાં સુખ તો સ્વપ્નામાં જ વહી ગયાં. મારી ઉમેદ તો ઉગતી જ ડમાઇ ગઇ. અરે દૈવ, મારા ઉપર આટલી આફત, આટલું દુઃખ શામાટે નાખ્યું? ધણી ધણિયાણીના સુખનો સ્વાદ તો મેં કોઇ દીવસ ચાખ્યો જ નથી. અરે, લુગડાં ઘરેણાં તો કયાંથી જ? મુઆનામાં રળવાની શક્તિ નથી; પીટયાથી પોતાના પેટનું તો ભરણ પોષણ થતું નથી; મારે લીધે તને, મને, તથા આ મુઆં નાનાં નાનાં છોકરાંના ભુડકસને કકડો રોટલો મળેછે. તો પછી બીજું શું તુ આપવાનો છે? જો હું બેસી રહું, જો હું રાત દહાડો ફીકરમાં રહેતી ન હોઉં, જો હું પેટને સારૂ ફાંફાં મારતી ન હોઊં, તો આપણે સઘળાં ભુખે મરી જઇએ. એ સઘળું મુઓ ભુલી ગયો? અને આજે મને શિખામણ દેવા બેઠો છે! કળજુગ ને સતજુગ! બ્રહ્મા ને વિષ્ણુ! બોલતાં જ આવડેછે! એ કરતાં તું પથ્થર થયો હોત તો હજારો લોકોને ધોવાને કામ લાગત. તેં મનખા દેહ ધરીને શું સાર્થક કર્યું? પેહેલાં પોતાનાં કુટુંબનું પોષણ તો થતું નથી. ધિક્ પડી તારી દેહને! ધૂળ પડી તારા અવતાર ઉપર! અરે, બળ્યું તારૂં જીવતર કે બઇરીને લીધે તારૂં પેટ ભરેછે. તારા જેવા માણસ જીવતા અને મુએલા બન્ને સરખા. તું જીવીને શું ઉકાળેછે! આખો દહાડો નિશો કરીને ગધેડાની પેઠે પડી રેહેછે એવા વર કરતાં રંડાપો પણ હજાર ગણો સારો કે દેખવુંએ નહિ અને દાઝવુંએ નહિ. તું ખરેખરો મુએલા જેવો છે. તારા ગયા પછી આ ચુડો ફોડી નાખવો; અને આ ચોટલો બોડાવવો તેમાં દુઃખ શું છે? હું તો જીવતા ધણીએ રંડાપો ભોગવુંછું. જે કામ તારે કરવાનું તે હું કરૂંછું. જો તું ઉદ્યમ કરી કમાતો હોત તો આ દુષ્ટ કામ કદી કરવું પડત નહિ. એ કળયુગનો પણ મહાત્મ નથી અને કોઇનો પણ મહાત્મ નથી એ તો તારો મહાત્મ છે. હું જાણુંછું કે એ મહા પાપ કરવાથી આપણો કોઇ દહાડો છુટકો થવાનો નથી. એ સ્ત્રી હત્યા કરવાથી જમના માર

ખાવાછે, અને નર્કના કીડા થઈ અવતરવુંછે. પણ શું કરવું ? પેટને અર્થે કરવું પડેછે. શું આપણે જીવતાં સુધી દુ:ખમાં અને દરિદ્રતામાં દહાડા કાઢવા ? શું આપણે જીવતાં આપણાં છોકરાંને ભૂખે મરવા દેવાં ? અરે ગધેડા, એ બાળહત્યા શું નહિ? આપણાં પેટનાં છોકરાં ભૂખે મરે તે આપણે જોયાં કરીએ, અને સ્ત્રીહત્યાને ધૂળ હત્યા કર્યા કરીએ ? શું પૈસા મળશે તે મારે એકલીને ખાઈ જવા છે ? તે સઘળાંને કામ આવશે, અને પૈસાને સારૂ પાપ કોણ નથી કરતું ? રાજાથી તે રંક સુધી સઘળા પૈસાને વાસ્તે પ્રપંચ કરે છે; વ્યાપારીઓ જુઠું બોલે છે તથા ઘરાકોને છેતરે છે; સરકારી કારભારીઓ રૂશવત ખાય છે; કારીગર લોકો વખત ચોરે છે તથા વખતે ખરેખરી જણસની ચોરી કરે છે. બિચારા બ્રાહ્મણોને કાંઈ ચોરવાનું નથી, ત્યારે શું કરવું ? પૈસા તો જોઇએ; ત્યારે આ મહા પાપ કરવાની જરૂર પડે છે. મેં તો તારૂં મન જોવાને તને કહ્યું. હું જાણું છું કે તારામાં એવું કામ કરવાની શક્તિ નથી. પણ તું જુઠો ઢોંગ કરે છે તે જોઇને મને ઘણો ક્રોધ ચઢે છે. કેહેવત છે કે "અશક્તિમાન્ ભવેત સાધુ." તારામાં શક્તિ નથી, ત્યારે ધર્માત્માપણું જણાવે છે. અત્યાર સુધી પુરૂષનું કામ હુંજ કરતી આવી છું; તું તારી પાઘડીને એબ લગાડે છે. તારી પાઘડી ઉતારીને મને આપ, અને આ મારી કાંચળી તું પેહેર. જો એ કામ કરવાની તારી ખુશી ન હોય, તો મુગોમુગો બેસી રેહે, કોઇને કેહેતો ના." ભટ આ પોતાની સ્ત્રીનું ભાષણ સાંભળીને છક થઈ ગયો, અને શિવ શિવ કરી ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરી પોતાની જગાએ બેસી રહ્યો.

હવે ભટાણીએ રાતને વાસ્તે સઘળી તદબીર ગોઠવવા માંડી; પણ એ સઘળું કરવાની અગાઉ દેવળદેવીના શરીર ઉપર કેટલું ઘરેણું છે, તથા તે ક્યાં ક્યાં છે તે પેહેલાં જોઈ લેવાની જરૂર હતી. માટે ભટાણી ખુશ ચેહેરો રાખીને દેવળદેવીની પાસે જઇને બેઠી, અને બઇરાંની રીત પ્રમાણે વાત કરવા લાગી. કેટલાએક જુદા જુદા વિષય ઉપર વાત કરીને ઘરેણાં વિષે બોલવા માડયું, અને એમ કરતાં તેનું સઘળું જેવર તેણે જોઈ લીધું. તે વખતે રાત પડેલી હતી, અને જમવાની તૈયારી કરવી હતી, માટે ભટાણીએ તુરત રસોઈ કીધી; પણ તેનું મન રાંધવામાં નહતું. દાળ દાઝી, ભાત બળી ગયો, અને રોટલી કાચી રહી. ભટાણીને તે રાત્રે એક દુષ્ટ અને ભયંકર કર્મ કરવાનું હતું, તેથી તેનું મન આવું અસ્થિર થઈ ગયું હતું

એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નહતું. તેના અંતઃકરણમાં જુદા જુદા વિકારોનું તોફાન થઈ રહ્યું હતું. કોઈ વાર દયા જય પામે, એટલે દ્રવ્યનો લોભ જોર પકડીને દયાને દાબી નાખે. કોઈ વાર ધર્મની વૃત્તિ જોર પકડે ત્યારે પોતાની દુર્બળ અવસ્થા તથા પોતાનાં છોકરાંનું દુઃખ યાદ આવી તે વૃત્તિને કચડી નાખે. એ પ્રમાણે તેના મનમાં ઉથલપાથલ થઈ રહી હતી. પીરસવામાં પણ ભટાણીનું ચિત્ત ઠેકાણે નહતું. તેના દુષ્ટ વિચારથી તેને વેગળી કરવાને અંતઃકરણ તેને ધીમે ધીમે સમજાવતુ હતું, પણ તે એકલાની સામા બોલનારા શત્રુ ઘણા હતા. જમનારાઓએ તેને બેબાકળી થયલી જોઈ; તેનું કારણ શું હશે તે ન જાણ્યાથી તેઓ મુગા બેસી રહ્યા. તેઓ સમજ્યા કે એ સ્ત્રીજાત છે માટે પુરૂષને દેખી શરમાય છે; પણ તેના મનનું માપ તેઓથી થઈ સકયું નહિ. જ્યારે જ્યારે ભટાણીનું મન સ્થિર થતું, ત્યારે ત્યારે તે બોલતી કે આવા રાજકુંવર જેવા મોટા પરોણા અમારા ગરીબ ઘરમાં આવ્યા એ અમારૂં મોટું ભાગ્ય, તથા તેથી અમારૂં ઝુંપડું પાવન થયું; પણ તેઓની જોઇએ તેવી પરોણાગત કરવાને અમારી પાસે કાંઈ નથી તેથી અમને ઘણી લાજ લાગે છે, અને તેથી મારૂં મન આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું છે. **ભીમ**દેવ તથા દેવળદેવીએ તેને મીઠાં મીઠાં વચન કહી ધીરજ આપી. આવે વખતે ને આવી જગાએ તેઓએ તેમને રાખ્યાં એજ તેઓનો મોટો ઉપકાર થયો છે, અને એ ગુણનો બદલો કોઈ વાર પણ વાળવામાં આવશે એ રીતે તેને ઘણોએક દિલાસો દીધો. પણ જેને પેટમાં દુખે તેને માથે ઓસડ ચોપડવાથી શો ગુણ થાય? એ પ્રમાણે તેઓ બન્નેનાં વચન ભટાણીએ સાંભળી લીધાં. પણ તેને નાનપણથી કોઇએ ઉપદેશ કીધો હતો કે રાજાના બોલવા ઉપર ભરોસો કદી રાખવો નહિ; તેઓ તો "ગરજ સરી એટલે વૈદ વેરી" એવી જાતના લોકો હોય છે; માટે ભટાણીને તેઓના બોલવા ઉપર કાંઈ વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. વળી તેનો વિચાર એવો હતો કે નિશ્ચિત વસ્તુ છોડીને જે અનિશ્ચિત વસ્તુ મળવા ઉપર ભરોસો રાખે છે તેને કેવળ મુર્ખ જાણવો. તેનાં મનમાં તેનાં ધારેલાં કામમાં કાંઈ મુસ્કેલી લાગતી નહતી, અને નાસી જઈ બચવા વિષે પણ પૂરી ખાતરી હતી. અરે રે! માણસની કેવી મુર્ખાઈ છે! દુનિયામાં ઘણા ખરા ગુન્હા આ જુઠા વિચારને લીધે જ થાય છે તે પ્રમાણે ભટાણીના મનમાં આવતુ હતુ એમાં કાંઈ નવાઇ જેવું નહતું.

જમી રહ્યા પછી સૌ સુવાને ગયા, અને તેઓને બીજે દહાડે સવારે જલદી કુચ કરવાની હતી તેથી તેઓ સઘળા વેહેલા સુઇ ગયા, અને તુરત ઊંઘવાને માટે પછાડા મારવા મંડી ગયા. ભીમદેવનાં માણસો એકદમ નિદ્રાવશ થઇ ગયાં, ભટ પોતે પણ લાંબા થઇને સુતા, અને નિશામાં ચકચૂર થયલા તેથી પોતાની વહુની સાથે થયલી સઘળી વાત તેના મગજમાંથી ભુસાઇ ગઇ, અને લેહેરમાં ઊંઘી ગયા. છોકરાં સઘળાં સુઇ ગયાં. માત્ર ઘરમાં ત્રણ જણ જાગતાં હતાં. એક તો ભટાણી પોતાના ઓરડામાં એક તલવાર તૈયાર રાખીને બિછાના ઉપર પછાડા મારતી હતી, અને ઘણી જ આતુરતાથી મધ્યરાત્રીના સમયની રાહ જોતી હતી. એક મિનિટ તેને કાળ જેવી લાંબી લાગતી હતી અને તેના મનની અવસ્થા એવી હતી કે તેનું યોગ્ય વર્ણન પણ થઇ સકે નહિ. બીજો, ભીમદેવ દુસ્મનના હાથમાંથી બચ્યો, તથા પોતાની રાજધાનીમાં બીજે દહાડે સાંજરે પોંહોંચવું છે. એ વિચારથી તથા પોતાનું ધારેલું કામ સિધ્ધ થયું અને દેવળદેવીને પોતાના ભાઇ શંકળદેવને વાસ્તે લઇ જઇશ એ વાતથી તેને ઘણો આનંદ થતો હતો. તે છતાં પણ એક દહાડો હજી કાઢવો છે, તથા તેટલા વખતમાં કદાપિ શી શી વિપત્તિ આવી પડે તેની તેને ખબર નહતી તેથી તેને ઊંઘ આવતાં મુસ્કેલી પડતી હતી. તોપણ તે થોડીવારમાં ભર ઊંઘમાં પડ્યો. ત્રીજી દેવળદેવીની સ્થિતિ સુખદાયક તથા દુ:ખદાયક એ બન્ને હતી. અગર જો સાચા તથા પવિત્ર પ્યારનો રસ્તો નિર્વિઘ્ન હોતો નથી, અગર જો તે રસ્તો ઘણો વિકટ તથા ખડબચડો હોય છે, અગર જો ધારેલી ઊમેદ પાર પાડતાં ઘણો વિલંબ લાગે છે, તથા વચમાં ઘણી ઘણી અડચણો નડે છે, તોપણ અંતે સાચા સ્નેહનો જય થાય છે; અંતે વાહાલાનો સંયોગ થાય છે; અને અંતે આગલાં સઘળાં દુ:ખના બદલામાં ઘણું સુખ મળે છે એ વાત ઉપર વિચાર કીધાથી દેવળદેવીના મનને ઘણો દિલાસો મળતો હતો, તથા તેનો જીવ ઘણો ઊલ્લાસમાં હતો. પણ તે બિચારી હજી બાળક હતી. તેને હજી કાંઇ અનુભવ નહતો. તેણે માત્ર તડકો જ જોયો હતો, છાંયડાનો તો તેને અનુભવ જ નહતો. દુનિયામાં કેટલી હરકતો નડે છે તે તે જાણતી નહતી; માટે જેની છબી તેના અંત:કરણમાં રમી રહી હતી, જેનું તે નિરંતર મનન કર્યાં કરતી હતી, જેની સાથે તેણે પેહેલો જ પ્યાર બાંધ્યો હતો, તથા જેને તેણે પોતાનું તન, મન, અને ધન અર્પણ કીધેલું

હતું, તેનો કાલે મેળાપ થશે એ આતુરતાથી જ તેના જીવને અત્યારે જરા પણ ચેહેન પડતું નહતું. તે બિચારી દેવળદેવીને કાલે શું થવાનું છે તેની ખબર નહતી. તે આસપાસની હકીકત પ્રમાણે પોતાના મનની સ્થિતિ રાખતી. ભીમદેવ તથા તેનાં માણસો બાહારથી ચિંતા વિનાનાં દેખાતાં હતાં તેને લીધે તેના મનમાં ધીરજ રેહેતી હતી, તથા તેઓની ખુશીની સાથે તેને ખુશી થતી હતી, પોતાના પરમ પ્રીયનું દર્શન, તેની સાથે પેહેલી મુલાકાત, પરસ્પરનો હેતનો ઊભરો, પ્રેમસહિત વાતચીત, તથા આગળ કેવાં સુખ ભોગવવાં છે, તે સઘળું તેની આંખ આગળ રમી રહ્યું હતું. કલ્પનાશક્તિ જોરાવર હોવાને લીધે તેને અતિ સુખ પ્રાપ્ત થતું; પણ અફસોસ! ભવિષ્ય ઉપર એક ભયંકર કાળો પડદો પડેલો હતો અને પરમ દયાળુ પરમેશ્વરની કૃપાથી તે પડદાની આરપાર તેનાથી જોઈ સકાતું નહતું, તેથી તેની પેલીગમ સઘળું સુખરૂપ છે એ કલ્પનાથી તે બિચારી પોતાનો કાળનિર્વાહ કરતી, અને આ પ્રમાણે કલ્પેલું સુખ ભોગવવામાં જ તે નિદ્રાને વશ થઈ.

રાતના બે વાગ્યા. રાતનો ભરપૂર અમલ બેઠેલો હતો. ચંદ્રમા અસ્ત પામ્યો હતો, અને સઘળે ઠેકાણે અંધકાર વ્યાપી ગયો હતો. આખી સૃષ્ટિમાં ચુપાચુપ હતું. માત્ર વખતે વખતે ઘુડ અથવા ચિબડીનો કઠોર શબ્દ કાને પડતો હતો. આ વખત ચોરોને ઘણો અનુકૂળ પડે એવો હતો. એ વખત ભૂત પિશાચ વગેરે મલીન પ્રાણીઓને બાહાર ફરવા નિકળવાનો ગણાતો હતો. આ વખતે સદ્ગુણ આરામ પામતો હતો, અને દુર્ગુણજ માત્ર જાગી ઘડી ગણતો હતો. એવે વખતે ભટાણી જાગૃત થઈને ઉઠી, અને ખુણામાં જે તલવાર સંતાડેલી હતી તે પકડી. તે ધીમે ધીમે જે ઠેકાણે દેવળદેવી સુતી હતી ત્યાં ગઈ, અને પોતાના ધારેલા કામને પાર પાડવાની તૈયારી તેણે કીધી. ઓરડામાં સઘળાં ભર ઊંઘમાં હતાં, તેઓની ઘોરથી ઘણો મોટો તથા ભયંકર શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. દીવો ઝાંખો ઝાંખો બળતો હતો તોપણ જેટલાં પ્રકાશનાં કિરણ તેમાંથી નિકળતાં હતાં તેઓમાંથી ઘણાં ખરાં દેવળદેવીના રૂપવંતા વદન ઉપર પડતાં હતાં. આ અંધકાર અને અજવાળાની મર્યાદા ઉપર દેવળદેવી સુતી હતી, અને તેની પાસે ભટાણી હાથમાં નાગી તલવાર લઈને ઉભી હતી. આ કેવો દેખાવ! આ વખતે કોઈ ચતુર ચિતારો હોય તો તેને પોતાના

ચિત્રને માટે એક વિચિત્ર પણ ભયાનક વિષય મળી આવે. એક તરફ એક ભરજુવાનીમાં ફુટતી, રૂપાળી, નિર્દોષ સ્ત્રી ભરનિદ્રામાં ગરક થયલી હતી; અને બીજી તરફ એક મધ્યમ અવસ્થાની, ક્રૂર, ચંડાળ સ્ત્રી મહા પાપ કરવાને તત્પર થઇ હાથમાં પ્રાણઘાતક શસ્ત્ર લઇ ઊભી હતી. એક તરફ ઈંદ્રની રંભા, અને બીજી તરફ એક શંખણી. એક તરફ કમળ લોચની પોતાનાં નેત્ર કમળની પાંદડી બીડીને વિશ્રાંતી લેતી હતી; અને બીજી તરફ લોહીવર્ણું, ફાટેલા ખુની ડોળાવાળી રાક્ષસી દુષ્ટ વાઘની પેઠે પોતાના શિકાર તરફ તાકતી હતી. એક તરફ સદ્‌ગુણી, શાંત મનની અબળા નિદ્રા દેવીની બાથમાં ભરાયલી હતી; અને બીજી તરફ સ્ત્રીના નામને એબ લગાડનાર બાયડી અતિ દુષ્ટ કર્મ કરવાને તત્પર થયલી હતી; તેના મનમાં જેમ વાવાઝરડાંથી સાગરનું પાણી ઉછળે છે તેમ ઉથલ પાથલ થઇ રહી હતી. આ ભયંકર વખતે તલવાર ઉગામી તો ખરી, પણ નીચે પડતાં વચમાં અટકી ગઇ. ખરે કોઇ; સત્યની, કોઇ સદ્‌ગુણની, કોઈ નિર્દોષપણાની રક્ષણ કરનાર દેવીએ તે શસ્ત્ર પકડી રાખ્યું; ભટાણીનો હાથ નિર્બળ થઈ ગયો; તલવાર હાથમાંથી પડી ગઇ; તેની કાયા શીથિલ થઈ થરથર કાંપવા લાગી; તેને સર્વાંગે પરસેવો છુટયો; અને કપાળ ઉપર પાણીનાં ટીપાં બંધાયાં; તેનાં મ્હોં ઉપરથી લોહી ઉડી ગયું; અને જેવો શરીરના બાહરના ભાગમાં મોટો ફેરફાર થયો તેવો માંહે પણ થયો. પ્રીય વાંચનાર ! આ ઠેકાણે સવાલ ઉઠશે કે આ શાથી થયું ? અંત:કરણના પશ્ચાત્તાપથીજ. ભટાણીએ જો જતાંજ વાર ઘા માર્યો હોત, તો તે દુષ્ટ કામ થઇ ગયું હોત; પણ તેણે આવીને દેવળદેવીનું મ્હોં કેટલીએક વાર જોયાં કીધું, તેથી ઊંચી વૃત્તિઓને જોર પકડવાનો વખત મળ્યો; અંત:કરણે પાછો પોકાર કીધો. દેવળદેવીના સુંદર તથા નિર્દોષ મુખમાંથી જે શીતળ કિરણો નિકળ્યાં તેથી ભટાણીના મનની મોટી આગ હોલવાઈ ગઈ, અને એ વખત દયા તથા બીજા કોમળ વિકારો મદદે આવ્યા તેથી ભટાણી બદલાઈ ગયાં. લાગલો જ પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન થયો. આ સુંદર કોમળ કાયા ઉપર કઠણ લોઢાનો ઘા કોણ કરી સકે ? આ રૂપાળા ફુલની કળી કોનાથી તોડાય ? આ શોભાયમાન વૃક્ષ ઉપર કુહાડો કેમ મરાય ? તેથી ભટાણી તલવાર પાછી લઈ પોતાની તળઇ ઉપર સુઈ ગયાં એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. સદ્‌ગુણનું આટલું જોર છે; પશ્ચાત્તાપની આટલી અસરછે; પણ સઘળું થવાને

માટે વખત અવશ્યનો છે. કોઈપણ દુષ્ટ કર્મ કરવા અગાઉ જો થોડો ઘણો પણ વખત મળે તો તે કર્મ થતું બંધ પડવાનો ઘણો સંભવ રેહે છે.

પ્રભાતનું પહોર થવાની લગભગ વેળા થઇ. સૃષ્ટિનું રૂપ બદલાવા માંડ્યું. પક્ષીઓ તથા એવાં બીજાં પ્રાણીઓ જાગ્રત થઇ પોતપોતાને કામે નિકળ્યાં. ગામનાં કુતરાંઓ ભસવા લાગ્યાં. સ્વારોના ઘોડાઓએ ખંખારવા માંડ્યું અને ભીમદેવનાં સઘળાં માણસો તૈયાર થઈ કુચ કરવાને નિકળ્યાં. ભીમદેવ પણ પોતાના ઘોડા ઉપર સ્વાર થયો. દેવળદેવી ઘરમાંથી બહાર નિકળી, અને તેને વાસ્તે જે ઘોડો તૈયાર કીધો હતો તે ઉપર તેણે બેસવા માડ્યું. તે વખતે ભટજી હાથ જોડીને ભીમદેવની આગળ ઉભા રહ્યા; આશીર્વાદના મંત્ર ભણ્યા; અને દક્ષણાને માટે આતુરતા દેખાડી. ભટાણી નીચું માથું રાખીને દેવળદેવીની સામી ઉભી રહી. રાતની વાત યાદ આવવાથી ભટાણીથી દેવળદેવીની સામું જોઈ સકાયું નહિ.તેને એટલી તો શરમ લાગી કે જો તે વખતે ધરતી માર્ગ આપે તો તે માંહે પેસી જાય. દેવળદેવી તો તે સવારે ઘણી હસમુખી દેખાઈ, અને ઘણા ઉમંગથી ભટાણીને પાસે બોલાવી તેણે જે ચાકરી કીધી તથા આવે વખતે જે પરોણાગત કીધી તેને માટે તેનો ઉપકાર માન્યો, અને રાત્રે જેટલું જેવર તેના અંગ ઉપર હતું તે સઘળું એક દાબડામાં ભરી તેને આપી દીધું, અને તેની સાથે એવું વચન આપ્યું કે દેવગઢ પોહોંચ્યા અને ત્યાં ઠરીઠામ થયા પછી તેને પણ ત્યાં બોલાવી લઇશ, અને પોતાની પાસે હમેશાં રાખીશ. ભટને પણ સો સોનાની મોહોરની દક્ષણા મળી, અને વળી રાજધાનીમાં ગયા પછી દરબારમાં બોલાવી તેને જન્મ સુધી ન્યાહાલ કરી નાખવાની કબુલત આપી. આવી રીતે તે દુર્ભાગ્ય દરિદ્રી કુટુંબના સુખના સૂર્યનો ઉદય થયો, તેથી ધણી ધણિયાણીને જે અતિ આનંદ થયો તેની વાંચનારાઓએ કલ્પના કરી લેવી. જો ભટજી નિશાના અમલથી સદા આનંદી ન હોત તો આ સુખની અકસ્માત્ રેલ આવવાથી તેનું મગજ ખસડાઈ જાત, અને છેક ગાંડો થઈ જાત. તેમજ જો ભટાણીનું મન મજબૂત નહોત તો તેજ વખત તે હર્ષ સનેપાતથી પડીને મરણ પામત. તેઓનાં મનમાં ઉપકાર ઉભરાઇ જવા લાગ્યો, અને આ ગુણનો કાંઇ બદલો વાળવાને તથા પશ્ચાત્તાપના કીડાને કાંઈ નરમ પાડવાને ભટાણીએ દેવળદેવીની સાથે જવાનો નિશ્ચય કીધો, અને તે બીજી દાસીઓના ટોળામાં પોતાનાં છોકરાંને સાથે

લઈ શામેલ થઈ, ભટજી પણ આવ્યા. એ પ્રમાણે સ્વારી ગામ બાહાર નિકળી. ગામના લોકો તેઓને વળાવવા આવ્યા, તથા પોતાના રાજકુંવરને વાસ્તે તથા જે તેઓની હવે પછી રાણી થનાર હતી તેના ઉપર તેઓએ ઘણો પ્યાર દેખાડ્યો; તેઓના ઉપર ફુલોની વૃષ્ટિ કીધી; અને ઘરડાથી તે બાળક સુધી સઘળાં માણસોએ પોતાના અંતઃકરણથી તેઓને આશીર્વાદ દઈને પરમ કૃપાળુ ઇશ્વર પાસે એટલું માગી લીધું કે તેઓને રસ્તે દુષ્ટ મ્લેચ્છનો અથવા બીજા કોઇનો ઉપદ્રવ થાય નહિ, અને તેઓ સુખરૂપ તથા સહી-સલામત રાજનગરીમાં જઇ પહોંચે. તેઓમાંથી આસરે સો જુવાનો હથિયારબંધ **ભી**મદેવની સાથે ચાલ્યા અને બાકીના પોતપોતાને ઘેર ગયા.

જ્યારે **ભી**મદેવની સ્વારી દેવનગરી તરફ જતી હતી તે વખતે **અ**લફખાં શું કરતો હતો તે ઉપર જરા આપણે નજર કરીએ. જે મેદાનમાં આવી **અ**લફખાં અટક્યો ત્યાંજ તેણે તેના લશ્કરને માટે છાવણી કીધી. થોડીવારમાં તે ઠેકાણે એક ગામ બની રહ્યું. નાના પ્રકારના તંબુઓથી તે જગા શોભી રહી હતી. વચ્ચે એક મોટો બજાર મંડાયલો હતો. લશ્કરને માટે જે જે અવશ્યનું હતું તે સઘળું ત્યાં આવી પોહોંચ્યું હતું, અને અગર જો દુકાનદાર તથા બીજા કેટલાએક લોકોને ફાયદો હતો, અને તેથી તેઓ ઘણા આનંદમાં દેખાતા હતા તોપણ મુખ્ય સરદાર, નાના અમલદારો, તથા ઊંચા વર્ગના સિપાઇઓમાં ભારે દિલગીરી પથરાયલી હતી. **અ**લફખાંના દુઃખનો તો કાંઇ પારજ ન હતો. તેનાં કારણો એવાં તો ખુલ્લાં છે કે તેઓને કેહેવાની કાંઇ જરૂર નથી. હવે તો તે બિલકુલ નિરાશ થઇને બેઠો. હવે કાંઇજ ઇલાજ રહ્યો નહિ, અને હવે પછી શું થશે તેની તેને કાંઈ ખબર નહતી. હવે આગળ જવામાં કાંઇ ફાયદો નહતો. દેવગઢ એક મંજલ દૂર રહ્યું હતું; પણ તે શેહેર ઉપર તેની પાસે જેટલાં માણસો હતાં તેટલાં લઇને જવામાં કાંઈ નફો નહતો એટલુંજ નહિ, પણ ઘણું નુકસાન હતું, કેમકે એટલાં મુઠ્ઠીભર માણસોને દેવગઢનો રાજા સેહેજ કાપી નાખશે એમ તે સમજતો હતો. પાછું જવું એ વિના બીજો રસ્તો નહતો, પણ એ કેવો દુઃખદાયક વિચાર !

તેના સિપાઇઓ પણ તેવી જ દિલગીરીમાં ગિરફતાર થયા હતા. તેઓની સઘળી મેહેનત છુટી પડી, અને આટલું દુઃખ તથા સંકટ વેઠયા પછી અપજશનો ગાંસડો બાંધ્યો. કાફર હિંદુઓ તેઓ ઉપર હાથ મારી

ગયા એથી તેઓ ઘણા ગુસ્સે થયા. જો પોતાના દીનવાળાઓ સાથે લડતાં હાર્યા હોત તો આટલી ફજેતી નહતી. તેઓ વારેવારે મુછ ઉપર તાલ દેતા હતા, અને તેઓની ચાલ ઉપરથી "મિયાં પડે પણ ટંગડી ખડી" એ કેહેવત ખરી પડતી હતી. જ્યારે રાત પડી ત્યારે તેઓનાં જુદાં જુદાં ટોળાં બંધાયાં, અને મોટાં મોટાં તાપણાં સળગાવી જુદે જુદે ઠેકાણે તેઓ કુંડાળાં વળીને બેઠા. તેઓમાંથી એક કુંડાળામાં બે સિપાઈઓ નીચે પ્રમાણે વાત કરતા હતા :–

સોભાનખાં–મિયાં ઇબ્રાહિમખાં, અલ્લા તમને સલામત રાખે, પણ અલફખાંનું પાણી હવે ગયું. પાદશાહની હજુરમાં તેણે વક્કર ખોયો. એ રંડી ખરેખર હાથમાંથી છટકી ગઈ. પણ અલ્લાના કસમ, એમાં અલફખાંનો કાંઈ વાંક નથી. તેનાથી જેટલી મેહેનત થઈ તેટલી તેણે કીધી. સઘળી વાત ખુદાના હાથમાં છે. તેની એ પ્રમાણે જ ખુશી હશે.

ઇબ્રાહિમખાં–વાત તો સાચી કહી. રંડી હાથમાંથી છટકી તો ગઈ, અને તેમાં અલફખાંનો ઘણો કસુર નથી. પણ તેણે થોડી આપણી પણ મસલત લીધી હોત તો સારૂં. તે પોતાની જ અક્કલ પ્રમાણે ચાલ્યો તેમાં આવાં ફળ નિપજ્યાં. હવે તે પાદશાહને શી રીતે મ્હોં બતાવશે? પણ એ સઘળું કારસ્તાન પેલા ખોજાનું છે. વધારે કેહેવાની શી જરૂર છે? થોડામાં સમજી લેવું. તેણે પોતાને આબરૂ મળવા માટે આ જંગલમાં એક ભુખડી રાજા ઉપર ચઢાઈ કીધી. અને આ જંગલમાં અને પાહાડોમાં મુસલમાન લોકોને ફસાવ્યા. ખુદાને માલમ કે એનું પરિણામ શું થશે. પણ હાલ તો બિચારો અલફખાં ગરદન મરાયો. ખુદા ખેર કરે. શું થશે?

સોભા.–જ્યારે તમે આગળ વાત ચલાવી ત્યારે તો મારે કેહેવું જોઇએ કે એ ખોજાને તો એ રાંડ સાથે કાંઈજ નિસબત નથી. એને તો દેવગઢના રાજાને પાધરો દોર કરવો છે. પણ પાદશાહના જનાનખાનામાં એક રજપૂતાણી રાંડ છે તેને પાદશાહ વશ થઈ ગયો છે. તે ખરેખરી પરી જાત છે. જેવી બેહેસ્તની હુરી. પાદશાહ તેનામાં ગુલતાન થઈ ગયો છે એમાં કાંઇ નવાઈ જેવું પણ નથી. ઓરતની વાત જ એવી છે. તે રંડીના કેહેવા ઉપરથી અલફખાંને અહીં સુધી આવવું પડ્યું. નાસી ગયલી ઓરત તેની દીકરી થાયછે તેને દિલ્હીમાં પોતાની પાસે બોલાવવીછે. પાદશાહની વાત જ ન પુછવી. અલ્લા જાણે, એ જુવાન છોકરીને પાદશાહ શું કરશે? માને

પરણીને હવે છોકરી સાથે શાદી કરશે? અગર નહિ તો શાહજાદા સાથે પરણાવશે? કાફર લોકોમાં પણ ઘણી ખુબસુરત ઓરતો છે. તે ખુદાએ આપણેજ માટે પેદા કીધેલી છે. પણ જ્યારે પાદશાહ તે સઘળીને પોતાની પાસે ખેંચી લેશે ત્યારે આપણા જેવા સિપાઈ બચ્ચાને ઓરતો ક્યાંથી મળશે? પાદશાહનો પણ જુલમ છે.

મલેક જાફર–(વચ્ચે બોલી ઉઠયો) કેમ છે મિયાં સાહેબો? કાંઈ અક્કલ ગીરો મુકી છે? હજરતો, કાંઈ જીંદગીથી કાયર થયા છો? નકામા મોત શા માટે માગી લોછો? જો આ તમારી વાત પાદશાહના જાણ્યામાં આવશે તો તમારા કડકે કડકા કરી નાખશે. તમે હજી અલાઉદીન ખિલજીને ઓળખતા નથી. તે સઘળે ખાનગી જાસુસો રાખેછે અને ગમે તેવી છાની વાત થાય તોપણ તેને કાને પડ્યા વિના રેહેતી નથી. માટે હમેશાં સમાલીને વાત કરવી જોઇએ. એમાં નફો નથી, ઉલટી હાની છે; માટે એ વાત બદલી નાખવી જોઇએ; બીજી ઘણીએ વાત છે.

સોભા–ઇમ્રા અસ્તગફિરૂલ્લાહ! વાત સાચી છે. બીજી વાત કરવી જોઇએ. વારૂ, આટલામાં કાંઈ જોવા લાયક જગા છે? હવે ઇહિાં નવરા પડી રહ્યા છીએ ત્યારે કાંઈ ગમત કરવી જોઇએ.

મ. જા.–સુબહાનઅલ્લાહ! જગા તો એવી બતાવું કે તમે જોઇને ખુશ થઈ જાઓ. ઇહાંથી થોડેએક દૂર કાફર લોકોનાં દેવળ છે. એવાં સઘળી જહાંનમાં નહિ હશે. અલબત મકા, મદીનામાં જે આપણી મસજીદો છે તેની વાત તો કેહેવી જ નહિ. વેરૂલ કરીને પાસે એક ગામ છે તેમાં ગુફાઓ છે તેની શી તારીફ કરૂં! તે ઉપરની નકશી તથા કોતરેલું કામ તો જોયાંજ કરીએ. હિંદુ લોકોમાં પણ મોટા કારીગરો થઈ ગયલા છે. એ લોકો ઘણી વાતમાં હોશિયાર છે. એક તેઓનો દીન શેતાનનો બનાવેલો છે, અલહમદુલિલ્લાહ! ખુદા તેઓને વધારે રોશની આપે.

સોભા.–મિયાં સાહેબ, એ કોતરોનું થોડું બ્યાન કરો.

મ. જા.–તેઓનું બ્યાન થઇ સકે એવું નથી; જોયાથી જ તેની ખુબી જણાય. પણ જ્યારે તમારા સઘળાની ખાહિશ છે ત્યારે તેનો ટુંકો એહવાલ મારી મગદુર પ્રમાણે હું આપુંછું. વેરૂલ ગામથી આશરે અર્ધા કોશ ઉપર એક અર્ધ ચંદ્રાકાર પાહાડ છે તેના આગલા ભાગમાં એ ગુફાઓ છે. તેઓ બ્રાહ્મણ, જૈન, તથા બૌદ્ધ લોકોની છે. જમીનની અંદરનાં દેવળો એટલાં બધાં છે

તથા તેઓ એવાં શોભાયમાન છે, તેઓમાંનાં કેટલાંએક એટલાં તો મોટાં તથા ઊંચાં છે, બીજાં કેટલાંએકમાં એવી તો ભાતભાતની નકશી છે, અજાયબ સરખાં પાતરાં, તથા વેલ એવી તો કોતરેલી છે, થાંભલા ઉપર એવી તો બારીક તથા ખુબસુરત નકશી છે, તેઓના ઉપર દેવીની મૂર્તિ એવી તો રમણિક ખોદી કાઢી છે, તથા પુતળાં એવાં તો મોટાં કદનાં છે કે આપણે એ સઘળું જોઇને ખરેખરા તાજુબ થયા વિના રહીએ નહિ. કેટલીએક ગુફાઓને બ્રાહ્મણ લોકો ધિક્કારીને ઢેડવાડો કહેછે. તેઓ ચોમાસાના દહાડામાં ઘણી જ રળિયામણી દેખાયછે. જે કોતર છે તે ઘણું જ મોટું તથા ખુબસુરત છે, અને તેના આગલા ભાગ આગળથી ચોમાસામાં એક નાની નદી વેહેછે. એ નદી જ્યાં નીચેના મેદાનમાં પડેછે ત્યાં એક સુંદર પાણીનો ધોધવો થાયછે, અને તેથી દેહેરાં આગળ એક કાચના જેવો નિર્મળ પારદર્શક પડદો થઈ રેહેછે. ગુફાના મ્હોં આગળથી તે છેક છેડા સુધી જમીન ઉપર બે પથ્થરની પાટલી સામસામી સીધીને સીધી જડેલી છે તે ઉપર વિદ્યાર્થીઓ, લહિયા, તથા દુકાનદારો બેસેછે, અને વચ્ચે થઇને છેક છેડાની મૂર્તિ આગળ જવાયછે. ઘણું લંબાણ થઇ જાય માટે વધારે બોલતો નથી; પણ એટલાથી જ તે ગુફાઓ કેવી જોવા લાયક છે તેનો તમારે ખ્યાલ કરી લેવો. પણ તે ગમે તેવી સારી હોય તોપણ જોવા શી રીતે જવાય! અલફખાંની રજા લેવી જોઇએ. હમણા રજા માગવા કોનાથી જવાય? અને આવી વખતે આપણે સૅર કરવાનો વિચાર કરીએ એ સાંભળીને તે ઘણો ગુસ્સે થશે, અને રજા આપશે નહિ એટલું જ નહિ, પણ તે આપણને ઘણો સખ્ત ઠપકો દઈ કાઢી મુકશે. માટે શો વિચાર છે?

સોભાનખાં, ઇબ્રાહિમખાં, તથા બીજા ઘણાએક સિપાઇઓ બોલી ઉઠયા કે આપણે પણ મુસલમાન બચ્ચા છીએ. આપણે લશ્કરમાં આપણા પાદશાહની ખાતર લડવા આવ્યા માટે તેને કાંઇ આપણે વેચાયા નથી. રજા માગવાની કાંઇ જરૂર નથી. જો આપણે ઘણાજણ સાથે જઇશું તો અલફખાં કે તેનો બાપ શું કરનાર છે? આપણે સઘળાને કાંઈ ફાંસી દેવાનો નથી, અને કાઢી મુકશે તો શી ફિકર છે? હવે કામ સઘળું થઇ ચુક્યું છે. આપણે ઇહાં આટલા દહાડા મોટું દુઃખ ભોગવ્યું, તથા ઘણી મુસીબતો વેઠી ત્યારે હવે એક દહાડો સૅર કરવાનો નહિ મળે? હવે જે થવાનું તે થઇ રહ્યું. અલ્લાનું નામ લઇને મોજ કરીએ. ઇહાં ફરીફરીને ક્યાં આવવાના છીએ?

જીવ્યા કરતાં જોયું ભલું, માટે બસેં ત્રણસેં માણસો એકઠાં થઈ જઇએ; પછી જે થનાર હોય તે થાઓ. રજા લેવાની કાંઈ જરૂર નથી. માટે અત્યારે કોણ કોણ આવવાને રાજી છે તેઓને ચુપકીથી એકઠા કરવા, અને રાત્રે સઘળી તૈયારી કરી રાખી સવાર ન પડે એટલામાં બીજા કોઈ ન જાણે તેમ કુચ કરી ચાલ્યા જવું. એ સિવાય બીજો કાંઇ રસ્તો નથી.

વેરૂલની ગુફા જોવા જવાને તેજ રાત્રે આસરે ત્રણસેં માણસ તૈયાર થયા, અને પાછલી રાત્રે ઉઠીને તથા સાથે હથિયાર રાખીને તેઓ સઘળા ચાલતા થયા. એ કામ તેઓએ એવું છાનામાના કીધું કે છાવણીમાંથી કોઇને કાંઈ ખબર પડી નહિ, અને જે થોડાએકે જાણ્યું તેઓ કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. આ સૅર કરવા નિકળેલી ટુકડી ઘણીએક રમણિક જગાઓમાં થઇને ચાલી. જમીન ઘણી જ ઊંચી નીચી હતી. નાના પાહાડો વનસ્પતિથી છવાઈ ગયલા હતા, અને ઘણા શોભાયમાન દીસતા હતા. નીચી ખીણોમાંથી કાચ જેવી નિતરી નાની નદીઓ વેહેતી હતી તે ઉપર જ્યારે સૂર્ય પ્રકાશ્યો ત્યારે તો શોભાની કાંઈ મણા રહી જ નહિ. કેવી રળિયામણી સવાર તે હતી! તેમાં આવા જખ્ખડ સિપાઇઓ જેઓનો સઘળો અવતાર માણસોને ચીભડાંની પેઠે કાપી નાખવામાં ગયલો, તથા જેઓ દારૂ ગોળાની પડોસમાં જ રહેલા, અને સૃષ્ટિની લીલા જોયલી જ નહિ, તેઓમાંથી, જો કોઇને ઇશ્વરનાં સુંદર કામ તપાસવાનો શોખ હોય તો તેને તે સવારે અતિ આનંદ થયાવિના રેહે જ નહિ. સૂર્યોદય થતાં જ પેહેલાં તો પહાડોની ટોચ ઉપર સઘળે તડકો પડયો; હજી બીજી નીચી જગાઓ ઉપર અંધારૂં હતું, પણ ધીમે ધીમે નદીઓનાં પાણી પણ ચળકવા લાગ્યાં. ઝાડોનો લીલો રંગ ભભકાદાર જણાવા માંડયો. ઝાડીઓમાંનાં પક્ષીઓએ નાના પ્રકારના મધુર સ્વર કાઢીને આખી જગા ગજાવી મુકી. વચ્ચે વચ્ચે રાની પશુઓનો કઠોર શબ્દ સંભળાતો હતો. એવી જગામાંથી જોતા જોતા તે લોકો આગળ ચાલ્યા.

હવે **ભીમદેવ**, દેવળદેવી, સ્વારો, સિપાઇઓ, દાસ, દાસીઓ, ભટ, ભટાણી, વગેરેનું શું થાય છે તે ઉપર નજર કરીએ. ગામની બાહાર નિકળ્યા પછી કેટલેએક દૂર સુધી રસ્તામાં કાંઈ પણ બનાવ બન્યો નહિ. આશાથી ભરપૂર, ભય રહિત તથા ખુશ દિલથી તેઓ ચાલ્યાં જતાં હતાં. દેવળદેવી એક સુંદર તથા જલદ ઘોડા ઉપર બેસીને ઊંડા વિચારમાં

ઘોડાની મરજી પ્રમાણે આગળ જતી હતી. તે દહાડો તેની જીંદગીમાં સૌથી મોટો હતો; તે દહાડે તેની સઘળી ઇચ્છા સફળ થવાની તે આશા રાખતી હતી; તે દહાડે તેના પ્રીતમનું મ્હોં તેને જોવું હતું; તે દહાડાથી તેના સંસારનો આરંભ થવાનો હતો; અને તે દહાડો તેના કલ્પેલા સુખી વખતનો પેહેલો જ હતો. માટે તે દહાડે તેને અતિ સુખની સાથે ઘણી જ ચિંતા મનમાં રેહે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

દહાડો ધીમે ધીમે ચઢવા લાગ્યો; અને ખરા બપોર થયા એટલે કેટલેક દૂરથી કોઈ રડતું હોય એવો અવાજ સઘળાઓએ સાંભળ્યો. બપોરની વખતે આવો ભયંકર શબ્દ કાને પડયો તેથી સઘળાઓ ચમકયા, દેવળદેવીએ જાણ્યું કે કોઈ માણસ મોટી વિપત્તિમાં આવી પડેલું છે, અને તેને મદદ કરવાની ઘણી જરૂર છે; માટે સ્વારી અટકાવી અવાજ જ્યાંથી આવે છે ત્યાં જવું એવી તેની મરજી થઈ; અને તેણે પોતાની સાથેનાં માણસોને અટકાવ્યાં. ભીમદેવને ત્યાં જરાપણ થોભવાની ખુશી નહતી. રસ્તામાં આગળ શું થશે તેની કાંઈ ખબર નહતી; માટે જેમ બને તેમ જલદીથી કુચ કરી શેહેરમાં પોંહોંચી જવું એવો તેનો વિચાર હતો. પણ જ્યારે દેવળદેવી અટકી ત્યારે તેને પણ અટકવાની જરૂર પડી, અને તેઓ સઘળા તે બાજુ તરફ વળ્યા. અવાજ વધારે વધારે સાફ સંભળાવા લાગ્યો, અને કેટલેક દૂર ગયા પછી તેઓએ એક ઝાડની નીચે એક બઇરીને બેઠેલી જોઈ, તે બુમ પાડીને રડતી હતી. આ બઇરી દુ:ખ તથા દરિદ્રતાનું ખરેખરૂં સ્વરૂપ હતું, તેના શરીર ઉપર જે ફાટાં ચિથરાં ઢાંકેલાં હતાં તેમાંથી તેનું આખું શરીર જણાતુ હતું, અને તે ચિથરાં એટલાં તો મેલાં હતાં કે અસલ તેઓ કેવા રંગનાં હશે તે હાલ કેહેવું અશકય હતું, તથા તેમાં જુ વગેરે બીજા જીવડાઓએ વાસો કીધો હતો. તેના મ્હોં ઉપરથી દેખાતું હતું કે તે કાંઈ મહાભારત દુ:ખમાં આવી પડેલી છે. તે એવી તો બદ શિકલ તથા બીહામણી હતી કે તેને જોઇને ધોળે દીવસે પણ બીહીક લાગ્યા વિના રેહે નહિ. દેવળદેવીનો ઘોડો પાસે આવતાં જ તે એકદમ ઉઠી, અને લગામ પકડી તેને પાછો ઘસડવા લાગી. ઘોડો તો ઘણા વેગે દોડયો, અને તેની સાથે પેલી બઇરી પણ દોડતી ચાલી. સઘળા સિપાઇઓ તો જડભરત થઇ ઉભા રહ્યા. આ કોઈ પ્રેત, ડાકણ, કે શાકણી હશે, અને તે દેવળદેવીને ઘસડી જઇ કોઇ નદીમાં ડુબાવી દેશે, અથવા

બીજી રીતે તેનો પ્રાણ લેશે એ વાતમાં તેઓને કાંઈ શક રહ્યો નહિ, અને તેની આગળ આપણું કાંઇ ચાલવાનું નથી એવી પણ ખાતરી થવાથી તેઓએ તેની પાછળ કાંઇ દોડ કીધી નહિ, પણ મુગા મુગા જોયાં કીધું. દેવળદેવીનો ઘોડો ઘણો દૂર નિકળી ગયો તે વખતે ભીમદેવે હિમ્મત પકડી પોતાનો ઘોડો પાછળ ફેંકયો, અને તે એવો તો વિજળીના વેગે ચાલ્યો કે દેવળદેવીને પકડી પાડશે એમાં કાંઇ શક રહ્યો નહિ. ભીમદેવની પાછળ કેટલાએક સ્વાર પણ ગયા. ભીમદેવે દેવળદેવીનો ઘોડો આઘે જોયો તેની પાછળ તે ઘણા જોરથી ધસ્યો. આશરે એક કલાક સુધી દોડ કીધા પછી તેઓ પાસે પાસે આવી ગયા. તે વખતે તે રાંડને જોઇને ભીમદેવને એટલો ક્રોધ ચડયો કે પોતાની તલવાર કાઢીને તેને મારી, પણ હવામાં તલવાર મારવી અને તેને મારવી બરોબર. ઘા પડયો તો ખરો, પણ હવામાં, બઇરી તો એક બળતું થઇને ઉડી ગઇ, અને ત્યાંથી બે કદમને છેટે આવી પાછી ઉભી રહી. ભીમદેવ રજપૂત બચ્ચો હતો તોપણ આ તમાશો જોઇને તેનાં ગાત્ર શીથિલ થયાં; તેના મનમાં ઘણી દેહેશત ભરાઈ; પણ હિમ્મત કદી હારવી નહિ એ રજપૂતનો પેહેલો તથા મુખ્ય ધર્મ માટે પાછો સાવધ થઇ તેણે મોટે અવાજે પુછ્યું "તું કોણ છે? તારે દેવળરાણીની સાથે શું કામ છે? તું તેને કયાં લઇ જતી હતી? અને તેને શું કરવાનો તારો વિચાર હતો?" બઇરી છેક બદલાઇ ગયેલી હતી. ભડકું થઇને તે ઊડી ગઇ અને પાછી આવી ત્યારે તેમાં બિલકુલ ફેરફાર થઇ ગયલો હતો. હમણા તો તે દેવાંગના જેવી રૂપાળી દેખાતી હતી. તેના મ્હોંની કાંતિ ઘણીજ સુંદર હતી. તેણે જરીનાં વસ્ત્ર પેહેરેલાં હતાં, તથા તેના અંગ ઉપર ઘણાં અમુલ્ય તથા શોભાયમાન આભુષણ હતાં. તેના ચેહેરા ઉપર ઉદાસી જણાતી હતી, તથા તેની આંખ દયાથી ભરેલી હતી. ભીમદેવના સવાલનો જવાબ દેવા અગાઉ તેણે ઘણા પ્રેમથી દેવળદેવીની સામુ જોયું, અને જોતાં જ તેની કમળ જેવી આંખમાંથી આંસુઓની બે ધાર ચાલી. તેનું હૈયું એવું તો ભરાઈ આવ્યું કે તેનાથી તુરત બોલાયું નહિ. પણ થોડી વાર પછી તેણે આંસુ પોતાના કિમતી લુગડાંવડે લુંછી નાખ્યાં, અને આકાશમાંથી ઓસ જેમ ધીમે પડે છે તેમ ધીમેથી તથા મૃદુ સ્વરે બોલી "હું દેવળદેવીની વિધાતા છું. હું અત્યાર સુધી તેનું રક્ષણ કરતી આવી છું. હવે આગળ ભય છે માટે

પાછા ફરો, અને કોઇ ઠેકાણે આજની રાત મુકામ કરી કાલે સવારે જાઓ. મારૂં કહ્યું માનવામાંજ ફાયદો છે. જો તમારા કુર્ભાગ્યને લીધે હઠ કરી તમે આગળ જશો તો શું પરિણામ નિપજશે તેનો હું જવાબ દેવાની નથી. આ મારી છેલ્લી શિખામણ છે. માનવી હોય તો માનો નહિ તો હું તો જાઊં છું." એટલું કહી તે સ્ત્રી અદૃશ્ય થઇ.

ભીમદેવ તથા દેવળદેવી તે સ્ત્રી અલોપ થયા પછી કેટલીએક વાર ત્યાંજ ઉભાં થઇ રહ્યાં, અને એકએકની સામું ટગરમગર જોયાં કીધું. શું કરવું તે સુઝે નહિ. એટલામાં પાછળના સ્વારો ત્યાં આવી પોંહોંચ્યા તેને જોઇને તે બન્નેને હિમ્મત આવી, અને હવે કાંઇપણ ઠરાવ કરવો જોઇએ એમ તેઓને લાગ્યું. આટલે સુધી આવ્યા પછી જો તેઓ પાછા જાય તો સિપાઇ લોકોમાં તેની બહાદુરી વિષે ઘણો હલકો વિચાર આવે માટે આગળ ચાલવું જોઇએ. વળી ક્ષત્રીનો ધર્મ એ છે કે કશાથી બીહીવું નહિ ત્યારે આ પ્રસંગે ભય શા માટે રાખવો જોઇએ? તેમાં વળી એક બઇરીથી ડરવું? એ તો છેક નામરદાઇ. માટે દેહેશત છોડી દઇ આગળ કુચ કરવી. દેવળદેવીને પણ પોતાના શંકળદેવને મળવાની એટલી તો આતુરતા હતી કે લેશમાત્ર વિલંબ પણ તેનાથી ખમાય એવું નહતું. વળી તેની ખીલતી જુવાની હતી. તેવે વખતે ભય મન ઉપર થોડી અસર કરે છે. તેને તેજ દહાડે પોતાના પ્રાણપ્રિયને જોવાની એટલી તો હોંસ હતી કે તે બઇરી પોતાની વિધાતા છે એમ તેણે માન્યું નહિ, પણ તે કોઇ વંતરી અથવા મલીન પ્રાણી હશે, અને તેણે મને અમથી ભડકાવી હશે એમ માનીને તેણે મનમાં સંતોષ માન્યો. એ પ્રમાણે ભીમદેવ તથા દેવળદેવી બન્નેની વૃત્તિ જવા તરફ થઇ. તેઓ તુરત પોતાના લશ્કરને જઇ મળ્યાં, અને આ બનાવ જાણે બન્યો જ નથી એમ જાણી આગળ ચાલ્યાં.

કેટલીએક વાર સુધી મેદાનમાં ચાલ્યા પછી તેઓ એક સાંકડી ગલીમાં આવ્યાં. આસપાસ બે ઊંચા પાહાડ આવી રહ્યા હતા. એ નાળ ઘણીજ લાંબી હતી તેમાં આગળ જતાં તેઓએ થોડેક દૂર ધુમાડો નિકળતો જોયો. પેહેલ વેહેલાં તો તેઓએ જાણ્યું કે તે કોઇ ગામડું અથવા ભઠ્ઠી કે પજાવો હશે; પણ જરા આગળ ચાલતાં માણસોનું એક ટોળું રસોઇ કરતુ હોય એમ લાગ્યું. તેઓની પાસે ગયા ત્યારે તેઓ મુસલમાન છે એમ માલમ પડ્યું. એ મુસલમાનો વેરૂલની ગુફા જોવા જનારા અલફખાંના સિપાઇઓ જ હતા. તેઓ પણ

જ્યારે કોઈ લશ્કર આવતુ જોયું, ત્યારે સઘળા રસોઇનું કામ પડતુ મુકીને જાગ્રત થઇ ગયા. સૌએ લુગડાં પેહેરીને હથિયાર બાંધી દીધાં, અને શું કરવું તેનો મનસુબો કરવા લાગ્યા. થોડી વાર તો ત્યાં ગરબડ સરબડ થઇ ગઈ, રસુલખાં, પીરમહમદ, જાફર બેહેલીમ, વગરે તરેહવાર નામોની બુમ સંભળાવા માંડી: "અલ્લાહઅકબર"ની ચીસ કેટલાએકે પાડી. કેટલાએક સ્થિર ઉભા જ રહ્યા, અને કેટલાએક ફક્કડ લબાડ સિપાઇઓએ પોતાની મોટાઇની તથા બાહાદુરીની મોટી મોટી વાતો કરવા માંડી. પણ તે તડાકા મારવાનો વખત નહતો. કાંઇપણ દૃઢ સંકલ્પ કરવો જોઇએ. તેઓ તો ફકત ૩૦૦ માણસ હતાં, અને સામાવાળા તો તેઓને તેથી બમણા ત્રમણા દેખાયા ત્યારે તેઓની સાથે લડવું કે નહિ એ વાતનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. કેટલાએકનો વિચાર લડવું નહિ એમ હતો; પણ કેટલાએક જુવાન તુરક મીરજાંઓનાં મનને હિંદુનો કશો હિસાબ નહતો, અને તેઓની હરેક લડાઈમાં ખુદા તેમની તરફથી લડવા આવે છે એવો તેઓનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો તેથી તેઓના મનમાં ઘણી હિમ્મત હતી; વળી લડાઇમાં નાસવું એ મોટી શરમની વાત, અને તેમાં કાફર નામરદ હિંદુઓથી ડરવું એ તો કાયરનું કામ; માટે ગમે તે થાય તોપણ એક તસુભાર પાછા હઠવું નહિ. "અલ્લાબેલી ને પીર મદદ" એવું કહી તેઓ હારબંધ દુશ્મનની મુલાકાત લેવાને ઉભા રહ્યા.

આણીગમ ભીમદેવ પણ મોટી ફિકરમાં પડ્યો. તેને તે રસ્તે કોઇ દુશ્મન મળશે એવું તેણે ધારેલું નહતુ તેથી લડવાની કાંઇ તૈયારી રાખી નહતી. વળી તેની સાથે દેવળદેવી હતી તેને સહીસલામત દેવગઢ લઇ જવાની તેને ઘણી ફિકર હતી. લડાઇમાં કોણ જાણે શું થાય ? જો હાર થઇ તો આટલું કષ્ટ સહીને તથા શ્રમ કરીને લાવેલી રાણી હાથમાંથી જતી રેહે એ વિષે તેને ઘણી ચિંતા હતી. તે વખતે તેને પેલી ચિથરિયા બઇરી યાદ આવી, તથા તેનું કહેલું વચન પણ સાંભરી આવ્યું, તેના કહ્યા પ્રમાણે તેણે મુકામ ન કીધો તેનો હમણા તેને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો, અને હવે તે વિધાતાનું ભવિષ્ય ખરૂં પડશે એવી તેની ખાતરી થઇ, ને તેથી જ તેની સઘળી હિમ્મત જતી રહી. તેના મ્હોં ઉપરથી લોહી ઉડી ગયું, અને તે છેક ઉદાસ થઈ ગયો. હવે શું કરવું ? પાછું તો જવાતું નથી, તેમ દેવગઢ જવાનો બીજો રસ્તો પણ નહતો માટે લડાઈ કીધા વગર

તેનો છુટકો નહતો. પોતાની તરફ માણસો દુશ્મન કરતાં ઘણાં વધારે છે, તથા શૂરા રજપૂતોને ફાટાતુટા તુરકડાઓને મારી હઠાવતાં કાંઇવાર લાગવાની નથી એવું કહીને તેણે પોતાનાં માણસોને હિમ્મત આપવાનું કર્યું; પણ તેનું મ્હોંજ તેના આ ઉત્તેજક શબ્દોને જુઠા પાડતું હતું. તેઓએ ભીમદેવને કોઇવાર કાયર થયલો જોયો ન હતો, અને જ્યારે તે વખતે તેઓએ તેને નિરાશ તથા હિમ્મત હારેલો દીઠો, ત્યારે તેઓ સઘળાને એકદમ લાગ્યું કે આજે કાંઈ નવતરૂં કારણ છે, અને બધાના હાંજા ગગડી ગયા. તેઓએ બાહારથી તો શૂરાતન દેખાડયું, પણ તેઓની છાતી ધડકતી હતી, તથા પગ બરાબર ઉપડતા નહતા. એવી સ્થિતિમાં તેઓ મુસલમાનોની સામે યુદ્ધ કરવાને આગળ ચાલ્યા.

શત્રુઓ તેઓને વાસ્તે તૈયાર જ હતા. તેઓને પાસે આવતાં જોઈ મુસલમાનોએ "અલ્લાહ અકબર" ની જોરથી બુમ પાડી. એ બુમ રજપૂતોએ આજ પેહેલાં સેંકડો વાર સાંભળી હતી તોપણ આ વખત તેથી તેઓના મન ઉપર ઘણી જ જુદી જાતની અસર ઉત્પન્ન થઇ. બંને લશ્કર સામસામા મળ્યાં, અને મુસુલમાન લોકો થોડા હતા તોપણ કાંઈ પણ દેહેશત ખાધા વિના તેઓએ ભીમદેવના માણસો ઉપર ધસારો કીધો. તીરથી વાદળ છવાઇ ગયું. ચીસાચીસ તથા બુમાબુમથી કાન બેહેર મારી ગયા. એક તરફ શિરોહીની તથા બીજી તરફ અરબસ્તાનની તલવાર ઉછળી રહી. જુઆરની કાપણી થતી હોય તેમ સામસામેનાં માણસો કપાયાં. તે વખત "અલ્લાહ અકબર" ની બીજી ચીસ સંભાળાઇ, અને મુસલમાનોએ વધારે જુસ્સાથી હુમલો કીધો. તેની સામે હિંદુઓથી ટકાયું નહિ. તેઓમાં ભંગાણ પડયું. ઘણાખરા જુદી જુદી દિશાઓ તરફ નાસવા લાગ્યા. દેવળદેવીના ઘોડાને એક તીર એવું તો જોરથી વાગ્યું કે તે તુરત મરણ પામ્યો, તથા તે પોતે બેહોશ થઇ જમીન ઉપર પડી. તેને લઇ જવાને વાસ્તે તેની દાસીઓ ચોતરફ વિંટલાઇ વળી. એટલામાં મુસલમાન સિપાઇઓએ આવીને તેને ઘેરી લીધી. કેટલાએક તેની ખુબસુરતી જોઇને છક થઇ ગયા, અને આ કોઈ બેહેસ્તની હુરીછે એમ તેને માની તેની સામુ કેટલીક વાર સુધી જોયાં કીધું. કેટલાએકને તો તેને જોઇને એટલો કામાવેશ આવી ગયો કે તેને લઈ જઈ પોતાના જનાનખાનામાં રાખવાનું મન થયું. કોઈ બુઢા સિપાઇઓ કેહેવા લાગ્યા કે ખુદાએ અમારા ઉપર મેહેર કરી આ રંડી ઈહાં

મોકલી દીધી છે; અમને રોટલી પકાવવાની ઘણી આપદા પડેછે તે આ છોકરી આવે.તો મટી જાય. કેટલાએક પૈસાના લોભી એવું વિચારતા હતા કે જો આ ખુબસુરત છોકરી અમારા હાથમાં આવે તો દીલ્હીમાં એની ઘણી કિમ્મત ઉપજે, અને જન્મ સુધી ન્યાહાલ થઈ જવાય. એ પ્રમાણે જુદા જુદા માણસોએ જુદા જુદા અભિપ્રાય બાંધ્યા. "એક રાંડ અને સો સાંઢ," તેના જેવી વાત થઈ. બધાને જ તેને લઈ જવાની મરજી, એટલે પરિણામ એવું થયું કે તેને સઘળા ઘસડવા લાગ્યા, અને એમ કરતાં કરતાં માંહોમાંહે કાપાકાપી ઉપર આવી ગયા, જે તલવાર દુશ્મન ઉપર ઊછળી હતી તે હમણા પોતાના જાતભાઈ ઉપર વપરાઈ. એ ગડબડમાં એકાદ ઝટકો વાગ્યાથી દેવળદેવી તો ત્યાંજ નક્કી થઈ જાત, અને એવો વખત પણ ઘણી વાર આવ્યો હતો. તેની દાસીઓ રજપૂતોમાં રહેલી તેથી તેનું નામ કહી દેવા કરતાં તેને મરવા દેવી એવું વિચારીને મુગી મુગી ઉભી રહી. પણ પેલી ભટાણી જે જોડે હતી તેનાથી ઘણીવાર સુધી ચુપ રેહેવાયું નહિ. એક વાર જ્યારે દેવળદેવી સેહેજ બચી ગઈ તે વખતે તે બોલી ઉઠી, "અરે મુઆ તુરકડાઓ, તમે કોને વાસ્તે લડી મરોછો ? તમે આને ઓળખોછો ? એ તો દેવળદેવી, શંકળદેવની સાથે પરણવાની છે. પીટયાઓ, તમારી લડાઈ બંધ રાખો, અને રાણીને તમારા સરદાર પાસે લઈ જાઓ."

દેવળદેવી એ નામ સાંભળતાં જ સઘળાઓએ હથિયાર નાખી દીધાં, અને આટલી મુદ્દત થયાં જેને માટે લડતા હતા તે હાથમાં આવી એવું જાણી ઘણા રાજી થઇને આ ખુશ ખબર અલફખાંને કેહેવાને એક કાસદ મોકલ્યો. તેઓ પણ દેવળદેવીને એક ઘોડાપર બેસાડી મોટી છાવણી તરફ તાકીદથી લઈ ચાલ્યા. અલફખાંને આ સમાચાર સાંભળીને તથા થોડીવાર પછી દેવળદેવીને નજરે જોઇને જે હર્ષ થયો તેનું વર્ણન થઈ સકતું નથી. તે વખતે તેણે પરમેશ્વરનાં શુકરાનાં કીધાં; પોતાની પાસે જેટલા પૈસા હતા તેટલા તે માણસોમાં વેહેચી દીધા; અને ત્યાંથી છાવણી ઉઠાવીને દેવળદેવીને સાથે લઈ ગૂજરાત જવાને નિકળ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ઝીંઝુવાડા પાટડી ગામમાં એક મોટો મેહેલ બાંધેલો હતો તેની એક બારીએ કોઈ સ્ત્રી પુરૂષ બેઠેલાં હતાં. તેઓ બન્ને પુખ્ત ઉમરે પોંહોંચેલાં હતાં. તેમાંથી પુરૂષનું મ્હોડું ઘણું ચિંતાતુર દેખાતું હતું. જ્યારથી **અણહિલપુર** મુસલમાન લોકોના હાથમાં આવ્યું ત્યારથી ગૂજરાતનો પાદશાહી સુબો આસપાસના રજપૂત તથા બીજા હિંદુ રાજા, ઠાકોર, તથા ગરાસિયાને તાબે કરી તેઓનાં રાજ્ય જપ્ત કરતો હતો, તથા તેઓ ઉપર ભારે ખંડણી બેસાડવાને ચઢાઇઓ કરતો હતો. એ લડાઇઓમાં કેટલાંએક નાનાં રાજ્યો ડુબી ગયાં; કેટલાએક રાજાઓએ ખંડણી આપવી કબૂલ કીધી; પણ હજી કેટલાએક પોતાના શૂરાતનથી, કિલ્લાની મજબૂતી વડે તથા લશ્કરના જોરે કરીને એ સુબાની સામે ટકી રહ્યા હતા. **પાટડીનો** ઠાકોર જે તે મેહેલની બારીએ બેઠો હતો તેણે પણ અત્યારસુધી પોતાનો બચાવ ઘણી બાહાદુરીથી કીધો હતો. પણ હમેશાં સુધી એ પ્રમાણે તેનાથી લડાઈ થઈ સકશે નહિ એ બાબત તેને ઘણો શક હતો, અને તેથી જ તે મહાભારત ફિકરમાં પડયો હતો. તેની સ્ત્રી પણ તેવીજ બાહાદુર હતી, અને તે પોતાના સ્વામીની હિમ્મત લેશ માત્ર પણ નરમ પડવા દેતી નહતી. જે ચમત્કારિક રીતે **પાટડી** તથા બીજાં ગામો કરણ વાઘેલા પાસેથી તેને મળ્યાં હતાં તેમાં કાંઈ દેવતાઈ અંશ હતો. એક રાતમાં બે હજાર ગામને તોરણ કોઈપણ માણસથી એકલી પોતાની જ શક્તિ વડે બંધાઈ સકે નહિ. માટે જે અદ્દભૂત શક્તિથી એટલાં બધાં ગામો તેને મળ્યાં તેજ શક્તિ તેની તથા તેના વંશની પાસે કાયમ રેહેશે એ પ્રમાણે તેની સ્ત્રી તેને ધીરજ આપતી હતી.

એ પ્રમાણે જ્યારે તે બે વાતચિત કરતાં હતાં તે વખતે બહાર ચોગાનમાં કાંઈ ગડબડ થઈ, અને તેઓ બાહાર જુવેછે તો એક હાથી છુટો પડી મદોન્મત્ત થઈ દોડતો જોયો. આ વખતે બારી આગળના ચોગાનમાં તેઓના **શેડો, માંગુ, શેકડો,** એ નામના ત્રણ છોકરા તથા **ઊમાદેવી** નામની એક છોકરી રમતાં હતાં. મસ્ત થયલો હાથી રસ્તામાં જે આવતી તે સઘળી વસ્તુઓ છુંદતો છુંદતો તે છોકરાં પાસે આવ્યો, અને એકને સુંઢમાં પકડી ઉછાળવાની તથા બીજાને પગતળે ચગદી નાખવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં તુરત તે સ્ત્રીએ, એટલે તેઓની માએ, બારીએથી જ પોતાનો એક હાથ એટલો તો લાંબો કીધો કે તેઓ

સઘળાંને ઝાલી લીધાં, અને મોતના સપાટામાંથી તેઓને તુરત ૯ દીધાં. હુરપાળ (તે પુરૂષ હુરપાળ મકવાણો કરણ રાજાનો માસીનો છો. તથા બાબરા ભુતનો જીતનાર હતો એ વાંચનારાએ જાણી લીધું હશે આ તેની સ્ત્રીનું દેવતાઇ પરાક્રમ;) જોઇને ઘણો જ આશ્ચર્ય તથા આનંદ પામ્યો, અને આ વાતનું હમેશાં સ્મરણ રેહેવાને તે ત્રણ છોકરાઓનું નામ ઝાલા (પકડ્યા) પાડ્યું. એ નામ હજી સુધી તેના વંશના ઝાલા રજપૂતોએ રાખ્યુંછે.

જ્યારે તે ગાંડા હાથીને ચોગાનમાં નુકશાન કરવાનું કાંઈ મળ્યું નહિ ત્યારે તે બાહાર દોડ્યો, અને તે રસ્તે એક ગાડું જતું હતું તેને પોતાની સુંઢના એક સપાટાથી ઉડાવી દીધું. ગાડું પડતાં જ ભાંગી ગયું. હાંકનાર એકતરફ પડ્યો, અને માંહે બેઠેલો એક પુરૂષ તથા એક સ્ત્રી એક બાજુએ પડ્યાં. તે વખતે બળદો ચોંકયા તેથી તેઓએ એ ગાડાંને આગળ ઘસડ્યું, અને તેમ કરતાં તેનું એક પૈડું તે સ્ત્રી પુરૂષનાં શરીર ઉપરથી ફરી ગયું. પુરૂષનો પગ આ ઘાથી ભાંગી ગયો, તથા સ્ત્રીને સખત વાગ્યું. ઘાના દરદથી તેઓ બન્ને બેભાન થઈ પડી રહ્યાં. તેઓ મરી ગયાં એમ જાણી ગાડાના હાંકનારે મોટેથી ચીસ પાડી તે ઠેઠ મેહેલનાં માણસોએ સાંભળી. હુરપાળે એ દુઃખ ભરેલી બુમ સાંભળી શું બન્યું તે જોવાને પોતાનાં માણસો મોકલ્યાં. થોડી વારમાં તેઓ બે માણસોને એક ખાટલા ઉપર સુવાડીને મેહેલમાં લાવ્યાં. આ દુર્ભાગ્ય અજાણ્યાં વટેમાર્ગુઓને તેઓની આવી અવસ્થામાં આશ્રય આપવો, તથા તેઓને સારાં કરવાની તજવીજ કરવી, તથા જ્યાં સુધી તેઓ આવી અવસ્થામાં રહે ત્યાં સુધી તેઓની ઘટતી બરદાસ્ત લેવી, એ પોતાનો ખરો ધર્મ છે એમ જાણી હુરપાળે તેઓને પોતાના મેહેલમાંના એક ઓરડામાં સુવડાવ્યાં, તથા ગામના વૈદ તથા મલમપટા કરનાર હજામને બોલાવી મંગાવ્યા. તેઓના ઉપચારથી તેઓને કેટલીએક વારે ભાન આવ્યું, અને જ્યારે તેઓને માલમ પડ્યું કે તેઓ કોઇ અજાણ્યા માણસના ઘરમાં હતાં, તથા તેમને વાસ્તે તે માણસે ઘણી મેહેનત કીધી હતી, ત્યારે તેઓના અંતઃકરણમાં ઉપકારવૃત્તિ પ્રકટ થઈ, અને ઘરધણીનો જોઇએ તેટલો પાડ માનવાને તેઓ ઘણાં અધીરાં થયાં. રાત જ્યારે પડી ત્યારે હુરપાળ તેઓના ઓરડામાં આવ્યો, અને તે ઘાયલ માણસ જોડે તેણે વાતચિત કરવા માંડી. ઘાનું દરદ હમણાં ઓછું થયું હતું તેથી તેનામાં બોલવાની શક્તિ આવી હતી,

પોતે કોણ હતો, શાં શાં પરાક્રમ કીધાં હતાં, તથા હાલ ા સ્થિતિ કેવી થઈ ગઈ હતી તે સઘળી વાતથી વાકેફ કરવાને તેણે ાતાની સઘળી જીંદગીનું વૃત્તાંત હુરપાળ આગળ ઘણે વિસ્તારે કહી સંભળાવ્યું. પોતાના પરોણાને હવે તેણે સારી પેઠે ઓળખ્યો તેથી તેને ઘણી જ નવાઈ લાગી, અને ગૂજરાતનો કટ્ટો શત્રુ, પોતાના રાજાને પાયમાલ કરનાર, લોકોને મ્લેચ્છ લોકોના હાથમાં આપનાર, તથા પોતાની સઘળી ફિકર તથા દુ:ખનું કારણ, પોતાના ઘરમાં આમ દૈવયોગે આવી મળ્યો તે જોઇને તેને પગથી માથા સુધી ક્રોધની જ્વાળા ચઢી. તે ઘણો ચીઢીને પગ ઠોકી ઘણા આવેશથી બોલ્યો "અરે દુષ્ટ, અરે ચંડાળ, અરે રાજદ્રોહી, અરે મહા પાપી, તેં જે કામ કીધું તેનાં ફળ તેં હવે ચાખ્યાં? અરે નાગરા, છેક નફટ નિર્લજ થઇને તારાં અધમ તથા કપટનાં કર્મો તું મારી આગળ કહેવામાં પ્રતિષ્ટા માને છે? ધિ:ક પડી તારી દેહને! ધૂળ પડી તારા નામ ઉપર! તું હિંદુ જન્મી તારી જન્મ ભૂમી, પરદેશી, પરધર્મના મ્લેચ્છ દુષ્ટ લોકોને તેં વેચી! અરે શરમ છે તને! તું તારી માના ગર્ભમાં જ કાં ન મુઓ! તારો ગર્ભપાત કાં ન થયો! અથવા તું તારી કુમળી વયમાં શામાટે મરણ ન પામ્યો! તેં તારી સાત પેહેડીનું નામ ડુબાવ્યું. તેં તારી જાતને એબ લગાડી. તેં હિંદુના નામને શરમ પોંહોંચાડી તુ પથ્થર કાં ન પડયો!" એ પ્રમાણે ઘણા આવેશમાં હુરપાળે તેના ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો, અને એથી પણ વધારે અપશબ્દો તે વાપરત, અથવા કદાપિ તે તેના ઉપર હાથ પણ ચલાવત, પણ એટલામાં તે ઘાયલ માણસ વચમાં બોલી ઉઠયો:—

"ખમા બાપજી, ખમા, જેટલી મને ગાળ દીધી, તથા એથી પણ વધારે દેશો એ સર્વને હું પાત્ર થયો છું. જેટલા આરોપ તમે મારા ઉપર મુકયા છે તેટલા મેં કીધાં છે, તથા જેજે બદકામોનો કરનાર તમે મને કહ્યો તેટલાં મારાથી થયાં છે. હું ખરેખર દુષ્ટ, પાપી, ચંડાળ છું. હું વધારે વાર આલોકમાં જીવવાને લાયક નથી. અને પરલોકમાં પણ ઘણી માઠી સ્થિતિને હું નક્કી પામીશ; પણ હવે હું શું કરૂં? ભાવિ વાત બની છે. જે થનાર તે થયું છે. હવે તે ન થયું એમ થનાર નથી. પણ તે વખતની મારી સ્થિતિ ઉપર પણ તમારે વિચાર કરવો જોઇએ. મારા ઉપર કેવો ને કેટલો ગજબ પડયો હતો તે ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ.

તે વખતે વેરે મને ઉશ્કેર્યો, વેરે મને ગોદા માર્યા; અને આ સઘળાં કામ તે દુષ્ટ વિકારે મારી પાસે કરાવ્યાં. પણ મેં જેવું કીધું છે તેવું જ મારી અવસ્થામાં આવી પડવા છતાં ન કરે એવો કોણ છે? જવલે જ કોઈ નિકળે. પણ મેં મોટી ભુલ કીધી એ હું કબૂલ કરૂં છું. મેં જો જાતે કરણ ઉપર વેર લીધું હોત તો હું મારી જાતને ગુનેહગાર ન ઠેરવત. પણ મેં કરણ રાજા ઉપર વેર પારકા પાસે લેવાડયું એ ઘણું ખોટું કીધું, અને તેથી આ સઘળી ખરાબી થઇ; અને મને પણ શો ફાયદો થયો છે? જ્યાંસુધી અલફખાં ગૂજરાતનો સુબો રહ્યો ત્યાંસુધી તો મેં કારભાર ભોગવ્યો. પણ તે વખતે પણ મારી ખરેખરી સત્તા પેહેલાંના જેટલી નહતી. હું હમેશાં ફિકર ચિંતામાં રહેતો હતો. અદેખાઇ ને દુસ્ન-નીનો તો પાર જ નહતો. મારે તલવારની ધાર ઉપર ચાલવું પડતું. મારૂં આવર્દા કાચા સુતરે લટકાવેલું હતું; અને તે મારી સઘળી દેહેશત અંતે ખરી ઠરી. અલફખાં ગયા પછી નવા સુબાએ મારો કારભાર છીનવી લીધો; મારાં ઘરબાર, માલમિલકત સરકારમાં જપ્ત કીધાં; મારી સ્ત્રી થોડું ઘણું દ્રવ્ય લઇને નાસી ગઇ, અને મને એક સાધારણ ગુનેહગારની પેઠે બંધીખાનામાં નાખ્યો. મેં છુટવાને ઘણાએ પ્રયત્ન કીધા, તથા મારી હા-લતની ખબર પાદશાહને કાને પોંહોંચાડવાને ઘણીએ તદબીર કીધી, પણ નગારખાનામાં તતુડીનો અવાજ કોણ સાંભળે? મારી ફરિયાદ કોઇએ સાંભળી નહિ; અને છેલ્લે ખુશામત તથા કાલાવાલા કર્યાથી જ્યારે અમલ બદલાયો ત્યારે મારો છુટકો થયો. મેં ઘેર જઇ પાટણ શેહેર છોડી દીધું; અને સિદ્ધપુરમાં મારી સ્ત્રી સંતાઇ રહી હતી તેને સાથે લઇ સોમનાથનાં દર્શન કરી પાછો આવું છું. એ અઘોર પાપ કીધાં તેનો મને હમણા ઘણો જ પસ્તાવો થાય છે. રાત દહાડો જરા ચેહેન પડતું નથી; માટે હવે કાશીક્ષેત્રમાં જઇ વિશ્વેશ્વરનું રોજ પૂજન કરી ભાગીરથીમાં સ્નાન કરી ત્યાં બાકી રહેલું આવર્દા પૂરૂં કરવું એવો મારો મનસુબો છે. એ કામ પરમેશ્વર પાર પાડે, અને હવે પછીના મારા પશ્ચાત્તાપથી તથા તપશ્ચર્યાથી મારૂં સઘળું પાપ ધોવાઇ જાય. મને ઇશ્વર તરફથી ઘટતી શિક્ષા થઇ છે તેથી હું જરાપણ તેની સામે ફરિયાદ કરતો નથી. પરમ દયાળુ ઇશ્વર મને ક્ષમા કરો; રામરામ દાદા, કાલે સવારે હું ઇહાંથી જઇશ, માટે તમને જે મારે વાસ્તે શ્રમ થયો છે તે માફ કરજો."

માધવ અને રૂપસુંદરી ત્યાંથી નિકળી મોઢેરા ગયાં અને ત્યાં સાંજરે ધર્મશાળામાં મુકામ કીધો. વાળુ કીધા પછી તેઓ ઘાટ ઉપર જઇ ઉભાં રહ્યાં તે વખતે આશ્વિન મહીનાની ચાંદરણી રાત ખીલી રહી હતી, અને ત્યાં એક માણસ ધીમે ધીમે અને નીચું માથું રાખીને ફરતો હતો. તે વખતે ચાંદરણું રૂપાનાં પતરાં સરખું પડયું હતું; કુંડના સ્થિર પાણી ઉપર અતિશય ચળકાટ પડતો હતો, અને તેમાં બાજુએ પગથિયાં ઉપરનાં નાનાં મોટાં દેહેરાંની છાયા પડતી હતી તેથી તે કુંડ ઘણો રળિઆમણો દેખાતો હતો. કુંડ ઉપર એક મહાદેવનું મોટું દેવાલય હતું તેને બે રંગમંડપ હતા; એક દેહેરા સાથે વળગેલો, તથા બીજો છુટો હતો. આજુબાજુએ કીર્તિ-સ્તંભ હતા. આખા દેહેરાની લંબાઇ પોણો સો ગજ તથા પોહોળાઇ પચીસ ગજ હતી, અને તેથી ચારગણી લંબાઇ પોહોળાઇનો કુંડ હતો.

અગર જો તે વખતે પેહેલી રાત હતી તોપણ સઘળું ચુપાચુપ હતું. પવન પણ પડી ગયલો હતો, અને ઝાડનાં પાતરાંનો જરાપણ ખડખડાટ સંભળાતો નહતો. ધર્મશાળામાં એક વેરાગી મોટી ધુણી સળગાવીને બેઠો હતો, અને તેની પાસે એક બ્રાહ્મણ હતો, તે બન્ને ગાંજો ફુંકવાની તૈયારીમાં પડેલા હતા. આ એકાંતસ્થળે જે માણસને તેઓએ ફરતો જોયો તેનો દેખાવ જોઇ લેવા સરખો હતો. તેના માથાના નિમાળા સફેદ બરફના જેવા થઈ ગયા હતા. તેની આંખ ખાડામાં પેસી ગયલી હતી, તથા મુએલા મા-ણસ જેવી થઇ ગયલી હતી. તેમાં કાંઇ પણ તેજ જણાતું નહતું, તથા તેમાં બુદ્ધિની કાંઇપણ નિશાની માલમ પડતી નહતી. તેના ગાલ પણ બેસી ગયલા હતા. આખા ચેહેરાનું લોહી પણ ઉડી ગયલું હતું, તેથી તે ફિક્કા રંગનો દેખાતો હતો. આખું શરીર ગળાઇ ગયલું હતુ, તેથી તેને વખતે કોઇ નરમ હૈયાનો માણસ જોયતો તેને બીહીક લાગ્યા વગર રહે નહિ. તે આ લોકનો માણસ હોય એમ લાગતું નહતું. તે કોઇ કબરમાંથી બાહાર નિકળેલો હોય એમ જણાતું હતું. જેવું તેનું શરીર તેવું જ તેનું મન હતું. તેનું માથું ફરી ગયલું હતું. તેની અક્કલ પોતાનું કામ બરોબર કરી સકતી હોય એમ જણાતું નહતું. તેની શિકલ તથા ચાલવાની રીત ઉપરથી એવું સહેજ અનુમાન થઇ સકતું હતું કે તે માણસ અસલથી આવો નહતો. તેણે ઘણો સારો વખત કોઇવાર જોયો હોય પણ તેના ઉપર કોઇ મોટી આફત આવી પડ્યાથી અથવા દૈવકોપ થવાથી તેની અવસ્થા આવી

બદલાઈ ગઇ હશે એમ ધરાતુ હતું. તે તે વખતે ઊંડા વિચારમાં પડ્યો હતો, અને તે વિચારનો વિષય તેના નિકટના સંબંધનું જ માણસ હતું. તેના કલેજામાં કારી ઘા લાગ્યો હતો, અને તે કાંઇ મહા દુઃખથી તે વખતે પીડાતો હતો.

આ માણસ કોણ છે તે વાંચનારાઓએ ઓળખ્યો તો હશે, અથવા તેઓએ અટકળ કરી હશે. જો એ બેમાંથી કાંઈ પણ થયું ન હોય તો અમે તેઓને જણાવીએ છીએ કે તે માણસ કરણ ઘેલો હતો. જ્યારે તેણે દેવગઢમાં સાંભળ્યું કે **ભીમ**દેવનું સઘળું લશ્કર કપાઇ ગયું, તથા દેવળદેવી મુસલમાનોના હાથમાં પકડાઈ, ત્યારે જે તેને દુઃખ થયું તેનું વર્ણન થઈ સકતું નથી. તેણે કેટલાએક દહાડા સુધી તો અન્ન ચાખ્યું નહિ, તથા પાણીનું ટીપું પણ હોઠે અડકાડ્યું નહિ. જે બનાવ અટકાવવાને માટે, તેણે આટલું કષ્ટ સહ્યું, જેને વાસ્તે તે આટલી મુદ્દત સુધી લડાઇ લડ્યો, તથા બેહદ સંકટ વેઠ્યું, જેને વાસ્તે તેણે પોતાનો પ્રાણ જોખમમાં નાખ્યો તથા પોતાનાં ઘણાંએક વાહાલાં માણસોને પોતાની નજર આગળ મરતાં દીઠાં, તે જ બનાવ આખરે બન્યો એ કાંઇ થોડી સંતાપ ઉપજાવનાર વાત ન હતી. જે અમુલ્ય રત્ન તેણે મહા જતનથી ઘરમાં રાખી મુક્યું, જેને જોવાથી તેને અતિ આનંદ થતો, તથા જે વડે તેને આટલાં મહાભારત દુઃખમાં પણ જીવવું ગમતુ હતુ, તે રત્ન તેના હાથમાંથી જતું રહ્યું. અને તે કોના હાથમાં પડ્યું? પોતાના ઊંચા કુળનું અભિમાન રાખી તેણે દેવગઢના રાજા સાથે સંબંધ કરવાની ના કહેલી, તથા મ્લેચ્છ લોકોના હાથમાં જાય-એ ભયથી જ **શં**કળદેવને પોતાનો જમાઈ કરવાને છેલ્લે તેણે ઘણી આનાકાની સાથે કબૂલ કરેલું, તે સઘળું વ્યર્થ ગયું. તેને જે મોટામાં મોટી દેહેશત હતી તેજ આડે આવી; હવે જીવવું શા સારૂ! જીવવું કોને વાસ્તે? અને શું કરવા? તેણે આપઘાત કરવાને ઘણીએકવાર પ્રયત્ન કીધા, પણ તેને સઘળી વખતે રોક્યો. તેને દેવગઢના રાજા **રામ**દેવે ઘણો દીલાસો તથા ધીરજ આપી; તેને અન્ન ખવડાવ્યું; તથા કેટલીએક તદબીરથી તેનું મન પોતાની છોકરી ઉપરથી કઢાવ્યું. પણ તે વખતથી તેની અક્કલને નુકસાન લાગ્યું. તે ઉદાસીની પેઠે આખો દહાડો બેસી રહેતો, અને તે વખતથી તે કોઈ દહાડો જરાપણ હસ્યો નહિ. આવી અવસ્થામાં તે કેટલીએક મુદ્દત સુધી દેવગઢમાં રહ્યો; પણ એટલામાં મલેક કાફુરનું લશ્કર શેહેર

આગળ આવ્યું, અને તેને ઘેરો ઘાલ્યો. **રામદેવ** **શંકળદેવને** કિલ્લામાં રાખી પોતે ઘણુંએક નજરાણું લેઈ મલેક **કાફુર** પાસે ગયો, અને તેને શરણ થયો. પછી **રામદેવ** **કાફુરની** સાથે **દિલ્હી** ગયો. ત્યાં તેને રાયરાયાનો કિતાબ મળ્યો, **દિલ્હીના** પાદશાહે તેને તેનું રાજ પાછું સોંપ્યું એટલું જ નહિ, પણ તેમાં વધારો કરી આપ્યો. તેને નવસારી પરગણું ઇનામ દાખલ આપ્યું, અને તેને ઘેર જવાને લાખ તનખા ખરચને માટે આપ્યા.

એ સઘળો બનાવ જ્યારે બન્યો ત્યારે **કરણ** ગુસ્સે થઈને તથા **રામદેવ** ઉપર કંટાળી જઇને **દેવગઢથી** ચુપકીથી નાસી ગયો, અને પાંચ વર્ષ સુધી આખા ગૂજરાતમાં જુદા જુદા વેશ લેઈને ભટક્યો. છેલ્લે તે **મોઢેરા** ગામમાં આવી પહોંચ્યો, અને ત્યાંના દેહેરાની એક ધર્મશાળામાં તેણે ઉતારો કીધો.

માધવ તથા તેની સ્ત્રી ઉભાં ઉભાં પોતાના ગયલા વખતની વાત કરતાં હતાં, તથા માણસની જીંદગીમાં કેટલા બધા ફેરફાર થાય છે તે ઉપર વિચાર કરતાં હતાં. વાતમાંને વાતમાં કરણ રાજાનો વિષય નિકળ્યો, ત્યારે એ દુર્ભાગ્ય રાજાને વાસ્તે તેઓને ઘણી દયા આવી. "અરે અરે! જો **કરણ** રાજા આ વખતે જીવતો હોય અને તેના સાંભળવામાં આવે કે તેની **દેવળદેવી** તેને વિસરી જઇ પોતાની મા સાથે ઘણા આનંદમાં રહે છે, તથા તેણે પાદશાહના શાહજાદા **ખિજરખાં** સાથે લગ્ન કીધું છે તો તેને કેટલું બધું દુઃખ ઉપજે? પણ તે બીચારો આ પૃથ્વી ઉપર જ કદાપિ નહિ હોય, જ્યાં હોય ત્યાં તેનો સ્વર્ગવાસ થજો." એ પ્રમાણે **માધવ** મોટેથી બોલ્યો, તે સઘળા શબ્દ કરણે સ્પષ્ટ સાંભળી લીધા. આ દુઃખદાયક વાત **કરણને** કાને પડતાંજ તે બેશુદ્ધ થઇ ભોંય ઉપર પડ્યો. પડવાનો અવાજ સાંભળી **માધવ** તેની તરફ દોડ્યો, અને જ્યારે તેણે પડેલા માણસનું મ્હોંડું કેટલીકવાર જોયું ત્યારે તે એવો તો ભય પામ્યો કે એક છલંગ મારી પોતાની સ્ત્રીને ઘસડીને ધર્મશાળામાં જતો રહ્યો, અને સઘળો સામાન બાંધી રાતની રાતે ત્યાંથી બીજે ગામ જવાને નિકળી પડ્યો.

થોડીવાર પછી કરણને ભાન આવ્યું ત્યારે તેની આંખ લાલચોળ તથા ચેહેરો ગાડા જેવો થઈ ગયો; અને તેને સખ્ત ઘા લાગ્યો. તે દુષ્ટ ચંડાળ છોકરી તેના બાપના કીધેલા ઉપકાર ભુલી જાય, અને તેને કોઈ વાર પણ સંભારે નહિ એ કાંઇ જેવું તેવું દુઃખ નહતું. તેને વાસ્તે તેના આવા હાલ થયા

હતા, અને તે વન વન ભટકતો હતો, અને દેવળદેવી સુખમાં પાદશાહના મેહેલમાં રહે, અને જરાપણ ઉદ્વેગ ધરે નહિ; વળી તેની માની સાથે વટલી જાય; અને છેલ્લે તેને ભુલી જઇને, શંકળદેવનો પ્યાર અંતઃકરણમાંથી ભુસી નાખીને, મ્લેચ્છ પાદશાહ, તેના બાપનું રાજ્ય લેનાર, તેના ઘરનું સુખ હરનાર, તેને આટલી બધી વિપત્તીમાં નાખનારના જ છોકરા સાથે પરણે એ કાંઇ નાનીસુની વાત નહતી. કૃતઘ્ની છોકરી! આ દુનિયામાં કોઇ કોઇનું નથી; સઘળાં સ્વાર્થીછે; પ્યાર ફોકટ છે; સંસાર દગલબાજ છે; તથા માયા સઘળી ખોટી છે; એ વાતનો તેને હમણાં નિશ્ચય થયો; જેને વાસ્તે આટલી વાર જીવવું પ્રમાણ હતુ તે સઘળાં દગો કરી તેને મુકી ચાલ્યાં, માટે હવે દુનિયામાં દુઃખે દહાડા કાઢવામાં શું ફળ? માટે હવે નક્કી મરવું જોઇએ. એવો વિચાર કરી તે કુંડની પાળ ઉપર ફરતો હતો, પણ મરવું એ કાંઇ સેહેલું નથી. જીંદગીથી ગમે તેટલા કંટાળી ગયા હોઇએ અને મોત વારે વારે માગતા હોઇએ તોપણ જ્યારે યમરાજાના દૂત ખરેખરા આવે ત્યારે આ દેહ કોઇને છોડવો ગમતો નથી. ત્યારે આપઘાત શી રીતે થાય? પોતાનો જીવ પોતાને હાથે શી રીતે કઢાય? એજ સંદેહને લીધે તે કુંડમાં એકદમ પડવાને બદલે આણીગમ તેણીગમ ફર્યાં કરતો હતો. તેના મનમાં તોફાન અને શાંતિ વારાફરતી થતી હતી. જીવ જ્યારે ઊકળી આવતો ત્યારે તે પડવાની તૈયારી કરતો, પણ એટલામાં મન પાછું શાંત થતુ, એટલે પાછો ફરવા માંડતો. એ પ્રમાણે કેટલીએક વારસુધી ચાલ્યા પછી તેને એકદમ આવેશ ચઢી આવ્યો. અને તે નરમ પડે તેની અગાઉ તે કુંડમાં ભુસકો મારી ઝંપલાવી પડયો. પાણીમાં એક મોટો ધબાકો થયો તે રાતની વખતે અને આસપાસ બંધિયાર જગા એટલે તેનો પડઘા પડવાથી અવાજ ઘણો મોટો સંભળાયો.

પાસેની ધર્મશાળામાં જે વેરાગી તથા બ્રાહ્મણ ગાંજો ફુકતા હતા તેઓ બન્નેએ આ ધબાકો સાંભળ્યો, અને તે સાંભળીને તેઓ ચમકયા. વેરાગી ચલમ પીતાંપીતાં અટકયો, તે તેને કડવું ઝેર જેવું લાગ્યું, અને ગુસ્સામાં આવી બોલી ઉઠયો, "આવી રાતને વખતે કોણ અભાગિયો પાણીમાં પડયો? કોઇ કુતરો અથવા બીજું કાંઇ જાનવર હશે. આ વખતે માણસ તો કોઇ નહિ હોય. ગમે તે હો તોપણ તેણે મારી ચલમનો તાલ ખોવડાવ્યો. હવે નીશો ચઢવાનો નથી આ ઢોરે બધો દહાડો ખરાબ કીધો. આજે

સવારે કોઇ ચંડાળનું મ્હોં જોયું હશે કે અમલ કરવામાં આવો એક અટકાવ થયો. એને મરવાદો. હું એને બચાવવા જવાનો નથી." એવું કહી તેણે પાછી ચલમ ભરવા માંડી પણ જે બ્રાહ્મણ તેની સાથે હતો તે વધારે કોમળ અંતઃકરણવાળો હતો. તેણે દુઃખનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો. જે દહાડાથી તેની સ્ત્રી દેવળદેવીની સાથે તુરકડાઓના હાથમાં ગઈ તે દહાડેથી તેને ચેહેન પડતું નહતું. તેણે ઘણોક પ્રવાસ કીધો હતો. અને છેલ્લે થાકી આ ઠેકાણે રહ્યો હતો. તેને પક્કી ખાતરી થઈ કે કોઇ માણસ પડયો હશે, અને પોતે બેસી રહે અને એક મનુષ્ય દેહનો નાશ થાય એ ઘોર પાપ પોતાને માથે ન આવે માટે તે ચલમને પડતી મુકીને ઉઠયો, અને કુંડ આગળ ગયો. પાણીમાં જોયછે તો કોઈ માણસને તેમાં તરફડીયાં મારતો તેણે જોયો, તેનું માથું માત્ર ઉઘાડું દેખાતું હતું. કરણ પડતાંને વાર નીચે ગયો, પણ તે તુરત ઉપર તરી આવ્યો, તે વખતે સ્વરક્ષણની સ્વાભાવિક પ્રેરણાએ જોર પકડયું. તે વખતે તે પોતાનો જીવ બચાવવાની આતુરતામાં પોતાનું સઘળું દુઃખ ભુલી ગયો. તેણે પછાડા મારવા માંડયા, અને એ પ્રમાણે જોર કરી તે કેટલીએક વાર સુધી પાણી ઉપર રહ્યો. પણ તેનું જોર ધીમે ધીમે કમ થતું ગયું; તેના પગમાં ગોટલા ભરાઈ ગયા; તથા તેના હાથ રહી ગયા. તે નીચે પડવા લાગ્યો અને જે વખત તે બ્રાહ્મણ કુંડની પાળ ઉપર ગયો, ત્યારે તેની ચોટલી માત્ર બાહાર દેખાતી હતી. આવી વખતે બ્રાહ્મણને પાણીમાં ભુસકો મારતાં કાંઈ વાર લાગી નહિ. તેની પાસે વધારે લુગડાંની કાંઈ ખટપટ નહતી. માથે એક ટોપી હતી તે પાળ ઉપર મુકી દીધી, અને જે ધોતિયું પેહેરેલું હતું તે સાથે તે પાણીમાં પડયો. સારા ભાગ્યે કરણ અજવાળામાં હતો તેથી તુરત તે બ્રાહ્મણે તેની ચોટલી પકડી, અને તેને પોતાની પાછળ ઘસડયો. પણ બુડતા માણસને કાઢવાનું કામ કાંઈ થોડું જોખમ ભરેલું નથી. તેના મનને તો આખું જગત બુડી જાયછે, અને તે પોતાનો જીવ બચાવવાની મેહેનતમાં તેના બચાવનારના જીવને જોખમમાં નાખે છે. કરણે પાણીમાંથી બાહાર નિકળતાં બ્રાહ્મણને ચુડ ભેરવી, ને તે ભટજી જો સારો તરનાર ન હોત તો તેઓ બન્નેનું સમચરી એક જ દહાડે આવત. પણ ભટજી આટલા બોજા સાથે પણ થોડુંએક તર્યા, અને જ્યારે વધારે વાર ઉપર ટકાયું નહિ ત્યારે કરણના હાથને તેણે એવા જોરથી બચકું ભર્યું કે તેણે તુરત પોતાના હાથ છોડી દીધા. પછી એક આચકાની સાથે

કરણને ઓવારા ઉપર નાખ્યો. બ્રાહ્મણે બહાર નિકળી કરણને ઉંચકી લીધો, અને વૈરાગીની પાસે લાવીને નાખ્યો. વેરાગી તે વખતે બીજી ચલમ ફુંકતો હતો તેણે ઘણી બેપરવાઇથી કરણના બેભાન મુડદા જેવા શરીર તરફ જોયું, અને તે પૂરો મરી ગયલો છે એમ જાણીને તે બ્રાહ્મણ ઉપર ક્રોધે ભરાઇને બોલ્યો: "અલ્યા બમન, આ પ્રેતને ઇહાં કયાં લાવ્યો? આ કુંડને ધર્મશાળા ગોજારાં થયાં. એવી પીડાનું ઇહાં શું કામ છે? તેને કોઇ ખુણામાં નાખી આવ. કાલે સવારે ગામમાં ખબર આપીશું એટલે તેનાં કોઇ વાહાલાં અથવા ઓળખીતાં લઇ જશે; નહિ તો તેને અવલ મંજલ પોંહોંચાડવાનો માહાજન લોકો કાંઇપણ બંદોબસ્ત કરશે. આ મહાદેવના દેવાલયમાં મુડદાને રાખવું ન જોઇએ. આખું દેહેરૂં અપવિત્ર થાય, અને તેને શુધ્ધ કરવાને ઘણા પૈસા ખરચ લાગશે, અને બીજા લોકો આપણને ઠપકો દેશે. વળી આપણને રાજા પાસે જવું પડશે. ત્યાં કોણ જાણે શું થાય? તે કુંડમાં શાસારૂ પડયો તે આપણને પુછશે, ત્યારે આપણે શો જવાબ દઇશું? અને જવાબ બરોબર દેવાશે નહિ તો રાજાને આપણા ઉપર વેહેમ આવશે. રાજા ગંડુ છે, તેનો શો ભરોસો? વખતે આપણે કુતરાને મોતે માર્યા જઇએ, અથવા ગામમાંથી બહાર જવું પડે, એટલે આપણી પેદાશ જતી રહે, ને આપણે ભુખે મરીએ. માટે એ બલાને તું ઇહાંથી ખસેડ, અને બહાર કોઈ ખુણામાં નાખી આવ. તું તારૂં ભીનું ધોતિયું બદલી નાખ, અને તને શરદી ચઢી ગઇ હશે માટે આ ચલમ તૈયાર છે તે લઇ ગરમ અને તાજો થઇ જા. ચાલ બચ્ચા, વેહેલો થા."

વેરાગીનું આ બોલવું સાંભળીને બ્રાહ્મણના દીલ ઉપર ઘણી અસર થઇ. જેટલી જેટલી વાત બાવાજીએ બતલાવી તે સઘળી તેને ખરી લાગી, અને તેણે જે કામ કીધું તેનો તેને ઘણો પસ્તાવો થવા લાગ્યો. પણ હવે લાચાર; જે થયું તે થયું. તેના શરીરમાં તાઢ પણ ઘણી ચઢી ગઇ હતી. તાઢા પાણીમાં પડવાથી તેનો સઘળો નીશો ઉતરી ગયો હતો તેથી તેને જરા પણ ચેહેન પડતું ન હતું. ભટજી એક ઘડી પણ અમલના સુમાર વિના કોઈ દહાડો રહ્યા નહતા, તેથી આવી વખતે બાવાજીને ચલમ ફુંકતાં તથા તેમાંથી તથા પોતાના મ્હોડામાંથી ધુમાડા કાઢતાં તેણે જોયા, ત્યારે તેનો જીવ આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયો. તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં; અને તને કાંઇ પણ કામ સુઝયું નાહ. એવું થયું ત્યારે કરણની શી અવસ્થા છે

તે ઉપર જરાપણ નજર કીધા વિના તેણે કોરૂં ધોતિયું પેહેર્યું, અને લાગલોજ ચલમનો એક જોરથી સપાટો માર્યો, અને તે સપાટાની સાથેજ જાગૃત થયો. પછી તેણે દીવો લાવીને કરણને તપાસ્યો તો તેનું શરીર તમામ મરી ગયલા જેવું લાગ્યું. પણ જીવની નિશાની એટલી જ હતી કે તેની છાતી ધડકતી હતી, અને તેના નાકમાંથી ઉનો શ્વાસ નિકળતો હાથને લાગતો હતો. એટલા ઉપરથી તેને આશા આવી, અને કાંઇ ઉપાયથી તે હોશિયાર થાય એવી તદબીર તેણે કરવા માંડી. તેણે પેહેલાં તો તેના પેટ ઉપર ભાર મુકયો, એટલે સુધી કે તે તેના ઉપર બેઠો, એટલે તેના ભારથી આસરે ચાર પાંચ શેર પાણી તેના મ્હોંમાંથી નિકળી પડયું. જ્યારે વધારે પાણી નિકળ્યું નહિ ત્યારે તેને પગે દોરી બાંધી અને તેને ઉંધે માથે લટકાવ્યો. એમ કરવાથી પણ કેટલુંએક પાણી તેના શરીરમાંથી નિકળી ગયું. કલાકેક સુધી તેને એ પ્રમાણે ટાંગી રાખ્યો પછી તેને નીચે ઉતારયો, અને એક ધાબળીમાં લપેટી ધુણી આગળ રાખમાં સુવાડયો.

થોડીએક વારમાં ગરમીની અસર તેના શરીરમાં લાગી. તેણે ધીમે ધીમે શરીર હલાવવા માડયું, અને એમ કરતાં કરતાં આંખ ઉઘાડી, અને છેલ્લીવારે તેને બોલવાનું ભાન આવ્યું. આ પ્રમાણે કરણ જીવતો થયો તે જોઇને વેરાગી તથા બ્રાહ્મણને ઘણી જ ખુશી થઇ. તેઓની સઘળી દેહેશત મટી ગઇ માટે બાવાજી આનંદભેર બોલ્યા: "કેમ બચ્ચા, તું કોણ છે? શી જાતનો છે? શો ધંધો કરેછે? શા સારૂ આ ગામમાં આવ્યોછે? અને કુંડમાં એકાએક પડી ગયો કે જાણી જોઇને? અને જાણી જોઇને પડયો તો તારા ઉપર શું દુ:ખ આવી પડયું છે? શું શરીરથી કંટાળી ગયો છે? શું છોકરાં તરફથી દુ:ખ છે? શું બઇરી કોઇ જોડે નિકળી ગઇ? કે શું વ્યભિચારિણી નિકળી? કે તારી સાથે હમેશાં લડેછે તેથી કાયર થયો? શું કાંઇ ધંધામાં ખોટ આવી? શું પૈસા ચોરાઇ ગયા?" એ પ્રમાણે વેરાગીએ તો ઉપરા ઉપરી કરણને પ્રશ્ન પુછવા માંડ્યા, અને તેનો પાર ઘણો મોડો આવત, પણ કરણ ગભરાયો. આ બધી વાત એકદમ શી રીતે યાદ રહેશે, તથા તેના જવાબ શી રીતે અપાશે એ વિષે તેને ફિકર થઈ, તેથી તે વચમાં બોલી ઉઠયો, અને બાવાજીને બોલતાં અટકાવ્યા; આ સઘળા સવાલોના પૃથક પૃથક જવાબ તો તેણે દીધા નહિ; પણ તેણે પોતાની સઘળી વાત અથથી તે ઇતિસુધી કહી સંભળાવી. પોતાનું ખરૂં નામ તથા અવસ્થા તેણે આટલી વાર તો છુપાવી રાખી હતી, પણ હમણા તો તેનાથી છાનું

રખાતું નહિ. તેનાં મ્હોંમાંથી સઘળી સાચી વાત નિકળી ગઈ. જ્યારે કરણ સઘળું કહી રહ્યો, ત્યારે વૈરાગીને તેના ઉપર ઘણી દયા આવી, અને તેનો ઉદ્ધાર કરવાને અર્થે તેણે તેને કાંઈ શિખામણ દેવાનો નિશ્ચય કીધો.

એ પ્રમાણે મનસુબો કરીને બાવાજી બોલ્યા : "બચ્ચા, હું કહું છું તે કાનદઈ સાંભળ. તે તારા કલ્યાણની વાત છે. જો તું મારા ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલીશ. તો તું દુઃખનું નામ પણ જાણીશ નહિ. માટે સાંભળ. બચ્ચા, આ જગત્ ક્ષણભંગુર છે. તે એક પાણીનો પરપોટો છે. તે એક બાજીગરની રમત છે. જગતમાં સઘળી વસ્તુ નાશવંત છે. જેનું નામ તેનો નાશ છે, અજરામર ને સાચો તો એક પરમાત્મા છે. બીજું સઘળું જુઠું છે. દુનિયા કાંઈ આપણી નથી, અને કોઈ દહાડો આપણી થવાની પણ નથી. એક નાવમાં બેસીને જનારા મુસાફરોની વચ્ચે જેટલો સંબંધ છે તેટલો જ આ જગતમાં વસનારાઓ વચ્ચે છે. તે થોડી મુદ્દત સુધી એકઠાં રેહે છે; પછી સૌ પોતપોતાને રસ્તે વળગે છે. માટે દુનિયાની મોહજાળમાં કદી ફસાવું નહિ. એથી માણસોની ખરાબી થાય છે. એથી આપણાથી પરમેશ્વરને ભજાતો નથી; અને એથી આપણે લખચોરાસીના ફેરામાં ફર્યાં કરીએ છીએ; માટે જ્ઞાની પુરૂષો તેજ કે જેઓએ સંસારનો ત્યાગ કીધો છે, તથા બ્રહ્મ ઉપર ધ્યાન ધરી વૈરાગ્ય લેઈ બેઠા છે. શરીર પણ તેજ પ્રમાણે કારમું છે. તે આજે ફુલની પેઠે ખીલે છે, અને ઘડી પછી કાષ્ટની પેઠે જડ થઇને પડે છે. વળી તેને નાના પ્રકારની પીડા વળગેલી છે તેઓમાંની ઘણી ખરી સંસારમાં રહેવાથી માણસને ઉપદ્રવ કરે છે. જેણે વૈરાગ લીધો તેને તેવી પીડા કવચિતજ થાય છે, અને થાય તો તેના ઉપર તે લક્ષ દેતો નથી. સુખ દુઃખ એ શરીરના ધર્મ છે. પણ વેરાગીએ શરીર સાથે સંબંધ છોડી દીધો છે તેથી તેના મનને સુખ દુઃખ બંને સમાન છે. તે સુખથી રાજી થતો નથી, અને દુઃખથી ખેદ પામતો નથી. જે ઈશ્વરની તરફથી આવી પડે છે તે શાંત મનથી સહે છે. વળી બચ્ચા, બઇરાં છોકરાં સઘળાં જુઠાં છે. એ ખરેખરી માયાની જાળ છે. તેઓ સંસારમાં આપણું મન પોરવે છે. તેઓ પરમાત્મા ઉપરથી આપણું ચિત્ત દૂર કરે છે. તેઓ જગતમાં આપણને મહાપાપ કરાવે છે, તથા લખચોરાસીના ફેરામાં તેઓ નાખે છે; અને તેથી ફાયદો શો છે? કાંઇ જ

નથી. તેઓથી કાંઈ સુખ થતુ નથી. જો કાંઈ થાય તો તે ક્ષણભંગુર છે. એથી ઉલટું, તેથી ઘણું દુ:ખ પેદા થાય છે, અને તે દુ:ખ ઘણી મુદ્દત સુધી પોંહોંચે છે. તેઓનો ને આપણો સંબંધ ખોટો છે. ઋણાનુબંધથી આપણે સઘળા એકઠા મળીએ છીએ, અને જ્યારે તે ઋણાનુબંધ પૂરો થાય છે, ત્યારે એકએકને મુકીને ચાલ્યા જઇએ છીએ. તેઓ આપણને મોતના સપાટામાંથી બચાવી સકતા નથી, અને આપણે પણ તેઓને તેના પંજામાંથી ઉગારી સકતા નથી. આપણા સ્નેહીઓને બાળી અથવા દાટી આવ્યા પછી આપણે તેઓને વાસ્તે થોડી મુદ્દત સુધી રડીએ છીએ, અથવા શોક કરીએ છીએ, અને પછી તેને વિસારી મુકીએ છીએ. એવી તરેહનો જગતનો જુઠો સંબંધ છે, માટે ડાહ્યા લોકો આ દુનિયાના અનિત્ય સંબંધમાં પડતા નથી; પણ એકલા રહી પરમેશ્વરનું ભજન કરી મુક્તિનું સાધન કરે છે. વળી ધન પણ તેવું જ દગલબાજ છે. તે સઘળાં પાપનું મૂળ છે. તેમાં કળિયુગ આવી રહેલો છે. તે દુષ્ટના ઘરમાં વાસો કરે છે, અને ધર્મીનો ત્યાગ કરે છે. લક્ષ્મી એ માણસને મોટી ફસાવનારી માયા છે, તેથી કાંઈ પણ સુખ માણસને મળતું નથી; પણ અગણિત દુ:ખો એથી પેદા થાય છે. માટે તેને વાસ્તે કોઈ પણ શાણા અને વિચારવંત માણસે કદી પણ શોક કરવો નહિ. માટે બચ્ચા, તારો સઘળો શોક મુકી દે. તારૂં સઘળું રાજ્ય ગયું; તુ રાજ્યભ્રષ્ટ થયો; એ તારૂં મોટું ભાગ્ય જાણવું. શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે રાજ્યને અંતે નર્ક છે. તેં રાજ્ય કીધું છે. તેં રાજ્ય ચલાવવામાં જે જે કામો કીધાં હશે તે સઘળાં તુ જાણતો હશે, અને તારાથી જે દુષ્ટ કર્મો થયાં હોય તે યાદ લાવ. પછી તુ મનમાં વિચાર કર કે તારૂં રાજ્ય ગયું તેમાં તારો ફાયદો કે ગેરફાયદો થયો ? એમ જાણજે કે રાજ્ય જવાથી તારૂં કલ્યાણ થયું, અને હવેથી તુ મારી શિખામણ પ્રમાણે ચાલશે તો તારો ઉદ્ધાર થશે. હજી જેટલો વખત બાકી રહેલો છે તેનો સારી રીતે ઉપયોગ કર. દુનિયાથી વિરક્ત થા. તુ મારી સાથે આવીને રેહે. તુ જેને વાહાલામાં વાહાલાં ગણતો હતો તેઓ તારી સાથે કેવી રીતે ચાલ્યાં તે તેં જોયું છે. તારી પ્રાણ સમાન સ્ત્રી તને મૂકીને જતી રહી. તારી છોકરી જેને તેં ઉછેરીને મોટી કીધી, જેનું રક્ષણ કરવાને તેં આટલું સંકટ ભોગવ્યું, તથા જેને વાસ્તે તુ હજી આટલો શોક કરેછે, તે હમણા તારા કટ્ટા શત્રુના ઘરમાં માહાલે છે, તથા

તેણે મ્લેચ્છના પુત્ર સાથે લગ્ન કીધું છે. એવી રીતનો આ દુનિયાનો સંબંધ છે. વળી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, એ માણસના કટ્ટા દુશ્મન તેના અંતઃકરણમાં વસેલા છે. તેઓ તેને હમેશાં આડાં કામ કરાવે છે, તથા પ્રપંચના કૂપમાં નાખેછે. પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિઓ તથા પાંચ કર્મેંદ્રિઓ પણ તેની પાછળ મંડી છે, તેથી માણસ પરમેશ્વરથી દૂરને દૂર જતો જાય છે. આ સઘળા શત્રુઓને જીતવા મુશ્કેલ છે. જે માણસ સંસારમાં રહેછે તે આ સઘળાના સપાટામાં આવ્યા વિના રહેતો જ નથી. માટે જ્ઞાની માણસોએ એવો દૃઢ નિશ્ચય કીધો છે કે દુનિયા જૂઠી છે; દુનિયાનો સંબંધ કારમો છે; તથા પરમેશ્વર સિવાય સઘળું અનિત્ય અને નકામું છે. માટે એ સઘળાને મૂકીને ઇશ્વરનું ભજન કરવું. જેમ જેમ માણસની ઇચ્છા ઓછી થતી જાયછે, તેમ તેમ તે પરમેશ્વરની પાસે પાસે આવતો જાયછે અને જ્યારે તે અંતે નિષ્કામ અવસ્થાને પોંહોંચેછે, ત્યારે તેનો પરમાત્મામાં લય થાયછે. નિષ્કામ અવસ્થા સૌથી ઊંચામાં ઊંચી છે. એ અવસ્થા જેને પ્રાપ્ત થઈ તે પરમ સુખી જાણવો. તે દેવરૂપે પૃથ્વી ઉપર એક માણસ છે. માટે તારે પણ મારી સાથે રેહેવું, અને તે નિષ્કામ અવસ્થાને પોંહોંચવાને પ્રયત્ન કરવો."

પેલા બ્રાહ્મણે વેરાગીની આ સઘળી વાતો સાંભળી લીધી; પણ તે તેના મનમાં કાંઈ ઉતરી નહિ, તથા તેથી કરણના મન ઉપર પણ કાંઈ અસર થઈ નહિ. તેણે ઘણાએક દેશોમાં મુસાફરી કીધી હતી, તથા ઘણાએક સાધુઓ સન્યાસી, ભક્ત, બાવાઓ સાથે ધર્મસંબંધી વાતચિત કીધેલી હતી, તેથી તે એવી બાબતમાં પ્રવીણ થયો હતો. સુખને વાસ્તે તેનો વિચાર જુદી જ તરેહનો હતો, અને તે વિચાર આ ઠેકાણે જણાવી પોતાની હોશિયારી બતાવવાની તેની ઘણી મરજી હતી માટે તે બોલી ઉઠ્યો, "બાવાજી, તમે જે સઘળું કહ્યું તે ઠીક છે, પણ મારા ગુરૂએ મને એ વિષે જે બોધ કીધેલો છે તે હું તમને કહી સંભળાવુંછું. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે દુનિયા જૂઠી નથી; દુનિયાનો સંબંધ પણ દગલબાજ નથી; દુનિયા છોડી વૈરાગ લેવો એ ઘણું પાપનું કામ છે. માણસથી નિષ્કામ થઈ સકાતું નથી. એ તો માત્ર ગપાટા છે, અને તેમ થાય તોપણ તેથી કાંઇ સુખ નથી. જે જગતમાં જગતકર્ત્તાએ આપણને સર્જાવેલા છે તે જગત સાચું છે, તે અનિત્ય છે તેથી તે જૂઠું છે એમ સાબીત થતું નથી. આપણો દુનિયાનો

સંબંધ પણ સાચો છે એમાં કાંઈ શક નથી, અને માત્ર કોઈક દુષ્ટ અને દગલબાજ માણસો નીકળી આવે તે ઉપરથી સઘળી માણસ જાતને દોષ દેવો વાજબી નથી. માણસના મનનું બંધારણ જ્યારે તપાસીએ છીએ ત્યારે સ્પષ્ટ માલમ પડેછે કે ઇશ્વરે માણસને પોતાની જાતનાં સમુદાયમાં રહેવાને લાયક કીધેલો છે. જો તે એકલો રહે તો તેનામાં ઇશ્વરની તરફથી મળેલા કેટલાએક ગુણો બિલકુલ નિરૂપયોગી થઈ પડે. જો માણસ જંગલમાં વાસો કરે તો નરમાશ, સભ્યતા, દયા, ક્ષમા, ક્રોધ, વગેરે ગુણો શા કામમાં આવે? અને જ્યારે તે ગુણો તેનામાં છે ત્યારે તેને વાપરવા જોઇએ, અને તેથી તેણે માણસોમાં એકઠાં રહેવું જોઇએ. વળી જગતનું બંધારણ એવી રીતનું થયલું છે કે માણસ અરસપરસ ઉપયોગી થઇ પડેછે, તથા તેને બીજા ઉપર ઉપકાર કરવામાં સ્વાભાવિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાયછે. તેથી પણ સાફ જણાય છે કે એકાંતવાસ કરવો એમાં ઇશ્વર રાજી નથી. વળી જો સઘળા લોકો તમારી શિખામણ પ્રમાણે દુનિયાનો ત્યાગ કરે તો તેનો થોડીવારમાં અંત આવે, અને તે પ્રમાણે ઇશ્વરનો ઇરાદો નથી. વળી તમે કદાચ કહેશો કે દુનિયાનો ત્યાગ ઘણા થોડાથી જ થઈ સકેછે, માટે દુનિયાનો અંત આવશે એવી દેહેશત રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી. પણ જે વાત વાસ્તવિક રીતે સારી છે તે જો સઘળા કરે તો તેથી ફાયદો જ થવો જોઇએ. ઉદાહરણ અગર જો સઘળા માણસ સાચું બોલે એવો સંભવ નથી, પણ જો સઘળા બોલે તો તેથી જગતનું બેશક કલ્યાણ થાય. પણ જો તમામ લોકો વૈરાગ લે તો તેથી સારૂં ફળ નીપજવાને બદલે જગતનો લય થાય; માટે વૈરાગ રાખવો એ સારૂં કામ નથી. વળી કોઈપણ માણસ નિષ્કામ થઇ સકતો નથી. ગમે તેવો વેરાગી હોય તોપણ તેને કાંઈપણ ઇચ્છા હોયછે. બીજી કાંઈ ન હોય તોપણ ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવાની અથવા મોક્ષ મેળવવાની તો હોયજ. મહારાજ, તમને અને મને વખત થાય છે એટલે નીશાની તલપ થઇ આવે છે. જો ઘડી ચલમ ન મળે તો ઉથલ પાથલ થઇ જઇએ છીએ. માણસ નિષ્કામ હોઇ સકતો નથી, અને હોય તો તે જીવતો નથી પણ મુઆ બરોબર છે. ઇંદ્રિઓ તથા વિકારોનો નાશ કરવો એ યોગ્ય નથી. તે આપણને વાપરવાને માટે આપેલાં છે, અને તેને યોગ્ય જગતમાં ઘણી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કીધેલી છે, તેઓને અખતિયારમાં રાખવાં જોઇએ, અને તેઓનો ઘટતી રીતે તથા ઘટતી જગાએ ઉપયોગ

કરવો જોઇએ. જો એ પ્રમાણે માણસ ચાલે તો તે નિશ્ચય સુખ પામે. એકલા પૈસાથી સુખ મળી સકતુ નથી, કેમકે પૈસાથી મનના ઉપર કાંઈ અસર થઇ સકતી નથી, અને સુખનું ઠેકાણું મન છે. મોટા અધિકાર મળ્યા પછી પણ સુખ મળતું નથી, કેમકે તેથી અસંતોષ તથા નવી ચિંતા ફિકર ઉત્પન્ન થાય છે. ઇંદ્રિઓનું સુખ ખરૂં નથી, કેમકે તે ક્ષણભંગુર તથા થોડી મુદ્દતમાં કંટાળો ઉપજાવનાર છે. ખરૂં સુખ અંતઃકરણમાંથી નીકળે છે, અને તેનું મૂળ સદ્દ્ગુણ છે. જે માણસ સદ્દ્ગુણે આચરે છે તે ખરેખરો સુખી છે. તેણે દુનિયામાં રહીને સંસાર ચલાવવો, અને તેની જેટલી શક્તિ હોય તે પ્રમાણે સધળાનું સારૂં કરવું. તેણે પરમેશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો, અને જે જે દુઃખ આવી પડે તે પરમેશ્વરની મરજીથી આવી પડે છે, તથા તે આપણાં સારાંને જ સારૂ મોકલેલાં છે, એમ માની મનને શાંત રાખવું એટલે આપણા સુખમાં કાંઇ ધટારો થશે નહિ. દુનિયામાં રહીને તથા સારી રીતે વર્તીને ઇચ્છા તથા આશા છોડવી નહિ; કેમકે ઇચ્છા માણસને જાગૃત કરનાર, તથા દુનિયાનું ભલું કરનાર છે અને તે જ્યારે તૃપ્ત થાય છે, ત્યારે તેથી સુખમાં વધારો થાય છે. આશા સંસાર સાગરમાં આપણા વહાણનું લંગર છે; માટે ઇશ્વર તથા માણસ ઉપર પ્રીતિ રાખીને કામ કર્યાં જવું, એટલે આલોકમાં લાભ અને કીર્તિ મળે છે એટલુંજ નહિ, પણ પરલોકમાં અખંડ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે રાજાને મારી તો સલાહ એટલી જ કે તેણે દુનિયાનો ત્યાગ ન કરવો, પણ સદ્દ્ગુણે ચાલવું."

કરણે વેરાગી તથા બ્રાહ્મણ એ બંનેનું સુખ વિષેનું ભાષણ કાન દઇને સાંભળ્યું, પણ તેથી તેના મનનું સમાધાન થયું નહિ. તેનો એ બાબત ઉપર જુદો જ અભિપ્રાય હતો. તે માનતો હતો કે માણસ કાંઇપણ કામ પોતાની મેળે કરવાને અશક્ત છે. તે જે કરે છે તે કોઇ જુદી જ પ્રેરણાના જોરથી કરે છે. તેના મત પ્રમાણે તો માણસ માત્ર એક યંત્ર જેવું છે. તેનામાં જે ચલાવનારી શક્તિ છે તે પ્રમાણે તે ચાલે છે. માટે તેનાં સધળાં કામમાં તે નિરૂપાય છે. જેમ પુતળાંના નાચમાં પાછળથી માણસ જેમ દોરી ખેંચે છે તેમ તે પુતળાં નાચે છે, કૂદે છે, અથવા સ્થિર રહે છે, તેમ માણસ પણ દોરી સંચાથી કામ કરે છે, અને તે દોરીનો ખેંચનાર પરમેશ્વર છે. તે સર્વ વ્યાપક છે. એ મત પ્રમાણે તેના મનને સારૂં નઠારૂં અથવા

પાપ પુણ્ય કાંઈ નહતું. તે માનતો હતો કે માણસને પોતાના કામને વાસ્તે પરમેશ્વર આગળ મુઆ પછી જવાબ દેવો પડતો નથી. સારૂં અથવા નઠારૂં જે કામ થાય તે પરમેશ્વરની આપેલી બુદ્ધિને લીધે થાય છે. માટે દુનિયાનો ત્યાગ કરી વૈરાગ લેવાની તેની નજરમાં જરૂર નહતી, કેમકે જે થવાનું છે તે થયા વિના રહેવાનું જ નથી. તેમજ સદ્ગુણથી ચાલવાને પ્રયત્ન કરવાની પણ અગત્ય નથી, કેમકે જે સઘળું અત્યાર સુધી બન્યું છે તે સઘળું પરમેશ્વરે તેને વાસ્તે નિર્માણ કીધેલું છે; હવે પછી જે થશે તે પણ આગળથી નક્કી થયલું છે; એ જે મુકરર થયલું છે તેમાં કદી ફેરફાર થઇ સકતો નથી. હરેક માણસને કાંઇ પણ સારાં અથવા નઠારાં કામ કરવાનાં મુકરર થયલાં હોય છે તે તેણે કેટલીએક મુદ્દત સુધી બજાવવાં જોઇએ. આ દુનિયા એક નાટકશાળા છે તેમાં તરેહ તરેહના વેશ આવે છે. એક જાતનો વેશ ભજાઈ રહ્યો, એટલે તે જઇને બીજો આવે છે; એ પ્રમાણે નિરંતર ચાલ્યાં કરે છે. એ સઘળાં જુદાં જુદાં ને વિરૂદ્ધ કામો એક જણ પાસે કરાવવામાં આવે છે તેનાં કારણો માણસો સમજતાં નથી; પણ સૃષ્ટિની રચનામાં આ સઘળી વિરૂદ્ધતાઓ એકઠી મળીને એક સંપૂર્ણ આખી વસ્તુ થાય છે. માણસ જન્મે છે ત્યારથી તે આખી જીંદગીમાં શું શું કરવાનો છે તે લખાઈ ચૂક્યું છે. તેની વિરૂદ્ધ ચાલવાને મેહેનત કરવી એ નિષ્ફળ છે. નદીને સામે વોહોએ તરાય, પણ વિધાતાના લેખથી ઉલટું કાંઇ કામ ન થાય. દેવ, દાનવ, અને માનવ સઘળા એ વિધાતાને આધીન છે. માણસ કેહે છે કે 'મેં કીધું,' પણ મૂર્ખ, તું શું કરી સકે છે? એક ઘાસનું તણખલું પણ તું હલાવી સકતો નથી. અભિમાન એજ તારી ખરાબી છે, તથા એ જ તારા અજ્ઞાનપણાનું પરિણામ છે. માટે શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ. જ્ઞાની પુરૂષો જેઓ થઈ ગયા છે તેઓએ અહંકાર છોડી દીધો છે. ભગવદ્ ગીતાને આરંભે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે જે શિખામણ દીધી છે તે એજ મતલબની છે, અને તેજ મતલબની નીચેની કવિતા છે.

ભુજંગી છંદ.

લહે માનવી તું અભીમાન રાખી, નાહ કામ એકે બને મૂજ પાખી;
અલ્યા મૂઢ,એ બોલતો વ્યર્થ જાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા નથાએ. ૧
રહી શ્વાન ગાડા તળે એમ જાણે, વહું ભાર હું તો, બિજો કોણ તાણે;
નહિ શ્વાનથી ભાર એતો ખમાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા નથાએ. ૨

રચી બાજી જે સોકઠાંને જ માંચો, રચ્યો ખેલ એવોજ છે તાર સાંચો;
નદીના ઘણા વોહમાં સૌ તણાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા નથાએ. ૩
નહિ માહરૂં તાહરૂં છે કહીં જો, ખરી વાત તો કોઈ જાણે નહિ જો;
ધણી ઠોકરો લોક હંમેશ ખાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા નથાએ. ૪
બહુ લોક બોલે અમે ન્યાય કીધો, ઘણા દુષ્ટને દંડિને ત્રાસ દીધો;
નહિ કામ એતો તમારૂં ગણાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા નથાએ. ૫
ઘણા માનવી પાપનાં કામ સાધે, ઘણો બોજ પાપો તણો શીર લાધે;
લગારે નહિ દોશ તેનો મનાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા નથાએ. ૬
સહુ પાપ પુણ્યો વળી સાચું ખોટું, સહુ નામનું કોણ નાનું ન મોટું;
બહુ લોક પોતા તણા ગુણ ગાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા નથાએ. ૭
બની દેહને જે થયાં કામ સારાં, ભુંડા ભાવથી કામ કીધાં નઠારાં;
નહિ પાપ કે પૂણ્ય તેમાં જણાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા નથાએ. ૮
ભવો પાછલામાં તમે કામ કીધાં, ફળો તે તણાં ચાખવા આજ લીધાં;
હવે ઉલટું તે થકી ના કરાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા નથાએ. ૯
અહંકાર માટે તમે છોડજોરે, પ્રભૂ સાથ પ્રીતી તમે જોડજોરે;
લલાટે લખ્યું તે થવાનું સદાએ, વિધાતા તણા લેખ મિથ્યા નથાએ. ૧૦

કરણનો ઉપર પ્રમાણે મત હતો, તોપણ દૈવાધીન થઇ તે પેલા વેરાગીના આશ્રમમાં રહ્યો, અને તેની વાતો હમેશાં તેણે સાંભળ્યાં કીધી પણ તેથી તેના મનપર કાંઇપણ અસર થઈ નહિ. વાઘને પાંજરામાં ગોંધ્યો હોય ને તે જેમ કંઇક મુદ્દત પછી નરમ પડેલો દેખાય છે, પણ તેને તક મળતાં, અને પાંજરામાંથી છૂટો થતાંજ તેનો જાતી સ્વભાવ જણાઇ આવેછે, તેમ કરણ પણ ધર્મશાળામાં નિરાંતે રહેતો હતો એમ બાહારથી દેખાતું હતું, પણ તેના મનમાં કાંઇ સ્થિરતા નહતી. તે તક જોતો હતો. તેને એક ઘડી પણ ચેન પડતું નહતું, તેનું ક્ષત્રીનું લોહી શરીરમાં ઉકળ્યાં જ કરતું હતું. તેનો હાથ તલવાર પકડવાને ઘણો આતુર હતો, અને તેના શત્રુ મુસલમાન લોકોના ઉપર તે વેર લેવાને ટાંપી રહ્યો હતો. તેને રાત્રે જરાપણ નિદ્રા આવતી નહતી. તે ઊંઘમાંથી વખતે વખતે ચમકી ઉઠતો હતો, અને 'લાવ મારી તલવાર,' અથવા 'આ દુષ્ટ લોકોને કાપી કકડા કરી નાખો' એવી તરેહની ચીસ પાડી ઉઠતો. તેને સ્વપ્નમાં પણ એજ બાબતનાં આવતાં, અને તેમાં તે મુસલમાન સાથે યુદ્ધ કરતો હતો.

જ્યારે તેના મનની સ્થિતિ એવી હતી, ત્યારે તે ધર્મશાળામાં આટલી મુદ્દત સુધી પડી રહ્યો એજ આશ્ચર્યકારક હતું. પણ એક સવારે જ્યારે વેરાગી ઉઠયો, અને રોજના ધારા પ્રમાણે કરણની સાથે વાત કરવાને તેને શોધવા ગયો, ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે કરણ ત્યાંથી જતો રહ્યો હતો.

આ વખતે આખા હિંદુસ્થાનના રાજાઓ અલાઉદીનનું નામ સાંભળીને થરથર કાંપતા હતા. તેણે તથા તેના સરદારોએ સઘળે એવો તો ત્રાસ બેસાડયો હતો કે પાદશાહની સામા કોઇની માથું ઉપાડવાની હિંમત ચાલતી નહતી. મલેક કાફુરે દક્ષિણમાંના કેટલાએક રાજાઓ ઉપર ખંડણી બેસાડી હતી તે તેઓ ચૂપકીથી તથા વગર હરકતે આપ્યા જતા હતા. દેવગઢના રાજા રામદેવની જે અવસ્થા થઈ તે પાછળ બતાવ્યું છે. તેણે મરતાં સુધી ખંડણી આપ્યાં કીધી, પણ તેના મુઆ પછી તેની ગાદી ઉપર શંકળદેવ બેઠો, તે અને તેનો ભાઈ ભીમદેવ બંને ઘણા શૂરા ને પરાક્રમી હતા, તથા આ ખંડણી આપવી એ તેઓને કડવું ઝેર જેવું લાગતું હતું. ગાદી ઉપર બેઠા પછી કેટલીએક વાર સુધી તો તેણે ખંડણી મોકલ્યાં કીધી; પણ ક્ષત્રી થઇને તાબેદારીમાં રહેવું તે કરતાં મરવું સારૂં એવો તેનો અ-ભિપ્રાય હતો; માટે લડવાની સઘળી તૈયારી કરી તેણે ખંડણી આપવી બંધ કીધી. પાદશાહનાં માણસો વર્ષો વર્ષ તે ઉઘરાવવા આવતાં હતાં તેઓને તે વાયદા અથવા અપમાન કરીને કાઢી મૂકતો. વળી પાદશાહનો વડો શાહજાદો, ખિજરખાં દક્ષણનો સુબેદાર હતો, અને ખંડણી વસુલ કરવાનું કામ તેનું હતું. અગરજો શંકળદેવ હમણા બીજી સ્ત્રી પરણ્યો હતો, તોપણ તે દેવળદેવીને હજી સુધી વિસરયો નહતો. તેની સાથે તેની પેહેલી જ પ્રીતિ હતી; અને પેહેલી પ્રીતિથી મન ઉપર વધારે મજબૂત અસર થાય છે, તે નિયમ પ્રમાણે તેના અંતઃકરણમાં દેવળદેવીની મૂર્ત્તિ નિરંતર બિરાજેલી રહેતી. તેને મુસલમાનો લઇ ગયા તેથી તે લોકોના ઉપર તેને ઘણો ક્રોધ ચઢેલો હતો; પણ લાચાર, તેનાથી કાંઇ થઇ સકે એમ ન હતું. પણ જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે દેવળદેવી સઘળું વિસરી જઇ ખિજરખાંને પરણી ત્યારે તેને ઘણો જ સંતાપ થયો, અને ત્યારથી તેના ઉપર તથા તેના સ્વામી ઉપર કોઇ પણ પ્રકારે વેર લેવાની તક તેણે શોધવા માંડી. આ વખતે જ્યારે તેણે ખંડણી આપવાની બંધ કીધી, ત્યારે તેને નક્કી હતું કે પાદશાહ ખિજરખાંને દેવગઢ ઉપર ચઢાઇ કરવાને મોકલશે. તે વખતે તેની સાથે ઘણા

જુસ્સાથી લડતું, ખિજરખાંને હરાવવો, અને દેવળદેવીને પાછી પકડીને પોતાની પાસે રાખી લેવી એ તેના મનની મોટી હોંસ હતી. પણ તેને પાર પાડવી એ કાંઇ તેના હાથમાં નહતું? માણસ તો બિચારો એક પછી એક વિચાર કરી છુટે છે પણ તેનું ફળ હમેશાં જગત્ નિયંતા પરમેશ્વરના હાથમાં છે.

અલાઉદીન પાદશાહના દરબારમાં મલેક કાફુરની કેટલી સત્તા હતી તે વાંચનારાઓના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે. તેણે પોતાની હોશિયારી, દગા ફટકા, તથા બાહાદૂરીથી સઘળાને તાબે કરી લીધા હતા, તથા પાદશાહના મન ઉપર એટલી તો સત્તા મેળવી હતી કે તેને પૂછ્યા સિવાય કાંઇ પણ કામ તે કરતો નહિ, અને કાફુર જે ધારતો તે કામ પાદશાહ પાસે કરાવતો. જેમ જેમ પાદશાહ ઘરડો થતો ગયો, તથા તેના શરીરની તથા મનની શક્તિ ક્ષીણ થતી ગઇ, તેમ તેમ કાફુરનું ચલણ વધતું ગયું, અને આ વખતે તો પાદશાહ કાફુરના હાથમાં પૂતળાના જેવો થઇ ગયો હતો. તે જેમ તેને નચાવતો તેમ તે નાચતો. ખરેખરો પાદશાહ તો મલેક કાફુર જ હતો. મલેક કાફુર પણ આટલી બધી શક્તિ મળ્યા છતાં સંતોષ પામ્યો નહતો. એતો સ્વાભાવિક છે કે માણસને જેમ વધારે મળેછે તેમ તેને વધારે મેળવવાની ઇચ્છા થાયછે. માણસ કોઇ દહાડો ધરાતો નથી, અને તેની ઇચ્છાનો અંત આવતો નથી. એ જ મલેક કાફુર કેટલાંએક વર્ષ ઉપર ખંભાતમાં ગુલામ હતો, અને તે જ હમણા એક મોટા, દ્રવ્યવાન, અને શોભાયમાન રાજ્યના પાદશાહ જેવો થઇ પડયો હતો એ કાંઇ થોડું હતું? એટલું તેના સ્વપ્નામાં પણ કોઇ દહાડો નહિ આવ્યું હોય. તે છતાં પણ હજુ તેની ઉમેદ આગળ વધવાની હતી, અને તેને અલાઉદીન પાદશાહના મરણ પછી તખ્તનશીન થવાની હોંસ હતી. આ ઉમેદ પાર પડવી કાંઇ અશકય નહતી. તેમાં વિશેષે કરીને પૂર્વ તરફના દેશોમાં એ વાત ઘણી સાધારણ હતી તેથી તેની ઉમેદને ઉત્તેજન મળતું. પણ એક કાંટો તેને ઘણો સાલ્યાં કરતો હતો. અલાઉદીનને પુત્ર હતા તે જ્યાં સુધી જીવતા રહે ત્યાં સુધી તેને તખ્ત મળવાની આશા થોડી હતી. માટે તે રાત દિવસ તેના મોતની રાહ જોતો હતો, અને જયારે તેમ અત્યાર સુધી પોતાની મેળે ન બન્યું, ત્યારે બળાત્કારે તેમ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કીધો. તેના પુત્રની અભક્તિ તથા કપટની વાતોથી તે રોજ અલાઉદીનના કાન ભંભેર્યાં કરતો; અને તેથી થોડી ઘણી અસર પાદશાહના મન ઉપર થઈ હતી. રાજાનો શાહજાદાઓ ઉપરથી કંઇક અંશે પ્યાર ઉઠી

ગયો હતો, અને જેટલો બાકી રહ્યો હતો તેનો પણ સમૂળો નાશ કરાવવાને તે હમેશાં પ્રયત્ન કરતો હતો. મલેક કાફુરને સારી પેઠે માલમ હતું કે પાદશાહને શૌર્ય ઘણું પ્રિય છે, અને જે લડાઇમાં ફતેહ મેળવેછે તેના ઉપર તેને ઘણી મમતા રેહે છે; માટે ખિજરખાંને કોઇ પણ લડાઇમાં જવા દેવો નહિ, અને તેના શૂરાતનની વાત પાદશાહને કાને પડવા દેવી નહિ એજ તેની મતલબ હતી કેમકે તેને ખાતરી હતી કે જો પાદશાહને કાને તેનાં વખાણ જશે તો તેની ગયલી પ્રીતિ તેના ઉપર પાછી આવ્યા વિના રહેશે જ નહિ· એ કારણસર ખિજરખાંને તેણે કોઇ પણ લડાઇમાં જવા દીધો નહતો. અને કોઇવાર પણ ન જવા દેવો એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. એથી ઉલટું તેણે ઘણાંએક કામોમાં પોતાનું શૂરાતન દેખાડયું હતું, અને તેથી પાદશાહનો પ્યાર તેના ઉપર મજબૂત થયો હતો એટલુંજ નહિ, પણ લોકોમાં પણ શૂરવીરમાં ગણાવા લાગ્યો હતો, અને તેથી કરીને તે બધાનો માનીતો થઈ પડયો હતો, તથા તેની સાથે પોતે બ્યંડળ હતો તે બાબતનું કલંક તેણે ધોઈ નાખ્યું હતું. લોકો તેના સઘળા ગુણથી રાજી હતા. સિપાઈ લોકો પણ તેને ઘણું ચાહાતા હતા, તેથી તેની મદદથી કોઈ દહાડો પણ તેની ઉમેદ બર આવે એવો સંભવ હતો. કાફુરે કર્ણાટક તથા દ્વાર સમુદ્ર ઉપર છેલ્લી ચઢાઈ કીધી હતી ત્યાંથી તે ફતેહ પામીને આવ્યો હતો, અને લુંટમાં તે ૩૧૨ હાથી, ૨૦૦૦૦ ઘોડા, તથા ૯૬૦૦૦ મણ સોનું તથા જવાહીર, અને મોતીની કેટલીએક પેટીઓ લાવ્યો હતો. પણ તે લડાઈ થયાને કેટલીએક મુદ્દત વીતી ગઈ હતી તેથી તેની કીર્તિ ઝાંખી થવા આવી હતી એટલામાં બીજી લડાઈ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

તૈલંગણના રાજાએ પાદશાહને કેટલુંએક નજરાણું તથા બસેં હાથી મોકલ્યા, અને તેની સાથે જે કાગળ મોકલ્યો તેમાં તેણે પાદશાહને જણાવ્યું કે મલેક કાફુર સાથે જે તહનામું થયું છે તેમાં ઠેરવેલી ખંડણી આપવાને હું તૈયાર છું. આ કાગળ વંચાયો એટલે મલેક કાફુરે પાદશાહની આગળ ત્યાં જવાનું બીડું ઝડપ્યું. તેણે એ તૈલંગણના રાજાની ખંડણી વસુલ કરવાનું તથા દેવગઢના અને બીજા રાજાએ ખંડણી આપવી બંધ કીધી હતી તે પાછી લેવી શરૂ કરવાનું વચન આપ્યું; અને પાદશાહને અરજ કીધી કે મને એક મોટું લશ્કર આપી પાછો દક્ષણમાં મોકલવો જોઇએ. તેને માલમ હતું કે દક્ષણમાં ફરીથી લડાઈ તો થવાની, અને ખિજરખાંના તાબાનો મહાલ દક્ષણની પાસે હતો તેથી કદાપિ પાદશાહ તેને લડાઇમાં મોકલે, એવી તેને દેહેશત હતી; અને તેમ થવા

ન દેવાને તેણે આ અરજ કીધી. પાદશાહને લડાઇની વાત તો ગમતી જ હતી, અને લડાઇ વગર તેને ચેન પડતું નહતું તેથી કાફુરની વાત સાંભળીને તે ઘણો ખુશ થયો, અને તુરત ત્યાં તેને મોકલવાનું કબૂલ કીધું. એક મોટું લશ્કર એકદમ તૈયાર થયું, અને તે લઇને મલેક કાફુર ઈ૦ સ૦ ૧૩૧૨ માં દિલ્હી છોડીને નીકળ્યો.

હવે જ્યારે આ ચઢાઈ કરવાને લશ્કર નીકળ્યું, ત્યારે દેવગઢના દરબારમાં શી હકીકત બની તે ઉપર થોડી વાર નજર કરીએ. રામદેવ મરી ગયા પછી શંકળદેવ ગાદી ઉપર બેઠો. તે જ્યારથી રાજા થયો ત્યારથી તે મુસલમાન લોકો ઉપર ઘણો દ્વેશ રાખતો તથા તેને ખંડણી આપવી એ મોટી નામોશી છે એમ તે જાણતો હતો. તેણે પેહેલા જ વર્ષથી ખંડણી આપવી બંધ કીધી. ભીમદેવનો વિચાર પણ તેવો જ હતો, અને તેઓની આસપાસ જે સામંતો રહેતા તેઓ પણ તેવાજ અભિપ્રાયના હતા. ક્ષત્રી થઈ મ્લેચ્છ લોકને તાબે રહેવું તે કરતાં મરવું હજાર દરજ્જે સારૂં એવો વિચાર કરીને ગમે તેવાં પરિણામ થાય તોપણ સામા લડવું એવો તેઓએ નિશ્ચય કીધો. એક દહાડો શંકળદેવ તથા ભીમદેવ તથા તેના શૂરા સરદારો દરબારમાં બેઠા હતા, તે વખતે એક જાસુસ ઘણી ઝડપથી હાંફતો હાંફતો ત્યાં આવ્યો, અને રાજાને પગે પડી બોલ્યો: “ મહારાજ, દિલ્હીપતિ સુલતાને એક મોટું લશ્કર તૈયાર કીધું છે અને તે લઇને ખોજો કાફુર આપણી તરફ આવેછે. તેઓની મતલબ તેલંગણના રાજા પાસે ખંડણી વસુલ કરવાની તથા આપે અને બીજા રાજાઓએ ખંડણી બંધ કીધી છે તે જારી કરવાની છે. મેં તે લશ્કર આવતું જોયું તે મહારાજને ખબર કરવાને હું દોડતો આવ્યો છું; માટે સાવચેત રહેવું અને તૈયારી કરવી હોય તે કરી મૂકવી. ” આ વાત સાંભળીને રાજાના ચેહેરા ઉપર કાંઈ પણ ફેરફાર થયો નહિ. તેને એ પ્રમાણે થશે એવી આશા જ હતી, અને એમ થવાથી તે ઉલટો ખુશ હતો. તે જાણતો હતો કે અત્યાર સુધી જે તેઓની હાર થઈ છે તેનું મુખ્ય કારણ તેના બાપ રામદેવની નામરદાઈ હતી. પણ હમણા જ્યારે સઘળો અધિકાર તેના હાથમાં આવ્યો છે, અને નામરદાઇની સલાહ આપનાર કોઈ રહ્યું નથી, ત્યારે જય થશેજ એવો તેને પક્કો ભરોસો હતો. વળી તેને લડાઇમાં કીર્તિ મેળવવાની ઘણી હોંસ હતી, તેથી આવો વખત આવેલો જોઇને તેને ઘણો હર્ષ થયો. તેણે જાસુ-

સને કેટલુંએક ઇનામ આપવા માંડ્યું, પણ તે હાથ જોડીને બોલ્યો: " મહારાજ, મેં એ કામ ઇનામને વાસ્તે કીધું નથી. હું તમારૂં શુભ ઇચ્છનાર છું, હું તમારૂં તેજ વધારે જોવાને ચાહું છું, અને એ મ્લેચ્છ લોકોનો નાશ થાય તે જોવાને હું ઘણો આતુર છું. માટે મહારાજ, એક મારી વિનંતી કબૂલ રાખવી જોઇએ. મને શસ્ત્ર વાપરવાનો મહાવરો છે. હું ઘણીએક વાર એ દુષ્ટ લોકો સાથે લડ્યો છું, અને હજી વધારે તેઓની સાથે લડવાની મને ઘણી હોંસ છે. એ ચંડાળ લોકોએ મારૂં ઘર પાયમાલ કીધું છે, તેનું તેઓના ઉપર મારે સખ્ત વેર લેવું છે માટે જો કૃપા કરીને મને થોડાં માણસોની સરદારી સોંપશો, તો હું કેવી રીતનો માણસ છું, તથા કેવી રીતે લડી સકુંછું, તે હું બતાવી આપીશ. મહારાજ, કાંઈ આચકો ખાતા ના. હું ઘરડો દેખાઊં છું; મારૂં શરીર ગળી ગયલું છે; તથા મારામાં ઘણો દમ જણતો નથી; પણ એ સઘળું મારા ઉપર પડેલી વિપત્તિને લીધે થયું છે. મારો બહારનો દેખાવ ગમે તેવો હોય તોપણ મારૂં મન હજી અશક્ત થયું નથી. મારામાંથી હજી શૂરાતન ગયું નથી. મારા અંતઃકરણનો જુસ્સો હજી હોલવાયો નથી મેં ઘણીએક લડાઇઓ જોઈ છે, માટે મારી જો અરજ કબૂલ કરશો તો મારા ઉપર ઘણી કૃપા થશે ."

શંકળદેવને તેનો ચેહેરો જોઇને અને તેને આવું બોલતાં સાંભળીને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને તે ખરેખરો બાહાદૂર માણસ હશે એમ જાણીને તેને એક હજાર સ્વારની સરદારી આપી. પછી તેણે લડાઈ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. પોતાના રાજ્યમાંથી લડનારાં માણસો એકઠાં કીધાં. લડવાનાં શસ્ત્રો તૈયાર કીધાં. શેહેરનો કોટ સમરાવ્યો. શેહેરમાં ઘણું એક અનાજ એકઠું કીધું; અને રોજ રોજ સિપાઇઓને હિંમત આપવાને તથા તેઓમાં શૂર ચઢાવવાને તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પણ એ સિપાઇઓએ મુસલમાનોના હાથથી ઘણીએક વાર માર ખાધેલો હતો, તેઓએ એ મ્લેચ્છ લોકો ઉપર કોઈ દહાડો પણ જય મેળવ્યો ન હતો, માટે તેઓ ઘણા ત્રાસ પામી ગયા હતા. મુસલમાનો ઉપર પરમેશ્વરની મેહેરબાની છે એમ તેઓ જાણતા હતા, અને તેઓની સામા લડવું અને જીવ ખોવો, એ બે બરોબર એમ તેઓ સમજતા હતા. માટે આવતી લડાઇના વિચારથી તેઓ છેક કાયર થઈ ગયા હતા. પોતાનું મોત નક્કી આવ્યું એમ તેઓની ખાતરી હતી, માટે કેટલાએક સિપાઇઓની લડવાની

બિલકુલ ખુશી નહતી. પણ જ્યારે રાજાએ તેઓને લડવાને બોલાવ્યા, ત્યારે તેઓને આવ્યા વિના ચાલ્યું નહિ. તેઓ આવ્યા તો ખરા, પણ લડાઇનો જલદીથી જ અંત આણવો એવો તેઓનો નિશ્ચય હતો. પણ એ વિચાર શી રીતે અમલમાં લાવવો એ મોટી મુશ્કેલી હતી. જો તેઓ લડવાની ના કહે તો તેઓ બાયલામાં ગણાય, તેઓના નામને મોટી એબ લાગે, તથા રાજાની ઇતરાજી તેઓના ઉપર થાય. માટે બીજું શું કરવું એ વાતના વિચારમાં તેઓ હતા, પણ કાંઈ તેઓને સુઝ્યું નહિ. તેઓમાંથી એક સિપાઇ આગળ આવી બોલ્યો, કે રાજાને ઠાર મારવો એટલે લડાઇનું બી બળી જશે, અને જ્યારે મલેક કાફુર આવે ત્યારે નવા રાજા પાસે ધારા પ્રમાણે ખંડણી અપાવવી એટલે લડાઈનું કારણ રહેશે નહિ. સિપાઇની આ વાત સાંભળી પેહેલાં તો કેટલાએક ચમકયા; કેટલાએક તો સ્થિર ઉભા રહ્યા; કેટલાએકે તે વાત તેઓને પસંદ પડી હોય તેમ ખુશી બતાવી; અને કેટલાએક તે દુષ્ટ વાત સાંભળીને એવા તો ગુસ્સે થયા કે તેઓ તે સિપાઈનું માથું એકદમ કાપી નાખવા જતા હતા, પણ બીજા બધાએ તેમ કરતાં તેમને રોકયા. સઘળાઓ વિચાર કરવા લાગ્યા, અને કાંઈ પણ ઠરાવ કીધા વિના પોતપોતાને ઘેર જતા રહ્યા, અને તે છેલ્લા ઉપાય સિવાય બીજો કોઈ સારો રસ્તો નથી એવી સઘળાઓની ખાતરી થઈ.

બીજે દહાડે સઘળું લશ્કર ધારા પ્રમાણે દરબાર આગળના ચોગાનમાં એકઠું થયું. ત્યાં તેઓ માંહોમાંહે જુદી જુદી જાતની યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યા. કેટલાએક પોતાના ઘોડાને કાવો ફેરવતા હતા; કેટલાએક તેઓને આગળ પાછળ દોડતાં શીખવતા હતા; કેટલાએક બુઠ્ઠા ભાલાવડે જૂઠું યુદ્ધ કરતા હતા; કેટલાએક તલવારના પટા ફેરવતા હતા; અને કેટલાક એક નિશાન માડીને તે ઉપર તીર મારવાનો મહાવરો કરતા હતા. એ પ્રમાણે ત્યાં કામ ચાલી રહ્યું હતું. તે વખતે શંકળદેવ રાજા પોતે એકલો પગે ચાલતો ત્યાં આવ્યો. તેની પાછળ પાછળ તેનો નવો રાખેલો સરદાર ચાલ્યાં કરતો હતો. રાજાને જોઇને આગલી રાત્રે કીધેલો વિચાર તેઓને યાદ આવ્યો. પણ જ્યારે તેઓની નિમકહલાલી ઉપર પકકો ભરોસો રાખી તેને આવતાં જોયો, ત્યારે તેઓનાં મનમાંથી સઘળો ગુસ્સો નરમ પડી ગયો, અને તેની સાથે મરવું અથવા જીવવું એવી પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ. પણ

એ પ્રમાણેની અસર સઘળાને સરખી થઈ નહિ. કેટલાએકનાં અંતઃકરણ વધારે ક્રૂર હતાં તેઓને જરાપણ લાગ્યું નહિ; કેટલાએક નામરદો હતા તેઓને રાજાને આવતો જોઇને વધારે બળતું લાગ્યું, અને ધારેલો વિચાર અમલમાં લાવવાનો વખત પાસે આવ્યો એમ જાણી ઘણી ખુશી થઇ. સિપાઇઓમાં ધારા પ્રમાણે કામ ચાલ્યું. એટલો જ તફાવત દેખાયો કે તેઓ સઘળાનાં મન આકુળ વ્યાકુળ દેખાયાં. તેઓ નિશાન વારેવારે ચુકી જતા હતા. સિપાઇઓથી રાજાની સામું નજર ઠેરવીને જોઈ સકાતું નહતું, અને રાજાએ છેલ્લાં જતી વખત થોડુંએક ભાષણ કીધું ત્યારે હમેશની પેઠે તેઓ સઘળા જયનાદ પાડી ઉઠયા નહિ. જેઓના મનમાં શૂર ચઢયું તેઓ તો બોલી ઉઠયા, પણ કેટલાએક મૂગા રહ્યા, અને નીચું જોઈગયા. રાજાને એ સઘળું જોઇને નવાઈ જેવું તો લાગ્યું, પણ કાંઈ બોલ્યા વગર તથા તે ઉપર કાંઈ ટીકા કીધા સિવાય તેણે પાછા ફરવાની તૈયારી કીધી. પણ એટલામાં એક સિપાઈ કાંઈ જાહેર કરવાને આવતો હોય એમ ધીમેથી રાજાની પાસે આવ્યો. તેણે કેટલાંએક કારણો બતાવી પાછા ઘેર જવાની રજા માગી, અને રાજા જવાબ દેવા જાય છે એટલામાં એક કટાર તે ચંડાળ સિપાઇએ રાજાના પેટમાં મારી. સારા ભાગ્યે તે વખતે શિયાળાના દહાડા હતા, તેથી રાજાએ અંદરથી રૂ દાર ડગલો પેહેરેલો હતો, તેથી ઘા બરોબર લાગ્યો નહિ, પણ તે આચકાથી ભોંય ઉપર પડયો. લસ્કરમાં હાહાકાર થઈ ગયો, પણ તેઓમાંના કેટલાએક આશ્ચર્યતાથી તથા કેટલાએક દુષ્ટ ભાવથી જડભરત જેવા ઉભા રહ્યા, અને તેથી તે ખૂનીને બીજો ઘા મારવાનો વખત મળ્યો. ભોંય ઉપર પડેલા રાજા ઉપર બીજો કારી ઘા પડે છે, અને તેના આવર્દાનો અંત આવે છે, એટલામાં પાછળથી તલવારનો ઝળકાટ થયો, અને તેજ ક્ષણે તે ખૂનીનું માથું ભોંય ઉપર ગબડયું. 'વાહ! વાહ'! 'શાબાશ! શાબાશ'! એ અવાજ એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી ઊઠયો, રાજા પણ ચમકીને બેઠો થયો, અને જોય છે તો નવો સરદાર હાથમાં તલવાર લઇને ઉભો છે, અને તેનો શત્રુ જમીન ઉપર તરફડતો પડયો છે. આ સઘળું એટલી તો ત્વરાથી બન્યું કે શંકળદેવના મનને એક સ્વપ્ન જેવું લાગ્યું. તે જીવથી બચ્યો, અને તેનો બચાવનાર કોણ? જે તેને ઘરડો ચીમળાઇ ગયલો દેખાતો હતો તે હમણા જુદી જ તરેહનો લાગ્યો. તેનું રૂપ એટલું તો બદલાઇ ગયું હતું કે

તે આ પૃથ્વી ઉપરનો કોઇ માણુસ નથી પણ પરલોકમાંથી તેનો જીવ બચાવવાને જ અર્થે આવ્યો છે એમ તેને લાગ્યું.

તે દહાડાથી રાજા નિરાશ થઇ ગયો. તેની અર્ધી હિંમત જતી રહી, અને મલેક કાફુર આવે તેને ખંડણી આપવાનું તેને મન થયું. પણ હવે તેનો સલાહકાર જુદો હતો. જેણે તેનો જીવ બચાવ્યો તે તે દહાડાથી તેનો ઘણો માનીતો થઇ પડયો હતો. તેને પોતાથી ઉતરતો જ હોદ્દો આપ્યો હતો. તેની પાસે તે નિરંતર રહેતો હતો અને તેના ઉપર રાજાનો એટલો બધો પ્યાર બંધાઇ ગયો હતો, તથા તેના વિચાર તથા મસલતને તે એટલું બધું માન આપતો હતો કે તેને પૂછયા સિવાય તે કાંઇપણ કામ કરતો નહિ. આ નવો માનીતો પુરૂષ રાજાને લડાઇ કરવાને નિરંતર બોધ કર્યાં કરતો હતો. ક્ષત્રી થઇ મ્લેચ્છને ખંડણી આપવી એ કરતાં મરવું સારૂં એમ તેના મનમાં રાત દહાડો ઉતાર્યાં કરતો હતો; અને તેથી રાજાની હિંમત ટકી રહી, તેથી રાજાનો અસલનો ઠરાવ કાયમ રહ્યો, અને તેથી તેણે ખંડણી આપવાનો વિચાર બંધ પાડયો, અને યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કીધી. એક અડવાડીયું ગયા પછી એક સવારે શહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ગામડાંનાં લોકો રાત્રે શહેરમાં દોડતાં આવ્યાં, અને તેઓ ખબર લાવ્યાં કે મુસલમાનોનું એક ભારે લશ્કર આવે છે. તેઓ જેમ જેમ આગળ આવતા ગયા તેમ તેમ રાજાના મનમાં વધારે ત્રાસ બેસાડવાને રસ્તામાં જે જે ગામો આવ્યાં તે તે તેઓએ બાળી નાખ્યાં. ખેતરમાંનું અનાજ બાળ્યું, કાપ્યું, છૂંદી નાખ્યું, અથવા બીજી રીતે તેમાં બગાડ કીધો. લોકોને મારી તો ન નાખ્યા, પણ તેઓને શહેરમાં મોકલી દીધા, અને એમ કીધાથી તેઓએ ધાર્યું કે જો શંકળદેવ રાજા દેવગઢમાં ભરાઇ બેસશે, તો શહેરમાં ઘણાં માણુસો હોવાને લીધે અનાજ ખૂટી પડશે, અને સિપાઇઓને ભૂખે મરવું પડશે, એટલે લડાઇનો જલદીથી અંત આવશે. એવી રીતે નુકસાન કરતા તેઓ દેવગઢની નજદીક આવી પહોંચ્યા. શંકળદેવ સવારમાં ઊઠયો, ત્યારે આ સમાચાર તેણે જાણ્યા. તેણે તુરત પોતાનાં સઘળાં માણુસોને એકઠાં કીધાં. અને પોતે બખતર તથા શસ્ત્ર સજી પોતાના કુટુંબની રજા લઇને ઘરની બાહાર નીકળ્યો. ભીમદેવ પણ તેની સાથે જ હતો, અને પેલો નવો રાખેલો સરદાર અને હમણા તો રાજાનો માનીતો નનામો પુરૂષ પણ રાજાની પાસે હતો. લશ્કર એકઠું થયા પછી

લડાઇનાં વાજીત્ર સાથે તેઓ આગળ ચાલ્યા. પણ શહેરના લોકો રાજાને આશીર્વાદ દેવાને થોડા જ બાહાર આવ્યા હતા. તેઓ બારી બારણું બંધ કરી ઘરમાં ભરાઈ રહ્યા. એક જાતની ઇશ્વરી પ્રેરણાથી અથવા વધારે સાચું કહીએ તો અનુભવથી તેઓને ખાતરી હતી કે શંકળદેવની હાર થશે અને તેથી લડાઇ કરવાના રાજાના આગ્રહથી તેઓ નાખુશ હતા, અને શેહેરની ખરાબી થયા વિના રહેવાની નથી એ દેહેશતથી તેઓ ભયભીત તથા ઉદાસ થઇ ગયા હતા. થોડાંએક માણસોએ રાજા ઉપર ફુલ વધાવ્યાં, તથા પરમ કૃપાળુ ઇશ્વર પાસેથી માગી લીધું કે ક્ષત્રી રાજાનો જય થાઓ, અને મ્લેચ્છ, ચંડાળ લોકોનો સંહાર થાઓ. પણ એવું ઇચ્છનારા તથા એ તેઓની પ્રાર્થના ઇશ્વર માન્ય કરશે એમ માનનારા થોડા હતા, તે જોઇને રાજાને ઘણી દિલગીરી થઇ, તથા એ વાતથી તેનું અર્ધું શૂર ઓછું થયું. તોપણ તેને આશા હતી કે જો વખતે જય મેળવીશ તો કીર્તિ વધારે થશે, અને હમણા જેટલી નાઉમેદી છે તેના જ પ્રમાણમાં મારી પ્રતિષ્ઠા વધશે. એટલાજ ઉપરથી તેના મનને દીલાસો મળતો હતો. તેના સિપાઇઓમાં પણ જોઇએ તેટલી હોંસ નહતી. તેઓ મરવા જતા હોય તેમ તેઓના મ્હોં ઉપરથી દેખાતું હતું. તેઓને જીતવાની કાંઇ આશા નહતી. તેઓએ પોતાનાં બૈરી છોકરાંને છેલ્લા રામરામ કીધા હતા, અને પાછા ઘેર જઇશું એવો કોઈ રીતે તેઓને ભરોસો નહતો. નીકળતાં શુકન પણ સારા થયા નહિ. જોશીઓએ સારૂં મુહૂર્ત પણ આપ્યું નહતું, અને અગર જો તેઓ રાજાને મ્હોડે સારી સારી વાતો બોલતા, તોપણ બીજાઓની આગળ રાજ્યની ખરાબી વિષે તેઓએ કહી રાખ્યું હતું. રાજાનો ચંદ્ર સારો નથી એ પ્રમાણેનો વેહેમ સઘળે પથરાઈ રહ્યો હતો. પણ શંકળદેવને કાળે ઘેરેલો તેથી તેને કાંઈ સુઝે નહિ, અને તેથી તે આ સઘળી વાતની કાંઇપણ ફિકર રાખ્યા વિના પોતાના લશ્કર સહિત આગળ ચાલ્યો, અને શેહેરથી કેટલેક દૂર જઈ એક સારી જગાએ ઉભો રહ્યો.

મુસલમાનોના લશ્કરને પણ આવતાં કાંઈ વાર લાગી નહિ. તેઓએ જ્યારે રાજાનું લશ્કર લડાઈ કરવાને ગોઠવાયલું જોયું ત્યારે તેઓને ઘણોજ આનંદ થયો, અને હવે થોડી વારમાં તે લશ્કરના કડકે કડકા કરી નાખીશું એ ખુશીથી તેઓએ એક મોટી ચીસ પાડી. તેના જવાબમાં રજપૂતોએ પણ કિકિયારી કીધી, પણ તેમાં શત્રુના જેટલો જુસ્સો જણાયો નહિ.

જ્યારે મલેક કાફુર દુશ્મનના લશ્કરની પાસે આવ્યો, ત્યારે તેણે પોતાનાં માણુસોને ઉભાં રાખ્યાં, અને એક માણુસને બોલાવી તેને કાંઈ સંદેસો કહી રાજા પાસે મોકલ્યો. તેણે આવીને શંકળદેવને કહ્યું: "હે રાજા, સઘળી જહાંનના પાદશાહ અલાઉદીન ખીલજીનો મુખ્ય સરદાર નાયબ મલેક કાફુર તમને ખબર કરેછે કે ઘણાંએક વર્ષ ઉપર તમારૂં રાજ્ય પાદશાહે જીત્યું, અને તમારા ઉપર ઘણી દયા કરી ખંડણી બેસાડી. તે ખંડણી તમારા બાપે એકવાર બંધ કીધી, ત્યારે અમારે ઇહાં ફરીથી આવવું પડયું. તે વખતે તમારો બાપ રામદેવ અમારે શરણ આવ્યો, અને અમને ખંડણી ઉપરાંત કેટલુંએક નજરાણું આપ્યું. તમારો બાપ રામદેવ પાદશાહની હજુર પનાહમાં ગયો, ત્યાં તેને રાયરાયાનો ઇલિકાબ આપ્યો, તથા તેને જાગીર પણ આપી. તમારો બાપ પાછો દેવગઢમાં આવ્યો, અને જ્યાંલગી જીવ્યો ત્યાં સુધી તેણે ધારા પ્રમાણે ખંડણી આપ્યાં કીધી. તેના મુઆ પછી તમે ખંડણી બંધ કીધી છે. તમે જાણોછો કે તૈલંગણના રાજાએ ખંડણી આપવાનું કબૂલ કીધું છે, અને તે વસુલ કરવાને અમે જઇએ છીએ; પણ રસ્તામાં તમારી ખબર લેવી, અને તમને સારી શિખામણ આપવી, એ વિચારથી અમે ઇહાં આવ્યા છીએ. ખંડણી આપ્યા વિના તમારો છૂટકો થવાનો નથી. અમે જ્યાં જઈએ છીએ ત્યાંની અમારી મતલબ પાર પાડયા વિના કદી પાછા ફરતા નથી. અમારૂં લશ્કર કદી હારીને પાછું ફરશું નથી. માટે હમણા ડાહ્યા થઇને રાજી ખુશીથી ચઢેલી ખંડણી, અમારો ઇહાં આવવાનો ખરચ, તથા તમારા ઉપર જે દંડ ઠેરવવામાં આવે તે સઘળું એકદમ આપો, નહિ તો આ તમારૂં લશ્કર એક પલકમાં પાયમાલ કરી નાખાશું; તમારી રાજધાની બાળી મૂકીશું; લોકોને તમામ કતલ કરી નાખીશું; તથા બીજી જેટલી ખરાબી અમારાથી થઇ સકશે તેટલી કરીશું. માટે એ સઘળા ઉપર વિચાર કરીને મનમાં વિવેક લાવીને જવાબ આપજો. ઉન્મત્તાઈ કરવાનું કાંઇ કામ નથી. પાછળથી પસ્તાવો કરવો પડે એવું કદી કરશો નહિ." જાસુસની આ વાત સાંભળી તેનો જવાબ રાજા શું આપેછે તે જાણવાને સઘળા સિપાઇઓ તથા સરદારો ઘણા આતુર હતા. રાજાએ તુરત જવાબ દીધો નહિ. તેણે વિચાર કરવા માંડયો, એટલામાં પેલો નવો રાખેલો સરદાર તેની પાસે ગયો, અને તેની સાથે કેટલીએક વાત કરી તેના મનમાં જે કાંઇ શંકા હતી તે કાઢી નાખી પછી રાજાએ તે જાસુસને

જવાબ કહ્યો કે "અત્યાર સુધી મારા બાપે જે ખંડણી આપી તે તેણે ઘણું ખોટું તથા નામરદાઇનું કામ કીધું. આટલી વાર સુધી અમારી હાર થઈ તે અમારાં પાપને લીધે, તોપણ જ્યાંસુધી અમે ક્ષત્રી કહેવાઇએ છીએ ત્યાંસુધી અમે કોઇને તાબે રહેવાના નથી. અમારા શરીરમાં અમારૂં શૂરૂં લોહી ઉકળી આવેછે; માટે લડાઈ કીધા વિના ખંડણી આપનાર નથી. જો લડાઈમાં જય થશે તો ઠીક છે, અને જો પરાજય થશે તો જે ઇશ્વરે ધારેલું હશે તે થશે. એટલો જવાબ તમારા સરદારને કહેજો."

થોડી વારમાં મુસલમાન લશ્કરે હુમલો કીધો. "અલ્લાહ અકબર" એ બૂમ સઘળે પથરાઇ ગઈ. તેઓએ પેહેલ વેહેલાં જ તેઓનો જુસ્સો બતાવ્યો. પણ રજપૂત તથા મરાઠા હજી એવા બાયલા થઈ ગયા ન હતા કે પેહેલા જ સપાટામાં હારે. તેઓએ ઘણી જ ધીરજથી લડાઈ કરીને મુસલમાનોને પાછા હઠાવ્યા. રજપૂત સૈન્યમાં પણ રણસંગ્રામનાં વાજીત્ર વાગી રહ્યાં હતાં. તેઓના ઘોડા ખંખારતા હતા. માણસોમાં ખુન ભરાઇ ગયું હતું, અને ઘણો શોરબકોર થઈ રહ્યો હતો. બીજી વાર મુસલમાન લોકોએ હુમલો કીધો, અને ધસારો ઘણાજોરથી કીધો, પણ રજપૂતો એક પથ્થરના કોટની પેઠે ઉભારહ્યા હતા તેને ભેદીને તેઓથી પાર જવાયું નહિ. તીરથી વાદળ છવાઈ ગયું; તલવારનો ઝળકાટ થઈ રહ્યો, અને તેઓ જ્યારે એક એકની સાથે અથડાતી ત્યારે વિજળીનીપેઠે ચમકારા થતા હતા. ભાલા લશ્કરમાં ઉછળતા હતા, અને ક્ષણે ક્ષણે ઘણા એક અભાગિયા માણસો ભોંય ઉપર પડતા હતા. લડાઈની ગડબડાટ, મરતાં માણસોની ચીસ, તથા ઘાયલ માણસો રગદોળાઈ જતાં હતાં તેઓ દુ:ખની બૂમો પાડતાં હતાં તેથી તે જગા ખરેખરી ભયંકર થઈ રહી હતી. યુદ્ધ ખૂબ જોસમાં મચી રહ્યું હતું. આકાશમાં ગીધ, સમડી, અને કાગડાઓ ઘણા આનંદમાં ઉડતા હતા, અને થોડીવાર પછી એક મોટી ઉજાણી તેઓને મળશે એવી તેઓને ખાતરી હતી. લોહીની નીક ત્યાં વેહેવા લાગી. એક તરફથી મુસલમાનોની "અલ્લાહ અકબર" અને બીજી તરફથી હિંદુઓની "હર હર મહાદેવ" ની ચીસથી આકાશ ગાજી રહ્યું હતું; સઘળા રજપૂત સિપાઇઓ પેહેલાં અગરજો નિરાશ થયલા જણાતા હતા તોપણ આ યુદ્ધ પ્રસંગે તેઓ સિંહની પેઠે લડ્યા. તેઓએ પોતાના નામનું સાર્થક કીધું. સઘળાઓમાં ત્રણ માણસનું શૂરાતન વધારે દેખાઈ આવતું હતું. એક તો શંકળદેવ રાજા. તેણે બાહા-

દૂરીનાં ચમત્કારિક કામો કીધાં, તેને મારવાને ઘણુંએક માણસોએ પ્રયત્ન કીધા પણ તે સઘળા નિષ્ફળ ગયા, અને તેઓએ પોતાનો જીવ ખોયો. બીજો ભીમદેવ તેણે પણ આ લડાઇમાં મેહેનત કરવામાં કાંઈ કસર રાખી નહિ. પોતાનું શરીર અમર હોય એમ તે અગાડી ઉભો રહ્યો હતો. તેના ઉપર તીરનો વરસાદ વરસતો હતો, અને તે શી રીતે જીવતો રહ્યો એ જ આશ્ચર્યકારક હતું. પણ સઘળાથી પેલા રાજાના નવા સરદારની બાહાદૂરી જોવા લાયક હતી. તેનો આ વખતને વાસ્તે જ નવો અવતાર થયો હોય એમ જણાતું હતું. તેનું શરીર જે પેહેલાં અશક્ત દેખાતું હતું તેમાં હમણા જાણે રાક્ષસે પ્રવેશ કીધો હોય એટલું તેનામાં બળ આવ્યું હતું. તે દુશ્મનના લશ્કરમાં ઘણો જ સંહાર કરતો જતો હતો, અને રાજાની હમેશાં પાસે રહીને તેણે તેનો કેટલીએક વાર જીવ ઉગારયો. તેના શરીરમાં ઘણોએક ઘા વાગ્યા હતા; પણ તેના જુસ્સાના આવેશમાં તેને કાંઈ જણાતું નહતું. મરવું એજ ઠરાવ કરીને તે લડતો હતો. પોનાના સરદારોને તથા રાજાને યુદ્ધ કરતાં જોઇને સિપાઇઓને પણ ઘણું શૂર ચઢયું હતું,અને તેઓ પણ મરણીઆ થઇને કતલ કર્યા જતા હતા.

મુસલમાન સિપાઇઓએ આગળથી એવું ધાર્યું ન હતુ કે હિંદુઓ આટલી બહાદૂરીથી લડશે. તેઓ સેહેલથી ફતેહ મેળવવાનું ધારતા હતા, માટે તેઓનો આગ્રહ જોઇને તેઓ ઘણા નાઉમેદ અને જરા નાહિંમત થયા. જેમ જેમ તેઓની હિંમત ઓછી થતી ગઈ તેમ તેમ હિંદુઓનો જુસ્સો વધતો ગયો, અને તેઓએ એવા જોરથી એક ધસારો કીધો કે મુસલમાનો ગભરાયા, અને તેઓમાં એકાએક ત્રાસ પેઠાથી સઘળા નાસવા લાગ્યા. મલેક કાફુરે તેઓને અટકાવવાને ઘણી મેહેનત કીધી, પણ તે સઘળી વ્યર્થ ગઈ. જ્યારે તેઓ એક કોશ સુધી ગયા, ત્યારે તેઓને કાફુરે ઘણી મુશ્કેલીથી અટકાવ્યા, અને તેઓની નામરદાઇ ઉપર ઘણા ઠોક પડયા. પણ સિપાઇઓની હવે લડવાની હિંમત રહી નહિ. તે વખતે મલેક કાફુરે એક નવી તદબીર કીધી, તેણે તેઓના ધર્મના વિચાર જાગ્રત કીધા, અને એક કુરાન ફાડી નાખીને તેની જુદી જુદી આયતો નિશાન ઉપર ચોઢી, અને એ પ્રમાણે ખુદાતાલાના રક્ષણ નીચે છીએ, અને હવે કોઇ પણ શત્રુ આપણી આગળ ટકી સકશે નહિ એવું પોતાનાં માણસોને સમજાવી તેઓને નવી હિંમત આપી. ઉપાય સફળ થયો. તેની ધારેલી

અસર થઇ. સિપાઇઓને પાછું શૂર ચઢ્યું, અને તેઓ પાછા ચાલ્યા. જ્યારે તેઓ હિંદુઓની પાસે આવ્યા, ત્યારે માલેક કાફુરે નીચે વળીને રસ્તા ઉપરથી થોડીએક ધૂળ લીધી, અને એક આયત ભણીને હિંદુઓની તરફ ફેંકી બોલ્યો : "દુસ્મન પાયમાલ હોજો." એટલું બસ થયું. મુસલમાનોએ ત્યાર પછી એવો તો ધસારો કીધો, તથા એવા જોરથી લડ્યા કે હિંદુઓથી ટકાયું નહિ. તેઓની હાર તૂટવા માંડી, અને થોડી વારમાં તેઓમાંના એટલાં તો માણસ કપાઈ ગયાં, કે તેઓનાં મનમાં ત્રાસ પેસી ગયો, અને તેઓએ પાછાં પગલાં કરવા માંડયાં. તે વખતે શંકળદેવે નીકળીને બૂમ પાડી કે 'નાસશે તે બાયલો, હિચકારો, તથા તેની સાત પેઢીને એબ લગાડનાર સમજવો, માટે આ ઠેકાણે મરવું કે જીતવું.' પણ હવે તો માર ઘણો સખ્ત પડવા લાગ્યો. ઘણા ઘણા સરદારો પડયા. સિપાઇઓનો તો મરવાનો શુમાર ન રહ્યો. મલેક કાફુરનો વિચાર રાજાને મારવો અથવા જીવતો પકડવો એવો હતો, અને તે કારણથી રાજાના ઉપર ઘણાએક હુમલા થતા હતા, પણ તેણે પોતાની તથા તેના માનીતા સરદારની બાહાદુરીથી, એ સઘળાને હઠાવ્યા. કેટલાએક તેની તરફના સિપાઇઓએ નાસવા માંડયું અને તેનો ચેપ બીજાઓને લાગ્યો. લશ્કરમાં ભંગાણ પડી ગયું. શંકળદેવ તેઓની ફરીથી વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો પણ કાંઈ ફાવ્યું નહિ. સઘળી તરફથી સિપાઇઓ નાસવા લાગ્યા. તે વખતે એ ત્રણ પઠાણો આગળ ધસ્યા, અને રાજાને પકડયો; પણ એટલામાં પાછળથી એક તલવારનો ઘા પડયો, અને એક પઠાણનું માથું હેઠે ભોંય ઉપર ગબડયું. પણ તે અરસામાં બીજા પઠાણે પાછળ ફરી એક ભાલાના ઘાથી તેના સોબતીના મારનારને ભોકી દીધો' અને તેનો અંત આણ્યો. એ પ્રમાણે રાજા જીવતો પકડાયો; ભીમદેવ ઘાયલ થઇ ભોંય ઉપર પડયો; બધું લશ્કર નાસવા લાગ્યું; અને રાજાનો માનીતો શૂરો સરદાર પઠાણના ભાલાના ઘાથી જમીન ઉપર તરફડતો પડયો.

પણ તેનાં તરફડિયાં થોડી જ વાર રહ્યાં. થોડી વારમાં આ ઘાયલ થયલા તથા કોચાઈ ગયલા શરીરમાંથી તેનો અમર વસનાર ઉડી ગયો, અને તેના સર્વશક્તિમાન પેદા કરનારની હજુરમાં જઈ ઉભો રહ્યો. એ પ્રમાણે ગુર્જરદેશના છેલ્લા રજપૂત રાજા કરણ ઘેલા વાઘેલાનો અંત આવ્યો. વનરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, અને એવા શૂરા અને નામાંકિત રજપૂત રાજાઓની ગાદીએ બેસનાર કરણ રાજા એ પ્રમાણે મારયો ગયો,—અને

તેની સાથે ગૂજરાતનું રજપૂતરાજ્ય ડૂબી ગયું તે ફરીથી પાછું ઠેકાણે આવ્યું નહિ. વાંચનારાઓ ! આ કરણના શબ ઉપર થોડાં થોડાં આંસુ પાડો. તેના મોત પછી ગૂજરાત રંડાયું; તે પારકા દેશના મ્લેચ્છ લોકના હાથમાં ગયું; તેના ઉપર પરદેશી જંગલી લોકોનો જુલમ પડવા લાગ્યો. મહમદ બેગડા અને એવા બીજા અમદાવાદના પાદશાહોએ તેની ઘણી ખરાબી કીધી. મરેઠા લોકોએ તેના ઉપર અતિશય લૂંટફાટ કીધી. દેશમાં નાના ખંડિયા રાજાઓ થઈ ગયા, અને એ પ્રમાણે ગૂજરાતની છેક દુર્દશા થઈ. ગૂજરાતનું સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્ય આ પ્રમાણે લય પામ્યું; ગૂજરાતનો મહિમાનો વખત પૂરો થયો તેની ઠેકાણે ઠેકાણે ભાંગી તૂટી નિશાની માત્ર રહી ગઈ છે. હજી સિદ્ધપૂરની રૂદ્રમાળા, પાટણનું સહસ્ત્રલિંગ તળાવ, અને બીજી ઈમારતો એ ગયલા દહાડાની શાક્ષી પૂરેછે; તથા રજપૂતોની એક વાર થયલી ચઢતી કળા દેખાડી આપેછે. પણ એ વાત બન્યાને આજ લાંબી મુદ્દત થઈ છે. કરણ વાઘેલાના મોત પછી સાડી પાંચસેં વર્ષ વહી ગયાં છે. તે વખતના અને હમણાના ગૂજરાતમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે. તે રજપૂતો, તે મુસલમાનો, અને તે મરેઠાઓ કયાં ગયા? તેઓની હમણાની અવસ્થા જુઓ. હમણાના એદી, અફીણી, નિર્બળ, અને અક્કલહિન રજપૂતો તે વખતના શૂરા, જોરાવર ને બુદ્ધિમાન રજપૂતોના વંશના છે એમ કોણ માનશે? હમણાના ભુખે મરતા, અશકત, અજ્ઞાન મુસલમાનો તે વખતના મુસલમાનોની ઓલાદના છે એ માનવું પણ કઠણ પડશે નહિ? અને મરેઠાઓનું પણ નામ જ રહી ગયું છે.. તેઓ સઘળા પશ્ચિમ તરફના ગૌરવર્ણના માણસોના હાથ નીચે દબાઈ ગયા છે. ભાટ, ચારણ, અને બીજા રાજ્ય દરબારને લગતા લોકો પણ પહાડ અને જંગલમાં ભટકતા માલમ પડેછે. અંગ્રેજના એક છત્ર નીચે સઘળું ગૂજરાત આવી રહ્યું છે, અને પરમ કૃપાળુ ઇશ્વરની ઈચ્છાથી એ પરદેશી લોકોના હાથ નીચે આ પ્રાંત પાછો મોટો થશે; પાછું કોઈ જુદી જ રીતનું નામ કહાડશે; અને વિદ્યા કળા અને સુધારો સઘળે પથરાઈને આ રળિયામણો પ્રાંત ઇશ્વરની વાડી, લક્ષ્મીનું ધામ, તથા સદ્ગુણનું સ્થાન થઈ પડશે. આમીન ! અસ્તુ ! !

સમાપ્ત.